

Jog

történeti szemle

2007
KÜLÖNSZÁM

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC

A TARTALOMBÓL

A honfoglalás politikai
szimbolikája

Állami ceremóniák és rítu-
sok a dualizmus korában

Ünnepek Magyarországon
a szovjet típusú diktatúra
korában

Fejezetek az „árpádsávos”
zászló és lobogó
történetéből

Zászlógyalázási per (1956)

A börtönépületek üzenete

Az eskütétel sajátos
módjai a középkori
Magyarországon

Jogi néprajzi, jogi kultúr-
történeti adatok az
áldomáshoz

Jelkép és valóság: esküdt-
szék a mérlegen

JUSTITIÁTÓL A BÍRÓI PÁLCÁIG

(Jogi kultúra, processzusok, rituálék
és szimbólumok)

JUSTITIA

BEVEZETÉS	1
JOGI KULTÚRA – JOGI TRADÍCIÓK	
JANY János: Szimbólumok a keleti jogi kultúrákban.....	2
KAJTÁR István: Állami ceremóniák és rítusok a dualizmus korában.....	5
KARÁCSONY András: Az idő problémája a jogi szimbólumkutatás összefüggésében.....	15
NAGY Janka Teodóra: Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz.....	18
A HATALOM SZIMBOLIKÁJA	
BERTÉNYI Iván: A vörös-ezüst sávozat és Aragónia.....	23
DÉCSEY Sándor: Zászlógyalázási per (1956).....	28
FÖGLEIN Gizella: A nemzetiségi érdekképviseleti szervezetek megalakulása és elnevezésük szimbolikája Magyarországon a második világháború után (1945–1955).....	34
HORVÁTH Attila: A hatalom ünnepe – az ünnep hatalma. Ünnepek Magyarországon a szovjet típusú diktatúra korában.....	42
PANDULA Attila: Fejzetek az „árpádsávos” zászló és lobogó történetéből.....	49
SUBA János: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei.....	55
SZÁDECZKY-KARDOSS Irma: A honfoglalás politikai szimbolikája.....	63
SZIGETI Magdolna: Hatalmi berendezkedés és hatalmi szimbólumok a Német Demokratikus Köztársaságban.....	72
VARGA Norbert: Az Osztrák–Magyar Monarchia középcimere.....	88
VITEK Gábor: A területiális szimbólumhasználat jogi háttere Magyarországon.....	97
VÖLGYESI Levente: A városok hatalmi szimbolikája.....	104
A JOG JELKÉPEI ÉS PROCESSZUSAI	
BALOGH Judit: Fattyak a magyar jogtörténetben.....	108
BATÓ Szilvia: „Próbált nősemélyek” (Magzatelhajtással vádolt nők a reformkori Békés vármegyében).....	114
BÉLI Gábor: Az eskütétel sajátos módjai a középkori Magyarországon.....	120
BODINÉ BELIZNAI Kinga: Adalékok a középkori magánjog szimbólumaihoz és rituáléihoz.....	130
HOMOKI-NAGY Mária: A beiktatás.....	136
KABÓDI Csaba: A börtön jelképes funkciói.....	141
MEZEY Barna: A börtönépületek üzenete (A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetein).....	169
NÓTÁRI Tamás: Kora középkori missziós politika és okirathasználat (Ingo lakomája és levele – egy legenda keletkezése és továbbélése).....	179
PAP András László: Jelkép és valóság: esküdtszék a mérlegen.....	186
P. SZABÓ Béla: A hétszemélyes tábla ülészakának megnyitásával kapcsolatos ceremónia a 18. század második felében.....	198
SCHWEITZER Gábor: A peleskei nótáriusról a falu jegyzőjéig. A nótáriusok, prókátorok és táblabírák ábrázolása a magyar irodalomban (1790–1848).....	205
E számunk szerzői	215

Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

A címlapon:

Justitia

(Metszet Raffaello Santinak a vatikáni Stanza della Segnatura-ban lévő freskója nyomán)

Jog

történelmi szemle

Nemzetközi szerkesztő bizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Wien), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztő bizottság elnöke), Dr. Pectar Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jena),

Dr. Srdan Sarkič (Novi Sad), Dr. Kurt Seelmann (Basel), Dr. Erik Štenpien (Kosice)

Szerkesztőség: Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Szerkesztő: Élesztős László

A szerkesztőség címe: 1063 Budapest, Egyetem tér 1–3., II. em. 211. Tel./Fax.: 411-6518

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke és a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Nyomda: Nyír-Print Kft., 4492 Újfehértó, Radnóti u. 2.

Bevezetés

Közismert meghatározás szerint eredeti jelentésében a *szimbólum* jel, amelyet az emberek egymás felismerésére őriztek maguknál, azért, hogy felismerhetővé tegyék hovatartozásukat. A szimbólum egyfajta közmegegyezéses jeltípus, amely a jelölthöz tartozik. Évezredekken keresztül a társadalmi állás, tisztség, közösségi megjelölés egyértelmű eleme volt a nyelv mellett (főként az írás hiányában) a pajzs, a címer, a zászló, a jelvény, az öltözet. De legalább ilyen fontosságot tulajdonítottak a rituális eljárásoknak a névadástól a temetkezésig, a befogadástól a kiközösítésig. A szimbólumokra alapozott kommunikáció az emberi társadalom jellegzetes tényezője.

Közhelyes megállapítás, de való, hogy a hétköznapi élet jelképek sokaságával van tele. Ezek nélkül a szimbólumok nélkül elképzelhetetlen lenne a kommunikáció.

A nem nyelvi szimbólumokra az írástudást társadalmi méretekben nélkülöző primitív társadalmakban legalább olyan nagy szükség van, mint korunk túlkommunikált, elszemélytelenedett, közösségkereső modern társadalmában. A harsogó média- és reklámvilágban elmagányosodott, az egoista piacversenyben helyét nem lelő szubjektum középkori öséhez képest alig leplezett hasonlósággal keresi társait a társadalomban, amelynek egyre eredményesebb módjaként kínálkozik a felemelt jelképek alá sorakozás. A rendszerváltozás utáni Magyarország ugyan nem központi, de emocionális jelentésében annál tekintélyesebb élménye volt a kötelező „szocialista” jelképektől történő szabadulás. Az elfojtott érzelmeket, a tradicionális kapcsolatokat, a szellemi kötődéseket újra felidéző, immáron nyilvánosan is kifejező, eszmei társakat kereső jelképtömeg bukkant fel a társadalom valamennyi területén az ősmagyar rítusoktól a közelmúlt relikviáiig.

A szimbólumok egy része azonnal aktuális politikai üzenettel töltődött föl, és a hétköznapiak nélkülözhetetlen, élményszerű vagy kellemetlenül háborgató elemévé, szakmai és társadalmi polémiák terepévé vált. Sok közülük a szovjet típusú berendezkedés által elfojtott nemzetállamiság újjáéledő jelképeként került a társadalom mindennapjaiba, de új üzenetként bukkantak fel a modern kor, a kapitalista piac, a regionalizmus, a globalizáció szimbolikus üzenetei is.

A szimbólumok más része ugyan nem vált központi kérdéssé vagy politikai viták tárgyává, de jellegénél fogva a társadalmi élet legalább olyan fontos elemeként honosodtak meg. A szakmai szimbólumok elszaporodása is összefüggésben állt persze a politikai változásokkal. Jellegzetes jogi jelkép lett például a rendszerváltás után a bírói talár. Azon a

Magyarországon, ahol a bírák és bírói testületek évszázadokig megakadályozták a talárviséletet, ahol a bírák a 20. század első felében még sztrájkolni is hajlandók lettek volna az „idegen öltözet” ellen, elegendő volt a politikai szélvihar forogtagában néhány év, néhány rivalizáló testület ahhoz, hogy ma már valamennyi bíróságon magától értetődő viselkedésként jelen legyen – bíróra, ügyészre, ügyvédre egyaránt kötelezőként – a talár.

A jogi, államhatalmi, politikai szimbólumok megértése azonban nem csak szakmai szempontból lényeges. A jog az egyik legfontosabb konfliktusfeloldó és magatartásrendező eszközünk, amelyből következően kitüntetett jelképhordozó rendszerünk. A jog terepén belül a személyek, állatok, tárgyak jelennek meg szimbolikus üzenetközvetítőként, miként az emberi társadalom történetének legkülönbözőbb más területein. A személyek, csoportok közötti ellentétek értelmezésének, rendezésének, elosztatásának fő eszközei között kell számon tartani a jelképeket, a szimbolikus rituálékat. Katalógizálásuk, értelmezésük és tudatosításuk az egyik legfontosabb adalék lehet a társadalmi viszonyok rendezése felé. Mert nem csupán egymástól nagyon távoli kultúrákban tűnhetnek fel azonos szimbólumok hasonló jelentéstartalommal, de ugyanabban a kultúrában is szerepelhetnek eltérő értelmezéssel. Azonos szimbolikus személyek, állatok, tárgyak jelképtartalma is megsokszorozódhat, még az azonos kultúrában élők számára is más és más jelentéstartalmat hordozhat. Amennyiben benne rejlik a megértés, a felismerés, ugyanígy a meg nem értés és a félreismerés veszélye. Ugyanaz a szimbolikus üzenet ugyanazon embercsoport egyes tagjai számára felemelő, másoknak rémisztó lehet.

Miután a jelképek egész rendszereket alkotnak, kollektív üzeneteket tartalmaznak, s minthogy a kultúrákra fölöttébb jellemző szimbólumrendszerük használata, az egyes szimbólumok és a szimbólumstruktúrák kutatása lényeges feladata a tudománynak. A jogtudománynak általában (de sajátos történelmünk okán inkább a jogtörténet-tudománynak) nagy adóssága a magyar jogi szimbolika feltárása. Míg máshol könyvtárnyi szakirodalma van a jogi rituálék, jelképek és processzusok kutatásának, e téren a magyar irodalom hihetetlenül szegényes. Az elmúlt évtizedben meginduló jogi szimbólumkutatások két jogtörténész műhelyre koncentráálódtak. A Pécsi Tudományegyetem Jogtörténelmi Tanszékén Kajtár István professzor figyelt fel a jogi kultúrtörténet jelentőségére, s publikált számos tanulmányt, sőt monográfiát a kérdéskörben.¹ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténelmi Tanszékén Mezey Barna professzor vezetésével folyt az OTKA támogatásával egy félévtizedes kutatómunka, melynek eredményeként a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával az elmúlt esztendőben napvilágot látott egy konferenciakötet.²

A sikeren felbátorodva és az OTKA-kutatás keretében felhalmozott ismereteket is felhasználva rendezte meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara második

szimbólum-konferenciáját, amelynek előadásából közül most válogatást a Magyar Tudományos Akadémia jóvoltából a *Jogtörténeti Szemle* különszáma.

Jegyzetek

¹ Kajtár István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* (Dialog Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2004)

² *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Szerk. Mezey Barna (Gondolat Kiadó, Budapest, 2006)

JOGI KULTÚRA – JOGI TRADÍCIÓK

Jany János

Szimbólumok a keleti jogi kultúrákban

Közismert tény, hogy a keleti kultúrák előnyben részesítik a képes beszédet, a szimbólumok, allegóriák használatát, amely gyakorlat mögött egy igen jellemző gondolkodási forma és módszer, az analógia húzódik meg. Az analogikus gondolkodás hozzásegíti a beszélőt és a befogadót a közölni kívánt, esetleg összetettebb jelenségcsoport könnyebb bemutatásához és megértéséhez egy kölcsönösen felismert közös sajátosság alapján. A szimbólumok használata mögött azonban nem minden esetben figyelhető meg az analógiára utalás, hanem olyan képzettársítások is megjelennek, amelyek az adott kultúra tagjai számára ugyan egyértelműek, mások számára azonban inkább talányosnak tűnnek. Ezzel együtt a keleti jogi kultúrák termékeny talajnak bizonyulnak a jogi szimbolika vizsgálata számára, s jelen alkalomra néhány jellemző esetet gyűjtöttem csokorba az általam ismert keleti jogi kultúrák világából.

Szándékosan nem a nagyon elvont, vallástörténeti és filozófiai ismereteket is megkövetelő, összetett szimbolikákat emeltem ki, hanem azokat a mindennapi joggyakorlatban is megjelenő mozzanatokat, amelyek nem pusztán a jogi szimbolika, hanem az emberek tényleges mindennapjainak világába is elvezetnek bennünket. E szimbolika főszereplői a mindennapi élet apró-cseprő személyes tárgyai, melyek önmagukban állva ugyan nem képviselnek sem anyagi, sem eszmei értéket, egy sajátos összefüggésrendszerbe állítva azonban mégis önmagukon túlnyúló értelmet hordoznak; s a szimbolikának éppen ez a tulajdonsága a központi eleme. E személyes tárgyak,

amelyeket a most következő előadás során át fogunk tekinteni: a saru, a bot és a fátýol.

A saru

A saru a zsidó jogban rendelkezett jogilag is releváns szimbolikus tartalommal, ahogy arról a Deuteronomium minden kétséget kizáróan tájékoztat bennünket (5 Móz 25: 5–10). Ennek értelmében egy magtalanul meghalt férfi özvegye valamely sógorához megy feleségül, s e sógorsági házasságból származó elsőszülött gyermek a meghalt testvér nevét kapja, hogy „annak neve ki ne töröltessék Izraelből”. Ha azonban e sógornak bármely oknál fogva nincsen kedve az özvegyet feleségül venni, akkor az asszony társadalmi nyomásgyakorlás útján, az érintettet nyilvános megszégyenítéssel fenyegetve, kikényszerítheti a frigyét. Ennek módja ugyanazon szöveghely szerint az, hogy az asszony elmegy a kapuba a vénekhez, és elpanaszolja nekik a tényállást. Tudjuk, hogy az ókori Izraelben a kapuban a bíróság működött, ahol az adott település legfőbb emberei és vénei mondtak ítéletet, s azt is tudjuk, hogy e szöveghely az özvegy bírósághoz fordulásának jogát fogalmazza meg, ami bizony kivételszámba megy nemcsak Izraelben, hanem az egész ókori Keleten. Ekkor a vének, vagyis a bíróság megidézi a vonakodó alperest, és nyilatkoztatja, hogy fenntartja-e elutasító szándékát. Amennyiben igen, ekkor az özvegy a bírák (és városkapuról lévén szó, feltehetően hatalmas bábáskodó tömeg) szeme láttára lehúzza a saruját, majd szembeköpi a sógorát, mondván, hogy így kell cselekedni azzal a férfival, aki nem építi az ő testvérenek házat. Ettől kezdve „lehúzott sarujú háznép”-nek nevezték az így megszégyenített embert. Világos tehát, hogy a saru lehúzása és az ezzel összekötött szembeköpés a nyilvános megszégyenítés módszere volt, amely társadalmi, és nem jogi kényszerrel kívánta a sógorházaságok gyakorlatát fenntartani.

A saru nem teljesen rendeltetészerű használata hasonló nyilvános megszégyenítéshez vezet a roma szokásjogban. A romák felfogásában – hasonlóan más, indoiráni népek és vallások (mint pl. a zoroasztrianizmus) értékítéletéhez – kiemelkedő jelentősége van a rituális tisztaság, illetve tisztátalanság állapotának (*marimé*). A marimé nagyon súlyos kö-

vetkezéssel jár, mivel a közösségből való kitaszítást is maga után vonhatja, így nemcsak megszegésként, hanem büntetésként is funkcionál. Egy roma asszony pedig egyedül is képes arra, hogy ilyen rontást hozzon egy férfira azáltal, hogy jelenlétében felemeli a szoknyáját (itt a menstruáció okozta jelentős tisztátalanságra történik utalás), vagy mindenfajta szexuális utalás nélkül, hozzávágja a saruját.¹

A saru más emberhez történő hozzávágása, mint szimbolikus megszegés érhetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a saruval az ember mindenbe belelép, így az ténylegesen is érintkezhet mindenféle piszokkal, nemcsak átvitt vagy rituális értelemben. A lábbeli negatív megítélése, mint közös keleti hagyomány megfigyelhető az iszlám jogban is, hiszen – mindenki által ismert szabály szerint – a mecsetbe tilos lábbelivel belépni, azaz egy szent helyet nem lehet tisztátalan dologgal beszennyezni. Ez több mint szokás: az iszlám jogi kézikönyvek, amelyek a rituális szabályoknak legalább olyan figyelmet szentelnek, mint a szekuláris tartalmú jogi normáknak, e körülményt nem mulasztják el megemlíteni.

A szúfik, vagy ismertebb nevükön a dervisek a saruviselés szabályait ennél is részletesebben állapítják meg. A szúfik dervisrendben történő együttélését nagyon szigorú és mindenre kiterjedő szabályzatok határozzák meg, amelyek az élet minden rezdülését figyelembe veszik az étkezéstől a mesternek (*pír*) való engedelmességig bezárólag. A lábbeli viselésének szabályai sem maradnak ki e körből: a szúfik szabályzata szerint a közösség többi tagjához közelítő rendtárs először a jobb lábán lévő saruját köteles levenni, ezt követi a bal lábán lévő saru levétele, távozáskor azonban pontosan fordított sorrendben kell eljáráni. Az imaszőnyegre sem saruban, sem vizes lábbal nem szabad fellépni, sőt, a sarus lábat a szőnyegen túlrá kilógatva sem lehet imába kezdeni.²

Az iszlám jogban azonban a saru nem csupán szimbolikus tartalmat hordoz, mivel a jogéletben a maga materiális valóságában is felhasználják, igaz, egészen más célra, mint ahogy mi arra gondolnánk. A bírósági eljárást vezető *qādi* feladata ugyanis, hogy felügyeljen a rendre, s pártatlanul eljárva mindkét peres fél számára elegendő és egyenlő időt biztosítson perbeli felszólalásai számára. A peres felek azonban sok esetben nem követik az eljáró bírót figyelmeztetéseit, aki ilyenkor – különösen, ha türelmét veszti – külső segítséget, az erre a célra szolgáló ajtónálló fizikai erejét veszi igénybe. Az ajtónálló először csak lefogja a gesztikuláló felet, aki a keleti ember számára a beszédhez oly fontos mozgásszabadságtól megfosztván, elhallgat.

Ha azonban még ez is kevés, és valamelyik fél súlyosan vagy ismételtelen megszegi a tárgyalás rendjét, a bírót „pervezető végzés” formájában elnászpángolásra ítélteti, melyet azonnal végrehajtanak, hiszen a pervezető végzések ellen nincsen jogorvoslat. A végrehajtás során – szerencsés esetben – a sarut veszik igénybe, s azzal nászpángolják el a megnyugodni nem

tudó felet, rosszabb esetben azonban meg is botozhatják. Középkori szövegek utalnak arra, hogy néha egy-egy fél bele is halt a „pervezető végzés” végrehajtásába, ezért nem véletlen, hogy a helyes bírói viselkedést tárgyaló etikett-irodalom több alkalommal is kihangsúlyozza annak fontosságát, hogy a bírót ne veszítse el türelmét.³

A cipőnek a zoroasztrianus perzsa jogban és rítusban is fontos szimbolikus tartalma van. Több vallási és jogi szöveg is kiemeli ugyanis, hogy fél pár saruban közlekedni az egyik legnagyobb bűn, mivel az elapasztja az asszonyok tejét, akik így nem tudják szoptatni gyermekeiket. Sőt, ez a hatás az állatvilágra is kiterjed, ahol a nőstények és kicsinyeik ugyanettől a csapástól szenvednek.⁴ Mivel több, különböző időben keletkezett szöveg egyhangúan állítja ezt, félreértésről, írónoki hibáról vagy más, ehhez hasonló félreértésről szó sem lehet. A magam részéről ugyanakkor be kell vallanom, hogy semmilyen, akár rejtett vagy többszörös áttételen nyugvó olyan konnotációt sem voltam képes mindezidáig felfedezni, mely e sajátos képzetársítást megmagyarázná.

A fentiekben a saru negatív aspektusait, megszegítő, beszennyező, büntető vagy súlyos következményekkel járó hatásait tekintettük át. A saru szimbolikájának azonban más összefüggései is ismertek. Ugyancsak a bibliai jogból ismert, hogy a saru a tulajdonjog megváltása és cseréje alkalmával szerepelt szimbolikus tárgyként az ügyletben. *Ruth könyve* szerint az volt a régi szokás Izraelben, hogy megváltás és csere alkalmával a férfi lehúzta a saruját, és odaadta felebarátjának bizonyosággul. Mindez a vének és az ügyletet igazoló tanúk jelenlétében történt (*Ruth* 4:7). Hasonló szerepet játszott a sumer jogban a bot, amelyre hamarosan még visszatérünk.

Az indiai jogfelfogásban a saru magát a személyt szimbolizálta. A hindu jog egyik legellentmondásosabb intézménye az özvegyek önkéntes tűzhalála, melyet a klasszikus szövegek nagy erénynek mutatnak be, annak ellenére, hogy a társadalmi valóságban messze nem volt ilyen egyértelmű ezen áldozat megítélése. Az önkéntes halált vállaló özvegynek (*satī*) a férje földi maradványait elhamvasztó tűzbe kellett belépnie, ahol szörnyethalt a szerencsétlen. Ha azonban elhunyt férje teste bármilyen oknál fogva nem volt jelen (pl. háborúban halt meg), az özvegy oly módon is *satīvá* válhatott, hogy férje egy pár saruját melléhez szorítva lépett fel a tűzre. Ebben az esetben tehát a saru az elhunyt, de távollévő férj testét szimbolizálta.⁵

Bot

Az előbb már említettem a bot jelentőségét a sumer kereskedelmi szokásokban. Az üzleti forgalomban használt bot megnevezése bukannum volt, amely arra szolgált, hogy fizikailag helyettesítsen olyan, az ügylet valódi tárgyát képező javakat, amelyek a

megállapodás megkötésének pillanatában nem voltak jelen.⁶

A jelen nem lévő áru helyett a nem létező feleség helyettesítésére szolgált a bot az indiai szokásokban. A hindu jog szerint a kiházásítás születési sorrendben történt, a fiúk esetében is. Azaz először a legidősebb fiúnak kellett feleséget venni, a kisebbek számára pedig csak akkor, ha rájuk került a sor. E sorrend megszegése komoly társadalmi elmarasztalást eredményező jogsértésnek számított. Ha valamely fiatalabbik fiútestvér mégis előbb kívánt megházasodni, mint rangidős bátyja, akkor utóbbi oly módon segíthetett rajta, hogy az esküvő előtt feleségül vett egy szép lánynak felöltöztetett botot vagy seprűnyelet, amelytől még aznap el is vált. Ilyen módon eleget téve a jog előírásainak, öccse már minden szankció nélkül megtarthatta lakodalmát.⁷

Szemben az indiai szokásokkal, ahol tehát a bot egy lányt szimbolizált, az iszlám előtti Arábiában a bot a férfiak jelenlétére utalt. A korabeli dél-arábiai szokások szerint több férfinak egy felesége volt, s amelyik előbb ment be hozzá, a nő azzal hált, ám az éjszakát mindig a legidősebbel töltötte. Amennyiben az egyik férfi éppen a feleségénél tartózkodott, egy botot állított a bejárat elé, mivel minden férfinak botot kellett magánál hordania. A születendő gyermekek valamennyi férfi közös gyermekének számítottak. A bot szimbolikája Strabón, a híres geográfus figyelmét sem kerülte el, ahogy a következő, általa lejegyzett, folklorisztikus történet bizonyítja: *az egyik királynak a lánya, egy csodálatos szépség, akinek 15 fivére volt, akik mind szerették őt, s éppen ezért szüntelenül egyik a másik után ment be hozzá, minthogy már nagyon kimerült, kénytelen volt a következő csselfogáshoz folyamodni. Azokéhoz hasonló botokat készítetett, s valahányszor elment tőle valamelyik, mindig kitett egyet az ajtó elé, mely hasonló volt annak a botjához, majd egy másikat, ügyelve arra, hogy ahhoz ne legyen hasonló annak a botja, aki éppen hozzá akart menni. Amikor egyszer mindnyájan a piacon voltak, az egyik odament az ajtajához és látta ott a botot, ebből tehát azt következtette, hogy van nála valaki; minthogy azonban valamennyi testvérét a piacon hagyta, házasságtörésre gyanakodott. Elszaladt tehát az apjához, azt odavezette, s ekkor kiderült, hogy hamisan vádolta a nővérét.*⁸

A fátyol

A fátyol hordozza valamennyi, általam tárgyalt jelenség közül a legerősebb szimbolikus tartalmat az ókortól napjainkig. E körben elegendő, ha a napjainkban Európa számos országában zajló, a muszlim kisebbségre vonatkozó fátyol-vitára utalok, amely több ország bírósági rendszerét is próbára tette már. Mondanom sem kell, hogy a fátyol, illetve a nők lefátyolozásának szokása eredendően és alapvetően nem vallási szimbólum, így nem is lehet kizárólag az

iszlámmal azonosítani, hanem társadalmi konvenció, mely nem csupán Arábiában, hanem az ókori Közel-Kelet számos más kultúrájában is megfigyelhető.

A fátyol szimbolikus úton a házassági képességet, illetve a házas családi állapotot hivatott kifejezni, vagyis utal viselőjének rendezett státusára és erényes mivoltára. A fátyol, mint az erényes asszonyok privilégiuma, a legmarkánsabban a középázsiai joggyűjteményben jelenik meg. A joggyűjtemény több táblából áll, ezek azonban nem állnak össze egy szerkesztett, átgondolt és rendszerezett felépítésű anyaggá. A joggyűjtemény nem törvény, hanem magángyűjtemény, bár az nem világos, hogy a királyi könyvtár részére vagy az elkészítő írnok saját használatára íródott-e.⁹ A szöveg datálása nem megoldott, egyes vélemények szerint Kr. e. 1450 és 1250 között keletkezett, mások inkább a Kr. e. 11. század végére gondolnak. Az sem zárható ki azonban, hogy a szövegek nem is egy időben keletkeztek, hanem az egyes táblák más és más történelmi kor termékei. Valamennyi tábla közül a házassági jogot, a nők jogállását és társadalmi helyzetét szabályozó első (A) tábla maradt fenn a legjobb állapotban, hosszú, mintegy 59 §-ra terjedő szövege teljes egészében olvasható. Ebből megtudhatjuk, hogy az asszír férjes asszonyok és özvegyek kizárólag lefátyolozva léphettek ki az utcára, mely a matrónákat megillető megtiszteltetés jele volt. Ez onnan válik nyilvánvalóvá, hogy a tábla ugyanezen szöveghelye kifejezetten eltiltja a fátyol viselésétől a hajadonokat, a rabszolganőket és a prostituáltakat. A lefátyolozás jelentősége olyan kiemelkedő volt, hogy a házasságkötéssel esett azonos elbírálás alá, ahogy a következő, 41. § mutatja: ugyanis, ha egy férfi ágyasát tanúk jelenlétében lefátyolozta, akkor a nő e pillanattól fogva törvényes feleségnek számított. A fátyol még az asszír öröklési jogi terminológiába is recepciót nyert, mivel az öröklési képességgel rendelkező gyermekeket „a lefátyolozott asszony gyermekeinek” titulálták. E szabályokból érthető, hogy miért sújtott le a jog a fátyol privilégiumával visszaélőkre olyan szigorral, mint amiről a tábla 40. §-a tudósít. Ennek értelmében, ha egy férfi egy lefátyolozott kurtizánnal találkozik, akkor a tanúkkal együtt meg kell ragadnia és a palota bejáratához kell vinnie, ahol a nőt 50 botütésre ítélik és megfosztják ruháitól, amelyek a feljelentőt illetik meg. Azt, hogy ezzel nem a prostitúcióval, hanem a jogosulatlan fátyolviseléssel akartak leszámolni, jól mutatja a szöveg azon, kifejezett betéte, mely megtiltja, hogy a kurtizánt ékszeraitől is megfosszák. A szöveg azonban alaposan körbejárja a problémát, és arra az esetre nézve is rendelkezik, ha a férfi, bár helyesen ismerte fel a nőben a kurtizánt, mégsem viszi a palotához, hanem futni hagyja; ebben az esetben a férfit kell 50 botütéssel büntetni, feljelentője pedig a férfi ruházatával lesz gazdagabb.

Mint láttuk, Asszírban a házasságban élő nők privilégiuma volt a fátyol; az iszlám előtti Arábiában szélesebb jelentéstartalommal bírt, mert a házassági képesség kifejezésére szolgált, így az eladó hajado-

nok is rendelkeztek vele. Olyannyira, hogy a lányok felnőtté avatásának rítusa során, ünnepélyes körülmények között, a törzsi gyűlések színhelyeül szolgáló *dār al-nadwāban* került sor erre az ünnepélyes aktusra, ahová egyébként csak a fegyverforgató, 40. életévüket betöltött férfiak léphettek csak be.¹⁰

A fátyol a hetitáknál is házassági szimbólum volt, amelyet a megromlott kapcsolat helyreállítása során is alkalmaztak. A feltehetően a Kr. e. 16. században keletkezett hetita törvénykönyv szerint ugyanis a házasságtörésen ért asszonyt, szeretőjével együtt, a hazatérő férj a helyszínen megölhette. Ha azonban nem így tett, mindkettőjüknek meg kellett bocsátania, azaz egyiküket sem ölhette meg a későbbiek során. Ekkor az asszony fejét fátyollal borították be, az újrakezdett házastársi együttélés szimbólumaként.

A magyar nyelvhasználatban, amikor a fátyol fenti, megkülönböztető szimbolikájára kívánunk utalni,

a *csador* szót használjuk. E szó azonban nem arab, hanem perzsa eredetű, mutatván, hogy e kultúrában is ismert volt e szokás. A csador azonban a mi sátor szavunknak is etimológiai őse, mutatván a fátyol és a sátor közti szimbolikus kapcsolatot. S valóban, az iszlám előtti Arábia bizonyítékkal is szolgál ezen összefüggésre, mivel a sátor felhasználásával válási szándékot lehetett kifejezésre juttatni.

A nők szabadabb státusa és szélesebb jogaik következtében e korban az asszonyok is kezdeményezhettek válást, amelyet igen egyszerű szimbolikával hoztak férjük tudomására: vagy eltorlaszolták a sátor bejáratát, utalva az együttélés megtagadására, vagy áthelyezték a sátor bejáratát az ellenkező irányba, mint ahogy eredetileg tájolva volt. Ha a sátor északra volt tájolva, délre, ha délre, északra helyezték át. A hazatérő férj ebből tudhatta meg, hogy felesége elvált tőle.¹²

Jegyzetek

¹ Carmichael, C.: *Gypsy Law and Jewish Law. In: Gypsy Law. Romani Legal Traditions and Culture.* Ed. Walter O. Weyrauch (University of California Press, Berkeley, Los Angeles–London, 2001, 131–132. p.); Hancock, I.: *A Glossary of Romani Terms. In: Gypsy Law. Romani Legal Traditions and Culture.* Ed. Walter O. Weyrauch (University of California Press, Berkeley, Los Angeles–London, 2001, 179. p.)

² Kay Qābūs: *Qābūs-nāme.* Kiadta: Sacīd Nefīsī. (Tehrān, 1342, 186–187. p.)

³ Schneider, I.: *Das Bild des Richters in der »Adab al-Qāʿī« Literatur.* Islam und Abendland. Band 4. (Peter Lang, Frankfurt–New York–Paris, 1990, 80. p.)

⁴ *Shāyast-nē-shāyast.* Ed. Mazdapur, K. (Tehrān, 1990, 4:12. p.); Williams, A.: *The Pahlavi Rivāyat Accompanying the Dādestān ī Dēnīg. Part I.: Transliteration, Transcription and Glossary. Part II.: Translation, Commentary and Pahlavi Text* (Copenhagen, 1990, 11.2.: Part I.: 72–73. p.; Part II. 23. p.)

⁵ Jolly, J.: *Recht und Sitte. Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde.* II. Band, 8. Heft. (Verlag von Karl Trübner, Strassburg, 1896, 68. p.)

⁶ Korosec, V.: *Keilschriftrecht.* In: *Orientalisches Recht,* 49–219. (Brill, Leiden–Köln, 1964, 90., 93., 123. p.)

⁷ Jolly, J.: *Recht und Sitte. Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde.* II. Band, 8. Heft. (Verlag von Karl Trübner, Strassburg, 1896, 59. p.)

⁸ Strabón: *Geographika.* Ford. Földy József (Budapest, 1977, XVI. IV. 25. p.)

⁹ Roth, M. T.: *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor* (Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1995, 153–154. p.)

¹⁰ Dostal, W.: *Die Araber in vorislamischer Zeit (Der Islam,* Band 74, Heft 1, 1997, 30. p.)

¹¹ Hoffner, H.: *The Laws of the Hittites. A Critical Edition* (E. J. Brill, Leiden–Köln–New York, 1997, 157., 226. p.)

¹² Dostal, W.: *Die Araber in vorislamischer Zeit. (Der Islam,* Band 74, Heft 1, 1997, 50. p.)

1. A jogi kultúrtörténet részei a jogtörténeti ceremóniák, rituálék, processzusok.

A jog és hatalom konkrétan hatályos rendjét, intézményeit a jogtörténet korszakaiban (és jelenünkben is) a jogi kultúrtörténet széles mezeje veszi körül. Különösen a képek (ikonográfia), szimbólumok, épületek, a tárgyak, a „szakrális szövegek” ilyenek. Ide sorolhatók a meghatározott szerint megvalósuló ceremóniák, rituális, liturgikus cselekmények, a nemzetközi udvariasság (*courtoise*, *comitas gentium*), legújabbán a nemzetközi protokoll. Jelen tanulmányunkban a centrum: *az állami ceremóniák és rítusok a dualizmus idején.* Belátva, hogy a jelenség igen összetett, európai jogtörténeti munkafogalomként az alábbi meghatározással indulunk. A ceremónia alatt

Kajtár István

Állami ceremóniák és rítusok a dualizmus korában

a közjogi történések olyan szabályozott lefolyásait, előírt cselekvéseit értjük, amely különösen a reprezentációt szolgálja.¹

2. A dualizmus elejéről kiváló kézikönyvecskét forgathatunk az állami szertartásokról.

A munka *Állami szertartások* címmel jelent meg, közli Domaniczky István magy. kir. honvédelmi miniszteri titkár, 1880-ban, 143 oldalon jelentette meg a Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság.² Az alábbi tanulmányban ezt a munkát szinte „útkönyvként” használhattuk a dualizmus ceremóniáinak és rítusainak felelevenítésénél. Fontos volt számunkra, hogy a bemutatott szertartásoknál megőrizzük az akkori „protokoll” forgatókönyvszerűségét, a részletek gazdagságát, ezért a szövegek hű idézésének útját választottuk – természetesen példák segítségével.

I. Ferenc József magyar királyá koronázása 1867-ben

3. Egy színes személyiség életművébe illeszkedik a kézikönyv.

Domaniczky István honvédezredes 1839-ben, Vác-on született, elhunyt Budapesten 1906-ban. Négy évig tanulmányokat folytatott a bécsi műegyetemen. 1859-ben a tüzérséghez sorozták be. 1869-ban a Honvédelmi Minisztériumba rendelték, ahol 1892-ig szolgált, ekkor, gyógyíthatatlanul megbetegedvén, nyugállományba vonult. Az ő vezető közreműködésével jelent meg 1892-ben és 1895-ben a magyar-német és német-magyar *Katonai szótár*. A legelső magyar fegyvertant is ő írta (*Elemi fegyvertan*, Pest, 1871). Karakterisztikus, hogy a szabályzatok formába öntésénél a katonai szakszókincs kialakításában is jelentős szerepe volt. Számos cikke egybegyűjtve *Katonai Értekezések* címmel jelent meg. Értekezésein kívül az *Állami szertartások* című művet írta (1880). 1864–1865 között mexikói császári testőr volt; mivel az osztrák tüzérség állományában megmaradt, 1866-ban részt vett az olaszországi hadjáratban is. Az 1870–71-iki iskolai évben a pesti egyetemen a hadtudományok rendkívüli tanára volt; továbbá, mint a mérnök- és építész-egyesület választmányának tagja több évig tevékenyen részt vett az egyesület tudományos működésében.³

4. Munkáját az állami szertartások átfogó tárgyalása jellemzi.

Ezt a fejezetcímek igazolják: I. A szertartásról általában. II. Az államok rangfokozata. Az államok, államfők és családjai külső tiszteleti joga általában. A királyi méltóság Magyarországon és a belőle fo-

lyó tiszteleti jogok. Magyarország királynéját és az Uralkodóház többi tagját megillető tiszteletjogok. III. Követségi szertartás. IV. Koronázási szertartás. V. A magyar országgyűlés megnyitása és berekesztése, s a delegációknak fogadtatása. VI. Udvari és országos gyász. VII. Katonai szertartás és tisztelgés. VIII.

Tengerészeti szertartás és tisztelgés. IX. A hadizászlók- és hadilobogóknak jelentősége, és a használatukra vonatkozó szabályok. X. A nemzeti színről és az ország címeréről. XI. A nemességről. XII. Az érdemjelekről és díszjelekről. XIII. Az egyházi szertartásról állami szempontból.

Az I. fejezetben kiindulása: „*Szertartás oly jelképi formáság, mellyel valamely cselekvénynek jelentőségét érzékileg fölfoghatóvá tenni kívánjuk*”. A tárgyra nézve a szerző megfogalmazza: „*Az állami szertartások szükséges és teljes jogosultsággal bíró régi szokások, a mennyiben fontos és ünnepies cselekvények bizonyos külső jelképiséget természetszerűleg megkívánnak, mi által épen mivoltuk és jelentőségük előtűntetve van.*” Az állami ceremóniák (felosztása szerint közjogiak és nemzetközies) mellett az udvari szertartások közül csak azokat említi a szerző, melyek az állami szertartásokkal elválaszthatatlanul összefüggenek.

5. A dualista korszak alapozó állami szertartásai: a koronázások.

A kezdetet I. Ferenc József 1867. évi koronázásához köthetjük. Az állami szertartások között Domaniczky tömör meghatározás után így írja le: „A koronázás Magyarországon az a közjogi cselekvény, mellyel az uralkodóháznak a *pragmatica sanctio* értelmében, az örökösödési sorrend szerint hivatott tagja, Magyarország törvényes királyává felavattatik.” A koronázási szertartás fejezete azután igen terjedelmes leírást ad (25–75. p.), és egyenesen hat napra osztja a koronázás, mint közjogi ceremónia menetét.

Részletes leírás és híradófelvételek maradtak fenn az utolsó magyar királykoronázásról. Ennek néhány alapvető jelenetét részletesen közrebocsátjuk.⁴

„1916. december 30-án lelkes nemzeti ünnep volt IV. Károly király megkoronázása. [...] hetedfél óra-kor megdőrdült az ágyú a Gellérthegyén és e pillanatban nyitotta meg a koronázó országgyűlést Jósika Samu báró, a főrendiház elnöke [...], ezután a törvényhozók kocsira, autóra ültek.

A koronázó templom elé rendre érkeznek a vármegeyi küldöttségek szemkápráztató pompás dísz-

magyarban, lobogókkal.⁵ [...] A palota udvaráról negyedkilenckor előkanyarodik József királyi herceg kocsija, melyen Augustza főherceggasszony ült. [...] Régi mivű, nehéz veretű kocsik fehér vagy bíborbelsejében megismerjük a királyné főudvarmesterét, pompás fekete lovak által vont hatalmas kocsiján

Csekonics Endre gróf főasztalnokmester. Utána Esterházy Miklós hg. főlovászmester jött díszkocsiján, melyet apja Esterházy Pál hg. a moszkvai II. Sándor cár koronázásánál használt. A számos díszkocsi közül kiválik Andrássy Géza gróf sárgakék díszkocsija, melyet pompás 18 markos pej mének vontatnak. A főúri világ díszhintói után berobog a székesfőváros díszhintója, benne Bárczy István polgármester. Sokszáz éves udvari kocsik jönnek nagy kereken hintálva, az oldalukon régi festések, virágok, pástorképek, [...] magyar ruhás udvari zenészek csoportja érkezik harsónatrombitaszóval. Utánuk egy félszáz honvédhuszár és a herold lóháton, végül a szép, festőies ruházatú magyar darabont gyalogos testőrök, kiket [...] 14 párduckacagányos magyar testőr gárdista követett pompás szürke méneken. Majd az udvar belső emberei érkeznek meg [...] élén Esterházy Antal Miklósné hercegnő főudvarmesternővel, tizenkét palotahölgygel [...]. Az udvarhölgyek kocsiját Tisza István gróf nádorhelyettes kocsija követte pompás magyar díszben, melyet a királyi pár nyolc tiszta fehér mén vont a díszkocsija követett a barokk legvirágzóbb művészi pompával terhelten.

A menet megindult. A hintóban ül Magyarország királya, királynéja és trónörököse. A király a magyar huszártábornokok festői formaruhájában. A királyné a fehér koronázó ruhában, a kis szőkefürtös Ottó, csupa fehér selyemben, hermelinben. Pontban félkilenckor megszólalt az orgona és bevonult Csernoch János hercegprimás. Lassan fölment az oltárhoz és felöltötte érseki köpenyét. Ebben a pillanatban a kórusból felcsendült a magyar Himnusz és megszólaltak a harangok. Testőröktől, hírnököktől, kürtösöktől és dobosoktól körülvéve megjelent ekkor a templom ajtajában Bánffy György gróf főajtónállómester. Utána a zászlósúruk, akik a kormány tagjai, az országgyűlés két házának elnökei. Lassan előrejönnek a zászlósúruk, akik a koronázási jelvényeket hozzák. Legutoljára jelenik Tisza István gróf, miniszterelnök

a koronázással megbízott nádorhelyettes. Kezében a párnán nyugvó korona. Ekkor belép a király és királyné. Szmrecsányi egri és br. Hornig veszprémi püspök között. A király kucsmáját a kezében tartja.

A király után lép be a templomba a királyné, miután a kis kápolnában gyémántos diadémot tettek a fejére. A király és királyné néhány pillanatra odamentek a kis trónörököshöz, aztán az oltárral szemben elhelyezett két bársonyszékhez siettek. A királyi pár elhelyezkedése után újra felhangzott a magyar Himnusz és annak hangjai mellett a törvényhatóságok zászlóit a templomba vitték. A király ekkor előrement, a királyné a kezében tartott könyvből imádkozott. Majd a király az oltárhoz lépett, hogy az *egyházi esküt* elvégezze. Ezután következett a koronázás tulajdonképpeni aktusa. Először a hercegprimás fölkenete a király jobbkarját. Ennek megtörténte után a király visszatért a királyné mellé, ahol a méltóságok vállára tették Szent István palástját. Az ezüsthényű, régi palást

IV. Károly, Zita királyné és Ottó főherceg koronázási díszöltözékben (1916)

a királyt egészen a talpáig beborította. Percekig tartott, amíg Esterházy Miklós herceg főkamarsmester a palástot zsinórral a király vállához erősítette. A király ezután újra letérdelt az oltár legfelső fokán a hercegprimás előtt. Az oltár alatt állott Tisza István gróf nádorhelyettes. Ebben a pillanatban megindult a lépcsőn lefelé és a hercegprimással együtt a *király fejére emelte a koronát*.

Közvetlenül *ezután adták a királynak a koronázási jelvényeket* is, és ekkor a király lassú lépésekkel lejött az oltár lépcsőin és a trónuson a teljes koronázási ornátusban elfoglalta a helyét. Most a templom előtt gyors egymásutánban ismét két sortűz dördült el, a harangok zúgtak. Tisza István gróf ezután előrement a templomban majdnem a közepéig és harsányan kiáltotta: *Éljen a király!* Egyszerre az egész templom visszhangzott az éljenzéstől és a zenekarból ismét felcsendültek a Himnusz akkordjai. Az ováció után Várady kalocsai érsek és Széchenyi gróf győri püspök a király elé léptek, átvették tőle a jogart és az országalmát és a két jelvényt a főoltáron levő vánkosra helyezték. A király ezután feláll és a veszprémi bíboros-püspökhöz megy, akit rövid szavakkal megkér arra, hogy *koronázza meg a királynét*.

Egyidejűleg a királynét kézen fogta Esterházy Sándor gróf főudvarmester, mialatt az udvari kincs-

tárnok levette a fején levő diadémot. A királyné uszályát herceg Esterházy Irma és gróf Apponyi Sándorné vitték. A királyné az oltár legalsó lépcsőjére elhelyezett bíborvankosra térdeltek. Mialatt ott a királyné mélyen elmerülve imádkozott, Tisza István gróf nádor-helyettes és Festetich Tasziló levették a király fejéről a koronát. A királyné a legfelső lépcsőfokon elhelyezett bíborvankosra térdelt és Hornig veszprémi püspök fejére tette a házi koronát. Csernoch hercegprímás és Tisza István gróf nádor-helyettes a szent koronát a királyné jobbvállához illesztették. A hercegprímás most átnyújtotta a királynénak a jogart és az országalmát s azután a királynét a főudvarmester és a püspök a királyhoz kísérte.

A királyné felment a trónra és a hercegprímás elkezdte a „Téged Isten magaságban” kezdetű himnuszt és kint eldördült a sortűz, dübörögtek a Gellérthegyen elhelyezett ágyúk és a város összes harangjai megkondultak. Mialatt a királyné kíséretével távozott, a Mátyás-templomban *lefolyt az aransarkantyús vitézek felavatása*. Az oltártól jobb kézre első trónuson ült a mise után a király. Termetét beborította a koronázási palást, fején a korona díszlett. Az aransarkantyús vitézek közül először az igen súlyos sebesült Tisza Lajos gróf járult a király elé. [...] A király a sötétre befuttatott széles ország kardjával megérintette vállát. Az új aransarkantyús vitézt azután ketten felemelték. Utána egy féllábú hős következett: Roszner

István báró. [...] Azután jött a többi negyven sarkantyús vitéz [...], mikor az utolsó is meghajolva távozott, a király is kissé meghajolt. Azután felállt, a zászlós menet és a király elindult a templom előtti eskütételre. A királyt jobbról a hercegprímás, balról a kalocsai érsek, előtte jobbról Hornig báró püspök az apostoli kereszttel, balról a főlovászmester helyettese az ország kivont kardjával; mögötte a magyar királyi főudvarmester, a magyar királyi főkamarásmester, a magyar királyi testőrkapitány, a két darabont-testőrkapitány

és a két főhadsegéd, kétoldalt három-három magyar testőr. Végül a pápai nuncius és a püspökök haladtak. Amikor a király az emelvényre ért, a Mátyás-templom főbejáratával szemben, kelet felé fordulva állott meg. A jogart átadta Apponyi Sándor gróf országbíró-helyettesnek, az országalmát pedig Skerlecz

Iván horvát bánnak. Ezután átvette az eskü-keresztet. Ebben a pillanatban Tisza István gróf nádor-helyettes felmutatta az eskümintát. A király kezével érintette az eskümintát, amelyet átvett Csernoch János hercegprímás. A király ekkor balkezebe vette a kettős keresztet, jobb kezének három ujját esküre emelte és ezzel megkezdődött a királyi eskü. A hangja messze hallatszott, kellemesen csengett, és amikor ezt mondta: - Isten Minket úgy segítse! – magasabbra emelte három ujját. Amikor az eskü utolsó szava is elhangzott, elemetáris erővel tört ki a lelkesültség. A katonai zenekar a Himnuszt játszotta. Mindenki énekelte [...], sőt úgy látszott, hogy egyes sorokat a király is. A király, míg a zászlósorak sorakoztak, addig a templomba vonult egy pár percre, majd megalakult a hosszú menet, elől a vármegyék és városok pompás zászlói, utána a főrendek és országgyűlési képviselők.

A zászlósorak mindannyian lóháton, a koronázási jelvényekkel. Széchenyi Emil gróf helyettes főpohárnokmester az eskükeresztel, Teleki József gróf tárnokmester-helyettes a kis kereszttel, Skerlecz Iván báró horvát bán az ország almájával, Andrássy Sándor gróf országbíró-helyettes a jo-

garral lovagolt. A koronázási jelvényeket mindegyik maga előtt piros párnán elhelyezve hozta. Esterházy Miklós herceg főlovászmester-helyettes és végül Tisza István gróf kezében az eskümintával. Feltűnést kelt lóháton Csekonics Endre gróf hatalmas, daliás alakja, utána viszi remek Zrínyi-zöld mente öltözetben Széchenyi Viktor gróf Magyarország hófehér Szűz Máriás, selyem címeres zászlóját. Közvetlen mellette lovagol Dalmácia oroszlánfejes zászlójával

IV. Károly koronázása 1916-ban – korabeli filmfelvétel kockái

Károlyi László gróf, Bosznia-Ráma aranyos kék zászlóját egy pompás hófehér ménlovon Andrássy Géza gróf huszárezredes viszi. A marcona arcú krasznahorkai várúr cseresznyepiros, dús aranyozású, Mária Terézia korabeli magyar titkos tanácsosi cobolyprémes mentét viselt. Oldalán a III. Károly király 1712.

évi pozsonyi koronázásán báró Andrássy Péter zászlótartó által viselt ősrégi kard. Csodaszép Zrínyi-mentében vitte Batthyány Gyula gróf Szlavónia vörös csillagos kék mezőben végződő selymlobogóját. Erdődy

György gróf Horvátország vörös ezüstös címeres zászlóját, Keglevich Gábor gróf Szerbia vadkanfejes lobogóját vitte. Sztáray Sándor grófnak Galícia kék-arany mezős lobogója jutott. Lodomeria vörös-fehér lobogóját Esterházy László gróf hordozta. Kumánia, a mai kis Oláhország ezüst pajzsban oroszlán vörös csillagos zászlóját Zichy Rafael gróf vitte. Végül Bulgária régi címeres lobogóját Cziráky József gróf hordozta. A zászlósúrok után fényes katonai csapat lovagolt: a koronázáson részt vett özszes királyi hercegek. [...] következik: a magyar testőrség. Festői, párduckacagányos, nemzeti színekből összeállított ruhájukat most nem takarja el a bő fehér gallér, mely eddig az eső ellen védte.

A páratlanul szép menetet a közös huszárok egy százada rekesztette be. [...] Közben megérkezik IV. Károly király, ki a koronázási domb előtt megsarkantyúzza a pompás, szürke bábolnai Krözus nevű ménlovát és felvágta a dombra, fején a szent korona, válláról festői ráncokban omlik le az első magyar király palástja. A paripa táncol egy pillanatig, aztán a király a fölfelé tartott hosszú, egyenes karddal teli vágást tesz kelet felé. Fölhangzik az éljen. Aztán észak felé sújt, majd megint megfordul, és délre vág. Még egy fordulat és nyugatnak hasít a pallos s a következő pillanatban már lelovagol a dombtetőről.

A kardvágás ünnepélye után a királyi palota tánctermében gyülekeztek a vendégek, a főméltóságok

és az országgyűlés tagjai, ahol a koronázási ebédhez terítették. Egy óra felé, amikor még jóformán üres a terem, belép Berchtold Lipót gróf, a király udvarmestere Burián István báróval. Mind a kettő magyar díszben. A korán érkezettek sorában van Walter Gyula püspök is, kezében az apostoli kereszt. A trón lépcsőin fekszenek az országzászlói és egy széles, drágakövekkel kirakott szablya. Közben népesedik a terem, amelynek egyszerű fehér keretében káprázatos színeivel bontakozik ki a magyar pompa.

[...] A terem széles szárnyú ajtóit feltáruznak. Vörös frakkos, fehér térdharisnyás lakájok futkosnak, aranyaszománs utvari tisztviselők lázas buzgalommal rendezkednek, a küszöbön megjelenik Nepalek szertartásmester és kétszer halkan koppant a botjával.

[...] Pár perc múlva belépett a király, a szent koronával a fején, vállán Szent István palástja. A király mögött a magyar királyi főudvarmester, Lónyai Albert gróf magyar királyi testőrkapitány, Gaudernak József báró darabonttestőrkapitány. Ezek után jött a királyné, fején gyémánt diadémval, a koronázásnál viselt pompás ruhájában. [...] A kézmosás, valamint a hercegprimás asztali áldása után asztalhoz ültek. A király és a királyné egymás mellett, a főhelyen. A királytól jobbra a hercegprimás, majd a kalocsai érsek. A királynétól balra a pápai nuncius és a nádor-helyettes. Maga az ebéd, jelképes lévén, nagyon rövid ideig tartott. A főudvarmester mindenekelőtt levette

a király fejéről a koronát s egy kis asztalkán lévő aranytálcára helyezte. Majd Csekonics Endre gróf jelt adott s az ételhordók egymásután fölhorodták az ételeket. Minden ételhordó meghajolt a királyi pár előtt, a tálat elhelyezte az asztalra és újabb meghajlás után hátravonult [...]. Az ételekhez senki sem nyúlt, ott maradtak az asztalon az ebéd befejeztéig.

A király pár után a királyi hercegek és a királyi hercegnők is kivonultak a teremből. A belső lakosz-

IV. Károly koronázása 1916-ban – korabeli filmfelvétel kockái

tályban Csekonics Endre gróf főkamarászmester levette a király fejéről a koronát, leoldotta Szent István palástját és aztán mindenki eltávozott.

Az országgyűlés két házának küldöttsége délután 3 órakor járult a király elé, hogy az országgyűlés által megszavazott ajándékot följánlja. A küldöttség a vörös teremben gyülekezett, mely a kihallgatási teremmel határos. A terem közepén két díszes kazettában volt elhelyezve 50-50.000 darab aranyból álló koronázási ajándék. A király a következő választ adta: »Az országgyűlés két háza részéről megajánlott koronázási ajándékot mint igaz hódolatuk és őszinte ragaszkodásuk jelét Magunk és Ő Felsege a királyné nevében kedvesen fogadván, azt hazai célra kívánjuk fordítani [...]«. A jelen voltak zajos éljenzéssel fogadták a király szavait, aki ezután visszavonult lakosztályába.»

6. Az állami ceremóniák a végső tisztesség megadásához is szorosan kapcsolódtak.

A hivatalos szertartásokat összefoglaló „útikönyvünk” az udvari és országos gyász idejére nézve is rendel hivatalos ceremóniákat.⁶

„A királynak, királynénak (királyi özvegynek) elhalálzását, a »Budapesti Közlöny« hivatalosan köztudomásra hozván, a belügyminister a hatósági vezetés alatt levő (udvari stb.) színházakban, az előadásokat, a halálet napjától a virrasztási előestéig, esetleg az illető helyről vett külön értesítéshez képest, kisebb-nagyobb időre, megszünteti. A magán színházak vezetőinek hazafiúi tapintatára bízva, hogy a közhazát gyászba ejtő ez esetben, mitevők legyenek.

Megfelelő hatósági figyelmeztetésekkel, egyéb zajos nyilvános mulatságok is kelleg korlátozottnak.

A katonaságra a következők érvényesek: Az udvari gyásznak két osztálya van, melynek elseje: a főudvari s országos gyász, két időszakra oszlik. A

főudvari s országos gyász első szakában (vagyis az első osztályúnál két havon át, a második osztályúnál egy havon át) minden tiszt, katonai lelkész, katonai (honvéd-) hivatalnok, köteles balkarján rövid fátyolt és a kardbojtot (kardmarkolatot) fátyollal borítva viselni: Azonképpen a tábornok öve is feketével vonandó be. A csapatok zászlóira ez időszakban gyászfátyolok köttetnek. E gyász második szakában, valamint az udvari gyász több osztályában, csupán a balkar köttetik át rövid gyász-fátyollal. E gyászjelek, az udvari gyász 1. és 2. osztályánál, továbbá ha főhercegek- vagy főhercegnőkért rendeltetik el az udvari gyász, szolgálatban és azon kívül, minden többi osztálynál azonban, a katonai állomány tisztjei által, csupán akkor veendő fel, ha szolgálati jelvény nélkül jelennek meg.

Ferenc József temetési menete 1916-ban, Bécsben

A főnnebbi gyász-időszakok tartalma esetenként határozatilik meg, és a gyásznak minden fokozatában, az összes csapatoknál ugyanazon napon szűnik meg, melyen az a legfelső udvarlakban véget ér. Országos gyász eseteiben a közhatoságok 12 hétig fekete pecsétviaszt használnak, az udvarnál megjelenők pedig gyászba öltözködnek. A gyász idejét, mindig a halálozás napjától számítjuk.”

I. Ferenc József temetésének rituáléjára hadvésszes időben, 1916 végén került sor. A bécsi gyászszertartásról a korabeli sajtó a legaprólékosabban számolt be.⁷ A leginkább megragadó ceremóniarész éppen a Kapucinus kriptá előtt zajlott: „és mennek a kapucinus barátok szerény temploma elé. És a császári főudvarmester megkopogtatja a templom ajtaját, s a rendfőnök megszólal a csukott ajtó mögött: Ki kopog? / - Ausztria császárrja, feleli a főudvarmester. - Nem ismerem, mondja az ajtón belül a barát. / - Ausztria császárrja, Magyarország apostoli királya, ismétli az udvaronc. - Nem ismerem, ismétli a szegénységi fogadalmán s alázatosságban élő szerzetes. / Egy szegény bűnös lélek, Ferenc József testvérünk, mondja tompa megadással az udvarbeli és a templom ajtaja fölpattan, a néma jövevény bevonul, szíve ezüst edénybe

Ferenc József, Erzsébet királyné és Rudolf főherceg sírja a bécsi kapucinus templom kriptájában

jut, teste az ott pihenő Habsburgokkal egy sorba állítódik, felesége koporsója mellé.”

A magyar királyt a hivatalos szervek mellett a nemzet civil közösségei gyászolták.⁸

7. A dualista időszak állami szertartásai különböző történelmi forrásokból táplálkoztak.

Természetesen a dualizmus korának szertartásai sokszorosan épültek a kiegyezés hatalompolitikájára, azok alapján értelmezhetők, ennek a politikai rendszernek ünnepeiként ékesítették azokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kor ceremóniai nem egyszer mélyebb történelmi gyökekre vezethetők vissza. A fogadás, kihallgatás, bál, ebéd a bécsi/budai udvarnál a merev spanyol etiketre volt visszavezethető, a magyar királykoronázás évszázados ordót követett, számos állami szertartás szakrális elemekkel fonódott össze, a vármegyék ceremóniai is megértek jó néhány évszázadot, és a cs. és kir. haditengerészet rítusai sok nemzedékre visszamenő nemzetközi szokásjogot, udvariasságot követtek, kínos szertartásossággal. A korszak rituáléjának tehát kiterjedt történelmi előzményei voltak. Ugyanakkor a ceremóniák ikonográfiai ábrázolást is nyerhettek, a rítus tárgyak felhasználásával zajlott, azt „szakrális szövegek”, zene és a jogi kultúrtörténet teljes eszköztárát felvonultatták. A ceremóniákban a vallási elem is keveredhetett a szekularizált elemekkel.

8. A „Szent Jobb” körmenet alapvetően vallási szertartás, egyben nemzeti jellegű is.

Ugyanakkor bizonyos fokig állami jellege is volt, mert állami szertartási elemek épültek be rendjébe.⁹ „Az államunkat szervező nagy királynak jobb keze, az úgy nevezett »Szent Jobb«, a szent Zsigmondról nevezett budavári templomban őriztetvén, minden év augusztus havának 20. napján, vagyis Szent-István ünnepén, fényes körmenetben körülvitetik, mi a következő sorrendben történik.

Reggeli 7 óra előtt a *miniszterek*, zászlósúruk, titkos tanácsosok és a menethez csatlakozásra hivatott egyéb méltóságok és *tisztviselők*, részint az említett templomban, részint ennek korlátolt térfogata miatt, a templom előtt a menet útján gyűljenek össze.

A zsolnárok éneklése után a menet következő rendben indul meg:

1. Az iparos-szövetkezetek a szokásos sorban. 2. Az iskolai tanulók. 3. A szerzetesek.

4. Az összes budapesti plébániák. 5. *Egy sorgyalogsági csapatosztag, melynek élén katonai zenekar játszik.* 6. *Az állami hivatalnokok.* 7. A papság kar- ingekben, stólaban és papi süvegekkel.

Oldalt mennek a budapesti tudományos egyetem dékánjai és rectora, az előttük lépdelő pedellusokkal.

8. A Szent Zsigmondról nevezett prépost, mint a »Szent Jobb« öre. 9. A »Szent Jobb«, négy diaconus által vitelve.

Oldalt hat fővárosi alantos tisztviselő égő fáklyákat visz. Mögöttük a fővárosi tisztviselők lépdelnek.

10. A pontificans a segédlettel. 11. *A miniszterek.*

A »Szent Jobb« örétől fogva a menetet, mindkét oldalról, a m. kir. koronaőr-legénység sorfal – élén tisztjeivel – kíséri.

12. A zászlósúruk. 13. A titkos tanácsosok. 14. A kamarások. 15. Az asztalnokok. 16. A nemesség. 17. *Egy honvéd-gyalogsági csapatosztag.* 18. A hadastyán-egyesületek, élükön játszó zenekarokkal.

A menet a Szent-György- és dísztéren, az úrituczán a főplébánia templomba vonul, hol a »Szent Jobb« egy oldal-oltárnál letéttetik. Erre a pontificans, segédletével együtt, a főoltárhoz megy és a különböző méltóságok, a számukra kijelölt helyeket elfoglalják. Erre következik az ünnepi nagy mise s az egyházi dicsőítő beszéd.

A megfelelő helyen fölállított honvéd-zászlóalj, mise közben 3 díszlővést tesz, melyek mindegyikére a gellérthegyi erőd ágyúja válaszolnak.

A mise és beszéd után, és az oldaloltároknál a zsolnárok és énekeknek befejeztével, a nagy király ereklyéje fölemeltetik, és a menet az előbbi rendbe visszamegy a Szent Zsigmondról nevezett templomba, mire az ünnepet Te Deum zárja be.”

9. A hadsereg világa szinte kimeríthetetlen forrása a ceremóniáknak.

Elég ha az eskütételre, zenés őrségváltásokra, díszmenetekre gondolunk. Példánknál az *Állami szertartások* kézikönyv a zászlószentelés ceremóniálját plasztikusan rögzíti.¹⁰

„Zászló-szentelésnek, azt a régtől-szokásos ünnepies cselekvényt nevezzük, midőn a zászló különféle szertartásokkal (szegverés stb.) egyházilag megáldva s az ugynevezett »zászlóanya« ajándékozta fényes

Szent Jobb körmenet a várban (fotó, 1910)

hímzésű és jelentős jellegű »zászlószalag«-gal díszítve, lelkesítő beszédek között, az illető csapatnak átadatik.

A zászlószenteléshez, - melyet katonai vagy más lelkész teljesít, - az ezred (honvéd-zászlóalj), díszben, hadijellel, esetleg a régi zászlóval, az e szertartás helyéül kijelölt templom, vagy az e célra emelt kápolnasátor elé vonul, a hol két díszőrt állítanak fel. A néhány helyen nyeléhez szegelt, rája göngyölt és altiszt vitte új zászlót egy század csendben elhozza s a már fejlődött ezred arcvonala előtt, a templomhoz (kápolnasátorhoz) viszi.

A század az egyház (kápolnasátor) előtt fejlődik, és a zászlót a századparancsnok egy tiszttel, a templom (kápolnasátor) belsejébe kíséri. A zászlótartó az oltárral szemben feláll, mire a század beosztási helyére visszavezettetik.

Az ezred a fegyvereket lábhoz veszi és valamenyi dobos templomba-hívót ver.

Ezután az összes törzs- és főtisztek, kivéve a rangban legidősb századost, ki az ezredparancsnokságot, és minden zászlóalj rangban legidősebb századparancsnokának kivételével, ki a zászlóalj vezényletét átveszi, a templomba (kápolnasátorba) lépnek.

A tisztek rendfokozat és rang szerint sorakozottan, félkörben az oltár körül foglalnak állást.

A zászlószalagot a zászlóra felkötendők.

A főtisztelés kezdetén a zászlótartó letérdel és az ezred tisztelkedésre vezényeltetik, miközben egyidejűleg a templomban (kápolnasátorban) lévő tisztek, annak jeléül, hogy zászlót védelmezni és oltalmazni kötelesek, kardot rántanak.

A főtisztelés bevégezése után az ezredet vezénylő százados vállaztat, a kilépett tisztek kardjaikat hüvelybe rejtik, az altiszt a zászlóval a lelkésztől követve és tisztektől kísérvé, az ezred közepe előtt felállított asztalhoz megy, melyen a zászlólap felszegezéséhez szükséges műszerek vannak, és az új zászlót arra leteszi. Egyidejűleg minden századtól a tiszthelyettes, egy őrmester, egy szakaszvezető, egy tizedes, egy őrzető és két honvéd, századonként sorakozottan az említett asztalnál összegyűl. A lelkész a zászlóba három szeget ver az Isten dicsőségére, az ezredparancsnok egyet ő Felsége, egyet a hadseregparancsnok (parancsnokló tábornok) nevében, a polgári hatóság főnöke egyet ő Felsége nevében, a parancsnok egyet a honvéd főparancsnok és egyet az ezred (zászlóalj) nevében, mire a többi törzs- és főtiszt egy-egy szeget, azután a tiszthelyettesek, altisztek és honvédek, a századok sorrendje szerint a többi szeget verik be.

Magas rangú személyiségeket, kik az ünnepen részt vesznek, az ezredparancsnok megkínálja, hogy ő utána szintén egy szeget verjenek a zászlóba. Az asztal közelében fölállított zenekar, a zászló felszegezése közben, az ünnepnek megfelelő darabokat játszik.

Mihelyt a szegek beverettek, tisztek és legénység előbbi helyeikre visszatérnek.

Az altiszt magasra emeli a zászlót és a parancsnok rendeletére, a segédtsízt által 10 lépésnyire, a csapat középosztaga elé kísérteti; a parancsnok e közben tisztelkedtet és a díszjelet veteti, azután vállaztat és négyszöget képeztet, melynek közepében a hadapród a régi zászlóval, az új zászló tartójának jobb oldalára áll.

A parancsnok most átadja a régi zászlót az altisztnek, ki azt lefelé fordított hegygel jobb karja alá veszi, és erre az új zászlót ő császári és apostoli királyi Felsége nevében, az alkalomhoz illő beszéddel a hadapródnak átnyújtja.

Ezután az altiszt a régi zászlóval a négyszög hátsó része mögé megy, az ez oldali dobosok levernek, és egy időköz után az összes dobosok a gyülekezőt hangoztatják.

A zászlóaljkiáltás ezután háromszor a »vigyázz« jelet fújja.

Erre a parancsnok az új zászlót a csapatnak felmutatja, inti, hogy azt, a dicsőség jelképéül, nagy tiszteletben tartsa és gondosan őrizze, a harc legkomolyabb perceiben körül gyülekezzenek, a legvégsőig védelmezze és semmi esetben se hagyja el. Ezután »eskühhöz«-t vezényel, és a csapat fölesküszik az új zászlóra, mely magasra emeltetik.

Végre ismét az eredeti állást veszik föl, mire a hadapród a zászlóval a gyakorlati szabályzatban kijelölt helyére megy, a csapat egy díszlövést tesz, a parancsnok tisztelkedtet és a néphimnusz első részét játszatja.

S ezzel, miután a jelenlévő legmagasabb föllebbvalót illető tisztelgés megtörtént és ennek parancsai kikértek, következik a bevonulás."

10. Az önkormányzati élet a vármegyeházak és a városházak „megszentelt” termeiben összpontosult.

A megyét, a várost megjelenítette címere és lobogója, a tradicionális fordulatokat őriző hivatali eskük, a közgyűléseken az érvelések ünnepélyes szónoklatok cizellált fordulataival felépesítve jelentek meg.¹¹ A rituálék között kétségtelenül kiemelkedő helyet foglaltak el a főispáni beiktatások.¹² Ennek például Baranyában a következő rendje alakult ki a 19. század végére: a vonaton érkező főispánt a fontosabb vasútállomásokon üdvözlő küldöttségek fogadták, a járási főszolgabírók pedig lejelentkeztek nála. A pécsi főpályaudvaron, az oda vezető utcákon tízezrek várakoztak, üdvözlőbeszéd hangzott el. A menet élén bandérium lovagolt, este fáklyás-menetre és kivilágításra, színházi díszelőadásra került sor. A tulajdonképeni installációra, istentisztelet után a vármegyeház dísztermében került sor, csúcspontjaként, ősi szokás alapján a vármegye négy legidősebb főszolgabírója megragadta a főispáni szék négy lábát és a rajta ülő főispánnal együtt háromszor a magasba emelte.¹³

A ceremónia ünnepélyességet fokozta a főispáni eskütétel:¹⁴ „En... esküszöm az egy élő Istenre bol-

dogságos szűz Máriára és Istennek minden szenteire s örökös földi fejedelmeknek, legkegyelmesebb Uramnak Első Ferenc József ausztriai Császár, Csehország Királya s.a.t. és Magyarország apostoli Királynak hitemre fogadom és ígérem, hogy ő Császári és apostoli Királyi Felségéhez örökké hű, engedelmes és hódoló leszek, ő Felségének örökösének és utódjainak dicsőségét, méltóságát, hatalmát mindenkor fenntartani s előmozdítani igyekezem, kárát pedig erőm szerint elhárítom. Esküszöm, hogy Magyarország törvényeit megtartom, hogy minden nemű hivatalos körömhöz tartozó ügyekben legkisebb személy – tehát gazdag és szegény válogatása nélkül, kérelmet, jutalmat, kedvezést,

félelmet, gyűlötséget, szeretetet és kedveskedést félre téve, mint Isten, és az Ő szent igazsága szerint meggyőződve leszek, minden dolog iránt tehetségem és a törvényhez képest jogot, igazságot, és végrehajtást szolgáltatók. Isten engem úgy segítjen, a boldogságos Szűz és Isten minden Szentei.”

A pécsi városi beiktatás a következő napon történt, mindkét este több száz fős bankettet rendeztek, ahol a helyőrség zenekara szolgáltatta a kíséretet.¹⁵

Az önkormányzati szertartások része volt a főtisztviselő arcképének megfestése, elhunytuk alkalmából a dísztemetés. A példánk gyászmenete közjogias vonásokat tartalmazott, a gyászban az önkormányzati és állam elem egybefonódását, egyben hangsúlyozza az igen kiterjedt civilszférának a törvényhatósági szertartásrendbe való természetes beilleszkedését.

Lestár Péter kecskeméti polgármester temetésén¹⁶ gyászlobogóval vagy gyászfátyollal bevont testületi zászlóval jelentek meg a tanintézetek, a városi dalárda, az 1848-as kör, a kecskeméti ipartestület, a polgári dalkör, a kecskeméti 1848-as őreghonvédek. Részt vett a temetésen a földművelésügyi miniszter képviselője, Nagykőrös küldöttsége, a főispán, a törvényhatósági jogú város th. bizottsága, a tanács, a tisztviselői kar. A katonaság is képviseltette magát, ott voltak a helybeli vallásfelekezettek, a bírói és ügyészi kar, az ügyvédi kamara kiküldötte, a jogakadémiai tanárok, a helybeli tanítóttestület, számos közhivatal, valamint a társadalmi és gazdasági élet reprezentánsai.

11. A hivatalos állami szertartásrenddel ellentétes rituálékkal is találkozhatunk.

Ilyen mindjárt az első, a koronázás napján, 1867 nyarán történt eset, amikor hét ellenzéki képviselő a szertartásokról tüntetően távol maradt, kivonult

Cinkotára a „Cinkotai nagyiccéhez” címzett fogadóba, és ott múltatták az időt ezen a nevezetes napon.¹⁷ A dualizmus ellenkultuszának kell minősítenünk a „Kos-suth-kultuszt”.¹⁸ A magyar nép nagy fiáról ut cákat neveznek el, szobrai állnak a magyar köztereken.¹⁹ Az 1894. április 2-i temetést a főváros ren-

Kossuth Lajos temetése 1894-ben, Budapesten

dezi, a hivatalos hatalom nem vesz tudomást róla, köztisztviselők, katonai személyek nem vehetnek azon részt. Mégis tíz-meg tízezrek éneklük a Himnusz, a Kossuth-nótát. „A »Károly-kaszárnya«, ahol Budapest katonai központja van, lezárt kapujával, lefüggönyözött ablakaival némán mered a gyászmenetre. De a padlásablakokból százrok és bakák fejei kandiálnak ki. Itt zúg legin-

kább a Kossuth-nóta”.²⁰

12. 1916. elején Pólában dualista „kamaradarabra” került sor.

Az események jogi-hatalmi kultúrtörténetileg is releváns mozzanatai mögött a 20. század elején jelentkező, azaz a nemzetközi szinten felértékelődő tengeri hatalmi törekvésekkel kapcsolatban a magyar nagyipari és politikai elitnek az Adria iránt megerősödő érdeklődése állott.²¹ A tengeri érvényesüléssel, a haditengerészeti fejlesztéssel kapcsolatos magyar törekvések központi orgánuma a Magyar Adria Egyesület volt, amely kitüntetett figyelmet fordított a fiumei magyar hajógyárban épített „Szent István” csatahajóra.²²

Ennek jegyében²³ adományozták a hajónak a Szent István bronzplakettet a következő felirattal: „Amilyen szerencséével indította Szent István hazánk hajóját a történelem tengerére, az a szerencse kísérje Ő Felsege e hajójának minden útját. A Magyar Adria Egyesület”. A másik jelképes tárgy, az ugyancsak 1916. január 6-án, vízkereszt napján a csatahajónak átadott ereklyezászló volt. Ebbe történelmi ereklyeként honleányok egy 1848-as komáromi zászlódarabot dolgoztak bele,²⁴ egyik oldalán Magyarország Patrónáját ábrázolták a kis Jézussal, Magyarország Védőasszonya felirattal, a másik oldalon Magyarország címerét helyezték el, „Hazáért és Királyért” fölírással. Az ünnepségen Haus admirális, flottaparancsnok is jelen volt. A magyar küldöttség beszéde után a csatahajó parancsnoka „német, de ízig-vérig hazafias magyar érzésű beszéddel vette át a plakettet és a dísz-zászlót”.²⁵ Az ünnepség során a zenekar keretként, ismételtlen játszotta a „császárhimnusz ünnepélyes akkordjait”, és „felhangzott a hajó magyar legénységének az ajkáról a magyar Himnusz, mely

szent zsolozsma legyen a magyarság itteni térfoglalásának, a 'Tengerre magyar' megvalósulásának biztató előhírmöke."

A szentmisét celebráló, a kegyeletes ajándékok beszentelését végző lelkész rövid buzdító beszédet intézett a hajó egész legénységéhez magyar, német, majd szerb, horvát és olasz nyelven.

13. A korszak végét az osztrák–magyar hadiflotta utolsó lobogóbevonása jellemezheti.

Az uralkodó 1918. október végén, a hadiesemények kényszere alatt adta ki a flottaátadási parancsot.²⁶ „A hajóhadat, a tengerészeti intézeteket és más tengerészeti tulajdont a polai helyi bizottság útján kell adni a zágrábi Délszláv Nemzeti Tanácsnak...”. A tárgyalás rövid és fagyos volt. Az aláírást követően az átvevők azonnali lobogóváltást követeltek. „Míg én el nem távozom, a parancsnoki lobogó és a piros - fehér - piros hadilobogó fent marad a helyén”, mondta Horthy. A hadilobogó bevonását, a hajóhad formális átadását a lobogóbevonás szokásos időpontjára, napnyugtára tűzte ki, s ehhez a hivatalos és a haditengerészetek évszázadok óta tradicionális aktushoz szigorúan ragaszkodott. A ceremónia szinte ütemezhető módon zajlott:

1. 16 órakor, még egyszer utoljára, fegyelmezetten felsorakozott minden Polában horgonyzó cs. és kir. hadihajón a legénység. 2. A VIRIBUS UNITIS csatahajó árbócára felkúszott a lobogóbevonásra felszólító kék-sárga jelzőlobogó. 3. Azután felhangzott a kürtjel, amely fegyver-

be szólította az őrséget. 4. Ugyanekkor a VIRIBUS UNITIS hátsó fedélzetén felsorakozott a zenekar. 5. A kormányos altisztek minden hajón és naszádon a lobogókötelekhez léptek, és levették sapkájukat. 6. Akkor az őrtisztek vezényszavára a zászlóshajón bevonták a kék-sárga jelzőlobogót. 7. A kürtök jelére az

A Szent István csatahajó

A Viribus Unitis csatahajó

őrség matrózai fegyvereiket csőre töltötték. 8. A jelzőmatrózok a parancsnoki hidakról a „lobogót bevonni!” vezényszót kiáltották, az őrtisztek tüzet vezényeltek. 9. Az őrség össztüzére a kürtösök fújni kezdtek a díszjelet, 10. majd a zenekar rázendített a himnuszra. 11. Mindenki a lobogó felé fordult és tisztelgett. 12. Ekkor eldőrdült az első ágyúlövés, amelyet szabá-

lyos időközökben követett a többi, összesen huszonegy. 13. Ugyanekkor a kormányos altisztek lassú ünnepélyességgel megkezdték a lobogó bevonását. 16 óra 45 perc. 14. A himnusz és a díszjel elhangzása

után, de még a lobogó bevonása alatt a kürtösök az „Imához!” jelet fújták, 15. ezt követően a zenekar rázendített az „Ima csata előtt”-re.

A cs. és kir. hajóhad utolsó parancsnoka, Horthy Miklós ellentengernagy – akit az uralkodó másnap előléptetett altengernaggyá – ezután, meghatottságával küzdve, elbúcsúzott tisztjeitől, a legénységtől. Magához vette a hajó se-

Jegyzetek

¹ HRG V. Berlin, 1998, 1677–680. p. A ceremónia eszköztárát illetően vezet tovább a 1673–1674. p. A szabályozott lefolyásra, a szabályokra, a résztvevő személyekre, az alkalmazott tárgyakra utal, amikor a lefolyás elsősorban az állam saját magában ábrázolását, az udvar, a szuverén reprezentálását jelenti.

² Domaniczky István: *Állami szertartások* (Budapest, 1880).

³ Forrás: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* (Budapest, 1893, III. köt. 987–988. p.). Élete végső szakaszának adatai: *Révai Nagy Lexikona* Domaniczkyról írt címszava.

⁴ *Boldog napok – szomorú évek. Visszaemlékezések I. Ferenc József születésének 100-ik évfordulóján (1830–1930). Társadalmi és katonai események írásban és képen.* Szerk. Markó Miklós (Budapest, 1930, 185–196. p.)

⁵ A címerek és lobogók által közvetített történelmi hagyaték nagyszerűsége nem tudja feledtetni a viseletek végletesen archa-

ikus voltát a 20. század elején. Figyelemre méltó a sok Rákóczi-kori lobogó jelenléte!

⁶ Domaniczky: i. m. (1880), 76–77. p.

⁷ Így a *Budapesti Hírlap* is 1916. december 1-jei, pénteki, 384. számában, ahonnan az alábbiakat merítjük.

⁸ Részletezés: Pécs-Baranya példáján, a helyi sajtó (*Dunántúl, Pécsi Napló*) nagy terjedelmű beszámolóí adják. A főispán és az alispán a törvényhatóságot képviselték a temetésen, az új uralkodóhoz részvétáviratot intéztek. A rendkívüli gyászközpályán a város és a megye jegyzőkönyvbe foglalta a király „halála fölött érzett mélységes fájdalomát”, szó szerint jegyzőkönyvbe iktatták az elhangzott beszédeket. Ut, intézetek elnevezéséről, tanulmányi alapítvány létesítéséről, emlékszóbor emeléséről döntöttek. A székessygyházban, a többi pécsi katolikus templomban és az összes felekezetenél gyászszerartásokra került sor, ahol a helyi

társadalom teljes körűen megjelent. Tábori gyászmisét is tartottak az egyik gyakorlótéren. A tanintézetekben a gyász-istentiszteleteken való megjelenésen túl megemlékezésekre került sor: gyászadalokkal, alkalmi költeményekkel és gyászbeszédekkel.

⁹ A szövegközlés alapjai: Domaniczky: i. m. (1880), 138–140. p. A szertartás az „állami elemeit” kurzívával jelöltük.

¹⁰ Domaniczky: i. m. (1880), 104–107. p.

¹¹ Tóth A.: *A pesti vármegyeháza* (Budapest, 1990); Csáky Imre: *A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században* (Budapest, 1995). A jegyzőkönyvek e stílust gazdagon tükrözik.

¹² Ennek ismertetését Pécs-baranyai példával adjuk meg, irodalmi bázis: *Baranya múltja és jelenje*. Szerk. Várady Ferenc (Pécs, 1897, II. köt. 713–718. p.). Lásd még: Nagy Imre Gábor: *Kardos Kálmán főispán életútja* (Pécsi Szemle, 2006, 4. sz., 22–35. p.); *Baranya megye és Pécs város főispánjainak története a polgári korban (1848–1950)*. In: *Népek együttélése Dél-Pannoniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára* (Pécs, 2003, 259–294. p.); *Báró Fejérváry Imre, Baranya vármegye és Pécs szabad királyi város főispánja (1897–1905)*. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 18.* (Pécs, 2006, 165–197. p.)

¹³ Jellemző, a jelenetet ikonográfiailag a főispánnak adományozott festmény örökölte meg.

¹⁴ Baranya vármegye Közgyűlési Jegyzőkönyve, 1887. május 9., 831. sz.

¹⁵ A magyar operairadalom remekei mellett főként bécsi, könnyedebb zeneszámok hangzottak el.

¹⁶ *Kecskeméti Lapok*, 1896. július 8.

¹⁷ Tarr László: *A délibábok országa* (Budapest, 1976, 7. p.)

¹⁸ Az uralkodó Tisza Kálmán bukását megelőzően dühbe jöve kijelentette: „Jetzt weiss man wirklich nicht wer im Lande befehlt: ich oder der Kossuth” (‘Most már tényleg nem tudja az ember, ki parancsol az országban, én vagy Kossuth.’) (idézi: Tarr: i. m., 20. p.)

¹⁹ Ádámfy József: *A világ Kossuth-szobrai* (Budapest, 1982)

²⁰ *A holt Kossuth Pesten*. In: Krúdy Gyula: *Kossuth fia* (Budapest, 1976, 78–83. p.)

²¹ Csonkaréti Károly: *Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete* (Budapest, 2001); Krámlai Mihály: *A Császári és Királyi Haditengerészet és Magyarország. Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében* (Pécs, 2004).

²² Palatinus Krisztián: *Az SMS Szent István csatahajó története* (kézirat, Pécs, 2001); Freivogel, Z.: *Tauchgang um das k.u.k. Schlachtschiff SZENT ISTVÁN* (Marine-Arsenal. Spezialband. 8. Wölfersheim-Bernstadt, 1998).

²³ *A Tenger* 1916-os évfolyamában (49–59. p.) riportszerű eleve-sséggel számolt be az ünnepségről.

²⁴ Rákosi Jenő, a *Budapesti Hírlap* főszerkesztője, a zászló adományozója a bécsi hadügyminisztérium tengerészeti osztálya főnök-helyettesének a zászlóátadás ceremóniáját előkészítve diplomatikusan azt írta: „a zászlóba bele van dolgozva egy régi zászlószalag darabja, melyhez történelmi emlék fűződik (uo., 53. p.)

²⁵ A szolgálati nyelv német, az udvarias sorhajókapitány beszédeben több magyar betét van! (uo., 55–56. p.)

²⁶ A flottaátadási ceremónia leírását lásd: Csonkaréti Károly: *Horthy, a tengerész* (Budapest, 1993, 134–136. p.)

Hogy a „mi az idő?” kérdésre választ leljünk, érdemes Szent Ágostonhoz fordulni, aki pontos és – hozzátehetjük – egyúttal homályos útmutatást adott számunkra. Ágostonnál ezt olvashatjuk: „Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom”.¹ Az időben tehát van valami megragadhatatlan, legalábbis valami olyan, amire nem tudunk rámutatni, amit nem tudunk megérinteni. Szerencsére nemcsak kézzel, hanem az értelemmel is megragadhatunk valamit – és az idő efféle természetű. Az idő mint szimbolikus kifejezőeszköz hasonlatos azokhoz a szimbólumokhoz, amelyekről a mai konferencián hallani fogunk (mint pl. a zászló, a címer, vagy éppen egy börtönépület), azaz jelentéstartománya kapcsolódik a fizikai létezők világához. Azt könnyű belátnunk, hogy pl. egy meghatározott címer, ha fizikai mivoltában nem létezne, vagy ha nem is létezik, de egykori fizikai létezéséről ne lenne leírásunk, akkor a hozzátapadó szimbolikus jelentésvilága sem létezne. Az idő esetében nehéz egy-egy konkrét létezőt megjelölni, amihez a szimbólum tapad, inkább az idő *méréséhez* kapcsolható fizikai létezőkről beszélhetünk, pl. óra, naptár. Ezek által már közvetlenül érzékelhető hatása van az időfogalmaknak a társadalmi világban. Ezzel, gondolom, egyetértene az az adóbevalló, aki elhallgatott egy adóköteles jövedelmet, ám öt év eltelte után – mivel büntetethetősége elévült – fellélekezhet.

Karácsony András

Az idő problémája a jogi szimbólumkutatás összefüggésében

Miként kapcsolódik az idő kérdése a szimbólumokhoz és persze a joghoz? Hogy mit is nevezhetünk szimbólumnak, szimbolikusnak – erről nagyon különböző elméleteket alakítottak ki. Én ebből az eszmekincsből arra a meglátásra támaszkodnék, hogy a szimbólumok tartós, stabil értelmi képződmények, amelyek a világ sokféleségében valamilyen rendet teremtenek, amelyek a cselekvő ember számára egyértelmű orientációt adnak. Értelmünk világa ugyanis nagyon sokféle jelentést adhat a dolgoknak, és ebben a jelentésgazdagságban szükségesek a világos, egyértelmű orientációk. Egy-egy állományt sokféleképp jellemezhetünk, és ezeket a leírásokat vitathatjuk, de pl. a zászló vagy a címer mint szimbólum egyértelműen, mindenki számára világosan (tartósan) kifejezi, hogy mely állományról akarunk éppen beszélni. A szimbólumok felerősítik a kommunikált tartalmak

követésének, elfogadásának a lehetőségét, a cselekvéseket kiszámíthatóbbá teszik.

Ha a jogra, mint a társadalom „immunrendszerére” tekintünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a jog szimbolizálja a változásban a változatlanságot, hiszen legyenek mégoly hatalmas társadalmi-politikai változások, mint pl. az 1989/90-es rendszerváltozás, az élet bizonyos területei, legfőképp a magánjog által szabályozott területek, mentesek maradtak a gyors átalakulástól. Azt persze nehéz lenne állítani, hogy a jog az időbeli változásban az időtlenség szigete, hiszen a jog is változik, csak éppen nem tetszés szerint, hanem meghatározott rendben változik. Úgy is fogalmazhatunk, hogy más a jog változásának tempója, mint a társadalmi-politikai változásoké. Az önkényuralmi rendszerek e tekintetben összetettebb problémát mutatnak, már csak azért is, mert a cselekvések társadalmi koordinációját nem elsősorban a jog végzi, hanem közvetlen politikai döntések.²

A jog és az idő kapcsolata két irányból közelíthető meg:

- a) Egyfelől a jogra, mint az adott társadalom és kultúra időfelfogásába ágyazódottra tekinthetünk. Ebben az esetben az idő mint egy *külső keret* jelenik meg.
- b) De vizsgálhatjuk azt is, hogy maga a jog milyen saját (sajátos) időfogalmakkal operál. Az időiség ekkor nem csupán külső keret, hanem áthatja a jogrendszert (*belső*).

Természetesen nem választanunk kell e két irány között, hanem mindkettőre figyelmet kell fordítanunk. Hiszen a jog mindig kapcsolódik az őt körülvevő társadalom kulturális idejéhez, és ugyanakkor speciális, a csak rá jellemző időelképzelést és az ehhez társuló időfogalmakat is kialakítja. Ám a jog és az idő viszonyának kérdését hosszú ideig nem vizsgálták. És ez érthető is, ha az európai jogi gondolkodás „hosszú évezredre” tekintünk, ami a középkortól kezdve az újkor korai szakaszát is átfogta. A természetjogi gondolkodás – legyen szó akár a hagyományos, akár az újkori észjogi változatáról – a jog időtlenségét vallotta.

A hagyományos formában a kinyilatkoztatáson alapuló örök renden alapuló jogról volt szó, míg az észjog esetében az Ész változatlan természetéből fakadó jogról. Hogy a történelem egy *változó közege* az emberi életnek – ennek első nagyhatású filozófiai megfogalmazója a 18. század első harmadában Giambattista Vico volt. És ezzel megjelent az elméleti gondoskodásban a történetiség (azaz az *időiség*) szempontja, mely a 19–20. századi historizmusban érte el csúcspontját. Ez a fordulat a jogi gondolkodásra is komoly hatást gyakorolt. A jogra is történeti képződményként tekintettek, amely az időben változik, miként a társadalom, illetve a társadalom más részterületei (tudomány, vallás, művészet stb.).

Az idő probléma tehát a jog vonatkozásában először mint a jog történetiségének vizsgálata jelent meg. Ez azonban csak a korábbiakban említett két irány (külső – belső) egyikét mutatta. Hogy a jog vi-

lágán belül is kutatásra érdemes az időiség aspektusa, nos, erre a felismerésre sokat kellett várni.

Pedig már Kelsen az *Allgemeine Staatslehre*-ben (1925) megjegyezte: „az uralkodó tanítás az állam elemei közé a teret felvette, az időt pedig nem, jóllehet az idő nem csekély joggal az államhoz tartozó. Különösen akkor, ha – miként a naturalista-empirikus államtan teszi – az államot egészében mint természeti realitást, mint testi-lelki lényeket fogja fel, aminek mind a térben, mind pedig az időben benne kell állnia. Figyelemreméltó, hogy az államnak az időhöz való viszonyát nem kutatják, míg az állam tér viszonylatának részletes vizsgálódásokat áldoznak.”³

Ez a hiány a kilencvenes évekig megfigyelhető, egyetlen érdemleges kivételt említhetünk, Gerhart Husserl *Recht und Zeit* című, 1955-ben megjelent könyvét.⁴ Husserl szerint a jognak megvan a saját időisége, ami nem egyszerűen a természeti idővel azonos. A jognak ez az időisége a hatalmi ágak megosztásánál a legszembevetőbb. A hatalmi ágak elkülönülése ugyanis Husserl szerint az idő dimenzióinak különbözőségéhez kapcsolódik, s ennek megfelelően a múlt–jelen–jövő különbözőségét is szimbolizálja. S ennek alapja az, hogy az időhöz való viszonylatban háromféle embertípust különíthetünk el: a múltra tekintő embert, a jelenre tekintő embert és a jövőre tekintő embert. (Ezt az antropológiai feltevést Husserl a weberi értelemben vett ideáltípusokként fogalmazta meg.)

A bíró a múlt embere. A múlt embere nem érzi ott-hon magát a jelenben. Noha ítéletét a jelenben hozza, és az a jövőre is vonatkozik, ám mind a megtörtént cselekmény, mind pedig az adott esetben hivatkozott norma a múlt terméke. A bíró időképe egy ciklikus időkép, amelyben a jelen és jövő ismétli a múltat, és ennyiben tevékenysége tagadhatatlanul a stabilitást fejezi ki. Ettől eltérően a *végrehajtó hatalom* (az igazgatás) embere a *jelenben* él. Ő a jelenre tekintően cselekvő emberként tevékenykedik, amikor az aktuális problémák megoldását tartja feladatának – noha ezek a problémák a múltban gyökereznek, és megoldásai kihatnak a jövőre. *A törvényhozó a jövő embere.* Az ő közege a tervezés, a kívánatos változtatás keresése a felmerülő alternatívák közül. Áthatja a hit, hogy a jövő a jelenben alakítható.

Husserl szerint tehát a jog időisége mindhárom idődimenziót átfogja. Sőt, ezt a tipológiát történeti jellegűvé bővítette. Eszerint nyugodt időkben a bíró jelentősége fokozott. Forradalmi időkben, amikor meghatározott tartalommal bíró eszmék fogalmazódnak meg, jön el a törvényhozó órája. Tartalmi, újító eszmék nélküli időszakban pedig az igazgatás embere nyer jelentőséget.

Csak közbevetve jegyzem meg, hogy a husserli tipológia módosított változatát fogalmazta meg Luhmann, amikor arról írt, hogy a jog kettős funkcióval rendelkezik. Egyfelől a meglévő (azaz a múltból fakadó) elvárások biztosítása a feladata, amire a jog-

alkalmazói tevékenység specializálódott, másfelől pedig a jövőbeli magatartás irányítása, ami inkább a törvényhozót jellemzi.⁵

Mint említettem, a jogfilozófusok az időiség kérdésével hosszú ideig nem foglalkoztak, vagy ha egyáltalán felmerült, akkor csupán a jogi (és társadalmi) változás, azaz a történetiség összefüggésében. Ugyan a jogdogmatika területén vizsgálták a terminusok (a határidők) és speciálisan az elévülés kérdését, ám ez nem inspirálta különösképp a jogfilozófiát.

A kilencvenes években azonban ez a helyzet megváltozott. 1994-ben Koppenhágában (*Time, Law and Society*), 1995-ben Montréalban (*Le Temps et le Droit*) rendeztek a jog és az idő kérdésköréről nagyszabású konferenciát, illetve monográfiák jelentek meg e témakörben. A monográfiák közül csak kettőt kiemelve: Günther Winkler: *Zeit und Recht* (1995) és Stephan Kirste: *Die Zeitlichkeit des Rechts und die Geschichtlichkeit des Rechtsbewusstseins* (1998). Az előbbi – egyébként igencsak vastok könyv – enciklopédikus alapossággal és némiképp kantiánus módon dolgozta fel a téma jogelméleti-jogdogmatikai vonatkozásait, a hatályos (osztrák) jogból kiindulva, ami jogfilozófiai szempontból egy igencsak jelentős korlátozottságot eredményezett. Míg az utóbbi nagyobbrészt, a könyv kétharmadában eszmetörténeti vizsgálódás, ahol is a szerző a görög gondolkodóktól a 20. századig áttekintette a filozófusok jog- és/vagy időelképzeléseit. Ám azt hangsúlyoznom kell, hogy a „jog és az idő” ezen összekapcsolása a filozófiatörténetben a szerző vizsgálati szempontjából fakadt, azaz maguk a múltbeli filozófusok ilyenformában általában nem tematizálták a „jog és idő” kérdését.

Előadásom záró részében az említett konferenciakötetek és egyéb szakirodalmi munkák alapján néhány konkrét kérdésre tekintek ki.⁶ A problémakörök jelzésével inspirálva a jövőbeli kutatásokat.

a) *Különbségek és összehangolások*: Az 1994. évi konferencián Neil MacCormick a jog vonatkozásában a narratív és a normatív időiség koherenciájának különbségét hangsúlyozta.⁷ Egyfelől ugyanis csak azok az elbeszélések hihetőek a jogalkalmazás során felállított tényállás szempontjából, amelyek narratív módon koherensek (ellentmondásmentesek), azaz a megvalósult cselekményeket ellentmondásmentes egymásutániságba kell rendezni, itt tehát a diakronitásban kell megvalósulnia a koherenciának. A normatív koherencia viszont az *egyidejűségben* fennálló koherenciát („at-one-time-coherence”) jelenti. Ezáltal teremődik meg egy hierarchikusan rendezett érvényességi kritérium, amely az előnyben részesítés szabálya és tartalmi összefüggések alapján egy szinkronizált rendösszefüggést alkot a jog jelenidejében; ez tehát a szinkronitásban megvalósuló koherencia. E két koherencia-követelmény, ugyan egymástól különbözik, de a jognak rendezni kell ezek viszonyát egymáshoz, azaz a különbözőségeket össze kell hangolni.

Vagy nézzünk egy másik példát. A jog két különböző módon tágítja ki a jelent. Az egyik kitágítás a jövő irányába mutat, a norma érvényességének határidejéig. Ám egyúttal a nyitott jövő horizontját korlátozza, mivel a normák meghatározzák, hogy mi az, ami tilos, hiszen nem minden jövőbeli cselekvés jogszerű. A másik kitágítás a múltra vonatkozik. Mégpedig azáltal, hogy a múlt megjelenik a jelen idejű emlékezetben. E különböző idők feszültsége között a jelenben egyensúlyt kell teremteni. Sőt arról sem feledkezhetünk meg, hogy a jognak a saját ritmusát a társadalomban fennálló időelképzelésekkel is össze kell hangolnia. Talán éppen e nem könnyű feladatra tekintettel hasonlította Jean-Louis Bergel az 1995. évi montreáli jog és idő konferencián a jogot a zenei kompozícióhoz.

b) *Az igazságosság időisége*. Hogy különböző elvek alapján valósíthatók meg az igazságosság szempontjai, azt a vonatkozó szakirodalomból jól ismerjük. Ám, hogy ezek a különböző igazságossági elvek különböző időösszefüggéseket feltételeznek – ez már kevésbé vizsgált. Bruce Ackerman egyik tanulmánya éppen ezt vizsgálta, s megállapításai a következőképp összegezhetők:⁸

– a korrektív (helyreállító) igazságosság egy szűk, azaz konkrét szituációhoz kötött időhorizont alapján működik, mivel egy konkrét hátrányt akar a jelenben kiküszöbölni;

– a relácionista igazságosság ennél tágabb időhorizontot kíván, hiszen különböző – a múltból eredő és a jövőre is kiható – viszonylatok összehasonlítását feltételezi;

– az osztó igazságosság viszont csak abban az esetben valósítható meg, ha az élethosszanti időszakokra vagyunk tekintettel, mert csak az egyéni életek teljességének ismeretében dönthetünk a javak igazságos elosztásáról.

c) *A jog időtlenségének kérdése*. Mint már említettem, a természetjogi felfogás a jog időtlenségét vallotta. Ez az elgondolás manapság az emberi jogi doktrínában tűnik fel. Ugyanis eszerint (mint pl. Alexynél is olvashatjuk) az alapvető emberi jogoknak van egy örökkévaló érvényességű (időtlen) magva, ami minden ember számára tétől és időtől függetlenül érvényes.⁹ Szintén a jog időtlenségének eszméjével találkozunk, amikor a II. világháború után a jogi-politikai gondolkodásban megjelent, hogy bizonyos bűncselekmények (az emberiség elleni bűncselekményekről van szó) az idő múlása ellenére nem évülnek el.

Amikor a jog és az idő kérdéskörét vizsgáljuk, akkor nem feltétlenül és mindig új témákról van szó, hanem gyakorta jól ismertekről, csak egy kicsit másként. És ez a másként látás, azaz az időiség összefüggésében való szemügyre vétel segíthet minket ahhoz, hogy gyarapodjon ismeretünk azon jogi stabil képződményekről (azaz szimbólumokról), amelyek rendezik életünket, s meglássuk a stabilitásban rejtőző törekénysegeket.

¹ Augustinus, Aurelius: *Vallomások*. Ford.: Városi István (Gondolat, Budapest, 1982, 358–359. p.)

² A nemzetiszocializmus vonatkozásában ezt kiválóan elemezte: Rùthers, Bernd: *Die unbegrenzte Auslegung* (C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1991).

³ Kelsen, Hans: *Allgemeine Staatslehre*. (Az 1925-ös kiadás változatlan utánoyomása: Bad Homburg v. d. H.–Berlin–Zürich, 1966, 148. p.)

⁴ Husserl, Gerhart: *Recht und Zeit* (Frankfurt a. M., 1955)

⁵ Luhmann, Niklas: *Die Funktion des Rechts: Erwartungssicherung oder Verhaltenssteuerung?* In: Uö: *Ausdifferenzierung des Rechts* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1981, 73–91. p.)

⁶ A jog és idő témakörében megjelent újabb irodalomról alapos áttekintést nyújt: Kirste, Stephan: *Zur rechten Zeit* (ARSP, 1999, Heft 3., 416–427. p.)

⁷ Bjarup, Jes–Blegvad, Mogens (Ed.): *Time, Law and Society* (Proceedings of a Nordic Symposium Held May 1994 at Sandbjerg Gods, Denmark, 111–125. p.), A montreáli konferencia anyaga az alábbi kötetben olvasható: Côté, Pierre-André–Frémont, Jacques (Ed.): *Le Temps et le Droit* (Cowansville, 1996).

⁸ *Temporal Horizons of Justice* (The Journal of Philosophy, 1997, 299–317. p.)

⁹ Egyébként Alexy ezt nemcsak normative, hanem empirikusan is értette, szerinte ugyanis az antik rabszolgának is volt minimális jogvédelme, mert bizonyos mértékben mint jogalanyt elismerték. Lásd: Alexy, Robert: *Law, Discourse and Time*. In: Bjarup, Jes–Blegvad, Mogens (Ed.): *Time, Law and Society* (i. m., 101–110. p.). Alexy gondolatmenetével kapcsolatos kételyeinek adott hangot Stephan Kirste: *Zur rechten Zeit* (i. m., 426–427. p.).

Nagy Janka Teodóra

Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz

A jogi kultúra, a jogi tradíciók változatos világát a jogi néprajz a maga sajátos eszközeivel igyekszik megközelíteni. Ezek egyike, hogy kitágítja, a jogtörténet által alkalmazottnál szélesebbre vonja vizsgálati körét.

A jogi jelenségek rendszerezésének egyik szempontja lehet változásuk, alakulásuk folyamatában az egyes létszakaszok alapján történő csoportosítás. Beszélhetünk szokásnormáról, jogszokásról, a jog által szabályozott intézményről (ideértve a szokásjogot is), jogi népszokásról és jogi néphagyományról.¹ Míg az egyes jogi jelenségek vizsgálata során a jogtörténet alapvetően (nemritkán kizárólag) a jogintézményi szakaszra tekint, a jogi néprajz eltérő hangsúlyokkal ugyan, de mind az öt létszakasz vizsgálatát célul tűzi ki. A *szokásnorma szakasz* különösen fontos kérdése a közösségi eredetű szerkezeti és funkcionális (a társadalmi-gazdasági alapszerkezettel összefüggő) elemek vizsgálata, a jogi jelenségnek a hagyományos népi kultúrához való viszonya (elhelyezése tájegységben, csoporthoz kötése) és a jogi jelenség, mint tevékenység vizsgálata. A *jogszokás szakaszban* a jogi néprajz a fentiekén túl a közösség hagyomány-szerűként elismert szokásszerű gyakorlatának megismerését is fontosnak tartja.² A *jogintézmény szakasz* esetében természetesen a jogi néprajz csupán a jogintézmény releváns vonatkozásainak vizsgálatát vállalhatja, ideértve az előzőeken túl a szokásnorma és

jogszokás továbbélését a jogintézmény szakaszban, a jogkövetés elemzésével kiegészítve a jogintézmény gyakorlatban való érvényesülését (jogtudat, jogismeret, ez utóbbiban a tradíció szerepére fokozottan figyelve). A jogi néprajz meghatározó vizsgálati területe a *jogi népszokás szakasz*, amikor a jogi vonatkozású jelenség az állami és jogi szervezés kiegészítőjeként, színezőjeként vagy csupán jelképes tartalommal él,³ a *jogi néphagyomány szakaszban* pedig a jogi vonatkozású jelenségek folklórban – mese, dal, monda, rege, anekdota, igaz történet –, illetve tárgyi emlékekben történő hagyományozását kutatja.⁴ A továbbiakban egy gazdag jogi kultúrtörténeti tartalmat hordozó, a jogi néprajz figyelmére is méltán számot tartó jogi jelenség, az *áldomás* vizsgálata során tesz kísérletet a fentiek bemutatására.

Az '*áldomást*' az '*áldás*', '*áldozat*' szavakkal együtt az '*áld*' igéből származtatják (latin benedictio).⁵ Első említése 1150-ből, Anonymus krónikájából származik: „magnum *aldamas* fecerunt”, illetve „fecerunt *aldamas*” formában.⁶ A Jókai Kódex, amelynek keletkezése az 1372–1448 közötti időszakra tehető, már a ma is használt '*aldomaf*' alakban említi.⁷ Eredetileg az igei alapszóban kifejezett cselekvés folyamatára utalt, később pedig az alapszó '*jót kíván*' értelmében a különféle alkalmakkor szokásos (harc vége, munka befejezése, szerződés megkötése, adásvétel stb.) áldozati, majd áldozat nélküli lakoma, később evés és ivás, vagy ivás jelentésben élt tovább.⁸ Jogi terminusként a kereskedelmi kapcsolatok révén a szomszédos népek (szlávok, románok, szászok) nyelvébe is átkerült.⁹

1. Az áldomás, mint szokásnorma

Egyes tudósok azon kijelentésére, hogy az '*áldomás*' tősgyökeres germán szokás, amely német hatás-

ra terjedt el Magyarországon, a kiegyezést követően Podhraczy József és Hunfalvy Pál számba vette más népeknél történő előfordulását, és bizonyította a szokás magyar voltát.

Podhraczy egészen az ókori keleti népekig, az írásbeliség kezdetéig vezette vissza, amikor az áldomás afféle „hüségnyilatkozat” volt. Felhívta a figyelmet arra, hogy Homérosz az istenek köszöntésére ivott italként említette, külön is hangsúlyozva vallásos, szertartásos jellegét.

Priszkosz rétor, az Attila udvarában járt bizánci történétíró a hunok italáldozatát úgy írta le, hogy miután az áldozat bemutatója felajánlotta istenének az italt, a kupából a földre vagy a tűzbe loccsantotta az első kortyot, a többi pedig megitta. A szkíták ettől eltérően egy csepp italt sem öntöttek ki az áldomás során, mivel a bor kiloccsantását isten ellen való véteknek tartották.¹⁰

IV. Eckehard Szent Gallen-i leírására, népmondáinkra és Anonymusra hivatkozva bizonyítva látták, hogy már a honfoglaló magyarságnál is dívott ez a fajta áldomás – a későbbiekben „ösi szokásként emlegetett” italáldozat. A letelepülést követően is ez hagyományozódott tovább, csak éppen jelentősen módosult formákban.¹¹ Ahogyan Dugonics András 1820-ban fogalmazott: „*áldomást tenni annyit tett a Magyaroknál: jól enni, jól inni. Már mostanában el múltván az áldozatok (ugyan azért a ló húsból való evés is) csupán az ivás maradt fel a Magyarok utóinál, és így az áldomás szó is, csak az ivásra háromlot*”.¹²

Az ösi magyar szokásnormaként számon tartott áldomás történetileg ismert első formája, a győzelmi áldomás tulajdonképpen éppen úgy a birtokba jutás áldomása volt, mint a továbbiakban részletesen tárgyalni kívánt adásvételi áldomás.

2. Az áldomás, mint jogszokás

Az adásvételi áldomás jogszokásként jelenik meg a *'pohárürítés vásárkötéskor'* jelentésben a sárospataki plébános által földvétel bizonyosságára kiállított, 1310. november 5-én kelt oklevélben. Itt már azt olvashatjuk, hogy „*a hely szokása szerint a szerződési zálogot és az áldomásit megadta*” a vevő a tanúk előtt zajló adásvétel során.¹³

Peregyezés is zárulhatott áldomással, mint például „*az egyezés megerősítésére és bizonyosságára*” 1399. február 1-jén, a nagy-sinkai szász szék előtt. János nagy-sinkai ispán és testvére, Orsolya peres ügyükben egyezésre léptek egymással olyan formán, hogy János négy márka értékű ezüst serleget adott át hűgának, s azon felül az egyezséget számos tanú szemeláttára áldomásívással is megerősítették.¹⁴ A 15. században további okleveles adatokkal bizonyítható az áldomás adásvételhez kötődő jelenléte. Egy szőlőeladásról szóló 1424. évi oklevélben is ilyen értelemben használják (*victima bibitionis*).¹⁵

3. Az áldomás mint jogintézmény

Werböczy *Hármaskönyve* a szokásjog részévé tette az áldomást. Úgy rendelkezett a jószágvásárlás kapcsán, hogy peres ügyek tárgyalásakor a vevő tartozott előállítani az eladót, vagy azt, aki az áldomást felköszöntötte. „*De ha a tolvaj azt mondja, hogy ő azt szabad és köz-vásáron vagy másutt valahol vette, és szavatost (a kit mi minetesítőnek nevezünk) nem tud állítani, sem pedig gazdát vagy más valakit, a ki az áldomást, azaz az adás-vevés megkötését, szokásos módon szerencsételtette volna, nem állithat elő, akasztófán fog bűnhödni.*”¹⁶

Az 1544. évi tordai országgyűlés határozata ezt már részletezte is, amikor kodifikálta a hagyományt: „*Ló, ökör és bármi más dolog vásárlása alkalmatosságával azt az eljárást kell követni, hogyha valaki piácon, vagy bárhol és bármikor vesz valamit, a vevő annak a községnek vagy falunak becsületes és tisztességes emberei előtt, ahol a vásár történt, a becsületes vásár jeléül Szent János poharát köteles adni, amelyt anyanyelvünkön áldomásitalnak szoktak nevezni; ám hogyha a vevőnek a vásárolt dolgok miatt valami pöre támadna, igazolják a becsületes vásárt azoknak az embereknek a tanúságai, kik a Szent János pohárnál jelen voltak.*”¹⁷

Miskolc város jegyzőkönyvében már 1575-ben kimondták: „*Az áldomást is (a vevő) Kwbak mjhlj mindenestwl magára vethe.*”¹⁸ Az áldomásról hírt adó 17. századi oklevelekben, városi jegyzőkönyvekben sorjázta a jogi formulák: „*eleinknek régi élő szokások szerint*”, „*eleinknek régi élő törvények szerint*”, „*helyi és országos törvények szerint*”, „*az Falunak élő Törvénye szerént*”, „*városunk szokás-törvénye szerint*”, „*a Helynek Szokott Törvénye szerint*”. A különböző kifejezések arra utaltak, hogy a szokásjog valójában a kötelező törvény erejével bírt, és az azzal járó kötelezettség teljesítése magától értetődő volt.¹⁹

Az áldomás alaposabb vizsgálata során felmerülhet a kérdés: 1. ki adja az áldomást; 2. kinek adja; 3. miből áll az áldomás; 4. milyen szertartás során, hol és milyen szereplőkkel kerül sor az áldomásra. A tordai országgyűlési határozat úgy rendelkezett, hogy a vevőnek kell fizetnie az áldomást. Hunfalvy Pál hivatkozott észak-magyarországi, 16–17. századi okleveles adatai is azt erősítették meg, hogy az áldomást a vevő fizette az eladónak, illetve a tanácsnak, és a tanúknak (a bírónak, az esküdteknek, a szomszédoknak).²⁰ Egyfajta átmeneti helyzetet tükröznek a Takács Lajos által vizsgált, a Széchényiek Sopron vármegyei falvaiban az irtásföldek eladása során a 17. század folyamán és a 18. század elején kötött szerződések, amelyek szerint az áldomást az eladó és a vevő már közösen fizette, de oly módon, hogy az eladó csak a harmadát viselte az áldomás költségeinek. Így történt egy 1630-ban, Nagycenken a Szabó Ambrusné és Ensöl János Kovács között létrejött, irtásföldre vonatkozó adásvétel során. A főbíró és az esküdtek jelenlétében „*ötödfél forintot meg adott Já-*

nos Kovács, és azt Eörsébeth asszony fölvette, és azt az Falunak élő Törvénye szerént az Szabó Ambrusné egy bécs pénzél és egy pént borral le tette, és János Kovács két bécs pénzél és két pént borral fölvette, és tellyes szabad uraságában jutott, reá felelvén az Szabó Ambrusné Eörsébeth, hogy az földnek szabad Uraságában meg oltalmazza mind fiai, mind egyebek ellen János Kovácsot...²¹

A 18. század végén, a 19. század elején az ország más területeiről (pl. a Dél-Alföldről) már arra vannak adataink, hogy azonos mértékű volt az eladó és a vevő által fizetett áldomás – ahogyan a szólás tartotta: „*Azt mondta Szent Tamás, hogy közös az áldomás!*”²²

Az áldomás általában pénz és bor volt, de 1623-tól már ételre is találunk utalást. Egy 1731. évi adat szerint három tál és egy pecsenye ételt, Peresztegen egy 1732. évi szerződés szerint „két funt pecsenyét” is kellett fizetni a bor és a pénz mellé.²³ Az áldomás-pénz összegét a helyi szokás szerint határozták meg. A Széchényiek Sopron vármegyei falvaiban mindössze egy/két bécs, azaz egy jelképes összeg volt (egy bécs a fillér harmadrésze).²⁴ Tokaj-Hegyalján a vételár tizedét is kitehette,²⁵ Makón pedig a 18. század végén mindössze egy icce bor ára, azaz 12 garas volt.²⁶

Az áldomás nem magát az adásvételt jelentette, hanem annak megerősítését, a jelenlévő személyek képviselte (falu)közösség által történő elismerését. Erre mindig a tényleges adásvétel, azaz a pénz kifizetése után került sor. A szerződéskötést olykor hosszadalmas egyezkedés, alku előzte meg.²⁷ Az adásvétel folyamatának elengedhetetlen része volt az alku. Az alku általában szóbeli egyezkedést jelentett, amelynek célja a felek kölcsönös engedmények után történő, elsősorban az arra irányuló álláspontjának egyeztetése volt. A 18. század végén, a 19. század elején, Makón a városi jobbágyok/parasztok jogéletéről adatokat nyújtó „mindennapi jegyzőkönyvek” is megemlékeztek az alkuról. Egy ló vásárbán történő adásvétele kapcsán utaltak arra a szerzés formájának, módjának tanúsítása érdekében, hogy a vevőnek „*az alkura több tanúja is volt.*”²⁸ A jószág-, s különösen a lóvásárnak külön ceremóniája volt. Az alkut tilos volt megzavarni, azaz mindaddig, amíg folyt az alku, harmadik személy a vitát csak szemlélhette, közbe nem szólhatott.²⁹ Gyula város szabályrendeletének 27. §-a egyenesen tilalmazta az alku megzavarását ráígéréssel éppúgy, mint a vevő vagy az eladó megfélemlítését, a vétel meghíúsítását.³⁰ Ha a vevő a ló mellé állt, amíg nem ment tovább, más nem mehetett oda. Az eladó először megkínálta, ahogy mondták „*megunszolta, megimádtá*” a lóval a vevőt, aztán „*árat akasztottak*”, vagyis alkudozni kezdtek. Ha megegyeztek, a vevő a „*kezét beadta*”, és letette a foglalót vagy kifizette a teljes vételárat. Így tett Sárközi László szabadságos katonája is az 1805. évi Judika napi makói vásárbán, aki az előzőekhez hasonlóan megalkudott Bagaméri Antal makói gazda szürke kanca lovára 55 forintért, s le is foglalta 30 krajcárral. Bagaméri Antal Sárközi László „*sok kérésére fél órányi terminusra*

a hátra lévő pénz nélkül a lovát által engedte nékie. Sárközi azomba el adta a lovát hire nélkül más czigánynak, akitül asztán a Palotai kovács 23 forinton és 30 krajczáron meg vette” azt. Bagaméri Antalnak „*mind az hátra lévő 54 forintja és 30 krajczárja, mind a lova*” odalett, nem mondhatta, hogy „*jó vásárt csinált*”. S ez még nem minden, mert ugyanezen vásárbán Bagaméri béresétől Lengyel János „*2 öreg paripa lovakat olly feltétel alatt elcsalt, hogy ő csikókat fog cserélni azokon néki, azomba se csikók, sem a tulajdon lovai nincsenek*”.³¹ Amikor Bagaméri Antal a vásár után hazafelé tartva általános szokás szerint betért a kocsmába, és búsultában kért egy kancsó bort, úgy érezhette, „*megnyergelte a szerencsétlenség*”.

A Makó mezővárosban előfordult „ügyes bajos állapotokról” vezetett „mindennapi jegyzőkönyvek” lapjain Tesla István 33 esztendőes makói lakos vallomása alapján részletesen nyomom követhetjük a Vaszili-szállás eladására folytatott alkut. Az alkut öreg Vaszili Tamás folytatta az eladók részéről (akivel a tanú „*egy kenyéren és egy gazdaságban volt*”), mint az „*atyafiak között leg-öregebb és gazdaságnak kormányzója*”. A Bagamériek, mint reménybeli vevők „*meg szólíttatván*” az alkut megelőzően elmentek a szállás megtekintésére. Az első alku a Vasziliak házában volt, és öreg Vaszili Tamás a szállás árát 460 forint-ra mondta „*leg-utolsó szóval*”. Az alkun jelen volt Papp Mihály, aki „*comendálta Bagamériéknek, hogy csak vegyék meg, mert meg-ér annyit, [...] s azon volt, hogy légyen meg az alkú a Felek között*”. Ezen alkalommal azonban még nem került sor megegyezésre. Az öreg Vaszili nem akarta kevesebbet adni, Bagamériék pedig még kívártak. „*Mivel pedig ekkor meg nem lett az alkú, onnét el-mentek.*” – foglalta össze Tesla az alku első fordulójának történéseit. Miután mindkét fél ismét meghányta, vetette magában és a nagycsalád tagjai megtárgyalták egymás között a kondíciókat, az eladó lépett. Mivel a nagycsalád feje, az öreg Vaszili kimondta a végső összeget, ettől eltérni nem lehetett. A döntést a legidősebb hozta meg, a végrehajtás maradhatott a fiatalabbakra. Az ifjabb Vaszili Tamás kereste fel rövid idő múlva Bagamériéket, „*és hivta azokat edgyességre magokhoz, és úgy mentek oda, és meg lett közöttök az alkú 460 forintba*”. Ezen a második találkozón már ismertek voltak az álláspontok, az árban nem volt változás, további egyeztetésekre, apróbb kiigazításokra még sor kerülhetett, erről azonban nem tudósított Tesla István. Nem is tehette, hiszen az újabb alkun személyesen nem volt jelen, csak annak volt tanúja, hogy Bagamériék megérkeztek az alkura, és „*Legényke Tamás szállott volt, hogy mennyenek alkudni*”.³²

Az alkut követő szóbeli megegyezést a felek között a kézfogás mellett a jogi tevékenységet lezáró, megpecsételő, szerződési biztosítéknak is tekintett áldomás szentesítette. Az áldomásívás annak bizonyosságára szolgált, hogy igaz jószág adatott el és vetetett meg.³³ Az áldomással szentesített ügyletet nem kérdőjelezhetette meg az, aki utóbb meggondolta magát,

legfeljebb bírósághoz fordulhatott. Így tett 1807-ben Palotai Nagy György, aki a makói bírák előtt azt panasolta, hogy „*makói Czigány Lakatos Péter Palotán a házához menvén, meg kérdezte ötét, nem volna e cserébe való lova*”. Nagy György azt felelte, volna, ha valami jó kancát kapna érte. Lakatos rövidesen visszatért egy fakó kancát vezetve, melyet a két férfi „*meg cseréllt, 2 icze áldomást is vettek a két részről*”. Azaz Lakatos és Nagy György is fizetett egy-egy iccét, majd Lakatos Péter elment a cserélt lóval. Amikor Nagy György alaposabban szemügyre vette a csereállatot, észrevette, „*hogy rokkant a kancza*”. Azonnal Makóra ment, hogy visszakérje a maga lovát. Lakatos azonban megtagadta ezt, arra hivatkozva, hogy *már megitták az áldomást, és „csak érje meg kiki avval, mit cserélt”*.³⁴ A makói bírák azonban úgy döntöttek, hogy „*Mivel pedig valóságosan ki tettik a lónak a hibája abból is, hogy az elejit nem szedi jól fel, és azonnal vissza hozta a lovat Palotai Nagy György, és most is abba a statusba van, amellybe volt a cseréléskor*”, így mindketten kapják vissza a saját lovukat, s hogy Lakatos Péternek kára ne legyen, „*Palotai Nagy György az áldomás 1 icze bort fizesse meg*.”³⁵

Előfordult az is, hogy meghiúsult az áldomással még nem szentesített üzlet. Seres Ferenc református makói polgár 1806-ban kifizette az eladónak, Kovács Jánosnak a megvásárolni kívánt 42 út szőlő vételárát. Mielőtt a városházához mentek volna aláírni, betértek a városháza mellett lévő kocsmába áldomásivásra. Odament utánuk Gréczi Susa, Kovács János felesége, aki bejelentette, hogy eladta Gazdag Antalnak a szőlőt. Mivel még nem itták meg az áldomást, Seres Ferenc nem tehetett mást, mint „*mocskolta*” az asszonyt jó református káromkodással: „*verje meg a 109. zsótár*”!³⁶

Az áldomás kötött, csaknem szertartás jellegű volt. Meghatározott helyen történt: a bíró vagy helyettese házában,³⁷ vagy vásárban, a lacikonyhán, esetleg a falusi kocsmában.³⁸ Az áldomás szertartását Hunfalvy Pál az Ukkon-pohár (másként áldomás-pohár, bizonyágpohár) felmutatásának 1581-es leírása alapján rekonstruálta. A szőlőt vásárló felek megjelentek a bírák és a polgárok előtt, és a vevő által felkért személy, az áldomás felmutatója (aki az adásvétel főtanúja volt), felemelte a borral telt poharat. A vevő letette a pénzt, az eladó felvette, s ha ezalatt a jelenlévők részéről ellenzés nem hangzott el, a pohár felmutatója áldást és szerencsét kívánt. Azután a kiivott üres poharat lefordította, s a benne maradt pár cseppet kis mándlija³⁹ ólompitykéin végigcsepegtette. Tokaj, Tarcal és Tállya városok 1613. évi statútumának 7. pontja szerint „*ha valamely ember szőlőt [vagy szántót] ad vagy veszen, az áldomást napjakra, ha itt való, ellenezze; ha akkor jelen nem volna..., tüzenötöd napig ellenezze,*” [...] „*és az esztendő s három napig perelhet.*”⁴⁰ Az áldomás jelentősége volt bizonyító jellege is. Per esetén azon személyt tekintették hiteles tanúnak, aki az áldomást

felköszöntötte, illetve aki az áldomáson jelen volt. A bírák az ő vallomásuk nyomán hoztak ítéletet.⁴¹

Az adásvételi áldomásnak az adott időszakban továbbá sajátos formái is kialakultak: a csere-áldomás,⁴² a birtokátruházási áldomás,⁴³ a beiktatási áldomás, a bérletkötő és felmondó áldomás (amely utóbbi jellegzetes étele volt az ún. kitolókása), amelyek a jogi szabályozás kiszélesedését követően mindinkább csak jogi népszokásként éltek tovább.

4. Az áldomás, mint jogi népszokás

A polgári jogfejlődés időszakában született jogszabályok mind pontosabban körülhatárolták, megszabták az adásvétel módját, formáját. Az írásbeliség egyre szélesebb körű elterjedésével mind jelentősebbé vált az írás szerepe. A szóbeliség háttérbe szorulásával az áldomás is elveszítette bizonyító erejét, a 18. század végétől már a bizonyáglevelekben is ritkán említették. Veszített jelentőségéből ceremoniális jellege is, bár még megőrződtek egyes ünnepélyes elemei. „*A bort felállva és söveget levette isszák, jeles formulával elköszöntvén, egészen vallásos ábrázatot adnak annak.*” – írta Kiss János 1823-ban.⁴⁴ Ezzel párhuzamosan – némely esetben már jóval korábban is – az áldomás szétterjedt az élet különböző területein. Keveredett már meglevő szokásokkal, részben módosította azokat, s differenciálódott. Szinte minden olyan alkalomhoz kapcsolódott valamilyen áldás, amikor a résztvevők örömet, hálát, köszönetet, megelégedést akartak kifejezni.

A részletesen tárgyalt adásvételi áldomások mellett mind többféle avató-, munka- vagy kalákaáldomással találkozhatunk. Az avatóáldomások között, a céhes szokások közül megemlíthetjük az inas felszabadításhoz kapcsolódó „*társ-poharat*”, vagy a legényavatási szertartásokat.⁴⁵ De avatóáldomást adott az újonnan megválasztott bíró, illetve a kántor is (az utóbbit „*torokáldás*”-nak nevezték).⁴⁶ A községi előljáróság áldomásai az ülések után néhol annyira szokásosak voltak, hogy még a bírói számadásokba is bevették őket. Előljárósági áldomás volt összel a határ- vagy gyepújáró áldomás (amelyet a kihágásokból összegyűlt büntetéspénzekből fizettek).⁴⁷

A munkaáldomások közé tartozott cselédfel-fogadáskor a „*foglalóbor*”, cselédelbocsátáskor a „*cukikása*”.⁴⁸ Az aratóáldomást „*kepebálnak*” hívták, a mesteremberekkel kötött egyezséget ún. *alkupohár*-áldomással erősítették meg, a kibékült haragosok engesztelődésére ivott áldomás a „*béke-pohár*” volt.⁴⁹ A házasságkötés sem volt elképzelhető áldomás nélkül.⁵⁰ A közösségben végzett munka, közmunka (pl. forrástisztítás) és közös munka (mint pl. a házépítés, kútásás, aratás, kendernyűvés, fonó, fosztó, szüret) befejezésekor is járt a résztvevőknek az áldomás.⁵¹

5. Az áldomás, mint jogi néphagyomány

A jogi néphagyomány szakaszban a jogi vonatkozású jelenségek már csupán a folklórban (mese, dal, monda, rege, anekdota, igaz történet), illetve tárgyi emlékekben élnek. Az áldomás képi ábrázolásáról alig-alig tudunk, a folklórnak azonban szerves része. A mai napig jelen van – csak néhány példát említve – szólásokban, közmondásokban:

A halállal senki se ivott áldomást.
Jobb lesz, ha megisszuk az áldomást.
Egy pénz ára szatyorért két kupa az áldomás.*⁵²

Tudtam, hogy nem lesz szerencse, mert nem ittunk rá áldomást.

*Igyuk meg az áldomást, oszt lesz hozzá szerencse.*⁵³

Mára az áldomás elszakadt ősi gyökereitől, ünnepléses jellege is megkopott. Akik egy pohár borral felköszöntik társukat, aligha gondolnak arra, hogy az ősi áldomást idézik. Legfeljebb a búcsúpohárnál emlegetik meg a Szent János-áldást, amelyet a régi rítus szerint ülve kellett kiinni, hogy:

*„Szent János áldása terjedjen fejünkre,
Bű és bánatunkat fordítsa örömré.”*⁵⁴

Jegyzetek

¹ Varga Csaba a jogszokástól a jogi népszokásig terjedő folyamat változásait elemzi, s a kör a jogi néprajz vizsgálati szempontjai alapján egészül ki két további létszakasszal (szokásnorma, néphagyomány). Lásd: Varga Csaba: *Népi jogszokástól a jogi népszokásig*. In: Varga Csaba: *A jog mint folyamat* (Budapest, 2002, 121–138., 132–133. p.; első megjelenése: Jogtudományi Közöny, XXXVI, 1981, 880–886. p.). Tárkány Szücs Ernő elősorban Bónis György munkáira hivatkozva határozza meg a néphagyomány fogalmát (Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981, 29–35. p.), a néprajzi szakirodalom alapján pedig részletes olvasatát adja jogi néphagyomány és jogi népszokás elkülönítésének (Tárkány Szücs: i. m., 1981, 36–44. p.)

² Tagányi Károly még következetesen jogszokásokról szól, Tárkány Szücs Ernőnél jóval diffúzabb a terminológiahasználat (Tárkány Szücs: i. m.).

³ Varga Csaba: i. m., 133–134. p.

⁴ A kérdéssel részletesen foglalkozik Nagy Janka Teodóra: *A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón*. In: *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szerk.: Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya (Szentendre, 200, 99–120. p.); Nagy Janka Teodóra: *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon* (Szekszárd, 2002, 25–39. p.); Nagy Janka Teodóra: *A magyar jogi néprajz-kutatás eredményei és alternatívái*. In: Tárkány Szücs: i. m., 851–862. p.

⁵ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budapest, 1967, I. kötet, 131. p.; a továbbiakban: TESz)

⁶ Anonymus: *Gesta Hungarorum* 16., 22. Fordította: Pais Dezső (Budapest, 1977, 94., 100. p.)

⁷ *Jókai Kódex. XIV–XV. század*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közlése: P. Balázs János (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 24. p.)

⁸ TESz, I., 131. p.

⁹ Uo.

¹⁰ Podhraczký József: *Az „áldomás” története* (Századok, II., 1868, 4. sz., 241. p.)

¹¹ Bogdán István: *Régi magyar mulatságok* (Budapest, 1978, 158–166. p.)

¹² Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. I–II. (Szeged, 1820, I.)

¹³ TESz I., 131. p.; Bogdán István: i. m., 159. p.

¹⁴ Grün Albert: *Adat az áldomásivás történetéhez* (Ethnographia, 1902, 286. p.)

¹⁵ 1424. Fejér György Cod. Dipl. X, 6., 628. p.

¹⁶ Werbőczy István: *Hármaskönyv* (Budapest, 1990, Harmadik rész, 34. cím 3. §.). Más fordításban: „Vásárkor szokás szerint áldomást ivott vagyis ahhoz szerencsét kívánt.”

¹⁷ A szöveg további érdekessége, hogy „Szent János-pohárnak” nevezi az adásvételt megerősítő italáldomást. Podhraczký József: i. m., 242. p., Bogdán István: i. m., 160. p.

¹⁸ Podhraczký József: i. m., 242. p.

¹⁹ Takács Lajos: *Egy bécs pénzlet teszi, két bécs pénzlet felveszi* (Magyar Nyelvőr, 101., 1977, 362–366. p.)

²⁰ Hunfalvy Pál: *Ukkonpohár. A régi magyar jogszokások egy töredéke* (Budapest, MTA, 1879, 1–32. p.)

²¹ Takács Lajos: i. m., 362. p.

²² Homoki Nagy Mária: *Egyes szerződési típusok a dél-alföldi mezővárosok joggyakorlatában* (Acta Universitatis Szegediensis, LXIII. 8. Szeged, 2003, 16. p.)

²³ Takács Lajos: i. m., 362. p.

²⁴ Takács Lajos: i. m., 364. p.

²⁵ Hunfalvy Pál: i. m., 21. p.

²⁶ ML Makó V.A. 101.B.1. 1805–1807. 39.

²⁷ A vásári viselkedésformák között Dankó Imre részletesen foglalkozik az alkunak még a hetvenes években is megőrzött elemeivel. Lásd: Dankó Imre: *A piaci és vásári viselkedésformák*. In: *Népi kultúra – Népi társadalom*. XI–XII. Főszerk.: Ortutay Gyula (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 179. p.)

²⁸ Nagy Janka Teodóra: *Jogélet a két „vész” között (1781–1821) Makón* (Megjelenés alatt)

²⁹ Tárkány Szücs Ernő: i. m., 677. p.

³⁰ Dankó Imre: i. m., 90. p.

³¹ ML Makó V.A. 101.B.1. 1805–1807.

³² ML Makó V.A. 101.B.1. 1805–1807. 16.

³³ Résző Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások*. Szerk. és az utószót írta: Verebélyi Kincso, (Budapest, Osiris, 2000, 157. p.)

³⁴ ML Makó V.A. 101.B.2. 1805–1807. 62.

³⁵ Uo.

³⁶ ML Makó V.A. 101.B.1. 1805–1807. 158. Csak felidézük az „Átok-zsoltár”-ként is ismert 109. zsoltár néhány sorát, amelyek magyarázzák, hogy Seres Ferenc kívánságát miért tekintették istenkáromlásnak:

*„Állíts fölibe gonoszt, és vádló álljon az ő jobb keze felől,
Mikor törvénykezik, mint gonosz jöjjön ki; még az imádsága is bűnné legyen.*

*Életének napjai kevesek legyenek, és a hivatalát más foglalja el.
Fiai legyenek árvákká, a felesége pedig özvegygyé.*

És bujdossanak az ő fiai és kolduljanak, és elpusztult helyeiktől távol keressenek eledelt.

Foglalja le minden jószágát az uzsorás, és idegenek ragadozzák el szerzeményét.

Ne legyen néki a ki kegyelmet mutasson iránta, és ne legyen, a ki könyörüljön az ő árváin!

Veszzen ki az ő maradéka; a második nemzedékben töröltessék el a nevé!

Atyáinak álnoksága emlékezetben legyen az Úr előtt, és anyjának büne el ne töröltessék!" (Zsolt. 109, 6–14.)

³⁷ Pl. 1690-ben (Takács Lajos: i. m., 364. p.)

³⁸ A kocsmá azonban gyakran nemcsak az áldomás, hanem az adásvétel színhelyül is szolgált – bár ezt szigorúan tilalmazták még a 19. század elején is. Makón például előfordult, hogy az áldomásaitra a tanúk valamennyien jól emlékeztek, de az adásvétel tárgyát képező lovat, amely a kocsmá udvarán volt kikötve, egyikük sem tudta emlékezetébe idézni (ML Makó VA.101.B.1. 1805–1807. 60.).

³⁹ Posztóból készült rövid férfikabát (MNYÉSZ IV., 1965., 929. p.)

⁴⁰ Szendrey Ákos: *A magyar áldomás* (Ethnographia, 1942, 124. p.), Bogdán István: i. m., 161. p.

⁴¹ Hunfalvy Pál: i. m.

⁴² Első adata egy 1573. évi miskolci birtokcseréből ismert. Jelen volt a bíró és néhány olgár. Az áldomás bor és étel volt, az ukkonpoharat külön fizették, a pohár felmutatójának neve „boráldó” volt (Szendrey Ákos: i. m. [1942], 125. p.).

⁴³ Már 1394-ből ismert, s a bíró és 12 tanácsos, valamint néhány vendég jelenlétében történt (Szendrey Ákos: i. m., 125. p.)

⁴⁴ Kiss János: *Tudományos Gyűjtemény*, 1823; Bogdán István: i. m.

⁴⁵ Szendrey Ákos: i. m., 127. p.; *Kézművesség*. In: *Magyar Néprajz*. III. Főszerk.: Domonkos Ottó (Budapest, 1991)

⁴⁶ Szendrey: i. m., 1942, 125. p.

⁴⁷ Réso Ensel Sándor: i. m., 157., Szendrey: i. m., 1942, 127. p.

⁴⁸ A munkaáldomások egy része kezdő, más része végző áldomás volt. Kezdő áldomás volt a foglalóbor, amelyet a gazda adott a cselédfelfogadások, vagy amelyre pénzt adott a mesterembereknek a megegyezést alkalmával. A munka befejeztével volt szokásban adni a „trágyázó, a szántó, a kapáló, a kaszáló és a gyűjtő áldomásokat, amelyek közül a kapáló és gyűjtő áldomás szokott étele Aranyosszéken a sonka volt. De a disznótör is eredetileg gazdakalács-áldomás volt. Szendrey: i. m., 1942, 125. p.

⁴⁹ U.o.

⁵⁰ Erről részletesen: Szendrey Ákos–Szendrey Zsigmond: *Népszokások*. In: *Magyarország néprajza*. IV. kötet; *Népszokások*. *Magyar Néprajz*. VII. Főszerk.: Dömötör Tekla (Budapest, 1990); Dankó Imre: *A magyar vásárok néprajza*. In: *Kézművesség*. *Magyar Néprajz*. III. Főszerk.: Domonkos Ottó (Budapest, 1991, 637–700. p.)

⁵¹ Szendrey Ákos: i. m., 127–128. p.

⁵² Dugonics András, 1820. I.

⁵³ Pénovácz Antal: *A pacseri földművelés és állattartás szótára* (H. n., 1975).

⁵⁴ Idézi: Bogdán István: i. m., 166. p.

A vörös-ezüst sávozat Imre királyunk (1196–1204) 1202-ben kelt oklevelének arany függőpecsétjén tűnik fel; bullájának nyolcszor vágott pajzsán 3+3+2+1, összesen 9 lépő oroszlánt ábrázoltatott. Öccse, II. András (1205–1235) arany függőpecsétjén 2+2+2+1, összesen hét oroszlán látható, a párban ábrázolt, egymás felé lépő oroszlánok között 1-1 –1 (összesen 3) egymás föl–alá helyezett kis pajzsockával.¹ (A kérdéses kettős pecsét egy 1217. évi oklevélén függ; az oklevelet 1266-ban átíró Aliottus Uguicci császári közjegyző leírta a privilégiumot, és pecsétjének képszerű ábrázolását is bemutatta.) Váltakozó számú vágásokat és oroszlánokat tüntetnek fel András viasz kettős pecsétjének a címerpajzsai is.²

Mivel e pajzsábrázolások szimbolikájáról korabeli forrás nem számol be, ma sem tudjuk, mire gondolhatott Imre király, amikor az oroszlánokat pajzsára emelte. Az oroszlán a nemzetközi heraldikában a leggyakrabban ábrázolt címerképek közé tartozik. Jó néhány tudattartalom kötődött hozzá, érthető tehát, hogy a különböző források egymástól eltérő módon magyarázzák a szimbolikáját. Az egyes állatokról alkotott középkori hiedelmek mindenekelőtt a Bibliának, a tisztelettel övezett egyházatyáknak, valamint a korabeli természetleíró könyveknek (főként az állatokkal foglalkozó bestiariáknak) az állításain alapultak. A legnépszerűbb, legismertebb ilyen „tudományos” munka a *Physiologus* (’Természetbúvár’) volt, amely szinte korlátlan tekintélynek örvendett, anélkül, hogy állításait bárki is a legcsekélyebb mértékben ellen-

A HATALOM SZIMBOLIKÁJA

Bertényi Iván

A vörös-ezüst sávozat és Aragónia

örizte volna. Elsősorban e munkából származik az a középkori felfogás is, amely az oroszlánt az állatok királyává, a bátorság, a harciasság jelképévé alakította. A *Physiologus*nak a valósággal homlokegyenest ellentétes közlése szerint az oroszlán mindig szembe támad, bömbölésével előre figyelmezteti áldozatát, erő, bátorság, nagylelkűség (!) jellemzi – olyan tulajdonságok, amelyek teljes mértékben megfeleltek a középkori lovagvilág kívánalmainak, s amelyek az egyes gyermekmesékben nekik adott szerepek révén helytel-közrel még napjainkban is élnek. Aligha csodálhatjuk, hogy a Keleten és Nyugaton a királyt is szimbolizáló állatot az európai címertörténet során,

a heraldika kialakulásától kezdve számos uralkodói, főúri család szerepeltette a címerében. Nem ok nélkül vélekedtek úgy egyes 13. századi kortársak, hogy „akinek nincs címere, oroszlánt visel”.

A 12–13. századi Német-római Birodalomban a sast a császár hívei, az oroszlánt ellenfelei viselték jelképként.

Feltüntetése tehát pártállást is jelölhetett. Névcimerként jelent meg León címerében. De teológiai szimbólummá is válhatott az oroszlán: a „Juda törzséből” való oroszlán Jézus Krisztust jelentette, akinek a feltámadására utalt az a hiedelem is, hogy az oroszlán nyitott szemmel alszik. De mégsem lett kizárólagos Krisztus-szimbólummá a vallásos művészetben. Rajta kívül szentek (pl. Jeromos) és bibliai személyek (így Dávid, Márk) attribútumaként is szerepel. Ráadásul nem kizárólag „pozitív” tudattartalmak kapcsolódhattak hozzá. Ha valamely középkori művészi ábrázoláson sárkánnyal harcolt, a jót képviselte, ha szarvassal, a rosszat, miként a gonoszt szimbolizálta akkor is, amikor Szűz Mária karjában a kis Jézussal, lábát a (legyőzött) állat fejére helyezve jelent meg (Oroszlános Madonna).

További értelmezési lehetőség, hogy az oroszlán totemállatként került viselője pajzsára. Ez esetben kb. „ez az ősi oroszlán megvéd engem” lehetett a jelentése. De az is előfordulhatott, hogy valaki azért viselt oroszlánt, mert olyan hűbérúr vazallusa, familiárisa, katonája volt, akinek oroszlánt ábrázoltak a címerében. Ilyenkor azonosító címerkép volt, a modern kori egyenruhát helyettesíthette. Végül valaki akár utánzásként is felvehette, azaz ő is tartotta magát olyannak, mint valamely más, oroszlános pajzsot, zászlót viselő személy. Mindezek az értelmezések együtt, esetleg közülük több együttesen elősegíthették az oroszlánok pajzsra kerülését. Fejedelmi családokról lévén szó, a magyar királyok esetében a legvonzóbb ezek közül talán az uralkodói címerállatra utaló értelmezés lehetett. Volt kutató Magyarországon, aki Imre és András címeres pecsétjei kapcsán arra gondolt, hogy a hét oroszlán az ezredforduló előtti törzsszövetségben élő hét magyar törzs, illetve a felettük gyakorolt uralom szimbóluma lenne, a további különböző (köztük a II. András alatt használt) pecséteken eltérő számban ránk maradt oroszlánábrázolások azonban ennek ellentmondani látszanak. Nem visz közelebb e probléma megoldásához, ha a magyarokhoz csatlakozott három kabar törzsnek is tulajdonítunk egy vagy két oroszlánt, legfeljebb úgy

Imre király 1202. évi arany függőpecsétje (előoldal)

Imre király 1202. évi arany függőpecsétje (hátdoldal)

Imre király 1202. évi arany függőpecsétje hátoldalának rajza

okoskodhatunk, hogy a címerhasználat magyarországi meghonosodása idején még nem számoltgatták pontosan e címerállatokat, csak azt figyelték meg, hogy „sok” van belőlük. Esetleg úgy is vélekedhetünk, hogy (amint több szerző is gondolta) oroszlán(ok) szerepelt(ek) az Árpád-ház ősi, családi címerében.

De ha ezt feltételezzük, megválaszolatlanul marad a kérdés: miért nem szerepelnek az oroszlánok a későbbi II. András király szlavón hercegi címerének a pajzsán. A 13. századi angol címerterkercek is oroszlánokat tulajdonítanak a magyar királyoknak, ezek történeti hitelét azonban a nagy távolságon kívül csökkenti az „akinek

nincs címere, oroszlánt visel” elve. Az „állatok királyának” az ókortól kezdve keleten és nyugaton egyaránt megfigyelhető nagy elterjedtsége és fentebb felsorolt számos jelentése miatt a magyar királyi címer esetében nem tekinthető egyértelműen bizonyítottnak azok szimbolikája. Továbbá, ha feltételezzük, hogy az Árpádok családi címe oroszlán(oka)t ábrázolt, nyomatékosan merül fel a kérdés, miért tűnt(ek) el ez(ek) teljesen II. András király uralmát

követően az Árpád-ház szimbolikájából, amikor az együtt ábrázolt vörös–ezüst sávozat nemcsak megmaradt a királyi család jelvényének, hanem (miután átalakult az országot szimbolizáló jelképpé) napjainkban is szerepel a magyar államcímében. Persze az is elképzelhető, hogy a több vágásos, több oroszlános ábrázolás túlságosan tömöttnek tetszett, túlságosan megterhelte a pajzsot, és a kis felületű pénzek verőtövein különösen nehéz lehetett kivésni.

Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a vágásokat felváltó kettős kereszt címer újbóli alkalmazása szorította ki az oroszlánokat; a heraldikusok a további magyar címerfejlődést vizsgálva általában a sávozott pajzsot tekintik az Árpádok családi jelképének és a kettős keresztet uralkodói szimbólumnak. Így pedig az oroszlánok (ábrázolásuk nehézsége mellett) fokozatosan funkciótlannak válhattak, hiszen a 13. század derekától a királyi hatalmat a kettős kereszttel, az Árpád-házhoz tartozást a sávozattal, a kettőt együtt pedig a vágásos és a kettős kereszt mezők együttes alkalmazásával egyértelműen ki lehetett jelezni.

Ugyanakkor az ősi totemállat, a turul emlékét a 14. századi *Képes Krónika* miniatűrái megőrizték az utókor számára. Fogas kérdés, hogyan kerültek a változó számban szereplő állatok Imre, majd II. András király címerébe.³

Az 1930-as évek kutatása a távoli spanyol földön találta meg a magyar címer sávozataiban ábrázolt oroszlánok párhuzamait. A 12–13. századi Hispánia kis királyságainak, Leónnak, Kasztíliainak és Aragóniának az uralkodói gyakori házasságaik révén szoros családi kapcsolatban álltak egymással. Királyi okleveleiken León és Kasztília uralkodói olyan kör alakú díszítményeket használtak, amelyek a pápai kancelláriában az oklevelekre rajzolni szokott rotákat mintázták. A pápai roták két koncentrikus körből kialakított gyűrűt mutattak, benne a pápa jelmondatával. A belső kört egy kereszt négy részre osztotta, amely a pápa nevének a betűit mutatta. II. Ferdinánd (1157–1188) leóni királysága idején a kör belsejét nem osztották négy részre, hanem helyére oroszlánt rajzoltak, a gyűrűre pedig a (jel, jelvény értelmű) *signum* vagy *sigillum* szó került, amelyet a király nevére és királyságára utaló, a korabeli pecséteken alkalmazni szokott felirat kísért. A leóni oroszlánok az ország névcímerének címerállatai voltak. Eredetileg a szászánida-fatimida művészetben fejedelmi (királyi) szimbólumokként szerepeltek, s hispániai arab közvetítéssel juthattak el Leónba. E leóni rotákon (ruedákon) olyan előrelépő, farkukat hátuk mögé emelő oroszlánok láthatók, amelyenek Imre, majd II. András magyar király pecsétjeinek sávozott címerpajzsain nem sokkal utóbb megjelennek, és amelyeneket az esztergomi királyi palota kápolnájának a falán (töredékesen) feltártak. 1198-ban ezt a várban álló, akkor még teljesen el nem készült királyi házat Imre király az esztergomi érseknek adományozta („...donavimus in perpetuum domum regalem in castro Strigonien-si, que nundum fuit opere consumata eidem Strigonien-si archiepiscopo...”). A festés az épület befejezésének végső művelete szokott lenni. Így az esztergomi oroszlánok és Imre 1202. évi aranybullájának oroszlánjai időben igen közel kerülnek egymáshoz. De hogyan szerepelhetnek Magyarországon a távoli Hispániához hasonló oroszlánok ábrái? Miért ilyeneket választott az esztergomi királyi palota festője és Imre király pecsétmetszője?

II. András 1222. évi aranybullája (előoldal)

II. András 1222. évi aranybullája (háttoldal)

II. András 1222. évi aranybullája háttoldalának rajza

Oroszlánábrázolás a Physiologusból (miniatúra a Bibliotheca Augustana kódexéből)

Az 1930-as évek kutatása úgy vélekedett, hogy házassági kapcsolat révén. III. Béla magyar és II. Alfonsz aragon (1162–1196) király gondosan kimunkált megállapodásban (az első ismert magyar házassági szerződésben) megegyeztek gyermekeik egybekeleséről. Mint az újabb, részletesebb vizsgálatokból

tudjuk, a szerződést kötő két uralkodó 1196 áprilisában elhunyt, a megegyezésnek megfelelően Imre (most már király) és Konstancia (most már a szintén király II. Péter [Pedro, 1196–1213] nővére) vélhetően még ugyanazon év nyarán vagy kora őszén egybekeltek. III. Béla és Margit korábbi házassága

(1185) jól ismertté tette a magyar királyi családot Nyugat-Európa fejedelmi udvaraiban. Magyarország III. Béla alatt lett nagyhatalom, amelynek királya immár az európai „nagypolitika” résztvevőjévé is vált. Margit, III. Béla második felesége nemcsak az angol trónörökös özvegye volt, hanem VII. Lajos francia király (1137–1180) és Konstancia, kasztíliai hercegnő leánya is.

Konstancia aragon hercegnőt nemcsak udvari lovagok és olyan bájos udvarhölgyek kísérték el új hazájába, mint a hamarosan Korlát fia Benedekhez feleségül ment Tota asszony, hanem művészek is (mint pl. a jó „Aimeric” királyt megéneklő provanszál trubadúr, Peire Vidal és talán Gaucelm Faidit). Ekkor, Konstancia és kísérete tagjainál pillanthatták meg a magyarok azokat a különböző tárgyakat, amelyeken a leóni oroszlánok

díszítésként szerepeltek. Talán itt látták meg a magyar előkelők Hispániából érkező új királynéjuk lovagi kíséretének a címerpajzsain az arany mezőben viselt négy vörös cölöpöt, amelyet azok II. Péter király alattvalóiként pajzsra is emeltek. (Volt kutató, aki a leóni és a magyarországi oroszlánok hasonlatossága mellett egyes 12. és 13. századi francia, aragóniai, kasztíliai valamint leóni királyi pecséteken a trónon

ülő nyugat-európai uralkodók és Imre király 1202. évi arany pecsétje királyképeinek hasonló kéztartását is megfigyelte.)

A magyar pecsétábrázolások és az oroszlános fal-festmények hasonlósága alapján elképzelhető az a

magyar címertani szakirodalomban immár hét évtizede általános felfogás, amely nemcsak az orosz-lánok mintáit kereste a távoli Hispániában, hanem a vörössel és ezüsttel kilencszer, illetve (más pecséteken) hétszer, összefoglalóan „sokszor” vágott mezejű pajzshoz is a cölöpöket ábrázoló aragóniai címerpajzsot tekintette olyan mintának, amelyhez igazodva Imre, majd II. András magyar királyok a Konstanca kíséretében távoli földről érkezett lovagok pajzsainak magyar „ellenpárját” kialakították.⁴

Szent István, az első magyar király (1000–1038) hordozható hadijelvénye a(z egyes) kereszt lehetett. A zászlótörténeti szakirodalom valószínűsíti, hogy – ha zászlaját III. Ottó német császár (986–1002) bíborszínű zászlajának a mintájára készítették – István rúdja hegyén kereszttel ellátott vörös zászlót használhatott. Az egyes keresztet zászlót III. Béla alatt kettős keresztet válthatta fel, majd a kettős keresztet a zászló csúcsáról lekerülhetett a zászló szövetére, illetve (a zászló ábrázolásának és a pajzsra helyezett jelképnek a korai időszakban szokásos egyezése alapján) a kettős kereszt Imre király pajzsán is megjelent.⁵ Látva az aragon lovagok cölöpös ábrázolású címerpajzsait, elképzelhető, hogy Imre király a vörös pajzsokra nem kettős keresztet, hanem ezüsthátat mutató, a fapajzsokat erősítő fémpántokat helyeztetett. Aranybullája ábráján megfigyelhető, hogy az orosz-lánábrázolásokat mutató sávok mélyebben láthatók, tehát – e sorok írója úgy véli – technikailag az eredetileg fából készült pajzs vörös szövetbevonatára kerülhettek, míg a pajzsot erősítő fém (ezüstnek ábrázolt, a pecsétlenyomaton kiemelkedő) pántok nem mutatnak rájuk helyezett címerkép-ábrázolásokat.

Az Imre király által használni kezdett új magyar uralkodói címer vörössel bevont, fém orosz-lánokkal díszített fapajzsának ezüst fémpántokkal való erősítését azért is lehet elképzelhetőnek tartani, mert az aragon cölöpöket először feltűntető IV. Ramon Berenguer aragon herceg, barcelonai gróf, provencai herceg (1131–1162) 1150-ből és 1157-ből ismert lovas pecsétjein a normann pajzsokat merevítő, a pajzsközépből (a klasszikus ókori umbóból) minden irányban kiinduló pántokat lehet megfigyelni, amelyek a későbbi aragon címer cölöpjeinek egyfajta előképei lehetnek. II. (Aragóniai) Alfonz (1162–1196) 1186. évi pecsétjén már a (csak) többször hasított pajzs látható. A barcelonai Aguilar palato 13. századra datált festményén feltűnő Empúries-i grófi cí-

mer arannyal és vörössel hatszor vágott címerpajzsa (azaz arany mezőben három vörös pólyája), valamint a sátorábrázolás, amelynek bejáratára ez a pajzs fel van függesztve, mutathatják az umbóból vízszintes irányban kiinduló (eredeti) fémpántok továbbélését.⁶ E címerek – ezüst helyett arany sávot mutatva – a magyar királyi címerek sávotát mintázzák.

Míg az orosz-lános címerábrázolások értelmezésénél az a probléma, hogy túl sok jelentést hordozhatnak, a cölöpök és a többször vágott pajzsok – mint általában a mesteralakok – szimbolikájánál az okoz nehézséget, hogy nem tudjuk megfejteni az értelmüket. (Persze nagyon valószínű, hogy kezdetben nem is volt ilyen – mindössze a tulajdonosukra utalhattak.) Semmiképpen nem viheto vissza a 15. század elé az a – később közismertté vált – legenda, amely szerint Kopasz Károly császár (840–877) a saracénokkal szemben a barcelonai grófsága hősiességében halálosan megsebesült vazalusa, Geoffroy le Valu véérébe mártott négy ujjával négy függőleges csikot húzott a gróf arany pajzsára, s ezzel alakította ki az aragon címer négy vörös cölöpjét. De nem bizonyítható az a másik legenda sem, amely szerint II. Sándor pápa 1068-ban zászlótartói címmel tüntette volna ki Sancho Ramirez aragóniai királyt, s a zászló ábrázolta volna az arany mezőben a négy cölöpöt. Ennek fejében a király országát pápai szuverenitás alá helyezte volna. Aki valamennyire is ismeri a címerek kialakulásának történetét, nyomban észreveszi, hogy a 9., sőt a 11. században is korai még

címerekről beszélni, hiszen ezek a 12. század második harmadában alakultak ki Európában. Ezeket előre bocsátva már szinte felesleges azt is megemlíteni, hogy a pápa felsőbbiségét elismerők sohasem cölöpöket viseltek, hanem keresztet vagy a pápai kulcsokat. Ráadásul – ismereteink szerint – Sancho nem is lett az egyház zászlótartója. Így eredetileg jelentés nélkülinek tekintve az arany mezőben látható vörös cölöpöket, be kell érnünk a származásukról francia és spanyol heraldikusok által vallott nézetnek a bemutatásával, hogy a 12–15. században cölöpöket mutató címerek az átlagosnál nagyobb számban fordulnak elő a mai Francia-Svájcban (Suisse romande) és a középkori Montbéliard grófságban, valamint Burgundiában, a baseli püspökség egy részében, Provenceban, Foix grófságában, Savoyában, Dauphiné-ben, a nizzai grófságban, azután Navarrában, Béarnban, és Aragóniában, északon Brabantban, főleg azokon

II. Ferdinánd, León királya címereinek orosz-lánábrázolása (1137)

Az esztergomi várkapolna orosz-lánábrázolásának rekonstrukciója (Harkai István)

a területeken, amelyek a Malines-i család hatalma alá tartoztak. Márpedig e család jelképe az arany mezőben viselt három vörös cölöp volt. Mindezek Burgundia–Provence irányába mutatnak. Provence örökösője, Douce 1112-ben beházasodott az aragóniai grófi, majd királyi családba, s így a családi (arany) címerpajzsokon a többször hasított mező a továbbiak során négy (vörös) cölöpben állapodhatott meg.⁷

Mivel a fejedelmi címerek a további fejlődés során szimbolizálni kezdték tulajdonosaik országait, tartományait is, az aragon grófi, királyi cölöpök Aragónia címerévé is váltak, s ma is szerepelnek Spanyolország címerében. Magyar vonatkozásban is hasonló folyamat játszódott le; a magyar királyok változó számban sávozott mezejű címerpajzsai hamarosan nemcsak az uralkodót és családját szimbolizálták, nemcsak egyes királyi tisztségviselők, királyi tulajdonú városok jelképeiként tűntek fel, hanem hamarosan Magyarországra is utalni kezdtek a másik hatalmi jelkép, a kettős kereszt mellett. 1502-ben, amikor II. Ulászló király (1490–1516) Kassa város címerét bővítette, adománylevele szövegében Magyarország négy nagy folyójával, a Dunával, a Tiszával, a Drávával és a Szávával azonosította a négy ezüst sávot.

A címereknek ez a területre utaló jelentésbővülése nemcsak Aragónia és Magyarország esetében történt meg, hanem az Európa-szerte megfigyelhető eszméletörténeti fejlődés része is. Magyarország az európai címerhasználat keleti határán feküdt ugyan, de mint középkori nagyhatalom, nem maradt ki a nyugati kereszténység szellemi áramlataiból.⁸

A magyar címer sávozott pajzsán lépő oroszlánokat illetően nem alaptalanul merülhet fel a gondolat, hogy Konstancia és Imre házassága előtt ismertek voltak, s nem Leónból jutottak Magyarországra. A legújabb művészettörténeti kutatások szerint az esztergomi várkapolna freskójának oroszlánjai nem az

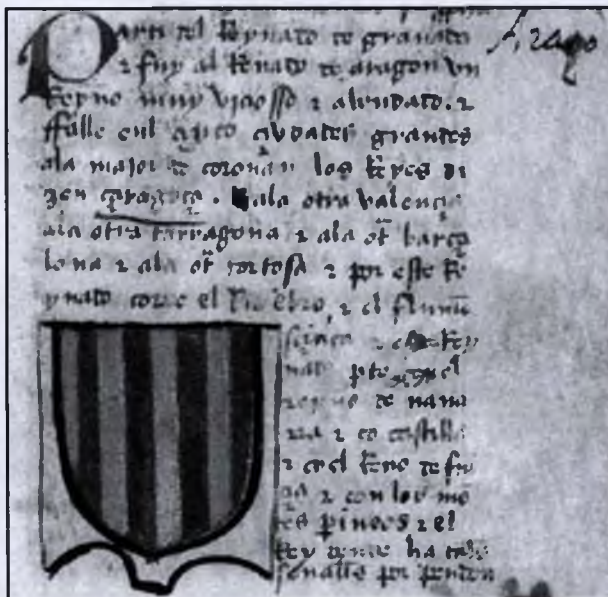
1190-es években készültek, és az általunk fentebb idézett 1198. évi oklevélben említett, be nem fejezett királyi házra való utalás csak az Imre által folytatott építkezésekre vonatkozik.

A bizánci udvarban hosszú éveket töltő, s ezért a szkizmatizmus „vadjával” is illetett III. Béla király, aki ráadásul már az 1180-as évek közepén egy francia királylánnyal készült házasságra lépni, nem engedhette meg magának, hogy ne ékesítse székhelyét egy megfelelő színvonalon díszített egyházi épülettel. Így a várkapolna oroszlánjai készülhettek már az 1180-as években is.

A szászánida művészetben közismert és népszerű oroszlánbrázolásokat Európa más országaihoz hasonlóan nemcsak Leónban, hanem Magyarországon is megfesthették.⁹ Persze problematikus, hogy ha a várkapolna építése már III. Béla uralkodása közepén befejeződött, az 1198-ban

a még be nem fejezett királyi palotát az esztergomi érseknek adományozó Imre által kiadott oklevél miért köti ki, hogy szükség esetén köteles az érsek az adományozó királyt ugyanabba a palotába befogadni. Hát nem állt rendelkezésére az 1180-as évek közepére már elkészült rezidencia? Ha viszont az új kutatási eredmények kiállják az idő próbáját, módosítanunk kell a hagyományos felfogást (amit eddigi munkáiban jelen sorok írója is vallott), és az Imre, valamint II. András címerpajzsain látható oroszlánok ábráinak a technikai kivitelezésében sem a leóni oklevelek aljára rajzolt állatfigurák utánzásait kell keresnünk.

Mindezek alapján tehát nem zárhatjuk ki, hogy a sávozott címerpajzs megjelenése Magyarországon aragon minta ellenpárjaként is bekövetkezhetett, a két ország uralkodói címereinek a párhuzamai azonban nézetem szerint elsősorban annak tudhatók be, hogy a bemutatott címerábrázolási, pajzsszerkesztési megoldások a kor Nyugat- és Kelet-Európájának az eszmevilágában egyaránt benne voltak.

Aragóniai címerpajzs egy II. Alfonz korából származó krónikából

Jegyzetek

¹ Bertényi Iván: *Magyar címertan* (Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 65. p., 65. és 66. ábra); *Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétygyűjteményéből*. Szerk.: Érszegi Géza. A pecsétek leírását készítette Sölch Miklós, fényképezte Szelényi Károly (Budapest, 2001, 43. p., 2. ábra és 47. p., 2. ábra)

² Bárczay Oszkár: *A heraldika kézikönyve* (Budapest, 1897, 363. p.; az 1266. évi átíró közjegyzői oklevél facsimiléjét lásd uo., 374. és 375. p. közötti ábra)

³ Pastoureau, Michel: *Traité d'héraldique* (Picard, Paris, 1979, 133., 135., 136. és 143. p.); *L'aigle et le lion dans le blason médiéval et moderne*. In: *Actes du IXe colloque international d'héraldique Cracovie, 4–8 septembre 1995*. Édité par Stefan K. Kuczyn'ski (A.I. H. Widawnictwo DiG Warszawa, 1997, passim); Bertényi: i. m., 50–51. p.

⁴ Donászy Ferenc: *Az Arpádok címerei* (Budapest, 1937, 21–42. p.); Szabados György: *Imre király házassága, aranyhullája* (Századok, 136, 2002, 341–350. p.); Szabados György: *Aragóniai*

Konstancia, az első magyar házassági szerződés királynéja (Acta Historica, Tomus CXXII. Acta Universitatis Szegediensis, Szeged, 2005, 31–40. p.)

⁵ Kumorovitz L. Bernát: *A magyar zászló és nemzeti színeink múltja* (Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam, 1954, 3–4., 25–26. p.)

⁶ de Riquer, Marti: *Heráldica Catalana des de l'any 1250 al 1550*. Volum II. (Edicions dels Quaderns Crema, Barcelona, 1983, 411. p., 68. ábra, 422. p., 69. ábra, 424. p., 71. ábra, 425. p., 72. ábra, ill. 367. p., 11. ábra)

⁷ Pastoureau, Michel: *L'origine suisse des armoiries du royaume d'Aragon*. In: Pastoureau, Michel: *L'hermine et le sinople. Études d'Héraldique Médiévale* (Le Léopard d'Or, Paris, 1982, 95–102. p.)

⁸ Bertényi: i. m., 69–71. p.

⁹ Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I. (Budapest, 1959, 89. p.); Prokopp Mária–Wierdl Zsuzsanna: *Újabb kutatások az esztergomi várkapolna oroszlanos freskójához* (Kézirat, megjelenés alatt).

Décsey Sándor

Zászlógyalázási per (1956)

1956 októberében a magyar hadtörténelemben példátlan eseményre került sor Nagykanizsán a 27. lövész ezrednél.¹ Az alakulat csapatzászlójából a népköztársasági, közkeletű nevén „Rákosi”-címert a parancsnok utasítására kivágták.² Jelenlegi ismereteink szerint ilyen zászlócsonkítás sem korábban, sem azóta nem történt a mindenkori magyar fegyveres erőknél. Nem hasonlíthatóak ehhez az esethez a világosi síkon 1849-ben történtek. Ismeretes, hogy akkor több honvédszászlót szétvágtak, majd a darabokat a tiszték és a honvédek magukhoz vették. Ezt akkor nem a zászlók meggyalázása céljából tették, hanem azért, hogy azok ne kerüljenek az ellenség kezébe. Tulajdonképpen tehát megmenették őket a meggyalázástól.³

Ahhoz, hogy ezt az esetet megfelelően tudjuk értelmezni, fontos tudnunk néhány dolgot. A zászló a hadseregeknél a legfőbb jelkép és jelképhordozó is egyben. A csapatzászló önmagában megtestesíti a tulajdonos alakulatot.⁴ A zászló tisztelete, csatában való megvédelmezése a katonák egyik legfőbb feladata volt. Ha egy alakulat csatában elveszítette a zászlaját, az az alakulat minden tagjára nézve a lehető legnagyobb székén volt. Gyakran a legénység megtizedelését és az alakulat feloszlását vonta maga után.

A zászlón található jelképek, címerek és egyéb motívumok világosan és félreérthetetlenül jelzik a szemlélő számára, hogy az adott alakulat mely ország haderejébe tartozik, valamint azt, hogy mik a legfontosabb „szentségek” a számára. A 20. század elejéig sok zászlóról még azt is meg lehetett tudni, hogy ki az adott ország uralkodója. Sok országban, így Magyarországon is, a katonák a zászlóra tették le

az esküt. Ahogy a korabeli (1949-es) honvédeskü fogalmazott: „...Zászlóinkat szabadságharcos elődeink példáin lelkesülve, győzelemre viszem. Parancsnokainkat, zászlóinkat, bajtársaimat megvédem, fegyvereinket és egyéb harci eszközeinket el nem hagyom...”

1956 őszén, a forradalom során az egyik legfontosabb szimbolikus cselekedet országszerte a „Rákosi-címer” eltávolítása volt. Zászlókról, épületekről, mindenhol pillanatok alatt eltűnt az elnyomást megtestesítő, szovjet jellegű szimbólum. A forradalom és szabadságharc jelképe lett a lyukas közepű zászló és a koronátlan kiscímer.⁵ Míg az utcán, a civilek között a rendszerrel való elégedetlenségnek ez teljesen elfogadott formája volt, addig a katonáknál az ilyen jellegű „véleménynyilvánítás” korábban elképzelhetetlennek látszott.

A nagykanizsai események röviden

Tekintsük át röviden, hogy milyen események zajlottak le a forradalom és szabadságharc idején a nagykanizsai alakulatnál. Ebben segítségünkre van az a jelentés, amit az események után készítettek az ezred tisztjei.⁶ Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a jelentéseket az eseményekben érintett tiszték írták önmaguk és közvetlen bajtársaik tevékenységéről, tehát semmi esetre sem nevezhetők elfogulatlanoknak. Ennek ellenére az egyes katonai alakulatok magatartásának vizsgálatához elengedhetetlen (és pótolhatatlan) forrást jelentenek.

Az október 23-ai budapesti történésekről a rádióból értesültek. 24-én, hajnali 4 órakor Üveges Lajos őrnagy, ezredparancsnok⁷ riadót rendelt el, 5 órára pedig az összes gépkocsi előállt, kiosztották a löszert és elsőfokú harckészültség lépett életbe. A személyi állomány egységes volt a tennivalókat illetően: „*Menjünk Budapestre! Mi majd elbánunk az ellenforradalommal!*” A laktanyában hangszórókon keresztül hallgatták a rádió adását. Nagy Imre személye megosztotta az állományt, ám azt mindenki helyeselte, hogy Kádár János lett a Központi Vezetőség első titkára.⁸ (Ne feledjük: a beszámoló 1956.

december 30-ai dátummal készült!) A városban lezajlott felvonulás során leverték a vörös csillagokat a középületekről (Gépgyár, Tanácsháza stb.), ledöntötték a szovjet hősi emlékművet, kivágták a címert a zászlókból, illetve külföldi katonák sírjait dúlták fel a beszámoló szerint.

26-án általános sztrájk kezdődött a városban. A diákok csatlakoztak a Gépgyár dolgozóihoz, és delegátust küldtek a laktanyához, azzal a céllal, hogy a katonákat bevonják az eseményekbe. Üveges őrnagy tudatta a küldöttséggel, hogy a katonák nem vonulnak fel, de egyetértenek a követelésekkel. 10 óra után 14–15 ezer fős tömeg érkezett a laktanyához, „*le a vörös csillaggal, le a ruszki ruhával*” kiáltásokkal. Felolvasták a 13 pontot, és fegyvert akartak szerezni. Megpróbálták betörni a kaput, de ezt az őrség megakadályozta. A parancsnok döntése alapján 50–60 katonát kiment a városba, és csatlakozott a felvonulókhoz. Erre a tömeg elhagyta a laktanya környékét. Üveges őrnagy tárgyalta a helyi ellenforradalmi vezetőkkel, hogy húzza az időt, s ne kelljen fegyvert osztania a civileknek.⁹ Este 200–300 fő részeg betörte a laktanya kapuját, és rálöttek az őrkatonákra. 13 géppisztolyos tiszt elállta az útjukat, mire a tömeg kihátrált a laktanyából. Ugyanekkor nagy tömeg gyűlt össze a Pártház előtt a városban, amit honvédtisztek védtek. Lövöldözés tört ki a téren lévőekkel. 30 főnyi fiatal a laktanyához ment, ahol segítséget kértek a pártházat védő „ávósok” ellen. Tervük azt volt, hogy egy tűzoltóautót feltöltenek benzinnel, és ezzel felgyújtják az épületet. Erre a parancsnok két harckocsit irányított a pártház védelmére. 27-én a tömeg hangulata radikalizálódott, a tárgyalások nem vezettek eredményre. Fegyvereket, autókat és kíséretet akartak, hogy Budapestre menjenek. Megtámadták a tiszti épületeket (lakásokat), fegyverek és ávósok után kutattak. A tisztek hangulata ennek megfelelően rossz volt, féltették a családjaikat. Megszervezték a tiszti házak védelmét.¹⁰

28-ától a katonák kiszállásokat hajtottak végre a rend helyreállítására, párttitkárok, tanácselnökök megvédésére, többek között Csurgón, Letenyén, Galambokon, Kiskomáromban. A tiszti állomány hangulata megingott, a vezetés nem volt szilárd. A politikai tisztek, akik nem nézték jó szemmel Üveges őrnagy és az egyik helyi forradalmi vezető, Békei tárgyalásait és egyre szorosabb kapcsolatát, igyekeztek maguk köré vonni a „megbízható” tiszteket.¹¹

30-án a Nemzeti Bizottság leváltotta Üveges őrnagyot a helyőrség-parancsnokságról. A Pártházat védő tiszteket visszavonták. Velük együtt a pártbizottság titkára is bement a laktanyába, ám a parancsnok utasítást adott, hogy fegyverezzék le és rakják ki a laktanyából. Este utasítás érkezett, hogy az alakulat alakítsa meg a Forradalmi Katonai Tanácsot (FKT).¹² A tartalékos tiszti tanfolyamon lévő egyetemisták követelték, hogy szereljék le őket, mert Budapestre akarnak menni, s harcolni. A parancsnok ebbe beleegyezett.¹³ Ugyanezen este az ezred tisztjei közül

hatan (köztük 3 politikai beosztású) két civil pártvezetővel (a letenyei járási és a nagykanizsai városi bizottság első titkára) Jugoszláviába mentek.¹⁴

31-én éjszaka 2 órakereset rendelték el, majd megkezdődött a FKT megválasztása, amelyen jelen volt a városi Nemzeti Bizottság két tagja is.¹⁵ A Tanácsba összesen 19 főt választottak meg, szemben a parancsban javasolt 9–11 fővel. Képviseltette magát a tisztikar, a tiszthelyettesek és a legénység is.¹⁶ A jelentés leszögezi, hogy a FKT szovjetellenes volt, s a fegyveres harcra buzdított.

Ekkor történt a minket leginkább érdeklő esemény is. „*Gosztonyi László őrmester, a FKT tagjának javaslatára, Üveges Lajos őrnagy utasítására megbecs-telenítették a csapatzászlót. Fazekas Antal főhadnagy és Gergely Menyhért hadnagy biciskával kivágnák a címet és a földön összetapossák.*”¹⁷

A jelentés szerint 31-én kezdődött a katonák szökése az alakulattól. Mindeközben a párthoz hű tisztek között illegális kommunista szervezkedés indult a laktanyában.

A november 1-je és 4-e közötti időszakot legjobban a zűrzavar szóval lehetne jellemezni az alakulatonál. Különböző mendemondák kaptak szárnyra (volt horthysta tisztek át akarják venni a város parancsnokságát, egyes tisztek fegyvert osztanak stb.). A tisztikar névsorát kiadták a Nemzeti Bizottságnak (név, rendfokozat, születési hely és idő, anyja neve, beosztás, származás). Az ezredparancsnok politikai helyettesének irodájából eltűntek a politikai helyettesek káderlapjai, a pártaktivisták névsora.

November 3-án érkezett a hír, hogy Dombóváron nagy létszámú szovjet páncélos egység van. Megkezdődött az ellenállás előkészítése. 3000 lánggránátot töltöttek fel és harckocsiknak máháltak gépkocsikra. Kiosztották az „M” zárolt fegyver és a ruha egy részét. 80 ezer lőszer tűnt el a laktanyából.¹⁸

Összeült a FKT, amely két javaslatot tárgyalta meg. Az egyik szerint az alakulat felveszi a harcot a szovjetekkel, míg a másik szerint „*az ezred menjen szét az erdőbe és folytasson gerilla harcot a szovjetek ellen. Végül mégsem tudtak dönteni ezekben a kérdésekben és úgy határoztak, kimegy az egység utakra és ha jönnek a szovjet csapatok leteszik a fegyvert.*”¹⁹

November 4-én lemondott a városi Nemzeti Bizottság és a FKT is. 5-én reggel a szovjet csapatok megérkeztek Nagykanizsára. Fegyveres ellenállásra nem került sor. Az alakulat tagjai közül többeket őrizetbe vettek, de később szabadon bocsátották és tartalékállományba helyezték őket.²⁰

Ennyiről szólt a jelentés. A parancsnok mindezekhez a következő megjegyzéseket tette. „*A címet gyá-lázatos módon vágják ki annak ellenére, hogy olyan parancsot kaptak a törzsfőnök helyettes vezetésével, hogy a Címert fejtsék le, vagy varrják le, és a gépgyár kiküldött munkástanácsa arra kért bennünket, hogy a csapatzászlóra az új Kossuth Címert felvarrják.*” Továbbá állítja, hogy a pártfunkcionáriusokat nem fegyverezték le, és a szökések csak november

4-én kezdődtek (16 katoná és tiszthelyettes). Az egyetemisták leszerelése csak nappal volt lehetséges, véleménye szerint az anyagok leadása és az utazás miatt. Emlékezete szerint a FKT két javaslata november 3-án a gerillaharc, illetve a fegyverletétel volt a szovjetek előtt.

A vizsgálat

Üveges Lajos őrnagy ügyét ezzel korántsem zárták le. Mint oly sok tiszt esetében, nála is a felülvizsgálat következett. Ez volt hivatott eldönteni, méltó-e arra, hogy továbbra is a Néphadsereg kötelékében szolgáljon. 1957. január 19-én a Pf. 7203²¹ alakulat felülvizsgáló bizottsága rendfokozata meghagyása mellett tartalékos állományba helyezte, háromhavi illetmény megítélésével.²² Üveges őrnagy a bizottság jegyzőkönyvéhez a következőket fűzte hozzá: „...a Katonai Tanács választásán Gosztonyi őrmester javaslatot tett arra, hogy a csapatzászlóról a Köztársasági Címet távolítsuk el. És mivel a MAORT üzemkürtjei, akik szintén jelen voltak a tanács választáson és akiktől a csapatzászlót is kaptuk annak idején hasonló kéréssel fordultak hozzám azzal, hogy ők majd az új Kossuth címet fogják ráhímezteni. Így következett be a csapatzászlóból a címer kivágása.”²³ Február 22-én kelt döntésével a Pf. 7115²⁴ Tiszti Felülvizsgáló Bizottsága az előző döntést jóváhagyta, de hozzátette, hogy „a Honvéd Esküben és a szabályzatainkban a csapatzászlóra vonatkozó tételek megszegéséért, a csapatzászló meggyalázásáért Üveges őrnagy ügyét a Hadbírósnak javasoljuk átadni.”²⁵ A határozatban szerepel, hogy Üveges őrnagy hozzáfogott Nagykanizsa szovjetek elleni védelmi tervének kidolgozásához, s egy „Szabad Kanizsa” rádióadó létrehozása céljából leszereltette a somogy-csicsói ÁVH rádió-zavaró berendezést.

A Kaposvári Katonai Ügyészség a Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés büntetésének gyanúja miatt rendelt el nyomozást az ügyben 1957. július 6-án.²⁶ A vallomásokban végig jelen volt a zászló megcsonkításának kérdése. Minden katonai tanú, aki jelen volt a tanácsválasztáson, nyilatkozott az esetről, tehát valószínűsíthető, hogy a kihallgatók nagy hangsúlyt fektettek a kérdés tisztázására. Abban nagyjából egyetértettek a tanúk, hogy Gosztonyi őrmester tett javaslatot a címer eltávolítására, Üveges őrnagy adott rá utasítást. Zakor Sándor főhadnagy, az ezred törzsfőnökhelyettese kapott utasítást a csapatzászló kiadására, és jelen volt, amikor Fazekas főhadnagy eltávolította a címet. Zakor a következőket tette még hozzá: „Határozottan állítom, hogy a tömeg ezt nem követelte. Az én véleményem, hogy abban az esetben is, ha idejét multa is a csapatzászló, akkor sem szabad megcsonkítani, mivel ebben az esetben a [Had-történeti] Múzeumnak kell átadni, valamint az az egység, amelyiknek a zászlója megsemmisül, illetve megbecstelenítik, abban az esetben parancsnokok

és akik ezt elkövetik, hadbírósnak elé kell állítani, a legénységet pedig szét kell szórni.”²⁷

Fazekas Antal főhadnagy: „Én ebben annyiban vettem részt, hogy a csapatzászlót tartottam, amíg ki lett vágva. Határozottan tagadom, hogy én is vágtam volna.”²⁸

Gosztonyi László őrmester, az értelmi szerző a következőket vallotta: „...javasoltam, hogy a csapatzászlóban még mindig a Népköztársasági címer van, és azt ki kell cserélni Kossuth címerre, vagyis csináltassunk bele Kossuth címet.” Az ő tudomása szerint Fazekas és Zakor főhadnagyk, valamint egy honvéd hajtották végre a kivágást. Még hozzátette: „Meg kívánom jegyezni, hogy az, aki a csapatzászlót megcsonkítja, elhagyja, vagy az ellenség kezére adja, a szabályzatok értelmében hadbírósnak előtt felel tetteiért. Én ezekre akkor nem gondoltam.”²⁹ Fentieket három héttel később már így adta elő: „A javaslatomat elfogadták és többek között Fazekas főhadnagy több tiszttel elment, hogy eltávolítsa a csapatzászlóból a címet. Nemsokra rá visszatértek, Fazekas kezében a csapatzászlóból kivágott Népköztársasági címer volt. Majd odament Üveges őrnagyhoz, átadta neki a zászlódarabot. Én a javaslatommal nem ezt akartam, mert tudatában voltam annak, hogy a csapatzászló megcsonkítása, abban való részvétel büncselekmény. A javaslatommal azt akartam elérni, hogy vagy új zászlót kérünk, vagy esetleg az új címet ráhímezzék a régi helyére. Meg kívánom jegyezni, hogy tudomásom van arról, hogy a csapatzászlót, ha elavult, akkor a muzeumba kell helyezni.”³⁰

Üveges Lajos a Nagykanizsai rendőrkapitányságon a következőket vallotta: „...magamhoz hívtam Zakor főhadnagyot és közöltem vele, hogy a címet varja le, fejtse le vagy bontsa le. Ő az utasítást megértette és Fazekas főhadnagyot, valamint még egy főt kijelöltem, akivel Zakor eltávozott. Majd később visszatértek és Fazekas főhadnagy átadta a címet, mely ki volt vágva a zászlóból. [...] a gyűlés befejeztével tudtam meg, hogy Fazekas főhadnagy a kiadott utasítás ellenére biciskával vágta ki a címet, amelyben segítette őt Gergely hadnagy is. Későbbiekben Zakor főhadnagy jelentette, hogy a címer kivágását nem tudta megakadályozni, mivel Fazekas ittas volt és a pisztolyával hadonászott.”³¹

Szurgyi Barnabás százados szerint ez október 29-én este történt, és Üveges őrnagy vetette fel. Ha nem teszi, senkinek nem jut eszébe.³² Vajtai István főhadnagy szerint is a parancsnok volt a kezdeményező.³³ Bodnár Béla tartalékos övezető vallomásában így fogalmazott: „Üveges ezt a kérdést el tudta volna kenni olyformában, hogy nem teszi fel a javaslatot a személyi állomány felé, esetleg ha követelték volna, hivatkozott volna arra, hogy most más komolyabb problémák vannak.”³⁴

A Katonai Ügyészség Üveges Lajos őrnagyot 1957. július 19-én előzetes letartóztatásba helyezte.³⁵ Szeptember 10-én határozat született a vádlott vagyonának zár alá vételéről, mivel „a bűnvádi eljárás so-

rán előreláthatóan a cselekmény súlyosságánál fogva vagyonekobbzás is meg lesz állapítva.”³⁶ Szeptember 4-én határoztak a nyomozás befejezéséről, másnap a nyomozás anyagát ismertették Üveges Lajossal, aki – többek között – az alábbi kiegészítést tette: „Zakor főhadnagy vallomásának azon része nem fedi a valóságot, hogy tőlem kapott utasítást, hogy a csapatzászlóból a címert vágja ki. Én kértem őt, hogy a címert varrja le, fejtsse ki, de arról nem volt szó, hogy bicskával, durván vágják ki.”³⁷

A szeptember 30-án kelt vádirat a következőképpen fogalmazott az esettel kapcsolatban. Október 31-én, a gyűlésen „javasolták, hogy a csapatzászlóban még mindig vöröscsillagos címer van és hogy már mindenhonét eltüntették, ezt is tüntessék el. Üveges őrnagy ekkor elodázhatta volna a kérdést, de saját kezdeményezésére utasítást adott Zakor főhadnagynak, hogy a csapatzászlóból a címert tüntesse el, mint az ezred törzsfőnök helyettese. Fazekas főhadnagy italos állapotban bicskával durván megcsonkította a csapatzászlót, a címert pedig bevitte a gyűlésre és ott dobálták és rá is tapostak. A címer kivágását a tömeg nem követelte.”³⁸

A tárgyalás

A tárgyalást 1958. január 22–23-án folytatták le a Nagykanizsai Járásbíróság épületében, a Kaposvári Katonai Bíróság előtt. Itt a Tanács elnökének kérdésére Üveges Lajos I. rendű vádlott a következőket adta elő. „1956. október 31-én a Katonai Forradalmi Tanács megválasztásának alkalmával Gosztonyi törzsrőmester [sic!] indítványt tett, hogy az ezred csapatzászlójából a köztársasági címert ki kell vágni, illetve el kell távolítani, mivel a MAORT vezetősége ígéretet tett arra vonatkozólag, hogy egységemnek új csapatzászlót fog adományozni. Gosztonyi törzsrőmester indítványát a jelenlévők elfogadták, majd parancsot adtam Zakor főhadnagynak, ezred törzsfőnök helyettesének, hogy a csapatzászlón lévő köztársasági címert fejtsse le, vagy bontsa le. Nem fedi a valóságot az a körülmény, hogy Zakor főhadnagynak olyan irányú parancsot adtam volna, hogy a köztársasági címert a csapatzászlóból vágják ki. A jelenlévők között tartózkodott Fazekas főhadnagy, aki egy beosztott tiszt volt, ittas állapotban a helységet elhagyta, majd Gergely hadnagy segítségével a csapatzászlót a zászlótartó tokból kivették, majd a csapatzászlót durván megcsonkították, illetve zsebkéssel a címert a zászlóból kivágták. Ezen cselekményüket Zakor főhadnagy ezred törzsfőnök helyettes már nem tudta megakadályozni. A kivágott címert Fazekas és Gergely hadnagykok lehozták bemutatni a kulturterembe, majd a címert átvettem tőlük és az asztalra helyeztem. Nem fedi a valóságot az a körülmény, hogy a csapatzászlóból kivágott címert a sarokba dobtam és azt a beosztottak megtaposták.”³⁹

Zakor Sándor a tárgyaláson tett vallomásában már azt mondta, hogy Gosztonyi őrmester javaslata után a vádlott közölte vele, hogy a csapatzászlóból a címert vágja ki, vagy varrassa le. A kivágást az ittas állapotban lévő Fazekas főhadnagy követte el, de nem bicskával, hanem ollóval. „Ezt követően az utasítást végrehajtva a csapatzászlóból kivágott címert levittük a gyűlés színhelyére, majd bemutattam I. rendű Üveges Lajos vádlottnak, aki a kivágott címert magához vette, majd a sarokba dobta.”⁴⁰ Szurgyi Barnabás százados szerint a kivágott címert Üveges „az egység előtt felmutatta, majd a sarokba dobta.”⁴¹ Ezt a verziót erősítette meg Vajtai István főhadnagy vallomása is. Érdekes módon Fazekas Antal volt főhadnagy, a tárgyaláskor már polgári egyén, a bíróság előtti vallomásában említést sem tett a csapatzászlóval törtétekről. Gosztonyi László volt őrmester a bíróság előtt tett vallomásában elismerte, hogy ő tette a javaslatot a címer kivágására, amit a vádlott elfogadott. Tudomása szerint a kivágást Zakor főhadnagy hajtotta végre, majd a címert a vádlott a sarokba dobta.⁴² Érdemes megjegyezni, hogy a meghallgatott összesen 47 tanú közül mindössze 8 említette az esetet vallomásában. Természetesen a tanúk között voltak civilek, illetve más alakulatbeliek is, akik nem voltak jelen a gyűlésen, más kérdésekben voltak beidézve (27 fő). A további 12 fő, aki az alakulat tagja volt, nem tett említést az esetről, vagy nem volt jelen a gyűlésen, vagy nem tartotta említésre méltónak az esetet, és az ügyész sem kérdezett rá. Ezt a két utóbbi lehetőséget a magunk részéről kizártnak tartjuk.

Az ítélet

A bíróság Üveges Lajos tartalékos őrnagy vádlottat bűnösnek mondta ki a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel büntetésében, ezért 4 év börtönre, mint főbüntetésre, lefokozásra, egyes állampolgári jogai gyakorlásától 3 évi időtartalomra történő eltiltásra, valamint vagyona egynegyed részének elkobzására, mint mellékbüntetésre ítélte 1958. január 23-án kelt ítéletében.⁴³ Az ítélet indoklásában a zászlóval törtéteket így foglalták össze: „A gyűlésen I. rendű vádlott az elnökségben foglalt helyet és amikor a gyűlésen az egyik beosztottja felvetette, hogy miért van még mindig a régi címer a csapatzászlóban, I. rendű vádlott, bár a körülmények erre egyáltalán nem kényszerítették, önként, minden különösebb ráhatás nélkül utasítást adott egyik beosztott tisztjének, hogy a csapatzászlóból a címert nyomban tüntesse el, mire azt bicskával durván kivágták, és még a gyűlés tartott, amikor a kivágott címert a terembe bevitték és az asztalra dobták, ami aztán huzamosabb ideig a kulturterem sarkában hánykolódott, ott taposták, semmibe vették.”⁴⁴ Az ítélet ellen az ügyész súlyosbításért, a vádlottak és védők pedig enyhítésért fellebbeztek.

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Katonai Kollégiumának Különytanácsa 1958. április 1-jén megtartott zárt tárgyalásán az elsőfokú ítéletet ellen bejelentett fellebbezéseket elutasította.⁴⁵ Természetesen nem csak a csapatzászló meggyalázása miatt ítélte el a bíróság Üveges Lajost. A teljes hitelesség kedvéért álljon itt az ítéletben szereplő cselekmények rövid listája, amiket külön-külön már érintettünk. 1956. október 23. után alakulatánál rendet és fegyelmet tartott. Biztosította a pártház védelmét, tömegtüntetéseket, szoborledöntéseket akadályozott meg, sortűzet is parancsolt (áldozatokkal nem járt). 1956. október 29-én részt vett a Városi Gépgyárban tartott nagygyűlésen, ahol főként az ő leváltását követelték. Felszólalásában kijelentette, hogy a nép mellett van, igaz magyar ember, és hogy kész megvédeni a várost a szovjetektől. (Egyes tanúk elmondása szerint még édesapja vitézi címére is hivatkozott magyarsága bizonyítása érdekében.) A helyőrség-parancsnoki teendőket így is át kellett adnia. Természetesen egy civil fórumnak semmilyen joga nem volt egy katonai vezető leváltásához. A továbbiakban szoros kapcsolatot tartott fenn a városi Nemzeti Bizottsággal és forradalmi gyűlésekre járt. 1956. október 31-én az elnökségben foglalt helyet a FKT választógyűlésén, eközben utasítást adott arra, hogy a csapatzászlóból tüntessék el a címet. Még aznap visszahívta a helyi pártbizottságból a katonai őrséget, megtiltotta, hogy a pártbizottság munkatársai bevonuljanak a laktanyába, és katonáknak öltözzenek, majd, amikor mégis megérkeztek, lefegyverezte és elküldte őket. Hozzájárult ahhoz, hogy az alakulat kémelhárító tisztjeit letartóztassák. 1956. november 1-jén Somogyudvarhelyre ment, hogy helyreállítsa a rendet a környező határőrörsökön. Közben utasítására a somogyudvarhelyi nemzetőrök a határőrségtől fegyvereket kaptak. Somogyicsón meglátogatta az ottani ÁVH-s rádióállomást, a sorállományt bevonultatta az egységéhez, az elromlott rádiót pedig megpróbálta megjavíttatni, hogy annak segítségével „Szabad-Nagykanizsa” rádióadót létesíthessenek. Még Somogyicsón arról értesült Kaposvártól, a hadosztály forradalmi bizottságától, hogy szovjet csapatok közelednek feléjük. A vádlott bejelentette, hogy kész harcolni a szovjetek ellen. 1956. november 2-án a FKT ülésén ismertette a Nagykanizsa védelmére vonatkozó elképzeléseit, továbbá intézkedett harckocsiaknak és lánggránátok előkészítéséről. Előbb mozgósítást akart elrendelni a városban, majd ennek lehetetlenségét belátva két tisztet küldött ki, hogy a nemzeti bizottságnál gyülekező önkénteseket fegyverkezelésre oktassák. 1956. november 4-én arról értesült, hogy Kaposvár szovjet kézre került, a letartóztatottak – köztük hadosztályparancsnoka – kiszabadultak. Ez utóbbtól utasítást kapott a forradalmi bizottság letartóztatására és a „rendcsinálásra”, aminek nem engedelmeskedett. Eltúrta, hogy a pánikba esett katonák elhagyják a laktanyát, hogy fegyvert és lőszert vigyenek magukkal; az ellenállástól azonban intette őket. Dél körül a kato-

naikat bevonta a laktanyába, és fegyvereiket leadatta. Mindezekből látható, hogy tevékenysége igen kétoldalúnak nevezhető, tetten érhető benne a sok akkori tisztre jellemző irányváltás, ami október 28-a után következett be.

Üveges Lajos volt őrmagy tehát jogerős ítélettel börtönbe került, többek között, a csapatzászló meggyalázásáért. A részleges közkegyelemről szóló 1959. évi XII. törvény 2. §-a alapján büntetése a felére csökkent. A kitöltött fogva tartási idő napra pontosan 2 év volt (1957. július 19.–1959. július 18.). A Kaposvári Katonai Bíróság NT 359/37/1990. számú határozatával az ítéletet semmisnek nyilvánította. 1990. február 28-án Üveges Lajost tartalékos alezredessé léptették elő. 2001. február 15-én hunyt el.⁴⁶

Mi történt valójában

Az egymásnak helyenként ellentmondó vallomások dzsungelében egy valami biztos. A 29. Lövész Ezred 1950M csapatzászlójából a „Rákosi”-címet kivágták. Hogy valójában mire adott utasítást a parancsnok, beosztottai az ő parancsa alapján jártak el, vagy önhatalmulag átértelmezték azt, esetleg eleve félreérthető volt, már soha nem fogjuk megtudni. Azt az ügy minden szereplőjének tudnia kellett volna, hogy szabályellenes, amit tesznek. Ezzel többen utólag, a vallomástételkor pontosan tisztában voltak. Október 31-én éjszaka, a – vélhetőleg – felfokozott hangulatú gyűlés közben többen meglepedeztek esküjükről, szabályzataikról. Ez minden korban elfogadhatatlan egy katonától, különösen egy hivatásos tisztől. Nem tudhatjuk, hogy kire mekkora nyomás nehezedett, milyen érzések kavargtak a szereplőkben. Ne feledjük, az október 28-ai fordulat után vagyunk, amikor a hadsereg vezetői ellenforradalom helyett hirtelen forradalomról, a nép jogos követeléseiről kezdenek beszélni. Sok tiszt elbizonytalanodott, egyesek – akik addig felléptek a felkelők ellen – most félni kezdtek a felelősségre vonástól, míg mások igazolni látták korábbi magatartásuk helyességét.

Hogy a konkrét esetben mi vezethette Üveges őrnagyot a kérdéses utasítás kiadásához, nem fogjuk soha megtudni. Talán bizonyítani kívánta beosztottjai előtt, hogy teljes mértékben szimpatizál a forradalommal. Félt, hogy könnyen a „rossz oldalon” találja magát, ha nem próbál meg forradalmibb lenni mindenkinél. Gosztonyi őrmester bizonyára nem gondolta át, hogy javaslata milyen következményekkel jár. Zakor főhadnagy hibát követett el, amikor teljesítette parancsnokának a csapatzászló kiadására vonatkozó utasítását.

A szolgálati szabályzat nemcsak lehetőséget biztosít a törvénytelen és szabályellenes parancs megtagadására, hanem egyenesen kötelezi erre a beosztottakat. Hogy Fazekas főhadnagy ittas volt-e, vagy csak a forradalmi hevület fűtötte tette elkövetésekor, teljesen lényegtelen. Meg kell jegyezni ugyanakkor,

hogyan – jelenlegi ismereteink szerint – Üveges Lajos őrnagyon kívül az eset szereplői közül senki más nem került bírósági felelősségre vonás alá a zászlócsonkítás miatt. Hogy van-e, és ha igen, milyen összefüggés ezen esemény és aközött, hogy a tárgyaláskor már sem Gosztonyi őrmester, sem Fazekas főhadnagy nem volt hivatásos állományban, egyenlőre nem derült ki.

A címert kivágták a csapatzászlóból.⁴⁷ Le lehetett volna takarni, például kétoldalt egy-egy vörös színű anyagdarabbal.⁴⁸ A parancsnok által többször említett lefejtés az adott körülmények között kivitelezhetetlen volt. Azt csak műhímző műhelyben, megfelelő gépekkel lehetett volna elvégezni. Természetesen felsőbb utasítás hiányában mindegyik megoldás büntetendő lett volna. Külön említésre méltó, hogy mekkora hangsúlyt kapott a vádlott védekezésében az, miszerint a kivágott címet nem dobta a sarokba, azt nem taposták meg.

Érdekes módon, 1957-ben, amikor a „Rákosi”-címet felváltotta a „Kádár”-címer, a katonai alakulatok részére nem rendszeresítettek új zászlót, hanem a meglévőket bevonták a Hadtörténelmi Múzeumba,

és központilag fejtették el a régi címereket. Ezek helyére került az új címer. Ezzel jött létre a módosított 1950M csapatzászló, mert nem egy új zászlót rendszeresítettek, hanem a korábban már kiadott darabok kivitelezését módosították.⁴⁹

Az eset megtörtént, a magyar hadtörténelem gazdagabb lett egy különleges epizóddal, amely messze túlmutat önmagán. Ismételten rávilágított arra, hogy a 20. század emberének életében milyen fontos szerepük van a jelképeknek, szimbólumoknak. A gyűlölt hatalmat megtestesítő címer eltüntetése, és helyére egy olyannak emelése, amely az emberek számára elfogadható, követhető értékeket, eszméket közvetít, a forradalom idején mindenki számára fontos volt. Gosztonyi őrmester bizonyára az utcáról, a civilek felől kapta az indíttatást javaslatához. Nem értette, hogy ha mindenhol „megszabadultak már” a régi-től, akkor az ő zászlaján miért van még mindig fűt. Hasonló gondolatot mutat a Gépgyár küldöttségének felajánlása is. A mi hadseregünk, a mi fiaink harcoljanak ugyanazon címerrel díszített zászló alatt, amely alatt mi is felvonulunk – gondolhatták a forradalmi munkásifjak.

Jegyzetek

¹ Postafiókszám: 7314. Az alakulatokat a titkosság érdekében nem nevezték nevükön, hanem ilyen négyjegyű fedőszámokkal látták el. Ez szerepelt az alakulat irataiban, a bélyegzőkön, minden hivatalos helyen.

² 1950M gyalogsági csapatzászló, amelyet a 6600/Elnökség-1950. számú körrendelet (*Csapatzászlók kivitelezésének módosítása*. Honvédségi Közlöny, 6. [LXXVII.] évfolyam, 23. szám, 423. p.) rendszeresítette. Mérete 120x140 cm, anyaga vörös selyem. Mindkét oldalán középen a Magyar Népköztársaság címere (40 cm széles), a zászlólap négy szélén fehér és zöld, ék alakú pártázat. Ez volt a magyar hadtörténelem első rendszeresített vörös alapú csapatzászlója. A zászlót 1952. áprilisában a Dunántúli Ásványolaj Gépgyár dolgozói adományozták. A Gépgyár az események leírásában MAORT néven szerepel. A zászló tárolásáról a rendelet melléklete a következőket írja: „A csapatzászló használaton kívül a zászlótartó szekrényben tartandó [...] a zászlótartó szekrényt jól látható központi helyen kell elhelyezni. A csapatzászló mellé állandóan 1 fő díszőrt kell vezényelni. (Díszöltözetben, géppiszollyal.) E díszőrséget a csapattest legkiválóbb harcosai látják el. A csapatzászló-szekrény napnyugtától napkelteig kivilágítandó.”

³ Úgy tervezték, hogy a darabokat majd ismét összevarrják, ha a körülmények ezt lehetővé teszik. Erre azonban még a kiegyezés (1867) után sem került sor. Ezek a zászlótöredékek azután a nemzeti emlékezet fontos darabjaivá váltak. Hasonló eset történt a Nagy Háború során, 1915-ben, Przemysl várában a megadás előtt. Itt szintén szétdarabolva rejtették el legalább egy, de valószínűleg több császári és királyi, valamint magyar királyi csapatzászlót az oroszok előtt.

⁴ Erre utalva szokták mondani: ahol a zászló, ott az alakulat.

⁵ Utóbbit nevezi a köznyelv „Kossuth-címer”-nek.

⁶ *Egy 1956. december 17-ei vezérkar főnöki utasítás alapján minden alakulathoz összefoglaló jelentések készültek az október–novemberi eseményekről.* Ezek a jelentések kiternek a személyi, fegyverzeti és anyagi veszteségekre; az előljáró-parancsnoksággal, más alakulatokkal és a szovjetekkel való kapcsolatra; a személyi felelősség kérdésére és a helyőrség területén történt „ellenforradalmi” eseményekre (Hadtörténelmi Levéltár 1956-os Különgyűjtemény 2. doboz 21. őrzési egység, 268–278. p. [a továbbiakban: MN KGY-F + oldalszám]). A jelentést 1956. decem-

ber 30-ai dátummal aláírta: Keleti Ferenc őrnagy, parancsnok politikai helyettese, Sebján József őrnagy, törzsfőnök, Balogh Sándor főhadnagy, szállító század parancsnoka, Vajtai István főhadnagy, személyügyi tiszt és Szurgyi Barnabás százados, ezred klub parancsnok. A továbbiakban az idézeteknél a jelentés eredeti szóhasználatát alkalmazzuk.

⁷ *Üveges Lajos* (1922. március 27. Sajólad – 2001. február 15. Ónod). Szülei zsellérek, apja I. világháborús tizedes, a vitézi rend tagja volt. 1943. október 4. és 1944. március 4. között teljesítette tényleges katonai szolgálatát a m. kir. 1. Ejtőernyős Ezrednél Pápán, mint kerékpáros honvéd. 1950. július 17-étől Tapolcán, a Tartalékos Tiszti Iskolában, majd a 75. Lövész Ezrednél, mint századparancsnok szolgált. 1951. október 1-jétől a 29. Lövész Ezred 3. zászlóaljának parancsnoka, majd 1952. november 1-jétől a Honvéd Akadémia hallgatója századosként. 1953. október 15-étől a 29. Lövész Ezred parancsnoka őrnagyi rendfokozatban (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Központi Irattár 81518. Okmánygyűjtő).

⁸ MN KGY-F 269. p.

⁹ MN KGY-F 270. p. A civil vezetők közül a jelentés többeket megnevez, egyiküket (Békei) a Szabad Európa Rádió hírszerzőjének nevezi.

¹⁰ MN KGY-F 271. p.

¹¹ MN KGY-F 272. p.

¹² Janza Károly altábornagy, honvédelmi miniszter parancsa. Idézi például: Dr. Horváth Miklós: *A Magyar Néphadsereg az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában* (Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003, 63. p.). A jelentés végig Forradalmi Katonai Bizottságról beszél, de mi a helyes megnevezést használjuk a továbbiakban.

¹³ A jelentés készítői fontosnak tartották megjegyezni, hogy a parancsnok csak a Forradalmi Katonai Tanácsot megalakító gyűlés után szereltette le az egyetemistákat, akik a gyűlésen szovjet- és pártellenes hangulatot szítottak.

¹⁴ MN KGY-F 273. p.

¹⁵ Érdekes adalék, hogy a gyűlésen a tisztek nem mertek szavazni, mert jelen volt Keleti Ferenc őrnagy, a parancsnok politikai helyettese. Egyikük javasolta, hogy távozzon a teremről, amit egyik társa megtoldott azzal, hogy fokozzák le, és „*toloncolják ki Romániába, ahonnan jött.*” Később mindketten tagjai lettek a tanácsnak.

¹⁶ MN KGY-F 274. p. A jelentés szövegezői olyan információkat jegyeztek meg az egyes tagokról, mint például: „továbbszolgált tiszthelyettes volt Horthynál és a II. világháborúban 7-8 kiütést szerzett” vagy „több esetben volt népi demokrácia ellenes kijelentése”.

¹⁷ MN KGY-F 275. p.

¹⁸ MN KGY-F 276. p.

¹⁹ MN KGY-F 277. p.

²⁰ MN KGY-F 278. p.

²¹ 12. Lövészhadosztály, Kalocsa, a 29. Lövész Ezred közvetlen felettes alakulata.

²² Hadtörténelmi Levéltár Kaposvári Katonai Bíróság 196/1957., 10. p. (a továbbiakban: HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. + oldalszám)

²³ „A csapatzászlót a MAORT gyár dolgozói adományozták az alakulat részére” kitétel nem azt jelenti, hogy ők is készítették. A csapatzászlók ebben a korban (mint azóta mindig és napjainkban is) központilag készültek a Honvédelmi Minisztérium költségére. Azonban minden alakulatnak valamely környékbeli gyár, üzem, termelő egység dolgozói adták át. Ez tulajdonképpen az 1945 előtt (de helyenként még 1949-ben is) létező zászlóanyai intézmény egyfajta továbbélése volt, kollektív „zászlóapaságként”. Az „adományozó” szervezet szoros kapcsolatot tartott fenn az adott alakulattal, részt vett annak kulturális életében, ünnepeiben, egyfajta kapocsként működött a hadsereg és a civil szféra között.

²⁴ 3. Hadtest, Kecskemét, a 12. Lövészhadosztály előjáró parancsnoksága.

²⁵ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 13. p.

²⁶ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 14. p. A másodrendű vádlott Bodnár Béla tartalékos őrzető volt, aki mint a FKT tagja, több tiszt lakásán vett részt házkutatásban, amelyek során elrejtett fegyvereket és a politikai tisztekre és pártaktivistákra vonatkozó iratokat kerestek. Ezek során a tisztekkel és feleségeikkel durván beszélt, valamint a FKT részére egy darab motorkerékpárt rekvirált.

²⁷ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 20. p. A vallomás dátuma: 1957. február 14.

²⁸ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 27. p. A vallomás dátuma: 1957. március 13.

²⁹ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 32. p. A vallomás dátuma: 1957. február 14.

³⁰ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 33. p. A vallomás dátuma: 1957. március 9.

³¹ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 67. p. A vallomás dátuma: 1957. július 16.

³² HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 72. p. A vallomás dátuma: 1957. augusztus 30.

³³ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 74. p. A vallomás dátuma: 1957. augusztus 30.

³⁴ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 220. p. A vallomás dátuma: 1957. szeptember 6.

³⁵ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 96. p.

³⁶ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 227. p.

³⁷ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 229. p.

³⁸ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 241. p.

³⁹ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 288. p.

⁴⁰ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 296. p.

⁴¹ Uo.

⁴² HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 304. p.

⁴³ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 316. p. A másodrendű vádlott Bodnár Bélát 1 év börtönre, lefokozásra, 1 év közügyektől eltiltásra és egyegyed résznyi vagyonek Kobzásra ítélték.

⁴⁴ HL Kaposvári Kat. Bír. 196/1957. 317. p.

⁴⁵ Hadtörténelmi Levéltár Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma 202/1958. 16. p.

⁴⁶ Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Központi Irattár 81518. Okmánygyűjtő.

⁴⁷ Véleményünk szerint a kivágás nem történhetett bicskával, zsebkéssel. A zászlólap három réteg vastagságú anyagát ilyen módszerrel legfeljebb szaggatni lehet, nem pedig meghatározott vonal mentén vágni. A címert pedig szabályosan körbevágták.

⁴⁸ Ismeretes egy 1938M csapatzászló, ahol a középcímer feletti Szentkoronát takarták le ily módon. Sajnos azt nem tudni, hogy ez mikor történt, lehetséges, hogy a nyilas hatalomátvétel után, de lehet, hogy már a háború után. Második esetben külön érdekes a középcímer változatlanul hagyása a pajzstartó angyalokkal és zászló másik lapján lévő Szűzanya-ábrázolással egyetemben.

⁴⁹ 42/1957 HM utasítás, A csapatzászlók új címerrel való ellátásáról (Honvédségi Közlöny, XIII. évfolyam, 11. szám, 164. p.). Érdekessége ezeknek a csapatzászlóknak, hogy a rájuk himzett „Kádár”-címer kisebb, mint a korábban rajtuk lévő, így a himzés alól kilátszanak az eredeti öltések lyukai. Tulajdonképpen tehát az valósult meg, amit esetünkben is többen elképzelték.

Föglein Gizella

A nemzetiségi érdekképviseleti szervezetek megalkakulása és elnevezésük szimbolikája Magyarországon a második világháború után (1945–1955)

Jogi-politikai háttér és előzmények

Amérvadó hazai tudományos és politikai irodalom a németeket, szlovákokat, délszlávokat (szerbeket, horvátokat, szlovénokat) és románokat tekinti nemzetiségeknek. A mai Magyarországon a cigányok etnikai csoportnak minősülnek; a zsidóságot, mint önálló csoportot elsősorban vallási közösség értelmében határozzák meg.¹ Ez az 1980-as évek közepén publikált meghatározás és terminológia a második világháború befejezésétől az alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. számú törvényig, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól alkotott 1993. évi LXXVII. számú törvényig de jure és de facto érvényben volt.

Magyarországon a két világháború közötti politikai rendszer, a hitleri népcsoport-politika a területgyarapodásokért cserébe a hazai legnépesebb kisebbséget, a németet részesítette előnyben; biztosította számára az egyéni-állampolgári és a kollektív-nemzetiségi jogosítványokat, ugyanakkor a szláv kisebbségeknek a háttérbe szorítás és, kiváltképp a háborús esztendőknél, a represszió jutott osztályrészül. A második világháború kimenetele azonban a fenti képleten alapvető fordulatot hajtott végre. A világháborút nagy vesztesként befejező Németországnak, mint anyaországnak a határain kívül élő kisebbségei, a német nemzetiségűek politikai, gazdasági életből való kirekesztése ment végbe, és ezzel párhuzamosan a szláv kisebbségek előtérbe kerülése történt meg.

A világháborúból győztesen kikerülő országok kisebbségben élő nemzeti közösségei számára tág tér nyílt a nemzetiségi szervezkedésre, a nemzetiségi jogokért való sikrasszállásra, amely kisebbségek a demokratikus egyesülés és gyülekezés jogosítványait maradéktalanul ki is használták.² Az aktivizálódás, illetve a nemzetiségi öntudatra ébredés hátterében a jelenlévő szovjet csapatokkal való rokonszenv állt, amely a délszlávok esetében kiegészült a jugoszláv partizánmozgalom iránti szimpátiával, ami – főként a határ menti délszláv falvak esetében – a közvetlen érintkezés élményét is jelentette.

A magyarországi délszlávok (horvátok [bunyevácok, sokácok], szerbek, szlovének) és szlovákok anyaországai a második világháborút győztesként fejezték be. Jugoszlávia új kormánya 1943. november 29-én a boszniai Jajca városában,³ az új csehszlovák kormány pedig 1945. április 5-én, Kassán⁴ alakult meg. A háború befejeztével a vesztes Magyarországon a szláv kisebbségek (például az öntudatos szláv nemzetiségi vezetők, értelmiségiek) előtérbe kerültek. Ez nemcsak az anyaországaikhoz, de a győztes, sőt „túlgyőzött” Szovjetunióhoz való kapcsolataikon keresztül is hangsúlyossá vált. A nemzetiségi öntudatosodás kialakulásához hozzájárult a nyelvi-kommunikációs tényező: a helyi szláv lakosság könnyen kapcsolatot tudott teremteni a felszabadító-megszálló szovjet-orosz egységekkel. A szovjet parancsnokok pedig az aktivizálódott szláv csoportokra szívesen bízták rá egy ideig a községek irányítását.

A de jure vesztes – ám 1944. augusztus 23-án sikeresen átállt, „kvázi győztes” – Romániában 1945. március 6-án alakult meg a Nemzeti Demokratikus Egységfront Kormánya.⁵ A hazai románság szervezéséhez legelőször a gyulai görögkeleti egyház látott hozzá, még 1945 augusztusában, amikor egyesülésre hívta fel a románokat. A román nemzetiségi öntudat ápolásában és ébrentartásában meghatározó szerepet játszott az egyház, illetve az ahhoz tartozás.⁶

A második világháború utáni jogi szabályozás nem biztosított megfelelő feltételeket és keretet az

önszerveződő nemzetiségi közösségek számára, és önálló politikai-államszervezeti szervekkel sem látta el a kisebbségeket. Ezért váltak jelentőssé a társadalmi szervezetekként bejegyzett, 1945 és 1955 között életre hívott, az egyesülési jog sajátos értelmezése és gyakorlata alapján működő nemzetiségi szövetségek, amelyek a kollektív jogok gyakorlásának lehetőségét nyújtották a nemzeti kisebbségek számára.

A nemzetiségi szövetségek előképe

Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja (Battonya, 1945. február 18.)

A második világháború utáni első magyarországi nemzetiségi szervezetet a békési, csanádi, csongrádi szerbek és a viharsarki szlovákok hozták létre 1945. február 28-án, Battonyán.⁷ A szervezet, amely a *Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja* (MSZAF) nevet kapta, a Magyarországon élő szlovákok, szerbek, horvátok és szlovének tömörüléseként alulról építkezve, a Magyar Kommunista Párt (MKP) hatóságos támogatásával alakult ki.⁸ Az országos szervezet indulását az Ideiglenes Nemzeti Kormány (INK) belügyminisztere, Erdei Ferenc 1945. március 10-én engedélyezte.⁹

A szervezet elnevezésében szereplő *antifasiszta* jelző a fasizmus maradványai és a reakció elleni harcra utalt: „a Front építi és ápolja minden szláv nép testvériségét. [...] Miután Magyarországon élünk, együtt kell működünk a becsületes és demokratikus érzelmű magyarokkal. Minden módon és eszközzel segítenünk kell őket a reakció elleni harcban, az új, demokratikus Magyarország felépítéséért. Minden erőnkkel segítsük, hogy Magyarországon a demokrácia győzzön, ez a magyar és a szerb nép közös érdeke.”¹⁰ Az antifasiszta jelző a magyarországi szláv kisebbségeket – a megváltozott hatalmi-politikai körülmények hatására – kollektíven antifasisztának minősítette, tekintet nélkül bizonyos szláv politikai csoportosulások, közéleti személyiségek múltbéli szerepvállalására. A MSZAF körbélyegzője egyébként vörös színű volt, közepén vörös csillaggal, körfeliratain a Front neve szerepelt szlovákul, szerbül és magyarul.¹¹

A *front* kifejezés mögött a „harcias” elszántságot kifejező tartalom mellett meghúzódott az egység motívuma, ti. a szlávok egysége, valamint a magyarországi szláv kisebbségi csoportok egészének felsorakoztatása, érdekei képviselésének a szándéka. Ez a törekvés a későbbiekben a szervezeti kizárólagosság hangsúlyozásáig is fokozódott.

A hazai szláv egység gondolatát erősítette fel a *magyarországi* határozó, amely akár furcsának is tetszhet, hiszen a szervezetalakítás hátterében egy regionális (békési, csanádi és csongrádi) szláv antifasiszta mozgalom húzódott meg, amelynek meghatározó képviselői jelentek meg a battonyai szerb olvasó-

körben szervezetalakítás céljából. Nem voltak jelen a bajai háromszög és Dél-Magyarország zömében horvát közösségeinek képviselői. Továbbá országos szervezetről már csak azon oknál fogva sem lehet ekkor beszélni, mert a nyugat-magyarországi horvátok, szlovének lakta területek ekkor még hitleri és nyilas uralom alatt voltak.

A MSZAF gyakorlatilag négy nemzetiséget (horvát, szerb, szlovák, szlovén) tömörített, *délszláv és szlovák tagozattal*.

A délszláv csoport vezetője Neducsin Dragutin, a szlováké Alexander Horák lett. A szövetség létrehozásának háttérében a szovjet csapatok jelenléte, a velük való rokonszenv, a győztes szláv államok nemzetével való „rokonság” igazolása, azok nemzetiségeivel való testvériség hangsúlyozása, valamint a jugoszláv felszabadító mozgalommal történő kapcsolat hűzódhatott meg.¹²

A szervezet alapító közgyűlésén elfogadott hatpontos programjának¹³ céljai között szerepelt a magyarországi szlávok érdekvédelmének ellátása, s helyi szervezetei kiépítését éppen úgy feladatának tekintette, mint a nemzetiségi identitás megőrzését biztosító állampolgári és közösségi jogok megerősítését (például parlamenti képviselő, női választójog, anyanyelvi oktatás, nemzetiségi sajtó).

A szövetség országos központja Békéscsabán volt, Michal Francisci – békéscsabai szlovák evangélikus lelkes – elnök vezetésével. Francisci elnökké választása, a békéscsabai székhely megválasztása már előrevetítette, hogy a Frontot a legnépesebb hazai szláv kisebbség, a szlovákok képviselői és az általuk felvetett kérdések fogják dominálni.

Az alapító közgyűlésen jelent meg a MSZAF legfőbb sajtóorgánuma, a *Sloboda* (*Szabadság*) című hetilap is, először 1945. június 9-én. A lap szerkesztősége néhány szám megjelenését követően Budapestre költözött.¹⁴

A *Sloboda*, mely a magyarországi szlávok lapjaként indult, eleinte szinte kizárólag szlovák nyelven írt, a lap szerkesztőségében kezdetben csak a szlovákok képviselői dolgoztak. A lap felelős szerkesztője Frano Bartošek jogász lett, mellette jelentős szerepet játszott Alexander Horák szlovák katolikus pap, Michal Francisci és Jan Gerci békéscsabai szlovák népi író.

Alexander Horák az első bécsi döntés után települt Magyarországra, s az itteni szlovákok lelki gondozását tekintette feladatának.¹⁵ Csak 1945 augusztusában – a szövetséges nagyhatalmak potsdami konferenciáját¹⁶ követően – bővült a szerkesztőség „délszláv” munkatársakkal. A lap hatodik számától kezdődően közölt szerb-horvát és szlovén nyelvű cikkeket is a lap terjedelmének 15%-ában, azaz egynolcad részében.¹⁷

Az eltérő történelmi múlttal, hagyományokkal és kultúrával rendelkező nemzetiségek egy szervezeten belüli képviselete azonban eleve megoldhatatlan feladatnak bizonyult.

A nemzetiségi szövetségek megalakulása

A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége

(Bácsalmás, 1947. október 5–6.)

A második világháborút követően a Magyarországon található nemzetiségek közül a délszláv nemzeti kisebbségek aktivizálódtak leginkább. Mindezt mutatja a MSZAF délszláv szekciójának a kulturális jogosítványok biztosításán túli, politikai érdekérvényesítő tevékenysége. Ennek háttéréül szolgálhatott a két ország közötti kapcsolatok kedvező alakulása.

A MSZAF délszláv szekciójának 1945. december 5-i, mohácsi alakuló ülésén kulturális szervezetenként határozta meg önmagát, emellett azonban a politikai érdekképviseleti törekvések is előkerültek. A délszláv tagozat főtítkára Anton Rob lett.¹⁸ 1946 áprilisában a délszláv szekció hetilapot indított *Novi Svet* (*Új Világ*) címmel, ebből azonban csak két szám jelent meg. Majd 1946. október 20-án vehették kezükbe az olvasók a szerb-horvát nyelvű *Naše Novine* (*A Mi Újságunk*) című hetilapot.¹⁹

1946. november 29-én a Front délszláv tagozatának Végrehajtó Bizottsága Pavle Vujity elnök és Anton Rob főtítkár aláírásával összefoglaló elemzést küldött Nagy Ferenc miniszterelnökhöz, Rákosi Mátyáshoz és Szakasits Árpádhoz (a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt főtítkáraihoz), amely az alábbi kéréseket, követeléseket tartalmazta:

a) A Front tagjai a lakosság számarányának megfelelően a képviselőházban is kapjanak helyet.

b) Minden olyan községben, ahol délszlávok élnek, a front helyi csoportjai a lakosság számarányának megfelelően kapjanak helyet a hatalmi szervezetekben.

c) A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a Front javaslatára nevezzenek ki délszláv tanfelügyelőt, és az egész országban távolítsák el a nemzetiségellenes hivatalnokokat, tanítókat, tanfelügyelőket.

d) Távolítsák el a Jugoszláviából átszökött, a határ mentén élő reakciós elemeket, akik gátolják, nehezítik a nemzetiségi politikát.

e) Követeljük anyanyelvünk használatát a hivatalokban, az önkormányzati testületekben, mindazokon a helyeken, ahol jelentős számban élünk. „Úgy tekintjük, hogy a Magyar Köztársaságnak ugyanazon jogokat kell megadni népünknek, melyeket a magyar nép élvez a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságban.”²⁰

Az 1947. augusztus 31-ei országgyűlési választásokon a Magyar Kommunista Párt választási listájára öt déli szláv nemzetiségű, köztük a MSZAF délszláv szekciójának három vezetője került fel képviselőjelöltként (Pavle Vujity, Józó Saboljev, Anton Rob, Kosta Šević és Franc Tóth). Közülük Anton Robot választották országgyűlési képviselővé.²¹

A délszláv szekció 1947. október 5–6-án, Bácsalmáson tartotta II. Országos Kongresszusát. Ekkor

felvetődött a délszláv tagozat párttá alakításának kérdése is. A MSZAF megalakulásától kezdve két szekcióban tevékenykedő szervezetének látszólagos egysege ekkor – de jure – felbomlott. Ugyanis a Kongresszus önálló szövetséget hozott létre *Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége* (MDDSZ) elnevezéssel, és főtítkári tisztségében megerősítette Anton Robot.²² Határozatot hoztak a meglévő helyi szervezetek létszámának növelésére, illetve alapszervezetek létrehozásáról az addig elég mostohán kezelt nyugat-magyarországi horvát falvakban. Az MDDSZ elnevezés alatti területi és létszámbeli terjeszkedés arra szolgált, hogy immár minden demokratikus felhasználású délszláv érdekeinek képviselőjét elláthassák, kiterjesztve a szervezet működését a kisebbségi lakosság minden csoportjára. A kommunista párthoz való szoros kötődés mellett azonban az MDDSZ nem alakult politikai párttá, a hangsúlyt inkább a komplex kisebbségi problematika képviselőjére, a közéletben való megjelenítésére helyezte.

A MSZAF „maradék”, szlovák tagozata még 1947 októberében átalakult, és *Magyarországi Szlovák Szövetsége* (MSZSZ) néven működött tovább egészen 1948 decemberéig, amikor is megalakult a *Magyarországi Szlovák Demokratikus Szövetsége* (MSZDSZ).

A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége létrejöttét mintegy „keretbe foglalta” egyrészt a második világháborút de jure lezáró magyar békeszerződés²³ 1947. szeptember 15-ei hatályba lépése, másrészt az 1947. október 15-én Belgrádban aláírt magyar–jugoszláv kulturális egyezmény²⁴ és az 1947. december 8-án, Budapesten parafált politikai egyezmény.²⁵

A Magyarországi Szlovák Demokratikus Szövetsége (Budapest, 1948. december 19.)

A MSZAF szlovák tagozatának kapcsolata a délszláv szekció tevékenységéhez igen ellentmondásosan alakult, s ambivalens volt a viszonya a magyar belpolitikához is: „Támazai akarunk lenni az őszinte magyar demokráciának, de nem szándékozunk régi nótát hallgatni, még ha új cigány is húzza.”²⁶

A szlovák szekció – amelynek 1946 elejétől Budapest lett a székhelye – tevékenységét, a nemzetiségi egyenjogúság elérése mellett, a magyar–csehszlovák államközi kapcsolatok határozták meg elsősorban. A szlovák tagozat működése e kapcsolatok függvényévé vált.

Az 1946. február 27-én megkötött magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény²⁷ súlyos fogyatéksége volt például, hogy míg szlovák részről önkéntes, addig magyar részről kötelező volt az áttelepülés. Az egyezmény II. cikkelye kimondta, hogy a lakosságcsere megszervezését, a kitelepülni szándékozók jegyzékének elkészítését, a jelentkezésekre vonatkozó nyilatkozatok átvételét egy Különbizottság,

a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság²⁸ (CSÁB) végzi, melynek tagjait a csehszlovák kormány nevezi ki.

Ez a helyzet állásfoglalásra készítette nemcsak a magyarországi szlovákokat, de a MSZAF szlovák szekcióját is. Sok esetben a szlovák etnikai közösség magatartása aszinkronitásban volt a MSZAF által megfogalmazott állásfoglalásokkal. A *Sloboda* irányítása gyakorlatilag a Szlovákiából érkező „nemzeti missziót” képviselő munkatársak kezébe került, a lap csak látszólag maradt a hazai szlovákok kezében,²⁹ s fejlécére akár azt is írhatta volna: a CSÁB lapja.³⁰ A szlovák szekció és a másként gondolkodó szlovákok közötti aszinkronitásra utal, hogy az ellenvéleményüknek hangot adó szlovákok 1945 nyarán *Slobody Hlas (Szabad Hang)* címmel lapot indítottak Tótkomlóson. A *Sloboda* ellentámadást kezdett a lap ellen. Az offenzíva sikeresnek bizonyult, hiszen az anyagi nehézségekkel is küzdő lap néhány szám után megszűnt. Ezt követően a MSZAF politikáját bíráló szlovákság részére a magyar nyelvű sajtó biztosított szólási lehetőséget, így többek között a békéscsabai munkás- és parasztújság, a *Viharsarok*.³¹

A MSZAF szlovák szekciója 1946. július 27–28-án, Békéscsabán tartotta I. Országos Kongresszusát.³² A szlovákság megosztottsága eredményeképpen 1946. augusztus 18-án a Magyarországon maradni kívánó szlovákok demonstratív népgyűlést tartottak, ugyan csak Békéscsabán.³³

A MSZAF szlovák szekciója – miután a délszláv tagozat már létrehozta önálló szövetségét – 1947 októberében átalakult *Magyarországi Szlovák Szövetségévé* (MSZSZ). Az áttelepülést választó Michal Francisci helyére Alexander Horák korábbi alelnök került, de később ő is kitelepült.³⁴

A magyar–csehszlovák lakosságcsere és a csehszlovákiai „fordulatot” követően, 1948. december 19-én a Magyarországon maradt szlovákok – délszláv mintára – megalakították a *Magyarországi Szlovák Demokratikus Szövetségét* (MSZDSZ).³⁵ A szövetség megalapításában főleg Tótkomlósról és Pítvarosról származó kommunista szlovákok játszottak meghatározó szerepet, mint például Boldoczki János, Hirka János, Krajcsik Mihály és Bernula Mihály. Az előírt menetrend értelmében a szövetség főtíkára Boldoczki János,³⁶ elnöke Hirka János lett.

Az új vezetés éles cezúrát vont a régi és az új szövetség között: „Magyarországon még ezidáig nem volt olyan nemzetiségi szervezet, amely törődött volna a dolgozó szlovákok nemzetiségi kultúrájával és érdekeinek védelmével, amely követelte volna a megfelelő értelmiséget.”³⁷ A szövetség új lapja, a *Naša Sloboda (A Mi Szabadságunk)* 1949. január 15-én jelent meg első ízben.³⁸ A Magyarországi Szlovák Demokratikus Szövetségének létrejötte és annak szócsöve már pontosan tükrözte a politikai intézményrendszer átalakításának folyamatát. A szlovák szövetség – csakúgy, mint a többek is ekkortájt – eleget tett az állampárt és a kormány által megjelölt feladatoknak.³⁹

A Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége

(Gyula, 1949. január 15.)

A magyarországi románok esetében a *nemzetiségi identitás* mellett meghatározó szerepet játszott a *vallási azonosságtudat*.⁴⁰ A kulturális munkán túlmutató, politikai jellegű érdekeket is képviselő szervezet létrehozása a görögkeleti *papság* körében fogalmazódott meg első ízben.

Ennek érdekében 1947 végén hét pontban fogalmazták meg igényeiket:⁴¹

- a) a konzisztórium államjogi elismerése és évi 25 000 Ft állami támogatás biztosítása;
- b) általános iskolai tankönyvek román nyelvű kiadása 1500 példányban;
- c) román tanárok alkalmazása átmenetileg;
- d) egy négyoldalas román nyelvű hetilap;
- e) egy alapítvány jövedelmének biztosítása a magyarországi románok iskolai és kulturális ügyeire;
- f) román nemzetiségű tanfelügyelő;
- g) a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a román ügyek előadója.

A beadvány értelmében a görögkeleti egyház *konzisztóriumár*⁴² kell megbízni a magyarországi románok kulturális és politikai képviselőjével. Az elsősorban kulturális igényeket tartalmazó beadvány politikai jellegű kollektív jogokat is magában foglalt. Valószínűleg ez is állhatott annak háttérében, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) Politikai Bizottságának (PB) 1948. február 26-ai ülésén elutasították a konzisztóriumra vonatkozó követelést, és helyette a *Magyarországi Románok Kultúrszövetségét* hozták létre, valamint 10 000 Ft támogatás kiutalását javasolták. A létrehozott szövetség munkáját kulturális tevékenységre szűkítették.⁴³

Ezzel párhuzamosan egy szűkebb gyulai csoportosulás – amelyet támogatott egy kisebb budapesti csoport – kezdeményezte a román szövetség megalakítását. A budapesti Mocsáry Lajos Kollégiumban 1948. január 7-én ült össze a szervezet létrehozását Előkészítő Bizottság.⁴⁴ Megfogalmazták a szövetség alapszabályának első változatát, amelyben először szerepelt a szervezet elnevezése: *Magyarországi Románok Kultúrszövetsége*.

Az Előkészítő Bizottság hat pontban foglalta össze a megalakítandó Kultúrszövetség feladatait:

- a) a román nyelvű oktatás színvonalának emelése;
- b) növelni a képzett pedagógusok számát;
- c) román nyelvű tankönyvek bevezetése;
- d) kultúrotthonok létesítése a román nemzetiségű községekben;
- e) tánccsoportok, énekkarok és színjátszó csoportok létrehozása;
- f) Budapesten harminc, Gyulán hatvan tagú népi kollégium létrehozása.

Az Előkészítő Bizottság a Magyarországi Románok Kultúrszövetségének létrehozása céljából 1948. március 21-én alakuló közgyűlésre hívta össze a ma-

gyarországi románság képviselőit Gyulán, a városháza dísztermében.⁴⁵

A közgyűlés az alapszabályt elfogadva kimondta a Magyarországi Románok Kultúrszövetségének (MRKSZ) megalakulását. E szövetség létrejöttét is mintegy „keretbe foglalták” a kétoldalú egyezmények; a Bukarestben 1947. november 25-én aláírt magyar–román kulturális egyezmény⁴⁶ és a Budapesten 1948. január 24-én parafált, s július 6-án törvényerőre emelkedett politikai egyezmény.⁴⁷

A kultúrszövetség díszelnöke dr. Alexits György kultuszminisztériumi államtitkár, elnöke Szabó Demeter görögkeleti esperes, főtitkára Nadabán György lett.⁴⁸ A szövetség munkáját nehezítette, hogy a szervezet központja Budapesten volt, távol a Békés és Hajdú-Bihar megyei, románok lakta településektől.

Rövid idő elteltével azonban nézeteltérések támadtak a szervezet budapesti és gyulai vezetése között. Egy 1948. november 18-án kelt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Bizottságának (PB) Tömegszervezetek Osztálya részére készített feljegyzés szerint: „A szövetségen belül teljes a zűrzavar. A vezetőség tagjai egymással személyi ellentétben állnak. A vádak özöne zúdul Nadabán György főtitkár fejére. A személyi ellentétek már majdnem a tettegességgig fajultak.”⁴⁹

A gyulai csoport 1948. november 14-én választmányi ülést tartott, amely elítélte Nadabán főtitkár antidemokratikus tevékenységét.⁵⁰ A szövetség zavartalan működését az állami és pártszervek is fontosnak tartották, ezért a kezdeményezés is az ő kezükbe került.

Az MDP PB Tömegszervezetek Osztályát képviselő Kapás Sándor megállapodott a gyulai vezetőkkel. Ennek értelmében a vezetőség székhelye Budapesten lesz, de legalább havonta egyszer a vezetőségi üléseket Gyulán tartják meg.⁵¹

Az 1948. november 18-ai feljegyzés többek között az alábbi javaslatokat tartalmazta:⁵²

- a) az 1949. január 15-i választmányi ülést kell felhasználni a kultúrszövetség feloszlására, s új vezetőséggel és választmánnyal megalakítani a *Magyarországi Románok Demokratikus Szövetségét*;
- b) a szövetség főtitkárát más területre kell vinni dolgozni;
- c) az új szervezet főtitkárának egy üzemi munkást jelöljünk;
- d) a vezetőségben és a választmányban ne legyen több egy, ill. két papnál; erre azért van szükség, mert a papság teljes kihagyása komoly visszatetszést okozna a román lakosság körében;
- e) Szabó Demeter tartsa meg elnöki posztját, ezzel elejét lehet venni az egyház esetleges támadásának; Szabó MDP-tag, bár „oda húz, ahonnan a szél fúj”;
- f) az új szervezet megalakítását alapos agitációval, esetleg aktívaüléseken kell előkészíteni, főleg a nagyobb román községekben (Gyulán, Kétegyháza, Mélykeréken [sic! – F. G.], Nyíradonyban, Nyíracsa-don, Nagylétán stb.).

A Magyar Dolgozók Pártja megalakulása után, de még a Magyar Függetlenségi Népfront létrejöttét megelőzően, – a pártállami nemzetiségpolitika elvárásainak megfelelően, az aktuális politikai feladatokat is támogatva, az immáron egységesített „*demokratikus*” jelzöt is megjelenítve – a kultúrszövetség nevét 1949. január 15-én felváltotta a *Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége* (MRDSZ) elnevezés.⁵³

A szövetség 1949. július 17-ei tisztújító közgyűlése nem változtatott a szövetség 1948. márciusi alapszabályán. A szervezet székhelye Gyula maradt, a szövetség élére – Szabó Demeter díszelnök kivételével – teljesen új vezetés került. Az új elnök Borbély János lett, a titkár Pomucz Péter volt 1951-ig, utóda Moldován Illés, 1957-től pedig Szilágyi Péter.⁵⁴

1950. január 15-én, Gyulán jelent meg a szövetség lapja, a *Libertatea Noastră* (*A Mi Szabadságunk*), majd 1956-ban Budapestre költözött. 1957-től az újság *Foia Noastră* (*A Mi Lapunk*) címen jelent meg Budapesten, s 1971 júliusától, címváltoztatás nélkül ismét Gyulán látott napvilágot.⁵⁵

A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége

(Budapest, 1955. október 1.)

A hatalom teljes kisajátítása jegyében az állampárt felszámolta a koalíciós szövetséget, illetve a szövetségi politikát. A tudatosan kialakított helyzetben a nemzetiségi politika – mint a szövetségi politika sajátos megjelenési formája – a perifériára került.

Ezen a képleten alapjában véve az a tény sem változtatott, hogy éppen 1949-ben – a Magyar Népköztársaság alkotmányának⁵⁶ és a Német Demokratikus Köztársaság alkotmányának elfogadása⁵⁷ után – elkezdődött az az 1956-ig tartó folyamat, amelynek során fokozatosan napvilágot láttak a Magyarországról ki nem telepített német nemzeti kisebbség állampolgári és nemzetiségi jogkorlátozását feloldó jogszabályok.⁵⁸

A Németországgal szembeni hadiállapot megszüntetése⁵⁹ (1955. március 18.) és a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) diplomáciai elismerése után megszületett a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének (KV) 1955. július 18-ai, „Szigorúan bizalmas!” jelzéssel ellátott, „a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének létrehozására”⁶⁰ című határozata.

Ezt a döntést azonban hosszas, a párt- és az állami vezetés közötti egyeztetés előzte meg. 1954. május 7-ei keltezéssel az MDP KV Agitációs- és Propaganda Osztálya részére elkészült a „Javaslat a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének megszervezésére és német nyelvű lap kiadására”.⁶¹ A dokumentum indítványozta – a szlovák, a délszláv és a román szövetségekhez hasonlóan – egy német szövetség (Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége) létrehozását. A javaslat leszögezte, hogy

a szövetség megalakítása, valamint a német lap kiadása jelentős segítséget nyújtana a német lakosság kulturális és politikai nevelésében.

1954 júliusában megjelent a németek második világháború utáni első rendszeres, havi kiadványa, a német nyelvű *Freies Leben* (*Szabad Élet*).

1954 novemberében Darvas József népművelési miniszter előterjesztésben javasolta a németek nemzetiségi szövetségének megalakítását.⁶² Az előterjesztéshez kapcsolódott egy határozati javaslat, amely szerint: „1955. január 1-re hozzuk létre a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségét. A Szövetség vezetőjéül Wild Frigyes elvtárs, veszprémi egyetemi tanárt, a Hazafias Népfont Országos Tanácsának tagját javasoljuk.” Felmerült az is, hogy a *Freies Leben* alakuljon át kéthetenként megjelenő lappá.

1955. február 23-ai keltezésű a „Javaslat a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének megszervezésére” című dokumentum.⁶³ Ebben is demokratikus szövetségről van szó.

Ezt követte 1955. március 10-én a Darvas József által aláírt „Javaslat a Titkársághoz”⁶⁴. A benne foglaltak tekintetében hasonlít a február 23-ai javaslatra. Újra megfogalmazódik, hogy a *Freies Leben* alakuljon át kétheti lappá, sőt később hetilappá. Ismét utalnak arra, hogy a szövetség főtítkára Wild Frigyes legyen.

1955. június 14-én, Darvas József javaslata alapján, az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának nevében Andics Erzsébet által aláírt „Javaslat a Politikai Bizottsághoz”⁶⁵ már nagyjából megegyezett a végleges, júliusi határozattal.

Ezt követően, 1955. július 18-án született meg az MDP KV „Szigorúan bizalmas!” jelzéssel ellátott határozata „a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének létrehozására”.⁶⁶ A határozat három nagyobb részre tagolódik. Az első szakasz röviden szól a magyarországi német lakosság számáról, népművelési helyzetéről, a nyelvoktatásról stb. A második rész megállapítja, hogy a németesség passzivitásának oka a nacionalizmus vádjától való félelem (de nincs szó a kitelepítésekről és a vagyonek kobzásokról). A nacionalizmusra a következő példákat hozta a határozat: „A vértessacsi legények a labdarúgó világbajnokság döntője után arról énekeltek, hogy 'nem lehet a germánokkal kukoricázni'. A vértessomlói legények bál után fasiszta dalokat énekeltek, s móri svábok megverték a magyar legényeket.” Megállapította továbbá a határozat, hogy „a német községekben általában magasabb a hittanra járók száma, mint az országos átlag.”

A dokumentum utolsó, harmadik szakasza kimondta a szövetség megalakításának szükségességét és tartalmazta annak feladatait. „A szövetség feladata a magyarországi német dolgozók fokozottabb bevonása a szocializmus építésébe, a nevelő munka és a kulturális életük gyakorlati irányítása és szervezése. [...] A szövetség nem politikai, hanem kulturális szerv. Munkája nem merül ki a negatívumok, a na-

cionalista hangok, a bizonytalanság és a félelem lelküzdésében. [...] A tanácsok zöme azonban nem érte eléggé a felmerülő nemzetiségi, különösen a németiséggel kapcsolatos problémákat, s nem is mer ezekhez a kérdésekhez hozzányúlni.”

Bár a *Freies Leben* sokat tett már kulturális téren, mégis „képtelen a hazai németiség politikai nevelője lenni.” Ennek oka elsősorban csekély terjedelme és megjelenésének ritkasága. A határozat végül megállapította, hogy a *Freies Leben* a szövetség hetilapjává kell alakítani.

„Ahol nem mi irányítunk, ott hangadó lesz a reakció” – valójában ez a mondat tekinthető az egész határozat alap gondolatának. A határozat rögzítette, hogy a párt- és állami szervek feladata a nacionalizmus elleni fellépés.

1955. október 1-jén került sor a Szövetség alapító gyűlésére a *Freies Leben* szerkesztőségében. A gyűlésen Frank László, a *Freies Leben* főszerkesztője, Wild Frigyes egyetemi lektor, Nagy Endre, a Népművelési Minisztérium főelőadója, valamint Fürst György, Ilosvay Ferenc és Konrád Tamás újságírók vettek részt. Határozat született a *Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége* (MNDKSZ) megalapításáról.⁶⁷ 1955. október 5-i keltezéssel napvilágot látott a szövetség alapszabálya.⁶⁸ A szövetség főtítkára Wild Frigyes lett, s eldöntötték azt is, hogy a *Freies Leben* október 1-jétől a szövetség hetilapjává alakul.⁶⁹

A szövetség elnevezése – és annak későbbi változásai – kor- és kórképet jelenítettek meg; a jelzők és határozók többszörös szűkítést tartalmaztak. A *kulturális* jelző egyértelműen arra utalt, hogy a szövetség nem politikai-érdekképviseleti, hanem kifejezetten „csak” kulturális szerv.⁷⁰ A *magyarországi* határozó a hazai német egység gondolatát erősítette, amit azonban nyomban szűkített az a tény, hogy a kulturális szövetség nem az országban maradt, ki nem telepített németek összességét kívánta reprezentálni, hanem kizárólag és csakis a magyarországi német *dolgozókat*. Amint a *dolgozó(k)* határozó dominált az állampárt nevében⁷¹ és programnyilatkozatában,⁷² a Magyar Függetlenségi Népfront és a Hazafias Népfront egyik tagszervezetében⁷³ vagy az alkotmány több passzusában.⁷⁴

*

A *Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének* elnevezése, szinte parabolába illően, fokozatosan módosult. Az MDP KV 1956. május 21-ei, nemzetiségi határozata⁷⁵ nyomán *Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége* (MNDDSZ) lett 1956 szeptemberében. A szövetség nevéből „kihullott” a szűkítő *kulturális* jelző, s a nemzetiségi szövetséget, a politikai érdekképviseletet szimbolizáló *demokratikus* jelzővel látták el. 1957 szeptemberétől a szövetség hetilapja a *Neue Zeitung* (*Friss Újság*) lett.⁷⁶ Am a szövetség nevében még továbbra

is megmaradt a szintén szűkítő *dolgozók* határozó. Az MSZMP PB 1968. szeptember 17-ei, nemzetiségi határozata⁷⁷ után a szövetség a *Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége* (MNDSZ) nevet kapta 1969 áprilisában.⁷⁸ A szövetség nevéből tehát „kimaradt” a *dolgozók* határozó, s a német nemzetiségi szövetség immár a hazai németiség egészére vonatkozott.

Ekkortól kezdve valamennyi magyarországi nemzetiségi szövetség (délszláv, német, román, szlovák) nevében *egységesen* a politikai érdekek felvállalását kifejező *demokratikus* jelző szerepelt.

*

Az MSZMP PB 1978. január 10-ei nemzetiségi határozata⁷⁹ nyomán, november 4–5-én került sor a *Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége* V. kongresszusára. A kongresszus legfontosabb döntése a szövetség nevének megváltoztatása volt, amely névváltoztatás a magyar elnevezésben nem jelentkezett: *Demokratischer Verband der Deutschen in Ungarn* helyett *Demokratischer Verband der Ungarndeutschen* lett a szövetség új neve. A változtatás indoka az volt, hogy az eddigi név nem fedte az Ungarndeutsch, azaz a magyarországi német fogalmát: „Egyértelműbben tükrözi nemzetiségünk helyét, az évszázados együttélést közös hazánkban.”⁸⁰ A név megváltozása és az abban kifejezésre jutó hangsúlyeltolódás – nem a németiség, hanem a (szocialista) Magyarországon való együttélés előtérbe helyezése – összhangban volt az állampárt nemzetiségi politikájával.

Összefoglalás

A nemzeti kisebbségek önszerveződésének fórumai, érdekképviseleti szervei az 1945–1955 között létrejött nemzetiségi szövetségek voltak, amelyek az egyesülési jog sajátos értelmezése és gyakorlata alapján működtek Magyarországon. A nemzetiségi szövetségek – az 1949. évi alkotmány szellemében – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Általános Iskolai Főosztályának Nemzetiségi Ügyosztályához tartoztak. Emellett a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Párt- és Tömegszervezetek Osztályának elvi-politikai irányítása alatt álltak.

Az eleve „felülről” életre hívott szövetségek ambivalens helyzetbe kerültek: a gyakorlatban a kormány (állampárt) politikáját közvetítették a nemzeti kisebbségek felé, s nem azok érdekvédelmét látták el. A nemzetiségi szövetségek inkább csak a kulturális munka területén értek el eredményeket. A nemzetiségi önanonosság megőrzésének szinte kizárólagos eszközei – a nemzetiségi sajtó mellett – a hagyományörző csoportok voltak. A nemzetiségi szövetségek – alapvető szerkezeti változtatások nélkül – az 1980-as évek végéig, az 1990-es évek elejéig működtek Magyarországon.

Jegyzetek

- ¹ Joó Rudolf: *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság* (Kossuth Kiadó, Budapest, 1984, 161. p.)
- ² Bethlen Oszkár: *A nemzetiségek Magyarországon* (Társadalmi Szemle, 1946, 2. sz., 112. p.)
- ³ *Világesemények 1945–1967*. (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968, 259. p.; A német eredeti címe: *Weltgeschehen Internationale Zeitgeschichte*. Főszerk.: Klaus Bollinger. Dietz Verlag, Berlin, 1967; a továbbiakban: *Világesemények 1945–1967*)
- ⁴ *Világesemények 1945–1967*, 166. p.
- ⁵ *Világesemények 1945–1967*, 218. p.
- ⁶ Csobai Lászlóné-Tarján G. Gábor: *A Magyarországi Románok Kultúr szövetségének rövid története*. In: *Hozzájárulás. Tanulmányok a magyarországi románokról* (Budapest, 1988, 125–144. p.)
- ⁷ Fehér István: *Az utolsó perchen. Magyarország nemzetiségei 1945–1990* (Kossuth Kiadó, Budapest, 1993, 71–72. p.)
- ⁸ Kövágó László: *A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés 1919–1948* (Kossuth Kiadó, Budapest, 1985, 288–311. p.)
- ⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-4-I-g. 44. d. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967.
- ¹⁰ A Front lapjának, a *Slobodának* 1945. július 28-ai számából idéz: Kövágó László: i. m., 302. p.
- ¹¹ Lásd Michal Francisci levelét a Békéscsabai polgármesterek (1945. augusztus 21.): MOL XIX-1-4-g. 44. d. MMNO/MDDSZ iratok 1945-1967; Kövágó László: i. m., 301. p.; Dobos Balázs: *Szövetségektől az önkormányzatokig* (Kézirat, Budapest, 2004, 26. p.)
- ¹² Fehér István: i. m., 71. p.; Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században* (Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 13. p.)
- ¹³ Fehér István: i. m., 71. p.; Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön 1944–1948* (Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000, 39. p.)
- ¹⁴ Molnár Imre: *A Sloboda című magyarországi szlovák lap 1945–1947*. In: *Magyarságtudás*. Főszerk.: Juhász Gyula (Budapest, 1987, 145–167. p.)
- ¹⁵ Molnár Imre: i. m., 145. p.
- ¹⁶ Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió képviselőinek potsdami konferenciája 1945. július 17.–augusztus 2. között zajlott.
- ¹⁷ Molnár Imre: i. m., 145. p.
- ¹⁸ Anton Rob az MKP központi apparátusából került a délszláv szekció főtájkári székébe.
- ¹⁹ Lásztity S. Ljubomir: *A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének története a felszabadulástól a fordulat évéig (1945–1948)*. Rövid áttekintés. In: *Iz naše prošlosti. Múltunkból* (Tankönyvkiadó, Budapest, 1980, 197. p.)
- ²⁰ Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 283. f. 12.cs. 140.ö.e.; Fehér István: i. m., 86. p.; Zsigmond Zsolt: *A nemzetiségi szövetségek a politikai intézményrendszerben Magyarországon a második világháború után* (Kézirat, Budapest, 1999, 4. p.)
- ²¹ Kövágó László: i. m., 307. p.; *Az 1947. évi országgyűlés almanachja. 1947–1949*. Főszerkesztők: Marelyn Kiss József, Vida István (Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2005, 357. p.)
- ²² MOL XIX-A-83. Miniszterelnökség iratai 1362/1947.
- ²³ 1947:XXVIII. törvénycikk a Párizsban 1947. február 10-én kelt békeszerződés becikkelyezéséről. In: *Magyar Törvénytár. 1947. évi törvénycikk* (Franklin Társulat Kiadása, Budapest, é. n., 146–147. p.)
- ²⁴ 1947:XXXI. törvénycikk a Belgrádban 1947. évi október hó 15-én aláírt magyar-jugoszláv kulturális egyezmény becikkelyezéséről. In: *1948. év hatályos jogszabályai* (Budapest, 1948, 104–106. p.)
- ²⁵ 1948:IV. törvénycikk a Budapesten 1947. évi december hó 8-án aláírt magyar-jugoszláv barátság, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény becikkelyezéséről. In: *1948. év hatályos jogszabályai* (Budapest, 1949, 2–3. p.)
- ²⁶ *Sloboda*, 1945. szeptember 22.
- ²⁷ 1946:XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia közötti lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. In: *Két év hatályos jogszabályai. 1945–1946* (Budapest, 1947, 80–85. p.)
- ²⁸ A Csehszlovák Áttelepítési Bizottságelnöke Daniel Okali volt.
- ²⁹ Molnár Imre: i. m., 146. p.
- ³⁰ Fehér István: i. m., 111. p.
- ³¹ Molnár Imre: i. m., 151. p.
- ³² PIL 274.f. 10.cs. 36.ö.e.; *Szabad Nép*, 1946. augusztus 1.; *Sloboda*, 1946. augusztus 3.; *Viharsarok*, 1946. augusztus 14.
- ³³ *Szabad Nép*, 1946. augusztus 20., *Kis Újság*, 1946. augusztus 20.
- ³⁴ Mindketten fontos főhivatali állást kaptak Pozsonyban. Lásd: Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere* (Kalligram Kiadó, Pozsony, 1999, 117. p.)
- ³⁵ MOL M-KS 276.f. 107.cs. 3.ö.e. 23-28. p.
- ³⁶ Boldoczki János a Rákosi-kurzus idején két kormányban is külügyminiszter volt: Nagy Imre első kormányában (1953. júl. 4.–1955. ápr. 18.) és Hegedűs András kormányában (1955. ápr. 18.–1956. júl. 30.).
- ³⁷ Fehér István: i. m., 140. p.
- ³⁸ Fehér István: i. m., 140. p.
- ³⁹ Föglein Gizella: *Közvetíteni a „párt és az állam” szavát*. In: Föglein G.: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993* (ISTER Kiadó, Budapest, 2000, 85–91. p.)
- ⁴⁰ Fehér István: i. m., 100. p.
- ⁴¹ Fehér István: i. m., 101. p.
- ⁴² A konzisztórium a belső egyházi ügyek irányítását, a papok fegyelmi ügyeit, a hitéleti kérdéseket eldöntő tanács volt.
- ⁴³ PIL 274.f. 10.cs. 30.ö.e.
- ⁴⁴ Csobai Lászlóné-Tarján G. Gábor: *A Magyarországi Románok Kultúr szövetségének rövid története*. In: *Hozzájárulás. Tanulmányok a magyarországi románokról* (Budapest, 1988, 125–127. p.)
- ⁴⁵ A jegyzőkönyv tanúsága szerint minden, románok által lakott község és város képviseltette magát, valamint megjelent 315 gyulai román is. Megjelent továbbá Gyula város képviselője, a polgármester, a békésvármegyei alispán, az MKP és a Független Kisgazdapárt képviselője is.
- ⁴⁶ 1948:IX. törvénycikk a kulturális együttműködésről Bukarestben 1947. november hó 25-én aláírt magyar-román egyezmény becikkelyezéséről. In: *1948. év hatályos jogszabályai* (Budapest, 1949, 6–9. p.)
- ⁴⁷ 1948:XI. törvénycikk a Budapesten 1948. évi január hó 24-én aláírt magyar-román barátság, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény becikkelyezéséről. In: *1948. év hatályos jogszabályai* (Budapest, 1949, 11–13. p.)
- ⁴⁸ Csobai Lászlóné-Tarján G. Gábor: i. m., 125–127. p.
- ⁴⁹ MOL M-KS 276.f. 107.cs. 3.ö.e. 18-20. p.
- ⁵⁰ Megállapították, hogy Nadabán György főtájkár alapszabályellenesen dolgozik, nem tart kapcsolatot a szervezet vezetőivel.
- ⁵¹ MOL M-KS 276.f. 107.cs. 3.ö.e. 18-20. p.
- ⁵² MOL M-KS 276.f. 107.cs. 3.ö.e. 18-20. p.
- ⁵³ Tilkovszky Loránt: i. m., 13. p.
- ⁵⁴ Csobai Lászlóné-Tarján G. Gábor: i. m., 127. p. A tisztújító közgyűlés jegyzőkönyve megtalálható a hivatkozott tanulmány 130–132. oldalán.
- ⁵⁵ Csobai Lászlóné-Tarján G. Gábor: i. m., 127. p.
- ⁵⁶ 1949:XX. törvény: a Magyar Népköztársaság alkotmánya (*Magyar Közlöny*, 1949. augusztus 20., 174. sz.)
- ⁵⁷ *Világesemények 1945–1967*, 95. p.; Tokodi Gyula-Niederhauer Emil: *Németország története* (2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 367. p.)
- ⁵⁸ Föglein Gizella: *A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása 1945–1993* (Regio, 1997, 1. sz., 50–51. p.); Föglein, Gizella: *National Minorities: Rights and Legal Regulations in Hungary between 1945* (Regio. A review of studies on minorities, communities and society, 1988, 84–85. p.)

⁵⁹ 1955. évi 9. törvényerejű rendelet a Németországgal való hadiállapot megszüntetéséről. In: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1955.* (Budapest, 1956, 19. p.)

⁶⁰ „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének létrehozásáról”. 1955. július 18. MOL M-KS 276.f. 60.cs. 526. ö.e.

⁶¹ MOL M-KS 276.f. 89.cs. 21.ö.e. A javaslatot Jánosi Ferenc és Horváth Márton készítette. (In: *Pártállam és nemzetiségek [1950–1973].* Összeáll., jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Ágnes. Kecskemét, 220, 65–68. p.)

⁶² „Előterjesztés a magyarországi nemzetiségi oktatás és népművelés helyzetéről”. MOL M-KS 276.f. 91.cs. 83.ö.e.

⁶³ MOL M-KS 276.f. 91.cs. 83.ö.e.

⁶⁴ MOL M-KS 276.f. 91.cs. 83.ö.e.

⁶⁵ MOL M-KS 276.f. 91.cs. 83.ö.e.

⁶⁶ MOL M-KS 276.f. 60.cs. 526.ö.e.

⁶⁷ Wild Frigyes: „*Ein Vierteljahrhundert*” (Németek Szövetsége. Budapest, 1980, 11–14. p.); Poprády Judit: *A Magyarországi Németek Szövetségének története* (FONS; 1995, 2. sz., 228. p.)

⁶⁸ „A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének alapszabálya”. 1955. október 5. MDP PB Tudományos és Kulturális Osztály. MOL M-KS 276. 91.cs. 83.ö.e.

⁶⁹ *A Freies Leben* című havilap 1. száma 1954. július 1-jén jelent meg. *A Freies Leben* hetilap 1. száma 1955. október 1-jén látott napvilágot, az utolsó (42.) száma 1956. október 20-án jelent meg.

⁷⁰ Erre az MDP KV határozat utolsó, harmadik szakasza hivatkozik: „A szövetség nem politikai, hanem kulturális szerv.” MOL M-KS 276.f. 60.cs. 526.ö.e.

⁷¹ Magyar Dolgozók Pártja (MDP)

⁷² Az MDP programnyilatkozatának V. fejezetében például: „A Magyar Dolgozók Pártja elsősorban az egyetlen következetesen szocialista osztály, a munkásosztály pártja, élcsapata. Ugyanakkor

a párt a parasztság, valamint a dolgozó értelmiség legjobbjait egyesíti soraiban: a dolgozók pártja. Széles, dolgozó tömegeket magában foglaló tömegpárt, amely az egész dolgozó nép demokratikus és szocialista nevelésén munkálkodik, sorait az egész dolgozó népből egészíti ki, össze van forrva a dolgozókkal.” (In: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Főszerk.: Izsák Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 31. p.)

⁷³ Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége (DÉFOSZ)

⁷⁴ 1949:XX. törvény: a Magyar Népköztársaság alkotmánya (*Magyar Közlöny*, 1949. augusztus 20., 174. sz.)

⁷⁵ „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról”. 1956. május 21. MOL M-KS 276. f. 53.cs. 284.ö.e.

⁷⁶ *A Neue Zeitung* 1957. szeptember 20-ától a szövetség hetilapja volt, egészen az önkormányzat létrejöttéig.

⁷⁷ „A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a magyarországi nemzetiségek helyzetéről”. 1968. szeptember 17. MOL M-KS 288.f. 20.cs. 548.ö.e.

⁷⁸ Föglein Gizella: *Közvetíteni a „párt és az állam” szavát. Nemzetiségi-kisebbségi szövetségek 1958–1972* (História, 1996, 9–10. sz., 45–47. p.); In: Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993.* Forrásközlések, tanulmányok, cikkek. ISTER Kiadó, Budapest, 2000, 85–91. p.)

⁷⁹ „A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata nemzetiségi politikánk néhány időszerű kérdéséről és a nemzetiségi szövetségek 1978-ban esedékes kongresszusainak előkészítéséről”. 1978. január 10. MOL M-KS 288.f. 20.cs. 1069.ö.e.

⁸⁰ *Deutscher Kalender*, 1980, 49. p.

Horváth Attila

A hatalom ünnepe – az ünnep hatalma.

Ünnepek Magyarországon a szovjet típusú diktatúra korában

Az ünnepnapok már jellegüknél fogva is jelképes tartalom hordozói. Különösen így volt ez a szovjet típusú diktatúrákban, ahol szinte minden különleges jelnek, szimbólumnak, ha lehet, még nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a demokratikus berendezkedésű országokban. Ezekben az államokban mindig is nagy hangsúlyt helyeztek a propagandára és a látványos külsőségekre (lásd a Szovjetunió november 7-ei katonai parádéját vagy a magyarországi április 4-ei és május 1-jei felvonulásokat).¹

Az állami ünnepek mindig is szorosan kapcsolódtak egy adott politikai berendezkedéshez, hiszen leg-

többször történelmi emlékek felidézésével fejezik ki a meghatározó ideológiai szempontokat. A magyarországi kommunista vezetés is saját hatalmi elképzeléseinek megfelelően szüntetett meg régi ünnepeket, vagy teljes mértékben átalakította, manipulálta tartalmukat, jelentésüket, és alkotott új, a szocializmust jelképező szimbolikus megemlékezéseket.

A másik újdonság az ünnepek vonatkozásában az volt, hogy egyrésztől lecsökkentették a számukat, hogy ezzel is növeljék a munkanapok számát, másrésztől kötelezővé igyekeztek tenni az ünnepeken való aktív részvételt. Harmadrészt kiiktatták a nemzeti és egyházi ünnepeket.

Az 1945. évi naptár piros betűs ünnepei leginkább a katolikus országok (tartományok) ünneprendjét követték. A 15 munkaszüneti nap közül 13 keresztény ünnep. Egy részük elvilágiasodott: Újév, Húsvét, Szent Péter és Pál napja (aratás kezdete), Minden-szentek és Halottak napja, Karácsony.

Egyéb keresztény állami ünnepek: Vízkereszt (január 6.) Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe, illetve Jézus bemutatása (február 2.), áldozócüörtök (1945-ben május 10.), Pünkösöd két napja (1945-ben május 20–21.), valamint a katolikusok Urnapja (1945-

ben május 31.), a két Szűz Mária-ünnep (Nagyboldogasszony, augusztus 15.; Kisboldogasszony, szeptember 8.), valamint a Szeplőtelen Fogantatás ünnepe (december 8.).

Szent István napja (augusztus 20.) állami és egyházi ünnep is. Egyedül március 15-e volt kizárólag nemzeti ünnep.

Már az 1940-es évek második felében sorra szüntették meg az egyházi ünnepeket, és alakították ki a szovjet típusú diktatúra céljait szolgáló és a pillanatnyi napi politikának megfelelő demonstrációkat.

A továbbiakban tekintsük végig kronológiai sorrendben a szocializmus korának ünnepi naptárát.

1. Nemzetközi Nőnap (március 8.)

A két világháború közötti időszakban a nő legfontosabb hivatását, a feleség és az anyaszerepet szimbolizáló *Anyák Napja* iskolai ünneppé nyilvánítását – németországi példa alapján – a 820-05-128/1930. VKM. sz. rendelet szabályozta. 1945-ben eltörölték az Anyák Napja hivatalos megünneplését, és helyette a Nemzetközi Nőnap szerepét hangsúlyozták. Az ünnep eredete: a textiliparban dolgozó New York-i nők 1857. május 8-ai tüntetésének hatására Clara Zetkin 1910-ben, a II. Nemzetközi Szocialista Nőkongresszuson javasolta, hogy március 8-án tartsák meg a nemzetközi nőnapot. Az ünnep fontosságát növelte, hogy 1917-ben ugyanezen a napon Oroszországban is sor került egy nőtüntetésre, amelynek hatására lemondott trónjáról II. Miklós cár.

A kommunista párt nőpolitikáját Sztálin határozta meg. Eszerint a nő személyiségének önmegvalósítása már nem a család, hanem a társadalom közössége, a nemek egyenlőségének alapján pedig az addig otthon végzett munka „társadalmosítása”. Az új nőideál az Anyák Országos Konferenciáján hirdették meg. Az új jellemvonások: „a tette kész harcosság”, a „simogatásra termett asszonyi kéz nemcsak a szerzőt tudja gyorsabban forgatni, ha kell, a fegyvert is meg tudja ragadni.”²

A propaganda és a valóság³ ebben az esetben is meglehetősen távol állt egymástól. A kommunista

mozgalom hierarchijában a nők mindig is alárendelt szerepet tölthettek be.⁴ 1945 után egymás után szüntették meg a nők érdekvédelmét szolgáló szervezeteket. Helyettük csak egyetlen hivatalos intézmény működhetett: a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, amelynek alapszabálya szerint: „a Szövetség a Magyar Dolgozók Pártjának irányítása és útmutatása alapján mozgósítja a nőket a szocialista építőmunkában való részvételre, a Párt és a Kormányhatározatok végrehajtására. [...] Munkájában a szovjet nők, a szovjet anyák példáját követi.”⁵

Az ún. nőkérdést megoldottnak tekintették azaz, hogy a nők a termelés folyamatában „egyenjogúakká” válhattak a férfival. Férfiakká válhattak a „munka frontján”. Az extenzív gazdasági fejlődés érdekében és készülőre a harmadik világháborúra, a nőket is alkalmazni kezdték a bányákban vágárnak, a kohászatban öntőmunkásként, az építőiparban segédmunkásként stb., de a bérük csak legfeljebb 60%-a lehetett a férfiakénak. A nőket tehát olyan munkahelyeken is alkalmazták, ahol az egészségkárosító hatás rájuk nézve nyilvánvaló volt. A korszak politikai propagandája által hirdett nőideál a traktoros lány, aki valójában gázolajban, koszban, piszokban dolgozott. Kipattogzott az arcuk és a bőrük, károsodott a méhük.

1956 után konszolidálódott a helyzet. Pl. a bányákban kifejezetten tilalmazták a nők munkavégzését. Magas döntési jogkörrel összekapcsolódó értelmiségi pályákra a vezetők, a politikusok és a gazdasági élet jelentős káderei közé nők csak ritkán kerülhettek be.⁶

Mindemellett a háztartásban végzett munkát leértékelték. Az iskolai anyagból kiiktatták a háztartási ismeretek oktatását. Azt hirdették, hogy a házimunka „társadalmosodni” fog azáltal, hogy ezt a tevékenységet a közösségi infra-struktúra fogja elvégezni. (Az fel sem merült, hogy a férfiakat is terheljék vele.) Azonban míg a nők ugyanannyi időt töltöttek el a munkahelyükön, mint a férfiak, a gyermekfelügyeletről mégis hosszú ideig nem megfelelően gondoskodtak. Még 1956-ban is ezer bölcsődés korú gyermekre mindössze 45 bölcsődei férőhely jutott. Mivel a nőknek csak 12 hét

Nőnap – A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) nőnapra nagygyűlése 1951-ben

Nőnap – Traktoros lány (1951, Hort)

szülési szabadság járt, és abból 4 hetet ajánlott volt a szülés előtt igénybe venni, ezért sok nő kénytelen volt a szoptatási idő miatt is feladni a munkahelyét, és átmenetileg háztartásbelivé válni. Nehézséget jelentett a család mindennapi ellátásához szükséges élelmiszerek beszerzése is, hiszen az 1960-as évek végéig leginkább jellemző áruhiány mellett az üzletek nem igazodtak a munkaidőhöz.⁷

A Nemzetközi Nőnap egyoldalú hangsúlyozása mellett 1955-től újra ünnepelni kezdték az Anyák Napját is. Belső használatra készült indoklás szerint azért, nehogy a klérus sajátítsa ki magának ezt az ünnepet.⁸

2. Rákosi Mátyás születésnapja (március 8.)

A Rákosi Mátyásról kialakított személyi kultusznak ma már hatalmas szakirodalma van.⁹ Ennek a kultusznak a legmonumentálisabb megnyilvánulása a 60. születésnapjára rendezett ünnepségsorozat volt 1952-ben. A rendezvények megszervezésére és lebonyolítására szervezőbizottság alakult, Horváth Mártonnak, az Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének elnökségével. Már két hónappal a nagy esemény előtt elkezdtek megjelenni különböző cikkek, riportok, amelyek a közvélemény figyelmét próbálták felkelteni. A községekben a kisbírók kidobolták, ahol volt már, ott a tereken lévő hangszórók tették közhírré: „Március hó 9-re, vasárnap reggelre házáat mindenki diszítse ki, az udvarát és az utcát takarítsák el, házaikra a zászlót tűzzék ki, hogy méltóképpen ünnepelhessék Rákosi elvtárs 60. születésnapját.”¹⁰ A dolgozók munkaverseny-felajánlásaikkal, az írástudók pedig könyvekkel, újságcikkeikkel, röpirataikkal ünnepelték Rákosit. A párt főtítkáranak neve csak ilyen „eposzi” jelzők mellett jelenhetett meg: „kipróbált”, „messze tekintő”, „szeretett”, „bölcs vezér”, „építőmunkánk első tervezője”, „pártunk szeretett vezére”, „nagy tanítónk, bátorítónk”, „szeretett édesapánk”, „sikereink kovácsa”, „lángeszű”, „zseniális”, „biztos kezű kormányos”, „a szabadság első harcosa”, „demokrácia első munkása”, „Sztálin legjobb, leghebbebb, legkövetkezetesebb, legkristálytisztább magyar

tanítványa” stb. Beszédei minden egyes kijelentését különböző tapsok követték: vastaps, helyeselő nagy taps, viharos nagy taps, hosszantartó éljenzés, óriási ováció, dübörgő tapsvihár, lelkes, hosszantartó taps stb. Rákosi életútját meglevenítette a Munkásmozgalmi Intézetben megrendezett, *Rákosi Mátyás harcos élete* című kiállítás és számos brosúra, amelyekben a szerzők egymást túllícitálva dicsőítették vezérüket. Illés Béla szerint Rákosi nagyapja mint kovácsmester 1848–1849-ben a felkelő parasztok kaszáját egyenesítette. Rákosi Mátyásék Sopronban a Fehér ló-szálló udvari épületében laktak, ahol megfordult II. Rákóczi Ferenc is, majd később Londonban járt a British Múzeum könyvtárában, ahol annak idején Marx dolgozott. Találkozott Leninnel is, aki már akkor „nem csak megismerte, hanem meg is szeretete Rákosi elvtársat.”¹¹

Rákosi Mátyás modellt áll készülő szobrához

Emellett külön fotóalbumok készültek, sőt a magyar írók is megemlékeztek Rákosi történelemformáló szerepéről *Magyar Írók Rákosi Mátyásról* címmel.¹² Március 9-ére a sok-sok ajándék mellett még „népdal” is született:

„Hej ha galamb lennék
Tóban megfürödnék
Hajnali órában
Vigan szárnyra kelnék
Rákosi elvtárshoz
Köszönteni mennék.”¹³

Rákosi Mátyás születésnapja – Meghívó Rákosi számára a tiszteletére rendezett ünnepségre

„Gyertek lányok, öltözzetek fehérbe
Szórjunk rózsát Rákosi Mátyás elébe!
Pusztuljon a reakció egy szálig
Éljen Rákosi elvtárs sokáig!”

A számtalan szobor, festmény mellett megszaporoztak a névadások is.¹⁵ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem, Rákosi Mátyás Tanulmányi Ösztöndíj, Rákosi-érem, Rákosi Mátyás Tanulmányi Verseny, Rákosi Művek stb.

A személyi kultusz gyakorlását annyira szigorúan vették, hogy a veterán kommunista író, Hollós Korvin Lajos csupán egy futó megjegyzést tett egy társaságban a „nagy és bölcs” Rákosiról, azon nyomban kizárták a pártból, és soha többé nem vették vissza.

Spontán módon születtek a csasztuskák is:¹⁴

Érdekes, hogy a Rákosi-kultusz 1953 után sem szűnt meg teljes egészében, sőt 1955-től újjáéledt. 1956 után viszont – amikor Rákosit a Szovjetunióba internálták – a teljes hallgatás övezte a szeretett vezért. A kádári propaganda nem engedte, hogy feltárják Rákosi valódi történelmi szerepét. Ezt a témát igyekeztek végleg lezárni a személyi kultusz szűkszavú, rendkívül visszafogott elítélésével. A *Párttörténeti Közlemények* 1956 és 1989 közötti cikkeiben egyszer sem fordult elő Rákosi Mátyás neve. Olyannyira jellemző volt ez a tendencia, hogy még 1987-ben is, amikor az *Új Tükör* elkezdte közölni Kun Ágnes *Emlékeim Rákosi Mátyásról* című írását,

Aczél György, Berecz János és Kádár János személyesen intézkedett, hogy a volt főtitkár magánéletére vonatkozó részleteket húzzák ki.¹⁶

3. Március 15.

Ezt az ünnepet a hatalomra került kommunisták rögvést kisajátították: 1951-ben már ilyen tartalmú szövegek jelentek meg az ünnep kapcsán: „*Tanítsa a március 15-re emlékezés arra az ifjúságunkat és valamennyiünket, hogy a haza, a nép iránti hűség és a Szovjetunió iránti hűség egy és ugyanaz [...]. Március szellemében fogadjuk, hűség a szabadság, a béke fegyveres védelméhez, annak hatalmas védelmezőjéhez, a Szovjetunióhoz, a szeretett Sztálin elvtársához. Hüen köszönjük szabadságunk, békénk, boldog életünk szerzőjét, a Magyar Dolgozók Pártját és drága Rákosi elvtársunkat*”.¹⁷ Még így, a valódi szellemiségétől megfosztani próbált ünnep is gyanús volt a hatalom számára. 1948-ban még törvénybe iktatták március 15. történelmi jelentőségét (1948:22. tc.), de már az 1003/1951 (III.10.) MT. sz. határozat kimondta: „*Március hó 15. napja rendes munkanap. Az alsó-, közép- és felsőfokú tanintézetekben a tanítás (előadás) ezen a napon szünetel.*”

Az 1956-os forradalom és szabadságharc a márciusi ifjak szellemiségét követve kezdődött: Petőfi-kör, a különböző számú pontokban összefoglalt követelések, békés tüntetés, kokárda, Kossuth-címer, Kossuth-nóta stb.

A forradalom követelése közé felkerült március 15-ének valódi történelmi jelentőségében való megünneplése, s ez utóbbi követelés jelentőségét bizonyítja, hogy kezdetben még a kádári restauráció is respektálta ezt a törekvést. A Magyar Népköztársaság ünnepeiről szóló 12/1956 (XII. 19.) Kormány számú rendelet (bár mint munkaszüneti napot szabályozva) 2. pontjában március

15-ét az 1848–1849. évi forradalom emléknapijaként említette. A Kádár-kormány azonban a MUK-tól [Márciusban Újra Kezdjük! – a szerk.] tartva 1957. március 10-én visszavonta ezt a rendelkezését.

A Kádár-korszak ellentmondásosan közelített ehhez az ünnephez, annak hazafias tartalma, valamint a 48-as és az 56-os forradalmak gondolati érintkezési pontjai miatt. Teljesen nem negligálhatta, de nagyon óvatosan bánt vele. 1969-től a Forradalmi Ifjúsági Napokat (március 15., március 21., és április 4.) meghirdetve kitalálták, hogy a három tavaszi ünnepről együttesen kell megemlékezni. Ezzel próbálták egyrészt március 15. erős érzelmi töltését kisugároztatni a másik két évfordulóra, másrészt így akarták a márciusi ifjak szellemiségének hatását tompítani.

Az 1970-es évek fiataljait azonban egyre kevésbé elégitették ki a hivatalos ünnepek. Az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás elrettentő hatásából felocsúdva, a márciusi ifjak követeléseinek aktualitását látva egyre többen próbáltak a saját értékeik szerint ünnepelni és megemlékezni. A hatalom azonban ezt nem tűrhette, ezért március 15-e Krassó György szavaival „*mindig az összecsapás napja lett a szabadságot éltető fiatalok és az elnyomókat védelmező rendőrök között.*”¹⁸

4. Március 21., a Tanácsköztársaság kikiáltásának ünnepe

Az 1949 és 1989 közötti szovjet típusú diktatúra mindvégig mint történelmi előzményre tekintett a Tanácsköztársaság „dicsőséges” 133 napjára. Még az 1949:20. tv., a Magyar Alkotmány preambulumba is bekerült egy félmondat, erre az eseményre hivatkozva. A Tanácsköztársaság története azonban számos problémát hordozott magában. Nem tudtak ugyanis elszámlolni egykori vezetőjével, Kun Bélával

és még jó néhány sorstársával. Az 1950-es években ezért a Tanácsköztársaság vezetőjeként az 1919-ben még alig ismert kereskedelmi népbiztoshelyettest, Rákosi Mátyást és a terrorista Szamuely Tibort emlegették, s Kun Béla neve sokáig tabunak számított, még a Borsányi György által írt, s 1979-ben megjelentetett életrajzot is betiltották.¹⁹ A Tanácsköztársaság 50. évfordulóján, 1969-ben „rehabilitálták”

március 21-ét. Óvatosan, de kijelentették, hogy Kun Béla a személyi kultusz áldozata lett, bár még azt sem lehetett tudni, hogy mindez hol és mikor történt. A korabeli lexikonok a Tanácsköztársaság külügyi

Március 15. – Ünnepség 1945. március 15-én,
Major Tamás szavai

népbiztosa halálának időpontjaként körülbelüli dátumokat adtak meg.

5. Április 4., a „felszabadulás” ünnepe

A Szovjet Tájékoztatási Iroda 1945. április 4-én rövid közleményt bocsátott ki.: „Az 1945. március 16.–április 4. közti időben végrehajtott előretörés következtében a 2. és 3. Ukrán Frontok csapatai befejezték Magyarország egész területének felszabadítását a német megszállóktól.” A közlemény két hamis állítást is tartalmazott: az egyik, a fontosabb a „felszabadítás” kifejezést használta. Valójában Magyarországot a szovjet csapatok, miután kiverték a német megszállókat, elfoglalták és meghódították. A fegyverszüneti szerződést 1945. január 20-án minden megjegyzés nélkül alá kellett írni, és rendelkezéseit diktátumként, parancsként végrehajtani; pl. a 12. pont szerint 300 millió dollár hadisarcot kellett fizetni a Szovjetunióknak.

A magyar hadsereget lefegyverezték, s a szovjet vezetés az egész országra kiterjedően katonai közigazgatást vezetett be. Ettől kezdve a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok biztosították Magyarország alávetettségét. A megszállást különböző módokon indokolták:

a) 1944. szeptember 22.–1945. április 11.: „Harcoló csapatok”

b) az 1947. évi párizsi békeszerződésig: „Megszállók”

c) 1955-ig: „Az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartására szükséges katonai egységek”

d) 1955-től, a Varsói Szerződés aláírásával: „Magyarország védelmének fokozása”

e) az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésekor: „a szovjet rendfenntartó erők”, „a fasizmus veszélyét elhárítók”

f) 1957-től 1991. június 19-éig: „imperialistákkal szembeni közös védelem biztosítói.”²⁰

Azt a tényt, hogy amelyik országot a szovjet csapatok elfoglaltak, az elvesztette szuverenitását, maga Sztálin is elismerte 1945 áprilisában, Milovan Đilassal, a jugoszláv kommunistaival folytatott beszélgetésében: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahova a

hadsereg eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”²¹

A magyar katonai vezetésnek nem lehetett nemzeti katonai stratégiája, sem nemzeti biztonsági stratégiája. A magyar hadsereget is szovjet parancsnokság alá rendelték. A Déli hadseregcsoporthoz beosztott, székesfehérvári parancsnokságú 5. (magyar) hadsereg háború esetén az Alpokalján a „golyófogó” szerepet kapta volna meg.

A szovjet megszállás kérdése rendkívül összetetté vált. Amikor már nem volt közvetlen stratégiai jelentősége a magyarországi állomásozásnak, 1958-ban Hruscsov felajánlotta Kádár Jánosnak a kivonulás lehetőségét. Kádár belpolitikai okokból visszautasította ezt a megoldást.²²

A másik hazugság az április 4-i időpont, amit a Sztálintól rettegő szovjet katonai vezetők találtak ki. Valójában a nyugati határszélen még április 11-éig, esetleg 13-áig is elhúzódtak a harcok. Az

1975-ben kiadott *Magyarország felszabadítása* című könyvben szinte méterről méterre követték a fontvonalat, kivéve az április 4-ei időpontot.²³

A magyar jogszabályokban a „felszabadulás” kifejezés először az 1390/1945. M.E. sz. rendeletben jelent meg, amely április 4-ét minden indoklás nélkül felszabadulási ünneppé minősítette. Érdekes módon állami ünneppé csak 1950-ben nyilvánították ezt a napot, amikor már

mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott a valós helyzet.²⁴ Az 1950. évi 10. sz. tvr. a *Szabad Nép* vezércikkeiben megszokott stílusban magasztalta a Szovjetuniót, a Vörös Hadsereget és a „Nagy Sztálin”-t.

Április 4. – A Népszava 1985. április 4-ei, vörös fejléccel megjelent száma

Április 4. – Diszszemle a budapesti Sztálin téren (ma Dózsa György út) 1953-ban

6. Május 1-je, a Munka ünnepe

A munka ünnepe a nemzetközi munkásmozgalmak által kiharcolt, minden év május 1-jén tartandó ünnepség. 1881. május 1-jére a legnagyobb amerikai munkásszövetség általános sztrájkot hirdetett, követelve a 8 órás munkanap bevezetését. Chicagóban a rendőrség a további napok tüntetéseinek kérésére is a tömegbe lőtt, amelynek több halálos áldozata lett. A tüntetéseket szervezőit bíróság elé állították. Négyet közülük kivégeztek, a többiek később kegyelmet kaptak.

Az 1890. május 1-jén tartott általános sztrájkkal emlékeztek a lelőtt és az ártatlanul kivégzett munkásokra.

Május 1-je katolikus ünnep is, hiszen Jézus nevelőapjára, az ácsra emlékeznek e napon. Munkás Szent József ünnepét 1955. május 1-jén rendezte el XII. Piusz pápa.

Magyarországon május 1-je 1945 után mozgalmi ünnepből hivatalos állami ünneppé vált. 1946-tól munkaszüneti nap.²⁵ A vállalatok, üzemek, intézmények dolgozói hivatalosan kiadott transzparensek alatt vonultak fel a párt- és állami vezetők emelvénye előtt.

Ezt a felvonulást a szocialista országok annyira fontosnak tartották, hogy még az atomkor legnagyobb katasztrófája idején is megtartották. 1986. április 26. hajnalán a magyar Atomenergiái Bizottság által sem ismert csernobili atomreaktor négyes blokkja a levegőbe röpült és nukleáris porfelhővel borította be a környéket.

Negyvenszer több radioaktív anyag került a légkörbe, mint a Hirosimára és Nagaszakira dobott atombomba esetén. Ukrajnában 3 millió, Belorussziában 2 millió embert ért sugárzás. A szocialista országok tömegtájékoztatása először tagadott, majd igyekezett bagatellizálni a katasztrófát. A május 1-jei moszkvai felvonulás miatt Gorbacsov utasítására mesterséges esőt csináltak, és a radioaktív felhőt Belorusszia felé terelték.

Magyarországon is gyanútlan, tájékozatlan emberek százazrei vonultak fel, ahogy azt Pesten utólag keserűen megjegyezték, „sugárzó arccal”.

7. Augusztus 20., Szent István ünnepe

Szent István ünnepe az ezeréves történeti alkotmányt, folytonosságot, identitásunk és karakterünk

legfőbb vonásait – magyarságot, kereszténységet és európaiságot – őrzi és erősíti tudatunkban. Krúdy Gyula minderről így nyilatkozott 1926-ban: „*Szent István napja valamiképpen úgy helyezkedett el a magyarság köztudatában, mint akár a karácsony, húsvét, a pünkösöd [...]. Egy nap, amelytől mindenki vár valamit, még az is, akinek egyébként nem volt sok várnivalója. Egy nap, amelyet mindenki úgy ünnepelt, mintha saját neve napját ülné.*”²⁶

Május 1. – Tömegfelvonulás a budapesti Dózsa György úton 1956-ban

1945 után a kommunista vezetés úgy gondolta, hogy augusztus 20-át nem lehet egyik napról a másikra kitörölni a kollektív tudatból, hiszen nemcsak vallási, hanem nemzeti tartalommal is bírt. Ezért először 1948-ban a Szent Jobb-kormányt tiltották be,²⁷ majd magát az ünnepet is „átkonvertálták”. Elő-

ször törölték első királyunk Szent Jézójét, és az „új kenyér”-ről kezdtek megemlékezni. Majd 1949. augusztus 20-án hatályba léptették az ún. Sztálini alkotmányt, s 1950-től már a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról kellett megemlékezni (1950. évi I. sz. tvr.). A törvényerejű rendelet indoklása szerint: „*Az alkotmány fejezi ki és rögzíti le azoknak az alapvető gazdasági és társadalmi változásoknak az eredményeit, amelyeket országunk a nagy Szovjetunió fegyveres ereje által történt felszabadítása óta elért és az Alkotmány jelöli ki továbbfejlődésünk irányát is a szocializmus felé vezető úton.*”

Így lett Szent István és a magyar állam alapításának ünnepéből szocialista ünnep, a proletárdiktatúra alkotmányának napja is.²⁸

Kérdés, hogy az a parasztember, aki 1945-ben földet kapott, majd 1951-ben az erőszakos téjeszesítések során kisémmizték, hogyan ünnepelte az új kenyér ünnepét.

8. Szeptember 29., a Néphadsereg napja

A szovjet csatlós országok mindegyikében a Hadsereg napja mintájára szervezték meg a saját katonai ünnepségüket.

A Magyar Néphadsereg napját szeptember 29-ére tették, mivel ekkor győzött a magyar honvédség a „jugoszlávokkal” szemben, illetve erre a napra esett az akkori honvédelmi miniszter, Farkas Mihály névnapja is. Ilyenkor a 48-as honvéd nótát az alábbi változatban adták elő:

„*Farkas Mihály rézágyúja fel van virágozva.*”

9. November 7., a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ünnepe

1950 októberének végén adták ki az 1950. évi 37. sz. tvr.-t, amely a petrográdi bolsevik hatalomátvételt is a magyar állami ünnepek közé sorolta. Ilyesmi még nem fordult elő a magyar történelemben. Talán ezért is fűztek a törvényerejű rendelethez külön végrehajtási jogszabályt is (2019/1950 [X. 29.] MT. sz. határozat).

Az állami ünnepek közül a november 7-ei ünnep kapta a leghosszabb méltatást: „*A világtörténelem legnagyobb fordulópontja.*” A Nagy Októberi Szocialista Forradalom először hozott létre olyan államot, „*amely megszüntette az ember ember általi kizsákmányolását.*” A Szovjetunió „*a világ népeinek reménysége, támasza és példaképe a békéért, a függetlenségért, a szocializmusért vívott küzdelemben.*” November 7. „*a győzedelmes szocializmus, a dolgozók nemzetközi szolidaritása, a Szovjetunió iránt érzett hála ünnepe.*”

Az eredetmitosz által grandiózus hőstettként felmagasztalt „forradalom” 1917 októberében a valóságban egy gyakorlatilag semmilyen ellenállásba nem ütköző puccs volt csupán. Forradalomra valójában 1917 februárjában került sor, amikor megdöntötték a cári rendszert, és a polgári demokráciát tűzték ki célul.

A Bolsevik Párt katonai egységei éppen ezt a demokratikus kísérletet hiúsították meg, amelynek révén megszüntették a többpártrendszert, a magántulajdont és az emberi jogokat. A Szovjetunióban 1927–1928-ig nem is foglalkoztak különösképpen az októberi eseményekkel, hanem az 1905. évi és az 1917. februári forradalmat, a párizsi kommünt ünnepelték meg, illetve Lenin haláláról emlékeztek meg. A sztálini fordulattal írták át teljesen a történelmet, készítettek ál-dokumentumfilmeket, és kezdték el a Vörös téren a katonai parádákat.

10. Egyházi ünnepek

A „klerikális reakció” elleni harc jegyében megakarták szüntetni a vallási ünnepeket, vagy tartalmukat, jelentésüket igyekeztek átalakítani. Ezzel akarták megfosztani a magyar lakosságot az egyházi ünnepek adta közösségi élményektől. Az egyházat, addig is, amíg – reményeik szerint – meg nem szűnik, a templomok kapuján belülről igyekeztek visszaszorítani, mondván, hogy a „vallás magánügy”.

A Kommunista Párt erősödésével párhuzamosan szűntek meg az egyházi ünnepek.

Először a katolikus ünnepek: 1947-ben a Szeplőtelen Fogantatás, 1948-ban a Gyertyaszentelő Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony. Majd következtek 1949-ben az általános keresztény ünnepek: Vízkereszt, Áldozócsütörtök, Szent Péter és Pál napja. Még az emléküket is ki akarták törölni az

emberek tudatából, ezért azt hangoztatták, hogy a szocialista mezőgazdaságban már Péter és Pál napja előtt el kell kezdeni az aratást. Emellett betiltották a déli harangszót (csak 1956-ban állították vissza) és a Szent Jobb-körmenetet is.

A magyar dolgozók állítólagos kérelmére hivatkozva eltörölték a pünkösdfőtet (1012/1952. MT. sz. határozat), december 26-át (1050/1952, MT. sz. határozat), majd végül a húsvéthétfőt is, mint ünnepet, és

rendes munkanappá nyilvánították azokat.

A Katolikus Egyház is kénytelen volt revízió alá venni ünnepeit. A fő ünnepeken és vasárnapokon kívüli ún. parancsolt ünnepek száma a minimumra csökkent. Csupán három – vasárnapon kívüli – ún. parancsolt ünnep maradt ezután: Karácsony első napja, Újév és Nagyboldogasszony augusztus 15-i ünnepe. Vízkereszt, Áldozócsütörtök és Úrnapja ünnepét a rájuk következő vasárnapokon tartották.

Az 1950 utáni generációk így már semmit sem tudhattak a régiek számára oly kedves Mária-ünnepekről.

Amelyik ünnepet nem tudták teljesen kitörölni a naptárakból és az emberek tudatából, azoknak a jelentését kívánták manipulálni. A húsvéthétfő munkahelyi locsolkodással és tojásokat, csokoládé nyuszikat ajándékozó alkalommá vált.

Szomorú firtor és túlélési jó kedély: locsolórigmus 1962-ből, a téészesítés lezárásának évében:

„*Zúg a traktor, szánt az eke / Elvtársnő permetezhetek-e?*”

A Mikulásból Télapó lett, és az átírt gyerekkönyvekben még a karácsonnyal is összemosták. Karácsony helyett fenyőfaünnepséget rendeztek.

Az iskolákban még december 24-ére is programokat szerveztek, ezzel is megnehezítve az ünnepi készülődést. 1953. december 17-én pl. hosszú miniszteri utasítás jelent meg „*az óvodai fenyőünnep megtartásáról*”.

Ezt úgy kellett megszervezni, hogy azon a szülők is jelen legyenek.

Ugyanígy akartak elbánni a családi és egyéni ünnepekkel is. Keresztelő helyett névadó ünnepséget ajánlottak, egyházi esküvő helyett téesz- vagy KISZ-

Augusztus 20. – Rákosi Máttyás megszegi az új kenyeret (Kecskemét)

esküvőt szerveztek, temetésen pap és kántor helyett munkatársi búcsúztatás és üzemi kórus volt. A nyil-

vánosság előtt ne legyen olyan ünnepi alkalom, ahol egy pap is jelen lehet és vezeti a szertartást.

Jegyzetek

¹ Még az 1971-ben megjelent, *Az óvodai nevelés programja* című minisztériumi kiadvány is bizonyítja az ideológiai befolyásolás hangsúlyozását. *Az óvodai nevelés célja és feladatai* című befejező fejezetben a következők olvashatók: az óvodai nevelés során „elért szintek egyúttal biztosítják, hogy a gyermekek a dialektikus materialista világnézet irányába fejlődjenek.” (Az utolsó kiadás ebből a programból 1985-ben jelent meg.)

² Idézi: Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő.” *Nők az ötvenes években* (Pécs, 2002, 141–142. p.)

³ Valójában még a hivatalos propagandában is lelepleződtek. A festményeken, szobrokon mindig munkás a férfi és paraszt a nő.

⁴ Pető Andrea: *Rajk Julia* (Budapest, 2001, 76. p.)

⁵ Vö.: Pető Andrea: *Nőhistoriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)* (Budapest, 1998)

⁶ Schadt Mária: i. m., 53. p.

⁷ Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása* (Budapest, 1956)

⁸ Schadt Mária: i. m., 141. p.

⁹ Apor Balázs: *A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulása 1945 után* (Sic itur ad astra, 1999, 1., 97–128. p.)

¹⁰ Idézi: Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa* (Budapest, 1998, 112. p.)

¹¹ Illés Béla: *Népünk szabadságáért. Rákosi Mátyás életéből* (Budapest, 1952, 24. p.)

¹² *Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Szerk.: Réz Pál, Vas István (Budapest, 1952, 139. p.); Kardos László: *Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben* (Irodalomtörténet, 1952, 133. p.); Cs. Szabó László: *Atya, fiú, szentlélek* (Látóhatár, 1953, 60–61. p.); Czizány Lóránt: *Nézz vissza haraggal* (Budapest, 1990, 88. p.)

¹³ Idézi: Horváth Csaba: *Magyarország képes története, 1938–1992* (Pécs, 1993, 66. p.)

¹⁴ *A csaszuska* eredetileg az orosz népköltészet sajátos műfaja volt. Többszólamú, refrénes lírai dal, amelyet a szovjet vezetés propagandacélokra próbált felhasználni. Lásd: Péntek Gyula: *Harcos dolgaink. A szovjet példa nyomán*. (Művelt Nép, 1951. 11.); Dégh Linda: *Csaszuska és rigmus* (Művelt Nép, 1952. 12.); Kovalik József: *Rigmusköltészet – csaszuska (1950–1953)* (Valóság, 1983).

¹⁵ Egy „fordított” névadásra is sor került. A csak Magyarországon őshonos rákosi viperát rákosréti viperára (illetve, Boros István,

a Természettudományi Múzeum akkori főigazgatója javaslatára – s persze Rákosi Mátyás kérésére – parlagi viperára – A szerk.) keresztelték át.

¹⁶ *Új Tükör*, 1987. február 12. és következő számok; Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért. 1945–1948*. (Budapest, 1992, 11. p.)

¹⁷ Idézi: Gyarmati György: i. m., 111. p.

¹⁸ Idézi: Tamáska Péter: *Politikai fogoly kerestetik. Börtönök Magyarországon 1945–1990*. (Budapest, 2006, 171. p.). Vö.: Horváth Attila: *A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig* (Jogtörténelmi Szemle, 2007, 1., 12–14. p.)

¹⁹ Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz* (Budapest, 1979, 391. p.)

²⁰ Pataki István: *Egyezmények a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról* (Múltunk, 1995, 3., 123–158. p.); Pataki István: *A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok létszáma, állomáshelyei és teljes kivonása* (Múltunk, 2000, 2., 222–252. p.)

²¹ Dilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal* (Budapest, 1989, 105. p.)

²² Sipos Levente: *Félelem a szabadságtól. Miért nem engedte kivonulni Kádár a szovjet csapatokat?* In: *Száz rejtély a magyar történelemben* (Budapest, 1994, 200. p.). Állítólag szó szerint ezt mondta Kádár Hruscsovnak: „Tudja mit, Nyikita Szergejevics, tartsák csak maguknál Rákosit, mi meg helyet adunk továbbra is katonáinknak.” Idézi: Gosztanyi Péter: *Magyar Golgota. A politikai megtorlás vázlatos története* (Budapest, 1999, 273. p.)

²³ Nemesmedvesen Gerhard Gizella síremlékén a halál dátuma 1945. április 6. volt. A „felszabadulási ünnep” 30. évfordulójára készülve kicserélték a sírkövet, amelyre már ezután április 4. került. Az egyházi anyakönyvben maradt csak meg a 6-i dátum.

²⁴ Jól tükrözte mindezt a korabeli pesti vice is, amely szerint Magyarországot történelme során három „dülés” is érte: tatárdulás, törökülés és „felszabadulás”!

²⁵ Vö.: 3610/1949. (IV. 23.) Kormány számú rendelet

²⁶ Idézi: Faggyas Sándor: *Szabadság és tulajdon* (Magyar Hírlap, 2007. augusztus 18., 14. p.)

²⁷ Csak a rendszerváltozás után lehetett újra megtartani

²⁸ Gyarmati György: *A nemzettudat hasadás ünnepi koreográfiája. Augusztus 20. fél évszázada* (Mozgó Világ, 1995, 8.)

Az elmúlt években Magyarországon egyre többet foglalkoztak egyes történelmi, nemzeti szimbólumokkal (turul, árpádsávós zászló). A különféle médiákban gyakran hallhatunk, olvashatunk ezekről a témákról, így az árpádsávós zászló témaköréről is (kisebb-nagyobb kihagyásokkal) már lényegében 2001 óta, amikor egy Hódmezővásárhelyen kirakott zászló kapcsán került a viták középpontjába ez a szimbólum. Az elmúlt évben – ismét – felerősödött, s jelenleg is folyik a zászlóvita. Az árpádsávós zászló témájához nagyon sokan hozzászólnak, véleményt nyilvánítanak, anélkül azonban, hogy valójában ismernék, illetve tisztában lennének a vexillológiai, heraldikai stb. – azaz a történelmi segédtudományi – témakörrel. Még a történész hozzászólók is csak ritkán hivatott, szakavatott művelői a történelem segédtudományainak.

Pandula Attila

Fejezetek az „árpádsávós” zászló és lobogó történetéből

Megjegyzendő, hogy Magyarországon – még a legszorosabban vett szakmai körökben is – csak nagyon kevesen vannak valóban tisztában a szimbólumok, így a zászlók, lobogók, címerek stb. körüli szakmai kérdésekkel, szabályokkal.¹

Érdekes az is, hogy a hazai közvélemény előtt egyáltalán nem ismert, hogy a hasonló problémákat hogyan „kezelik” pl. az Európai Unió országaiban, ahol igencsak találkozhatunk – különböző időszakokban – erőteljesen kompromittálódott szimbólumokkal (is).

Napjainkban szinte senki sem gondol arra, hogy egy-egy szimbólum nem sajátítható ki, nem köthető kizárólagosan egy-egy államhoz, társadalmi rendszerhez. Általánosságban azok az „igazán jó” szimbólumok, amelyeket hosszú időn keresztül, évszázadok óta használnak. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy ha egy szimbólum (pl. címer, zászló) nem teljesen azonos a vitatott szimbólummal, s akár részleteiben tér el attól, akkor nem beszélhetünk azonosságról (még a látszólagos formai hasonlóságok ellenére sem); például egy zászlót címerrel látnak el, mezővel egészítenek ki. Ritkán mutatnak rá azokra az – alapvető – összefüggésekre, amelyek a heraldika (címertan) és a vexillológia (zászló- és lobogótan) között fennállnak. A címerek ugyanis gyakran részei a zászlóknak, s egyáltalán nem ritka, hogy a zászlóban maga a címer (vagy annak részei) jelennek meg sajátos formában.

Tekintettel arra, hogy napjainkban a közvélemény nem tájékozott e témák kutatásának forráslehetőségeiről, megemlítem, hogy a csak pecsétábrázolásokról (szfragsztikai anyag) vagy éremképekről (numizmatikai anyag) ismert királyi, állami inszigniaknak – eredetileg – voltak zászlók alakjában is használatos változatai.

Tekintettel a zászlók pusztulékony anyagára, azokból (nemcsak Magyarországon) csak elvétve maradtak fenn eredeti, igazán régi példányok, illetve töredékek. A megfelelő, forrásként használható történeti ikonográfiai emlékek sem túlságosan gyakoriak. Így nálunk (egy-két példától eltekintve) csak a 14. századtól ismertek e témakörben felhasználható képi ábrázolások, amelyek a zászlók alakjáról, színezéséről, használatáról, esetleg méretéről stb. tájékoztatnak.

A sokat vitatott árpádsávós zászló, az államcímerrel szoros összefüggésben, a történelmi magyar zászlók egyik fő alaptípusa; a másik alaptípus a magyar államcímer másik fő motívumát alkotó „kettős kereszt” zászló lenne. A harmadiknak pedig – az újabb korokban „modern” nemzeti színeként is használt – piros-fehér-zöld számít. Ez az összeállítás is az államcímerrel van szoros kapcsolatban.

Az európai összehasonlításban is a legkorábbiak közé tartozó – „királyi”, „állami”, „nemzeti” – szimbólumainkról a legkorábbi adatok – nagyjából egy időből – a 12. és a 13. század fordulójától kezdődően

ismertek. Ez mindenképpen ennek megfelelő – korabeli – zászló- és lobogóhasználatot is feltételez.

A kettős kereszt 1190 körül, III. Béla király pénzein tűnik fel először. A sávós (vágásos) címer 1202-ben, Imre király aranybulláján látható először. A vörös-ezüst-zöld mint felségszín van jelen (többé-kevésbé folyamatosan) az 1210-es évektől kezdődően pl. az uralkodói függőpecsétek zsinórszíneként.

A későbbiek folyamán oly jellegzetes heraldikai, vexillológiai stb. elemek a nyugati nehézfégyverzetű lovasság elterjedésével váltak Európa-szerte, így Magyarországon is ismertté és elterjedté. A felismerhetővé tétel igénye állította előtérbe a címeres jelvényeket (címer, zászló, sisakdísz). Az egyes csapatok irányításában nagy szerepe volt a zászlóknak. Ezeknek a szimbólumoknak a korabeli hadművészet kiemelt jelentőséget tulajdonított a harcmezőn. Így nem volt véletlen, hogy pl. az egyes csaták leírásánál – a magyar krónikák szerzői is – gyakran írtak pl. a magyar királyok, hadvezérek stb. zászlóiról.

A zászlón és a pajzson (esetleg pl. a ruhán is) megjelenő címer egybeesése a 13. század második felétől kezdődően nálunk is egyre inkább érvényesült. Ezt egyes leírások, illetve más források is alátámasztják.

Megjegyzendő, hogy a sávós zászlók (és címerek) esetében a sávok száma nem volt kötött, az változóan tekinthető (3–11 sáv), így egyáltalán nem szükségszerű a „hétszer vágott” használata.

A több kutató által a 13. század második felére keltezett kígyópusztai övcsat, amelyet egyesek harci, mások pedig tornajelenetként értelmeznek, jól mutatja a középkorban nálunk is használt lovagi fegyverzetet, viseletet, jelvényeket, zászlókat stb. A csaton megjelenő bal oldali lovas sávós (pólyás) címeres pajzsot hord. Mögötte fegyvernöke ugyanilyen motívummal ékes, hosszúkás formájú zászlót tart.²

István stíriai herceg (a későbbi V. István király) lovaspecsétjén a pecséthasználó sokszalagos lobogójú lándzsát tart előre. Egyesek, pl. Donászy Ferenc,³ illetve Kumorovitz Lajos Bernát⁴ szerint ezek a szalagok nem csupán díszítések, hanem árpádsávok. A herceg zászlójának (rúd felőli) kisebb részében a stájer párdúc, másik (nagyobb) részében viszont az Árpád-ház sávjai szerepelnek. Mivel a fennmaradt ábrázolás (pecsétkép részlete) egyszínű, ez a kérdés nem dönthető el egyértelműen.

A késői Árpád-kortól kezdődően a nyugat-európai követjárások, a királyi és főúri házasságokkal járó – kölcsönös – érintkezések révén, a szomszédos oszt-rák-német területekkel fenntartott kapcsolatok miatt, a címer, a zászló, a pajzs, a ruházat, a sisakdísz stb.

Az Árpád-ház családi zászlója
(rekonstrukció)

Az Árpád-ház királyi zászlója
(rekonstrukció)

nyugati jellegű alkalmazása Magyarországon is elterjedt.

Megjegyzendő, hogy az uralkodócsalád tagjai általában a „sávos” jelvényeket használták, trónra kerülésük után viszont többnyire a közjogi jellegű kettős keresztet.

A 13. század végén a trónkövetelő Anjouk is a vágásos jelvényeket használták. 1290-ben Mária, V. István leánya és II. Károly nápolyi király felesége aranykorona és (sávos) országzászló átadásával ruházta Magyarországot fiára, Martell Károlyra. Villani 1295-ös feljegyzése szerint a herceg (négyelt)

pajzsán a magyar vörös-fehér sávok is szerepeltek. Minden bizonnyal ilyen zászlót is használt.⁵

Ilyennek ismeri a magyar zászlót a 13–14. század fordulóján élt cseh Dalimil is, aki krónikájában III. István és II. Ulászló cseh király egyik háborújáról írva megemlíti, hogy Jurik Stanko kitüntette magát, ezért a cseh király megengedte, hogy pajzsán a magyar színeket, a vörös-ezüst sávokat viselje.⁶ Ez az adat is jól dokumentálja az árpádsávós zászló 13. századi használatát.

A sávok esetében megjegyzendő, hogy teljesen természetes az ilyen jellegű használat, ugyanis a szabályok szerint színre (itt a vörösre), csak fém (itt ezüstöt) lehet rakni. A zászló sávozása pedig kezdetől fogva megfelelt a heraldikai gyakorlatnak.

A 14. században megnőtt a – vonatkozó – részben színes források köre. Az 1358 után a királyi udvarban írt és festett *Képes Krónika* sajátos heraldikai és vexillológiai kódexnek is tekinthető. Ez a forrás nem csupán a 14. század eseményeiről ír, hanem – magába olvasztva egyes korábbi magyarországi krónikaszerkesztéseket – a magyar nép addigi történetét is összegezi, és színes rajzokkal illusztrálja. Az illusztrációk – természetesen – a korabeli jelképhasználatot dokumentálják, sokszor jóval korábbi időszakok eseményeinél is megjelentetve azokat. A miniátorok saját koruk címereit, zászlóit, jelképeit vetítették vissza a magyar történelem korábbi századaira, amikor abban a formában nem is használták azokat.

A különféle zászlóábrázolások (címer- és ruhaábrák) jól dokumentálják az árpádsávok használatát. Így előfordul vörössel és ezüsttel hétszer vágott magyar királyi zászló is.⁷

A *Képes Krónika* lapjain gyakran jelennek meg a királyi család tagjai – egymással szemben vívott – harcok részeseiként. Ezekben az esetekben az egyik sereg „kettős kereszt”, a másik „árpádsávos” (banniére típusú) zászlók alatt küzd.⁸

Miután az Anjou-ház megjelent a magyar történelemben, a *Képes Krónika* ábrázolásain a korabeli

tényleges gyakorlat figyelhető meg. A zászló rúd felőli mezőjében, a kék mezőben arany Anjou-liliomok, a másik mezőben (az „árpád-házi rokonságra” való utalásként) az árpádsávok jelennek meg.⁹ Ugyanezek a motívumok, de megfordított sorrendben láthatók a *Képes Krónikában* fanfárcsászlóként is.¹⁰

A kigyópusztai övcsat csatajelenete (MNM)

A *Képes Krónikában* – ennek megfelelően – pajzsos is ábrázolták a különböző motívumokat. Érdekes, hogy pl. Szent István ábrázolásán kettős keresztet pajzsot, illetve zászlót jelenítettek meg, s az uralkodó a láncruha fölött árpádsávós heraldikus öltözetet visel.¹¹

Bár a harc közben közvetlenül nem szerepeltek, de a hadviselés során a tábori életben gyakran szolgálták a tájékozódást – s emellett díszítő-reprezentatív szerepet is betöltöttek – a díszsátrak. Ilyennek a képe is megtalálható az ábrázolások között. Ezen vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, illetve rombusz alakú pajzsban a kettős kereszt államcimer-motívum figyelhető meg – IV. László király sátraként.¹²

A Minnesängerek költeményeit tartalmazó *Manesse-kódexben* – Werner von Hohenberg költeményénél – egy nagy csatajelenet képét ábrázolták. A harc egy város zászlókkal díszített falai előtt folyik. Ezen zászlók között is megjelenik az árpádsávós zászló mint Magyarország zászlója.¹³

I. Lajos király egyik, 1379-ből való pecsétjén is megjelenik két, a címer feletti sisakból kiinduló vörös-fehér zászló.¹⁴

Az Anjouk alatt a királyi (országos) zászlók alapvető változata – általában – az a típus volt, amikor a zászló rúd felőli (előkelőbb) részén a sávok szerepeltek, utalva a trónon ülő dinasztia rokonságára az Árpád-házzal, a zászló másik mezőjében viszont az Anjouk címermotívuma jelent meg (kék mezőben arany liliomok).

Károly Róbert 40 rőf vörös-fehér-kék szövetet vásároltatott Nápolyban hat magyar királyi zászló készítéséhez.¹⁵

A New York-i Metropolitan Museum of Art egyik Anjou-kori menyasszonyi ládáján egy nyolcszor vágott zászló ábrázolása is látható. A felső, szélesebb kék mezőben vannak az arany liliomok, a többi rész pedig a vörössel és ezüsttel hétszer vágott (árpádsávós) mező.¹⁶

Ez a zászlófajta teljesen megegyezik Kassa városának I. Lajos király által 1369-ben adományozott címerével. A kassai címer színei azonban az ezüsttel kezdődnek.¹⁷

A magyar királyok lovagitorna-öltözete az Anjouktól kezdődően a 15. század második feléig vörös-fehér sávós (árpádsávós) volt.¹⁸

I. Lajos 1358. évi kiváltságlevelé szerint a raguzaiak szárazföldön és vízen is a magyar király lobogóját, jelvényeit voltak kötelesek használni.¹⁹ Itt is szerepeltek az árpádsávós szimbólumok.

Az első magyarországi lobogóábrázolások az I. Lajos által adományozott zárai Szent Simeon-ezüstkoporsón láthatók. E lobogók két mezőre vannak osztva; a rúd felőli mezőben az árpádsávok láthatók, a másik mező eredetileg minden valószínűség szerint kék volt. Ez a mező a szélén többszörösen bevágott.²⁰

Az 1400 körül készült szepesmindszenti (Bijacovce) Szent László-falképcikluson az árpádsávós zászló és az árpádsávós festésű kopjarúd egyaránt tanulmányozható.²¹

A pozsonyi királyi vár egy 1438–1455 közé datálható ábrázolásán a felső három tornyon – mint Magyarország jelképe – exponáltan jelenik meg az árpádsávós zászló.²²

A vegyes házbeli uralkodók időszakában, a 14–15. században megmaradt az árpádsávós zászló, minden valószínűség szerint kiegészítve az adott dinasztia saját motívumaival.

Antonio Bonfini a „sávós zászlót” a „legyőzhetetlen magyar nemzet színe”-ként írja le (1488 körül).²³

Mátyás király zászlójának képe ismeretes pl. a Philostratos-corvinából; a *Mátyás bevonulása Bécsbe* ábrázoláson fecskefarkas zászló jelenik meg. Ez teljesen azonos a korabeli királyi (állami) címer egy változatával. A vízszintesen sávozott zászló közepén a király címere látható. A négyelt zászló – teljesen megfelelő a címerképnek – első és negyedik mezőjében, vörös alapon az ezüst cseh oroszlán, a második és harmadik mezőben a magyar címer sávjai láthatók. A szív-pajzsban a Corvin-ház „hollós” címere kék mezőben szerepel.²⁴

A bécsújhelyi hadiszemlén, ahol gazdag sorozatban szerepeltek különféle zászlók, még kopjára erősített zászló formájában is, szintén szerepelt az árpádsávós zászló.²⁵

A Thuróczy-kronika 1488. évi augsburgi kiadásában egy csatajeleneten szereplő – korabeli – zászlóábrázolás is megfelel más korabeli címerábrázolásnak; a képen négyelt zászlólap látható, az első és negyedik mezőben a kettős kereszt, a másodikban és a harmadikban a sávok láthatók.²⁶

Elsősorban a meglévő heraldikai párhuzamokra tekintettel egészen hasonló lehetett az I. Mátyás ural-

kodását megelőző időszak zászlóhasználatára is. Megemlíthető pl. V. László sisakdíszé, mely egy fehérrel és vörössel hétszer vágott sasszárny volt.²⁷

A pozsonyi várban talált 15. századi kályhacsem-pén lovas alak viszi az árpádsávós zászlót.²⁸

Egy, a 15. század végén készült kassai táblaképen Szent István exponáltan tartja az árpádsávós zászlót, míg Szent László kezében a kettős keresztet zászló látható.

A 16. századi Jagelló-incunabulum címlapján ábrázolt páncélos lovag jobbajával vörössel és ezüsttel kilencszer, baljával pedig egy tizenegyszer vágott magyar címerpajzsra támaszkodik.²⁹ A korabeli zászlók között minden valószínűség szerint voltak ennek megfelelő példányok.

II. Ulászló és II. Lajos uralkodásának idején is ehhez hasonló árpádsávós zászlókat (is) használhattak.

Amikor II. Ulászló 1515-ben fiával Bécsbe látogatott, magyar kísérete kitűnt festői ruházatával; a vitézek dzsidáikon vörössel és fehérrel sávozott zászlókat viseltek.³⁰ A magyar huszárok a 16. század végén kétszikű vörös-fehér dzsidát használtak.³¹ Francolin herold *Turnier-Buchja* szerint a Miksa főherceg által atyja tiszteletére rendezett 1560. évi lovagi tornán a magyar királyi zászló fehérrel és vörössel hétszer vágott volt.³²

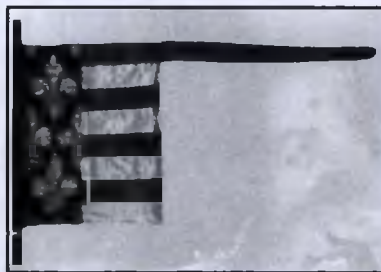
A magyarországi végvári harcok idején, más jelképekkel egyetemben, általános az árpádsávós zászlók és szimbólumok használata. Így a korabeli huszár tárcsapajzsok nagy része árpádsávós festéssel marad

fenn korunkra; itt elég csak a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában, illetve a fraknói vár Esterházy-gyűjteményeiben fennmaradt, különböző helyekről odakerült példányokra utalni.³³

A korban láthatóan elkülönültek a gyalogsági és a lovassági zászlók. Ennek megfelelően alapvetően két méretben készültek a zászlók. A gyalogsági zászlók nagyobbak, átlaguk 100x150 cm, a lovassági zászlók kisebbek, átlaguk 40x50 cm.

Tata 1597. május 23-ai visszafoglalásánál is szerepelt az árpádsávós zászló, amelyet a nyitott leveles

aranykoronával lefedett magyar államcímert, illetve a vörös-fehér kopjazászló is ékesített.³⁴ Pápa 1597. augusztus 19-ei visszafoglalásánál árpádsávós zászlót, illetve árpádsávós katonai sátrakat is használtak.³⁵ Győr 1598. március 29-én történt visszafoglalásánál ugyanígy szerepelt az árpádsávós (katonai) zászló.³⁶

Anjou királyi zászló
(rekonstrukció)

Árpád-sávós zászló a *Képes Kronika III. Bélát ábrázoló* miniatúráján

E vonatkozásban még nem említett forráscsoport pl. a Markus Weiss által 1622–1626. körül festett máriazelli mirakulumképeken megjelenő vexillológiai részletek. A Nagy Lajos korát felidéző ábrázolásokon – természetesen – a saját kor, a 17. század első harmada jelenik meg. Így a zászlóábrázolások is ennek az időszaknak a magyar zászlóemlékeit idézik. Például a *Nagy Lajos király álma* című képen az árpádsávós zászló jelzi a törökök ellen készülők magyarok táborát.³⁷ A *Nagy Lajos király csatája a törökkel* című képen nagyméretű árpádsávós zászlót visz egy lovaskatona. Ezen, a rúd felőli harmadban, a magyar államcímér „kettőskeresztes” motívuma jelenik meg, itt vörös kettős kereszttel.³⁸

Az adott időszakban címeres leveleken is megjelenik az árpádsávós zászló. Borsod Vármegye Levéltárában maradt fenn Hevessy Mihály miskolci prédikátor címereslevele (1582?), amelyen hosszú, háromszögletű csúcsba futó formájú árpádsávós zászló látható. E zászlónak, a korabeli katonai zászlónak megfelelően, a rúdja is vörös-fehér sávozású.

Az árpádsávós zászlók – mint a korszakban használt, jellegzetes katonai zászlók – megjelennek a korabeli halotti epitáfiumcímeren is. Katonák esetében gazdag zászlódísz is látható ezeken az emlékeken, például Osgyáni Bakos Gábor epitáfiumcímerén a csetneki (Štítník) evangélikus templomban.

A magyar államcímér sávós motívuma megtalálható a lékai (Lockenhaus) Nádasdy-kegyűri templom egyik oltárának stukkódíszítésén (17. század második fel). A magyar királykoronázásokon, például II. Mátyás koronázásán is használtak árpádsávós zászlót.³⁹

Ez a zászlóforma a kor Erdélyében sem ismeretlen. Például az 1601. augusztus 3-ai goroszlói csatavesztés során árpádsávós zászlót is zsákmányoltak Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem csapataitól.⁴⁰ Érdekes, hogy a Hans von Aachen által 1603–1604-ben festett *A goroszlói csata allegóriája* című képen ez a zászló (is) jól látható a zsákmányolt zászlók sorában (jobbról a harmadik).⁴¹ De megtalálható Adrien de Vries 1603 után készült, *A magyarországi török háborúk allegóriája* című bronz domborművén is.⁴²

1707-ben II. Rákóczi Ferenc, mint Magyarország vezérlő fejedelme, felvette a „régí színeket” és hat-szor vágott (tehát hétsávú) árpádsávós zászlót csináltatott magának.⁴³ A különféle kuruc katonai zászlók között is megtalálhatók voltak az árpádsávós példányok. Egy ilyen zászlót ma a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek; ez váltakozó, vörös és fehér vászon sávokból van összevarrva. Az előlapon – fekete betűkkel – a következő felirat olvasható: CEL/SISSIMUS /P/RINCEPS / ac DOMINUS D/UX/ F/RANCISCUS/ R/ÁKÓCZI/ de FELSŐVADÁSZ, ezalatt pedig: DEUS NOBIS CUM. A másik oldalon fehér betűkkel ez áll: IUSTAM CAUSAM DEUS NON DERELINQUET.

Kassa város címere

Megjegyzendő, hogy egyesek, például Petrichevich György szoros összefüggést látnak az osztrák piros-fehér-piros színek és az árpádsávok között. E színek az 1757-ben alapított Katonai Mária Terézia Rend szalagjának és jelvényének színei. Az 1786. március 20-án bevezetett hadilobogó ugyanezeket a színeket mutatja.

Petrichevich írja: „a Mária Terézia Rend magyarsága mellett legfényesebben éppen a piros-fehér-piros színek (magyar királyi színek) bizonyítanak. Mária Terézia, mint magyar asszonykirály viselte ezeket a színeket. A császári színek schwarz-gelb voltak.”⁴⁴

„A Rend alapításának idején – 1757-ben – sem osztrák ősszállam, sem osztrák felségjelvények, címer, pecsét, birodalmi színek, zászlók stb. sem voltak.” „Az osztrák színekre vonatkozólag ismétlem, hogy a piros-fehér-piros sohasem voltak osztrák birodalmi színek. A csak 1804-ben létesített osztrák császári címhez 1806-ban nem az uralkodóház piros-fehér-piros, hanem a megszűnt német-római birodalom fekete-šárga színeit vették fel.”⁴⁵

18. századi címeresleveleken is előfordul árpádsávós zászló. Például a zichi Zichy család 1732. szeptember 29-én, Linzben kiadott bárói címere esetében a kereten, fent középen elhelyezett címer esetében, a pajzs mögött elhelyezett zászlók között több árpádsávós példány is szerepel.⁴⁶

A magyar heraldika, vexillológia „középkori”, „árpádházi” vonásaira a 19. század legvégén pl. Bárczay

Árpádsávós zászló a Codex Manesse miniatúráján (43 verso)

Oszkár *A heraldika kézikönyve* című műve hívta fel a figyelmet.⁴⁷ A későbbiekben hasonló hatása volt Donászy Ferenc *Az Árpádok címerei* című, 1937-ben megjelent művének.⁴⁸

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1915-ben bevezetett új hadilobogójába, az addigi részletek meghagyása mellett, aranszegélyű pajzsba foglalva bekerült a magyar államcimer sávos motívuma, amely a Szent Koronával van lefedve.⁴⁹

A mai politikai viták középpontjában álló nyilas – illetve az annak tartott – zászló eredetileg teljesen eltérő formájú volt. A nyilvánvaló német előképek alapján készült zászlótípus egyben a magyar nemzeti színeket is mutatja, vörös zászlómezőben, fehér rombuszban elhelyezett, azt teljesen kitöltő zöld nyilaskereszttel.⁵⁰ Ez a zászló

olyan változatban is előfordul, hogy rombusz helyett fehér körben elhelyezett – némiképpen kisebb – zöld nyilas-kereszt szerepel benne.⁵¹

A közvélemény által jellegzetesen nyilas zászlónak tartott változatot 1942-től használták. Ennél a típusnál úgynevezett harmadolt zászlóról van szó. A rúd felőli harmadban, vörös mezőben, fehér rombuszban zöld nyilaskereszt, közepén fehér H betűvel (= Hungarista mozgalom), a középső harmadban és a lengő részben az úgynevezett árpádsáv jelenik meg, azonban kilenc vörös és fehér sáv formájában. A vörössel kezdődő és vörössel végződő sávokat „pólyásnak” nevezzük.⁵²

Ugyanilyen jelenik meg a közismert, korabeli, színes „Egy szív egy akarat – Előre a győzelemért” feliratú plakáton is.

Korabeli, jó minőségű zománczott jelvényekből, amelyeket leginkább a nyilas párt szimpatizánsai viseltek, egy további változat is ismert. Itt a rúd felőli részen, fent, egy fehér kockában található a zöld nyilaskereszt, maga a zászló a már megszokott formá-

ban árpádsávos. Minden bizonnyal ebben a formában is létezett nyilas zászló, de tekintettel a forrásanyag hiányosságaira, eddig korabeli fényképeken, filmfelvételeken még nem vált ismertté.

Szólni kell még a – jellegzetes – nyilaskeresztes karszalagokról is. Ennek régebbi változata vörös karszalagban, fehér körben zöld nyilaskereszt, H betűvel. Ez volt a későbbiekben is a nyilas tisztségviselők megkülönböztető jelvénye. Az újabb, leginkább az egyenruhás fegyveres pártszolgálat által viselt változat a vörös alapon négy fehér sávos karszalag volt; ennek közepén, fehér rombuszban zöld nyilaskereszt, ebben fehér H betű látható.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy kinek az ötletéből használta a nyilaskeresztes mozgalom a

régi magyar nemzeti múltra utaló árpádsávot. Széll Sándor, aki korabeli vexillológiai, heraldikai munkássága során lelkes propagálója volt „az árpádsáv nemzeti iránynak”,⁵³ javasolta ennek a szimbólumnak a használatát a nyilaskereszttel párhuzamosan.⁵⁴

Megjegyzem, hogy a régi magyar történelem (hadtörténelem) felidézése során az árpádsávos zászlót használták a szocialista korszakban is. Így megjelent például a Magyar Néphadsereg díszszemléin 1970-ben, 1975-ben, 1980-ban, 1985-ben. Ugyancsak szerepelt a „történelmi zászlók” sorában (1985-től) a tisztavatásokon, illetve más ünnepeken is.

Érdekesség, hogy 1981-ben a Magyar Posta bélyegsorozatot adott ki a magyar katonai zászlók történetéről. E sorozat első darabja, a 40 filléres, az árpádsávos zászlót ábrázolja, a 60 filléres érték ugyancsak sávos zászlót mutat, Mátyás király fekete seregének zászlójával.

Álláspontom szerint célszerű lenne nemzeti szimbólumaink történetének és jelentőségének a jelenleginél jóval árnyaltabb értékelése.

Nyilaskeresztes zászló a budapesti Kossuth téren (1944)

Nyilaskeresztes karszalag (1944)

Jegyzetek

¹ Vö. erre vonatkozóan a következő, eddig figyelemre alig méltított művet: *Allami és nemzeti szimbólumok az Európai Unióban*. Szerk. Glatz Ferenc (Begegnungen–Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 24. Budapest, 2005).

² Vö. pl.: Éri István: *Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez* (Folia Archaeologica, VIII., 1956, 137–157. p.); Kovács Éva: *Árpád-kori ötvösség* (Budapest, 1974, 50–51. p. és 47. ill.); H. Kolba

Judit: *Epigráfiai adatok a kigyópusztai öv kormeghatározásához* (Folia Archaeologica, XV., 1963, 73–85 p.); Tóth Zoltán: *A kigyópusztai csat jelentősége* (Turul, XLVII., 1933, 11–13 p.)

³ Donászy Ferenc: *Az Árpádok címerei* (Budapest, 1937; a továbbiakban: Donászy)

⁴ Kumorovitz Lajos Bernát: *A magyar zászló és nemzeti színek múltja*. I. (Hadtörténelmi Közlemények, Új Folyam, I., 1954,

3–4., 26. p.; a továbbiakban: Kumorovitz)

⁵ Uo., 28. p., 73. lábjegyzet

⁶ Uo., 28. p., 75. lábjegyzet

⁷ *Képes Krónika*. Hasonmás kiadás (Budapest, 1987), Képkötet, 25/b. és 61. B. folio

⁸ Uo., pl. 73. folio

⁹ Uo., 69/a folio

¹⁰ Uo., 40/a folio

¹¹ Uo., 20/a folio

¹² Uo., 65/a folio

¹³ Kumorovitz: i. m., 29. p. és uo. a 77. lábjegyzet

¹⁴ Bárczay Oszkár: *A heraldika kézikönyve (műszótárral)* (Budapest, 1897, 200. p., 486. ill.; a továbbiakban: Bárczay)

¹⁵ Váczy Péter: *Die ungarische Nationalfahne* (Ungarn, 1941. September, 533. p.; a továbbiakban: Váczy)

¹⁶ Váczy: i. m., 533. p.

¹⁷ Vö. például: Krist, Jozef: *Erb mesta Košice* (Košice 1994, 10–12. p.)

¹⁸ Közli például: Neubecker, Ottfried–Brooke-Little, J. B.–Tobler, Robert: *Araldica* (Milano, 1976, 228. p., illusztrációk: középső sor, jobb oldali kép)

¹⁹ A kérdésről újabban: Pandula Attila: *Viselet, fegyver*. In: Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi* (Budapest, 1988, 254. p.)

²⁰ Petricioli, Ivo: *Škrinja Sv. Šimuna u Zadaru* (Monumenta Artis Croatiae I. 3. Zagreb, 1983, 14. és 17. illusztráció a táblakon)

²¹ Dvoráková, Vlasta–Krása, Jozef–Stejskal, Karel: *Štredoveka nášterná malba na Slovensku* (Bratislava, 1978, 74–76. p., 115–117. illusztráció)

²² A képet közli például: Fiala, Andrej–Štefanovicová, Tatjana: *Bratislavský hrad* (Bratislava, 1969, 68. p., 47. ill.)

²³ Bonfini, A.: *Rerum Hungaricarum decades IV.* (Pozsony, 1744, IV. L. VIII. 505. p.)

²⁴ Közli például: Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király korában*. II. kötet: Képek (Budapest, 1966, 173. p., 537. ill.); *Schallaburg, 82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. (8. Mai–I. November 1982). Red.: Gottfried Stangler, Moritz Csáky, Richard Perger, Andrea Jünger (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge, Nr. 118. Wien, 1982, 35. színes ill., 422–424 p., 409. katalógusszám alatt)

²⁵ Bonfini, A.: *Rerum Hungaricum decades IV.* (Pozsony, 1744, III. L. V. 336. p., IV. L. 505. p.)

²⁶ Közli például: *A magyar nemzet története*. Szerk.: Szilágyi Sándor. IV. köt. (Budapest, 1896, 273. p. ill.)

²⁷ Kumorovitz: i. m., 31. p.

²⁸ Holčík, Štefan: *Stredoveké kachliarstvo* (Bratislava, 1978, XI. színes tábla)

²⁹ Váczy: i. m., 534. p.

³⁰ Kumorovitz: i. m., 40. p.

³¹ Bárczay: i. m., 343. p.

³² Kumorovitz: i. m., 40. p.

³³ Például: Kalmár János: *Régi magyar fegyverek* (Budapest, 1971, 314–316., 314. p., 108. ill.)

³⁴ Hans Rudolf Miller freskója a sárvári vár dísztermében (1653); közli például: Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sajtó alá rend.: Katona Tamás, az utószót írta: Makkai László (Bibliotheca Historica. Budapest, 1979, borító és a 21. p. előtti kép)

³⁵ Uo., 52. p. utáni kép

³⁶ Uo., 52. p. utáni 2. kép

³⁷ F[arbaky] P[éter]: „Nagy Lajos király álma”. In.: *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Kiállítás a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumában, 2004. május 28. – szeptember 17. Szerk.: Farbaky Péter, Serfőző Szabolcs (Budapest, 2004, 323 p., a képet közli: 324. p.)

³⁸ Uo., 323. p., a képet közli: 325. p.

³⁹ Kumorovitz: i. m., 43. p.

⁴⁰ Mikó Sándor: *Erdélyi hadizászlók 1601-ből* (Turul, 1893, 11., 9–12 p.)

⁴¹ Közli például: Galavics Géza: *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és a képzőművészet* (Budapest, 1986, 154. p., 18. szám, 18. színes ill.)

⁴² Uo., 154. p., 20. szám, 20. színes ill.

⁴³ Kumorovitz: i. m., 41. p.

⁴⁴ Petrichevich György: *A piros-fehér-piros zászló* (Magyarország, 1937. november 14., vasárnap, 9. p.)

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein* (Budapest, 1987, 139–140 p. [leírás], XCIV. tábla [ill.])

⁴⁷ Bárczay: i. m.

⁴⁸ Donászy: i. m.

⁴⁹ Baumgartner, Lothar: *Die Entwicklung der Österreichischen Marineflagge*. In: *Militaria Austriaca 1977* (Wien, 1977, 33–34. p., Taf. X., a két felső kép)

⁵⁰ korabeli fénykép, Magyar Nemzeti Történelmi Fotótár Jk. 808.

⁵¹ Korabeli fénykép, közli például: Littlejohn, David: *Foreign Legions of the Third Reich*. Vol. 3. *Albania, Czechoslovakia, Greece, Hungary and Yugoslavia* (San Jose, 1985, 104. p., alsó kép)

⁵² Korabeli fénykép, Magyar Nemzeti Történelmi Fotótár Jk. 802.

⁵³ Például: Széll Sándor: *Városaink neve, címere és lobogója* (Budapest, 1941)

⁵⁴ Dr. Pandula Attila Magánlevéltára, „Széll Sándor-anyag”. A gyűjteményt – korábban – DDr. Juba Ferencz (Wien), a szerző barátja ajándékozta.

A határjelek az államhatárok megjelölése szolgáló határjelzők. A határjelekkel történő rögzítésnek az a rendeltetése, hogy az államhatárt „láthatóvá” tegye. A szomszédos államok közötti viszony rendezettségének lényeges kérdése az államhatalom gyakorlása térbeli kiterjedésének egységes értelmezése és ismerete. E kardinális kérdés jegyében történik meg többek között a határvonal rögzítése, amely különböző módon és formában történik. Az egyik módja a határokmanyokban, a másik a határjelekkel történő rögzítés.

Az államhatárok megvonása egyben a terület szuverenitását is kijelöli, hiszen az államhatárok az államok kizárólagos hatalma (szuverenitása) alá eső területeket választanak el egymástól. A határok pon-

Suba János

Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei

tos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhe-

tetlen. Nem jogi, hanem politikai kérdés, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt, ugyanis a nemzetközi jognak nincsenek anyagi jogi szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék.

Így az államhatár egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani.¹

Az államhatárok mindig a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. Az államhatár az állam területi felségjoga gyakorlásának határa. Az államhatárok ugyanakkor azt a területet is körülhatárolják, amelyen az államnak bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségei vannak.

A határmegállapítás a jövőre nézve beállított kötelezettség; amikor két ország meghatározza a köztük lévő határt, akkor egyik fő céljuk a szilárd és végleges megoldás rögzítése (delimitáció). Azaz az állami hatáskörök térbeli érvényesítésének jogi és politikai rögzítése. Ez után a megvont határok térbeni megjelenítése és azok kitűzése következik (demarkáció), amelyet rendszerint az államok kétoldalú (néhány esetben többoldalú) bizottsága a 19–20. sz.-ban a „határmegállapító bizottságok” hajtottak végre.² A demarkáció eredménye a határ messziről láthatóvá tételére (abornemne).

A történeti irodalomban az államhatárok kialakulásának vizsgálata a 19. század végén kezdődött, majd a trianoni békeszerződés után kapott nagyobb hangsúlyt, és a rendszerváltozás után folytatódott.³ A politikai földrajzi megközelítések elsősorban az adott nemzeti érdekek, értékek leképeződései, s mindig az egyes államok hatalmi törekvéseit és érdekeit hordozzák magukon. Az államhatárok politikai földrajzi elmélete mindig az államelméletek függvényében alakultak és fejlődtek, szorosan összekapcsolódva a nemzetközi jog felfogásával.⁴

Az államhatár fogalma történelmileg változó kategória, minden korszakban mást és mást takart. Hosszú utat tett meg, amíg eljutott mai értelmezéséig.⁵ Középkori forrásaink nagy része határjáró oklevél. A falvakat és birtokokat az oklevelekben megemlített határokkal adományozták, sőt az adománylevélbe sokszor befoglalták a határok leírását is. Ha ez nem történt meg, a beiktatás alkalmával megjárt határt utólag foglalták írásba. Oklevelek ezrei tanúsítják az ország területén végrehajtott birtokbejárások és határ-megállapítások emlékét. A határjárás először még a birtok, birtokrész, falu fekvésének meghatározására szorítkozott.⁶

Később kibontakozik a jogelkülönítő szerepe, szilárd pontokat jelölnek meg, és megnevezik a szomszédos területek birtokosait is. A birtok kiterjedését jelölő természetes végső pontok (fák, források, dombok, hegycsúcsok, sziklák) mellett nagy szerepet kapnak a birtok határát jelölő mesterséges jelek (földhányások, faoszlopok, élő fába vésett jelek).

Később megkettőzik a jeleket, a régiék mellett újakat állítanak fel. A szomszédos birtokos is megjelöli a birtokának határait.⁷

A határjelek bizonyos távolságközökben követték egymást. Ezért később az égtájak szerint is megjelölték az egyik határjeltől a másikig követendő irányt. A határjelek egyre sűrűbbek lettek, egyre közelebb és közelebb kerültek egymáshoz. Az oklevelekben néha előfordul, hogy a *metát communis*nak írták. Ez már birtokjogi problémákat is felvetett. Ugyanis ez már a két szomszéd közös földjén feküdt, tehát az közös birtokukban volt. Az is előfordult, hogy nagy, fő és közös határjelet örökítettek meg a határjelek sorában. A földhányásokat, esetenként párosával, sőt – hármas vagy négyes határszögletben – hármasával vagy négyesével rakták, aszerint, hogy hány határ futott össze a kérdéses ponton. Ez már azt jelentette, hogy a határjelek között rangbeli különbségek voltak. Egyeseket ugyanis *capitalis* vagy *capitaneus metának*, vagyis fő határjelnek neveztek. A többiekhez képest az ilyen nagyobb és kiemelkedőbb határjelek rendszerint a megjárt és leírt határ kezdő vagy végső pontján helyezkedtek el. Az is előfordult, hogy két vagy több határ összeszőgelésénél is fő határjeleket állítottak. Ritkán *principalis*, tehát ugyancsak fő határjelet említettek, vagy főbbeknek neveztek azokat.

A határjelek anyaga az volt, amit a helyszínen találtak. Ezeket átalakították úgy, hogy alkalmasak legyenek a funkciójuk betöltésére, vagyis a határt „láthatóvá” tegyék. Ez lehetett természetes és mesterséges határjel, illetve a kettő között egy átmeneti kategória, amikor a természetes anyagot átalakították. Ilyen volt például az élő fa, amelybe keresztet véstek, így segítve elő a jobb felismerhetőséget.

A természetes határjelek között kiemelkedő fontosságúak a vízfolyások: folyók, patakok, erek, vízfolyások (fluvius, rivulus, meatus aque, agua). Amikor a határ a vízfolyás volt, akkor annak középvonala volt a határvonal. Amikor a folyó vagy patak idővel megváltoztatta a medrét, akkor birtokzavar keletkezett, akár követte az új folyást a határ, akár maradt az elhagyott meder (halvány, morotva, holt ág, alveus) határnak. Később a vízfolyás mellett a parton a földből kupacot, *meta terreát* hánytak, jelezve a határ állandóságát.

A hegyek eleve kijelölték a határ futását. Ahol nem volt, ott mesterségesen hozták létre a dombokat, halmokat. A földhányás (*meta terrea*) a legegyszerűbb mesterséges határjel volt. Egyszerűen határnak is mondták, utalva a határ megjelölésében játszott nagy szerepére. Később ezeket legtöbbször megjelölték: valamilyen jellemző ködarabot rejtettek el benne, azért, hogy a határjel akkor is a helyén maradjon, ha a földkupac megsemmisül, így a határjel újból „feldombolható” legyen. A halmokban és földhányásokban elhelyezett kövek már formázott kövek, általában malomkövek voltak („perforata” kő, „lyukas” kő), amikor a határon a földre ásták. Az ilyen követ nem lehetett utánozni, és könnyen rájuk is lehetett

ismerni. Különösen fontos pontokon – általában ahol két-három falu határa összefutott – erősítették meg a határt.

A *határfa* a határ megjelölésére szolgáló élőfa, megjelölve. Magyarországon a 13–15. században terjedt el a kereszttel megjelölt határfa. A határ megvonásánál azokat a fákat használták fel határjelül, amelyek a határvonalba estek, de különös, sajátos alakjuknál fogva kiténtek a többi közül, és így magukra vonták az emberek figyelmét. Ilyenek voltak az ún. ikrus, vagyis az ikerfák, amelyek egy törzsről nőttek fel (bifurcata), de akadtak egy töről növe hármas fák is a határon. A határjelül kijelölt fákban az országnak jóformán mindenféle faja képviselve volt. Legfontosabb a tölgyfa volt, amely három név alatt is (quercus, ilex, cherfa) előfordult.

Vagyis a birtokjogok elkülönítése a természetes határjelek megállapítása révén, ha ez nem volt, akkor mesterséges határjelek felállítása útján történt meg. Azaz, amikor valamely birtok határainak bejárásáról van szó az oklevelekben, az e célból kiküldött személyek feladata a birtokjogok egymástól való elkülönülése volt.

Az oklevelek elemzéséből kitűnik, hogy a *határ* szó egy ideális, azaz nem létező pontot, később vonalat jelentett. A latin *meta* és *terminus* szót felváltva használták a határpont és határvonal értelmezésében. Vagyis a határ jogelkülönítő jelentéssel rendelkezett, valamilyen jog érvényének, hatóerejének területi végpontjait jelölte ki. Azaz: a határ és a jog feltételezte egymást.

A határra a 11. sz.-tól használták a klasszikus latin nyelv *terminus*, vagyis határ szavát. Emellett írták még *marchiának*, *finisnek*, *limesnek*. Magyarul pedig használták határként a szláv eredetű *megyét* vagy éppen *mesgyét* is. Utóbb a terminus mellett elsősorban a *meta* terjedt el, amely ugyan valójában a *signummal* együtt határjelet fejezett ki, de idővel, tágabb értelemmel, egy lett magával a határral, esetleg vagyla-gosan is szerepelve egymás mellett.

A középkori magyar állam területe a királyi jog („*ius regnum*”) érvényesülési területével volt azonos. Ezért a gyepek, később a végvári vonalak nem határok voltak, hanem egyszerű védelmi vonalak, erősítési rendszerek.⁸ Feladatuk a jogok őrzése, és nem az elkülönítés volt. Okleveles példáink is vannak, pl. 1256-ban IV. Béla Jordanus comesnek, Arnoldus fiának egy királyi erdőt adományozott, amely „a szepesi kerületben a Poprád folyó mindkét partján, országunk gyepei és Lengyelország határai között fekszik”.⁹ Ebből kifolyólag az *országhatár* nem más, mint a „*ius regnum*” érvényesülési területe, amely az évszázadok folyamán gyakorta változott, így az országhatár legtöbb esetben bizonytalan volt.

11–13. századi törvényeink és okleveleink az országhatár fogalmának megjelölésére minden alkalommal a *confinia* szót használták. Az oklevelekből azonban kitűnik, hogy a *confinia* szó nem jelentett pontosan megvont határokat,¹⁰ határvidéket jelentett. Határmente, végek jelentés is illik rá. Vagyis államhatárokról nem beszélhetünk. Azonban ez a technicus terminus még sokáig használatban volt.

A 13. század második felétől egyre sürűbben szerepel a *meta* és a *limes* szó is. A határmenti birtokadományozó oklevelek elemzése nyomán – amelyek jelzik a nyugati határvidék jelentékeny sávjának fokozatos idegen kézre kerülését – kiderül, hogy az adományozás jogi formulái nem tértek el a szokásostól. Vagyis a jogi kifejezés nem tett különbséget a királyságbeli vagy az idegen személy részére tett adomány között. Minél tovább maradtak a határ menti birtokok az adományozottak jogutódai kezén, annál inkább fennállt a veszély, hogy elhomályosul e birtokok „in Hungaria” fekvésének gondolata. Abban az esetben, ha a birtokadomány a mentességek és kiváltságok egész sorozatával párosult, megesett, hogy az idegen országgal határos terület észrevétlenül levált a Magyar Birodalom testéről. Így a „*ius regnum*” érvényének határa, az országon kívül álló személy vagy testület (egyház) részére történt birtokadomány folytán beljebb tolódott. Az országhatárt hol kijebb, hol beljebb képzeltek, aszerint hogy a határ menti birtokra érvényes volt-e a „*ius regnum*” vagy sem.

Oklevelekből tudjuk, hogy a változás a 14. század elején következett be. Ettől kezdve a határmente egy földdarabjának egyszerű bérbeadásában már az ország területi integritásának veszélyeztetettségét látták. Például. Károly Róbert 1324-ben a Nagymartoni comesnek adományozta a Lajta mellett elterülő Alramus nevű földet. Az oklevél szerint e föld a német határvidéken, de még a magyar királyságunk határain belül (intra metas regni nostri) feküdt. Alramus korábbi birtokosai egy bizonyos Pohamariusnak és az ausztriai Wyhck polgárainak adták bérbe, és ezáltal áttörték az ország határait (ruptis metis). A birtok eképpen idegen kézre jutott, amiben a király az ország határainak megsértése miatt hűtlenséget látott (non sine infidelitatis vicio ruptis metis regni nostri). A birtokot ezért jelenlegi birtokosaitól visszavette és a Nagymartoniaknak adta.¹¹ Így egy magánjogi aktus is az államhatár megbolygatását jelentette. Ez azt bizonyítja, hogy az államhatár fogalma ekkora már kialakult. Ezen a határon már volt néhány fix pont is. Például I. Lajos 1347. június 30-ai oklevele, melyben megerősíti a korábbi adományát, kiemelve, hogy István vajda az osztrák végekre rendeltetve, a királyságunk határán egy hegyet, amelyet a németek szálltak

Határfa – Az ún. Lónyay-határfa a Kis-Tisza holtá-ga mellett, Nagylónya mellett

meg, visszafoglalva, ott Szarvkő várát építtette fel, s így királyságunk igazi határát visszaszerezte.¹²

A határvillongások okai addig mindkét országban a birtokosok sérelmei voltak. Az országok közötti békeszerződésekben a határ menti viták eldöntésére bírákat küldtek ki. Például egy 1323. évi oklevél a magyar király és az osztrák hercegek közötti határvizsoly elsimitásáról intézkedik, s hogy a békét az addig gyakori határvillongások meg ne zavarják, a király bizottságot rendel ki a királyság határain „in metis regnorum nostrorum” felmerülő vitás kérdések állandó elintézésére.¹³ Később az idegenek már nem látták a határok sérelmét a magyar birtokosságban. Hiszen az országok közötti szerződésekben és a békeszerződésekben is állandóan szerepelt a határok kérdése.¹⁴

Valószínűsíthető, hogy az államhatár – gondolatban élő – fogalma a 13–14. század fordulóján alakult ki, hiszen a magánbirtokhatár megvonásának előfeltétele az a gondolat volt, hogy az ország területe zárt jogi egységet alkot.

A 14. században már élt és működött az egyik államot a másiktól elválasztó államhatár fogalma, sőt az államhatár kérdése állandóan szereplő kérdéssé vált, mint szabályozandó kérdés. Hiszen a határ feltételezi az egy területre fennálló jogot. Amikor kísérlet történik az államhatárok megvonására, a jogi alapot a Szent Korona biztosítja, mint a királyi hatalom jelképe. Az ország területe a Szent Korona teste (corpus). Abban az esetben, ha az ország határain egyes birtokokra a királyi jog érvénye elhomályosult, akkor is élt e részeknek az ország jogi egészébe való tartozásának gondolata. Hiszen az állam határa a corpus tagjai birtokának határaival estek egybe. Azok a törekvések, amelyek a jogi egész – a Szent Korona testének – megcsonkítására törekedtek, a rendek ellenállásába ütköztek, hiszen a rendeknek az ország területére egyenlő joguk volt. Ezért követelték a rendek az ország területének épségben tartását. Ekkor kezdtek feltűnni az államhatár egyes elemei (fix pontok).

A 15–17. században a határvillongásokat egyszerű magánjogi aktusként kezelték. Kezdetben a törvénycikk a magánbirtok és az államhatár megállapítását összemosták.

A 18. században fogalmilag kialakultak, és a század végén a valóságban is megszilárdultak a magyar

állam határai. A határkiigazítás ekkor már nem egyszerűen magánjogi aktus, hiszen a magánbirtokhatár (*limes privatus*) megvonása semmiképpen sem befolyásolta az új államhatár vonalának megállapítását. A magyar álláspontot először Esterházy nádor 1630. évi levele fogalmazta meg. Száz év kellett, míg az osztrák rendek elfogadták a magyar álláspontot, a magánbirtok és az államhatár szétválasztásának el-

vét.¹⁵ Például az 1753:23. tc. alapján felállt bizottság úgy döntött, hogy az államhatárok (*publici limites*) megvonása az elsődleges feladat.¹⁶

Az államhatár vonalként történő megjelenítése hosszú folyamat volt; az államhatárt a 17–18. században egyrészt írásban – a békeszerződések mellékleteként rögzített határleírásokban –, másrészt térképeken rögzítették.¹⁷

*

Az államhatárok rendszerint részben természetes, részben mesterséges határok. E megkülönböztetésnek jogi szempontból nincs jelentősége. A határ tehát mindkét esetben azonos fogalom: az érdekelt államok megegyezésével megállapított vonal, illetve

az arra merőlegesen elhelyezkedő sík. A természetes határ egybeesik egy földrajzi adottsággal: hegyvel, folyóval vagy állóvízzel. Ezzel szemben mesterséges határ esetében a határvonal mindenféle természetes terepalakulattól függetlenül, kizárólag elméleti úton megállapított vonal. A mesterséges határok több esetben követik a földrajzi hosszúsági vagy szélességi köröket. A természetes határok esetében is szükségképpen létezik egy képzeletbeli vonal. A hegynél ez a vonal a hegygerinc, illetve a vízválasztó; a folyónál a meder középső vonala, illetve, ha a folyó hajózható, a hajózható mederrész középvonala, a sodorvonal.¹⁸

Az államhatárok jellegük szerint lehetnek (rendszerint):

1. Orografikusok, azaz olyanok, amelyeknek természetes a jellegük. A természetes terepviszonyok mentén fordulnak elő, pl. a hegygerinceken, a vízfolyások, a vízválasztók mentén stb. Ilyen jellegűek a Kárpátokon lévő államhatárok egyes részei, vagy a vízfolyások (Lajta, Dráva, Duna stb.) mentén.

2. Geometrikusok, azaz olyanok, amelyek az egyik ponttól a másikig húzódnak, tekintet nélkül a természetes felszíni alakulatokra és viszonyokra; az ilyen határok általában figyelemmel vannak a lakos-

Határoszlop Győr, Sopron, Vas és Veszprém vármegye találkozásánál (Marcaltó, 1792)

ság alapvető életérdekeire, például: nem elzárni őt a vízforrásoktól, az egyes tulajdonost nem elválasztani a telkétől, nem megzavarni a lejtős területeket, nem kettéosztani a helységeket, a falvakat stb. A pontok összekötő vonala rendszerint az egyik határjeltől a másik határjelig húzódó egyenes mentén terül el.

3. Csillagászatiak, vagyis olyanok, amelyek párhuzamos vonalak, illetve a délkörök mentén terülnek el. A csillagászati határok általában természetellenes határok, és nemcsak az egyes lejtős, meredek területrészeket választják el egymástól, hanem keletkezésükkel megzavarják, megbontják a természetes gazdasági viszonyokat, kapcsolatokat, és rendszerint szétválasztják az egyes nemzeteket és nemzetiségeket is. A csillagászati államhatárok keletkezésének oka rendszerint a gyarmatosító politika volt. A gyarmatosító hatalmak így jelölték meg érdekszférájukat, amelyek később határokká váltak, pl. Kanada és az USA határvonala, egyes afrikai államok határai. Így volt ez pl. a második világháború után Korea vagy Vietnam szétválasztásakor.

Az államhatárok vagy a szárazföldön, mint úgynevezett „száraz határok” (vagyis mint szilárd határok), vagy vízfolyásokban (vizes áramlatokban) húzódnak. A vízáramlatok esetében az államhatárok rendszerint az áramlat közepében helyezkednek el, esetleg a hajózható folyók hajózási medrének a közepén, mégpedig azért, hogy mindkét part lakosai számára biztosítva legyen a vízhez való jutás. A vízáramlatokban levő államhatárok lehetnek:

1. Rögzített államhatárok, ami annyit jelent, hogy ha bármilyen okból megváltozik a határ menti vízáramlás iránya, az államhatárok akkor is állandóan ugyanazon a helyen vannak. Ha a helyi lakosok között kétségek merülnek fel, mert nem ismerik az áramlásváltozás okait, akkor a létrejött problémák megszüntetése céljából újra kell mérni a közös határokban szereplő adatokat, illetve azok alapján új méréseket kell végezni a vízsodrás helyein. A méréseket időnként rendszeresen meg kellene ismételni, ez azonban elméletileg az államhatárok időnkénti változtatását jelenti.

2. Ingatag, változó államhatárok; az ingadozás automatikusan megfelelne a határfolyam közepe fokozatos folyamatos természetes mozgásának, vagy a hajózható meder mozgásának a hajózható sodrásában. Problémát a vízfolyás tulajdonképpeni középvonalának a kijelölése szokott okozni. A vízfolyás

középvonalán rendszerint azt a folyamatos vonalat értjük, amely egyenlő távolságra van mindkét ki egyenesített partvonalától, tekintet nélkül az öblökre; amennyiben szigetek is vannak, akkor a vízfolyás fő ágában húzódik tovább ez a vonal.¹⁹

Az államhatárok kijelölésének első fázisát rendszerint azok delimitációja jelenti. Az államhatárok delimitációján általában az államhatárok kitűzését értjük,

amire rendszerint a béke- és egyéb szerződésekben kerül sor, amikor újból megállapítják az államhatárokat. Emellett általában meghatározzák a határvonal irányát, és azt berajzolják a szerződés mellékletét képező, nagy méretarányú térképbe is. Az államhatárok megállapítását rendszerint megelőzi az attribúciós (allokációs) eljárás, amelynek célja döntéshozatal a meghatározott földterületek szétválasztása, esetleg együvé tartozása ügyében. Az attribúciós döntéseket sokszor az érintett államok jelenléte nélkül hozták meg. Az allokációnak lehet szerződéses és szerződésen kívüli jellege. Például a tri-

Határkö az Írott-kői kilátóban (1922)

anoni határok megvonásának szerződésen kívüli jellege volt.²⁰ A Felvidék visszatérésekor a két fél együtt határozta meg a területek hovatartozását.²¹

Az államhatárok delimitációjáról szóló határozathozatalt követi azok demarkációja, az államhatárok demarkációján azok kitűzését értjük az adott térségben; ezt rendszerint az államok kétoldalú (néhány esetben többoldalú) bizottsága hajtja végre. A demarkációs határral kapcsolatos ténykedésben a határterületben érintett vagy az ügyben érdekelt államok vesznek részt. Ez a demarkációs bizottság a tulajdonképpeni tevékenységéhez általában műszaki elveket és útmutatókat dolgoz ki, amelyek biztosítják a műszaki eljárás lefolytatását a térségben végzett geodéziai jellegű munkák során, illetve a határ menti tartózkodás szabályozásakor, továbbá meghatározzák a pontos mérési eljárások normáit, a határjelek elhelyezésének a módjait stb. Ezek a „műszaki utasítások” nem részei a szerződésnek. Mindkét műszaki delegáció számára azonban nélkülözhetetlenek a műszaki munkálatok egységes lefolyása céljából. A határdokumentáció a határvonalat ábrázoló térképművekből, az elvégzett mérések adataiból, a határvonal leírásából, esetenként a bizottság üléseiről, illetve a határjelzések elhelyezéséről felvett jegyzőkönyvekből stb. tevődik össze. A kidolgozásra kerülő határok tartalmát rendszerint meghatározza az új határokat leíró szerződés.

A korábban elvégzett határjelölés ellenőrzését, felülvizsgálatát redemarkációnak nevezzük, ami általában új határjelzések elhelyezésével, a régiek megváltoztatásával, esetleg kicserélésével jár. Hasonlóan, redemarkációt hajt végre azon államok közös bizottsága, amelyeknek a határaitól van szó, mégpedig a megállapodott műszaki irányelvek, utasítások alapján. Az államhatárok demarkációjával vagy redemarkációjával összefüggésben van azok rendszeres kitűzése is, esetleg a kitűzés kiegészítése, pótlása.²²

A határvonal rögzítése különböző módon és formában történik. Egyik módja a határokmányokban, a másik a határjelekkel történő rögzítés. Az államhatárok fizikai megjelölése határjelzők, határjelek révén történik. Más jeleknek az állami határokon (állami címet viselő tábla elhelyezése, oszlopok, gyakran nemzeti színekkel kifestve, különböző táblák elhelyezése stb.) nincs határjelző jellege, csak kifejezi az államhatárok irányát, vagy figyelmezteti az embereket az államhatárok közelségére és helyére. A határjelek megjelölik az államhatárok vonulatának minden változását, azok áthaladását a vízfolyásokon és kommunikációkon, illetve minden, topográfiaileg jelentős helyen. A határjelek alakját, méreteit és idomformáját a szerződésekben határozzák meg, esetleg az érdekelt államok vagy azok szervezetei által megkötött más közös dokumentumokban.²³ A határjelek szerepe a határvonal rögzítése, így téve lehetővé az államhatalom gyakorlása térbeli kiterjedésének egységes értelmezését, ismeretét.

Az egyes módokon belül különböző formákat alkalmaznak a felek, amelyeket szerződésekben rögzítenek. A határjelekkel történő rögzítésnek az a rendeltetése, hogy az államhatárt „láthatóvá” tegyék. Ez azért fontos, hogy a határőrizeti szervek és a határon túli lakosság is ismerje a határjeleket, mert az ismeret birtokában nagymértékben csökkenthető a határrend megsértésének száma. A határjelek azonban gyakran ki vannak téve természeti és más hatásoknak; megsemmisülhetnek, eltűnhetnek. Tekintve, hogy az államhatár határjelek nélkül nem érzékelhető, szükséges az államhatár és a felmérési rendszer okmányokban történő rögzítése. A határjelek alakját, műszaki leírását és a feliratok tartalmát, a határvonal megjelölése céljából elhelyezett határjelek számát és elhelyezésük módját a határokmányokban rögzítik.²⁴

A határjelek elhelyezését a terepen egy sor tényező befolyásolja. Ezek lehetnek: a vonalvezetés iránya, a határvonal helye, a terep jellegétől függően, közös

folyók léte, a folyó vonalával megegyező vízi határszakai. E tényezőktől függően megkülönböztetünk közvetlen és közvetett jelölési módokat.

A közvetett megjelölésre szolgáló határjelek nem mutatják az államhatárok vonalát, mert a határvonal mellett vannak lerakva. Annak az államnak a kezdetét jelzik, amelynek a területére vannak elhelyezve.

A közvetlen jelölési módot ott alkalmazzák, ahol a határjelek a határvonalon helyezhetők el. Alkalmazása rendszerint szárazföldi határszakaszon történik. Ebben a módban az egysoros elhelyezési formát alkalmazzák. Az így elhelyezett határjeleket kétoldalú határjeleknek nevezzük.

A közvetett jelölési módot rendszerint a vonalával megegyező vízi határszakaszon és közös utak mentén alkalmazzák. Ezen esetekben a határjelek nem helyezhetők el a határvonalon, hanem csak a folyók partjain vagy az utak két

oldalán. Az így elhelyezett határjeleket *egyoldalú határjelek*nek nevezzük. Formáját tekintve ez a jelölés kétsoros. A határjelek távolsága a határvonaltól, de még a viszonylatokon belül is változik.²⁵

Az egyoldalú határjelek páros vagy váltakozó határjelölési rendszerben kerülnek alkalmazásra. A páros elhelyezésnek az a lényege, hogy a két szemben lévő határjel összekötő vonala a határvonalon merőleges legyen. Váltakozó elhelyezés az, amikor a két határjel nincs szemben egymással, és az összekötő vonalak nem merőlegesek a határvonalra.²⁶

A határjelek földmérési úton meghatározott pontokon, általában az államhatár töréspontjain állnak. A határjelek pontos helye a határokmányokban van rögzítve. A határjeleket úgy állítják fel a terepen, hogy a földmérési úton bemért pont a határjel csúcsával vagy a fedőlapon lévő, bevéssett kereszt metszéspontjával essék egybe. A kereszt középpontjából két irányban bevéssett vonal a határvonal menetét mutatja. Ezekben, az esetekben a határkö alatt geodéziaileg biztosított jel, hely helyezkedik el, amely mutatja az államhatár pontos helyét; ez az ún., földalatti stabilizáció, amelyet a határkö felületén lévő kereszt alak jelenít meg. A kereszt mellett fel lehet tüntetve az államhatár vonalának irányára utaló jelzés is. Annak érdekében, hogy a terepen kitűzött és a határjellel állandósított pontok maradandósága biztosítva legyen, a jelzések alatt a földben, meghatározott mélységben úgynevezett földalatti jel helyezhető el. A földalatti jel téglalap vagy kerámilap, amelynek közepén bevéssett kereszt jelöli a földmérési pont helyét. A föld felszínén álló határjel megsemmisülése esetén a

Határjelző tábla levétele a magyar kir. honvédség felvidéki bevonulásakor (Komárom, 1938)

földalatti jel segítségével újból meg lehet állapítani a pont helyét. Földalatti jel nem minden határjelnél kerül alkalmazásra, hanem csak azoknál, amelyeknél ezt a határokmány előírja.²⁷

A határjelek, azon szerepükön túl, hogy általuk válik láthatóvá az államhatár menete a jelölési rendszerben, egyenként, vagy csoportonként még külön szerepet is betölthetnek.

A határjelek feloszthatók helyük és szerepük, anyaguk és alakjuk szerint. Helyük és szerepük szerint: hármashatár-, szakaszhatár-, főhatár- és egyéb határjelek.

A hármashatárjelek három állam határának találkozási pontján, azaz hármashatárpontra helyezkednek el. Szerepük az, hogy a három állam határának találkozási pontját jelöljék meg. A szakaszhatárjelek az egyes fő szakaszok kezdőpontjain helyezkednek el. Helyük a jelölési rendszerben mutatja külön szerepüket, a szakaszok jelzését.

Ettől az általános rendszertől eltérően a trianoni román viszonylatban a szakaszokat nem a szakasz kezdetén, hanem a végén jelölik és szakaszvégeknek nevezik.²⁸

A határvonal fő töréspontjain főhatárjeleket alkalmaznak. Egyes esetekben – különösen ismétlődő származási rendszernél – az alszakaszoknak is lehetnek jelei.²⁹ Az általánostól eltér a trianoni déli határszakasz, ahol a fő töréspontokon számozott határjelek állnak. A határjelek általában számozottak. A számozott megjelölés azért fontos, mert a mellék-törési pontokon számozatlan jeleket alkalmaznak. A határvonal melléktöréspontjain „egyéb” határjeleket alkalmaznak.³⁰

Az egyéb határjelek lehetnek: mellék-, közönséges, közbeiktatott, számozatlan határjelek, sokszögjelek, határjel-középpontok, határjelcsoport, határdomb facölöpökkel, facövekkel és az egyoldalú határjelek.

Fontos szerepe van a határjel-középpontoknak, amelyeket csak a magyar–(szovjet) ukrán viszonylatban alkalmaznak. Külön szerepét az adja, hogy ezen a határszakaszon egyoldalú határjelek vannak, páros rendszerben elhelyezve. A szárazföldi határszakaszon a tényleges határvonalat tulajdonképpen a határjel-középpont jelöli. A határjelcsoportok több határjel együttes alkalmazását jelentik. Szerepük az, hogy az egyoldalú határjelek alkalmazásánál a kétol-

dalú határjelek alkalmazására – fordítva – való áttérést mutassák.³¹

A határjelek – határszakaszonként (viszonylatonként) – anyaguk, méretük és alakjuk felosztása szerint eltérőek lehetnek. Anyaguk szerint lehetnek terméskő, betonkő, vasbeton, fa, föld és fém határjelek. A fa–föld és a fa–fém együttesen egy jelként is alkalmazható. A leggyakrabban alkalmazott anyagok: a betonkő, a vasbeton és a fa. Alakjuk szerint lehetnek gúla, hasáb és henger alakúak. A gúla alakú jeleket általában hármashatár-, szakasz- és fő- határjelként, a hasáb és henger alakúakat pedig fő-, illetve egyéb határjelként alkalmazták.³²

A határjelzőket rendszerint megjelölik a szomszéd országok megnevezésének a kezdőbetűivel, például: Ö = Ausztria, R = Románia, CS = Csehszlovákia, S = Szlovákia. Az államhatárok közvetlen megjelölésénél a határjelen rajta vannak a szomszédos államok iniciáléi úgy, hogy abból az államból jól láthatók legyenek, amely országnév iniciáléit viseli, illetve amely országról szó van. A közvetett jelölésnél, amikor a határjel csak annak az államnak a kezdőbetűit tartalmazza, amelyiknek a területén van

maga a határjel, az iniciálékat ezen úgy helyezik el, hogy azok láthatók legyenek, s befelé tekintsenek abba az államba, amelyiknek az iniciáléiról szó van.

Amikor e határjelzők elveszítik „határt jelölő” funkcióikat – vagyis, amikor a határvonal menete megváltozik –, akkor, a közhiedelemmel ellentétben, a határt jelző jelek nem mindegyikét távolítják el. Amelyek geodéziailag bemértek, és a szükséges további földmérési munkákra megmaradnak, azokat csak „határok jellegüktől” fosztják meg, azaz törlik az iniciálékat, betűket, számokat.³³

Az államhatár némely esetben az utakon és az országutakon megy keresztül, azok hosszában. A szomszédos államok érdeke azt eredményezte, hogy az utakat és az országutakat, amelyek közepén megy a határ, használhatják mind a szomszédos államok, mind e szomszédos államok polgárai. A trianoni magyar határok esetében sok utat elzártak a forgalom elől.³⁴ Az ezen utakon való tartózkodás nem megengedett harmadik állam polgárai számára. A szomszédos országok állampolgárai, akik a közös határukon közlekednek, kívánságra kötelesek hivatalos igazolvány-

Műszaki határvonal az osztrák-magyar határon (Horvátzsidány, 1956)

nyal igazolni állampolgárságukat, mégpedig mindkét állam hivatalos szerveinek. Az egyik állam szervei az ilyen útszakaszokon csak a saját államuk polgáráival szemben léphetnek fel, kivéve, ha ezt szerződés szabályozza. A közös határutak fenntartását mindkét állam közösen hajtja végre a határaikon lévő utakon, illetve a területükön. Kivételes esetekben határmenti

útnak nyilváníthatnak olyan utat is, amely az egyik állam területén az államhatár közelében húzódik, vagy váltakozva a két szomszédos állam területén, Ilyen pl. az osztrák határon a Pinkavölgyi út.³⁵

A határvonalon felmerülő problémákat a két állam által létrehozott közös bizottság oldja meg, amely meghatározott időközönként ül össze.

Jegyzetek

¹ A föld belsejére és a légitérre is tekintettel államhatárnak azt a képzeletbeli síkot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges (*Allam- és jogtudományi enciklopédia*. I. kötet, Budapest, 1980, 391–392. p.)

² Suba János: *A magyarországi határváltozások végrehajtói – a Határmegállapító Bizottságok a XX. században*. In: *Tanulmányok a XIX–XX. század történetéből* (ELTE, Budapest, 2001, 273–284. p.); Suba János: *Magyarország államhatárának változásai 1867–1947 között (A határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX–XX. században)* (kézirat, PhD-értekezés, 2002; a továbbiakban: Suba, 2002).

³ Karácsonyi János: *Halvány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól* (Századok, 1901, 1039–1060. p.); Nagy Imre: *Lajta, mint határfolyó* (Századok, 1871); Kring Miklós: *A magyar államhatár kialakulásáról* (különlenyomat A bécsi Gróf Klebansberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet IV. Évkönyvéből, Budapest, 1934); Kring Miklós: *Magyarország határai Szent István korában* (Budapest, 1938); Kring Miklós: *A muraközi országhatár a magyar–horvát viszony történetében* (Budapest, 1942); Suba János: *Magyarország határának kitzűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)*. I–IV. (doktori disszertáció, kézirat, 1996, 1–1002 p.; a továbbiakban Suba: *Magyarország határainak kitzűzése*); Suba, 2002.

⁴ Az államhatárral kapcsolatos földrajzi kutatásokat kronológiailag vizsgálva megállapítható, hogy kezdetben a történeti, majd a természeti földrajzi elemek kaptak kiemelt hangsúlyt. A természetes határok elmélete, vagyis az államhatárok földrajzi alapjainak megfogalmazása, majd az erre ráépülő nemzetállam ideája az etnikai határelméleteket erősítette fel. Másik oldalon az államgazdaság szerepének túlértékelése a gazdasági államhatárok elméletének kialakulásához vezetett. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk után a határmentiség és a határmenti kapcsolatok újra felértékelődtek, és a kutatásuk előtérbe került (Suba János: *Az államhatárfogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban*. In: *Az integrálódó Európa politikai földrajza*. III. magyar politikai földrajzi konferencia. Pécs, 2004, 125–129. p.)

⁵ Suba János: *Államhatár-elméletek a XIX–XX századi szakirodalomban*. In: *Az ezer éves magyar rendvédelem*. (Rendvédelem-történeti füzetek XI. évf., 14. sz. Budapest, 2005, 127–132. p.)

⁶ Például a tihanyi alapító oklevél; idézi: Marczali Henrik: *Enchiridion fontium historiae Hungarorum* (A magyar történet kútforrásainak kézikönyve. Budapest, 1901, 81–86. p.); Wenzel Gusztáv: *Árpádok Új Okmánytár*. I–II. (Pest–Budapest, 1860–1874, I. köt., 33. p.; a továbbiakban: ÁUO). A határnak, mint jogelválasztó fogalomnak első bizonyítéka: ÁUO, I. köt., 77. p.

⁷ *Oklevéltár a Tomaj nemzetségheli Losonczy Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk.: Varjú Elemér, Iványi Béla (Budapest, 1908–1928, I. kötet, 4., 9–10. p.; a továbbiakban: Bánffy-oklevéltár); *Nagy Mihály és Sztáray gróf Sztáray család oklevéltára*. Szerk.: Nagy Gyula. (Budapest, 1887, I. kötet, 11. p.; a továbbiakban: Sztáray-oklevéltár); *Zala vármegye története. Olevéltár*. I–II. Szerk.: Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Nagy Gyula (Budapest, 1860–1890, I. kötet, 4. p.; a továbbiakban: Zalai oklevéltár). A határjelekről, a határ pontosságáról: Bánffy-oklevéltár, I, 29–32. p.; Zalai oklevéltár, I, 34 és 43. p.; *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék – A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. Barabás Samu. I–II. (Budapest, 1895, I. kötet, 246., 280., 318. p.; a to-

vábbiakban: Teleki-oklevéltár); Szentpétery Imre: *Az Árpád házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. (Regesta Regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica. Tom. I.) (Budapest, 1923, I. kötet, 246., 280., 318. p.)

⁸ A gyepekre és a határvédelemre lásd: Fodor Ferenc: *Adatok a magyar gyepek földrajzához* (Hadtörténelmi Közlemények [a továbbiakban: HK], 1936, 124. p.); Moór Elemér: *Gyepvédelem és településtörténet* (Szeged, 1938); Horváth Miklós: *Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI–XII. században* (HK, 1957, 1–2. sz., 120–178. p.); Borossy András: *Határőrség és határőrök az Árpád korban* (HK, 1977, 4. sz., 543–557. p.); Kristó Gyula: *Szemponatok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez* (HK, 1973, 4. sz., 639–648. p.)

⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Georgius Fejér (Budae, 1829–1844, IV/2. kötet, 380. p.; a továbbiakban: CDH); ÁUO, VIII., 241–243. p.

¹⁰ CDH, III/1. kötet, 199. p. A határleírásban nyoma sincs, hogy e vidéken pontosan megvont országhatár állt volna. Vö.: CDH, III/2., 214. p.; IV/1., 390. p.; VIII/2., 508. p.

¹¹ CDH, VIII/2., 535–536. p.

¹² Vö.: CDH, IV/3., 392. p.

¹³ CDH, VIII/7., 142. p.

¹⁴ Jogtörténeti szempontból Albert 1439. évi dekrétumával kezdődik az országhatárok problematikája. A legelső törvény, az I. Albert dekrétumában szereplő 1439:17. tc. így fogalmaz: ami a határokat és határvonalat illeti, szívesen megteszünk mindent, a mit a főpapoknak, báróknak és az ország nemesinek tanácsából törvény szerint tennünk kell. Az 1492:25. tc. megfogalmazása szerint: kiigazítandó határookra nézve határozza el a királyi fenség, hogy az ország hasznára mit volna legjobb tenni. A történelmi Magyarország határáról szóló utolsó törvényt 1903-ban (9. tc.) szentesítette Ferenc József. 464 év alatt 92 törvény született az ország határaitól. Lásd: Suba János: *A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények*. In: *Az ezer éves magyar rendvédelem* (Rendvédelem-történeti füzetek XI. évf., 14. sz. Budapest, 2005, 102–119. p.)

¹⁵ Bécs, Hofkammerarchiv. Niederösterreichische Herrschaftsaktent. Fasc. F. 15. 1629.

¹⁶ Staatsarchiv des Inern und der Justizbau: Hofkanzlei II..A. 3.I.-Ö. Stmk.-Ungarn.

¹⁷ Suba János: *Magyarország határtérképei a XX. században*. In: *A Magyar Földrajzi Konferencia 2001. Tudományos Közleményei*. Szerk.: Dormány G., Kovács F., Péti A., Rakonczai J. (CD, Szeged, 2001, 1–4. p.)

¹⁸ Suba János: *Az államhatár fogalmának értelmezése* (Geodézia és Kartográfia, LV., 2003, 4. szám, 37–41. p.)

¹⁹ Suba János: *A Duna, mint határfolyó*. In: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Szerk.: Frisnyák Sándor, Tóth József (Nyiregyháza–Pécs, 2003, 305–314. p.)

²⁰ Suba: *Magyarország határainak kitzűzése* (1996)

²¹ Suba János: *Határkijelölés a Felvidék visszatérése után (1938–1940)*. In: *Kárpát medence vonzásában* Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk.: Fischer F., Hegedüs K., Majoros I., Vonyó J. (Pécs, 2001, 463–482., 598. p.)

²² Lásd: Suba János: *Magyarország határainak kijelölése az 1947. évi Párizsi békeszerződés alapján*. In: *Háborúból diktatúrába*. VII. Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos konferencia, 1995. október 25–28. (Rendvédelem-történeti füzetek. VI. évf.,

7. szám. Szerk.: Dr. Öry Károly. Budapest, 1996, 96–106. p.; a továbbiakban: Suba, 1996)

²³ Suba János: *Az államhatár megjelölése* (Geodézia és Kartográfia, LV. évf., 2003, 3. szám, 31–33 p.; a továbbiakban: Suba, 2003)

²⁴ Suba, 2002

²⁵ Vö.: Suba János: *A magyar-osztrák határ kitűzése és határ-okmányai*. In: *Magyarok maradtunk, 1921–1996. Konferencia a soproni népszavazásról* (A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 20. Szerk.: Turbuly Éva. Sopron, 1997, 71–82. p.)

²⁶ Suba, 1996, 96–106. p.

²⁷ Suba, 2003, 31–33. p.

²⁸ Suba János: *A trianoni magyar–román határszakasz térképei és leírása*. In: *Táj, környezet és társadalom. Landscape, Environment and Society. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzorasszony tiszteletére*. Szerk: Kiss A., Mezösi G., Sümeghy Z. (Szeged, 2006, 611–617. p.)

²⁹ Suba János: *A magyar–csehszlovák határszakasz határköveinek története 1921–1925*. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve XV., 2001*. (Balassagyarmat–Salgótarján, 2001, 31–49. p.)

³⁰ Suba János: *A magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921–1924 között*. In: *A Mura mente és a trianoni békeszerződés – Pokrajina in trianonska mirovna pagodba* (Lend-

avski zveki – Lendvai füzetek. 17. Szerk.: Göncz László. Lendva/Lendava, 2000, 137–153. p.)

³¹ Suba János: *A magyar–szovjet határ kijelölése, kitűzése*. In: *Földrajz és Turizmus. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60 születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Kókai Sándor (Nyiregyháza, 2006, 299–311. p.)

³² Suba János: *Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései*. In: *Háború, Forradalom, Trianon*, V. Magyar Rendvédelem-történeti Konferencia, Budapest 1993. szeptember 21–23. (Rendvédelem-történeti füzetek IV/5. szám. Szerk: Dr. Újhelyi Gabriella. Budapest, 1994, 61–64. p.)

³³ Suba János: *A magyar–csehszlovák határszakasz határköveinek története 1938-ban*. In: *A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve XXVI*. Szerk.: Kapros Márta, Lengyel Ágnes, Limbacher Gábor. (Balassagyarmat–Salgótarján, 2002, 139–160. p.)

³⁴ Suba János: *Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között*. In: *A Kárpát-medence politikai földrajza*. IV. magyar politikai földrajzi konferencia, Pécs 2004. okt. 7–8. Szerk: Pap Norbert, Végh Andor (Pécs, 2005, 110–118. p.)

³⁵ Suba János: *A trianoni határmegállapítással kapcsolatos jogi kérdések rendezése a magyar-osztrák határon*. In: *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Szerk.: Mezey Barna (Jogtörténeti Értekezések 28. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 463–490. p.)

Az Árpád nevéhez fűződő honfoglalásnak a közismert dokumentumok alapján itt bemutatandó hadszervezeti, politikai és ügyleti szimbólumai markánsan demonstrálják mindazt, amit a jelképtan és például a történeti antropológia egybehangzóan vall a szimbólumok lényegéről. Nevezetesen, hogy a szimbólum nem rögzült jelentésű, hanem csak a kontextus függvényében – olykor többszörös párhuzamú vagy kapcsolatú analógiákkal – értelmezhető. Ilyen természete folytán rendszerint sokjelentésű és sokféle vonatkozású, megértéséhez az adott kor és az adott kulturális környezet – világkép, mitológia, mondák, hagyományok – ismerete és tekintetbevétele szükséges.²

Az árpádi honfoglalás hosszas felkészüléssel, gondosan előkészített hadműveleti, áttelepedési és országszerzési politikai vállalkozása volt az európai sztyeppén élő lovasnomád népek dentumogeri, szkíta kultúrájájú, zömmel türkonogur-szabir etnikumainak. Mind az előkészületi, mind a végrehajtási stádiumban jelentős szerepet kaptak az akciót leginkább jellemző szimbolikus cselekmények, nevezetesen:

- *előkészületül* a vérszerződés, a hét fejedelmi személy szövetsége és
- a fejedelem- vagy vezérválasztás kazár módja,
- a *végrehajtási akció* során a jelképiségben több-

Szádeczky-Kardoss Irma

A honfoglalás politikai szimbolikája¹

szőrösen összetett fehérló-mondában megörökített szimbolikus hadüzenet és földvédelmi ügylet.

Mindezek rendeltetése egyenként és együttesen is az volt, hogy a terv és a végrehajtás sikerét minden lehetséges – jogi, diplomáciai és kultikus – eszközzel biztosítsák.

I. A vérszerződés joghatálya és a Hétmagyar Törzsszövetség

Anonymusnál az Álmosnak tett szövetségi esküt a közismert *vérszerződés* pecsételte meg, amelynek a honfoglalás korában már több évezredes múltja volt a sztyeppén. Valójában az

ókori Kelet kultúrájából ered – egyik változatát a Bibliából ismerjük –, s különböző variációkban már az ókori Perzsiában³ és a szkítáknál is adatolt gyakorlat volt. A mi honfoglalásunk utáni sztyepei történe-

Vérszerződés (László Gyula: 50 rajz a honfoglalókról [1982] című könyvéből)

tét pedig leginkább a mongol testvérbarátság intézményében, az *andaságban* követhetjük nyomom.⁴

A hadbavonuló harcosok egymás segítésére kötött *magánszövetsége* mellett ismeretes a békekötés, illetve a nemzetségek, *törzsek szövetségi szertartásaként* is.⁵

A magyar jogéletben a vérszerződés szokása egy esettel még a 14. és a 15. századból, sőt 1537-ben is adathozható.⁶ Legutóbb pedig sikerült egy vérszerződést Géza fejedelem és Szent István korában is kimutatni.⁷ De élt e szokás hagyománya még a múlt században, sőt talán él még ma is a bukovinai székely magyarok népi jogszokási gyakorlatában, a *testvériesülési szertartásban*. Az egymást testvérré fogadó felek ujjukat megsebzik, s a kicsorduló vért kölcsönösen megízlelve azontúl testvérnek tekintik egymást.⁸ E népszokás külön érdekessége, hogy szertartása tökéletesen megegyezik az ókori pártus⁹ uralkodók Tacitus által feljegyzett szövetségekötő vérszerződésével.¹⁰

Az ókori kultúrákban a vér az életerő, az élet jelképe volt.

Egyetemes volt a hit, hogy a véráldozat¹¹ termékenységet, jólétet, sőt *örök életet* eredményez,¹² akik pedig az áldozati vért megízlelik, azokat a szimbolikus vérrokonság *szent* köteléke köti egymáshoz.¹³ A *Hétmagyarok* vérszerződése ezt az örökre szóló *szimbolikus vérrokonságot* hozta létre a résztvevők és népeik között, szakrális köteléket, amelynek elárulása megbecstelenít, s megvetést és pusztulást von maga után. A vérszerződési szertartás a jelképes (fiktív), de teljes joghatályú rokoni kapcsolatban résztvevőket egyenjogú testvérré tette, vagy egyetlen (új) nemzetségbe tömörítette, illetve néppé – esetünkben magyarrá – avatta.¹⁴ A Hétmagyarok vérszerződésével tehát, mint addig is mindig a sztyeppén, új törzsszövetség, új néven új nép született. Kötelék, amely *belső viszonyban egyenlőséget*¹⁵ teremtett, *kifelé pedig kölcsönös védelmi és támadó szövetségként funkcionált*.

A vérszerződés szimbolikus vérrokonság-teremtő tartalmán túl a történelmi körülményekből az a politikai tartalom is következik, hogy nemcsak a törzsszövetség résztvevőinek belső viszonyát és pozicionális kapcsolatait a szimbolikus vérrokonság jegyében meghatározó rendeltetéssel jött létre, hanem azért is, hogy az Álmossal szövetkezők ezáltal a Pannóniában talált előkelő nemzetségekkel szemben is „örökre” biztosítsák maguknak a honfoglalásban való részvételből eredő státuszt és az ország ügyeinek intézésében való mindenkorai elsőbbséget. *Ez, a történelmi*

körülmények párhuzamában, a vérszerződési feltételek rendszeréből is így olvasható ki.

A vérszerződés ilyen rendeltetését valószínűsíti a tény, hogy a honfoglalók nyilvánvalóan tisztában voltak a Kárpát-medence belső tagozódásával, etnikai és birtokviszonyaival, a túlélő rokon avarok helyenkénti jelenlétével, feltehető területi („ösiségi”?) igényeivel. Számolniuk is kellett mindezekkel, s e jogi relációk hatásával. Elemi érdekük volt tehát az elsőbbség vagy mellőzhetetlenség kellő időben való biztosítása a *vérszerződés* által. Ezt a „kunokkal” való kijevei találkozás lefolyása, az ugyancsak *hét kun* vezér csatlakozása és a velük ugyancsak „*pogány módra*” kötött *szövetség* is valószínűsíti. Ezek a lehetséges és valószínű összefüggések is arra utalnak, hogy a honfoglalás nemcsak katonailag volt alaposan megszervezett és előkészített művelet, de jogi és diplomáciai értelemben is. A korabeli törzsi tagozódású (szövetségi) társadalom és állam jogrendjének magas színvonalát is mutatván.

Szkita vér- (testvér-)szerződés ábrázolása (Kul Oba-i szkita vezéri kurgán arany ruhadísz)

A vérszerződés kapcsán valamennyi krónikánk *hét* fejedelmi személyről, hét vezérről, hét kapitányról emlékezik, szinte plasztikusan domborítva ki a *hetesség* fontosságát. A 7-es a legősibb szent szám. A hetes jelcsoport, a hetes rendbe sorolás a szakrális teljesség, az égi eredet és küldetés legősibb szimbólumainak egyike.¹⁶ A hetes törzsbecsztás vagy hadrend szimbolikus jelentése tehát szintén ősi kultikus hagyományon alapul. A Hétmagyar elnevezés, továbbá a Kürt és Gyarmat törzsek Kürtgyarmat néven egyetlen törzsbe tömörítésével a valójában 8 törzs hetes keretbe való szervezése, a *hetes rend* a magyar törzsszövetség sorsát determináló szakrális rendező elv volt, s oly nyilvánvalóan, hogy még a környezetünk is hamar kiismerte. Ennek következménye, hogy az augsburgi győzők a magyar foglyok közül éppen hét megcsonkított gyászmagyart küldtek haza a vereség hírével. A revanstól rettegő győztes preventív lélektani hadviselési gúnyolódása (mert valójában erről volt szó) – és annak a történelmi hagyományainkba mélyen beépült tragikuma – nyilvánvaló bizonyosság ebben a történelmi epizódban is a hetes rend sorsmeghatározó, szimbolikus jelentőségére.

Hadtörténészek sora mutatta ki, hogy a Lech-mezői vereség közel sem volt oly jelentős, mint ahogy arra emlékezünk. Márpedig ha ez így van, akkor a tragikus emlékezet okára leginkább a lelki megrázkódtatás kínálkozik magyarázatul, a sokk, melyet a

megcsonkítva hazabocsátott hadfiak hetes létszáma, s velük a *hetes rendbe szövetkezett* magyarság sorsát, jövőjét determináló mágikus hetes szám által *szimbolizált szakrális* érték varázstörő, s ezáltal félelmetesen sorsrontó megcsúfolása okozott. Ezt a következtetést támasztja alá más oldalról a 942. évi hispániai kalandozás mór adata,¹⁷ mely a magyarságot hét vezér alá sorolja, de nem a törzsek élén álló fejedelmek egyidejű felsorolásában, hanem kronologikus uralkodói sorrendben. Az Attila nevével kezdődő és éppen hét nevet tartalmazó névsor nem folyamatos – csak a feltehető legjelentősebbeket nevezi meg –, s Árpád után nem személynévvel, hanem a „Hetedí”-k sorszám-névvel végződik:¹⁸ egyértelműen jelezve még ebben a felsorolásban is a hetes rend szervezeti és hagyománybeli fontosságát.

A honfoglalás tehát – a korabeli szokás és köztudat szerint – *e szimbólumok* jegyében

- a sikert és az életerőt biztosító *vérszerződés* révén,

- egymással *szimbolikus* vérrokonságba kapcsolt nemzetségek és törzsek együttes hadi vállalkozásában,

- a korabeli világkép szerint a legfontosabbat, az égi és földi teljességet, a küldetést, az égi rendelést *szimbolizáló*, egyben a sikert, és az ég oltalmát is garantáló előkészítésben és szervezésben,

- a *mágikus hetes szám szimbolikus* kötelékében,

- s mindezen jelképes biztosítékok misztikus segítségébe és garanciájába vetett hittel indult, és bent, a Kárpát-medencében ugyancsak a siker biztosítására segítségül hívott jogi és szakrális szimbólumok védelmében, a fehérló-monda eseményeivel folytatódott. Mely események szereplői a mágikus erőket szimbolizáló fehér ló, a meghódítandó országot szimbolizáló nyaláb fű, a tarisznya föld és a kulacsnyi Duna-víz.

II. A kazár szokás szerinti pajzsra emelésről

Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár a 10. század közepén nála járt magyar követek, Tormás herceg és Bulcsú horka elbeszélése alapján azt jegyezte fel, hogy az *Etelküzü nevezetű helyeken élő türkök* első vajdájának, *Levedinek* a kazár kagán kegyéből kazár előkelő (hercegnő?) felesége volt. Ez a diplomácia nyelvén azt jelenti, hogy Levédi és az etelközi türkök kazár érdekszférában, Kazáriával függő viszonyban élő törzsek voltak. Az elbeszélés ugyanis így folytatódik: a kazár kagán „üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból *hívatta* őt magához? A kagán azt mondta neki, hogy *’azért hívtattunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmessédj a mi szavunknak és parancsunknak’*. Ő pedig válaszolva a kagánnak azt mondta: *’nagyra*

értékelem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, mint-hogy azonban *nincs elég erőm* ehhez a tisztségedhez, *nem fogadhatok szót neked*, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár Álmos, akár a fia Árpád legyen inkább a fejedelem, aki *rendelkezésekre áll’*. Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszéltek ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja Álmos,¹⁹ minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, s rátermett volt erre a tisztségre, és *így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették*. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.”

Sokféle értelmezése van ennek a feljegyzésnek. Mi ezek kiegészítésül – olykor utalva is rájuk – azt vizsgáljuk meg, hogy mi következethet ezen *híradás jogi relevanciáiból*.

Mindenekelőtt az, hogy Levédi nem önálló, és még csak nem is szövetséges fejedelem vagy vezér volt, hanem a türkök – vagy onogurok – kazár függésbe került, hódolt vagy hódoltatott részlegének egyik vajdája, aki tekintélye, rangja, katonai ereje, képességei révén a többi közül kiemelkedő vezér volt, s ennek – valamint az óbolgár királylajstrom alapján feltételezett Atilla–Irnik/Csaba–Kovrat–Bat Baján vonalon való leszármazása – révén részesülhetett a kazár házassági kapcsolat kitüntetésében. Függő helyzetének egyértelmű jele az a mód, ahogyan a kagán őt *maga elé rendelte*, nemkülönben az a mód, ahogyan Levédi az iránta való hajlandóságért és jóindulatért *illő köszönetet* mondott!... Levédi és a fősége alatt álló – onogur vagy/és türk – törzsek függése tehát e leírás alapján nyilvánvaló. Nincs rajta mit tagadni. Legfeljebb arra következethetünk bizonyos jelekből, hogy nem a honfoglalásra készülő egész törzsszövetség állt ebben a kazár alárendeltségben, hanem csak egy részük, azok, akiket a feltehetően szabad státuszú türk–szabir törzsekkel való vérszerződési szövetség szakított ki a kazár függésből.²⁰

De nézzük tovább, mivel hártja el magától Levédi a kagáni kegyet: „minthogy azonban *nincs elég erőm* ehhez a tisztségedhez, *nem fogadhatok szót neked’*. Ha nem tette volna hozzá azt is, hogy „*nem fogadhatok szót neked’*, akkor az erőtlenségre való hivatkozás önmagában akár azt is jelenthetné – amire Kristó Gyula is következtet²¹ –, hogy Levédi így hártja el magától a nem vállalt kliens bábfejedelemséget. A „*nem fogadhatok szót’* azonban ennél többre, kifejezett akadályra utal. S hogy ez mennyire így van, s nemcsak szóvirággal leplezett önértéről van szó, az a korabeli sztyeppai jogszokásból következethető.

A sztyeppai jogszokás szerint azok a népek, amelyek elveszítették önállóságukat, vagyis más hatal-

makkal függő viszonyba, tehát szolgaságba keveredtek, e helyzet jogkövetkezményeként süllyedtek úgynevezett pufferszerepbe, így lett osztályrészük az előhadbeli szolgálat, és így váltak gyepűörző peremnéppé. Ebből az alárendelt szerepből csak hadi érdemek árán lehetett egyénileg vagy csoportosan ki-, illetve a szabad emberek s népek társaságába visszamelkedni. Ez a degradálódás egyúttal azt is jelentette, hogy az adott nép, törzs és annak vezére elveszítette a szabadokkal való egyenrangúságát, vagyis: ha volt a vérszerződők között szabad törzs, a kazár alávetettség Levédit – bármilyen nemzeti tekintélye, bármennyi embere és kagáni támogatottsága volt is –, alkalmatlanná tette a Hétmagyarok szabad törzsei fölötti fejedelemségre. Levédi tehát valóban *gyenge* volt a tisztségre, de nem a kora vagy testi erőtlensége miatt, hanem *jogi értelemben*. („Nincs elég erőm” = nincs jogom.)

A feljegyzés szerint a kazár követek a kagánnak immár Almos megválasztására tett javaslatát „megbeszélték” a tanácskozó magyarokkal, tehát bekapcsolódtak azok vezérválasztó tanácskozásába. Ebből azonban túlzás volna a kagáni befolyás különös súlyára következtetni. Különösen, ha azt látjuk, hogy Kazáriának gyakorlatilag semmilyen, számára előnyös befolyása nem volt a vezérválasztásra. A sztyeppei jogszokási háttér előterében az a tény, hogy a kagán követi részesei lehettek a magyarok tanácskozásának, nem jelent többet, mint egy diplomáciai gesztust. De vajon meddig terjedt ez a defenzív, konfliktuskerülő diplomácia? Feltétlenül beletartozott-e az is, hogy a magyarok a *kazárok szokása és törvénye szerint emeljék pajzsra a fejedelmet*?

Ennek mérlegeléséhez is a jogi háttérrel kell megvizsgálunk.

Az ókori kultúrákban kialakult szokás szerint a jogélet a *köztudomásra* épült. A köztudomás alakításának, vagyis a közhírré tételnek – egyben a *legitimáció*nak is – részben a látványosság és a szabályozott szertartásszerűség, részben a tárgyi és cselekvési szimbolizmus volt az eszköze. Ilyen volt például a pajzsra emelés is. Ez tette egyértelművé mindenki számára, hogy fejedelmet választottak, és hogy ki a fejedelem. Ez általános sztyeppei szokás lehetett, ami azonban nem zárja ki, hogy az egyes népeknél más-más szertartási koreográfia szerint kellett annak történnie, mert az adott körben csak így volt joghatályos az aktus.²² Így nyilvánvaló, hogy Tormás és Bulcsú beszámolójában a *kazár szokás* emlegetése nem a kazár függést jelzi, hanem – a magyar szokástól eltérő jelleg kiemelésével – az aktus közlési jellegét és szerepét hangsúlyozza. Ami akkor, közismert szokás lévén, bővebb magyarázatot Konstantin császár feljegyzésében sem igényelt.²³ Mindenki tudhatta, hogy a ceremónia a kazároknak szólt, nem a magyaroknak.

Anonymus szerint – aki egyébként erről a kazár módra történt pajzsra emelésről nem ír (és ez lényegesnek tűnő momentum) – Árpád apját, Álmost a hét

vezér azért választotta főfejedelemmé, mert Atilla leszármazottja, s így egyéb alkalmassági tulajdonságai mellett azért is a legalkalmasabb, mert jogalapot biztosít Atilla földjének birtokbavételére.

Márpedig éppen Atilla az, akiről krónikáink szerint a magyar történelmi köztudomás azt tartotta számon, hogy egy Cezunmaurnál/Zeiselmauernél aratott győzelem után „a hunok *római módra* királyukká tették”. Holott Atilla legitim vezér és uralkodó volt, akár mint Bleda társuralkodója, akár pedig mint Bleda halála utáni egyeduralkodó! De ugyanebből a magyar köztudomási forrásból tudjuk azt is, hogy Atilla „sátrait is a különböző országok módja szerint szokta vala készíttetni”, és istállóiban is különböző országokból származó lovak sokasága volt. Priszkosz rétor még azt is feljegyezte, hogy Atilla táborában az ő háza vagy sátra állt a legmagasabb ponton, magasabb helyre a bizánci (római) követek sem verheték sátrukat.... Márpedig ez is a jogélet szimbolizmusájaként alakult így. Mert ezek mind olyan szimbolikus jelek, amelyek mindenki számára egyértelművé tették a hatalmi helyzetet és a hierarchikus viszonyokat. Evégett, a közérthetőség érdekében, a közhírré tétel eszközeként volt szükség a különböző népek szokása szerint készült vezéri sátrakra, a különböző népek szokása szerint felszerszámozott lovakra és a római módra történt királlyá tételre. Mert hol és mikor került rá sor? A hagyomány szerint egy Róma seregei fölött aratott győzelem után és annak helyszínén, a legyőzött és hódoltatott rómaiak, illetve szövetségeseik jelenlétében! Az értelmezésnél azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy – amint Priszkosz rétor ezt is feljegyezte – Atillát épp Róma haragította meg azzal, hogy nem uralkodói, hanem csak vezéri címmel titulálta, holott ő Isten kardjának birtokosaként a világ urának tartotta magát. Így a római módra véghezvitt királyavató ceremóniának nyilvánvaló rendeltetése az volt, hogy a legyőzöttek előtt, az általuk ismert *római szokás* szerint, az ő számukra érthető szertartással deklarálja, s tegye egyértelművé és köztudottá Atilla uralkodói mivoltát. Nyilvánvaló, hogy a választási ceremóniába burkolt üzenet magának Rómának (is) szólt.

Valószínűleg nem Atilla találta fel ezt a módszert, hanem az szükségszerűen alakult ki a folyton hadban álló, más és más törzseket vagy népeket meghódító keleti törzsek, törzsszövetségek és birodalmak hatalomgyakorló, hadvezetési és diplomáciai jogszokásában. Ezért akkor is a korabeli diplomáciai jogszokás lényegét mutatja, ha valójában ilyen történelmi esemény nem is volt – legalábbis krónikáinkon kívül más adat nincs ilyen eseményről –, és ha csak mint lehetséges Róma-leckéztető megoldás, csupán mondai elemként (toposz) épült be a magyar Atilla-hagyományba. Ugyanis a mondák, hagyományok nemcsak a történelmi események néphagyomány szerinti emlékei, de az adott kultúra adat- és mintatárjai is egyben, amelyekben az egyes történetek a különbözőféle élethelyzetek megoldásának tantörténeteiként

is funkcionálnak. Ám a megoldást bennük mindig az adott társadalmi és jogélet szabályai határozzák meg, ezért alkalmasak a korabeli szokások rekonstrukciójára való alapulvételre.

Mindezek tanulságaként nem alaptalanul feltételezzük, hogy a *kazár módra* történt pajzsra emelés egyáltalán nem a szokás átvételét vagy a kazár főhatóság tényleges vagy konspiratív elismerését jelzi, hanem ellenkezőleg, éppen a függetlenség jegyében történt fejedelmválasztás deklarálását és a kazárok tudomására hozatalát jelenti.

Amiként Atilla is már a hunok királya volt amikor *római módra* (is) királlyá tették, úgy az is bizonyos, hogy Árpád sem a *kazár módra* történt pajzsra emeléssel vált a magyarok főfejedelmévé. *Ahhoz ugyanis a hun és magyar legitimitású aktusra volt szükség, hogy valaki hun vagy magyar legfőbb uralkodó vagy vezér lehessen.*

Van a magyar történelemnek még egy olyan eseménye, amelyről a korai krónikai feljegyzések Atilla és Álmos, illetve Árpád hatalomba emelésének leírásához hasonló módon emlékeznek meg. Szent István királyról jegyezték fel, hogy a Koppány elleni hadbavonulásának kezdetén Hunt és Paznan sváb lovagok a Garamnál – avagy a Garamban – „*német módra*” övezték fel. Ennek is többféle értelmezése van: leginkább a bajor függés, de legalábbis az idegen befolyás hangsúlyozásával. Azt az anomáliát pedig, hogy egyes krónikák a Garamban, mások szerint a Garamnál írják a felövezést, elfogadottan Esztergom német Gran nevével magyarázva szokás feloldani. Minden valószínűség szerint tévesen.

László Gyula állapította meg,²⁴ hogy az őv a népvándorlás-kori – tehát keleti – népek egyik legfontosabb társadalmi rangjelzője. Már a hunoknál is a szabadság és a rang jele, s valamely tisztségbe való beiktatás eszköze. Ez a szerepe az avar korban és a honfoglaló magyarok körében is nyomon követhető. De jelek vannak a szokás európai idegenek által való átvételére is.

Más helyen már felvettem annak erősen valószínűsített lehetőségét, hogy Árpád-kori nyugati vendégeink nagy része nem germán-német-sváb-cseh stb. jövevény, hanem olyan hun és avar eredetű nemzetségek, akik a hun és avar birodalmak nyugati gyepűrégióiban, esetleg ott is széttelepítve, de identitásuk megőrzésével éltek túl az összeomlást és a rájuk telepedett Karoling-időket. Közéjük tartoztak a Svábföldről jött Hunt és Paznan (Hont és Pázmány) lovagok is, népes kísérettel. Ám ha ez így van, akkor vajon mit jelenthet a „*német módra*” történt felövezés? Különösen, ha azt feltételezzük, hogy Hunt és Paznan

– s az őket kísérő vitézek – hun vagy avar eredetűek, tehát sztyeppei szokás náluk is a felövezés.²⁵

Ennek az a valószínű magyarázata, hogy – amiként az övek díszítésében is vannak eltérések – a felövezési szertartás is eltérő lehetett a hunok-avarok és a magyarok körében. S valóban lehetett, hiszen akár ugyanazon szokás is eltérővé válhat, ha az egyik nép,

kiszakadva természetes etnikai közegéből, idegenek közé kényszerülve – a legtermészetesebb túlélő és önvédelmi reflexszel – szokásait, különösen ha azok kultikus tartalmúak, századokon át a változathatatlanságba merevítve konzerválja; míg a természetes etnikai és kulturális közegében maradt másik nép vagy néprész, szokásait és jelképeit az

életmód változásai által befolyásolva, folyamatosan alakítja.

Egy inkvizíciós vizsgálati regiszter késő Árpád-és kora Anjou-kori adatai²⁶ szerint Magyarországon a régi rítushoz kötődő falusi környezetben, a serdült fiúk ős(vallás)ji szokás szerinti, „*pogány*” módra való férfivá-harcossá avatása – a köznépi gyakorlatban, s még abban az időben is – szintén *folyóvíz partján, vízbe merüléssel/arclemosással és felövezéssel történt!*

Vessük mindezt egybe a Garamban vagy Garamnál (és nem Esztergomban, Esztergomnál) lokalizált esemény „*német*” módjával!... És máris nem olyan idegen befolyást sugalmazó az egész történet.

De mi szükség lehetett mégis a „*német módra*” kivitelezett ceremóniára?

A Krónika nem egyszerű (nagykorúsító, harc-képesítő) felövezésről beszél, hanem *karddal* való felövezésről. Ami – ez esetben, feltehetően – a fővezéri beiktatás aktusa. Azért volt rá szükség, noha István akkor már fejedelem, s ebből eredően vezér is volt, mert seregében akkor – amint a történelem is tanúsítja – nemcsak magyariak harcoltak, akik számára nyilvánvaló volt mind fejedelmi, mind fővezéri mivolta, hanem Vecellin, különösen pedig a *testőri* szerepű Hunt és Paznan vitézei is, akik számára egyébként Vecellin, Hunt és Paznan voltak a vezérek. Velük kellett az ő szokásaik szerinti *német mód*val tudatosítani, számukra kellett így köztudomásúvá és egyértelművé tenni, hogy ebben az ütközetben ki a legitim fővezér, kinek a parancsait kell teljesíteniük, s kit kell tűzön-vízen át követniük, s testőrként menteniük, őrizniük!

Megállapíthatjuk tehát, hogy a karddal való felövezés *német mód*ja sem a magyar szokások elhagyását jelenti, hanem éppen hogy az ősi szokások szellemében történt, Atilla, a hét vezér, Álmos és Árpád szokásainak követésével.

Honfoglalás kori lovas temetkezés Orosházáról (László Gyula: *Árpád népe* című könyvéből)

Nyilvánvaló tehát, hogy az idegen módi alkalmazása mindhárom esetben az idegeneknek szólt. Ahogy Attila sem a „római módra” történt királlyá tételtől lett hun uralkodó, úgy Álmost vagy Árpádot sem a „kazár szokás” szerinti pajzsra emelés tette a Hétmagyarok főfejedelmévé vagy fővezérévé, és István se a „német módra” történt felővezéstől lett fejedelem vagy király. Lényegét tekintve mindhárom *szimbolikus* aktus köztudomási jellegű és diplomáciai jelentőségű; s nem a magyaroknak, hanem Rómának, Kazáriának, valamint Vecellin, Hunt és Paznan vitézeinek szóló, *római, kazár és „német” szokásokkal kódolt információ volt.*

III. A fehér ló, valamint a fű, föld és víz cseréjének szimbolikus szerepe a honfoglalás eseményeiben

A Közel-Keletről, odébb pedig Perzsiából, Kínából, majd a szkítáktól már ókori adatok is vannak – a háziasított ló természetes használati és vagyoni, valamint az ebből eredő ügyleti értéke mellett – „a” ló, különösen a *fehér ló kultuszára*,²⁷ részben *kultikus, részben jogéleti és többféle diplomáciai szimbolikus szerepére*, mely legmarkánsabban a sztyepei lovas népek körében teljesedett ki.²⁸ A magyar őstörténeti hagyományban a ló szinte valamennyi ismert antik szerepében megtalálható. A különféle lovastemetkezési sírok tanúsága és Anonymus Tarcal-hegyi lóáldozati adata kultikus szerepüket mutatja. A kijevi, ladómériai és halicsi ruszoknak a fejedelemségeik önállóságának meghagyása fejében adott több ezres lóajándéka részben mint a függetlenség váltságául adott természetes vagyoni érték, részben mint diplomáciai ügyleti szimbólum funkcionál.²⁹

A lókultusz legközismertebb magyar története az úgynevezett *fehérló-monda*, melynek eseményei Anonymusnál és (Kézai gestája kivételével) többi krónikánkban is megjelennek. A különbség csak az, hogy a pogány mondai hagyományoktól elzárkózó racionális Anonymus gestája csak az alapul szolgáló történet jogi és diplomáciai (ügyleti) elemeit ismerteti, míg krónikáink a mondai, kultikus szálakat is bele-
szövik a történetbe.

Anonymusnál Árpád Salánnak 12 felszerszámozott fehér lovat küld „ajándékol” (másutt csak egy nagy fehér lovat), s cserébe a Duna vizéből kér két korsónyival, s egy nyalábbal Alpár homokjának fűvéből. Salán csak utóbb tudja meg, hogy a lóajándék földjének vételára volt. Később ugyanígy vásárolták meg Mén-Marót Bihar-országát is. Az anonymusi változatban a ló és a lószerszám, illetve a víz és a fű látszólag csupán ügyleti szimbólumok, cseréjük is csupán szimbolikus adásvételi aktus, amelynek létrejöttét végül is a legradikálisabb diplomáciai eszközzel, fegyverrel kényszeríti ki a hódító.

Már említettük, hogy Kézai egyáltalán nem ír erről a szimbolikus diplomáciai jogügyletről.³⁰ Viszont az

úgynevezett *Őskronikában*,³¹ majd például a *Képes Krónikában*, sőt Thuróczyánál is, megkettőződik és regényes mondai gazdagsággal teljesedik ki a szimbólumok szerepe.

A krónikák elsődleges történelmi és szimbolikus síkjában a ló még nem szerepel. A kémül küldött követ, Kusid feladata ekkor még csak annyi, hogy a Duna vizéből, Pannónia földjéből, s a mezők fűvéből kóstoló mustrát vigyen a vezérek hungi határon ütött táborába. Ott azonban nemcsak szemügyre veszik és megbecsülik az új ország javait, hanem – és ez a legfontosabb esemény – *áldozatot* mutat be velük Árpád a Mindenható Istennek. Ez az áldozat fejezi ki – szimbolikusán bár, de a legpontosabban – a honfoglalás célját és politikai koncepcióját.

Ennek bizonyosságául tekintsünk vissza néhány évezrednyi messzeségbe, abba a távoli kultúrába, melynek – fokozatos megismerése nyomán, valószínűleg szabir örökségül – ma már nem egy eleme mutatható ki a sztyepei népek, közöttük a magyarok kultúrájában is.

Mit tett Árpád a *mintául* hozott Duna-vízzel? Megtöltötte vele ivókürtjét, és „minden magyar színe előtt kérte a Mindenható Isten kegyelmét erre az ivókürtre, kérte, hogy adja nekik az Ur *mindörökre* ezt a földet”. Eszerint itt a víz, mint szimbólum, az országszerzés szakrális szertartási eszköze.

S mit mond egy Kaukázuson túli epikus emlék az alvilági útján közvetlen életveszélybe került Innin – ott éppen *országvédő, hadat segítő, termékenységi* – istennő életre keltéséről?

Ennek során Enki isten:

*„Egy emberkét teremt,
Egy alakocskát teremt,
Az élet fűvét adja,
Az élet vizét adja,
Egyötök az élet fűvét hintse rá,
Másótök az élet vizét hintse rá,
És Innin talpra áll.”³²*

Ebben a vegetációs körforgást mintázó alvilági történetben a víz – a fűvel együtt – a regenerálódás, az újjászületés mitikus szimbóluma,³³ varázserejű, életadó és feltámasztó *szakrális* szertartási eszköz, amivel ha valakit meghintenek, az meggyógyul, feléled, feltámad.

Felmerül a kérdés: vajon Árpád *szertartásának*, abban a Duna *vizének* és Alpár *fűvének* nem az volt-e az ősi szimbolikus hagyományok meghatározta célja vagy rendeltetése, hogy a fűvel és vízzel felélessze a magát Atilla leszármazottjának és örökösének tartó dinasztia birodalmát, s azon – Árpád személyében – az ősek tekintett hun Atilla hatalmát? Immár „mindörökre” kérve és biztosítva is maguknak a föld átengedését.

Vajon nem az ókori keleti, majd szkíta világkép magyarázza-e meg ezen szertartás szimbolikus tartalmát? Amely szerint a föld az Isten tulajdona, aki nekünk annak csak a használatát engedi át. S minthogy a királyi hatalom is isteni eredetű,³⁴ ezért az országgal

a király tettei által az Isten rendelkezik, aki, ha eladományozza is a föld egy-egy darabját, az nem szűnik meg Istené lenni. Pontos mása ennek a felfogásnak az a középkori magyar joggyakorlat, amely szerint az adománybirtok a nemzetség kihalásakor visszakerül a király rendelkezése alá, ahogy – ezt a Szent Korona speciális szerepére is tekintettel – a magyar történelmi

közjog mondja: visszaszáll a Koronára. A Koronára, mely az idézett fölfogás szerint ugyancsak isteni eredetű, akárcsak a királyság, a jog és a bíraskodás hatalma. Ezt a szemléletet és jogfelfogást tükrözi a *Képes Krónika*, ahol a föld „átengedését”, illetve „örökhaszonbérletét” emlegeti, és – ami nagyon fontos – már a magyar történelmi jogi terminológia is, amely határozottan differenciál az adomány-„birtok” és a föld-„tulajdon” között, és amely szerint a birtoklás szemantikailag máig is

a tulajdontól eltérő – olykor vele együttjáró, olykor attól elkülönülő – *használati* jogcím.

Árpád tehát a földnek nem tulajdonul adását, hanem örök birtoklását kéri a Mindenható Istentől, a Duna-vízzel telt ivókürt megáldásában. Valamennyi forrás a Duna vizéről beszél, akár Salánt, akár Szvatoplukot teszi az alkuban a honfoglalók partnerévé. Ez egyúttal azt is valószínűsíti, hogy bármilyen más víz nem is lett volna alkalmas sem a szakrális áldozati szertartás, sem az adásvételi szimbólum szerepére. Ennek okáról is Anonymusnál találunk tájékoztatást: „A földet – mondja Árpád –, amely a Duna és a Tisza között terül el, azon kívül a Duna vizét, amely Regensburg felől Görögországba folyik, a magunk pénzén szereztük meg”, tudniillik a 12 szerszámos fehér lóért. Regensburg, a frank vazallus bajor hercegi székhely ugyanis a valamikori Duna menti hun-avar területek, majd a magyar fejedelemség nyugati gyepűinek határán van, az aldunai szakasz pedig akkor a keleti gyepükön túli görög (bizánci) terület volt. S bár ezt a gesta-magyarázatokban másként szokás értelmezni, a történelmi környezeti és földrajzi – vagyis a geopolitikai – viszonyokból következően nyilvánvaló, hogy a Gesta itt félreérthetetlenül az Atila örökébe lépő Árpádnak e két határpont közötti Duna-szakaszra – a Duna mentén teljes egészében minden valamikori hun és avar birodalmi területre és gyepűre – támasztott jogigényét deklarálja!³⁵ Ezért

kellett a Mindenható Isten áldását a *Duna* vizére, a *Duna* vízzel telt ivókürtre kérni. S ezért kellett Salánnak vagy Szvatopluknak is Duna-vizet küldeni a lóért vagy lovakért cserébe.

Ezt, a szertartásban szimbolikusan kifejezett területi és jogigényt juttatják érvényre a Kárpát-medence elfoglalását folyamatosan követő – Anonymusnál is

elkülönítés nélkül elsorolt – nyugati hadjáratok és a gyepüknek a Duna mentén, az Ennsig, illetve a Szeret–Dnyeszter-vonalig való kiterjesztése is.

Figyelemre méltó, hogy a hagyomány szerint Árpád csak e kultikus szertartás után lépett fel Salánnal, illetve Szvatoplukkal és Mén-Maróttal szemben a szimbolikus vásárhoz vezető területi igényrel.

A krónikák másodlagos történelmi és szimbolikus sikerében csakúgy, mint Anonymusnál a ló-

ajándék, valamint az érte kért föld, fű és víz cseréjében a gazdagon felszerszámozott ló vagy lovak a maguk természetes értékével, a föld-, a víz- és a fűminta pedig egyrészt a követelt ország természeti értékeinek jelképeként, másrészt a *meghódolás*,³⁶ illetve az arra felszólító különbeni hadüzenet *szimbolikus jelként* vesznek részt, s hozzák létre azt a sztyepei szokás szerinti *adásvételi és egyben diplomáciai jogügyletet*, amelynek alapján Árpád és vezérei immár a sztyepei jog teljes legalitásával követelik a földnek és népének átadását, a magyarok hatalmába bocsátását. Ez tehát már a hódítás és meghódolás jelkép-együttese, melynek emléke nyilvánvalóan alapvető politikai fontosságánál fogva maradt fenn Anonymus gestájában és korai történelmi dokumentációnknak szinte valamennyi krónikájában. (Feltehető, hogy Kézai művének erről való hallgatását is valamely politikai szempont, legvalószínűbben a kunok befogadási-beilleszkedési problémái aktualizálták.)

Am Anonymus szerint Árpád nemcsak tizenkét fehér lovat küldött Salánnak ajándékkul, hanem tizenkét tevét és tizenkét kun fiút is, feleségének pedig tizenkét nagyon ügyes orosz leányt, továbbá tizenkét hölgyeményéprémet, tizenkét nyestbört és tizenkét aranyos köntöst.³⁷ A teve málhásállat, s mint a halicsiak ajándéka is jelzi,³⁸ a sztyeppén is használatos volt. S ha a halicsi ajándék valóságos volt, talán abból származott Salán tizenkét tevéje is. Mindenesetre

A magyarok honfoglalása – A fehér-ló-monda ábrázolásával (a *Képes Krónika* miniatűrjája)

az útrakelésnél hasznavehető kun fiúkkal és ügyes orosz lányokkal együtt a távozásra való felszólítás, az uralomátvitel szimbólumegyüttése is lehetett ez a sokféle ajándék.³⁹

Összefoglalásul tehát mindannak, amit az itt tárgyalt szimbólumok jelentéséről tudunk, s mindannak, amit az anonymusi *Gesta Hungarorum*, a krónikák a Salánál vagy Szvatoplukkal és Mén-Maróttal való egyezkedésről, földvétekről, szertartásról és áldomásról írnak, jogi és jogtörténelmi információirtartalma a következő:

- a lovasnépek a számukra legfontosabb – az életet jelentő – javaknak, köztük a lónak és a lószerszám-nak – nyeregnek, kantárnak –, valamint a földnek, víznek és a legelők füvének, egyrészt és elsősorban kultikus értéket, másrészt (a csereértékben) jelképes jogi relevanciát tulajdonítanak;

- következésképp ezek a javak, mint kultikus és jogi tartalom hordozói, egyszersmind kultikus és jogi jelentésű szimbólumok is;

- s mint szimbólumok válnak egyfelől kultikus szertartás, másfelől jogi aktus eszközeivé avagy kifejezőivé.

Eszerint Árpádnak a Duna vízával telt ivóvízre áldást kérő szertartása a *honfoglaló magyarok szakrális szerződése volt Istennel a föld átengedése, örök birtokba adására*. S a szerződés szakrális erejénél fogva hitbéli biztosítéka is a föld örök birtoklásának, az óhajtott végleges haza megteremtésének.

Tehát a honfoglalás politikai programjának végrehajtási szakaszára is kiterjeszhető az a megállapítás,

Jegyzetek

¹ Előszó helyett: Anonymus *Gesta Hungarorum*ának – és krónikáinknak – értékét nemcsak a honfoglalás történetének a korabeli köztudomás és történelmi közemlékezet szerinti leírása adja, hanem azok az adatok is, amelyek egy-egy jogszokási jogintézmény rekonstruálását teszik lehetővé. Ilyen, az ősi jogrendre utaló adat például a törzsszövetség létrehozásának szerződési módja, vagy a Duna–Tisza-közi és a Tiszán túli térségben a sztyeppei jog egyik speciális intézményének, a földvételek többszöri leírása. Ezen jogintézmények történelmi előzményei, valamint a sztyeppei és transzkaukáziai jogemléki vagy kultikus párhuzamokkal való egybevetése a jogtörténelmi vonatkozásokon túlmutató következtetésekre is alkalmat ad. – A krónikák és a szóbeli hagyományok gyakran vonnak össze hasonló sorsú történelmi személyeket, hasonló, de különböző idejű történelmi eseményeket, s olykor szakrális, mondai magyarázatot is fűznek hozzájuk. Egy vonatkozásban azonban következtetések: *a történet hitelesítő kereteit mindig a társadalmi élet keretei adják, amelyek legstabilabb alapja – vagy váza – a jog*, amely a társadalmi életet, intézményeket, lehetőségeket és konzekvenciákat szabályozza. Ezért a krónikákat és a mondai emlékeket a korabeli jogélet hitelesebb tanúinak tekinthetjük, mint a gyakran pillanatnyi aktualitások szerint magyarázott írott történelmi emlékeket.

² Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. *Jelképtár* (6. kiadás, Helikon, 2000, 7. p.; a továbbiakban: *Jelképtár*). *Történelmi antropológia*. Szerk.: Sebők Marcell (Replika Könyvek. Replika Kör, Budapest, 2000, 90. és 163. p.)

³ Cornides Dániel (1732–1789): *Értekezés a régi magyarok vallásáról*. In.: *Az ősi magyar hitvilág*. Szerk.: Diószegi Vilmos (Gondolat, 1971, 30–32. p.)

amelyet az előkészületek kapcsán tehattünk. Őseink – semmit nem kockáztatva és maximális biztonságra törekedve – a sikert koruk kultúrája, hitük és szokásaik minden lehetséges eszközével többszörösen biztosítva: törzseik szövetsége, valamint hadművészetük és fegyvereik erején kívül a foglalmi jogigényt megalapozó fejedelem- és vezérválasztással, vérszerződésük és önmaguk hetes rendbe sorolásának mágiájával, a pogány égiek jóindulatának, egyszersmind a Mindenható Isten segítségének áldozati elnyerésével, a szakralitás hatalmával, vagyis a siker valamennyi személyi, tárgyi és szimbolikus biztosítékával felvértezve hajtották végre honfoglalási vállalkozásukat.

Az előadás címe a honfoglalás politikai szimbolikáját igérte. Ehelyett mágiikus szimbólumokról szövegtünk. Úgy véljük, ez nem ellentmondás, mert annak a kornak kultúrája a mítosztól, a mágiától volt terhes. Minden egyéni és társadalmi törekvés sikere vagy bukása ennek – lényegében az Ég akaratának – függvényében nyert *jogosultságot*, biztatást és igazoló magyarázatot. Ennek a mágiának volt része az *áldomás* is, amelyről azonban viszonylag keveset tudunk.

Szimbolikus politikai jelentőségére abból következtethetünk, hogy az ország dolgát elrendező szeri gyűlés eseményei között kiemelkedő szerepére mutat Anonymus feljegyzése. Az áldomás újkori népi jogszokási szerepe pedig azt sejteti, hogy a feltehetően szabályozási újdonságot is jelentő szeri döntések *jogszokási érvényét* az áldomás biztosította, s feltehetően magát a gyűlést is vele zárták.

Zárjuk mi is ezzel a mondanivalónkat.

⁴ *A mongolok titkos története*. Ford. Ligeti Lajos (Gondolat, 1962)

⁵ Az ókori görög történetírók *szkita szokásként* ismerték. Pomponius Mela szerint a békekötési szertartás része volt, Hérodotosz és Lukianosz szerint a szövetségkötés. Solinus a szkíták és a médek szövetségi szerződésének mondja. Leo bizánci császár és a bolgárok 816. évi békéjét szintén vérszerződés pecsételte meg. A francia Joinville, Szent Lajos király életrajzírója is vérszerződést emleget Andronikosz görög császár kunokkal kötött szövetsége kapcsán. – Hérodotosz azt is írta a szkítákról, hogy a hadba vonuló harcosok is vérszerződéssel kötöttek egymással bajtársi szövetséget egymás megsegítésére. Megszébbített karjukból vért csesztettek egy edénybe, s kardot, nyilat, csákányt, hajtódárdát mártottak bele. Majd életrehalálra szóló hűségesküvet tettek, s az itallal felhígított vért megitták. Az ilyen szimbolikus vérokonság és fegyverbarátság egész életre szólt, s erősebb becsületbeli hűségi köteleket teremtett közöttük a valóságos vértestvérségnél. – A szkíták vérszerződésének régészeti emléke a Krim félszigeti Kul-obai szkita királyi kurgán arany lemezomborítású ruhadísz, mely művészi tökélytel adja vissza a vérszerződés lényegét. Két egymás mellett ülő férfi egyszerre iszik egy közös ivóvízűből. A fejük összeér, s kettősségében az egygyválás szimbolikus kifejezésül egyetlen arcot mintáz.

⁶ Cornides Dániel: *Értekezés a régi magyarok vallásáról*. Hivatkozik rá Kállay Ferenc (1790–1861): *A pogány magyarok vallása*. In.: *Az ősi magyar hitvilág*. Szerk.: Diószegi Vilmos (Gondolat, 1971, 119–120. p.); Tagányi Károly: *A magyar jogi népszokások gyűjtésének szükségességéről* (Budapest, 1919, 69–71. p.)

⁷ Szádeczky-Kardoss Irma: *A középkori krónikák és a korai magyar heraldika, mint jogtörténelmi forrás* (Jogtörténelmi Szemle, 2006, 4, 46–58. p.)

⁸ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1981, 497. p.); Tagányi Károly: i. m., 69–71. p.

⁹ *Parthia*: ókori keleti lovasnomád állam Kr. e. 247 és Kr. u. 227 között, a Kaspi tenger délkeleti partvidéke, a Pamir és a Zagrosz hegység közötti központi területtel. A pártusok is szkíta eredetű nép. Náluk is szokásban volt pl. a loáldozat, és a harcmodorukról feljegyzettek tökéletesen megfelelnek Bölcs Leó *Taktikájában* a türkök harcmodoráról írtakkal (Justinus: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig*. Ford.: Horváth János. Helikon, Budapest, 1992, 292–293. p.)

¹⁰ Cornelius Tacitus: *Összes művei*. II. Ford.: Borzsák István (Európa Kiadó, Budapest, 1980, 304. p.)

¹¹ *Magyar Mythologia* (Pest, 1854; hasonmás kiadás, Európa, 1987) c. művében Ipolyi Arnold is – vallási jellemzői alapján – a vérszerződést áldomásnak, vagyis áldozatnak tekinti, mellyel a szerződő fejedelmek Álmosnak életüket, vérüket ajánlják (532., 528. p.).

¹² Ez éllette a szakrális kagányilkosság kazár szokását is.

¹³ Jelképtár, 233. p.

¹⁴ Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története* (Debrecen, 1997, 14–15. p.). A szerző a vérszerződést szellemes következtetéssel igazságszolgáltatási jellegűnek látja, mondván, hogy a vele létesített szimbolikus vérrokonság „a vérbosszú kizárására szolgált, a törzsek között keletkezett viták szervezettébb, békésebb feloldását eredményezte”. Ilyen praktikus következménye is lehetett a Hétmagyarok vérszerződésének, ám a honfoglalási hadműveletekre készülődés időszakában – ahogy a vérszerződések története a legújabb időkig is mutatja –, jellemzően a szövetségkötés megpecsételő szertartása volt.

¹⁵ Ennek különleges jelentősége van, e tanulmány keretében való ismertetése azonban részben tematikai, részben terjedelmi okból lehetetlen.

¹⁶ Jelképtár, 8. és 195. p.

¹⁷ Czeglédy Károly: *Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásairól* (Magyar Nyelv, 1976, 273–282. p.) és ehhez Kristó Gyula: *Hozzászólása* (Ethnographia, 1981, 472. p.); Elter István: *Néhány megjegyzés Ibn Hayyannak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához* (Magyar Nyelv, 1981, 419. p.)

¹⁸ A magánhangzóhijas arab írással feljegyzett nevek: T.tila, 'g.r, L.h.w.dy, B.s.m'n, L.b.nty, 'rw.d és H.dhdy. Mivel Atillával kezdődik, és egy Árpád utáni fejedelemmel végződik, s ezek időbeli távolsága jóval több, mint hét generáció, nyilvánvalóan csak a kiemelkedő fejedelmi személyiségek szerepelnek a névsorban. (Hasonlóan az Omeljan Pritsak [Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955] által ismertett hun-bolgár fejedelmi névsorhoz.) A névsor tagjai az általunk egyéb forrásokból ismert fejedelmi személyiségekkel feltehetően az itt következők szerint azonosíthatók: Attila (akit a feljegyzés keletkezése idején a „művelt” nyugaton, főleg Itáliában a gót Totilával is szokás volt azonosítani vagy összetéveszteni, annyira, hogy IV. Béla a tatárok újabb támadása esetére segítséget kereső 1253. évi levelében, a Pápa előtt, kénytelen volt tiltakozással elhárítani a Totilával feltételezett rokonságot). Az utána következő név vagy valamelyik ugor uralkodóra üt, vagy egyenesen *Magor/Muagerte*, a krimi hunok egyik fejedelmére, akinek a nevét a tudomány a magyar népnévvel azonosítja; majd Levedi, Bezmer (=Bat Baján?), Levente, Árpád és a *hetedik*, aki talán a feljegyzés idején uralkodó Taksony volt. – *A feljegyzés bizonyosság arra is, hogy a dinasztianak Atillától való származtatása nem Anonymus egyedülálló ötlete vagy Kézai korának nyugati átvételül* „talál-mánya”, hanem eredeti magyar hagyomány, amely jóval Kézai vagy Anonymus előtt, már a fejedelmek korában, a 10. század közepén is létezett.

¹⁹ Minden más forrás szerint Álmost választották az első fejedelemmé. Az eltérés okára többféle magyarázat ismeretes. Mint-hogy elbeszélés lejegyzéséről van szó – ami rendszerint, és itt láthatóan is tömörít, tehát rövidít – a személycseré ebből is adódhat. De abból is, hogy a vérszerződés (Anonymusnál) még Álmos utódainak fejedelemségét biztosította, Tormásék követjárásakor pedig a kialakult gyakorlat és jogi helyzet már Árpád

ágára szűkítette a kört, s ezért Árpád nagyobb hangsúlyt kapott az elbeszélésben. Erre az okra utal az utolsó mondat is, amely azt hangsúlyozza, hogy „...ettől fogva mindmáig ennek (ti. Árpádnak) a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme”. Árpád személyét tette hangsúlyosabbá e 2–3 generációval későbbi időben az is, hogy az országlakosok életkereteit akkor már Árpád letelepítési és adományozási szisztémája, valamint az ő égisze alatt született szeri döntés határozta meg. Az elbeszélésben tehát nyilvánvalóan az ő szerepe dominált, ami a lejegyzési tévedéshez vagy pontatlansághoz is vezethetett.

²⁰ Az alávetett és szabad státusz jeleinek elemzése elől sem térünk ki, de itteni tárgyalásuk meghaladná ezen tanulmány kereteit.

²¹ Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése* (Szeged, 1995)

²² Gondoljunk a koronázási szertartás és a Szent Korona kizárólagos legitimációs erejére és a hozzájuk fűződő történelmi konfliktusokra.

²³ Györfly György szerint (*István király és műve*. Budapest, 1977, 14. p.) a pajzsra emelés a korabeli Bizáncriban a választott császárok kikiáltásának (köztudomás!) ritusához tartozott, de a germánok között is szokásban volt. A német hercegek a 10. századig gyakorolták olyan esetben, ha a trónutódlásban törés következett be; az uralkodó család kihalt, vagy a soron következő legidősebb férfitudót mellőzték. (Vajon a népvándorló keleti népekkel benépesült, és a Nagy Károly óta Bizánccal rivalizáló, önmagát folyton Bizánchoz mérő Nyugat-Európa germánjai kitől „vették át” – vagy honnan hozták magukkal – ezt a keleti szokást [is]?)

²⁴ László Gyula: *Múltunkról – utódainknak* (Püski, Budapest, 1999, 816–818. p.)

²⁵ Szádeczky-Kardoss Irma: *A középkori krónikák és a korai magyar heraldika, mint jogtörténeti forrás* (Jogtörténeti Szemle, 2005, 4. szám, 46–58. p.)

²⁶ Fehér Máttyás Jenő: *Középkori magyar inkvizíció* (Gede Testvérek, Budapest, 1999, 219. p. és más helyeken is)

²⁷ Például: Cornides Dániel: *Értekezés a régi magyarok vallásáról*. In.: *Az ősi magyar hitvilág*. Szerk.: Diószegi Vilmos (Gondolat, Budapest, 1971, 17. p.)

²⁸ Lásd erről például: Kállay Ferenc: *A pogány magyarok vallása*. In.: *Az ősi magyar hitvilág*. Szerk.: Diószegi Vilmos (Gondolat, Budapest, 1971, 108–115. p.); Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia* (Pest, 1854; hasonmás kiadás, Európa Kiadó, Budapest, 1987, 526. p.)

²⁹ Anonymus 9, 11. – Itt először Kijevnél találkozunk a lovakal, mint háborúval fenyegető helyzet diplomáciai megoldásának vagyoni eszközeivel. A kijevi ruszok azért adtak Álmosnak – egyebek között – 1000 lovat (a szín nincs kiemelve) aranyos nyereggel-kantárral, hogy „ne üzzék el őket lakóhelyükről”. Ez még kétszer ismétlődik Rusz földön, Ladomériában és Halicsban. Ezek a loajándék-aktusok a föld, mint lakóhely és uralmi terület megváltását célozták. Ebben az ügyletben a ló valójában nem is ajándék, nem is szimbólum, hanem váltásdíj, amelynek elfogadása mindhárom helyen jogi garanciává vált: a föld megváltása révén a helyi fejedelemségek függetlenségének elismerését és megőrzését biztosítva. Az *Orosz Évkönyvekből* ismerünk olyan esetet, ahol a ló a mongolok elől menekülő kun fejedelem vendégajándéka volt a menedéért cserébe. A magyarok ezt a diplomáciai ügyletet is ismerhették, ugyanis még a 15. századi Thuróczy-krónika is úgy fogalmaz – *Az első kapitányról, a fehér lórol, az aranyos nyeregről és az aranyos fékről* című fejezetében –, hogy Szvatopluk (Salán) a loajándékról „azt hitte, hogy vendégnépek küldték egy darabka föld fejében”. – E diplomáciai ügyletek némelyikénél a ló vagyoni értéke dominál (pl. mint a legelők és vizek használatának bére), másutt markánsabb a szimbolikus jelleg (pl. ahol a ló a függetlenség megváltásának díja), vagy kizárólagos (mint a lovas temetkezések kultikus szimbolizmusa).

³⁰ Pedig a Fehér Máttyás Jenő által felfedezett és ismertett, kései Árpád- és Anjou-kori keletkezésű ún. Kassai Kódex egyik adata szerint az ő korában is történt ilyen diplomáciai ajándékküldés. IV. László küldött a Salánéhoz hasonló ajándékot a tatárjárás után közeli szomszédságunkban maradt, támadó kedvű krimi tatár kánnak (Fehér M. Jenő: *Középkori magyar inkvizíció*. Edi-

torial Transsylvania, 1956; reprint: Gede Testvérek, Budapest, é. n., 456. p.)

³¹ *Őskronika*: egyes feltevések szerint a 11. században, mások szerint Kálmán király korában keletkezett, majd elveszett, s tartalmilag az átvételeiből (Budai krónika-család) rekonstruált krónika, amely a mondai hagyományokat is feljegyezte. Ennek és általában középkori kútfőinknek osztályozó ismertetését lásd például Blazovich Lászlónak a *Szent Istvántól Mohácsig* (Szeged, 1994) című forrásgyűjteményhez írt előszavában. Lásd még: Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazottjai* (Budapest, 1925)

³² Részlet a „Fénylő ölednek édes örömében.” *A sumer irodalom kistükre* című gyűjteményből. Szerk.: Komoróczy Géza.

³³ Jelképtár, 238–240. p.

³⁴ Lásd például: *Gilgamesz eposz, Etana égi útja*. Ford. Rákos Sándor. In: *Gilgamesz. Agyagablak üzenete* (Budapest, 1965)

³⁵ Csaknem kétségtelen, hogy az előbb a magyarok által elkövetett regensburgi akasztások, majd Lél és Bulcsú regensburgi kivégzése, s ezen események demonstrativitása is ezzel a jogigénnyel, a valamikori hun és avar területek hovatartozása fölötti vitával állnak összefüggésben (Anonymus, 55.; Kézai, 39.).

³⁶ Hérodotosz írja például, hogy Dárius az ütközet elől folyton kitérő szkíta királynak azt üzenté: „ha elismered, hogy gyengébb vagy nálam, küldj nekem földet és vizet, ismerj el uradnak, s alkudozzál velem”. Tehát az ősi perzsa-szkíta szokásban a föld- és vízküldés a meghódolás, az önkéntes alávetés diplomáciai jelképe is volt. Következésképp a föld és víz – vagy a víz és fű, illetve a víz, fű és föld – kérése a meghódolásra való felszólítás ultimátumszerű kifejezése volt. Ha ezt valamivel, például ló- és egyéb ajándékokkal ellentételezték, vagy a vizet, fűvet (földet) ezekért cserébe kérték, az ajándék elfogadása és a csere lebonyolítása a sztyepei jog szerint a földterület átengedésére vonatkozó jogszerű szerződést hozott létre. – A föld, víz és fű kérése, éppen meghódolási jelképi mivoltuk révén, szimbolikus felszólítás a meghódolásra, s ebben rejlik a kérés különbeni hadüzeneti jellege. Vö.: Szegfű László: *A pogány magyarok hitvilága*. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gyula, Makk Ferenc. (Szeged, 1996, 85–95. p.)

³⁷ Anonymus, 14.

³⁸ Anonymus, 11.

³⁹ Szegfű László: *A Kárpát-medencei „szlávok”, különös tekintettel Megalé Moráviára*. In: *A magyar történelem. Tízezer év – ezer oldalról* (ZMTE. Zürich–Budapest, 2002, 333–344. p.)

Szigeti Magdolna

Hatalmi berendezkedés és hatalmi szimbólumok a Német Demokratikus Köztársaságban

Németország felosztása

A második világháború után az 1871-ben birodalommal bővített német állam sajátságos helyzetbe került. A kapitulációnak csak katonai jelentősége volt, azt nem követte annexió. A német állam az általános nemzetközi jogi alapelvek szerint nem szűnt meg, csak állami szervei hiányában működésképtelenné vált. A győztes szövetséges hatalmak az általuk megszállt területen az államhatalmat maguk gyakorolták.¹ Az 1944. szeptember 12-én kelt londoni jegyzőkönyv tanúsága szerint Nagy-Britannia, a Szovjetunió és az USA megegyezett abban, hogy a feltétel nélküli kapitulációt követően Németországot övezetekre osztják fel, Berlin pedig a megszállók közös fennhatósága alá kerül. Az 1944. november 14-ei Londoni Egyezmény értelmében a megszállt Németországban a főhatalmat a szövetséges haderők főparancsnokai gyakorolták. A főparancsnokok legfőbb ellenőrző szervként 1945. július

30-án közösen cselekvő Ellenőrző Tanácsot hoztak létre. Megfelelő áttételeken keresztül a Tanács feladata volt Berlin közigazgatásának vezetése is. Franciaország belépésével a megállapodások négyhatalmi egyezményé bővültek.²

A szövetséges haderők főparancsnokainak 1945. június 5-ei nyilatkozata alapján a négy nagyhatalom kormányai Németországban átvették a legfőbb kormányzati hatalmat. Az Ellenőrző Tanács a zónák főparancsnokainak közös grémiumává alakult, amelynek az 1945. augusztus 30-ai proklamáció értelmében döntéseit egyhangúlag kellett meghoznia, ez azonban nem volt könnyű feladat. A franciák kezdettől fogva szabotáltak minden kezdeményezést, amely az össznémet szervezeti formákra irányult, a britek centrálisan felépített állam megalakítását szorgalmazták, az amerikaiak föderaliztikusan működő államot képzeltek el, a szovjetek pedig kommunista államot akartak létrehozni.

Az Ellenőrző Tanács 1948. március 20-án, szovjet javaslatra, bizonytalan időre elnapolta ülését, amelynek következtében az egyes megszállási övezetekben működő katonai kormányok szabad kezet kaptak. A megszálló hatalmak felhatalmazása alapján előbb új német államok létesültek, majd később a három nyugati zónában létrejött a Német Szövetségi Köztársaság, a szovjet övezetben pedig a Német Demokratikus Köztársaság.

A hiányzó állami szerveket pótolandó német földön a szövetségesek gyakorolták a német államhatalmat, egészen a Német Szövetségi Köztársaság megalakulásáig. Ezzel helyreállt a német állam működőképessége, igaz, csak a régi Németország egy részén. A katonai kormányok övezetekként eltérő arculattal rendelkeztek. Az amerikaiak Berlin székhellyel 1945. október 1-jén létrehoztak egy központi parancsnok-

ságot (Office of Military Government), amely az amerikai Hadügyi Minisztérium alá volt rendelve. E központi szervnek Frankfurtban alosztálya működött; ez alá rendelték a helyi katonai közigazgatási hatóságokat, amelyeknek illetékességi körébe tartoztak az amerikai megszállási övezet egyes tartományai. Az amerikai megszállók 12 000, 1946-tól csupán 7600 személyt foglalkoztattak.

A britek 1945 szeptemberében szintén Berlinben hozták létre megszállási övezetük számára lényegében civil központi szervüket Controll Commission for Germany elnevezéssel, amely egy különleges ügykörrel rendelkező londoni szakminiszter alá tartozott. A központi szerv hierarchikusan építette fel közigazgatási hatóságait saját övezetében, amely jelentős személyi állományt (25 000 főt) foglalkoztatott.

A franciák Baden-Badenben főparancsnokságot hoztak létre; a szervet tartományi küldöttek képviselték Koblenz, Freiburg és Tübingen városokban. Ez a közigazgatási szerepet ellátó szerv Párizshoz való viszonyában messzemenő önállósággal rendelkezett, és működése a gyarmati kormányzáshoz hasonlítható. A francia katonai igazgatás 11 000 embert foglalkoztatott, amely a megszállt németek számarányához képest a legnagyobb megszálló erőt képviselte.

A szovjetek Karlshorstban hozták létre központi katonai igazgatási szervüket, amely a tartományi és körzeti közigazgatási felosztásnak megfelelően hierarchikusan tagozódott, és összesen 60 000 főből álló orosz katonai személyzetet foglalkoztatott. Akkoriban úgy tűnt, a szovjetek rendelkeznek egyedül határozott elképzeléssel Németország átalakításával kapcsolatosan. Segítségükre voltak a Moszkvában iskolázott német kommunisták, különösen az ún. Ulbricht-csoport, amely már 1945. április 30-án megérkezett, és gondoskodott a megfelelő káderekről.³

Mindezek következtében az egyes zónák nagyon gyorsan saját, egymástól különböző arculatot alakítottak ki. Az oroszok már 1945. június 9-én rendelkeztek a tartományok megalakításáról, az amerikaiak a községi önkormányzatok újjáépítését kezdték meg, a britek elsőként a központi övezeti hatóságok megalakítását szorgalmazták. Az amerikai katonai kormányzó 1945 szeptemberében elrendelte az államok

(a későbbi tartományok) megalakítását, míg a francia megszállási övezetben erre csak 1947 júniusában került sor.

Az 1945. augusztus 2-ai Potsdami Egyezmény Kelet-Poroszország északi felének igazgatását a Szovjetunióra, a fennmaradó kelet-német terület igazgatását pedig az Odera–Neisse-vonalig Lengyelországra bízta. Az egyezmény a Németországgal kötendő békeszerződést a központi német kormány felállításáig elnapolta. A szövetségesek a közjogi funkciókat először községi és kerületi – tehát a legalacsonyabb – szinten, a demokratikus önkormányzatok kialakítását követően tervezték német kézbe adni.

Németország közigazgatási szervezetének újjáépítése a megszállási övezetek keretei között zajlott. A különböző övezetekben az alábbi államok alakultak újra:

Az amerikai övezetben⁴ Bajorország (Bayern) lényegében a korábbi Bajorország területével megegyezően, a később csupán Hessen nevet viselő Nagy-Hessen, az egykori porosz területekkel együtt, Bréma, a korábbi Hanza-város, amely 1947. január 21-én az angoloktól került az amerikai

megszállási övezetbe, valamint Baden-Württemberg, amely csak 1952-ben alakult meg a korábban francia megszállási övezetbe rendelt területekből.

1946 elején helyi választásokra került sor, a végén az alkotmányozó gyűlések alkotmánytervezeteket⁵ terjesztettek a lakosság elé. Megválasztották a parlamenteket, és megalakították a parlamentáris kormányokat. A katonai kormányzat ettől kezdve csupán általános politikai ellenőrzést gyakorolt. Az amerikai zónában „állam” (Staat) megjelöléssel jöttek létre közigazgatási egységek, amelyek teljes törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalommal rendelkeztek, amit csupán az Ellenőrző Tanács föléjük rendelt hatásköre korlátozott.

Az angol megszállási övezetben – túlnyomórészt az egykori porosz területekből – az alábbi államok alakultak: Schleswig–Holstein, Alsó-Szászország (Niedersachsen), Hamburg, az egykori Hanza-város, és – legnagyobbként – Észak-Rajna–Vesztfália (Nordrhein-Westfalen).

1946. február 15-én a brit zónában működő német közigazgatási hatóságok, pártok és szakszervezetek

Németország megszállási övezetei a II. világháború után, a német tartományok feltüntetésével (1947)

magas rangú képviselői tanácsadó szervet alakítottak, amely az övezet katonai kormányának munkáját a közélet minden területén tanácsadással segítette.

Az angol megszállási övezetben 1947 elején került sor⁶ a helyi önkormányzatok megalakítására.

1947. január 1-jén az amerikai és a brit zóna „Bizóniává” (kettős övezetté) kapcsolódott össze. Az egyesült gazdasági terület közös gazdasági igazgatásának szerveként megalakult a Gazdasági Tanács. 1947 novemberében és decemberében öt német központot létesítettek az amerikai és a brit zóna közös közigazgatása számára.

A francia zónában 1947 őszén jött létre Rajna-Pfalz (Rheinland-Pfalz) állam, az autonóm területté nyilvánított Saar-vidék (Saarland), amely később, 1957-ben népszavazás következtében vált a Német Szövetségi Köztársaság tartományává, valamint az egykori déli területekből Baden és Württemberg-Hohenzollern.

A megszállt területek új német államai 1945. október 17-én létrehozták az Államok Tanácsát, amely eleinte miniszterelnöki konferenciaként működött, később az államok kormányai által delegált küldöttek tanácskozhelye lett.

A nyugati megszállt övezetek új német államaiban – az ottani megszálló hatalmak akaratának megfelelően – a parlamenti demokrácia visszaállítása érdekében lépésről lépésre engedélyezték a nemzetiszocialista eszmekörtől mentes pártokat, és ugyanilyen alapon dolgoztak ki 1952-ig mindenhol új – népszavazással elfogadott – alkotmányokat, amelyek igen hasonlóak voltak. A törvényhozói hatalom számára mindenhol az egykamarás rendszert részesítették előnyben, Bajorországot kivéve, ahol a képviselőkamara mellé egy rendkívül korlátozott kompetenciákkal felruházott szenátust hívtak életre. Mindegyik állam parlamentáris kormányzást igényelt. Az alaptörvénycikkekben az országok alkotmányai messzemenően egyezők voltak; a hesseni alkotmánynál érdemes kiemelni, hogy nemcsak megfogalmazta az ellenállási jogot a közhatalommal való visszaélés esetére, hanem kötelezővé is tette azt.⁷

A szovjet megszállási övezetbe tartozott Thüringia (Thüringen), Szászország (Sachsen), Sachsen-Anhalt, Brandenburg és Mecklenburg. Ebben a zónában 1946-ban zajlottak a helyi választások, 1946–1947 fordulóján pedig már sor kerülhetett a kormányok megalakítására és az alkotmányok elfogadására is. A szovjetek engedélyezték elsőként (1945. június 10.) saját megszállási övezetükben a politikai pártok alakítását, míg a nyugati hatalmak csupán 1945 őszén álltak készen erre, akkor is csak kerületi szinten. A

zónákon túl terjeszkedő pártok megalakítása nehezen indult, s csak a nyugati zónákra korlátozódott. (SPD – Hannover, 1946. május; CDU – Bajorország nélkül, Goslar, 1950; FDP – Heppenheim, 1948. december). A politikai pártok igen gyorsan monopolhelyzetet tudtak teremteni a maguk számára, elsősorban a politikai akaratformálás és az állam egészét érintő akaratnyilvánítás terén.

Az Ellenőrző Tanács 1947. február 25-én, elsősorban a brit katonai kormányzat nyomására, formálisan megszüntette Poroszországot, miután 1946 nyarán az oroszok már valójában felszámolták az egykori porosz tartományokat, mivel az a militarizmus és a reakció hordozója volt Németországban. Egyúttal ezeken a területeken létrejött Észak-Rajna-Vesztfália, Schleswig-Holstein és

Hannover. Ezzel meghiúsultak az oroszok és a franciák tervei, a Ruhr-vidékből nem lehetett már nemzetközi terület, ill. kettőjük kizárólagos felügyelete alá sem kerülhetett.⁸

A szovjet zónában az államok parlamentjei 1946–1947-ben adták ki alkotmányaikat. Miután a nyugatnémet állam megalakítása eldöntötté vált, a Szovjetunió 1948. március 20-án az Ellenőrző Tanácsban beszüntette a munkáját, képviselője pedig júniusban végleg elhagyta Berlinben a Szövetségesek Parancsnokságát. Kelet-Berlin a Szovjetunió által megszállt keleti zóna részévé vált, majd a Német Demokratikus Köztársaság 1949-ben történt megalakítása után annak fővárosává nyilvánították. A szovjet megszállási zónát alkotó öt államot, a megszálló hatalom akaratának megfelelően – az egységes állami viszonyok kialakításának igényével indokolva –, 1952-ben feloszlatták, és 14, pusztán közigazgatási feladatokat ellátó kerülettel helyettesítették.

A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása

1945. április 30-án, Hitler öngyilkosságával egyazon napon Walter Ulbricht (KPD) csoportja moszkvai száműzetéséből Berlinbe érkezett.⁹ Tíz német kommunista landolt a Frankfurt an der Odertől 70 km-re lévő szovjet katonai repülőtéren. Feladatuk az volt, hogy segítsék a Vörös Hadsereget az újjáépítésben. Felkészülten, listával a kezükben érkeztek, amely felsorolta azoknak a nevét, akikről gyanították, még Berlinben vannak, és Hitler ellenségei. A Szovjetunió az Ulbricht-csoporton kívül további német kommunista csoportokat is szállított német földre; közülük

Berlin megszállási övezetei a II. világháború után (egykorú német térkép)

jelentős erőt képviseltek az Anton Ackermann vezetésével Szászországba, valamint Gustav Sobottka vezetésével Mecklenburg-Pomerániába érkezett német kommunisták.

Május 2-án Berlin kapitulált a Vörös Hadsereg előtt. A Vörös Hadsereg megbízása alapján Ulbrichtek megkezdték az országépítést. Hamarosan radikális társadalmi, gazdasági változások mentek végbe a szovjet megszállási övezetben. A kommunisták a sokhelyütt spontán létrejött antifasiszta bizottságokat felszámolták vagy felügyeletük alá vonták. Június 9-én Berlin-Karlshorstban megalakult a Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció (Sowjetische Militärische Administration Deutschlands. SMAD), amely közigazgatási szervezési feladatokat is ellátott, meghatározta a politikai irányvonalat, ellenőrizte a német közigazgatást, s a szovjet megszállási övezetben gyakorlatilag a szuverenitás gyakorlója volt. Feladata hivatalosan csupán abból állt, hogy betartassa a feltétel nélküli

Walter Ulbricht

kapitulációból eredő kötelezettségeket, igazgatási feladatokat lásson el a szovjet megszállási övezetben, valamint végrehajtsa az Ellenőrző Tanács alapvetően katonai és gazdasági kérdéseket érintő határozatait.¹⁰ A SMAD június 10-étől engedélyezte az antifasiszta pártok megalakítását a felügyelt zónában.¹¹ A pártok feladata volt, hogy kiirtsák a nemzetiszocializmus maradványait, s a demokrácia és a polgári szabadság alapján az államépítésben segédkezzenek. Engedéllyel működhetnek a szabad szakszervezetek, amelyek kollektív szerződéseket köthetnek, támogatási és biztosítási pénztárakat szervezhetnek, illetve oktatási és kulturális munkát fejthetnek ki. Minden szervezet regisztrálására sor került, ettől kezdve az SMAD ellenőrzése alatt álltak. A KPD elsőként fordulhatott Berlinben a nyilvánosságához, s javasolta a demokratikus pártok antifasiszta blokkjának megalakítását. Ennek nyomán az SPD¹² és a KPD közös akcióprogramot fogadott el. A különféle szakszervezetek képviselői júniusban megalakították a Szabad Német Szakszervezeti Szövetséget, amely egységes szakszervezetként az addigi – sokféle irányultságú – érdekvédelmi szervezetek és egyesületek helyébe lépett. A szovjet zónában létrejött államok vezetői a KPD-hez tartoztak.¹³ Kirajzolódott az út, amely Kelet-Németországot a szovjet rendszer elfogadásához vezette.

Június 26-án Berlinben megalakult a CDU¹⁴, amely a keresztény vallást vallók közös pártjaként a „keresztényszocializmus” híve volt, s amely elismerte a magántulajdont, de elfogadta a föld, a bányászat és más kulcsfontosságú iparágak köztulajdonba vételét. A párt programjában a kereszténység erkölcsi és szellemi erejére támaszkodva a demokratikus szabadságon alapuló társadalmi rendszer megvalósítását tűzte ki célul.¹⁵ A SMAD nyomására 1945 decemberében

leváltották az elnököt, Andreas Hermetst és helyettesét, Walther Schreiberst, akik nem értettek egyet a parcellázásokkal és a kisajátításokkal. Az új vezetés Jakob Kaiser és Ernst Lemmer irányítása mellett a blokk eszméit képviselte.

A SMAD utasítására a szovjet zónában 11 központi német igazgatóságot építettek ki, melyek élén elnökök álltak. (Az igazgatóságok tagozódása: közlekedés, posta- és távközlés, kereskedelem és ellátás, ipar, robbanóanyag-ipar, mező- és erdőgazdaság, pénzügy, munkaügy és szociális ellátások, egészségügy, népoktatás, -művelés, igazságügy. Ezeket további 5 követi: a német áttelepülők igazgatósága, a statisztikai igazgatóság, a zárgondnoksággal és foglalkozással foglalkozó központi német bizottság, a német belügyi igazgatóság, valamint a zónák közötti és külügyi német igazgatóság.¹⁶) A központi igazgatóságok a SMAD megbízása alapján tanácsadó, koordinációs és irányító funkciót lát-

tak el az országos és a helyi közigazgatásban, de azoknak nem alárendelten. Kulcspozícióikat a kommunisták töltötték be. Minden aktív nemzetiszocialistát, a náci tanítás jegyében született intézkedéseknek köszönhetően, regisztráltak, majd eltávolították őket a közigazgatásból.

Minden 100 hektárnál nagyobb nagybirtokot, valamint a náci és háborús bűnösök birtokait kártalanítás nélkül és maradéktalanul kisajátították. Ezek állami tulajdonba kerültek, és földalapot képeztek, amelyből részben mezőgazdasági munkások, földnélküliek, kisbirtokos parasztok, illetve „áttelepülők”¹⁷ részesültek.¹⁸ A földalap 1/3-át, mint népi tulajdonban lévő vagyont, igazgatási egységek művelték.

A demokratikus földreformot a blokkhoz tartozó pártok, különböző céllal ugyan, de mind pártolták. Kritikával csak a CDU vezetése élt, őket a SMAD nyomására le is váltották.

1945 szeptemberétől kezdve egymás után születtek meg a paraszti érdekegyesületek, amelyek szövetségi szinten akarták biztosítani a földreformot.¹⁹

A pénzügyi intézetek és a föld államosítása után sor került a nagyipari üzemekre is, a kisvállalkozások létét pedig különféle intézkedések veszélyeztették, amelyekhez a szovjet gondolkodásmód szolgáltatott ideológiai alapot. Ennek értelmében a náciizmus a kapitalizmus táptalaján fejlődött ki, tehát a náciizmus felszámolása is. 1945. június 5-én Szászországban népszavazást is tartottak az aktív nemzetiszocialisták és háborús bűnösök ipari üzemeinek államosításáról. A szavazáson a szavazati joggal rendelkezők 93,7%-a vett részt, ebből mellette 77,6%, ellene 16,5% szavazott; a végeredmény: a szavazók döntő többsége az államosítást célzó intézkedésekre adta le a voksát. Erre hivatkozva – noha máshol nem volt népszava-

zás – a többi tartományban szintén életbe léptették az államosító rendeleteket. Az államosítás 1948. április 17-én, a VVB²⁰ megalakításával be is fejeződött.

Nem minden ipari üzem került az államosítás következtében német kézbe. Olyan nagyvállalatok, mint a Leuna-, a Buna-, a Bitterfeld- és a Wismut-Művek – mint ahogy korábban tervezték – nem estek az államosítás áldozatává, hanem a megalakított Szovjet Részvénytársaság fenntartása alá kerültek. Az Rt. tulajdonát képező üzemek a szovjet zóna teljes termelésének 1/4-ét állították elő, és reparációs kötelezettségeket is teljesítettek. A szovjetek óriási jóvátételt is kivontak saját zónájukból, a leszerelt gépeket vonatokon szállították közvetlenül a Szovjetunióba. Ezek a vállalatok fokozatosan kerültek vissza az NDK tulajdonába, az utolsókat 1954. január 1-jén adták ismét német tulajdonba.

A kommunista elnyomás ellehetlenített minden kezdeményezést, amely kelet-német területeken is megalapozhatta volna a demokratikus társadalmi és gazdasági berendezkedést. Ennek hiányában az 1949. október 7-én megalakult, magát demokratikus köztársaságnak nevező, de valójában diktatórikus kelet-német állam fennállásának egész ideje alatt igyekezett – talán saját magával is – elhithetni, hogy új világot épít, amely jobban szolgálja népének boldogulását, mint a szomszédos Németországi Szövetségi Köztársaság a sajátját.

Berlin

Németország második világháború utáni történetében Berlin több szempontból is különleges helyet foglalt el. A város kicsinyített mása volt a felosztott, megszállt Németországnak. A világsajtó a város életében kísérhette figyelemmel az egész országra jellemző eseményeket, közvetlen közelből tapasztalhatták meg, milyen eszközökkel éltek a kommunisták, milyen intézkedésekkel befolyásolta a történéseket a többi szövetséges nagyhatalom. A berlini események nemcsak Berlin városának életére hatottak ki, hanem a szövetségesek és a német politikusok későbbi történelemalakító tevékenységére is.

Berlin, a birodalmi főváros 1945. május 2-án kapitulált a Vörös Hadsereg előtt. Ekkor Hitler már nem

élt. Április 30-án, Hitler öngyilkosságának napján érkezett Moszkvából Berlinbe Walter Ulbricht, a német kommunisták egy csoportjával. A kommunisták vezetésével a keleti zónában – így Berlinben is – azonnal megindult az újjáépítés. A szovjet városi parancsnokok létrehozták Berlin első „antifasiszta” magisztrátusát,²¹ amelynek élére, a főpolgármesteri székbe a párton kívüli Arthur Werner²² került, de a kulcspozíciókat kommunisták töltötték be.

Az NDK kikiáltása a Népi Kamara ülésén (1949. okt. 7. Berlin)

1945 júliusában, a szövetségesek megállapodásának²³ megfelelően, amerikai, brit, augusztus közepén pedig francia csapatok vonultak be Berlinbe. A Szövetséges Ellenőrző Tanács alá rendelt katonai parancsnokok a várost az előre elhatározott megszállási modell alapján négy szektorra osztották, és Berlin igazgatása fölött átvették a négyhatalmi ellenőrzést. A város húsz közigazgatási kerületéből tizenkettő a nyugati szövetségesek felügyelete alatt állt (nyugati szektor), nyolc pedig a szovjet megszálló hatalom irányítása alá került (keleti szektor). A nyugati megszálló hatalmak a berlini szektorokért cserébe

kiürítették, elhagyták, és a szovjet megszállóknak átadták az általuk megszállt thüringiai, szász és mecklenburgi területeket.

A Szövetségesek Ellenőrző Tanácsának jóváhagyásával a nagyhatalmak 1945 novemberében kialakították azt a légifolyosót, amelyen keresztül a szövetséges repülőgépek korlátozás nélkül meg tudták közelíteni Berlint Hamburgból, Bückeburgból és Frankfurt am Mainból. A Berlinbe vezető vízi és szárazföldi utak használatáról írásbeli megállapodás nem született, az 1946. május 30-ai, a „Vízi utakról szóló” és az 1946. október 3-ai, a „Szárazföldi utakról szóló” egyezmény ezeket a kérdéseket nem érintette, a szóbeli megállapodások pedig állandó, heves viták forrásaivá váltak.

A szektorok közötti eltérések Berlinben is hamarosan nyilvánvalóvá váltak. A keleti szektorban történetek alapján a kommunisták szorgalmazták a baloldali pártok egyesülését Nyugat-Berlinben. A kérdéstről az SPD 1946. március utolsó napján közvetlen szavazást tartott, amelynek eredményeképpen a szavazó tagság 82%-a szavazott az ellen, hogy pártja a Németország Kommunista Pártjával egyesüljön.²⁴ A többség viszont helyeselte a két párt közötti együttműködést. Kelet-Berlinben és a szovjet zónában nem volt módja

a párttagságnak közvetlen szavazás formájában véleményét nyilvánítani a kérdésről. A szavazás alapján az 1946. április 7-ei kerületi pártgyűlésen a berlini SPD Frank Neumann vezetése alatt elutasította a KPD-vel történő egyesülést.

A megszálló hatalmak Berlint irányító közös szerve, a négy övezet parancsnokából álló Szövetséges Városparancsnokság volt, amely mint legfőbb közös irányító szerv az egész várost érintő ügyekben egyhangúlag hozott határozatokkal döntött. A Szövetséges Városparancsnokság 1946. augusztus 13-án kiadta „Nagy-Berlin Ideiglenes Alkotmányát”.

1946. október 20-án az első – és hosszú évtizedekig úgy tűnt, az utolsó – szabad választások zajlottak Berlinben (Nagy-Berlinben). A városi küldöttgyűlés megválasztása során a Németországi Szocialista Egységpárt (SED) a leadott érvényes szavazatok 19,8%-át kapta, az SPD 48%-ot, a CDU 22,2%-ot az LDPD 9,3%-ot.²⁵ A küldöttgyűlés megválasztása után a magisztrátust a német parlamenti képviselők választották. Ahogy a háború utáni Németországban kezdetben jellemző volt, az első városi igazgatásban minden olyan párt képviselője helyet kapott, amely a városi parlamentben képviseltette magát. Berlinben ezek az SPD, a CDU, a SED és az LDP²⁶ voltak.

A nyugati szövetségesek a londoni külügyi konferencia megghiúsulása után egy nyugat-német állam megalapítását szorgalmazták. A szovjetek úgy vélték, a nyugatiak politikájára Berlinben tudnak vereséget mérni. Miután 1948. március 20-án az oroszok elhagyták a Szövetségesek Ellenőrző Tanácsát, 1948. április 1-jén elkezdték zavarni a nyugati szövetségesek és a németek között bonyolódó forgalmat. 1948. június 18–21. között a nyugati zónákban bevezették a pénzügyi reformot, néhány nappal később (23-án) a Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció, a SMAD legfőbb főnöke, Szokolovszkij marsall a szovjet megszállási övezetben²⁷ elrendelte a kelet-német márka bevezetését. A blokádnak is válasza volt; még 24-én éjjel, szovjet hatalmi szóra, kikapcsolták a Nyugat-Berlinbe irányuló áramszolgáltatást. A kommunista hatalom technikai nehézségekre hivatkozva megakadályozta a nyugati szövetségesek katonai szállításait, valamint a személy- és áruforgalmat szárazföldön és vízi úton Nyugat-Németország és Berlin között. 1948. július 1-jén a szovjetek elhagyták a Szövetséges Parancsnokságot, és ezzel véget ért Berlin négyhatalmi igazgatása. Nyilvánvaló volt, hogy a technikai nehézségek addig állnak fenn, amíg

a nyugatiak a nyugat-német államra vonatkozó terveiket fel nem adják.

Logikus következtetésnek tűnt, ha Berlin elesik, Nyugat-Németország lesz a következő; ha a nyugatiak Európát a kommunistákkal szemben tartani akarják, nem engedhetnek. Az amerikaiak a britek részvételével együtt légi hidat szerveztek Berlinbe, és 10 hónapon keresztül 2,2 millió nyugat-berlini polgárt légi úton láttak el élelmiszerral és létfontosságú cikkekkel. A nyugatiak ellentámadásba lendültek, megszervezték az ellenblokádot, 1948. június 24-étől kezdve elvágták a „Bizóniából” induló szén- és fémzállítmányok útját. A blokádharcnak nyertese nem lett, a teljes sikertelenség következtében 1949. május 12-én a blokádot és az ellenblokádot is feloldották.

A berlini blokáddal a szovjetek éppen az ellenkezőjét érték el annak, mint amire törekedtek; a nyugati állam megalapítását nem megakadályozták, hanem felgyorsították. 1948. július 1-jén a nyugati szövetségesek átadták a nyugat-német miniszterelnököknek az ún. Frankfurti Dokumentumokat.

A Városi Küldöttgyűlés feladata volt, hogy 1948. május 1-jéig a Szövetséges Városparancsnokság elé terjessze a végleges alkotmány tervezetét. A tervezet nagyrészt a nyugat-német tartományi alkotmányok mintájából táplálkozott, és nem találkozott sem a Németországi Szocialista Egységpárt frakciójának, sem pedig a Szövetséges Városparancsnokság szovjet képviselőinek egyetértésével. A Városi Küldöttgyűlés az ellenzők akarata ellenére 1948. december 5. napjára választásokat írt ki egész Berlin területére.

A berlini blokádnak alatt a kommunisták meggyorsították a város kettészakítását, amelyre a Szövetséges Városparancsnokság megszűnése (1948. július 1.) után nyílt lehetőségük. 1948. június 23-án kommunista tüntetők nyomultak be a keleti szektorban lévő berlini parlament üléstermébe, a főpolgármester aszszonyt, Louise Schrödert nem engedték szóhoz jutni, a nem kommunista küldötteket tettelegesen bántalmazták. A kommunista parancsnokság alatt álló rendőrség nem avatkozott be. Szeptember 6-án Nyugat-Berlinben összeültek a képviselők. A SED ezen és a további üléseken nem jelent meg. Berlin közigazgatásának végérvényes kettészakadását az jelentette, amikor Kelet-Berlinben megalakult a kommunisták vezette ellen-magisztrátus, amelyet választások nélkül, 1948. november 30-án alakítottak a SED-ből és a tömegszervezetek képviselőiből. December 1-jén pe-

A Német Szocialista Egységpárt megalakulására kiadott propagandaplakát (1946)

dig Ferdinand Friedensburg (CDU) főpolgármester-helyettest, aki Kelet-Berlinben hivatalos ügyei után járt, a helyi rendőrség – támogatva az új magisztrátust – megakadályozta abban, hogy belépjen hivatali helyiségeibe.

Ezek után a nyugati szektorban is új Városi Küldöttgyűlést választottak, természetesen a Németországi Szocialista Egységpárt részvétele nélkül, amely keleten hozta létre a maga magisztrátusát, élén a főpolgármesterrel. Ettől kezdve Berlin nyugati és keleti szektora két külön, egymástól teljesen elválasztott politikai és adminisztratív egységet alkotott.

Az addigi városi küldöttgyűlés helyére a Képviselőház lépett, a Szenátus pedig az addigi magisztrátus szerepét vette át. A Szenátus alkalmazottai a schönebergi városházán kaptak helyet, kiszorulva az Alexanderplatz közelében álló, vörös klinkertéglából épült „Vörös Városháza” épületéből, ahol 1869 óta ülésezett a berlini magisztrátus. A nyugat-berlini Szenátus élén a kormányzó polgármester állt: 1951. január 18. óta Ernst Reuter (SPD), majd 1953. szeptember 29-én bekövetkezett halála után Walther Schreiber (CDU).

Az 1948. év végén lezajlott választások következtében Berlin tehát kettészakadt, a keleti és nyugati területen két magisztrátus jött létre, két főpolgármester vezetésével. Miután 1949 októberében a város keleti szektora az NDK fővárosa lett, a nyugati szektorok megalkották Berlin Alkotmányát, amely a nyugati szövetséges hatalmak engedélyét követően, 1950. október 1-jén lépett hatályba.

Nyugat-Berlin Alkotmány [1. § (2.) és (3.) bekezdése] az Alaptörvény 23. §-ával egybehangzóan dokumentálta, hogy „Berlin a Németországi Szövetségi Köztársaság egy tartománya”, és kiegészítette azzal, hogy az NSZK törvényei Berlin számára kötelező erejűek. A Nyugat fenntartásai miatt azonban ezeket a bekezdéseket 1950. augusztus 29-én időlegesen felfüggesztették.

Berlin működőképessége, a város különleges státusából, illetve a megszálló hatalmak jogából eredően, korlátozott volt. Ez megnyilvánult a nyugati katonai kormányzóknak az alaptörvényt, illetve a berlini

alkotmányt érintő engedélyezési jogában. A nyugati megszállók nem engedélyezték Berlinnek, hogy a Németországi Szövetségi Köztársaság Szövetségi Gyűlésében, illetve Szövetségi Tanácsában szavazati joggal rendelkezzen. Nem engedélyezték, hogy a város a szövetség kormányzása alá kerüljön.

A berlini Alkotmány 87. §-a megfogalmazta, hogy a Németországi Szövetségi Köztársaság Alaptörvénye Berlinben csak megszorításokkal érvényes. A nyugati hatalmak mindezenre megelégedtek azzal, hogy a Szövetségi Gyűlés törvényeit a berlini Képviselőház formálisan elfogadta, és így váltak Berlin törvényeivé. Az ún. Berlin-klauzulával ellátott nyugat-német törvényeket a Képviselőház kerettör-

vényekként átvette. Értelemszerűen nem tartozhattak ebbe a körbe a négyhatalmi státusnak ellentmondó törvények, pl. a honvédelmi törvény, a hadkötelezettségről szóló törvény. 1952. május 26-án kiadták az „Új Berlin-statútumot”, amely hatályon kívül helyezte a „Kis megszállási statútumot”. Ez a statútum rendelkezik arról, hogy a „Berlin-klauzulával” ellátott törvényeket a nyugat-berlini parlament átveheti (hatályba lépett 1955. május 5-én).

A Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió Nyugat-Berlinnek különleges jogállást tulajdonított, amely az 1944. szeptember 12-én és 1945. július 26-án kelt egyezmények értelmében a szovjet megszállási övezetbe, a négy nagyhatalom ellenőrzése alá tartozik, és nem tartománya a Szövetségi Köztársaságnak. A Szovjetunió 1958. január 6-án tiltakozott az ellen, hogy az NSZK bevonja nemzetközi szerződéseibe Nyugat-Berlint, mivel Nyugat-Berlin nem az NSZK része. Azonban az 1971. szeptember 3-án kelt négyhatalmi egyezmény, bár megerősíti, hogy Nyugat-Berlin nemzetközi jogi értelemben nem része a nyugat-német államnak, elismeri, hogy különleges kötelék fűzi őket egymáshoz.

1958. november 27-én a Szovjetunió újabb jegyzéket intézett a három nyugati nagyhatalomhoz, az NSZK-hoz, valamint az NDK-hoz. Ebben kifejtette, hogy a tényleges helyzetből kiindulva az 1944–1945-ben kötött szövetségi egyezményeket már nem tekin-

A berlini fal a Brandenburgi kapunál

A berlini fal bontása, 1989

ti hatályban lévőknek, mert a nyugati hatalmak megszegték a Potsdami Egyezményt. Azt követelte, hogy hat hónapon belül hagyja el a megszálló katonaság Nyugat-Berlint, és Berlin mint szabad város alkosson „önálló politikai egységet”, különben külön békeszerződést köt az NDK-val, és Berlinre vonatkozó jogait áthárítja rá.

A három nyugati nagyhatalom 1958. december 31-én adott választ a jegyzékre: készek a tárgyalásokra, de azt elutasítják, hogy Berlinre vonatkozó jogaik feladása ultimátum tárgya legyen.

A szövetségi német kormány válaszjegyzékében (1959. január 5.) elvetette a „szabad város” teóriáját, ezzel együtt az NDK javasolta a két német állam konföderációját is.

A nyugati hatalmakkal egyetértésben a nyugat-németek előirányozták az Alaptörvényben (23. §) Nyugat-Berlinnek a Németországi Szövetségi Köztársaságba történő integrációját. Addig is a Szövetségi Köztársaság a parlament mindkét kamarájában tanácsadói szerepet biztosított Nyugat-Berlinnek. A Szövetségi Gyűlésbe Nyugat-Berlin városa képviselőket küldhetett, akiket nem közvetlenül választottak, hanem a nyugat-berlini parlament delegált. Nyugat-Berlin megszállási viszonyait a „Kis megszállási státútum” szabályozta, amelyet 1949. május 14-én a három nyugati városparancsnok adott ki. 1951. március 7-én felülvizsgálták, majd ennek eredményeképpen a „Kis megszállási státútum” helyébe új „Berlin-Statútum” lépett, amely, a párizsi szerződésekkel együtt, 1955. május 5-én lépett hatályba.

A Németországi Szövetségi Köztársaság Berlinre vonatkozó, 1950. március 7-étől hatályos segélytörvénye előírta, hogy a nyugat-német államnak Nyugat-Berlin gazdaságát szövetségi garanciákkal, pénzügyi befektetésekkel, valamint adókedvezményekkel kell erősítenie. A Berlinbe irányuló segélyt az 1948. október 19-én létrehozott „Szükségáldozat Berlin” elnevezésű alapon keresztül finanszírozta a szövetségi állam.

Nyugat-Berlin kötődése az NSZK-hoz megnyilvánult abban is, hogy az NSZK alkotmányos szervei időszakonként Berlinben üléseztek; Nyugat-Berlin 22 – szavazattal nem rendelkező – képviselője részt vehetett a Szövetségi Gyűlés ülésein; joga volt jelenlétét demonstrálni a Szövetségi Tanácsban²⁸; a központi szövetségi hatóságok berlini ülésein is megmutatta a város a szövetségi államhoz való kötődését, s az NSZK folyamatos anyagi támogatása is jelezte Nyugat-Berlin fontosságát.

Nyugat-Berlin a két német állam megalakulása után, ezer szállal kötődve Nyugat-Németországhoz,

de külön testként élt tovább, Kelet-Berlin azonban az NDK fővárosaként teljesen integrálódott a szovjet megszállás alatt álló kelet-német területbe.

Kelet-Berlin 1945 után ugyanazzal a státussal rendelkezett, mint Nyugat-Berlin. Az NDK a Szovjetunió támogatásával mindig nyomatékosan hangsúlyozta

Nyugat-Berlin különleges státusát és az NSZK-tól való különállását, de a város keleti részét sikerült a kelet-német állam részévé tenni. Az 1949. évi²⁹ és az 1968. évi alkotmány³⁰ is Berlint a Német Demokratikus Köztársaság fővárosává nyilvánította, egyúttal a legfőbb állami szervek székhelyét Kelet-Berlinbe helyezte. A Szovjetunió nem mondott le megszálló hatalmából eredő jogairól Kelet-Berlin vonatkozásában, de elfogadta, hogy

Kelet-Berlin az NDK-val szerves egységet alkot.

Az, amit ezzel szemben a nyugati hatalmak hangoztattak, nem hozott gyakorlati eredményt: a különleges státus egész Berlinre vonatkozik, így Kelet-Berlin is mind a négy megszálló hatalom fennhatósága alá tartozik.

A két német állam megalakulása után – minden megosztottsága ellenére – sokáig Berlin jelentette a németek számára az osztatlanságot, az átjárhatóságot, erősítve az illúziót, hogy átmeneti állapotról van szó.

Az első nagy csapás 1953-ban érte a berlinieket, amikor az addig megtört kishatárforgalmat leállították, és az NDK megszakította a telefonkapcsolatokat Kelet- és Nyugat-Berlin között. 1953. január 15-étől csak a földalatti és a gyorsvasút közlekedett folyamatosan a két városrész között.

A második nagy csapás 1961. augusztus 13-án következett be, amikor a Berlin közepén emelt fal az utolsó illúziójától is megfosztotta a német népet.

Az 1970. augusztus 12-én megkötött „Moszkvai szerződés”-sel kezdődő enyhülési folyamat Berlinben is érezte hatását. 18 hónapi tárgyalássorozat után a négy nagyhatalom újra szabályozta a Berlinkérdést, a nélkül azonban, hogy megoldást talált volna. Az 1971. szeptember 3-án megkötött „Négyhatalmi Berlin-egyezmény” megerősítette és tartóssá tette a város megosztottságát, rendelkezett az NSZK és Nyugat-Berlin közötti, az NDK területén keresztülhaladó országúti, vasúti és légi közlekedésről, valamint – deklarálva, hogy Nyugat-Berlin nemzetközi jogi értelemben nem szerves része az NSZK-nak – az ügyek egyszerű és gyors intézése érdekében lehetővé tette, hogy a Szövetségi Köztársaság Nyugat-Berlint bevonja szerződési politikájába. Az egyezmény javítani kívánt a meglévő helyzeten, elviselhetőbbé

A berlini fal áldozatainak emlékhelye Berlinben

kívánta tenni a város megosztottságát, átjárhatóbbá kívánta tenni a falat, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy ne alakulhasson ki Berlinben újabb politikai válság, miközben deklarálta, hogy a status quo egyoldalúan nem változtatható meg. Berlin a két német állam, valamint a kommunista Kelet és a kapitalista Nyugat közötti enyhülési folyamat központjává vált.

Berlin egyesülése Németország újraegyesítésével együtt következett be (1990. október 3.); az egyesülést szabályozó szerződés³¹ 1. cikkelye kimondja, hogy a 23 kerületből álló Berlin Németország önálló tartománya, a 2. cikkely pedig az egységes Németország fővárosává nyilvánította Berlint. A Szövetségi Gyűlés 1991. június 20-án döntést hozott arról, hogy a szövetségi köztársaság valamennyi törvényhozó és végrehajtó szervét Bonnból Berlinbe telepítik. Ezzel a döntéssel Berlin ténylegesen Németország fővárosává vált.

A Német Demokratikus Köztársaság 1949. évi alkotmánya

Röviddel az NSZK megalakulása után, 1949. október 7-én az Ideiglenes Népi Kamara (addig 2. Német Népi Tanács) hatályba léptette a kelet-német területek alkotmányát. Az NDK, mint antifasiszta, népi demokratikus köztársaság első alkotmánya az 1919. évi weimari birodalmi alkotmány és az 1936. évi szovjet alkotmány alapján a Németország Szocialista Egységpártja 1946. november 14-ei kezdetű alkotmánytervezetének mintájára készült. Az államhatalom alapelvei szerint³² az NDK osztatlan demokratikus köztársaság, ahol minden állami hatalom a néptől származik, minden polgárak joga és kötelessége az államhatalom gyakorlásában való részvétel. Berlin megkapta az NDK fővárosának státusát, habár az alkotmány hatálya Berlin keleti szektorára nem terjedt ki.

Az alkotmány kimondta a népszuverenitás elvét, amelynek értelmében minden állami hatalom a néptől ered.³³ Az államhatalom tartalmát és kereteit a 6–

49. cikkelyek határozták meg. A személyes szabadság és a védelmi jogok mellett³⁴ kollektív szociális jogok is megjelentek,³⁵ így a munkaerő védelme és a munkához való jog,³⁶ a pihenéshez, a szabadsághoz, a betegségi és öregségi ellátáshoz való jog,³⁷ az üzemekben az egyetértési jog.³⁸ Az alkotmány kötelezi

*Az egyesített Berlin új kormányzati központja –
A Szövetségi Kancellária épületömbje*

az állampolgárokat a társadalmi és állami építésben való részvételre. Különösen hangsúlyos a népi kezdeményezésekben és népszavazásokon való részvétel, az aktív és passzív választójog gyakorlása, valamint a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban a közhivatalok viselése. Az 1968. évi alkotmány már hangsúlyozta a marxista-leninista párt szerepét, és számos „burzsoá” szabadságjogot kiiktatott az alkotmányból, a meglévőket pedig azzal a korlátozással sújtotta, hogy a szocializ-

mus szempontjait, érdekeit, alapelveit minden más elé kellett helyezni. Hogyan lehetett a szocializmus értékrendjének útvesztőiben eligazodni? A párt értelmezése volt az iránymutató.

Garanciák védtek a gazdasági rendet, a magántulajdon, és a társadalmi tulajdonba vétel lehetőségét,³⁹ a családot és az anyaságot,⁴⁰ a nevelést és az oktatást,⁴¹ a vallást és a vallási közösségeket.⁴² A kormány felhatalmazást kapott a gazdasági rend szocialista átalakítására, amely az alkotmány megfogalmazása idején a magán és állami tulajdonon alapuló gazdasági rendszer keveréke, a gazdasági tervezés,⁴³ valamint a kisajátítás és a társadalmi tulajdonba vétel⁴⁴ által.

Az államhatalom hierarchikus felépítése kapcsán

az alkotmány a népi demokrácia és a hatalom egységének elvéből indult ki. A jogi valóságról és a Németország Szocialista Egységpártja szerepéről az alkotmány nem szólt.

A Népi Kamara,⁴⁵ mint népképviselő, a köztársaság legfelsőbb szerve volt. Meghatározta a kormány-politika és az igazgatás irányvonalát, illetékes volt annak felügyeletére, megerősítette és felmentette a kormányt, a kormány vagy

Az újjáépített Reichstag

a Népi Kamara tagjai előterjesztését követően törvényeket alkotott, meghatározta az államháztartás kereteit, gazdasági tervet és államszerződéseket szavazott meg, amnesztiát adott, megválasztotta a köztársaság

elnökét (a Tartományi Kamarával együtt), a Legfelsőbb Bíróság tagjait, valamint a legfőbb ügyészt, döntést hozott a törvények, valamint a kormány- és az igazgatási intézkedések alkotmányba ütközése esetén. Az alkotmány szigorú feltételekhez kötötte az alkotmány módosítását, a képviselők 2/3-os jelenléte szükségeltetett a Népi Kamara határozatképességéhez, az alkotmány módosítását pedig a jelenlévő képviselők 2/3-nak igen szavazata alapján tekinthette a Népi Kamara elfogadottnak. A valóságban a Népi Kamara ritkán ült össze, leginkább csak ratifikálta, és nyilvánosságra hozta a magasabb szinteken meghozott döntéseket.

Az alkotmány aktív választójogot biztosított minden 18. életévét betöltött polgárnak, passzív választójoggal pedig minden 21. életévét betöltött polgár rendelkezett. A képviselőket általános, egyenlő, közvetlen és titkos választással választották az arányos választási jog alapelvei szerint, 4 évre. A gyakorlatban működő, azonban alkotmányjogilag nem rögzített egységes lista biztosította a Németország Szocialista Egységpártja vezette blokkrendszer⁴⁶ politikai hatalmát. A jelölési rendszer nem tért el a legtöbb volt ún. szocialista ország gyakorlatától.⁴⁷

Az NDK-ban a népfrontmozgalmat a Demokratikus Németország Nemzeti Frontja testesítette meg. A Nemzeti Front magját képezte a Demokratikus Blokk, amely magában foglalta az összes működő kelet-német pártot (Németország Szocialista Egységpártja, Németország Demokratikus Paraszt-pártja, Németország Nemzeti-Demokrata Pártja, Kereszténydemokrata Unió, Németország Liberális-Demokrata Pártja), a Szabad Német Szakszervezeti Szövetséget, a Szabad Német Ifjúságot, a Demokratikus Nőszövetséget, s a Fronthoz tartozott Németország Megújulásának Kulturális Szövetsége és a Paraszti Kölcsönös Segítési Szövetsége is.

Az alkotmány értelmében⁴⁸ a képviselők „lelkiismeretüknek felelősek és nincsenek utasításokhoz kötve.”⁴⁹ Mégis visszahívhatók, ha úgymond feladataikat nem teljesítik, erről azonban nem az alkotmány, hanem az 1958. november 24-én hatályba lépett, a Népi Kamara választásáról szóló törvény 49. §-a rendelkezett. A törvény értelmében a képviselők visszahívására a Demokratikus Németország Nemzeti Frontjának egy bizottsága által összehívott választói gyűlés tehetett javaslatot, a döntést azonban a Népi Kamara hozta meg.

A *Tartományi Kamara*⁵⁰ képviselte a tartományokat. A képviselőket a tartományi gyűlések választották a blokkrendszer szerint, rendszerint saját kö-

rűkből. A Tartományi Kamara törvénytervezeteket nyújthatott be a Népi Kamarához, és a törvénytervezetről hozott határozatok ellen halasztó hatályú óvást jelenthetett be.

A törvényhozás⁵¹ a Népi Kamara, illetve, népszavazás esetén, a nép kezében volt. A Tartományi Ka-

Berlin, a Köztársaság Palotája, 1976-tól a Népi Kamara székhelye, a NSZEP pártkongresszusainak színhelye

marának a törvényjavaslatokról szóló határozatokkal szembeni vétója érvénytelen, ha a Népi Kamara a döntését fenntartja, adott esetben 2/3-os többséggel (pl. alkotmánymódosítás esetén). Törvényeket nem lehetett bírósági úton alkotmányossági szempontból felülvizsgálni.

A köztársaság *kormány*⁵² mint a Népi Kamara bizottsága (közgyűlési kormányzat) működött. Megerősítette hivatalában

a legerősebb frakció által jelölt miniszterelnököt, és a blokkrendszer szerinti, frakciók által állított minisztereket. A kormánynak és minden miniszternek bírnia kellett a Népi Kamara bizalmát. A kamara megvonhatta bizalmát a kormány egészétől, ill. az egyes kormánytagoktól is.

A *köztársaság elnökét*⁵³ a Népi és Tartományi Kamara együttes ülése választotta 2/3-os többséggel, illetve a képviselők törvényben meghatározott számának 2/3-a hívhatta vissza. Az elnök kihirdette a törvényeket, a kormánytagok a hivatalba lépésnél előtte tettek esküt, képviselte a Német Demokratikus Köztársaságot nemzetközi jogilag, államszerződéseket kötött, meghatalmazta és fogadta a követeket, és kegyelmi jogot gyakorolt.

Az 1960-ban bekövetkezett alkotmánymódosítás megszüntette a köztársasági elnöki intézményt, és helyébe léptette az *Államtanács*ot. Ennek tagjait a Népi Kamara választotta négy évre, működése a szintén négy évre választott Népi Kamara megújulása után, az új Államtanács megválasztásával ért véget. Az Államtanács tagjainak, az elnök, a 6 elnökhelyettes, a 16 tag és 1 titkár megválasztásának nem voltak megszorító feltételei. Így nem állt fenn összeférhetetlenség, ha az Államtanács tagja egyben a minisztertanács vagy más államigazgatási szerv vagy akár a Népi Kamara tagja volt. Az Államtanács tagjai visszahívhatóak voltak, amelyhez a képviselők 2/3-os többségének szavazatára volt szükség.

Az Államtanács élén a különleges jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező elnök állt. Az Államtanács elnöke képviselte az államot nemzetközi jogilag, aláírta és kihirdette a törvényeket, a Népi Kamara elé terjesztette az Államtanács beszámolóját. Az elnök vezette az Államtanács munkáját, a kormány tagjait beiktatta hivatalukba, akik előtte tettek hivatali esküt.

Az Államtanács sokrétű hatáskörrel rendelkezett; feladatai közé tartozott a választások kiírása, az új parlament első ülésszakának összehívása, a nemzetközi szerződések ratifikálása, a diplomáciai képviselők megbízása és visszahívása, kitüntető címek adományozása, a kegyelmi jog gyakorlása.

Az Államtanács jogszályt is alkothatott, a Népi Kamara ülésszakai között a parlament hatáskörében eljárva törvényerejű rendeletet, egyéb esetekben határozatot bocsáthatott ki.

Az Államtanács tagjait megillették a képviselők mentelmi jogai és jogosítványai.

A köztársaság és a tartományok közötti viszonyban⁵⁴ érvényesült a decentralizált egységállam elve. A jelentős törvényhozói kompetenciák a köztársaság számára voltak fenntartva, törvényeit a tartományok szervei hajtották végre.

A köztársaság igazgatása⁵⁵ a köztársaság, az állam kezében volt. Az alkotmány értelmében igazgatta a postát, a távközlést, a televíziót, a rádiót és a vasútügyet, a vízi és a távforgalmú utakat, a köztársaságot illette az adókivetés joga és az adóügyi igazgatás.

Az *igazságszolgáltatás*⁵⁶ az államhatalmi ágakat egyesítő Népi Kamarának volt alárendelve. A Legfelsőbb Bíróság általa választott bíráit és a Legfőbb Ügyészt a Kamara visszahívhatta, ha hivataluk gyakorlása során alkotmányba vagy törvénybe ütköző összeférhetlenségi ok merült fel, vagy kötelezettségeiket durván megszegték. A népképviseltek és a közigazgatási bíróságok útján történt az ellenőrzés, ez nyújtott védelmet a jogellenes közigazgatási intézkedésekkel szemben.

Az önkormányzat⁵⁷ a községek és a községi egységek kezében volt, a törvény szabta keretek között.

Az átmeneti és záró rendelkezések szerint⁵⁸ az alkotmány minden rendelkezése közvetlenül érvényesülő jog. Ennek mondott ellent az alkotmányos valóság, Németország Szocialista Egységpártja mindenk fölött állt és parancsolt.

Az NDK állami szervei és a megszálló hatalom

Az NDK megalakulása után a Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció (SMAD) átengedte közigazgatási funkcióját az NDK kormányának és feloszlott. Helyére 1949. október 10-én a Szovjet Ellenőrzési Bizottság (Sowjetische Kontrollkommission, SKK) lépett, amely 1953. május 29-én Németországi Szovjet Legfőbb Bizottsággá, diplomáciai képviselote pedig 1953. október 1-jén nagykövetséggé alakult át.

Az öt tartományi gyűlés a parlament második kamarájaként 1949. október 10-én megválasztotta az Ideiglenes Tartományi Kamarát.

Az Ideiglenes Népi Kamara és az Ideiglenes Tartományi Kamara első közös ülésén, 1949. október 11-én egyhangúlag köztársasági elnökké választotta a SED elnökét, Wilhelm Piecket, aki az NDK első és utolsó elnöke volt (ugyanis halála után az elnöki tisztséget az Államtanács vette át), s 1960. szeptember 7-én bekövetkezett haláláig töltötte ezt a tiszteket.

Otto Grotewohl miniszterelnök, a SED legerősebb frakciójának jelöltjeként alakított kormányt; az Ideiglenes Kormányt az Ideiglenes Népi Kamara erősítette meg. A kormány átvette a Német Gazdasági Bizottság, valamint a mellette működő önálló központi belügyi, népművelési, és igazságügyi igazgatási szervek jogaival együtt azok politikailag megbízható személyzetét is.

A Népi Kamara 1949. december 7-én elfogadta a Legfelsőbb Bíróság, valamint a Legfőbb Ügyészség létrehozásáról szóló törvényt, az ügyészség felépítése a szovjet prokuratúra mintájának alapján történt. A törvény értelmében a politikailag különösen jelentős büntetőügyekben a főállamügyész emel vádat a Legfelsőbb Bíróság előtt, s kezdeményezheti jogerős ítéletek felülvizsgálatát, illetve megsemmisítését.

1950. február 8-án megalakult az Állambiztonsági Minisztérium, amely elsősorban az ország határain belüli kommunista hatalom biztosításáért volt felelős.

A Német Népi Tanács bővített elnökségéből 1950. február 3-án létrejött Nemzeti Front Nemzeti Tanácsa röviddel megalakulása után, február 15-én új programot hirdetett meg, amelyben kinyilatkoztatta, hogy a Nemzeti Front nem ismer el alapszabályban meghatározott tagságot, hanem egyetlen célja, hogy minden népi erőt a „munkás-paraszt államhoz” kössön.

Ugyanezt a gondolatot képviselte a vezető kommunista párt, a Németországi Szocialista Egységpárt is, amikor III. pártkongresszusán (1950. július 20–24.) a „német munkásosztály pártjának, annak tudatos és szervezett élcsapatának”⁵⁹ nevezi magát, amelyet a marxizmus és leninizmus eszméje vezet.⁶⁰ Fő feladata a „szocializmus tervszerű felépítése és az osztályharc erősítése.”⁶¹

Új pártstatútumot fogadtak el, amelynek értelmében a pártelnök szerepét a Központi Bizottság (KB) vette át; a KB alakuló ülésén, 1950. július 25-én Walter Ulbrichtot választották a frissen létrehozott főtitkári székbe. Egyúttal megszületett az a határozat, amely elrendelte a párttagság felülvizsgálatát.

Az NDK Államtanácsának tagjai (plakát, 1960)

Az első, 1950. évi párttisztogatás mindenekelőtt az egykori nyugati emigránsokat érintette. A Paul Merker, Leo Bauer, Willy Kreikemeyer, Lex Ende ellen indított eljárás során a vádlottakat azzal a koncepcióval vádolták ki a pártból és ítélték el, hogy azok az amerikai ügynökökkel, Noel H. Fielddel kollaboráltak, illetve amerikai vagy más kémek voltak. Hasonló vádakat emeltek Magyarországon, Csehszlovákiában, Bulgáriában, a Szovjetunióban vezető és nem vezető kommunistákkal, valamint pártönkívüliekkel szemben, akiket az amerikai titkosszolgálattal, a cionistákkal és Titóval való összeesküvésben találtak bűnösnek, és halálra ítélték. A halálos ítéletet többségében végrehajtották.

Az ideiglenesen létrehozott állami szerveket végleges formáknak kellett felváltani. Az 1950. október 15-ei választásokon került sor az első Népi Kamara, a tartományi gyűlések, a kerületi gyűlések és a községi képviselők megválasztására. A választás a Nemzeti Front egységlistája alapján történt, a helyeket a pártok és tömegszervezetek között speciális, a Demokratikus Blokk (korábban Antifasiszta Blokk) által meghatározott kulcs szerint osztották el.

Az egységlisták megjelenése tiltakozásokat váltott ki, a tiltakozások viszont bojkottra buzdításnak számítottak, amit keményen büntettek. A választójogi gyakorlatot nem az alkotmány által előírt általános, titkos, közvetlen választójog határozta meg, hanem az egységlista. A Nemzeti Front jelöltjeit választani morális kötelességnek számított. Ennek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a szavazásra jogosultak szokás szerint – néha a 99%-ot is meghaladó támogatással – megválasztották a Nemzeti Front jelöltjeit. Grotewohl a választások eredményeképpen 1951. november 15-én megalakította második kormányát.

A kelet-német választások, a többi szocialista ország gyakorlatához hasonlóan, álválasztások voltak, amelyek eredményét, ha kellett – a kívánatos 100% körüli eredmény elérése érdekében – feltehetően gondolkodás nélkül meg is hamisították.

Az emberek kordában tartására a kommunista vezetés törvényi háttérrel is tudott teremteni. Az 1950. december 15-én elfogadott „A béke védelmére” hozott törvény⁶² szigorú büntetéseket helyezett kilátásba a népek, fajok elleni, valamint a háborús uszítókkal szemben. A hatalom előszeretettel alkalmazta a törvényt a béke ellenségeinek tekintett belső ellenzékkel szemben.

A Németországi Szocialista Egységpárt 1952. július 9–12. között tartott második pártkonferenciája

szintén zászlajára tűzte az emberek politikai meggyőzését. A konferencia elhatározta a szocializmus alapjainak tervszerű felépítését és a mezőgazdaság kollektivizálását. Az ideológiai alapot a polgári ideológiák valós, vélt vagy kinevezett képviselői elleni harc fokozásához az osztályharc éleződésének sztálini elmélete szolgáltatta.

Az 1952. július 23-án elfogadott ún. Demokratizáló törvény az addig decentralizált NDK-t központosított egységállammá alakította. A demokratikus centralizmus elve és az adminisztratív-gazdasági tervek alapján az öt tartomány helyébe⁶³ 14 kerület és 217 körzet lépett. Az új kerületi gyűlések és tanácsok megkapták az addigi tartományi gyűlések és tartományok funkcióit. Kerületenként és körzeten-

ként megalakultak a bíróságok. A kerületi gyűlések által választott Tartományi Kamarát azonban csak az 1958. december 8-án elfogadott törvény oszlatta fel.

Röviddel a berlini fal felépítése után, 1961. augusztus 13-án Berlin fővárost az ország 15. kerületévé nyilvánították.

Sztálin halála után a Németországi Szocialista Egységpárt Politikai Bizottsága 1953 nyarán szintén „új kurzust” hirdetett. Kimondták, hogy a parasztok, kiskereskedők, iparosok és az értelmiség érdekeivel szemben komoly hibákat követtek el, azonban a konzekvenciákat levonva nem a megemelt munkanormákat csökkentették, hanem kényszerintézkedéseket vezettek be (élelmiszerjegy-megvonás, áremelés). A párt formálisan engedélyezte, hogy a kormány a konzumjavak termelését fokozza a nehézipari termelés rovására, s javító intézkedéseket tegyen a jogbiztonság érdekében, és támogassa a két Németország közötti közeledést.

Ezek a lépések nem vallottak a kelet-német vezetők önkritikus gondolkodására. A szovjet kommunista párt Központi Bizottságának elnöksége már 1953 májusában heves kritikával illette az NDK-t, a második pártkonferencia után megindított új irányvonalat, a szocializmus gyorsított építését, valamint a nem kielégítő politikai és gazdasági helyzetet. A szovjetek követelése a kelet-német kommunista pártot politikai lépésváltásra kényszerítette. Berija, szovjet biztonsági miniszter radikális változtatást tervezett a Szovjetunió kelet-német politikájában, ennek során feltehetően a kelet-német kommunista pártvezetés leváltására is sor került volna.

A lakosság elégedetlensége következtében 1953. június 16-án általános sztrájk és népfelkelés tört ki az NDK-ban. Elsőként építőmunkások kezdtek sztrájkba a kelet-berlini Sztálin sugárúton, mivel a Minisz-

A berlini munkásfelkelés, 1953

tertanács a májusban megemelt munkanormát nem csökkentette legalább 10%-al. A nyugtalanság gyorsan terjedt, több mint 370 településen tüntettek az emberek, előbb általános sztrájk, végül népfelkelés tört ki, bár a párt a normaemelést még 16-án korrigálta.

A népfelkelés központjai a Weimari Köztársaság idején is a munkásmozgalom fellegettségű városok voltak.

A tüntetéseken eleinte csak gazdasági követelések hangzottak el, később azonban a népi politikai követeléseinek is hangot adott. Néhány városban ideiglenesen munkásbizottságok vették át a hatalmat.

Végül a szovjetek lettek úrrá a helyzeten, a szovjet városi parancsnokok 17-én kihirdették a hadiállapotot, betiltottak mindenféle tüntetést és gyűlést, majd a felkelés központjaira páncélosok segítségével sújtottak le.

A Németországi Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága a felkelést fasiszta provokációnak és puccskísérletnek minősítette, de az élmény hosszan kísértett a kommunista politikusokban. A Minisztertanács, okulva az eseményekből, és mivel nem jelezték előre, és nem akadályozták meg a népfelkelést, július 23-án feloszlatta az Állambiztonsági Minisztériumot, és mint Államtitkárságot a Belügyminisztérium alá rendelte. 1955. november 24-étől újra önálló minisztériumként működött tovább. 1957. november 11-étől kezdve Erich Mielke lett a „Stasi”⁶⁴ vezetője, aki a proletariátus diktatúrájának speciális hatalmi szervé alakította az Állambiztonsági Minisztériumot, politikailag pedig felértékelte, s „a párt védőpajzsának és kardjának”⁶⁵ tekintette.

A „Stasi” minden bizonnyal eredményesen végezte munkáját, hiszen a hivatalos eredmények szerint az 1954. október 17-én lezajlott parlamenti választásokon a választásra jogosultak 98,4%-a vett részt. Ezek 99,5%-a szavazott a Nemzeti Front egységlistájára.⁶⁶ A nép megválasztotta a második Népi Kamarát, a kerületi gyűléseket és a Berlin Városi Küldöttgyűlést. Megalakult az új – valójában régi – kormány, annyi változtatással, hogy a Minisztertanács az államhatalom legfőbb végrehajtó szerveként megkapta a jogszabályalkotás jogát, rendeletet alkothatott. A Minisztertanács átvette a kormány központi tervezési, gazdasági, igazgatási és ellenőrző funkcióit. A Minisztertanács minden tagja felelős lett a kormány egész munkájáért (testületi vezetés elve).⁶⁷

Természetesen a megtorlás sem maradhatott el. Az igazságügyi minisztert, Max Fechnert leváltották és letartóztatták, mert nem értett egyet az ellenzékiek, valamint a június 17-ei hangadók letartóztatásával, és támogatta a sztrájkolókat. Az addigi titkosszolgálati miniszter, Wilhelm Zaisser, valamint a központi

sajtóorgánum, a *Neues Deutschland* c. újság főszerkesztője, Rudolf Herrstadt – Ulbricht ellenfelei – eltűnt a hatalomból. Anton Ackermann kizárták a Központi Bizottságból, Hans Jendretzky és Elli Schmidt az ellenforradalom szimpatizánsaként vált üldözötté.⁶⁸

A Németország Szocialista Egységpártja frakcióharca során, a Sztálin halála utáni, június 17-ei felkelést és a volt szovjet belügyminiszter, Berija kivégzését (1953. december 23.) követően – a keleti blokkban végbement desztalinizálás ellenére – Ulbrichtnak sikerült hatalmát megerősítenie, és riválisait eltávolítani a hatalomból.

Az érintettek számára aligha számított elégtételnek, hogy a Központi Bizottság 1956. július 24–29-ei ülésén többek között Fechnert rehabilitálták, Ackermann, Jendretzkyt és Elli Schmidtet, az ellenforradalom szimpatizánsait pedig felmentették a pártbüntetés alól.

A hűség ára nem maradt el. A Szovjetunió 1954. március 25-én a Német Demokratikus Köztársaságot szuverén államnak nyilvánította.

1955. május 14-én a Varsói Szerződés multilaterális garanciát nyújtott az állam fennmaradásához.⁶⁹

A hatalmi szimbólumok

A kommunisták vezette országokban, így az NDK-ban is, a párt és az állam szorosan összefonódott egymással. Az állami hierarchián belül vezető szerepet a kommunista párt játszott. A párt szervei a centralizmus elvén épültek fel és működtek. A hierarchia csúcsán ténylegesen a Németországi Szocialista Egységpárt mindenkori első embere és a Politikai Bizottság állt, alatta a valamivel nagyobb létszámú Központi Bizottság, ez alatt a pártkongresszus. Bár formálisan betartották a pártdemokrácia szabályait, a kongresszus legfőbb szerveként választotta a Központi Bizottság tagjait, a Bizottság feladata volt a kongresszus ülései között a párt vezetése. A Központi Bizottság választotta a Politikai Bizottság – amely a Központi Bizottság ülései között látta el a vezetői feladatokat

Berlin-Lichtenberg, az NDK Állambiztonsági Minisztériumának (Stasi) épülettömbje

A Stasi emblémája

– és a titkárság tagjait, valamint a párt első titkárát. Alacsonyabb szinten következtek a körzetek (Kreise), kerületek és helységek pártszervezetei. Legalul álltak az alapszervezetek, amelyek a lakó-, illetve munkahelyeken működtek. A Németországi Szocialista Egységpárt tömörítette a felnőtt munkavállaló lakosság nagy részét; tömegpárt volt, amelyben a beiskolázott politikai aktivistákon kívül a passzív tagok is kivették részüket a pártmunkából. A tagok többsége kötelességszerűen és formálisan vett részt a párt vitáin, a döntések legfelül születtek. A pártot nem lehet az állammal azonosítani. Két, hierarchikusan szerveződött struktúra létezett, s a pártnak sokszor komoly erőfeszítésbe került uralkodni az államapparátus fölött; az érdekeltek különböző szinteken nyilvánultak meg.

A politikai akarat számtalan szimbólumon keresztül érvényesült, és érvényesül ma is. A szimbólumok a propaganda eszközei, amelyek politikai és ideológiai tartalmat, a hatalom akaratát közvetítik a társadalom számára. A szimbólumok segítségével a közélet szilárd részévé válik az uralkodó ideológia, a szimbólumok ezért a hatalom igen fontos politikai eszközei. A zászló, a címer, a himnusz, az állami kitüntetések, az emlékművek, mint szimbólumhordozók az ünnepeinken jelennek meg, nem részei hétköznapi életünknek; szimbolizálják a hazát, a politikai berendezkedést, jelentése köztudott és félreérthetetlen. Ezek mellett léteznek olyan szimbólumhordozók, amelyek az egyén életének részévé válnak a mindennapi cselekvések során. Ilyenek az utcatáblák, a bélyegek, a pénzek, de a politikai szóhasználatnak is van szimbolikus értelme.

A hatalmi szimbólumok jelentősége sokkal erősebb azokban az országokban, ahol a legitimitás hiányzik, hiszen a politikai elit tudatosan törekszik arra, hogy rákényszerítsen egyfajta ideológiát a társadalomra, formálva annak tudatát, remélve, hogy ezáltal idővel megszerzi a legitimitációt, ugyanakkor demonstrálja is hatalmi helyzetét.

A megszálló hatalmak is tudatában voltak a szimbólumok fontosságának. Közvetlenül a győzelem után fényképek, filmek készültek, amelyeken jól látható, ahogy a megszálló csapatok katonái leverik az épületekről a német sást, a horogkeresztet, és

rátaposva pózolnak. A győzelem szimbólumaként megjelentek a német középületeken a megszállók nemzeti zászlói, és a városok megtisztultak a Harmadik Birodalom szimbólumaitól (már amit véletlenül – akár évekig – ott nem felejtettek). A bélyegekről eltűntek az SS-katonák, az utcákat átkeresztelték, a régi emlékműveket lerombolták, és újakat emeltek. Különösen a szovjet megszállási övezetben volt igen erős ez a törekvés; kb. 800 emlékművet és emléktáblát állítottak fel a szovjet megszállók győzelmük dicsőítésére és a Vörös Hadsereg német földön elesett katonáinak emlékére.⁷⁰

A két német állam létrejötte után különösen az NDK-ban jelentett problémát az állami és politikai identitás szimbolikus megjelenítése. A palettát színesítette, hogy a kommunista hatalom a nemzet

és állam kérdését az idő múlásával különbözőképpen értelmezte.

1945–1955 között az „egy nemzet, egy állam” jelző az állami egység visszaállítására való politikai igényt tükrözte. 1955–1970 között az „egy nemzet, két állam” szóhasználat híven kifejezte, hogy a kommunista hatalom számára rendkívül fontos a kelet-német állam nemzetközi elismerése, de az egyesítés lehetőségét nem zárják ki. 1970–1989 között a „két nemzet, két állam” megfogalmazás egyértelművé tette, hogy az aktuális politikai vezetés végérvényesnek tekinti a német állam kettéosztottságát, az egyesítés kérdését pedig nem tartja időszerűnek.

A két német állam megalakulása után az egyik legfontosabb, eldöntendő kérdéssé vált, hogy melyek legyenek az új állami szimbólumok, milyen legyen a címer, a zászló, mi legyen az állam himnusza.

Az NDK meglehetősen nehéz helyzetbe került, hiszen kommunista államként szakítani kívánt minden jelképpel, amely akár a bis-

marcki, akár a weimari időszakra emlékeztetett, nem beszélve természetesen a hitleri korszakról. A döntés néhány hónap alatt megszületett, az NDK címerét két búzakalász keretezte, amelyeket nemzeti színű (fekete-piros-arany) szalag fogott át, középre, vörös alapon, kalapács került, arra egy körző. Az üzenet egyértelmű, az NDK olyan ország, ahol a hatalom a munkásosztály és a parasztság kezében van, ugyanakkor

Berlin, az NDK Minisztertanácsának egykori épülete

Az NDK címere

haladó ipari ország, ahol az értelmiség is megbecsült helyet kap. Walter Ulbricht szavaival élve: „Az NDK állami címere megtestesíti a munkásosztály egységét, a parasztsággal való szövetséget, és az értelmiséggel való szoros együttműködést.”⁷¹ A kalapács- és körzőmotívum emlékeztet a sarló-kalapácsra, a vörös alap, a búzakalász pedig szintén kifejezi a Szovjetunióval és a szocialista országokkal vállalt közösséget.

A nemzeti színek eldöntése sem volt könnyű feladat. Habár 1919-ben a német szociáldemokraták is vörös zászlót lengettek, 1949-ben a politikai vezetés már az új kelet-német állam demokratikus jellegét hangsúlyozta a szocialista jelzővel szemben. Azonos döntésre jutottak a nyugati és a keleti zónákban élők a nemzeti színekkel kapcsolatosan is; demokratikus hagyományokat keresve a fekete-piros-arany trikolorhoz, az 1848. márciusi forradalmárok színeire nyúltak vissza, mely színek a német egységet is szimbolizálják. A döntés alkotmányos szintre emelkedett, az NDK alkotmányának 2. §-a kimondta: a Német Demokratikus Köztársaság színei a fekete, a piros és az arany.⁷²

Az NDK fennállásának 10. évfordulóján időszerűvé vált a zászló megváltoztatása. A SED 1959. október 2-án tartott ünnepi ülésén elhatározta, hogy az NDK zászlaját az alábbi módon kell megkülönböztetni a NSZK zászlajától: „A Német Demokratikus Köztársaság állami zászlaja a fekete-piros-arany színekből áll, és mindkét oldalán középen található a Német Demokratikus Köztársaság állami címere.”⁷³ A döntés politikai jelentőségű, s üzenete félreérthetetlen: az NDK számára a szuverén állami lét a legfontosabb, ezt minden módon demonstrálni kell, ugyanakkor az egyesítés kérdése háttérbe kerül. Néhány nappal később ünnepi bélyegsorozat jelent meg az új zászló képével, s a 10. évforduló alkalmából rendezett ünnepségeken is az új zászló lobogott.

A szuverén államiság demonstrálása azonban nem történt zökkenőmentesen; az 1959 októberében, Stuttgartban rendezett nemzetközi kerékpárversenyen az NDK versenyzőit eltiltották az indulástól, mivel az új nemzeti szimbólumot, a címet is megjelenítették a ruhájukon, erre pedig nem kaptak engedélyt.⁷⁴ 1966-ban a nyugat-német állam még mindig hevesen tiltakozott a kelet-német állami szimbólumok nemzetközi sportversenyeken történő megjelenítésével szemben, mivel azt az NDK szuverenitásának elismeréseként értékelték.⁷⁵

A himnusz kiválasztása bonyolultabb volt. A „Horst-Wessel”-dalt, mint a nemzetiszocializmus eszméjével szorosan összefonódott szimbólumhordozót, a náci-lanítás jegyében, a háború végeztével betiltották. Az

1890-es évektől a németek nemzeti himnuszává vált *Deutschlandlied* ismertté vált sora („Deutschland, Deutschland über alles” [Németország, Németország mindenképp]), és természetesen a történelmi múlt miatt az agresszivitás és a német sovinizmus jelképe lett. A német identitást azonban ez a dal fejezte ki. Jó bizonyíték erre az 1954-es futball-világbajnokság, amikor az NSZK megnyerte a világbajnokságot,

20 000 német szurkoló harsogta a „Deutschland, Deutschland über alles” kezdetű himnuszt, nem kis nyugtalanságot keltve ezzel európai szomszédjaiban.⁷⁶ Mivel némi vita után a *Deutschlandlied*, ugyan szövegében megkurtítva, az NSZK himnusza lett, az NDK számára nem maradt más lehetőség, új himnuszt kellett komponálni. A megtisztelő megbízást két kipróbált kommunista művész, Johannes R. Becher költő és Hans Eisler zeneszerző kapta. A kelet-német himnusz politikai hitvallás lett, a nemzeti egységre törekvés, és a békéért folyó harc dala, de nem tudott szimbólumhordozóvá válni, 1989-ben, az egyesítés előestéjén a kelet-német tömegek a nyugat-német himnuszt énekeltek.

Bélyegblokk az NDK fennállásának 20. évfordulójára

A kelet-német állampolgárok és kollektívák sokféle erkölcsi és anyagi elismerésben részesültek, dicséret illetve a kiváló munkát, a tervtúlteljesítést, a szocialista társadalomért, a szocialista értékekért való kiemelkedő munkálkodást, a szocialista rendszer megszilárdítása érdekében folytatott tevékenységeket. Az elismeréssel kitüntetés és pénzjutalom járt, a kitüntetés maga a kitűzhető érem, annak szalagváltozata, valamint oklevél. A kitüntetések külsőségeikben hordozták a nemzeti szimbólumok jeleit, színeit, s törvény szabályozta, hogy ki, mely érdemek alapján nyerheti el a kitüntetést, ki adhatja, és mi a kitüntetés tárgya.⁷⁷ Néhány kitüntetést a kommunizmus nemzetközi – főleg szovjet – hőseiről és nagyra becsült német baloldaliakról nevezték el. Feltételezve, hogy egy személy több kitüntetést is megkapott, rendelet szabályozta a kitüntetések viselésének sorrendjét; az erről szóló rendelet melléklete⁷⁸ 121 kitüntetést sorol fel, amelyet baloldalon, a mell fölött, belülről kifelé haladva, és 12 kitüntetést, amelyet a jobboldalon, szintén mell fölött, belülről kifelé haladva kell kitűzni.

A politikai változások jól nyomon követhetők az utcatáblákon. A kelet-német államnak nemcsak a saját múltjával kellett rövid időn belül megküzdenie, hanem a kommunista rendszer szemléletváltását is követnie kellett. Talán nem volt olyan város a volt szocialista országokban, ahol az egyik legjelentősebb útvonalat ne Sztálinról nevezték volna el.

Sztálin halála után néhány évvel a szovjet hatalom viszonyulása a sztálini időkhöz egyértelművé vált, az NDK-ban a Sztálin-kultuszról való eltávolodás azonban lassan ment végbe, és csak 1961-ben kezdődött meg az utcanevek desztalinizálása. Nemcsak az utcákat, tereket kellett átkeresztelni, szervezetek, intézmények, városrészek, városok kaptak más elnevezést, a Sztálin-szobrokat pedig az új leple alatt, a munkaterületeket elkerítve és őrizve, rombolták le talapzatukról.

A lakosság politikai ellenállásának egyik kifejeződése volt – hasonlóképpen a magyar, lengyel,

cseh állapotokhoz –, hogy a hétköznapi életben elutasította a kommunista szimbólumok használatát, gondoljunk pl. a budapesti Andrassy út elnevezésre, amely a mindennapi szóhasználatban túlélt 40 évet, vagy – amihez már bátorság kellett – az utcablák, a kommunista emlékművek lefestésére. A kommunista rendszer erőltetett szimbólumai nem tudták betölteni küldetésüket, a rendszer szétesésével egyidejűleg, sőt helyenként azt megelőzve, kártyavárként összeomlva eltűntek a közéletből és az emberek mindennapi életéből.

Jegyzetek

¹ Vö.: Lehmann, Hans Georg: *Deutschland–Chronik der BRD. 1945–1995.* (Bonn, Bundeszentrale der politischen Bildung, 1996, 19. p.; a továbbiakban Lehmann: *Deutschland–Chronik. 1945–1995*), valamint Diestelkamp, Bernhard: *Die Verfassungsentwicklung in den Westzonen bis zum Zusammentreten des Parlamentarischen Rates (1945–48)* (Neue Juristische Wochenschrift, 1989, No. 21, 1313. p.)

² Az 1945. július 26-ai jegyzőkönyv deklarálta, hogy Franciaország is csatlakozik az 1944. szeptember 12-ei egyezményhez.

³ Vö.: Kistler, Helmut: *Besatzungspolitik im Vierzonen-Deutschland* (Informationen zur politischen Bildung, 224. szám, Bonn, 1991, 5. p.).

⁴ Az 1945. szeptember 19-ei 2. számú Proklamáció alapján (Vö.: Mitteis, Heinrich–Lieberich, Heinz: *Deutsche Rechtsgeschichte.* München, Verlag C. H. Beck, 1992, 491. p.; a továbbiakban: Mitteis–Lieberich).

⁵ Bajorország az 1946. december 2-ai alkotmányában a Birodalom megszűnéséből indult ki (178. cikkely), ezzel ellentétes az Alaptörvény megalkotóinak többségi álláspontja, amely a Német Birodalom kontinuitásából indult ki (Vö.: Mitteis–Lieberich, 489. p.).

⁶ Az 1946 szeptemberben/októberben lezajlott első szabad helyi választásokat követően.

⁷ Vö.: Mitteis–Lieberich, 491. p.

⁸ Vö.: Lehmann, Hans Georg: *Chronik der BRD. 1945/49–1983.* (München, Bundeszentrale der politischen Bildung, 1985, 17. p.)

⁹ Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 31. p., valamint Weber, Hermann: *Geschichte der DDR* (Deutscher Taschenbuchverlag, München, 1985, 55. p.) alapján.

¹⁰ Vö.: *Um ein antifaschistisch-demokratisches Deutschland. Dokumente aus den Jahren 1945–49.* ([Kelet-] Berlin, 1968, 51. p.).

¹¹ Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 31. oldal

¹² Németország Szocialista Pártja (= Sozialistische Partei Deutschlands)

¹³ Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 32. oldal

¹⁴ Kereszténydemokrata Unió (= Christlich-Demokratische Union)

¹⁵ Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 26. p.

¹⁶ Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 33. p.

¹⁷ Értsd: az Odera–Neisse-vonaltól keletre fekvő területekről menekültek.

¹⁸ Ez kizárólag használatot jelentett, a használók nem adhatták el, nem oszthatták fel, nem terhelhették meg a földeket.

¹⁹ Gépkölcsonzó állomások, terményközösségek, javítóüzemek, közös vetőmag- és trágyaigazgatóság, hitelszövetkezetek alakultak. Különösen a népi tulajdonban lévő javak egyesületei és a gépkölcsonzó állomások, amelyek az FDJ (Freie Deutsche Jugend = Szabad Német Ifjúság; a magyar KISZ német megfelelője) segítségével épültek ki, váltak később a mezőgazdaság kollektivizálásának motorjává. Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 42. p.

²⁰ VVB = Verwaltung Volkseigener Betriebe (A népi tulajdonban lévő üzemek Iparági Igazgatósága).

²¹ Magisztrátus = városi előljárási tanács

²² Arthur Werner (1877–1967) építész és politikus.

²³ Az 1944. december 9-én megkötött Londoni Egyezmény értelmében. Már az 1. Londoni Jegyzőkönyv (1944. szeptember 9.) szovjet, angol és amerikai megszállási övezetekre osztotta fel Németországot – az 1937. december 31-én fennállt határai közé szorítva. Utólag, 1944. november 14-én határozták el a nagyhatalmak a francia megszállási övezet kialakítását, amelyet a 2. sz. Jegyzőkönyv rögzít (vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 20. p.).

²⁴ 12%-a mellette voksolt (Adat: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 51. p. alapján).

²⁵ Adatok: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 52. p. alapján.

²⁶ Liberal-Demokratische Partei (= Liberális-Demokratikus Párt)

²⁷ Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 45. oldal

²⁸ Alaptörvény 144. §.

²⁹ 2. § (2.) bekezdés

³⁰ 1. § (2.) bekezdés

³¹ „Einigungsvertrag”; 1990. augusztus 31-én parafálták, 1990. október 3-án lépett hatályba.

³² 1–5. cikkelyek

³³ 3. §

³⁴ 6–14. cikkelyek

³⁵ 15. cikkely

³⁶ 16. cikkely

³⁷ 17. cikkely

³⁸ 18. cikkely: teljesítmény alapján munka-fizetés, azonos bér azonos munka esetén

³⁹ 19–29. cikkelyek

⁴⁰ 30–33. cikkelyek

⁴¹ 34–40. cikkelyek

⁴² 41–48. cikkelyek

⁴³ 21. cikkely

⁴⁴ 23–25., 27. cikkelyek

⁴⁵ 50–70. cikkely

⁴⁶ Vö.: Bihari Ottó: *Összehasonlító államjog* (Budapest, Tankönyvkiadó, 1967, 279., 280., 286. p.; a továbbiakban: Bihari)

⁴⁷ Vö.: Bihari, 279. p.

⁴⁸ 51. § (3) bek.

⁴⁹ A Weimari Alkotmány 29. §-ának felel meg ez a megfogalmazás.

⁵⁰ 71–80. cikkelyek

⁵¹ 81–90. cikkelyek

⁵² 91–100. cikkelyek

⁵³ 101–108. cikkelyek

⁵⁴ 109–116. cikkelyek

⁵⁵ 117–125. cikkelyek

⁵⁶ 126–138. cikkelyek

⁵⁷ 139–143. cikkelyek

⁵⁸ 144. cikkely

⁵⁹ „Partei der deutschen Arbeiterklasse, ihr bewußter und organisierter Vortrupp” (Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 75. p.).

⁶⁰ „Az új típus pártja” (Partei neuen Typus”) – így nevezték magukat. (Vö.: Lehmann: *Deutschland–Chronik*, 75. p.).

⁶¹ „planmäßiger Aufbau des Sozialismus und die Notwendigkeit einer Verschärfung des Klassenkampfes” (Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 75. p.)

⁶² Das Gesetz „zum Schutze des Friedens” (Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 76. p.)

⁶³ Brandenburg, Sachsen, Thüringen, Sachsen-Anhalt, Mecklenburg

⁶⁴ Ministerium für Saatsicherheit („Stasi”) = Állambiztonsági Minisztérium

⁶⁵ „Schild und Schwert der Partei” (Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 79. p.)

⁶⁶ Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 79. p.

⁶⁷ Az 1954. november 16-án elfogadott, a Minisztertanácsról szóló törvény (Gesetz über den Ministerrat). (Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 80. p.)

⁶⁸ Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 79. p.

⁶⁹ A Varsói Szerződés 1955. március 7.–május 14. között tartott ülésén (Vö.: Lehmann: Deutschland-Chronik, 91. p.)

⁷⁰ Vö.: Azaryahu, Maoz: *Von Wilhelmplatz zu Thälmannplatz. Politische Symbole im öffentlichen Leben der DDR* (Gerlingen,

Bleicher Verlag, 1991, 61. p.)

⁷¹ „Dieses Staatswappen der DDR verkörpert die Einheit der Arbeiterklasse, das Bündnis mit der Bauernschaft und die enge Zusammenarbeit mit der Intelligenz.” (Neues Deutschland, 1959. 10. 8. száma).

⁷² Alk. 2. §: „Die Farben der Deutschen Demokratischen Republik sind Schwarz-Rot-Gold.”

⁷³ „Die Staatsflagge der Deutschen Demokratischen Republik besteht aus den Farben Schwarz-Rot-Gold und trägt auf beiden Seiten in der Mitte das Staatswappen der Deutschen Demokratischen Republik.” (Neues Deutschland, 1959. 10. 2. száma).

⁷⁴ Der Spiegel, 43/1959, 25–26. p.

⁷⁵ Der Spiegel, 41/1966, 118. p.

⁷⁶ Der Spiegel, 20/1954, 16. p.

⁷⁷ Gesetz über die Stiftung und Verleihung staatlicher Auszeichnungen vom 7. April 1977 (GBl. I., 1977, Nr. 10.)

⁷⁸ Verordnung über das Tragen der Ehrenzeichen zu staatlichen Auszeichnungen vom 19. April 1978. (Sonderdruck Nr. 952. des GBl.-s der DDR).

Varga Norbert

Az Osztrák–Magyar Monarchia középcímere

*Az országok címere szent szimbólum,
a melyben az egész népnek multja van megérzékítve...¹*

A kiegyezést követően először 1874. február 9-én állapították meg Magyarország címérét, amelyet 1896-ban változtattak meg.² Már ekkor szükségesnek mutatkozott egy közös címer tervezése, amelynek eredményeként született meg a közös szervek használatára a középcímer, amelynek jogi alapját az 1867:12. tc.-ben és a Pragmatica Sanctióban (1723) lefektetett paritásos államszövetség gondolata szolgáltatta. Ezt a közjogi berendezkedést kellett heraldikailag a lehető legmegfelelőbben ábrázolni.³

Az ábrázolás során arra kellett törekedni, hogy a közös intézményeknél a címer- és a zászlóhasználatban kifejezésre jusson az Ausztriával létrejött közjogi kapcsolat.⁴ A *Budapesti Közlönyben* 1915-ben megjelent legfelső kézirat (236. sz.) tartalmazta „a közjogi viszonyoknak megfelelő”, Ausztriának és Magyarországnak „*Házam címere által egybekötött czimerből álló közös czimer*”-ét.⁵ A legfontosabb kérdés azonban az, hogy ez a címer megfelelt-e a dualista viszonyoknak? Oly módon történt-e a heraldikai ábrázolás, hogy az kifejezi a paritásos dualizmust, amely egyrészt a trónöröklési törvényekben, másrészt pedig a „Deák Ferenc törvényének” is nevezett 1867:12. törvénycikkben öltött testet.⁶ Mielőtt erre a kérdésre megadnánk a választ, meg kell

vizsgálunk, hogy pontosan mi is került a címerben ábrázolásra.

A középcímer magában foglalta a két ország saját koronájával fedett középcímérét, amelyet egy-egy pajzstartó fogott közre, amely alatt egy jelmondatos szalag húzódott. A két címert összekötötte a Habsburg család genealógiai címere, az aranygyapjas rend nyakláncja és a három legmagasabb érdemrend.

Az uralkodóház címere Ausztriának és Magyarországának a címerpajzsa fölé emelkedik, mintegy a két címer „vállán” helyezkedik el úgy, hogy a magyar és az osztrák korona magasságban felülmúlják.⁷ Ez a pajzs kétszer hasított, középső vörös mezejében ezüst pólya található, amely az Ausztriai Házat, jobb oldalt aranyban koronás, kékkel fegyverzett, kiöltött kék nyelvű vörös oroszlán, amely a Habsburgokat, míg balról aranyban három, haránt helyzetű, csonkított ezüst sassal megrakott vörös harántpólya található, amely Lotharingát jelképezi. Ezen a pajzson helyezték el a hétabroncsos királyi koronát, amelyet az aranygyapjas rend nyakláncja vesz körül. Ez alatt található a három legmagasabb érdemrend nagykeresztje: a Mária Terézia-rend, a Szent István-rend és a Lipót-rend keresztjei.⁸

Az osztrák címer négy egymásra helyezett pajzsból áll: alap-, nagy-, közép- és szív-pajzs. A szív-pajzson az Ausztriai Ház címere található: vörösben ezüst pólya. Ez került a középpontba és egyben a legelőkelőbb helyre.⁹

A középpajzs egyszer vágott, s a fenti rész szintén egyszer, míg az alsó kétszer hasított, amelyen az örökös tartományok címerei találhatók: Alsó-Ausztriai Főhercegség (kékben öt arany sas), Felső-Ausztriai Főhercegség (hasított mezőben elől feketében arany sas, hátul ezüsttel és vörössel háromszor hasítva), Stíria Hercegség (zöldben vörös szarvú és vörössel fegyverzett ezüst párdúc, amely tüzet lehel), Karinthia Hercegség (hasított mezőben elől három, egy-

Az Osztrák–Magyar Monarchia egyesített címere

más fölött lépő oroszlán, hátul pedig vörösben ezüst pólya) és Krajna Hercegség (ezüstben császári koronás, vörössel fegyverzett kék sas, amelynek melle és szárnya holdsarló alakú, arannyal és vörössel két sorban hétszer-hétszer sakkolt pánntal van megrakva).

A többször hasított és vágott nagypajzsban a következő címerek találhatók: Cseh Királyság (vörösben arany koronás, arannyal fegyverzett, kétfarkú ezüst oroszlán), Galicia és Lodomeria Királyság (kékben vörös pólyán lépő, fekete holló, alatta három arany korona), Dalmát Királyság (kékben három aranykoronás, szembenéző, arany oroszlánfej), Felső- és Alsó-Sziléziai Hercegség (aranyban aranykoronás és arannyal fegyverzett fekete sas, amelynek melle és szárnyai lóherelevélben végződő, középen kis kereszttel megtűzött, felfelé hajló ezüst pánntal), Salzburg Hercegség (hasított mezőben elől aranyban fekete oroszlán, hátul vörösben ezüst pólya), Morva Örgrófság (kékben aranykoronás, arannyal fegyverzett, vörössel és arannyal sakkolt sas), Tírol hercegesített Grófság (ezüstben aranykoronás és arannyal fegyverzett vörös sas, szárnyai egy-egy, lóherelevélben végződő arany pánntal), Vorarlberg tartomány (ezüstben háromhasítékú, vörös templomi zászló), Isztria Örgrófság (kékben vörössel fegyverzett, lépő arany kecskebak), Bukovina Hercegség (kékkel és vörössel hasított mezőben három hatágú arany csillag között szembenéző, természetes színű bölényfej), Bosznia és Hercegovina (aranyban a bal szélén ezüst felhőkből kinyúló, könyökben hajlított, vörös ruhás kar, pusztá kezében arany markolatú, kivont görbe szablya), Görz és Gradiska hercegesített Grófság

(Görz: hasított pajzs, elől harántvágott, fent kékben aranykoronás arany oroszlán, lent ezüsttel és vörössel hatszor balharántvágott; Gradiska: hátul arannyal és kékkel vágott mezőben ezüst horgonykereszt) és Trieszt közvetlen birodalmi város (vágott mezőben, fent aranyban, mindkét fején aranykoronás és arannyal fegyverzett, fekete fejű sas, lent vörösben ezüst pólya fölött, a mező aljából kinövő, liliomos végű, arany lándzsacsúcs).¹⁰

Az alappajzsban az osztrák császári méltóság jelképe szerepelt: aranyban mindkét fején királyi koronás, arannyal fegyverzett, fekete kétfejű sas, amely jobb karmában kardot és kormánypalcát, míg bal karmában birodalmi almát tart. E pajzs tetején kapott helyet az osztrák császári korona, amelyet egy jobbról álló, arannyal fegyverzett, feketével és arannyal vágott griff tart.

A magyar korona országainak egyesített címere egy közép- és egy nagypajzsból állt.

A hasított középpajzsban jobbról vörössel és ezüsttel hétszer vágott mező, balról vörös mezőben a zöld hármashalom, aranykoronás, kiemelkedő középső részén ezüst, talpas kettőskereszt.

A nagypajzsban kapott helyet a Dalmát Királyság (kékben három aranykoronás, szembenéző oroszlánfej), a Horvát Királyság (öt sorban ezüsttel és vörössel ötször-ötször sakkolt mező), a Szlavón Királyság (kék mezőben két ezüst, hullámos keskenypólya között, vörösben természetes színű, futó nyest, a felső keskenypólya fölött lebegő, sugárzó arannyal keretezett, hatágú vörös csillag), Erdély (vörös keskenypólyával osztott mező, fenn kékben arannyal

fegeverzett, kinövő fekete sas, amelyet a felső jobb sarokban sugaras arany nap, a felső bal sarokban fogó ezüst holdsarló kísér, lent aranyban hét, háromormú vörös bástya, egy-egy zárt kapuval, két-két oromsorral és az oromsorok között két-két ablakkal), Bosznia és Hercegovina (aranyban a bal szélen ezüst felhőkből kinyúló, könyökben hajlott vörösruhás kar, pusztá kezében arany markolatú, kivont görbe szablya),¹¹ továbbá Fiume (vörösben sziklán álló, balra néző, arannyal fegeverzett, fekete kétfejű sas, amely bal karmát fekvő barna urnán tartja, amelyből víz ömlik a szikla alja felé; a kétfejű sas fölött kék belésű, lengő kék szalagos császári korona).¹² A pajzson a magyar szent korona

Ausztria középcimere (1915)

található, amelyet egy fehérruhás angyal tart. A magyar címer ábrázolása pontosabb és közérthetőbb lett a korábnál. „A most megállapított magyar czímer pedig nemesak a közös czímerben lesz így ábrázolva, hanem önállóan is, akár az angyalok által tartva, akár cserfa és olajággal övezetten is úgy, mint eddig, marad a mi külön állami czímerünk, a mely a nem közös ügyekben megtartja azt a helyét és használatát, a mely eddig megillette.”¹³

Az egészet átfogja a címer alatt található aranszélű, ezüst szalag, amelyen a Pragmatica Sanctio következő szavai találhatóak: „indivisibiliter ac inseparabiliter”.¹⁴

Fontosnak tartom megvizsgálni, hogy miért volt szükség új heraldikai ábrázolásra. Sajnos a korábbi helytelen ábrázolások miatt félreérthető helyzet alakult ki a két állam közjogi viszonyát illetően, amely főleg a külföldi, elsősorban osztrák jogtudósok nézeteiben jelent meg.¹⁵ Ez a helyzet azon kedvezőtlen körülmények miatt jöhetett létre, „melyek eddigelé meggátolták, hogy ennek a kapcsolatnak a lényege, a 'külön magyar' és 'külön osztrák államiság paritásos dualizmusa' a maga tisztaságában bejusson az osztrákok és más idegen nemzetek köztudatába, illetőleg az ottani művelt közvéleménybe, első vonalban szerepelt annak a kapcsolatnak helytelen szimbolizálása az eddig használatos címerrel és lobogóval.”¹⁶ Kmety Károly szerint az „összbirodalmat” jelző korábbi címer és lobogó használata ilyen következményekkel járt. Alkalmazása súrlódásokat és nemzetközi szinten félreértéseket eredményezett a két ország között, mert nem fejezte ki az állami önállóságot.

Széll Kálmán miniszterelnök 1902-ben azt nyilatkozta, hogy a címer és a zászló nem felel meg a közjogi viszonyok valóságú megjelenítésének. Ezért

szerette volna, ha egy új címert rajzolnának meg, „mely egyfelől kifejezi a kapcsolatot és a pragmatikus közösséget, másfelől ezzel szemben annak a címernek a magyar államiságot, a paritást és a dualizmust is kifejezésre kell hoznia”.¹⁷ Nehézségekbe ütközött e terv realizálása, mert politikai akadályokat

gördítettek a megvalósítás útjába. Nehéz volt áttörni az osztrák közjogi iskola tanait, amelyekben a centralisztikus államelmélet gondolata jelent meg. Sok támogatója volt a „Nagy-Ausztria”, a „Gesammt-Monarchie” felfogásának is.¹⁸ „Ezek miatt kellett bizottságot, tanulmányozni, tárgyalni a végtelenségig; ezért kellett húzni, halasztani, halogtatni; majd megpihentetni,

majd ismét megbolygatni, most elejteni, majd megint fölvenni a fonalat. Kormányok mentek, kormányok jöttek; az utóbbiak átvették a címer-problémát, mint terhes örökséget.”¹⁹

A képviselők alkotmányjogi és jogtörténeti szempontból értelmezték a címerrendezést. Polónyi Géza hivatkozott az 1848:21. törvénycikkre, amely kimondta, hogy a nemzeti színeknek szerepelniük kell az ország címerében.²⁰ Szerinte a független államisággal ellenkezett az, hogy külön címert állapítottak meg a végrehajtás ügyeinek intézésére. Az ország címerét és az állami jelvényeket nem tekintették közösnek. Ebből kifolyólag kérdéseket intézett a miniszterelnökhöz, gróf Tisza Istvánhoz. Arra szeretett volna választ kapni, hogy alkotmányellenesnek tartja-e a címerrendezést? A devise utal-e valamilyen birodalmi egységre? Milyen jogszabályokkal lehet alátámasztani azt az intézkedést, hogy a címerrendezésre vonatkozó jogot elvonták a törvényhozástól? Milyen ügyekben alkalmazzák a „közösnek” nevezett kis címet, amely az egyesített állami címer kellékeit nélkülözi? Milyen pecsétet és zászlókat fognak használni a közös szervek? Hogyan egyeztethető össze a magyar alkotmányos hagyományokkal az, hogy az 1915. október 11-én kibocsátott hadiparancs miniszteri ellenjegyzést nem tartalmaz? Biztosítva van-e a magyar honvédség zászlójának és a magyar népfőlökök jelvényének az érvényesülése akkor, ha az illető személyek a közös hadsereggel együtt, egy csapatba vannak beosztva?²¹ A miniszterelnök választát megelőzően maga a képviselő is kifejtette véleményét.

Az alkotmányos hagyományok miatt felvetődik a kérdés, hogy a törvényhozást vagy a királyt illette-e meg a címerrendezés? 1848-ig ez a király jogköre volt. Ezt követően azonban törvényben (1848:21. tc.)

rendelkeztek róla. A kiegyezés után erről a törvényhozás nem rendelkezett. Polónyi szerint nem is kellett, mert a törvényhozás úgy gondolta, hogy a közös ügyeknek nem kell címer. „A czimer az ország czimere és nem az ügyek czimere.”²² Tudva nem foglalkoztak a kérdéssel, és ahol szükségesnek vélték, ott az adott törvényben rendelkeztek róla (pl. 1867:16. tc. a kereskedelmi hajók zászlójáról).²³

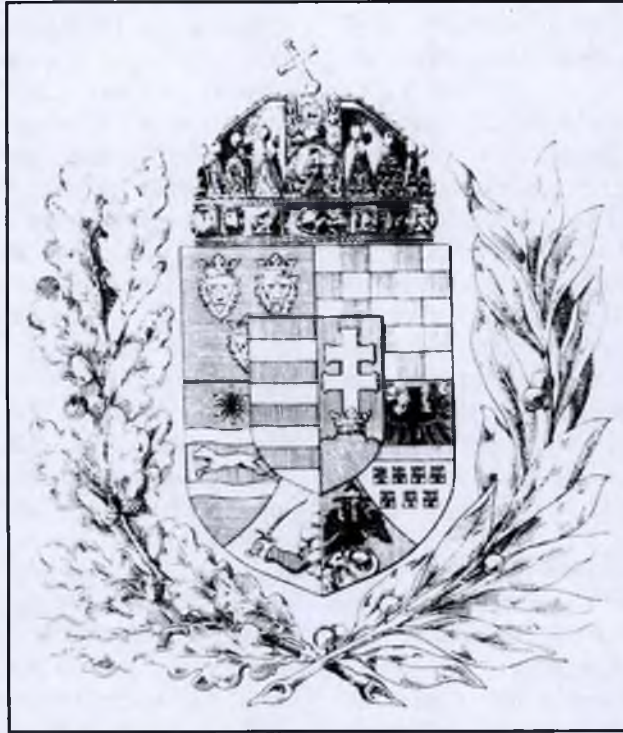
Az elintézés módja sem felt meg a magyar közjogi hagyományoknak. A vitát az váltotta ki, hogy lehet-e egy ilyen kérdést királyi kéziratban, kormányrendeletben vagy egyáltalán a törvényhozás megkerülésével szabályozni? Polónyi szerint néhány államférfi úgy fogta fel a kézirat jelentőségét, hogy az az 1848:21. tc. végrehajtási rendelete. Szerinte ebben az esetben erről nem beszélhetünk, mert itt egy közös címer megalkotásáról van szó. A végrehajtó hatalom új kinyilatkozásáról beszélhetünk, a közös miniszter által ellenjegyzett, királyi kézirattal való törvényhozási aktusról.

„Mert maga tény, hogy egy állam czimere más államéval közösen applikálható legyen, ha csak a törvényhozás erre külön meghatalmazást a végrehajtó hatalomnak nem adott, csakis törvényhozási úton s annak erejével rendelhető el.”²⁴

A képviselő arra a következtetésre jutott, hogy a címerrendezést csak törvényhozási úton lehetett volna megoldani. Az 1883:18. tc. indokolása is ezt tartalmazta. Ez azonban csak a magánosokra vonatkozott.²⁵ A logikai érvelést tovább folytatva azt a megállapítást tette, hogy ha a magánosok esetében is megkívánják a törvényhozást, akkor az országos ügyekben is ezt kell tenni. Kmety nem értett ezzel egyet, „mert ebben a címerhasználatban egyrészt az 1848. évi XXI. törvénycikknek, másrészt pedig az 1867. évi kiegyezési törvénynek csak foganatosítását” látja.²⁶ E két törvény rendelkezéseire hivatkozva nem tartotta szükségesnek a törvényi szabályozást. Azonban nem utasította el annak a lehetőségét, hogy a címerhasználatot és leírást törvénybe iktassák. A király joga nem zárta ki, hogy a címerrendezés törvénybe legyen foglalva, amely elősegíthetné, hogy közjogilag „kifogástalan elnevezésekkel jelöltessék; mert a törvénybe, a királyi leiratba és címerleírásokba becsúszott kifogásolható elnevezések felvehetőek nem lennének.”²⁷

A kézirat báró Buriánhoz szólt, mint „Házam miniszteréhez” és külügyminiszterhez. Ez újabb közjogi problémát vetett fel. A miniszternek nem volt joga rendelkezni a nemzeti címer felett és ellenjegyezési jogot gyakorolni. Kérdés, hogy a magyar közjogban egyáltalán ismeretes-e a „Házam minisztere” (Minister meines Hauses) titulus

és mikor állapították meg alkotmányjogi felelősségét? A magyar törvények nem ismerték. A Hausgesetz hozta létre ezt a címet, és kimondta, hogy a miniszter nem vonható felelősségre. Polónyi szerint a „házi statutumok” a magyar alkotmányos életben hallgatagon elismertek ugyan, de nem tekinthetők törvénynek.²⁸ A Hausgesetz ide vonatkozó rendelkezése a császári házról (das Kaiserhaus) és nem a királyi házról beszél. Megállapítja hatáskörét, de nem mondja meg, hogy joga van-e az ország címere felett rendelkezni. A külügyminiszter hatáskörét pedig az 1867:12. tc. határozta meg, ahol szintén nem találunk olyan rendelkezést,

*A Magyar Királyság közpécimere
(Budapesti Közlöny, 1915. nov. 6.)*

amely a címer magállapítására vonatkozna.²⁹ Ábrahám Dezső teljesen egyetértett Polónyi felszólalásával, és szerinte sem lehet 1848 óta ilyen jelentős kérdésben „cezarisztikusan” intézkedni.³⁰

Azzal, hogy a minisztérium a címerleírásnál rendeletében kijelentette, hogy ezt a rendeletet a törvényhozás további intézkedésének fenntartásával bocsátja ki, elismerte, hogy a címerrendezés kérdésében törvényhozás útján kell intézkedni.³¹

A miniszterelnök válaszában csak nagyon röviden tért ki az egyes kérdésekre. Szerinte csak így lehetett a közjogi viszonyoknak megfelelően ábrázolni a két ország viszonyát. Külön kitért Dalmácia és Bosznia címerábrázolására és a pajzstartók megjelenítésére.³²

Alapvető probléma bontakozott ki a monarchia szó értelme és jelentéstartalma körül is. A véderőtörvény csak területi vonatkozásban említette (1912:30. tc.). Azt azonban meg kell jegyezni, hogy van a szónek egy területi értelmén túlmutató közjogi jelentése is. Ebben az esetben azt jelenti, hogy Ausztriának és Magyarországnak egy monarchája, uralkodója van, amely így nem uralmi formát jelöl, hanem csak az uralkodó személyazonosságát. Barabási Kun József szerint ezt „a közjogilag egyedül helyes értelmezést az új közös címer leírása, mely szerint ez az 'elválaszthatatlanul monarchiaként egyesült két államnak:

Ausztriának és Magyarországnak, külön-külön zárt egészét alkotó' címerét állítja egymás mellé és köti össze az uralkodóháznak genealógiai címerével."³³

A Ströhl által tervezett középcímer „különösen a magyar stíl szempontjából nem felel meg a követelményeknek.”³⁴ Csánki Dezső azt mondta, hogy nagyon csúcsíves formájú, amelynek következtében egy kicsit megnyúlt a magyar szent korona. Ez azért történt, hogy alkalmazkodjon a hosszabb osztrák császári koronához.³⁵

A különbséget a két korona között a jellegükből adódó eltérések adták. A II. Rudolf-féle, a későbbi osztrák császári korona jellegzetesen hosszabb, süveg alakú, míg a Szent István-korona inkább kerek, bizánci stílusú volt. Az ebből adódó eltérések külsőleg esetleg diszparitást tükröztek, de semmiképpen nem eredményeztek változást a közjogi helyzetben. Ebből csak a két hatalom eltérő, történelmi különbözőségeit lehet kiolvasni. A heraldikai ábrázolásban tehát ez nem jelentett alárendeltségi viszonyt a magyar államra nézve. Az uralkodói jelképek egyenjogúan szimbolizálták a császári és a királyi apostoli hatalmat. Mindkét esetben az adott ország szuverenitása is megmutatkozott.³⁶

A királyi ház címerének középen történő elhelyezése megfelelő volt, mert az kifejezte az uralkodó személyének azonosságát. Hasonló ábrázolásra már korábban is volt példa, amikor a királyi család címere beleilleszkedett az államcímerbe (pl. az Anjouk lilioma, Corvin Mátyás hollója vagy a Habsburgok szív pajzsa 1874-ben). Ez nem jelentett mást ebben az ábrázolásban, mint az uralkodó család azonosságát „a 'personális uniót', a pragmatika szankcióban megállapított együttbirtoklást.”³⁷ Erre utalt a címer alatti szalagon lévő latin szöveg.

Az egymás mellé helyezett címerábrázolásról nem lehet azt mondani, hogy így egy egységes állam jött volna létre. Nem lehet még „egységes címerről” sem beszélni, mert abban a két állam címeri szerepelnek. Helytelen lenne azt kijelenteni, hogy e címerrel a monarchia kapott volna új címet, mert ez csak a közös szervekre vonatkozott. A monarchia itt közjogi értelemben csak a Pragmatica Sanctióból eredő, és a két állam között fennálló kapcsolatot jelentette, pontosabban azok együttbirtoklását. Kmety lehetetlennek tartotta a monarchia állami címerrel való felruházását, mert az csak akkor lett volna lehetséges, ha a két állam egybeolvadt volna.

A két címer egymás mellé helyezése pontosan azt szimbolizálta, hogy a két ország nem jelentett egy harmadik, magasabb rangú államot. Mindkét ország – a közös ügyeket leszámítva – teljes önállósággal és szuverenitással rendelkezett, hiszen „sem a pragmatika sanctio, sem a 67-iki törvény nem teremtett semmiféle államjogi egységet a két állam között.”³⁸ Ez a címer nem utalt arra, hogy bármiféle államjogi egység jött volna létre a két állam között, hiszen azokat csak az uralkodóház címere kötötte össze.³⁹ E logikai értelmezés alapján Ausztriának és Magyar-

országnak nem volt egyesített címere, csak egymás mellé helyezett címeri, hiszen minden címerpajzs önálló egészet alkot közjogi értelemben. Ezen még az a korábban már említett tény sem változtat, hogy a két ország címerét a Habsburgok genealógiai címere kötötte össze. Túri szerint ezt a címet a közös intézmények használatára rendelték, amely „ha nem is címere egy államjogilag egységes monarchiának, de kétségkívül utal a monarchia létezésére”.⁴⁰ A két állam közötti kapcsolat alapja a közös uralkodó volt. Szerinte ez a címer nem fejezett ki mást, amikor a monarchia létezésére utalt, mint egy olyan kapcsolatot a két ország között, amely dualisztikus, paritásos alapon nyugodott. Ezt a Habsburg-ház címere sem változtatta meg, „sőt a rajz, hogy az uralkodó címere egyforma magasságban nyugszik a két állam címerén, ezt eléggé szimbolizálja.”⁴¹ Ezért azt mondhatjuk, hogy a címerpajzsok elhelyezése közjogi szempontból helyes volt.

Egyet lehet érteni Illés József azon véleményével, miszerint ez a heraldikai ábrázolás nem jelentette a két ország összeolvadását vagy önállóságuk megszűnését. Szerinte „egy címerpajzs egy jogi egység. Ez az individualitás, ez a jogi egység nem szűnik meg ha a címerpajzsok egymás mellé állítva összefüggésbe kerülnek.”⁴² Mert másképp kellett volna ábrázolni azt az államjogi kapcsolatot, ami bekebelezéssel jön létre. Ebben az esetben az annektált állam címere belekerült volna a területet megszerző ország címerébe.

Hasonlóképpen vélekedett Barabási Kun is, aki szerint az „olyan államkapcsolat, melynek saját külön alkotmánya, külön törvényhozó szerve és külön törvényhozó hatalma nincs: az ilyen politikai alakulat valóban csak egynémely politizáló jogász fantáziájában élhet mint a hozzátartozó államok felett álló külön, harmadik állam.”⁴³

Megoszlott a vélemény a címerek alatt elhelyezett szalagról és az azon szereplő „invisibiliter ac inseparabiliter” jelmondatról (devise).⁴⁴ Ennek jelentése az volt, hogy Magyarország és az osztrák örökös tartományok feletti uralom feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul a Habsburg uralkodót illette a törvényben meghatározott öröklési rend szerint. Ez a szóösszetétel nem egyéni jellegű, nem egy uralkodó családhoz kapcsolódott, hanem alkotmányos jelentőségű törvényből vett részlet.

A szöveg nem változtatott a két ország kapcsolatán, mert a heraldika szabályai szerint a címereken kívül elhelyezkedő jelmondat „külső dísz”. A két állam címere fölött lévő genealógiai ábrázolással kell kapcsolatba hozni e szavakat. „A devise nem jelent mást, mint a genealógiai címer által jelzett uralkodóház uralma alatt álló államok oszthatatlan és elválaszthatatlan együttes birtoklását.”⁴⁵

Túri Béla szerint az sem jelentett különösebb problémát, ha a latin szavak értelmét pontosan megvizsgáljuk. Ugyanis szerinte a címerpajzson kívül található szalag inkább díszítő jelleggel bírt, de semmi esetre sem tulajdonítható neki akkora jelentőség a he-

raldika nyelvén, hogy az teljesen más értelmet adjon a címernek a fentebb vázoltaknál. Azt azonban megjegyezte, hogy e kifejezés félreértelmezésre adhat okot, és közjogilag sem tartja a legprecízebbnek.⁴⁶ Mivel az új címet a közös intézmények használatára rendelték, „nincs is helyén a két államnak ’feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul’ együttes birtoklására való utalás, mert az 1867-iki törvényben is többször ismételt ’indivisibiliter ac inseparabiliter’ szavak csak a két államnak ’feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul’ való együttes birtoklására vonatkoznak, nem azon közös intézmények jellegét vagy stabilitását jelzik, melyeket az 1867-iki törvény teremtett.”⁴⁷

A közös intézményeknél a paritásos dualizmusnak kellett érvényesülnie, amelyre a fentebb említett szavak nem vonatkoztak. Az 1867-es kiegészítés intézményes kapcsolatot hozott létre a két ország között, amely az előbb említett elven nyugodott. „Azt pedig bizonyára a rajzoló sem gondolták, mert túlságosan erőszakolt felfogás lett volna, hogy az indivisibiliter ac inseparabiliter szavak átvittén arra vonatkoznak, hogy minden közös intézménynél, illetve a közös szervek minden funkciójánál a két feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul birtoklandó államok külön akaratára esik egybe és fejeződik ki.”⁴⁸

Bernatzik arra hivatkozott, hogy ezeket a szavakat a törvény szövegéből kiemelve helytelenül lehet értelmezni, mivel szerinte az elválás jogi lehetősége megvan, mert „jogilag ez az unió nem elválaszthatatlan, mert hiszen a magyar *pragmatica sanctio* (a királyi hitlevél 4. pontja szerint is) a Habsburg-ház trónöröklési jogát a magyar szent korona országaiban kifejezetten csak az I. Lipót leszármazóira korlátozta.”⁴⁹ Ezek alapján az összekötő jelmondatnak szerinte helyesebben a következőképpen kellene szólnia: „*Inseparabiliter usque ad exitum sexus Leopoldini.*” Barabási szerint ez az elméleti fejtegetés csak merő szórszálhasogatás, „jól felfújt szappanbuborék”.⁵⁰

A két ország címerének pusztán egymás mellé helyezése nem fejezte volna ki a két állam közjogi viszonyát. Nem lehetne tudni azt, hogy a két országnak közös uralkodója van. Az is egyfajta megoldás lehetett volna, hogy mindkét ország címerébe felveszik az uralkodóház szív pajzsát. Ez ugyan kifejezte volna az uralkodó személyének az azonosságát, de nem utalt volna egyéb kapcsolatra a két ország között. Egyet kell érteni Illés József azon véleményével, hogy ez nem felelt volna meg a *Pragmatica Sanctio* rendelkezéseinek sem, nem is beszélve az 1867:12. tc.-ben lefektetett intézményes kapcsolatnak.⁵¹

Éppen a közös ügyek végett az sem lett volna megfelelő megoldás, hogy egy pajzsban ábrázolják a két ország címerét. Nem lehetett tehát „címeresztétikai szempontoknak alárendelni azt a mindenképp felett álló közjogi követelményt, hogy minden félreértést kizáró heraldikailag hű kifejezést nyerjen az a tény, hogy itt semmiféle közös államiság által nem csorbitott két állami szuverénitás, két szuverén állam egyesülése van jelen. Csak két állam és nem egy harmadik, egy összállam is.”⁵²

Ausztriának ezt megelőzően nem volt a magyar államhoz hasonló állami címere. Ennek megalkotása nem volt egyszerű feladat, mert kérdésként merült fel, hogy mely címerek kerüljenek bele az új osztrák állami címerbe. A végeredmény azt lett, hogy az osztrák középcímerbe valamennyi, az osztrák császársághoz tartozó terület címerét felvették.⁵³ A királyi leirat egymás mellé helyezett heraldikai ábrázolásról beszélt, amely Ausztria számára címet állapított meg. Az uralkodó ezt egy tollvonással intézte el.⁵⁴

Az osztrák címer megalkotásánál problémát jelentett a császári méltóságot jelképező kétféjű sas elhelyezése.⁵⁵ Nem maradhatott a korábbi ábrázolás szerint, amikor is ez a jelkép mint címerhordozó szerepelt. A mellén és a szárnyán viselte a címereket, ahogy ez a korábbi közös címereken látható. Ezért a kétféjű sasnak be kellett olvadnia Ausztria állami címerébe. „Ekként e címernak jellege adva volt: a kétféjű sast tartalmazó pajzs hátsó- vagy alappajzsúl (*Rückenschild*) fog szolgálni Ausztria ország- vagy tartományi illető címereinek.”⁵⁶ Az ilyen formában megállapított címer tisztán az osztrák császárságot jelképezte, amelynek következtében került a tetejére a császári korona.⁵⁷

Szintén problémaként merült fel Dalmácia kérdése. Pontosabban az, hogy jogilag Magyarországhoz vagy pedig Ausztriához tartozik. E kérdést az ideiglenes közjogi viszonyok miatt úgy rendezték, hogy az ország címerét mindkét állam címerpajzsán feltüntették.⁵⁸ Szükséges volt ez az 1868:30. tc. 66. §-ának rendelkezése miatt, amely Dalmáciát Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok területéhez tartozónak tekintette. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy azért került bele az osztrák címerbe, mert 1814 óta Ausztriához volt csatolva. Az osztrák kiegészítési törvényben, a birodalmi képviselétről szóló jogszabályban is mint osztrák tartomány szerepelt, amely képviselettel rendelkezett az osztrák birodalmi tanácsban. Azért került bele a jogfenntartás az 1868:30. tc.-be, mert Magyarország soha nem mondott le Dalmáciáról. Nem döntöttek el véglegesen a sorsát, amit az is alátámaszt, hogy az előbb említett törvényt ugyanaz az uralkodó szentesítette, mint az 1867. évi osztrák törvényeket. „Dalmáciának közjogi hovatartozása tehát véglegesen eldöntve nincs, ép oly kevéssé, mint Bosznia és Hercegovináé. Dalmácia – habár egészen más okból – szintén az ideiglenesség jogi állapotában van a monarchia két államával szemben és marad mindaddig, míg hovatartozásának kérdése végérvényesen el nem dül”.⁵⁹

Nem volt elhanyagolható kérdés a bosnyák címer elhelyezése sem, amelyre megoldásként ugyanazt találták ki, mint a dalmát címerrel kapcsolatban. E rendelkezés azonban provizórikus volt, hiszen csak addig maradt érvényben, míg e tartomány sorsa közjogilag végleges rendezést nem nyert. A magyar címerbe azért vették fel, mert „egyenesen közjogi követelmény, *exequálása* azon magyar közjogi álláspontnak, hogy a törvény (kir. hitlevél) és történeti

jog címén, sőt a pragmatika szankció alap gondolata szerint is, az annektált tartományok szent István koronájához tartoznak.”⁶⁰

A király azzal, hogy a nagycímerből a középcímerbe helyezte át a bosnyák címet, jól tükrözte azt a közjogi állapotot, amely létrejött az annexióval.⁶¹ Kmety nem tartotta volna helyesnek azt sem, ha mindkét állam címeréből kihagyták volna az annektált terület állami jelképét, vagy esetleg egy olyan heraldikai ábrázolást hoznak létre, amely ezt a címet a közös szerveknél használandó egyéb címerekkel együtt szerepeltette volna. „Nem pedig azért, mert amint nem 'közös', nem osztrák és magyar terület Bosznia, ép oly kevésbé külön államiságú, a két államon kívül álló terület, tehát nem külön harmadik állam a kir. család uralma alatt (trializmus).”⁶²

A címerrendezés újabb közjogi problémát vetett fel, amely az 1868:30. tc. 62. §-át érintette, amelyet az 1916:15. tc. a következőkkel egészített ki. A közös intézmények használatára rendelt kis címer Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek címerének csak azt a részét tartalmazta, amely ezüsttel és vörössel volt sakkolva. Ez egységesen fejezte ki az előbb említett országokat.⁶³ Ezt a középcímer esetében nem kellett szabályozni, mert ott ezek az országok külön kaptak helyet. Az ideiglenes állapot bemutatására nem találtak más megoldást, minthogy mindkét ország címerébe felvegyék a két állam jelképét.⁶⁴

Erdély címerének elhelyezése is vitát váltott ki. Polónyi szerint a nagycímerben csak mint emlékcímer szerepelhetne, mert már régen nem kapcsolt rész. Erdély az 1848:7. tc. értelmében Magyarországgal egységes országot alkot.⁶⁵

Nem lehetett elvárni a címerfestőktől, hogy a heraldikai ábrázolásban kifejezzék a közös ügyeket (a külügyet, a hadügyet és az ezekre vonatkozó pénzügyet). Voltak olyan közjogászok (pl. Edmund Bernatzik), akik emiatt tisztán perszonális uniót olvastak ki a középcímerből, hiányolva a reálunió megjelenítését. Barabási Kun József teljesen elfogadható módon nem értett egyet ezzel a nézettel, mert ettől részletesebb címerábrázolást már nem lehetett volna megvalósítani. Nem lett volna célszerű feltüntetni a közös ügyeket a címerben. A paritásos viszonyt ez a megoldás is megfelelően ábrázolta. Kérdés, hogy lehetséges lett volna-e? Erre a kérdésre Barabási Kun a következő szavakkal válaszolt. „Feltéve, hogy heraldikai-technikai szempontból lehetséges, nem kellett-e jogosan attól tartani, hogy a túlhajtott részletesség a heraldikai ábrázolásban elhomályosítja az osztrák–magyar viszony két leglényegesebb jegyét: a paritásos dualizmust és azt, hogy ez a monarchikus unió a fejedelem fizikai személyazonossága ellenére nem csorbítja a két állam szuverenitását?”⁶⁶

Természetesen a címer megváltoztatásának egyenes következménye volt a magyar állami pecsét átalakítása is. A legfelsőbb királyi kézirat szerint a pecséten az új, egyesített magyar címer szerepelt a pajzstartó anyagokkal, amely körül a következő felirat szerepelt:

„Első Ferencz József Isten Kegyelmeiből Ausztriai Császár, Csehország Királya sat. és Magyarország Apostoli Királya.”⁶⁷ Nagyon jelentős változás volt ez, hiszen számos közjogi területet érintett.

Nem szabad megfélekednünk a hadizászlók címerrendezéséről sem, mert 1915-ben bocsátotta ki az uralkodó a hadsereggel és a haditengerészettel kapcsolatos zászlórendezésre vonatkozó leiratát. Tette ezt azért, hogy a zászló megfelelő jelképe legyen annak a közjogi kapcsolatnak, amely a két ország között fennállt.⁶⁸ Ennek értelmében a hadsereg zászlaja és vezérszászlója egyik oldalán Ausztria és Magyarország egymás mellé helyezett címere szerepelt, amelyet az uralkodóház címere és a Pragmatica Sanctio már fentebb említett jelmondata kötött össze. A másik oldal „közepére Névjelvényem, sarkaiba pedig váltakozva az osztrák császári korona és a magyar szent korona” került.⁶⁹ A zászló alapszíne fehér volt, amelynek szélein váltakozva fekete-sárga és vörös-fehér-zöld lángrétegek helyezkedtek el.⁷⁰ A színek tekintetében hasonlóképpen nézett ki a tengerészeti lobogó is, amelyen helyet kapott az Ausztriai Ház és az ősi magyar címer.

A hadi- és hajóhadparancs a közös hadsereg számára állapított meg zászlót, amelynek két oldalán a fentebb már említett és közjogi szempontból nem kifogásolható egymás mellé helyezett címer található.⁷¹ Ezt hangsúlyozta Kmety Károly is, aki szerint ez a címerhasználat „megfelelő és találó a valóságosan közös jellegű szervek és intézményekre nézve, amelyeknél igazán együttesen (közösen) fennforog a császári és királyi, az osztrák és magyar közjogi jelleg, de nem igazán hű kifejezője a magyar katonaság csapatai közjogi természetének.”⁷²

E leirat tehát különböző zászlót rendelt a szárazföldi és a tengeri hadsereg számára, amely közjogi értelmet nyert. Az uralkodó a tengeri flottákat a családhoz közvetlenül kötődőbbnek vélte, mint a szárazföldi csapatokat. A magyar közjog azonban ezt nem nagyon vette figyelembe. „Törvényeink értelmében a mi haditengerészetünk ép úgy osztrák és magyar, ép oly értelemben császári és királyi és közös haderő, mikép a szárazföldi hadsereg.”⁷³

A kiegyezési törvény a vezérlet, vezénylet és a belszervezet kialakításának a jogát a haditengerészetre is értette. Az „egész és összes” hadsereg pedig a tengeri flottát is jelentette, amely szintén magyar és osztrák hadtestekből állt. „Ezek szerint a szárazföldi és tengerészeti közös hadseregek teljesen egy és azonos közjogi természete nem igen vonható kétségbe és így az egy és azonos címer- és zászlóhasználat egészen indikálva volna. Egyéb szempontoknak a legfontosabb közjogi szempont fölé emelését jelenti az, ha a haditengerészeti címere és színei a hadseregtől oly lényegesen eltérőleg állapították meg.”⁷⁴

Kmety a leirat alapján az egész hadsereget közösnek, császárinak és királyinak egyaránt vélte. Szerinte csak így lehet elfogadni azt, hogy a magyar csapatok zászlója egy olyan lobogó lett, amely az osztrák

császárság és a magyar királyság színeit felváltva tartalmazza. Szerinte igazán megfelelő közjogi szabályozás az lett volna, hogy a magyar csapatok zászlója a magyar nemzeti színt és a magyar korona egyesített címerét viseli. Ezt kellett volna alkalmazni az osztrák csapatok tekintetében is. Csak a szorosán vett közös katonai hatóságok és szervek címer- és zászlóhasználatára tekintetében lehetett volna elfogadni a fentebb elmondott szabályozást, ahogy az megtörtént a közös szerveknél.

A hadsereg mindkét része azonos megítélés alá esett közjogi szempontból. „Törvény és jog szerint a ma élő magyar állam élő címere és lobogója az, ami a közös hatóságoknál és a hadizászlón is mint a magyar állam címere és nemzeti színe szerepel.”⁷⁵ A paritásos dualizmus érvényesült a zászlón elhelyezett címerek révén.⁷⁶

A parancs továbbá azt is tartalmazta, hogy a régi zászlók az ezredeknél maradnak, és azokat csak szükség esetén fogják kipótolni az új címeres lobogóval. Meghatározta az uralkodó, hogy egy erre kijelölt napon kell felvonni az új zászlót. „Legyenek ezek a rendelkezések a legtávolabbi időkig élő tanujelei a monarchia összes népei áldozatkészen, örömmel együttműködő erejének, a mely olyan nemesen nyilatkozik meg Hadseregemnek és Hajórajomnak a jelen háborúban véghezvitt győzelmes hőstetteiben.”⁷⁷ Ábrahám Dezső szerint ez a megoldás nem jó, mert akkor „a czimer- és zászlókérdés megvalósításánál közjogi és czimertudósokon kívül még jó lett volna teksztitudósokat is bevonni az értekezletbe.”⁷⁸ A miniszterelnök azzal indokolta ezt a rendelkezést, hogy tiszteletben akarták tartani a katonák érzelmeit. Az új zászlókat leginkább a vezér- és jelzőzászlók esetében akarták alkalmazni.⁷⁹

Természetesen a leirat végrehajtásával a hadügyminisztert és a haditengerészet parancsnokát bízta

Jegyzetek

¹ Illés József: *A közös intézményeink használatára rendelt címerek jogi jelentősége* (Turul, 1917, 17. p.)

² Az 1874. évi legfelsőbb elhatározásról: Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (Államjog)* (Budapest, 1891, 74. p.); Kmety Károly: *A magyar közjog tankönyve* (Budapest, 1911, 254. p.); Faluhelyi Ferenc: *Magyarország közjoga* (Budapest, 1926, 1. kötet, 95. p.)

³ Csánki Dezső: *Az új magyar ügynevezett közös címerről* (Századok, L., 1916, 20. p.). Barabási Kun József szerint is az 1867-ben létrejött paritásos dualizmust kellett megvalósítani az ország jelképeiben (Barabási Kun József: *Bernatzik tanár és az új címerrendezés*. *Magyar Figyelő*, VII., 1917, 2. kötet, 9. p.); Faluhelyi: i. m., 96. p.

⁴ Türi Béla: *A címer- és a zászlókérdés a közös intézményeknél* (Katolikus Szemle, 29., 1915, X. füzet, 1004. p.)

⁵ *Az új magyar és a közös intézmények használatára rendelt új címerek* (A Budapesti Közlöny 1915. évi október hó 12-iki és november hó 6-iki, valamint 1916. évi március hó 10-iki számban megjelent legfelső kéziratok, miniszteri rendeletek és törvények szövege) (Turul, 35., 1917, 1. p.). A címerhasználatot a miniszterelnök, gróf Tisza István által kibocsátott rendeletek szabályozták. A 3969/1915. M.E. sz. rendelet a címer leírását és a címerrajzokat tette közzé, az 3970/1915. M.E. sz. rendelet pedig az állami közép- és kiscímer, valamint az állami pecsét bemutatását tartalmazta. Az 1915. évi címerrendezésről tesz említést:

meg. Ez a rendelkezés nem érintette a kereskedelmi hajókra megállapított zászlóhasználatot.⁸⁰

A korábban használatos címert átmenetileg érvényben hagyták a következő szerveknél. A hadihajók tekintetében egészen az első világháború befejezését követő két évig. Az állami vállalatoknál, a hatósági és az iskolaépületeknél, a címtáblákon, a felszerelési tárgyakon, a pecséteken, a bélyegzőkön, a nyomtatványokon, a magyar királyi posta és takarékpénztár értékcikkjein stb. a háború befejezésétől számított három évig.

Ezzel szemben a magánintézmények számára öt éves türelmi időt állapítottak meg. A határidőket azonban indokolt esetben a miniszterelnök meghosszabbíthatta.

A bankjegyekkel, az értékpapírokkal és a takarékbetétkönyvekkel kapcsolatos címerhasználati rendelkezéseket külön jogszabályok állapították meg, csakúgy, mint a fegyveres erőkre és a csendőrségre vonatkozó heraldikai intézkedéseket.⁸¹

A középcímer heraldikai ábrázolásával kapcsolatban felmerülő érvek és ellenérvek felsorakoztatása mellett azt kell mondanunk, hogy a közös szervek használatára rendelt középcímer megpróbálta kifejezni azt a közjogi viszonyt, amely 1867-ben létrejött Ausztria és Magyarország között. A paritásos dualizmus megjelenítésére törekedtek a címer megalkotásánál, amely hozzájárult ahhoz, hogy érzékeltesse Magyarországnak az Osztrák–Magyar Monarchiában elfoglalt helyét.

Azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy néhányan (pl. Csánki Dezső, Kmety Károly) úgy vélték, hogy további pontosításra vár a címerábrázolás, mert „a jogi és a tényleges helyzet teljes harmóniáját, a szimbolizálás teljes közjogszerűségét még nem” érte el.⁸² Erre azonban a háború után már nem kerülhetett sor.

Feiszt György: *Rövid magyar címertan és pecséttan* (Budapest, 1986, 65. p.)

⁶ Kmety Károly: *Nemzeti szimbolumaink térfoglalása* (Magyar Kultúra, III., 1915, 21. szám, 353. p.)

⁷ A két korona azonban nem egyenlő magasságú, amely nem jelent a két ország közötti alá- és fölérendeltségi viszonyt, tehát közjogi szempontból nincs meghatározó jelentése. Önmagában mindkét korona az állami főhatalmat jelképezi (Csánki Dezső: i. m., 24. p.)

⁸ Csánki Dezső: i. m., 24–26. p. Polónyi Géza szerint az aranygyapjas rend nyakláncának semmi helye sincs a magyar címerben, mert az spanyol eredetű és egyedül az osztrákokhoz kapcsolódik. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 27. köt. (továbbiakban: KN) Budapest. 1916. 290. o.

⁹ Illés József: i. m., 14. p.

¹⁰ Ez Szent Gergely lándzsáját ábrázolja.

¹¹ Bosznia címere novum a korábbi címerrajhoz képest. Heraldikailag pontosabban ábrázolták Szlavónia, Erdély és Fiume címereit (Illés József: i. m., 16. p.)

¹² Fiume címerrendezéséről lásd: Nagy Ernő: i. m., 70–71. p.

¹³ Illés József: i. m., 16. p.

¹⁴ *Az új magyar...*, 1–4. p.; Csánki Dezső: i. m., 22–26. p. A címer leírása: Bertényi Iván: *Kis magyar címertan* (Budapest, 1983,

84–85. p.); Bertényi Iván: *Új magyar címertan* (Budapest, 1993, 80–81. p.); Faluhelyi: i. m., 96. p.

¹⁵ Túri Béla: i. m., 1005. p. Hasonló véleményen volt Kmety is: Kmety Károly: i. m., 354. p.

¹⁶ Kmety Károly: i. m., 353. p. Ezért tartotta fontosnak a megfelelő szimbólumok alkalmazását Kmety. Olyan lényeges különbségeknek tartotta, amelyek nem üres formaságok egy állam életében, hanem amelyeknek igen fontos közjogi jelentőségük van.

¹⁷ Kmety Károly: i. m., 354. p.

¹⁸ Túri is hangsúlyozza, hogy ez a felfogás igen elterjedt volt az osztrák közjogi felfogásban (Túri Béla: i. m., 1009. p.). Vö.: Kmety Károly: i. m., 354. p. Barabási Kun József is kiemeli ezt a problémát, hiszen szerinte „ez a cimerrendezés valósággal szemléltető oktatást nyújt a centralista osztrák közjogászoknak.” (Barabási Kun József: i. m., 11. p.). Horváth János pontosan közölte a megállapított címer leírását (Horváth János: *A magyar királyság közjoga*. Budapest, 1894, 116. p.). Lásd még: Ferdinandy Gejza: *Magyarország közjoga (Alkotmányjog)*. (Budapest, 1902, 191. p.)

¹⁹ Kmety Károly: i. m., 354. p.

²⁰ Tomcsányi Móricz: *Magyarország közjoga* (Budapest, 1932, 132. p.); Kiss István: *Magyar közjog. (Magyar államtörvény)*. (Eger, 1886, 136. p.). Ugyanez a jogszabály újra felvetette a háromszínű polgári rózsát (Horváth János: i. m., 115. p.). Lásd még: Ferdinandy Gejza: i. m., 19. p.

²¹ KN. 277–278. p. Az 1868:61. tc. 18. §-a és az 1912:31. tc. 16. §-a alapján az uralkodó nevének kezdőbetűivel ellátott, az ország színeit és címerét tartalmazó zászlót kellett alkalmazni. A népfőlakelnél a nemzetiszínű karkötőt kellett hordani az 1868:62. tc. 7. §-a alapján.

²² KN. 278. p.

²³ Polónyi utalt Széll Kálmán miniszterelnök beszédére (1902), aki szerint a címer- és zászlóhasználat törvénytelen. Ezzel a véleménnyel a képviselő nem értett egyet (KN. 279. p.).

²⁴ KN. 279. p.

²⁵ A magánosok címerhasználatát esetén Nagy Ernő kiemelte, hogy az csak miniszterelnöki engedéllyel volt lehetséges (Nagy Ernő: i. m., 76–77. p.). Ugyanerre a jogszabályra hivatkozik: Kiss István: i. m., 139–140. p. Ferdinandy szerint a miniszterelnök a belügyminiszter, illetőleg a bán véleményének meghallgatását követően döntött (Ferdinandy Gejza: i. m., 192. p.).

²⁶ Kmety Károly: i. m., 356. p.

²⁷ Kmety Károly: i. m., 356. p.

²⁸ Példaként a trónöröklés rendjét hozta fel a képviselő (KN. 280. p.).

²⁹ Polónyi szerint még külügynek sem tekinthető. A belügyekben pedig nincs joga intézkedni a külügyminiszternek (KN. 280. p.).

³⁰ KN. 540. p.

³¹ Az 1895. évi Bánffy-féle cimerrendezésről szóló rendelet is ezzel kezdődik (KN. 281. p.).

³² Dalmácia esetében az 1868:30. tc. alapján jártak el. Figyelembe vették az 1874. évi királyi leiratot is az elhelyezés megoldásánál. A különböző pajzstartókat nem vélte esztétikailag helyesnek, de ezáltal mégis kifejezésre jut a két ország önálló államisága (KN. 290–291. p.).

³³ Barabási Kun József: i. m., 24. p.

³⁴ Csánki Dezső: i. m., 26. p.

³⁵ Azt is megjegyezte Csánki, hogy a magyar közpíczímeren lévő angyalok méltóságjelzők és nem „tánclejtést” végeznek. Természetesen elismeri, hogy heraldikailag aligha lehetett volna jobban ábrázolni a közös ügyekkel bíró, két állam egyenjogúságát (Csánki Dezső: i. m., 27. p.).

³⁶ Illés József: i. m., 15. p.

³⁷ Kmety Károly: i. m., 355. p. Ezt emeli ki Túri is, hiszen szerinte is csak az uralkodóház azonosságát jelképezi (Túri Béla: i. m., 1006. p.).

³⁸ Túri Béla: i. m., 1006. p. Barabási Kun is hasonló véleményen volt (Barabási Kun József: i. m., 15. p.).

³⁹ Egyesített címerrel sem lehetett beszélni, mert a királyi leirat csak a Bosznia címerével kibővített magyar címet nevezte a ma-

gyar szent korona országai egyesített címerének (Túri Béla: i. m., 1006. p.).

⁴⁰ Túri Béla: i. m., 1006–1007. p.

⁴¹ Túri Béla: i. m., 1007. p. Ezt az elgondolást támasztja alá Illés is (Illés József: i. m., 14–15. p.).

⁴² Illés József: i. m., 14. p.

⁴³ Barabási Kun József: i. m., 26. p. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a kiegyezésről szóló osztrák törvény a delegációkat a közös ügyek tekintetében törvényhozói hatalommal ruházta fel. Ellenben a magyar törvényben ezt másképp szabályozták, amelyhez alkalmazkodtak a társország politikusai. Így az osztrák jogszabály szokásjogilag alkotmányváltozást (Verfassungswandlung) szenvedett (uo., 25. p.).

⁴⁴ 1723:2. tc. 7. §. E szavak értelméről elég hosszan értekezett Polónyi Géza képviselő is (KN. 281–286. p.).

⁴⁵ Illés József: i. m., 15. p.

⁴⁶ Szerinte a Pragmatica Sanctio, amelyből e szavak származnak a nőági öröklés rendjét határozta meg, amely az uralkodó ház azonosságát jelenti, de csak egy bizonyos kereteken belül (Túri Béla: i. m., 1007. p.).

⁴⁷ Túri Béla: i. m., 1007–1008. p.

⁴⁸ Túri Béla: i. m., 1008. p.

⁴⁹ Barabási Kun József: i. m., 18. p.

⁵⁰ Barabási Kun József: i. m., 20. p.

⁵¹ Illés József: i. m., 16. p.

⁵² Barabási Kun József: i. m., 17–18. p. Vö.: Csánki Dezső: i. m., 27. p. Csánki esztétikai szempontokat is figyelembe vett volna, mert szerinte így tetszetősebb és egyszerűbb lett volna a címer.

⁵³ Csánki Dezső: i. m., 21. p.

⁵⁴ Az osztrák közjogászok között Friedrich Tezner és követői szerettek volna egy, a két állam fölött álló monarchiát megteremteni, amelynek szuverenitása mindkét ország fölött állana. Ez azonban Túri szerint csak félremagyarázással lett volna lehetséges (Túri Béla: i. m., 1009. p.). A kétfejű sas előbb a Német-Római Császárság jelképe volt, majd 1806-tól az osztrák császári hatalmat szimbolizálta, és a sasok fejére korona került. Korábban mindig szabadon lebegett a kétfejű sas (Illés József: i. m., 15–16. p.).

⁵⁵ A sasról, mint jelképről bővebben: Kajtár István: *Egy hatalmi szimbólum kultúrtörténeti gyökerei – sas* (Jura, 1. évf. 2. sz. 1994. november, 11–17. p.)

⁵⁶ Csánki Dezső: i. m., 21. p.

⁵⁷ Illés József: i. m., 16. p.

⁵⁸ Csánki Dezső: i. m., 21. p. Polónyi Géza is felvetette, hogy nincs megfelelően rendezve a dalmát címer, mert „benne van az osztrák kétfejű sas gyomrában” is (KN. 289. p.)

⁵⁹ Barabási Kun József: i. m., 21. p. Polónyi Géza szerint csak a nagycímerben szerepelhetne igénycímerként (KN. 289. p.).

⁶⁰ Kmety Károly: i. m., 356–357. p. A bosnyák címer használata nem idegen a magyar heraldikában, mert folyamatosan szerepelt az ún. nagycímerben és az ünnepélyes közjogi aktusokban (koronázás).

⁶¹ Az osztrák címerbe való felvételt nem tartotta helyesnek Kmety, mert szerinte „Bosnyákország semmiképp nem paritásos közös ország” (Kmety Károly: i. m., 357. p.). Bosznia heraldikai ábrázolásához lásd még: Holub József: *Bosznia címere* (Turul, 35., 1917, 54–58. p.); Sufflay Milán: *A Társországok címerei* (Turul, 35., 1917, 50–54. p.).

⁶² Kmety Károly: i. m., 357–358. p. Hasonló véleményen volt Csánki is (Csánki Dezső: i. m., 22. p.).

⁶³ Az új magyar... 10–12. p.

⁶⁴ Barabási Kun József: i. m., 22. p.

⁶⁵ KN. 290. p.

⁶⁶ Barabási Kun József: i. m., 11–16. p.

⁶⁷ Az új magyar... 9. p.

⁶⁸ Barabási Kun József: i. m., 9. p.

⁶⁹ Kmety Károly: i. m., 358. p.

⁷⁰ Túri Béla: i. m., 1004. p.; Illés József: i. m., 16. p.

⁷¹ Túri Béla: i. m., 1009–1010. p. A hadi és hajóhadparancsról: Kajtár István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* (Budapest–Pécs, 2004, 112. p.).

⁷² Kmety Károly: i. m., 361. p.

⁷³ Uo., 358–359. p.

⁷⁴ Uo., 359. p.

⁷⁵ Uo., 362. p.

⁷⁶ Barabási Kun József: i. m., 10. p.

⁷⁷ Az új magyar..., 5. p.

⁷⁸ KN. 541–542. p.

⁷⁹ KN. 543–544. p.

⁸⁰ Ezt az 1908:12. tc. határozta meg (Az új magyar..., 10. p.).

⁸¹ Az új magyar..., 10. p. A Monarchia nagycímerének megálapítását későbbre halasztották (Barabási Kun József: i. m., 12. p.).

⁸² Kmety Károly: i. m., 362. p. Vö.: Csánki Dezső: i. m., 26–27. p.

Hazánk multjában a vármegyék s városok nagy szerepet vittek s mind kulturális, mind politikai tekintetéből... történelmi múltjuk kellő felderítése... nem csekély fontosságú... [A] czimerek... a megyék és városok életében nevezetes szerep vitelére voltak hivatva... tanulmányozásuk [s ismertetésük]... nem csekély jelentőségű világot fog vetni a hazánk történelmében... fontos szerepet vivő városok s vármegyék köz- és bel életére, ugy ezek által az ország történelmi múltjára.”¹ Hattyuffy Dezső jogtanácsos vezette be ily módon a honi vármegyék és városok címeres jelképeiről közel öt emberöltővel ezelőtt közzétett összegző tanulmányát. A kor szellemiségét tükrözik záró gondolatai: „Drága emlékek ezek, melyekhez... annyi... küzdelem története van csatolva; de melyek mégis nem csüggedésre, hanem az ősök példáján buzdulva hasonló tette hevitének. A magyar történet százados küzdelmeiből emelkednek ki e czimerek dicsőségesen és büszkén..., hirdetve, hogy a jog s igazságért a... zöld asztal mellett ép ügy, mint a harczmezőn eleget tettek kötelezettségöknek... az általuk jelképezett vármegyék.”²

Nemzeti történelmünkben a sarkalatosan hatósági jogkört szimbolizáló, de hadi jelvényként szereplő, s díszítőelemként is megjelenő jelképek – pecsétek, címerek, zászlók – nem csupán a harczmezők, a lovagi tornák, a társas érintkezés színterei, vagy a művészeti alkotások alkotóelemei, hanem különösen magán-, köz- és nemzetközi jogi szempontból is egyaránt figyelemre méltóak. A továbbiakban a vármegyéken keresztül – az imént idézett gondolatok szellemében – sommásan áttekintjük a területiális szimbólumhasználat jogi hátterének alapvető történeti állomásait.

A magyar nemzet történetének hivatalos állami jelképei mellett kialakult területiális közigazgatási egységei, a vármegyék pecsét-, címer-, illetve zászlóhasználat is. A 13. század első felében a királyi vármegye helyén fokozatosan létrejött a formálódó köznemesség önkormányzati területi szervezete, a nemesi *dioecesis*. A *homines nobiles* szervezeten, uralkodói támogatással igyekezett érdekeit érvényesíteni a „nagybirtokossággal” szemben, s ez által biztosítani befolyását az ítélkezés és a helyi közigazgatás terén. A *nobilis* vármegye tevékenységének első fennmaradt írásos emléke a Zala vármegyei királyi *serviensek* Kehidán, 1232-ben kiadott oklevele. Ez egyben a vármegyei pecsét-használat első nyoma, noha ezen nem külön vármegyei címer szerepelt, ha-

Vitek Gábor

A területiális szimbólumhasználat jogi háttere Magyarországon

nem az ország címerének egy elemét, a kettős keresztet tartalmazta.

A jelképrendszer *szfragisztikai* és *heraldikai* arculata összefonódik; szoros kötelékükben a címer a pecsét megkerülhetetlen összetevője, amelyen az gyakorlatilag ősi állapotában s jogaiban fennmaradt. Amennyiben a pecsétre egy bizonyos jogi körülmény megerősítéseket tekintünk, legfőbb kelléke a címer, amely a vármegye – amely által, s amelynek neve alatt a pecsét kiadásra került – jelképezi, mintegy megszemélyesíti.

Használatának historikus fejlődése, a kialakuló vármegyei oklevél-hitelesítési gyakorlat azonban más irányba mozdult, s a késő középkor derekáig a vármegyék egyáltalán nem rendelkeztek pecsétnyomóval. Megjelenésükig a főispán – általa az alispán és a szolgabírák – nemzeti címerét ábrázoló gyűrűspecstjével erősítette meg hiteles kiadványait.

A szolgabírák pecsétjének hitelességét a 15. században három jogszabály biztosította. Az 1435. évi II. decretum, 2. törvénycikk 4. §-a: „*És legyen könnyen felismerhető pecsétjük, hogy más szolgabíráknak és az ispánnak vagy alispánnak pecséteivel együttesen hitelt érdemlő leveleket adhassanak.*”³ Az 1486:9. törvénycikk 3. §-a: „*És ezek a szolgabírák könnyen megismerhető czimereket és pecséteket kötelesek és tartoznak használni.*”⁴ Az 1492:34. törvénycikk 3. §-a: „*...könnyen felismerhető pecsétet tartván, hogy a többi szolgabíráknak és az ispánnak vagy az alispánnak pecséteivel együttesen hitelt érdemlő leveleket adhassanak.*”⁵

Utóbb ez a folyamat az önálló, saját ábrájú és önmegnevező köriratú alispáni pecsét kialakulása felé vezetett.⁶ Noha a 15. század végéig a vármegyéknek nem volt saját pecsétjük (ezáltal saját címerük sem), meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb elmondottak alapján erre nem is volt szükségük; amint a közigazgatásban a tisztségviselők saját pecsétjeiket használ-

ták, úgy honvédelmi kötelezettségeiket is a vármegye élén álló főispán saját címeres zászlaja alatt teljesítették. Az 1435. évi I. decretum I. törvénycikke és az 1458:2. törvénycikk is ezt a gyakorlatot erősítette meg. Az előbbi törvényhely I. §-a arról, „*hogy a király hada mellett az előkelők is tartoznak fölkelni*” úgy intézkedett, hogy a „*...háborúval megtámadott... részeknek védelmére rendelt egyes vármegyék ispánjai, a mondott vármegyék báróival, előkelőivel, nemeseivel és hadinépeivel a királyi handerium alatt tartoznak közönséges hadviselés módjára, az említett ellenséges támadások visszaverése céljából összetett és egyesített erővel segítségünkre jönni*”.⁷ Utóbbi arról rendelkezett, hogy a „*...király a maga jövedelméből köteles hadat viselni; különben a zászlósok és végül a nemesek is keljenek föl*”.⁸

A legkorábbi vármegyei címeres pecsétet – köriratának tanúsága szerint 1490-től (a szakirodalom óvatosan kezeli a dátumot) – Hunyad vármegye használta, ezt követően II. Ulászló 1498-ban Somogy vármegyét – első ízben – részesítette pecsétre véshető címeradományban. A vármegyei pecsét azonban ekkor még nem volt *sigillum authenticum*, s Werbőczy István sem sorolta ezek közé 1514-ben összeállított *Tripartitum*ában. Ő a magyar szokásjogot összegző munkájában kétfajta pecsétet különböztetett meg, a hiteleset (*authenticus*) és a nem hiteleset. Hitelesnek tekintette az uralkodók (fejedelmek), az országrendes bírái, a káptalanok és a konventek pecsétjeit. Ezekon felül utalt a (szabad királyi) városok és a mezővárosok hitelt érdemlő pecsétjeire is.⁹ Werbőczy még nem tett említést a vármegyék és a községek pecsétjeiről; előbbieket pecsételésük alapjait az 1550:62. törvénycikk vetette meg, utóbbiak a községbírói szervezet működése során az ő korára terjedtek el számottevően.

A címerek megalkotása azonban utóbb egyszerűsödött jogi követelménnyé vált a magyar közjogban, hiszen egy-egy település, de különösen a joghatóságok (szabad királyi városok, vármegyék és szabad kerületek) az általuk kiadott hivatalos iratokat címeres pecsétnyomóval hitelesítették. Ez némiképp ellentétben áll a magyar közjogi fejlődésnek a nemesi családok címerhasználatára vonatkozó irányával, erre nézve ugyanis a középkori magyar törvények nem tartalmaztak előírást. Mi több, a középkori magyar jogrend és joggyakorlat összegzője a *Hármaskönyv*-ben a magyar címerjogra nézve az alábbiakat rögzítette: „*Nemesi Czimer nem szükségképpen megkívántató a' Nemességre nézve, egyedül csak annak díszére szolgál*”.¹⁰ A vármegyéknél azonban a hitelesség követelménye miatt módosultak a körülmények, s a királyi vármegyék felbomlása után a nemesi várme-

gyéknek szükségképpen kellett ezzel a lehetőséggel élniük.

A vármegyei szimbólumok elterjedése a török elnyomulása következtében nem válhatott általánossá, kialakulásuk nehézkesen haladt előre az 1550:62. törvénycikk szentesítéséig, amely – utalva Somogy vármegye pecsételési gyakorlatára – a jelképehasználat alapjait vetette meg, amennyiben elrendelte: a vármegye nevében kiállítandó okleveleket – nyomatékosan rögzítve – egy pecsét alatt kell kiadni: „*1550. évi LXII. törvénycikk – arról, hogy – minden vármegyének legyen pecsétje, a melyet az alispánok és szolgabírák meg esküdttársak pecsétjei alatt szekrényben kell tartani. Ezenkívül határozták, hogy azoknak a különböző alkalmatlanságoknak az elkerülése végett, a melyek a vármegyékben eddigelé többször azért fordultak elő, mert a pecséttek bizonytalanok és ismeretlenek voltak, jövőre a vármegye nevében kiadandó leveleket a királyi felség kegyes engedélyéből egy pecsét alatt adják ki, a mint ez Somogy vármegyében történik.*

Somogy vármegye cimere (1498)

1. § A mely pecséteteket, miután azokat megnyerték és elkészítették, minden egyes vármegyében az alispán, szolgabírák és esküdttársak pecsétjei alatt szekrényben vagy ládában tartsanak és onnan csak akkor vegyenek ki, a mikor törvényszék tartása alkalmával a vármegye nevében valamely levelet kell megpecsételni. 2. § És ezeket a leveleket az alispánok, szolgabírák vagy esküdttársak, vagy közülök azok, a kik írni tudnak s egyszersmind a jegyző írják is alá.”¹¹

Korábban ugyanis egyes vármegyék (Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Ugocsa) szétszedhető pecsétet használtak, amelyek címerábrát nem tartalmaztak, csupán a vármegye elnevezését. Elemeit egy-egy szolgabíró birtokolta, s amennyiben a hitelesítéskor egyikük nem volt jelen, a kiadványt nem lehetett megerősíteni. A jogszabály megalkotása előtt csupán Fogaras vidéke, Hunyad, Somogy és Sáros vármegye rendelkezett címeres pecséttel.¹² Az imént vázolt gyakorlat természetesen azt is magával vonta, hogy a vármegyei oklevélkiadás lényegesen nehézkesebb volt, mint a hiteleshelyi. A több személy jelenlétét megkövetelő pecsételési gyakorlat – kiváltképp háborús körülmények között – csaknem lehetetlenné tette a vármegyei jogszolgáltatás működését. A nehézségek megszüntetését vetítette elő a vármegyék közhitelű pecsétjének elkészítését elrendelő 1550. évi jogszabály.

A törvény *intentiójaként* 1550. február 12-én kiadott királyi leirat elrendelte, hogy minden vármegyének külön címet, címerjelvényeket és pecsétet kell adni. Pusztán feltételezhető, hogy az akkoriban török hódoltság alatt nem álló valamennyi vármegye

részesült címeres pecsétadományban. A törvény, később a végrehajtási rendelkezésként értelmezendő leirat részletesen szabályozta a vármegyei *signumok* alkalmazását, ezzel szoros összefüggésben azok címerhasználatát. Az oklevél tanúsága szerint az uralkodó hozzájárult, hogy minden egyes vármegyének külön címet, címerjelvényeket és pecsétet („*dignaremur singulis comitatibus arma, seu Insignia, atque sigillum speciale clementer dare*”) adományoz, hogy ezeket autentikus kiadványaik megpecsételésénél hitelt érdemlően használhassák. Egyúttal intézkedtek arról is, „...*hogy azon pecsét egy dobozban vagy ládikában az alispán, szolgabírók és esküdt nemesek pecsétje alatt őriztessék és azokból máskor ki ne vétessék, hanem csak a bírói székek idejében, midőn bizonyos levelek a vármegye neve alatt megpecsételtetnek. E leveleket az alispán, szolgabírók és esküdt nemesek vagy azok, kik ezek közül irni tudnak s egyszersmind a megyei jegyzők írják alá. Egyébként pedig azon levelek, melyek másképpen lesznek kiadva – erőtléneknek tartatnak*”. Az uralkodó továbbá jóváhagyta, hogy a címeres pecsétadományban részesített vármegye „...*mindenütt..., nem különben a király és az ország hadjárataiban... jelvényeken, zászlókon mindenkor örök időig használhassa és velök élhessen*”.¹³

A szakirodalom az imént vizsgált jogszabályt szokta úgy idézni, mint amelyik általánosan megvetette a vármegyei pecsét-használat alapjait, noha egy négy esztendővel korábbi törvény már szélesebb körben kiterjedt alkalmazására utalt. Az úgynevezett „királyi segély” behajtásának módját szabályozó, 1546:9. törvénycikk 3. §-a leszögezte, hogy az adót lajstromozó „...*választott nemes úgy a jelen adóról, mint a korábbi adók átvizsgálásáról szóló lajstromot is, legott hűségesen küldje be a vármegye pecsétje alatt a királyi felségnek, nehogy a jelen adózásban csalás vagy hiba történjék és hogy a multakra nézve biztos számadás legyen kéznél*”.¹⁴ Hűsz esztendővel később ugyancsak az adókiivető mellé rendelt nemesember működésével kapcsolatban szabályozta a jogalkotó a vármegyei pecsét használatának módját. Az 1567:7. törvénycikk megállapította, hogy „...*annak a nemesnek, a kit az adókiivető mellé alkalmaznak, lajstroma kell, hogy legyen, a melyet az összeírás befejeztével hibátlanul leírva, a vármegye első székére beterjeszzen és ezt, vagy ennek egy példányát a szék megvizsgálása után, a vármegye pecsétjével ellátva, legott a magyar kamarához küldjék át*”.¹⁵

A zászlóhasználat egyik legkorábbi jogforrása az 1596:11. törvénycikk, amely elrendelte, hogy a vármegyék zászlóval rendelkezzenek, amennyiben a vármegyei nemesi felkelés csapatainak „...*minden vármegyében... külön zászlójuk legyen*”.¹⁶ Az ugyanezen esztendei jogszabály 14. cikkelye ugyancsak külön vármegyei zászlókról tett említést. A törvény 14. cikkelye arról, hogy „*a kapitányokat és a vármegyék katonaságát a megszállástól és a kártételtől is eltiltják; és az engedetlenkedőket (valamint a katonáiktól és zászlóiktól távozó kapitányokat is) mi-*

képen kell büntetni?” 2. §-a a vármegyei zászlókkal kapcsolatban elrendelte: „*Az említett vármegyei kapitányok pedig katonáik és zászlóik mellett maradjanak, máskülönben a főkapitányok elengedhetlenül megbüntessék őket*”.¹⁷ A vármegyei zászlóhasználat főként a Rákóczi-szabadságharc leverését követően lendült fel; elsősorban vármegyei nemesi felkelések, de koronázási ceremóniák, királyi látogatások és egyéb ünnepek alkalmával is a vármegyei bandériumok élén vitték a címeres vármegyei zászlót.

A pecsét-használatot törvénybe iktató 1550. évi intézkedés hatására, még az országgyűlés esztendőjében Zala, Zemplén, Nyitra és Hont vármegye kért s kapott címeres pecsét adományozó oklevelet. A 16. század közepén azonban a vármegyék egy része már nem volt abban a helyzetben, hogy a törvénycikk utasításait kövesse, ugyanis a török megszállás számos *comitatus* működését lehetetlenné tette. Címereik megállapítására csupán a török kiűzését követően, nyugalmasabb korszakban került sor. A 17. század végétől kapott megújult lendületet a vármegyei pecsét- és címerhasználat, s nemsokára többségük rendelkezett önálló címeres pecséttel, címerrel. Az uralkodóhoz fordulva egyrészt vagy az oszmán uralom alóli felszabadulást követően, vagy a 18. század első felében rendezték a címerkérdést, másrészt vagy a korábbi címeradomány újbóli megerősítését kérték, vagy teljesen új címerért folyamodtak. Több vármegye ellenben nem címeres levelet, hanem – címerkép megjelenítésére is lehetőséget nyújtó – pecsét-használati jogot kapott.¹⁸ A címeres pecsétadomány egyszersmind a nemesi közgyűlés hivatali működésének, tulajdonképpen a vármegyei közigazgatásnak és jogszolgáltatásnak a jogbiztosító eszköze. A vármegye működéséhez szükséges autonómia visszaállítása egyúttal szükségessé tette a területiális szimbólumok megjelenítését, elsősorban a *comitatusok* pecsétjeinek megújítását és használatba vételét. Az írásbeliség jelentőségének növekedésével összhangban, főként jogbiztosító jellegéből fakadóan, fokozatosan előtérbe került az autentikus jelkép használatának szükségessége.

A vármegyei címeres pecsétet a mindenkori király adományozta, s a legkisebb változtatást is az uralkodó volt jogosult engedélyezni címeres oklevélben. Kancelláriai véleményezést követően az uralkodó döntött a címeradományozásról, majd kiállították az aláírásával ellátott címeres levelet, amelynek tartalmát, valamint az adományozott címet vagy címeres pecsétet bemásolták és lefestették a Királyi Könyvekbe (*Libri Regii*).¹⁹

A török kiűzését követő évtizedek vármegyei pecsét- és zászlóhasználatának, valamint az ezeken feltüntetett címerek meglétének történeti jelentőségére mutatott rá az 1715:46. törvénycikk. A Turóc vármegye új pecsétjét törvénybe iktató jogszabály is megerősítette: a vármegye joghatóságát a pecsét, a zászló, s az ezeken a vármegyét megszemélyesítő címer jelképezte, egyúttal jogköre (Turóc vármegye

esetében területi integritása is!) semmisült meg, amikor „...zászlójának szét tépése s összetörése mellett, pecsétjétől is megfosztották”.²⁰

Az imént vázolt történeti folyamatot egy vármegyén illusztrálva: a 17. század végén önrendelkezési jogát visszanyerő Fejér vármegyében is a közigazgatási viszonyok rendezése mellett megoldásra várt – az „elpusztult” vagy „elenyészett” diploma hiányában – a címerkérdés is.²¹ Az egykori koronázó város, Székesfehérvár 1688. évi visszafoglalását követő esztendő a vármegye „régi jogaiba és állapotába való” visszahelyezésének, egyszersmind az újjászervezés folyamatának időszakát jelentették. A vármegye működéséhez szükséges autonómia visszaállítása egyúttal szükségessé tette a területiális szimbólumok megjelenítését, elsősorban pecsétjének megújítását és használatba vételét. A vármegye közérdekű kiadványait ugyanis a régi gyakorlatnak megfelelően a tisztségviselők saját pecsétjükkel hitelesítették. Az írásbeliség jelentőségének növekedésével összhangban, főként jogbiztosító jellegéből fakadóan, fokozatosan előtérbe került az autentikus jelkép használatának szükségessége. Ilyen előzményeket követően az újjászervezendő Fejér vármegye első, a főispánt beiktató nemesi közgyűlését 1692. július 10-ére hívták össze Székesfehérvárról.²² A vármegyei közigazgatás reorganizációjának menetében ez volt tehát az első *generalis congregatio*, amelyben, s ahol a központi kormányzat képviselője, azaz a főispán hivatalba történő bevezetése azt jelentette, hogy a kamarai adminisztrációt felváltotta a nemesi önkormányzat, a középszintű közigazgatás vármegyei testületei megkezdték tevékenységüket. A „felszabadulást” követő közel egy évtized leglényegesebb, egyben lehangsúlyosabb mozzanata, hogy kiépült a kora újkori rendi képviseleti társadalom középszintű közigazgatási intézményrendszere. Fejér vármegye példája szervesen kapcsolódik ahhoz az országos folyamathoz, amelynek során még ugyanabban az esztendőben újjászervezték például Somogy, Tolna és Zala vármegyék autonómiáját is.

A közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint a legfontosabb feladatnak a vármegyei tisztikar, tehát a tényleges kormányzat újjászervezése bizonyult; Fejér vármegye esetében sem az imént említett, sem az azt követő jegyzőkönyvek nem tartalmazzak a 15–17. századi saját címer, illetve pecsét létre vonatkozó adatokat.²³ Így az sem tisztázott, pontosan hogyan zajlott le a címeres pecsétadomány igénylésének folyamata – az eljárásról kútfők nem maradtak fent. Első ízben, feltehetően az 1694. január 5–7. között lezajlott *generalis congregatió*n fogalmazódott meg az igény egy hiteles vármegyei *signum* iránt.²⁴ Ekkor jegyezték le ugyanis a következőket: „*Meg kell keresni gróf Batthyány Ádámot [1700–1703 között országbíró] azzal a kérelemmel, hogy rendelkezik-e olyan levelekkel, amelyeken Fejér vármegyének a pecsétformája látszik. Méltóztassék ezt megküldeni.*”²⁵ A források szűkszavúsága ellenére is megál-

lapítható, hogy a folyamat mindenesetre kedvező fordulatot vett, amennyiben az 1694. augusztus 5-ei nemesi közgyűlés jegyzőkönyvének 115. „száma”²⁶ a következőket rögzítette: „*A vármegye pecsétjére és donatiós levelére... gyűjtsenek össze 300 forintot, s a minél előbb összegyűjtött pénzt juttassák el Esterházy Ferenc főispánhoz.*”²⁷ Feltehetően gróf Esterházy Ferenc főispán (1692–1733) szorgalmazta az uralkodónál a *donatiót*, egyben a vármegye régi jogaiba való visszahelyezéséért folyamodott. Eredményeként I. Lipót uralkodó – 1694. július 19-ei elhatározását²⁸ követően – Ebersdorfbán, 1694. október 10-én adományozott címeres pecsétről (s nem címerről!) *privilegiumot* a vármegyének, körirata: „*Sigillum Comitatus Albensis*”. A kihirdetéséről szóló – mindamellet a vörös pecsétviasz használatát is rögzítő – nemesi közgyűlési jegyzőkönyvi bejegyzés 1695. január 12-i keltezésű.²⁹

I. Lipót 1694-ben kelt adománylevele a vármegyei pecsét használatáról a hódoltság után újjászerveződő Fejér vármegye területi és politikai egységének helyreállítását jelképezte, amely a vármegyei autonómia szempontjából alapvetőnek és hosszú távon is meghatározónak bizonyult.

Noha II. József 1786-ban „felfüggesztette” a vármegyék történetileg kiforrott hitelesítési gyakorlatát, amennyiben elrendelte: minden magyar vármegye Magyarország állami címerét alkalmazza az adott vármegye elnevezésének köriratával,³⁰ mégis kijelenthető, hogy közel másfél évszázadon keresztül zavartalan a *comitatusok* pecséthasználata. A kancellária – az 1786. április 24-ei uralkodói hitelesítést követően³¹ – 1786. június 16-án értesítette a helytartótanácsot a címerek vármegyei pecsétjein történő használatát megtiltó uralkodói döntésről. Miközben a vármegyék megkezdték addig használt címeres pecsétjeik beküldését a kancelláriához, a helytartótanács egy Eliás nevű óbudai és egy Seitz Ferenc nevű pesti vésnöknel – tizenhárom forintos darabáron – elkészíttette az új pecsétjeiket, s augusztus első napján azokat szétküldték a vármegyék részére. A kormányzó rendelethez értelmében a vármegyék a korábbi, használaton kívüli pecsétnyomóikat is felküldték; az erdélyi vármegyék az erdélyi kancelláriához. 53 vármegye összesen 63 egész- és egy töredékpecsétet adott át.³² Az uralkodó halálát követően a vármegyék visszatértek eredeti címeres pecsétjeik használatához: a kancellária 1790. január 28-án értesítette a vármegyéket a legfelsőbb elhatározásról, amely május 1-jével visszaállította az alkotmányt és a vármegyék önkormányzatát.³³

A vármegyei szimbólumhasználat következő, jelentékeny történeti állomása, amikor a „nemzeti szellem tündökléseként”, a 19. század derekán – a magyar nyelv hivatalossá tételének (1844:2. törvénycikk) több évtizedes folyamatával összefüggésben – eredményes mozgalom indult a címeres pecsétjeik addigi latin köriratának magyar nyelvűre változtatásáért. A vármegyék törvényhatóságai az 1830-as esztendő

eljétől kérelmezték a magyar nyelvű pecsétkörirat használatának jogát, amelyet az uralkodó, V. Ferdinánd – a korábbi pecsétadományozást megerősítve – engedélyezett.

Fejér vármegye nemesi közgyűlése 1837 tavaszán folyamadott a magyar nyelvű pecsétkörirat iránt, amelyet V. Ferdinánd – az 1694. évi pecsétadományozást megerősítve – 1837. május 18-án hagyott jóvá. A nemesi közgyűlés Zala vármegye pecsétje magyar nyelvű köriratának kihirdetését követően tárgyalta latin nyelvű *sigillum*ának megváltoztatását.³⁴ A felirat eredményeként a kancellária két hónappal később, 1837. május 18-án értesítette hivatalosan a vármegyét, hogy a kérelmet jóváhagyták; kihirdetésére 1837. június 2-án került sor.³⁵ Az uralkodó 1837. május 26-án Bécsben szentesítette az adománylevelet, amelyben megerősítette az I. Lipót által adományozott címeres pecsétet, annak latin nyelvű feliratát megváltoztatva a vármegye magyar köriratú pecsétjének új, nagybetűs felirata: „*FEJÉR VÁRMEGYE PETSÉTJE*”.³⁶ Ürményi József első alispán, császári és királyi kamarás a vörös bársonyba kötött, arany zsinóron függő, fémdobozkába helyezett, birodalmi címeret tartalmazó pecséttel ellátott *diplomát* az 1837. június 26. és július 3. között tartott vármegyei közgyűlésen (utóbb erről az augusztus 14-i kisgyűlésen is megemlékezve) hirdette ki.³⁷

A vármegyei hiteles címeres pecsét őrzője a *comitatus* törvényhatóságának gyakorlatilag első tisztviselője, a mindenkori alispán. Tisztéből adódóan felügyelte a pecsét használatának jogszerűségét: azt kizárólag olyan okmányokra, levelekre, bizonyítványokra használták, amelyek a vármegyei közgyűlések, – a nemesi vármegyét felváltó polgári vármegye 1870. évi létrejöttét megelőzően – a vármegyei törvényszékek határozatából, vagy mint hiteles kiadványok a vármegye által és nevében születtek. A köztörvényhatóságok rendezéséről kiadott 1870:42. törvénycikk leszögezte, hogy a vármegyén belül kialakított közigazgatási-területi egységek, a járások első embere, a községek felügyelő és irányító hatósága, a szolgabíró ugyancsak külön, a törvényhatóság címerével, de a járás elnevezését tartalmazó körirattal ellátott pecséttel rendelkezett.³⁸

A gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877:20. törvénycikk 196. §-a a törvényhatóságok árvaszékeinek pecsétjeit is meghatározta: „*Az árvaszék pecsétjét az illető törvényhatóság, illetőleg rendezett tanácsú város czimere és az árvaszéknek köriratba foglalt czime képezi.*”³⁹ Utóbb, az 1879:40. törvénycikk (a magyar büntető törvénykönyv a kihá-

gásokról) 37. §-a a jelképek védelmében törvénybe iktatta: „*Két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, a ki az ország, a társországok vagy az osztrák-magyar monarchiának nyilvánosan kitűzött czimerét vagy zászlóját, ugyszintén, ki a polgári vagy katonai hatóságok által, ezen minőségük jelvényeül nyilvánosan használt zászlót vagy czimert meggyalázó szándékból bemocskolja, meg rongálja vagy leszakítja.*”⁴⁰

Ugyan 1871-től apadt a vármegyei pecsét alkalmazásának köre, amennyiben a hadi zászlókon és az igazságszolgáltatás dokumentumain a vármegyei (és városi) *sigillum*okat felváltotta az állami, azonban a közigazgatás és az árvaszékek pecsétjein, a vármegyei kiadványokon, jelvényeken, zászlókon és épületeken továbbra is jelen volt a vármegyét jelképező ornamentum. A vármegyei autonómia 1870. évi korlátozása⁴¹ egyrészt előrevetítette, a közigazgatás 1886. évi szabályozása pedig másfelől szükségszerűen tovább szűkítette a vármegyei címeres pecsét alkalmazásának körét, jószerével a reprezentáció területére szorítva vissza azt.

A Tanácsköztársaság kommunista diktatúrája idején – ekkor még mindössze néhány hónapra – a nemzetközi munkásmozgalom szimbólumait szerepeltették a bélyegzőkön, az általános címerhasználatnak vége szakadt. A két világháború közötti időszakban azonban visszatértek a hagyományos jelképrendszer alkalmazásához: a Forradalmi Kormányzótanács lemondását követően a Friedrich-kormány augusztus 8-án közzétett, 3886/1919. M.E. számú rendeletével a közigazgatási szervezetek 1918. október 31-e előtti állapotát állította vissza. Többnyire 1948 adventjéig folyamatos a vármegyei pecsét-, illetve címerhasználat, noha a nemesi rangok, címerek és jelvények használatát általánosan megszüntető 1947:4. törvénycikk hatályba lépése fordulatot sejtetett.

Fejér vármegye szimbólumhasználatában történeti fordulatot a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Fejér Megyei Bizottságának 1948. augusztus 2-i ülése hozott, amelyen Németh István megyei párttitkár tett javaslatot Fejér vármegye színeinek és címerének megváltoztatására. A megyei bizottság határozatában elfogadta a javaslatot, s utasította saját pártfrakcióját, hogy a – nem mellékesen az MDP irányítása alatt álló – vármegyei törvényhatósági bizottság legközelebbi ülésén indítványozzák a sárga (arany)-zöld színek piros (vörös)-zöldre történő megváltoztatását, s az ősi címer (Szent István király felajánlja a koronát a kisdéd Jézus Krisztust karjaiban tartó Szűz Máriának⁴²) helyett búzakalász, sarló és kalapács motívumait

Fejér vármegye pecsétje (1837)

tartalmazó vármegyei jelvény megterveztetését. Az új jelképek elkészíttetésével Németh Istvánt bízták meg.⁴³ Eredményeként Fejér Vármegye Törvényhatósági Bizottságának Közgyűlése 1948. szeptember 29-én egyhangúlag elfogadta Szilágyi Vilmos javaslatát, s a vármegye arany-zöld színeit felváltva azt vörös-zöldben állapította meg. Mindazonáltal utasították Kispéter István alispánt (1946–1950),⁴⁴ hogy „a mai kor szellemének megfelelő” új vármegyei pecsétet terveztesse.⁴⁵ A benyújtott tervek közül a közgyűlés 1948. december 6-án Bordás Ferenc József festő- és grafikusművész⁴⁶ „Alfa” jellegű elképzelését fogadta el, amelyben az őseredeti címerképet felváltotta egy gabonakéve, kalapács és – az indítványozott sarló helyett – madártoll keresztbevetett illusztrációja.⁴⁷ Az új pecsétet elkészítették, s a törvényhatósági bizottság következő évi első rendes, 1949. április 13-án megtartott közgyűlése jegyzőkönyvének tanúsága szerint használatba is vették.⁴⁸

Az 1949. évi hatalomváltás során minisztertanácsi rendelet törölte el a törvényhatóságok, megyei jogú városok és községek pecsétjein alkalmazott címereket. A 4.228/1949. (IX. 7.) M.T. számú rendelet – a Magyar Népköztársaság címerének használata tárgyában – 4. § (1) bekezdése előírta: „Az állami hatóságok, hivatalok, intézetek és egyéb intézmények 1950. évi április hó 30. napját követően csak a Magyar Népköztársaság címerét használhatják. Az erre vonatkozó részletes szabályokat az illetékes miniszter állapítja meg. (2) Az (1) bekezdésben megszabott határidő eltelté után a korábbi állami címert a középületekről el kell távolítani, feltéve, hogy az jelentékeny műszaki akadályba nem ütközik. (3) A műemlék jellegével bíró épületeken és emlékműveken a korábbi címerek meghagyhatók. Az ilyen épületeken és emlékműveken csak abban az esetben kell a népköztársasági címert is feltüntetni, ha az művészeti vagy műtörténeti szempontból nem esik kifogás alá. Ebben a kérdésben a szükséghez képest a művelődésiügyi miniszter állásfoglalását kell kikérni.”⁴⁹

Közel másfél hónappal később a 390/1949. (X. 22.) számú minisztertanácsi határozat szabályozta a „népköztársasági címerével ellátott nedves bélyegzők”, valamint a „viaszpecsét alkalmazására szolgáló pecsétnyomók” nyilvántartását és kezelését: „Minden állami hatóság, hivatal, intézet és egyéb intézmény (a továbbiakban röviden: hatóság) köteles számszerűleg nyilvántartásba venni a használatában levő és a Magyar Népköztársaság címerével ellátott nedves bélyegzőket, valamint a viaszpecsét alkalmazására szolgáló pecsétnyomókat, és kijelölni azokat az alkalmazottakat, akik a bélyegzők őrzésével és ke-

zelésével – büntetőjogi és fegyelmi felelősség mellett – megbíztatnak [...] Azok a hatóságok, amelyek az általuk kiállított közokiratokra – ezek hitelességének bizonyításául – népköztársasági címerrel ellátott szárazbélyegzőt alkalmaznak, tartoznak a bélyegzőket az elszámoláshoz kötött nyomtatványok kezelésére előírt szabályok szerint kezelni”.⁵⁰

Fejér vármegye pecsétje, 1947

1990 októberéig (ténylegesen 1991 kora tavaszáig) pecsétjein minden megye a mindenkori népköztársasági: Rákosi-, illetve Kádár-féle államcímert használta. Az ősi történeti jelképek megalkotására, szimbolikus visszaállítására a rendszerváltás időszakában került sor. A rendszerváltás szellemében Fejér Megye Önkormányzata is a közel háromszáz esztendő címerezett pecsét és zászló használatának visszaállítását mellett döntött. A közgyűlésben a helyi önkormányzatokról rendelke-

ző 1990:65. törvény 1. § 6. bekezdése a) pontjában kapott felhatalmazás (önkormányzati jogosítvány) alapján született meg a 7/1991. (IV. 30.) K. r. számú rendelet „a megyei címer és zászló alkotásáról, használatának módjáról”.⁵¹ A rendelettervezet tárgyalása során leginkább az ősi címerezett pecsét „római katolikus vallású arculata” körüli vita domborodott ki,⁵² majd a közgyűlés a rendeletet ellenszavazat nélkül alkotta meg. Fejér megye címerének és zászlójának 1991. április 30-i hatálybalépését követően közel egy esztendővel később, 1992. március 13-án került sor a címer- és zászlóavató ünnepségre.⁵³

Fejér megye példája jól illusztrálja a rendszerváltást követő esztendő szimbólumhasználati kapcsolatos általános megyei jogszabályalkotást. A rendelet az elkövetkező csaknem másfél évtizedben számos módosítást ért meg. Még 1992 júliusában az úgynevezett kitüntetett zászló adományozásával egészítette ki a közgyűlés a rendelkezést.⁵⁴ A következő esztendőben a címerhasználat körét bővítették: az eredeti rendelet tiltó előírását feloldva, hatósági tevékenység gyakorlása során a közgyűlés hozzájárult a címer használatához. A zászlóhasználat köre is tágult, lehetővé téve csapatzászló adományozását is.⁵⁵ Ugyancsak a zászlóhasználatot érintette, hogy a magyar állam ezer esztendő fennállásának alkalmából a közgyűlés millenniumi zászlót adományozott Fejér megye települési önkormányzatai számára.⁵⁶ 2001-ben tiszteresére emelkedett az eredetileg háromezer forintos, szabálysértés kapcsán fennálló, legmagasabb pénzbírsági tétel.⁵⁷ 2003 áprilisában, a zászlóhasználat engedélyezési eljárása során bővítették a jogi és ügyrendi feladatokat ellátó bizottság jogosítványait, amennyiben a közgyűlés elnöke a bizottság által megfogalmazott véleményezéssel együtt terjeszthette a közgyűlés elé a kitüntetett- vagy

csapatzászlókkal megadományozandó szervezetek és intézmények körét.⁵⁸

A többször módosított eredeti rendelet 2003 adventjén a „*Fejér megye jelképeiről és a jelképek használatáról*” szóló rendelettel vesztette hatályát. Amint azt a cím is sugallja, bővítették a hivatalos megyei jelképek körét: intézményesítették a „*Fejér megye logója*” és az azt tartalmazó zászló alkalmazását.⁵⁹ Két évvel később rögzítették, hogy „*A címerhasználat engedélyezése során az egyes eljárási cselekmé-*

nyek elektronikus formában nem intézhetőek.”⁶⁰ Még ugyanebben az esztendőben a címeres megyezászló adományozásával kapcsolatos eljárás kiterjesztésével egészítették ki a rendeletet.⁶¹ A tradicionális (vár)megyei címeres pecsét ábrázolásának végsőig leegyszerűsített, heraldikailag szabálytalan változatát ábrázoló *logó* csupán négy évig volt jogilag használatban. Fejér Megye Közgyűlése 2007 februárjában, száműzve a „heraldikai szörnyszülöttet”, visszatért az eredeti, 1991. évi rendelet szelleméhez.⁶²

Jegyzetek

- ¹ Hattyuffy Dezső: *A hazai vármegyék és városok czimerei* (Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1881-ki évfolyamából, Kolozsvár, 1881, 1–2. p.; a továbbiakban: Hattyuffy, 1881)
- ² Hattyuffy, 1881, 86. p.
- ³ *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar (a továbbiakban: CJH.) 1435. évi II. decr., 2. tc. 4. §
- ⁴ CJH. 1486:9. tc. 3. §
- ⁵ CJH. 1492:34. tc. 3. §
- ⁶ Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt* (Budapest, 1908, 79–80. p.)
- ⁷ CJH. 1435. évi I. decr., 1. tc.
- ⁸ CJH. 1458:2. tc.
- ⁹ Werbőczy István: *Magyar Törvény-Tár, mely magába foglalja Nemes Magyar Ország Hármastörvény-Könyvét...* Ford., jegyzetekkel ellátta: Nagybányai Perger János (Pesten, 1830, II. r. 13. c. 2–3. § 82. p.)
- ¹⁰ Uo. I. r. 6. c. 1. § 23. p.
- ¹¹ CJH. 1550:62. tc.
- ¹² Bárczay Oszkár: *A heraldika kézikönyve* (Budapest, 1897, 19. p.; a továbbiakban: Bárczay, 1897)
- ¹³ Hattyuffy, 1881, 31. p. Az oklevél szövegét közli: Pray, Georgius: *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis Georgius Pray* (Budae, 1805, 84–85. p.)
- ¹⁴ CJH. 1546:9. tc.
- ¹⁵ CJH. 1567:7. tc.
- ¹⁶ CJH. 1596:11. tc.
- ¹⁷ CJH. 1596:14. tc.
- ¹⁸ Bertényi Iván: *Magyar címertan* (Budapest, 2003, 82. p.)
- ¹⁹ Ld. Hattyuffy, 1881, 29–36. p.
- ²⁰ CJH. 1715:46. tc.
- ²¹ A témához részletesebben ld.: Vitek Gábor: *A [Fejér] vármegye pecsétje, címere, történeti zászlói*. In: Erdős Ferenc–Kelemen Krisztián–Vitek Gábor: *Vármegyeháza a bástya és a várfal helyén* (Fejér Megyei Levéltár Közleményei, 28. Székesfehérvár, 2002, 15–36. p.; a továbbiakban: Vitek, 2002); Vitek Gábor: „...*Epigraphae: FEJÉR VÁRMEGYE PETSÉTJE inscripta esse visitur.*”, *azaz a címeres pecsét Fejér megyei ábrázolásának szfragisztikai, heraldikai és vexillológiai összegzése* (Turul, 78., 2005, 1–2. sz., 15–25. p.; a továbbiakban: Vitek, 2005)
- ²² Fejér Megyei Levéltár (a továbbiakban: FML) Acta congregationalia. Protocolla congregationum (a továbbiakban: IV. A. 1/a/1): 1. köt. 1–6. sz. 1–7. p. 1692. július 10.
- ²³ Uo. I. köt. 1–48. sz. 1–21. p. 1692–1693
- ²⁴ Uo. I. köt. 55. sz. 24. p. 1694. január 5–7.
- ²⁵ A fordítást közli: *Fejér vármegye nemesi közgyűlésének regesztái (1692–1711)*. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 25. Szerk.: Erdős Ferenc. Székesfehérvár, 1997, 19. p.; a továbbiakban: Erdős, 1997)
- ²⁶ FML IV. A. 1/a/1: 1. köt. 115. sz. 45. p. 1694. augusztus 5.
- ²⁷ Erdős, 1997, 30. p.
- ²⁸ FML IV. A. 1/a/1: 61. köt. 578. sz. 168. p. 1837. március 13–20. közgyűlés
- ²⁹ Uo. I. köt. 142. sz. 59. p. 1695. január 12.; FML Acta congregationalia. Acta politica (a továbbiakban: IV. A. 1/c): 1. köt. 124. sz. 1695. január 12.

³⁰ Bárczay, 1897, 19. p.

³¹ Tagányi Károly: *Magyarország címertára* (Budapest, 1880, 1. köt. 22. p.; a továbbiakban: Tagányi, 1880)

³² FML Acta congregationalia. Acta publico politico Sistematis Josephini (IV. A. 2/b 1. d. IV. kútfo [rendeletek] 1786); Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum politicum comitatum. C 44 269. sz. 1–3. p. 1786.; Vö.: Föglein Antal: *Zólyom vármegye pecsétje* (Turul, 48., 1934, 3–4. sz. 52–53. p.)

³³ FML IV. A. 1/a/1: 20. köt. 1–2. sz. 21–23. p. 1790. március 3–5. közgyűlés

³⁴ Uo. 61. köt. 826. sz. 215–216. p. 1837. március 13–20. közgyűlés.

³⁵ Uo. 61. köt. 1260. sz. 313. p. 1837. június 2. kisgyűlés

³⁶ FML Fejér vármegye magyar köriratú címeres pecsétjének 1837. évi diplomája (a továbbiakban: FML 1837); MOL Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. (a továbbiakban: A 57): 66. köt. 524. p.; közli: Illésy János–Pettkő Béla: *A királyi könyvek jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867* (Budapest, 1895, 63. p.)

³⁷ FML IV. A. 1/a/1: 61. köt. 1747. sz. 461–462. p. 1837. június 26–július 3. közgyűlés; 61. köt. 2171. sz. 567–568. p. 1837. augusztus 14. kisgyűlés

³⁸ CJH. 1870:42. tc. 58. § h); 61. §

³⁹ CJH. 1877:20. tc. 196. §

⁴⁰ CJH. 1879:40. tc. 37. §

⁴¹ CJH. 1870:42. tc.

⁴² Fejér vármegye címeres pecsétjének kútfoi: FML 1837; MOL A 57: 23. köt. 334. p. 1694 és 66. köt. 524. p. 1837. A címeres pecsét leírását és/vagy ábrázolását közli: Csáky Imre: *A Magyar Királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században* (Budapest, 1995, 96. p.); Farkas Gábor: *Fejér vármegye címeréről* (Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 19. Székesfehérvár, 1989, Fül 1–2.); Farkas Gábor: *Fejér vármegye címere* (Magyar Múzeumok, 7. köt. Szent István emlékezete [2001] 1. sz., 19. p.); Hoppál Dezső: *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei* (Budapest, 2001, 51. p.); Károly János: *Fejér vármegye története*. 1–5. köt. (Székesfehérvár, 1896–1904; 1. köt. Székesfehérvár, 1896, 1. melléklet); Rexa Dezső: *Címeres levelek Fejér vármegye levéltárában*. [II.] (Turul, 31., 1913, 4. sz., 179. p.); Rezső (Rész) Ensel Sándor: *Fejérmegye neve s címere népies magyarzata*. (Székesfehérvár, 11. [1879] 73. sz., 296. p.); Tagányi, 1880, XV. tábla; Vitek, 2002, 17., 19–20. p. és borító 2.; Vitek, 2005, 16. p.

⁴³ FML Magyar Dolgozók Pártja Fejér Megyei Bizottságának jegyzőkönyvei (1948. augusztus 2.)

⁴⁴ FML Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Személyzeti Osztályának iratai (a továbbiakban: XXIII. 24), Kispéter István.

⁴⁵ FML Fejér Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: XXI. 2): 74/közgy./1948. 99. p. 1948. szeptember 29.

⁴⁶ FML XXIII. 24, Bordás Ferenc József.

⁴⁷ FML XXI. 2: 148/közgy./1948. [23 682/alisp.] 162. p. 1948. december 6.

⁴⁸ Uo.: 191–192. p. 1949. április 13. Ugyanakkor az ezt követő első, két hónappal később keletkezett közgyűlési jegyzőkönyvtől az utolsó törvényhatósági közgyűlésig, 1950. április 26-áig ezzel

szemben már egy másik pecsétet használtak, a körirat meghagyásával a címerképet üresen hagyták. – Uo., 212. és 265. p. 1949. június 30–1950. április 26.

⁴⁹ *Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 1945–1958.* Kormányrendeletek, kormányhatározatok. 4.228/1949. (IX. 7.) M.T. számú rendelet a Magyar Népköztársaság címerének használata tárgyában. 4. § (Budapest, 1960, 2. köt. 152. p.)

⁵⁰ Uo. 390/1949. (X. 22.) számú minisztertanácsi határozat a népköztársasági címerrel ellátott bélyegzők nyilvántartása és kezelése tárgyában (624. p.)

⁵¹ FML Fejér Megyei Önkormányzat Hivatalának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (XXXVI. 1.) 7/1991. (IV. 30.) K. r. sz. (1. d. 8. köt. 18. p. és 25–30. p. 1991. április 18.)

⁵² Uo. 1. d. 8. köt. 16–18. p.

⁵³ Uo. 3. d. 21. köt. Tájékoztató, 3. p. 1992. március 26.

⁵⁴ Uo. 21/1992. (VII. 1.) K. r. sz. (3. d. 24. köt. 22–23. p. 1992. június 19.)

⁵⁵ Uo. 12/1993. (IV. 5.) K. r. sz. (5. d. 32. köt. 19–20. p. 1993. március 25.)

⁵⁶ Fejér Megyei Önkormányzat Közgyűlésének rendeletei. 4/2000. (II. 10.) K. r. sz. (*Fejér Megyei Közlöny* [a továbbiakban: FMK], 10. évf. 1. sz. 72. p. 2000. március 1.)

⁵⁷ Uo. 4/2001. (II. 15.) K. r. sz. (FMK, 11. évf. 1. sz. 89. p. 2001. március 1.)

⁵⁸ Uo. 12/2003. (IV. 24.) K. r. sz. (FMK, 13. évf. 3. sz. 123. p. 2003. május 15; 4. sz. 113–118. p. 2003. május 15.)

⁵⁹ Uo. 32/2003. (XII. 18.) K. r. sz. (FMK, 13. évf. 8. sz. 4–9. p. 2003. december 30.)

⁶⁰ Uo. 17/2005. (IX. 30.) K. r. sz. I. § (FMK, 15. évf. 4. sz. 34. p. 2005. október 15.)

⁶¹ Uo. 23/2005. (XII. 16.) K. r. sz. (FMK, 15. évf. 5. sz. 41–42. p. 2005. december 30.)

⁶² Uo. 5/2007. (II. 23.) K. r. sz. (FMK, 17. évf. 1. sz. 82–85. p. 2007. március 26.)

Völgyesi Levente

A városok hatalmi szimbolikája

Egy város a jelenben, a mai korban is kényesen ügyel státuszára, még inkább igaz ez a múltra, amikor egy város nagy önállósággal, komoly joghatósággal rendelkezett, s ezt külsőségeiben is igyekezett szimbolizálni.

Az elkövetkezendő sorok leírásakor nem kellett avatott városjogtörténet-kutatói vénával rendelkezni, elegendő volt csupán nyitott szemmel járni a világ jelentősebb, vagy – amint erre majd igyekszem kitérni – kevésbé jelentős településein. Abban is biztos vagyok, hogy jelen tanulmány elolvasása után többen is megkereshetnének, jelezvén, hogy az alábbiakban nem említett, újabb és újabb városi hatalmi szimbolikával bíró elemet is fel tudnának sorolni. Ezt nem kétlem, hiszen nem is törekedhetek teljességre, hiszen minden egyes város – amelyből sok és sokféle van – külön-külön produkálhat sajátos ötleteket.

Ha az ember betoppan egy községbe, városba, mindjárt körbenéz, mivel találhatja magát szemben: egy perifériális porfészekbe csöppent, vagy pedig egy metropolisz tornyosodik előtte. Ha már a metropolisz szó elhangzott, megállapíthatjuk, hogy régen egy város világi, profán értékei mellett az egyházra is figyelmet fordított. Így adódik a metropolita kifejezés is, amely utal arra, hogy a metropolisz (nagyváros) egyházi vezetőjéről, püspökéről van szó, aki érseki rangban van, tehát vannak szufragáneus, alárendelt püspökei is, akik – nagy valószínűséggel – kevésbé jelentős városban tartják fenn székhelyüket.¹ Ez a középkori polgárság számára is fontos, hiszen ezzel is

kifejezik felsőbbrendűségüket a többi környező város lakói felett. A szekularizáció korában ennek már nincs különösebb jelentősége.

Az egyházi szlát viszont továbbszöhetjük: egy valamennyire magára adó történelmi város hatalmi szimbolikáját tovább erősíti a városi plébániatemplom, amely sok esetben akár magasabb egyházi méltóság (érsek, címzetes vagy valóságos püspök, prépost, apát) székesegyháza is. Komoly státuszszimbólum a város plébániatemploma. Ezek a sokszor gigantikus méreteket öltő – bár inkább Nyugat-Európában épült – székesegyházak fejezik ki leginkább a város hatalmát, a városi polgárok gazdagságát, erejét. Ehhez csatlakozik a székesegyházak belső művészi kiképzése, ahol a városlakó donátorok hatalmas pénzüsszegeikkel, a kor legdivatosabb és legdrágább képzőművészeinek alkalmazásával szimbolizálják az erőviszonyokat. Még elképzelni is megterhelő, ha meggondoljuk, milyen is lett volna Siena vagy Frankfurt székesegyháza, ha elkészül, s például az 1348-as európai nagy pestisjárvány nem tizedeli meg a lakosságot, nem teszi tönkre a gazdag kereskedők fényűző világát. Persze sok helyen ezt nem kell elképzelni, mert az utókor akár Kölnben vagy Speyerben bevégezte ezt a munkát, s befejezte a műalkotást, az eredeti stílusban, még akkor is, ha ez erősen történelemhamisító képzetet kelt.² Viszont a teljesség érdekében azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek az utólagos csinosítgatások, történelmi kozmetikázások már kívül esnek a városok érdekkörén, és sokszor állami érdeket szolgálnak.

Egy magára adó város nemcsak egy plébániatemplomot tart fenn. Egy-két koldulórendi templom és kolostor külön fényt visz a városi életbe, hiszen a hatalmat és a gazdagságot az is jól reprezentálja, hogy több szerzetesi közösség eltartására és gyarapítására is elegendő energiával rendelkezik a város közössége. Ráadásul a kolduló és prédikátor barátok távol tartják a kellemetlen eretnek mozgalmakat, valamint

tudományos műhelyt, kórházat, árvaházat tartanak fenn, és éjjeli menedékkal is szolgálhatnak a rászorulóknak, amelyek egyrészt kegyes hagyományok, másrészt tehermentesítik ezen kötelezettségek alól a várost.³

Az sem meglepő, ha egy nagyobb város nemcsak egy pazar plébániát tart fenn. Elég Budára nézni, ahol mind a magyarok (Mária Magdolna-torony, Kapisztrán tér), mind a németek (Nagyboldogasszony [Mátyás-] templom) felépítették saját templomukat, önálló plébánossal és papi személyzettel. A nemzetiségi büszkeség okán nem is szívesen érintkezett volna a két náció a liturgiákon, noha az mindkét helyen latinul folyt, s azonos hitelveket vallottak.⁴

Az egyház kapcsán az embernek rögvest eszébe jut az írásbeliség, az írásbeliségről pedig a pecsétek. A szabad királyi város büszke volt arra, hogy vörös viaszt használhat pecsétjeihez, ameddig egy mezővárosnak – bár lehet, hogy gazdagabb és tehetősebb is volt – jogilag mégiscsak meg kellett elégednie a zöld viaszpecsét használatával.⁵

A hatalmi szimbolika szempontjából legalább ennyire fontos a különböző építészeti megoldások alkalmazása. A városvezetés az újkorban egyre nagyobb hangsúlyt fektetett arra, hogy a városnak ne legyen elhanyagolt, vidékies képe, hanem egy fejlett, modern, nagyszabású város képét mutathassa. Ennek eszköze lett a viszonylag fiatalnak mondható közigazgatási ágazat, a városépítészeti szabályozás. Megdöbbentő például, hogy Budán a jelenlegi Szentháromság tér, a Mátyás-templom előtti főtér, ahol a Városháza is állt, csupán a 18. században alakult ki. A középkorban itt sűrű utcahálózat volt, így a központi jelleg a városszerkezetben nem dominált. Csak a török megszállást követően alakították ki a teret, megszüntetve ott az utcahálózatot, lebontva az ott álló házakat, s hozták létre a mai, impozáns teret.⁶ S miért pont itt? – tehetjük fel a kérdést. I. Lipót király a vár területére csak német katolikusokat engedett letelepedni. Így hát nem véletlen, hogy a német (Mátyás-) templom előtti teret alakították ki, a templommal szemben felépítve a nagynak mondható városházát, külön óratoronnyal, kápolnával, börtöncellával.⁷ A magyarok volt plébániatemplomából szerzetesi templom lett, központi szerepét elvesztve, és soha többé vissza nem nyerve. A szerzetesrendek feloszlatása után pedig helyőrségi templom lett.⁸ Külön érdekességet hordoz a 20. század vége, amikor az akkor regnáló polgármester – magyaros virtusból – a Szentháromság térről a tanácsrendszer idején kiköltözött kerületi előljáróság épülete helyett – amely ma is idegen kézben van – a Kapisztrán térre (a volt magyar főtérré) helyezte vissza, helyesebben át a Budavári Önkormányzat székhelyét, revansot véve az újkori németesítési tendencián. Ez nagy anyagi áldozatot követelt a városrésztől.

Az idegen személynek először a városházán kell bejelentkeznie. A városi polgár is a városházán intézi ügyes-bajos dolgait. Köztudott, hogy kezdetben nem

volt városháza, s az éppen hatalmon lévő városbíró háza szolgált a hivatalos ügyintézés színhelyéül. Az írásbeliség elterjedésével, a hivatalnokréteg kialakulásával – amikor már komoly irattárra és hivatali helyiségekre is szükség lett – merült fel a városháza építése, leginkább már a kora újkorban. Persze van pár üdvös középkori kivétel is, gondoljunk például Bártfa városára. A városházának viszont a központban kell felépülnie, akár több tisztos polgár személytelkeinek feláldozása árán is, s ennek emeletes, reprezentatív épületnek kell lennie, magasabbnak és hatalmasabbnak a többi épületnél, hiszen ez jelképezi a várost, annak hatalmát, gazdagságát. A városháza homlokzatán el is helyezhető olyan hatalmi szimbolika – például pallos vagy más jurisdikciós szimbólum – amely reprezentálta a város kiváltságait. Ugyanígy jelenik meg a főtéren lévő pellengér.⁹

A városházán vagy a városháza közelében felépült börtönépületek és kaszárnyák (itt értsd: nem az állami katonaság beszállásolásáról, hanem a város által alkalmazott rendfenntartó erők tartózkodási helyéről beszélünk) tovább növelték a város iránti tiszteletet, kifejezve a jog- és létbiztonság jelenlétét a településen.

A vándornak, aki messziről pillantotta meg a várost, szembetűnt annak védelmi rendszere.¹⁰ Még a legszegényebb városi közösség is körbekerítette a városát, ha mással nem is, de karókkal és cölöpökkel, a városon átmenő gyalogos és lovas-, szekeres forgalmat kapukkal vagy sorompókkal korlátozta, árokkal és sövényvel véve körbe a települést. Egy szabad királyi város – mint kollektív nemes – arra is kiváltságot kapott, hogy a települést kőfállal vegye körbe.¹¹ Láthatunk vizesárkokat, farkasvermeket, bástyákat, tornyokat, magas várfalakat, barbakánokat, csapórácscsal és felvonóhíddal erősített városkapukat, amelyek távol tartották a betolakodókat, és tiszteletet ébresztettek a vendégekben.

Legalább ekkora státusz- és hatalmi szimbolikát hordoznak a tornyok. Persze mind az egyházi, mind a világi tornyok szolgálnak praktikus célokat is. A tornyokból ügyelni lehet a tüzeket, meg lehet figyelni, közeledik-e ellenség a város falai alá, a harangok jelzik az idő múlását és a veszélyhelyzeteket, a torony alsó része börtönként használható.¹² De a torony, s főleg annak magassága egyben a városi hatalmi szimbolika része. Volt olyan torony, amelyet többször túlméreteztek, s összedőlt, de újra kezdték az építését. Ennek a toronynak az is feladata volt, hogy magasabb legyen, mint a szomszéd városé. Ahogyan a városházának és a templomnak is nagyobbnak kellett lennie.

Már a 19. század vívmánya a reprezentatív sugárutak megjelenése. A girbe-gurba utcácskák falusiasak, az egyenes, hosszú sugárutak, rajta reprezentatív köz- és magánépületek a város modern, fejlett jellegét mutatják. Nehéz lenne megmondani, melyik az első, a középkori hagyománnyal, de már újkori nyomvonalal rendelkező városi utca a világon. Talán Róma

A Szent Egyed-templom

Egy középkori szabad királyi város,
Bártfa szimbolikus építményei

Bártfa látképe, cimere és térképe (metszet)

A városháza

Légifelvétel a mai városmagról

A városfal részlete

A Főtér részlete a Szent Egyed-templommal és a városházával

16. századi tudatos városrendezése megfelelő lesz a vizsgáldóshoz. A középkori Róma ugyanolyan zengző utcákból állt, mint bármelyik középkori város. A reneszánsz idején gondolt arra a város ura, hogy világvároshoz méltó főutcára lenne szükség. Így született meg a Via Giulia a fizenzei negyedben, amikor egy egyenes utcát vágtak az akkori belvárosban. Ezen az új szakaszon reprezentatív paloták épültek, a vatikáni egyházi – éppen átalakulóban lévő – központtal szemben, a folyó túlsópartján.¹³ Magyarországon adatunk van már a 18. századi Székesfehérvárról, ahol a városi tanács statútumban rendelte el az utcák kialakítását, a homlokzatok rendbetételét, az utca vonalába belógó toldaléképületek elbontását.¹⁴ Pesten és Budán a 19. század elején városi szépítő bizottságok jönnek létre, hogy egységes városkép alakulhasson ki.¹⁵ Rengeteg régi ház tűnt el ekkor, majd a későbbiekben az egységes térképzést elősegítette az 1849. évi Heinzi-féle Pest-bombázás. A világvárosi megjelenés erőltetése Pesten annyira fontos volt a 19. században, hogy annak még a régi városháza is áldozatul esett, de kis híján az ősi pesti Nagyboldogasszony Főplébánia (ma Március 15. tér) is a bontás sorsára jutott.¹⁶ Végül a templom maradt, ettől persze a mai Szabadsajtó út kissé kanyargós lett, de megszülethetett a mai Kossuth Lajos utca és a Rákóczi út mint sugárút, a végén a modernitást és a haladást jelképező vasúti pályaudvarral, valamint a mai Andrássy út, végén a Millenniumi Emlékművel a Hősök terén, bár a telekspekuláció okán ez a sugárút a túlsó, belvárosi végén méginkább szervesen kapcsolódik a Lánchídhöz.

A városi rivalizálás az állami szerepvállalás növekedésével elhalványodott. Pest világvárossá fejlődése már állami, és már nem csupán önkormányzati érdek volt, Budán pedig a Mátyás-templom és a Halászbástya átalakítása és történelmietlen túldíszítése kifejezetten az állami kultúrpolitikát szolgálta.¹⁷

Persze a rivalizálásnak ma is akadnak példái, üde színfoltok a szürke hétköznapokban. Ezzel ki is léphetünk a jogtörténet területéről. Nézzük a jelent és a jövőt! Mekkora csapás egy városnak, ha a lakók személyi igazolványában nem a lakóhely szerepel születési helyként, mert a városnak nincs saját szülészete, így hát nincs más megoldás, mint nagy költségen kialakítani. Láttam olyan városokat is, amelyek a főutakon a település nevét tartalmazó tábla mellé kitették az „egyetemváros” elnevezésű táblát is. Ezzel talán azt jelzi a városi vezetés, hogy a tudás hatalom, az egyetem a város fontosságát és nagyságát jelképezi. Egy szegény kisközség is képes eladósodni azért, hogy ne a körjegyzőség mostohagyermeké legyen, hanem saját büroval bír hasson. Autóvezető átutazóként meg kifejezetten a dühroham kerülgeti az embert, ha azért van működő közlekedési lámpa – természetesen éppen pirosat jelez – a főúton, mert ez is kifejezi a település nagyságát és fontosságát. Talán legalább ennyire fontos ma, hogy a település köré épültek-e hatalmas bevásárlóközpontok, fontos-e a multinacionális üzletláncoknak a környék lakossága, s legalább ennyire fontos visszajelzés a multiplex mozikkal rendelkező pláza léte. Ugyanígy megmagyarázható az ódon belvárost körbevevő lakótelepi toronyházak léte is, amelyre több városszociológus azt mondja, hogy építészeti indokolt, mert a modern város olyan, mint egy stadion: belül a belváros mint küzdőtér, kívül pedig a toronyházak mint a stadion lelátói. Lehet-e státuszszimbólum egy külvárosi lakótelep? Mutatja esetleg az elmúlt fél évszázad migrációját, s a város közelmúltjának felemelkedő tendenciáját? Akkor mit mutat a nagyvárosok körüli agglomeráció növekedése? A városi életmód hanyatlását? Vagy ez is a városi hatalmi szimbolika egy ma még rejtett attribútuma? A jövő majd választ ad. A városi szimbólumgyártás tovább folytatódik, mégpedig velünk és immár általunk.

Jegyzetek

¹ Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem.: *Egyházi intézménytörténet* (Budapest, 2003, 26. p.)

² Horler Miklós: *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában* (Budapest, 1984, 22–23. p.)

³ Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. I. (Budapest, 1987, 432. p.)

⁴ *Budapest Lexikon*. II. Főszerk.: Berza László (Budapest, 1993, 115. p.)

⁵ Csizmadia Andor: *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században* (Budapest, 1962, 50. p.); Récsi Emil: *Magyarország közigazgatása* (Buda-Pest, 1861, 309. p.)

⁶ *Budapest Lexikon*. II., 441. p.

⁷ *Budapest Lexikon*. II., 601. p.

⁸ *Budapest Lexikon*. II., 115. p.

⁹ Kállay István: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848* (Budapest, 1996, 18. p.)

¹⁰ Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században* (Szeged, 2002, 130. p.); Hornyik János: *Kecskemét város gaz-*

dasági fejlődésének története (Kecskemét, 1927, 19–20. p.); Bács-Kiskun Megyei Levéltár IV. 1504. a/2. Szilády Károly által készített jegyzőkönyvi másolat II. LXV.; BKML IV. 1504. h/2. 525–526. p.; BKML IV. 1504. h/2. Az 1774. évi tanácsülési jegyzőkönyv 419. oldalán lévő bejegyzés másolata, 25. p.

¹¹ *Tripartitum*. Partis III. tit. 8. § 1.

¹² Bónis György: *Buda és Pest bírósi gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708* (Budapest, 1962, 183. p.)

¹³ Ercoli, Olivia–Belford, Ros–Mitchell, Roberta: *Róma* (Budapest, 1997, 276. p.)

¹⁴ Székesfehérvári városi levéltár prot. sess. 1744. márc. 13.

¹⁵ Nagy István–Nagy Lajos–Wellmann Imre: *Budapesti I. sz. Állami Levéltár. Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai* (Budapest, 1959, 37. p.)

¹⁶ *Budapest Lexikon*. II., 106–107. p.

¹⁷ Tamási Judit: *Műemlékvédelem törvényi keretek között* (Budapest, 2001, 32. p.)

A JOG JELKÉPEI ÉS PROCESSZUSAI

Balogh Judit

Fattyak a magyar jogtörténetben*

Prológus

A házasságon kívül született gyermekek megítélése a magyar magánjognak sokat tárgyalt, vehemens vitákat kiváltott, és még a jogegyenlőség elvének elfogadása után is – meglepő módon – sokáig fennmaradt témáját képezte. A kérdés azért maradt fenn a köztudatban sokáig, mert minden korszakban voltak sokat emlegetett, fontos fattyak, akiknek sorsa a társadalom széles rétegeinek fantáziáját megmozgatta. A fattyúgyermekek kapcsán bizony sokszor valóban csak a fantázia dolgozott, hiszen – amint ezt mostanában több ismeretterjesztő cikkben is olvashattuk¹ – kevés zárkózottabb, családi viszonyait jobban titkoló nemzet van, mint a magyar, ezért a házasságon kívül való születés sokáig az érintett „szégyenbélyege” volt, amelytől inkább kímélni akarták utódaikat, mint kitenni annak. Mégis tudomással bírunk olyan jelentős, bizonytalan vagy kérdőjeles családi eredetű történelmi személyiségekről, mint Werbőczy István (?), Corvin János, Kádár János és sokan mások.

A törvénytelen születésekről kb. 1700 óta készült kimutatások alapján az alábbi statisztikai adatok érdemelnek figyelmet: a 18. századi Magyarországon az összes élve született gyermek 6–10 ezreléke esett ebbe a kategóriába, amely – Tárkány Szűcs szerint – európai viszonylatban közepesnek mondható.² A 19–20. század fordulójára ez a számarány az összes lakosság abszolút számarányát tekintve kb. 6% (16 millió magyarból kerek 1 millió ember),³ az egyévi élve születések tekintetében pedig 8,4–9% körül mozog.⁴

Napjaink statisztikái azt mutatják, hogy Magyarországon a házasságkötés vagy a házas családi állapot már egyre kevésbé feltétele a gyermekvállalásnak, hiszen 2005-ben hozzávetőleg minden harmadik gyermek házasságon kívül jött a világra,⁵ és Romániában is kb. a gyermekek 30%-a esik a törvénytelenek körébe. Németországban egy 1995-ös statisztikai adat szerint a régi tartományokban az összesen született 720 794 gyerekből 83 516, azaz nem egé-

szén 12% jött világra házasságon kívül, miközben az új, keletnémet tartományokban a 88 320 született gyermekből 36 932, azaz több mint 40%.⁶ Végül a nagyvárosok tekintetében egy 2002-es összehasonlító adat: Tallinnban a gyermekek fele, Berlinben 44%-a, Ljubljanában mintegy 33%-a, Budapesten pedig 30%-a született házasságon kívül.⁷ (Persze ehhez az is hozzátartozik, hogy a 18. és a 20. század között óriási szakadék keletkezett a házasság és a házasságtól különböző együttélési formák megítélésében. Miközben kétszáz évvel ezelőtt a házasság szentsége volt az elsődlegesen érvényesülő elv, addig napjainkra a korábban megszokott családfő – feleség – gyerekek struktúráját mindinkább felváltják a nyitott, a felek egyenrangúságára és autonómiájára épülő együttélési formák. Ráadásul ez a tendencia a szakértők szerint visszafordíthatatlannak tűnik.)⁸

Morál, vallás, társadalmi megítélés

A szerelemgyerekek azért számítottak minden korban érdekes kérdésnek, mert létük és megítélésük a jog és a vallás, a jog és az erkölcs, sőt, a jog (ilyen értelemben a személyiség) és a vagyoni ügyek határterületét foglalták el, és az érdekeknek, illetve a jogpolitikai céloknak megfelelően lehetett létüket így vagy úgy értelmezni, értékelni, valamint helyzetükön erre vagy arra változtatni.

A magyar mentalitásnak – legalábbis a forrásokból úgy tűnik – a szülő erkölcsi feddhetetlensége, illetve e látszat fenntartása volt az első számú szempontja, emiatt történelmünk egész során át sokkal kevesebb törvénytelen gyermekről tudósítanak az írott anyagok, mint amennyi a számuk ténylegesen lehetett. Ennek oka abban kereshető, hogy a középkorban a törvénytelen szülés ténye erkölcsi értelemben – természetesen a gyermekben, mint vétlen, de mindenért szenvedő harmadikon kívül – elsősorban az anyára nézve volt stigmatizáló, az apa tekintetében még akkor is kevésbé tekintették bűnnek az idegen nővel folytatott nemi viszonyt, ha abból gyermek származott.⁹

Az asszonyok helyzetének illusztrálásához lássuk például Weöres Sándor *Psychéjének* néhány sorát¹⁰ (*Epistola ennem magamhoz*):

„Lehetnék én Marchesa, Prinzessin, hiszem
Tértyen tsúszkálnak előttem, Tsászárné akár;
De akkor folyvást émölögнем kellenék,
Míg drága Schleppem ök hordoznák, a gazok.
És tisztos, finyás, gögös lennék, mint azok.
S nem kéne duzzadó hasammal búni el
Kárpátok erdejébe. Hálám a kegyes
Tapintatért, Hochwohlgeborene Dame, hogy
Oly részt vevőn meg-kérdi: Ki tette? - Nem tudom.
Mondám, Madame: tsak is a vidám figyelmesek
Mívelnek illyent pap nélkül vagy pappal, én
Ezt nem teszem, Mylady. Hallgasson reám:

*Él Bétsben férjü száz-ezer; s át-utazó
Még száz-ezer; s hol szerte passagierozék,
Még többszer száz-ezer: ennyi rengeteg közül
Ki mitmacholta vélem e fattyú magzatot,
Honnét tudnám? Szeretek minden-kit egy gyanánt.
Részvétje, carissima Donna, meg-ható,
Hiszem kegyeddel szégyen nem történhetik,
Kegyednek nagy férj-úra vagyom, s azon kívül
Sok jó szeretője, Lakai, Stallknecht, Husar,
Kemény Gardist; de minden tisztelt gyermeke
Férj-úra nevével a tsaládba soroltatik,
Hát erkölcsös, mia cara Donnissima,
S minő grandezza, hogy egygy czafattal szóba áll,
De fusson, mert hol bökní szokják, ott rugom.
Akár ha bárány felhőt szültem volna, olly
Könnyű vala. Szerényen, halkkal érkezett,
Nem szívelt látogató, tsak egy piczin helyet
Még is remélt. Látám gömböcz fejét, pihés
Fekete haját, de többet rula nem tudok,
Tejem fakatt, hiába: tülem el-vivék.
Nem is tudtam, Ferencz bátyám is itt vala,
Künnt vága gyoltsot és forrala patak vizet
A hatalmas Fő-ispán, a bitőfák ura,
Míg rajtam bába segélt. Később Bátyám Uram
Be-nyitván, ajtóban meg-állta: - Kis Bözse,
Jobban vagy? - Szép gyengéden foglalatoskodék
Körülem, és susogó hangon parantsola:
- Segítek rajtad, hogy ne légyen rosz hired,
Se a Familiának. Károdon okúlj,
Ezen-túl óvd magad.
Egygy vén cigán, Kulesz,
Vivé a zsákot. Benne matska nyivátskolás.
Kisére egy bolond vihogó asszony tseléd.
Tiltás daczára ágyambúl ki-szállva én
Biczegtem utánnok, a gyász menetben harmadik.
Erdőben forog az út, mindég más oldalon
Ki-látni, jönnek a hegyek mindég más felül.
Folyton fojtóbb a fenyves sűrű, már alig
Fért el Kulesz, s a zsák a fáknak ütköze -
Nem adom, nem engedem! Ha szégyen, hát legyen
Szégyen! Az enyém! - A zsákon szivárgott a vér.
A zsák már hallgatott.
Tsepet se több vala
Temetése, mint egygy matskáé. Kis névtelen
Fiú vagy jány, már meg nem ismerem soha."*

Mindez azonban erkölcsi kérdés, a jogon kívül álló kategória. Jogi értelemben az anya törvénytelen gyermeke miatt (az őt egyénként is terhelő megkülönböztetésen túlmenően) nagyobb hátrányba általában nem került. A gyermek számára azonban mind erkölcsi, mind jogi szempontból hátrányos megkülönböztetést eredményezett a törvénytelen születés ténye. Ezért tapasztaljuk, hogy azt, ameddig csak lehetett, minden érintett fél titkolta.

A történelem korszakain végighaladva mégis számos példát ismerünk törvénytelen születésű gyermekekre, és mivel létükhöz más-más jogkövetkezmény társult, a fattyú szó szimbolikus értelmezéseinek, jelentéstartalmainak árnyalása után célszerű tárgyunk ismertetésében némi kronologikus rendhez igazodni.

A fattyú szimbolikus megjelölései és „típusai”

A fattyú megjelölés köznyelvi értelemben azokat a gyerekeket jelentette, akiket egyedülálló vagy házasság nélküli szülő szült, de nem törvényes házasságából, hanem általában futó nemi kapcsolat eredményeképp. Már ez az egyszerű megközelítés is mutatja, hogy a törvényteleneknek a laikus társadalmi felfogás is több csoportját különböztette meg. Tekintettel arra, hogy a fattyú fogalma a szokásjogban alakult ki, és nem jogi, hanem inkább erkölcsi értelemben jelentett értékítéletet, érdemes néprajzi megjelenéseit is megvizsgálni.

A fattyú szó az értelmező szótár tájnyelvre utaló meghatározása szerint legényt (!) jelent,¹¹ de a Magyar Néprajzi Lexikon a fatyko, fattyú, illetve zabi-gyerekek címszavak alatt ennél pontosabb definíciót tartalmaz: „a házasságon kívüli együttélésből vagy az ettől független nemi érintkezésből [...] származó gyermek. Helyi elnevezései: fattyú, fatyko, mögesett lány magzatja, szemétön szödött gyerekek, orozvakótt gyerekek, hadigyerekek (idegen katonától származó).”¹² A Magyar Szókincstár a fattyú szinonimáiként a törvénytelen, a szerelemgyerek, a kakukktojás, a basztard,¹³ a korcs, az ebfaj, a bitang, a vörönty, továbbá a házasságon kívüli, a természetes, az elfajzott, a vízhozta és a kocagyerek megnevezéseket említi.¹⁴ Egy biharugrai tájszógyűjtésben kifejezetten a törvénytelen kislány jelentéssel is találkozhatunk.¹⁵

Ezek a népnyelvi megnevezések kivétel nélkül hordoznak bizonyos pejoratív tartalmat, és kivétel nélkül arra a megkülönböztető sajátosságra utalnak, hogy a gyermek a törvényes házasságból születettétől eltérő fogantatású. Szeméten szedett vagy orozva kött, azaz titokban, bűnbén fogant, lopva, szégyenszemre hozta világra az anyja. Az ebfajzat, vízhozta, gazon kapott, zabon nőtt, szerzett vagy potyagyerek megjelölések pedig a korabeli vallásos meggyőződésben gyökereztek, hiszen ezek azt vonják kétségbe, hogy e gyermekeket is az Isten teremtette, és arra utalnak, hogy ezek a gyermekek nem „istenadták”, hanem „ebadták”, átokból születettek, egyszóval tisztességtelenek voltak.

Hogy mi magyarázza ezeket a – főképp a tájnyelven elterjedt és fennmaradt – szimbolikus megnevezéseket? Miért épp a „fattyú” szóval jelölték a törvénytelen ágyból születetteket? Valószínűleg azért, mert a mezőgazdaságban, a mezőgazdaságból élő hajdani emberek számára magától értetődő volt a párhuzam a haszonnövényekkel kapcsolatosan használt „fattyú” szó és a törvénytelen gyermek között. A fattyú jelző ugyanis a mezőgazdaságban is kettős, de mindenképp negatív jelentéstartalmú szó: vagy a jelzett növény satnya, csenevész, gyengén fejlődő jellegét mutatja (pl. fattyúvirág, fattyúviola), vagy a növény/növényrész haszontalan, fölösleges voltára utal (fattyúhajtás). A fattyúhajtás pedig káros a haszonnövényre, hiszen elszívja annak tápanyagát,

visszafogja fejlődését. Ezért azokat rendszerint el-távolították. Ehhez hasonlóan a házasságon kívüli, *balkézről fogant* gyermek is veszélyeztethette a törvényes utódok (elsősorban vagyoni) helyzetét, ezért tartották károsnak az ilyen gyermek létét, és ezért tagadtak meg tőle – törvénytelenként – az apai oldalról minden juttatást.

Mindezek az elnevezések azonban – a *hadigyerők* kivételével – semmilyen jelzéssel nem szolgálnak a gyermek anyjára vagy apjára, valamint annak a kapcsolatnak a jellegére vonatkozóan, amelyből a gyermek végül megszületett. Következtethetünk ebből arra is, hogy azért nem, mert függetlenül a nemzés és a születés körülményeitől, mindezek a törvénytelen gyermekek azonos erkölcsi megítélés alá estek és egyazon jogi helyzetben voltak, azaz egyenkénti, el-különült megjelölésük nem volt szükséges.

Mégis kik a fattyak, a törvénytelen gyermekek?

„Törvénytelen ágybul eredtek, a' kik igaz, t. i. törvényes, vagy legalább annak vélt házasságon kívül nemzödték. [...] Törvénytelen az is, a' kit férjes asszony, de nem férjétül szült.” – ekként határozta meg a régi magyar jogban ismert csoportjaikat Frank Ignác.¹⁶ Ide tartoztak tehát azok a gyermekek is, akik ugyan fennálló törvényes házasság időtartama alatt születtek, de nem az anya férjétől. Ezzel a szabállyal Frank lehetőséget adott arra, hogy *megdönthető* legyen a magyar jogban mindvégig uralkodó szemlélet szerinti *törvényes születés vélelme*, amely a római jogban, Paulus nyomán alakult ki (*pater... est quem nuptiae demonstrant*¹⁷). A vélelem akként volt megdönthető, hogy az anya férje bizonyíthatta a tőle való származás lehetetlenségét (Frank szerint pl. hosszas távollét esetén), s ilyenkor a gyermeket házasságon kívül születettnek kellett tekinteni. A szabályozás jellegzetessége volt egyébként, hogy az apaság ily módon való megdöntésének kezdeményezésére a férjen kívül más érdekeltek is jogosultak voltak: „a' kiknek haszna-kára benne, p. ok. örökség miatt” – írja Frank Ignác.¹⁸

Herczegh Mihály 1874-ben készített monográfiájában azonban már olyan megnevezéseket is említ, amelyekkel a *szerelemgyerekeket*, *kocagyerekeket* különféle csoportokba sorolja.¹⁹ Megkülönböztetésének alapja a gyermekek nemzőinek személye és egymáshoz fűződő viszonyuk jellege. Ennek alapján tesz különbséget „természeti, fattyú, házasságtörési, vérfertőzőségi, kárhuzatos és szentségtörési” gyermekek között. A *természeti gyermekek* tisztességes leánytól vagy özvegy nőtől születtek, és – a házassági együttélés hiányán túlmenően – semmilyen negatív értékítélet nem fűződik születésükhöz. A *fattyúk* azok, akiknek anyja „kéjhölgy” (ők a *spurii* vagy *vulgo quaesiti*); a *házasságtörési* gyerekek pedig azok, akiknek anyja törvényes házasságban élő férjes nő, de apjuk nem a nő férje (másik – szintén szimbolikus jellegű – elnevezésük *parázna fattyú*, amely az anya személyének negatív erkölcsi megítélését mutatja). *Vérfertőzőségi* gyermekeknek nevezi Herczegh azokat,

akiket a nemzővel közeli oldalrokonságban, sógor-ságban álló nő szült (közkeletű, beszédes néven ők az *atyafi fattyúk*). Ehhez a kategóriához rendkívül közel áll, hiszen szintén a rokonsági viszonyban való nemi érintkezést minősíti, a *kárhuzatos gyermekek* negatív erkölcsi és vallásos jellegű megkülönböztetése. E csoportba tartoznak azok, akiket leány anyjuk a saját apjától szült (más néven *hallaslan fattyúnak* is nevezik őket). Végül a *szentségtörési* gyermekek azok, akiknek nemző apja cölibátusra kötelezett egyházi személy, pap (őket még *szentségtelen fattyú* néven is emlegetik).²⁰

Meglepő, hogy a Herczegh-féle felsorolás nem tartalmazza külön csoportként a *hadigyerekeket*, holott ez a megnevezés mind a 19. század elején, mind a 20. század első felében – a háborús időkben – igen ismert és bevett volt. A katonákkal folytatott alkalmi (vagy tartósabb) viszony és az ebből született gyermekek több bontóperben fontos szerepet játszottak a debreceni magisztrátus előtt is; a katonák megfelelőnek bizonyultak a házasságtöréshez és a bontóper alatti vigasztalódáshoz egyaránt.²¹

Egy másik, inkább jogászai megközelítésnek felfogható csoportosításban Herczegh Mihály a *szerelem- vagy kocagyerekeknek* három kategóriáját sorolja fel: 1. törvénytelenek, akik törvényes vagy ilyennek vélt házasságon kívül születtek (*Hármaskönyv* I. 106., 108.; 1868:53. tc. 16.§); 2. törvénytelenek, akik polgári házasságból származnak (a negatív joghatás itt a házasság szentségéhez, Isten előtt megkötendő voltához fűződik); 3. törvénytelen a törvényes házasságból született gyermek is, ha a születés a törvényes időnél (182–300 nap) előbb vagy később, vagy a törvényes idő alatt történt ugyan, de az asszony nem a férjtől esett teherbe (ezt bizonyítani kell, s ezáltal megdönteni a *pater est... vélelmét*).²²

Végül még egy kitérő: a magyarországi zsidók között ismert elnevezés, a *mámzér* a fattyúhoz hasonló tartalommal bír, azzal a különbséggel, hogy ez a kifejezés csak férjzett nő tilos kapcsolatából született gyermeket jelöl. Tehát olyan gyermeket, aki tilos házasságból született (pl. vérfertőzés esetén), vagy férjes asszony idegen férfitől származó, törvénytelen gyerekeként. *Mámzér* volt az is, aki egy férjzett zsidó asszony és egy olyan zsidó férfi viszonyából született, aki nem a férje, illetve olyan gyermek, aki olyan vérrokonok viszonyából született, akik a Tóra törvényei szerint nem házasodhatnak, és akik a törvény szerint *káréttel*, kiirtással büntetendők. Érdekes különbség viszont, hogy a házasságon kívüli viszonyból *hajadontól* származó gyermek *nem mámzér*.²³

A fattyú anyja tehát – visszatérve a magyar jog tipikus eseteihez – vagy leány vagy férjes asszony lehetett, bár néha az is előfordult, hogy özvegyasszony szült törvénytelen gyermeket. Tárkány Szücs tanulmányában utal a Fél Edit által Komárom megyéből leírt esetre, amelyben egy özvegyen maradt fiatalasszony apósával élt együtt, s kapcsolatukból gyermek is született.²⁴

A leányok esetében általában arról volt szó, hogy a cseléd kiszolgáltatott helyzetét használta ki a földesúr, háziúr. A leányanyák ugyanis többnyire védtelenek voltak, az állásra pedig szükségük volt, ezért nem mondhattak nemet az uraság unszolására. Néha az is előfordult, hogy a jóképű legény, inas csábította el a gazda leányát. Ezekben az esetekben – feltéve, hogy társadalmilag elfogadható volt a házasság, a felek „méltók” voltak egymáshoz – az volt a gyakoribb, hogy a család utóbb összeadta (sokszor összekényszerítette) a fiatalokat, hogy a paráznság szegénységétől megmentsék őket. De arra is volt példa, hogy a gazda a látszat és a helyzet fenntartása érdekében maga gondoskodott férjéről a leány számára, aki aztán türe a további viszonyt.²⁵

Amennyiben még leány volt az anya, akkor társadalmi megítélése attól is függhetett, hogy milyen tartós, milyen célzatú volt a nemi kapcsolat, amelyben a gyermek fogant. Amennyiben ez az egyházi normáknak való megfelelés egy sajátos, a jogi népszokásokban érvényesített gyakorlataként értelmezhető ún. „próbaházasság” volt (azon a vidékeken, ahol ezt a szokásjog ismerte), a közvélekedés is jobban elfogadta (mint a nem gyermekközpontú együttéléseket), mivel a valláserkölcsi normáknak megfelelő, termékeny házasság biztosítékát látták benne. Ez valójában a nő próbája volt (képes-e gyermeket világra hozni), ideje így hosszan, akár évekre is elnyúlhatott. A terméketlenség vagy a halvaszülés a próba eredménytelenségét, a házasságkötés céltalanságát indokolta, s így erkölcsi felmentést adott a házasságkötés előtti szexuális kapcsolat vétke alól.²⁶ Amennyiben azonban nem ilyen célt szolgált a kapcsolat, hanem pusztán a két fél testi igényeinek hosszabb-rövidebb idejű kielégítését, akkor azt megvetették, elítélték, és a „vadházasság” elnevezéssel illették. A vadházasság a szoros értelemben vett magyar országterületen nem volt elismert, Erdélyben azonban igen elterjedt (bár a házassággal egyenrangúnak soha el nem fogadott) együttélési forma volt.²⁷

Ha férjes asszonynak született fattyú gyermeke, és ez a férj tudomására jutott, az bontóok volt, és nem volt kétséges, hogy ilyen esetben a bíróság az asszony hibájából bontotta fel a házasságot. Ezek végén a gyermek az anyja háztartásába került.²⁸ Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy sok esetben az apa nevére vette, háztartásába fogadta a minden valószínűség szerint nem tőle származó gyermeket is, hogy ezáltal kerülje el a szóbeszédet.

A debreceni peres iratokból arra is találunk példát, hogy egy férjes asszonynak házasságon kívül született egy gyermeke, s hogy a gyermek törvénytelen voltát eltitkolja, házasságot kötött az apával. A probléma az, hogy volt már neki egy érvényes házassága, így bigámiába esett.²⁹

Érdekes adat, hogy a 18. században a gyilkosságot elkövető nők többsége csecsemőgyilkosságot követett el. Az ok általában az volt, hogy házasságon kívül született a gyermek. Például Debrecenben 1740–

1750 között a gyilkosságot elkövetők 61,53%-a nő volt. Vilmányi Sára (cseléd) a periratok szerint 1872. november 11-én a nagyerdői tóba fojtotta 22 hónapos gyermekét. A gyermek származását nem sikerült egyértelműen bizonyítani az eljárás során, legalábbis az iratokból semmi biztos nem tűnik ki.³⁰

A fattyak jogi helyzetének történelmi változásai

A törvénytelen gyermekek társadalmi megítélése évszázadokon keresztül nagyon egyértelmű volt. Az ilyenek sorsa rendkívüli nehézségekkel volt terhes, mert csak az anyjuk nevelte őket, az apa legtöbbször tudni sem akart róluk, tartásukhoz, neveltetésükhöz legfeljebb bíróilag megállapított tartásdíjjal járult hozzá. A zabigyerekek származásának körülményeit a magánélet minden területén számtalanszor éreztették velük.³¹

Ami jogi helyzetüket illeti, a legkorábbi jogrend a törvénytelen gyermeket csakis anyjához kapcsolta, de még az anya családjából is kizárta, kizárta, arra való hivatkozással, hogy bűnben fogantatott, ezáltal a legcsekélyebb gondoskodásra sem jogosult senkitől, csak a bűn elkövetőjétől, azaz édesanyjától.³² A jogrend azonban ezt az *erkölcsi* jellegű parancsot sokáig nem váltotta fel saját, *jogi* jellegű normával. Helyzetüket a 16. században és azt követően Werbőczy néhány rendelkezése, majd az ebből kiinduló, ezt továbbfejlesztő bírói gyakorlat szabályozta.

A rendi magánjog alapvető szabályai szerint az apa nem törvényes házasságából született gyermekét csakis végrendelet alapján részeltethette (legalábbis szerzeményi) vagyona egy részéből, a vérhiba orvoslása nélkül ugyanis törvényes öröklésre nem volt jogosult. Mivel azonban adományos birtokot nem lehetett végrendelet alapján átörökíteni, illet sohasem juttathatott természetes apja egy fattyúnak. Ugyanakkor voltak olyan foglalkozások is, amelyeket törvénytelen gyermek nem tölthetett be (például nem szentelheték fel papnak, nem lehetett kézműves céh tagja, nem tehetett mestervizsgát; egy idegen céhlegénytől a mestervizsga előtt megkövetelték, hogy szülővárosából igazolást hozzon, miszerint tisztességes életű szülők törvényes házasságából született).³³

Frank Ignác a nemesi magánjog tekintetében azt írta, hogy „A' kik törvénytelen ágybul származnak, a' vérség javaiban, díszeiben nem részesülnek, nevet, nemességet, címet, örökséget nemzőik után nem nyernek. [...] Az egyházi törvény távul állítja őket még a' papi rendtől, és az egyházi javaktul, méltóságoktul. És régenten ki voltak zárva minden nyilvános hivatalokbul, sőt czéhekbül is, mert származásokban, a' köz-velemény szennyet látott.”³⁴ További, nem vagyoni vagy rendi állásbeli, hanem például a családi jogállást érintő megkülönböztetést azonban a jogrendszer nem tartalmazott; a törvénytelenek utóbb bárkivel (tehát akár fattyúval, akár törvényes származású nővel vagy férfival) házasságot köthettek. Nem

volt tehát jogunkban olyan jellegű megkülönböztetés, mint amelyet a vallási megalapozottságú zsidó jogban a *mámszer* vonatkozásában láthatunk, hiszen ott egy mámszer fiú csakis egy *mámszerrel*, azaz szintén törvénytelen származású leánnyal házasodhatott össze.

Az 1853. május 1-jétől a magyar korona országaiban is hatályba léptetett osztrák polgári törvénykönyv a törvénytelen gyermek jogi helyzetében alapvető változást hozott. E jogszabály deklarálta, hogy – bár a házasságon kívüli gyermekek nem élveznek a törvényesekkel egyenlő jogokat, de – a törvénytelen születés a gyermek *polgári becsületére és előrehaladására nézve* hátrányos befolyással nem lehet.³⁵ Ez a gondolat hatalmas előrelépés volt a Frank által is vallott korábbi felfogáshoz képest. Az Optk.-ra épített a bírói gyakorlat is, ha a joghézagok kitöltése volt a (gyakorta előforduló) feladata. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (ITSZ) által az 1848 előtti magyar magánjogrendszer mutatis mutandis visszaállítását követően ezt a gondolatot vitték tovább az általános polgári törvénykönyv szerkesztői, köztük Králik Lajos is, aki az első, 1892. évi családjogi tervezetben a szülők és gyermekek jogi kapcsolataival foglalkozó fejezetet készítette.³⁶ (Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a dualizmus jogalkotása meglehetősen felemás módon kezelte a törvénytelen gyermeket, hiszen például az egyházpolitikai törvényekben a különbségtétel még 1894-ben is világosan megvan.)

Amiben azonban mindenképp előrelépést jelentett a magyar általános polgári törvénykönyv 1900-ban elkészült első tervezete, az az volt, hogy a kodifikációs állandó bizottságban részt vett törvényfogalmazók többségének álláspontja szerint a magyar törvénykönyvnek – a német BGB példáját követve – nem szükséges a törvénytelen gyermekek különböző csoportjai között differenciálni, hiszen a házasságon kívül született gyermekek mindegyike ugyanazon jogi helyzetbe kerül. Így, ha nincs kedvezőbb elbírálás, nem kell külön megnevezni sem a menyasszonyi, sem az ágyasságból származó, sem a vérfertőzési³⁷ (a valamikori *ex damnato coitu procreati*) gyermekeket: a házasság megghiúsulása, akadálya, vagy a házassági szándék teljes hiánya miatt az ilyen gyermekek, mint *érvénytelen házasságból származók* lesznek törvénytelenek – az ilyen tiltott nemi kapcsolathoz fűződő negatív erkölcsi megítélésnek pedig jogi megfogalmazást nem kell nyernie.

Az 1900-as tervezet szabályozása éles kritikát váltott ki. A szakmai körök egyrészt azt rosszallták, hogy megelégszik a fennálló, a törvénytelen gyermekekre nézve igazságtalan és nyomasztó jognak a fenntartásával és írásba foglalásával. Másrészt dogmatikai következetlenségét kritizálták, ugyanis a törvénykönyvtervezet a házasságon kívül született gyermeket *törvénytelennek* nevezi, míg a nemző apát *természetes atya* néven említi. A szóhasználat pedig a többi jogszabállyal sincs teljesen összhangban, hiszen a Csemegi-kódex 247. §-a (a csábításról) szin-

tén a *természetes gyermek* megjelölést használja.³⁸ A humánusabb megítélés felé tett első lépés lehetne az elnevezésbeli változtatás, mondták a szakértők (így Márkus Dezső, Kolosváry Bálint, Doleschall Alfréd és Sipőcz László), szinte egyhangúlag, hangsúlyozva, hogy ez az árnyalatnyi különbség még a legkonzervatívabb körök számára is elfogadható volna. A felvetések sora a későbbiekben nem is maradt eredménytelen, hiszen számos ezt követő tervezet – így a személyi jog területén kifejezetten konzervatív nézeteket valló Grosschmid 1889-es, a törvényesítésről szóló előadói tervezete – sem a *törvénytelen*, inkább a *házasságon kívül született* elnevezést használta.³⁹

Epilógus

Azt gondolhatnánk, hogy a századfordulóval, a polgári jogegyenlőség térnyerésével, valamint azzal, hogy a magyar polgári törvénykönyv következő tervezeteiben már a törvényes származásra vonatkozó szabályok lesznek irányadóak a természetes gyerekek tekintetében is, a törvénytelen születés tényéhez kapcsolódó megkülönböztetések és az ezzel összefüggő jogi viták elültek. Ez azonban egyáltalán nem így van. A mindennapok gyakorlata ugyanis néhány év alatt rávilágított, hogy a törvényességhez való mindenek feletti ragaszkodás is lehet morálisan elfogadhatatlan.

A magyar királyi Kúria egyik eseti döntése ugyanis arról szólt, hogy a holtak nyilvánított személy házassága csak a másik fél újabb házasságkötésével szűnik meg, azaz amennyiben a holtak nyilvánított személy „özvegye” nem köt újabb házasságot, de (akár évtizedekkel a holtá nyilvánítás után) gyermeket szül, a kúria határozata – és a *pater est...* alapelv – értelmében *törvényesnek*, mégpedig *a holtá nyilvánítottól származónak* kell tekinteni. Ezt az ítéletet a Kúria azzal indokolta, hogy az „a természettudományos nyers valóságokkal szemben a jognak abból a törekvéséből fakad, hogy a *család körét kényszerítő jogszabályokkal bástyázza körül* a házasságon kívüli, erkölcsellenes és minden tekintetben káros állapottal szemben.”

A mai olvasó számára nyilvánvaló, hogy a Kúria által elfoglalt álláspont téves, de a Kúria akkori bírának meggyőzéséhez Szladits Károly, Grosschmid Béni, Vavrik Béla és Szász-Schwarz Gusztáv álláspontjának felidézése, a német Kammergericht 1905-ös, hasonló tartalmú ítéletének a Reichsgericht általi megváltoztatása és a józan ész azon okoskodásának felhozása is kevés volt, amely szerint nehezen képzelhető el, hogy egy 1914-ben, a háborúban elhunyt személynek saját törvényes gyermeke születne 1931-ben.⁴⁰

Mindez tehát azt mutatja, hogy ameddig bármilyen – tehát akár jogi, akár morális – különbségtétel fennáll a házasságból és a házasságon kívül született gyermekek között, a mindennapi joggyakorlat mindig produkálhat olyan eseteket, amelyekkel a társadalomban

látenszen meglevő feszültségek felszínre hozhatók. A valós megoldást az jelenti, ha ténylegesen, morálisan és jogilag is megszűnik minden megkülönböztetés. A bevezetőben említett jelenlegi tendenciák pedig efelé mutatnak, ilyen módon a történelmi hagyományoktól való elszakadáshoz vezetnek. Ez azt jelenti, hogy a

törvénytelenekkel kapcsolatos vizsgálatok már csak a jogtörténeti érdekességek, kuriózumok közé kerülnek, azaz a velük való foglalkozás a pihentető „jogrégészkedés” territóriumára fog esni. Ez azonban – úgy gondolom – ebben az esetben egyáltalán nem jelent veszteséget.

Jegyzetek

* A szerző ezúton mond köszönetet kedves tanítványainak, Papp Lászlónak és Zoványi Nikolettnek, valamint dr. Megyeri-Pálffy Zoltánnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségért.

¹ Vö. pl.: Kubinyi András: *Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban* (História, 1997, 7., 20–22. p.); *Fattyak. Édes bűnök, keserű gyümölcsök* (IPM, 2007, 6., 72–83. p.)

² Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003, 140. p.)

³ Márkus Dezső: *A házasságon kívül született gyermek joga* (Magyar Jogászegyleti Értekezések. Régi Folyam, XV. füzet, Budapest, 1898, 4. p.)

⁴ *A házasságon kívüli születések* (Demográfia, 1964, 2. szám)

⁵ A házasságon kívül születettek száma 1990-hez képest kb. 2,5-szeresére emelkedett. Vö.: *Demográfiai évkönyvek és Társadalmi helyzetkép 2005* (KSH, Budapest, 2007, 13., 14. p.)

⁶ *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1995* (Statistisches Bundesamt, Bonn, 1996)

⁷ Brinszkyné Hidas Zsuzsanna–Kezán András: *Népesedési tendenciák a kelet-közép-európai fővárosokban* (Nemzetközi összehasonlítások 9. KSH, Budapest, 2005, 22. p.)

⁸ Ezt a tendenciát támasztják alá a legújabb statisztikai kiadványok is, amelyekben egyre kevésbé található meg a „házasságon kívüli születések” vagy hasonló című táblák és fejezetek.

⁹ Az általános – magyar és európai – társadalmi megítéléshez lásd: Kubinyi: i. m., 20–21. p.

¹⁰ Weöres Sándor: *Psyché. Epistula ennem magamhoz*. Námesztó mellett, Onkel-em gróf Turso Ferencz Árva-Vár-megyei Fő ispán úr erdei vadász házikójában, 28. auguszt 1814.

¹¹ fattyú = *Magyar Értelmező Kéziszótár* (3. kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 359. p.)

¹² zabigyerek = *Magyar Néprajzi Lexikon* (Akadémiai Kiadó, Budapest, V. kötet, 1981)

¹³ A francia eredetű megjelölés persze elsősorban az előkelő körökben volt ismeretes, a népi nyelv tipikusan nem ezt használta.

¹⁴ fattyú = *Magyar Szókinctár*. Szerk. Kiss Gábor (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998)

¹⁵ Zilahy Lajos: *Helyzetkép a biharugrai tájszavak állapotáról* (Magyar Nyelvtör, 128, 2004, 171. p.)

¹⁶ Frank Ignác: *A közigazgatás törvénye Magyarországon*. I. rész (Buda, 1845, 158–159. p.)

¹⁷ Római jogi szerepéről és fejlődéséről lásd: Bessený András: *Római magánjog* (Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2003, 217–218. p.). Ezt az elvet egyébként számos kritika érte. Szakolczay Árpád pl. úgy találta, hogy ez a vélelem „végigvonul az összes humoristák bohózatain,” majd így folytatta: „Azt már hallottam, hogy [...] nemzés által gyermek jött a világra, ellenben azt természetjogilag megállapítani, hogy az által, hogy egy anyakönyvvezető egy férfit és egy nőt az anyakönyvbe bevezet, gyermek keletkezett volna, ezt még nem hallottam.” (Szakolczay Árpád hozzászólása Sipőcz László: *A törvénytelen gyermek jogállásáról* című előadásához; nyomtatásban megjelent Sipőcz hivatkozott tanulmányában, 64. p.)

¹⁸ Frank Ignác: i. m., 159. p.

¹⁹ Herczegh Mihály: *Magyar családi és öröklési jog* (Budapest, 1874, 69–70. p.)

²⁰ Ezek az elnevezések tehát a törvénytelen gyermekek jogi helyzetét tekintve nem jelentettek eltérést, csak a vérhiba orvoslása, azaz a törvényesítés szempontjából; a természeti és fattyú gyer-

mekeken kívül ugyanis a többiek utólagos házasságkötés útján nem voltak törvényesíthetők. Vö. részletesebben: Balogh Judit: *„Erkölcselesen és minden szempontból káros állapot” – A természetes gyermekek jogi megítélése és a törvénytelenesség orvoslásának egyes esetei a jogtörténetben*. In: *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis*. Tomus VI. (Debrecen, 2006, 35–50. p.)

²¹ Mátyás Mónika: *Törvénytelen játszmák: válás Debrecenben 1795–1848* (Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006, 227. p.)

²² Herczegh: i. m., uo.

²³ mázmér = *Pallas Nagylexikon; Talmudi fogalmak*, www.zsidodo.com/gutsabesz/2evfolyam/talmud/talmud44.htm; *A zsidóság szótára*, www.zsidodo.com/dict.htm.

²⁴ Tárkány Szűcs: i. m., 140–141. p.

²⁵ Részletesen és példákkal vö.: Tárkány Szűcs: i. m., 142–143. p.

²⁶ Vö.: *Magyar néprajz*. VIII. kötet. *Társadalom. A központi irányítás és hatása. A hatósági tilalmak és a mindennapi gyakorlat* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000); S. Molnár Edit: *Élettársi együttélések – tények és vélemények* (<http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a504.pdf>)

²⁷ Kertész Antal: *A házasságon kívül született gyermek jogi helyzete* (Budapest, 1901, 32–33. p.)

²⁸ A debreceni magisztrátus előtt 1795–1848 előtt lefolytatott 201 házassági peres eljárásból 53 esetben, azaz több mint a perek egynegyedében esett szó fattyakról. Vö.: Mátyás: i. m., a vonatkozó fejezetekben közölt adatokkal.

²⁹ Hajdú-Bihar megyei Levéltár (HBmL), 13/1803. sz., Debreceni Zsuzsanna büntetőpere

³⁰ HBmL, 2035/1872. sz. Vilmányi Sára büntetőpere

³¹ *Magyar Néprajzi Lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. 2. kötet (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979)

³² Az azonban a közgondolkodásban már nem fért bele, hogy a bűnnek egy másik részese is volt, ti. a nemző apa...

³³ Kubinyi: i. m., 20–22. p., átfogóan: *Magyar jogtörténet*. Szerk. Mezey Barna (Osiris Kiadó, Budapest, 2007); Homoki-Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig* (Szege, JATEPress, 2001); Béli Gábor: *Magyar jogtörténet* (Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000)

³⁴ Frank Ignác: i. m., 159. p.

³⁵ Optk. 162. §

³⁶ A törvénytelen gyermek jogi helyzetének ismertetése: Balogh Judit: *A törvénytelen gyermek jogviszonyai Magyarországon az 1900-as magánjogi törvénytervezet előtt és után*. In: *Doktoranduszok Fóruma*, Miskolc, 1997. november 6. (Az Állam és Jogtudományi Kar Szekciókiadványa, Miskolc, 1998. 1–6. p.)

³⁷ A vérferdtőzés a Házassági törvényben természetesen továbbra is semmisségi okként szerepelt, ezzel a házasság emiatti érvénytelensége törvényi szabályozáson alapult. Vö.: 1894:31. tc. 11. §., Herger Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig* (Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2007)

³⁸ Kertész: i. m., 22–24. p.

³⁹ Így Grossschmid Béni 1889-ben készült, a törvényesítés szabályozásához készített előadói tervezete is. Vö.: Zsögöd Benő: *Magánjogi tanulmányok*. II. (Budapest, 1901, 747–767. p.)

⁴⁰ Vö.: Nizsalovszky Endre: *Nehéz problémák az eltűnt férj, az „özvegy” és az utóbb született gyermek körül* (Pesti Napló, 1931. 75. szám, 10. p.); Nizsalovszky Endre: *Néhány adalék a Holtaknyilvánítás házasságjogi hatályának kérdéséhez* (Polgári Jog, VIII, 1932, 143–156. p.)

Bató Szilvia

„Próbált nőszemélyek”

(Magzatelhajtással vádolt nők a reformkori Békés vármegyében)

A tanulmány a „nő” egyfajta megjelenési formáját mutatja be, a női bűnelkövetők egy jellegzetes csoportjáról kialakított képet kívánja „rekonstruálni” egy reformkori – természetesen férfiak által működtetett – törvényszék iratanyaga alapján.

A tudományos érdeklődés egyre inkább kiterjed a társadalmi nemek kutatásának előretörésével a női szerepek (családanya, munkavállaló), a foglalkozási csoportok (bába, cseléd) és a deviáns magatartások (szenvedélybetegségek, bűnözés) vizsgálatára.¹ A női bűnözés első magyar monografikus feldolgozása Raskó Gabriella 1978-ban megjelent munkája, az eltelt három évtizedben azonban csak részproblémákkal foglalkozó tanulmányok jelentek meg.² Jellegzetesen nők által elkövetett bűncselekmény volt a történelmi korokban a házasságtörés, a paráznaság, a boszorkányság, a magzatelhajtás, a gyermekölés és a gyermekkítétel.³ A modernizációval párhuzamosan természetesen egyes bűncselekmények „kikoptak” (boszorkányság), vagy a jogi szabályozás változásával erőteljesen visszaszorultak (magzatelhajtás). A továbbiakban a 19. század első felében igen gyakori magzatelhajtás Békés megyei elkövetőit jellemző adatokat mutatjuk be.

Az elemzés lehetőségei és keretei

A „bűnös nő” képét legteljesebben a hosszabb, gondosan megszerkesztett szövegek alapján „rekonstruálhatjuk”. A korabeli formális perek nagyon jó alapanyagot nyújtanak ehhez, mivel a beiktatott feleletek a vád és a védelem által ábrázolt női bűnelkövetőt igen sokszínűen képesek megjeleníteni. A bíróság ilyen irányú véleményéről pedig az ítéletekből nyerhetjük információkat. Az egyéb iratok (jegyzőkönyvek, jelentő levelek) is fontos adalékokkal szolgálhatnak, de ezek elemzésétől most eltekintünk.

A formális per replikái tulajdonképpen vád- és védbeszédek, vagyis a retorikai műfajok egyikébe, a törvényszéki beszédbe tartoznak.⁴ Teljesen kézenfekvő lenne a replikák retorikai elemzése, mégsem olyan egyszerű a kérdés; nem lehet ugyanis egy az egyben alkalmazni sem a korábbi, sem a jelenlegi retorikákat. Az eredeti ókori törvényszéki beszéd ténylegesen szóbeli előadásra készült, nagyszámú laikus bírót kellett meggyőzni a vádlott ártatlanságáról vagy bűnösségéről.⁵ A 19. század első felében viszont érdemi védekezést csak írásbeli perben fejthetett ki a vád-

lott vagy legtöbbször védője,⁶ vagyis a „tárgyalási” szituáció teljesen eltérő volt. A modern igazságügyi retorikák egyértelműen a törvényben szabályozott eljárásban, szóbeli és közvetlen tárgyaláson elhangzott perbeszédekkel foglalkoznak.⁷ A reformkori eljárási kézikönyvek egyáltalán nem szenteltek figyelmet ennek a kérdésnek. A korabeli retorikai művek pedig csak érintőlegesen foglalkoztak a perbeszédekkel.

Verseghy Ferenc 1817-ben megjelent latin nyelvű munkája szerint a törvényszéki beszédek „manapság nincsenek szokásban”, ha valaki könyvet akar szentelni a védelemnek, akkor Grigely József iskolai retorikájából szerezhet hozzá információkat.⁸ Bitnitz Lajos magyar nyelvű könyve két helyen, a prózánál (perfelelt) és az ékes szólás polgári beszédein belül (az ország belső életére nézve) foglalkozott ezzel a beszédfajjal. Bitnitz egyértelműen leszögezte, hogy polgári alkotmánnyal bíró országokban, szóbeli és nyilvános eljárásban létezik a törvényszéki beszéd.⁹ A kortárs szerzők tehát érzékelték a perbeszédéről szóló irodalom és a tényleges gyakorlat közötti ellentmondást, de komolyabban nem foglalkoztak a kérdéssel.

A későbbi – irodalomtudománnyal foglalkozó – elemzők többnyire nem vették figyelembe ezt az eljárásjogi eltérést, így Kölcsey Ferenc két fiktív törvényszéki beszédéből a védbeszédet is beszédtanulmánynak (stilusgyakorlatnak) tekintették.¹⁰

A fentiek alapján nincsen olyan kidolgozott módszer, amely lehetővé tenné reformkori perek szövegeinek teljes elemzését, így csak Tremmel Flórián tipológiájára és megállapításaira hagyatkozhatunk.

A tanulmány célja nem a retorikai fogások, hanem a magzatelhajtással vádolt nőkről – jórészt retorikai eszközökkel – kialakított kép bemutatása. A törvényszéki beszédben megjelenő „vádolt-kép” a Tremmel-féle felosztás alapján negyedik helyre sorolt jellemzésben domborodik ki. Ez az elem a beszéd legjobban mozgatható része, a bevezetéstől a befejezésig bárhol megjelenhet, megfelelő alkalmazása különösen a védelem számára fontos. Ebben a részben világitanak rá a vádlott előéletére, korábbi cselekedeteire és a bűncselekmény elkövetésével kapcsolatos lelki folyamataira, az elkövetés motívumaira.¹¹ Ebből kiindulva az elemzés a vádlottat „jellemző” elemeket kívánja kimutatni.

A magzatelhajtás büntetőjogi és kriminológiai jellemzői a 19. század első felében

A „női bűnök” egyik tipikus megjelenési formája a nő által saját magzata vagy gyermeke ellen elkövetett erőszakos cselekmény. Ezen belül nagyon sajátos jellemzőkkel bír a magzatelhajtás – egykorú elnevezéssel a „gyermek vesztés” vagy „gyermek elűzés”. Anyagi jogi szempontból kettős gyökerűnek tekinthető a bűncselekmény, a boszorkányságtól a boszorkányperek megszüntével, a 18. század máso-

dik felében vált el, az emberöléstől pedig a 19. század első felében sikerült egyértelműen elhatárolni.¹²

A jogesetkből „rekonstruálható” a Békés vármegyében érvényesülő „szokásjogi tényállás”. A magzatelhajtás jogi tárgya elsősorban a magzat élete, egészsége, az anya beleegyezése nélküli cselekménynél a terhes nő egészsége és élete, valamint az államnak a polgárhoz való joga. A magzatelhajtás elkövetési tárgya nem életrevaló (nem teljes kort ért, időtlen) életjelenségeket mutató (mozgó, élő) magzat. Amennyiben teljesen kifejlett a magzat, akkor gyermekgyilkosság valósul meg, ha nem mutat életjelenséget, akkor alkalmatlan tárgyon követték el. Elkövetési magatartása elűzés, elhajtás vagy elvesztés, tehát nyitott tényállás, csak az eredményre utal, kizárólag tevészel követhető el, mulasztásos változata kizárt. A cselekmény eredménye a magzat méhben történő halála, vagy életképtelen állapotban a külvilágba jutás miatti pusztulása. Eredménye lehet a terhes nő sérülése is, erre az elkövető gondatlansága és szándéka egyaránt kiterjedhet. A magzatelhajtás miatt bekövetkezett halálos eredményre viszont csak a tettes gondatlansága terjedhet ki, ha a szándéka is bizonyítható, akkor már gyilkosság állapítható meg. A felhasznált eszközöknek, az elkövetés módjának, helyének és idejének nincs jelentősége. Nem szükséges az elkövetéshez személyes kvalifikáltság, a cselekmény tettese és részese bárki lehet. Kizárólag szándékosan követhető el, általában egyenes szándékkal, de eshetőleges szándék is elképzelhető a terhes nő ellen elkövetett testi sértés esetén. Az esetleges gondatlanság nem büncselekmény, a tényállásnak nincsen értékelhető motívuma vagy célzata.¹³

Történelmi kriminológiai szempontból megállapítható, hogy a 18–19. századi (szórványos) adatok szerint lényegesen kevesebb eljárás indult magzatelhajtás miatt, mint újszülött megölése kapcsán.¹⁴ Ez nem a kisebb bűnözési gyakorisággal, hanem a nagyobb látenciával, valamint elhatárolási és bizonyítási problémákkal magyarázható.

Néprajzi adatok alapján a magzatelhajtás „bevett” módszere volt a születéskorlátozásnak. Természetesen először különféle kevéssé hatásos és teljesen hatástalan fogamzásgátló módszerekkel próbálkoztak a nők, amennyiben mégis teherbe esetek, akkor alkalmazták a magzatelhajtási technikákat.¹⁵ Egyes vélemények szerint az újszülött megölésére már csak akkor került sor, ha ezek sem vezettek eredményre és megszületett a nem várt gyermek.¹⁶

Eljárásjogi (bizonyítási) szempontból bonyolultabb feladat volt az anya magatartása és az abortusz közötti okozati összefüggés, valamint a szándékosság bizonyítása, mint az újszülött megölésénél a szükség tényállási elemeké.

A 18. század közepétől a büncselekmények és a bűnözés okaira is egyre jobban kiterjedt a jogászok, a politikusok, majd a kialakuló közvélemény figyelmé, ennek során kiemelten foglalkoztak a csecsemőgyilkossággal és a magzatelhajtással is. Röpiratok,

tanulmányok láttak napvilágot, állandó vitatémává vált a kérdés, a felvilágosult abszolutista kormányzatok pedig többé-kevésbé hatékony intézkedéseket hoztak a megelőzés érdekében. Később is napirenden maradt a téma, részben a korábbi megoldási kísérletek kudarca, részben a kérdés érzelmi-romantikus vonulata miatt. Magyarországon mind a tudományos, mind a frissen kialakuló politikai sajtó foglalkozott a problémával, de szépirodalmi megközelítések is ismertek.¹⁷

A vizsgált jogesetek, történelmi tényállások

Békés vármegyében a reformkorban összesen öt olyan jogeset fordult elő, amely kapcsolatba hozható magzatelhajtással, de az iratanyag jellegzetességei miatt csak három ügyben lehetséges a vádlottakról kialakított kép vizsgálata. Két ügyben a teljes formális per anyaga és a kapcsolódó iratok, jegyzőkönyvek is fellelhetők, egy esetben hiányzik a perest, de a jegyzőkönyvekből rekonstruálható a per menete.¹⁸

Berczeli Katalin teherbe esett, de állapotát nem ismerte fel, vagy nem akarta tudomásul venni, ezért kenő asszonyokhoz és a helyesg bábájához fordult segítségért, akik egybehangzóan viselősnek mondták. Egyikük a község házában bejelentette a terhességet, nehogy valamilyen baj történjen. Az előjárók és a helyi plébános is figyelmeztették a leányt, hogy vigyázzon magára, ne végezzen megerőltető munkát. Ennek ellenére napszámba szegődött és 1825. június 11-én vasárnap kiment kukoricát kapálni. Már éjszaka is fájdalmai voltak, ezért másnap reggel a munka megkezdése helyett félrevonult, és világra hozott egy valószínűleg élettelen koraszülött (kb. 30 cm hosszú) fiúgyermeket, amelyet a búzaföldön egy ásonyom mélységbe elrejtett. Két napszamos a lány keresésére indult, a vérmomok alapján megtalálták a gyermeket, amelyet kapcba csavarva újból elástak. Ezt a szentandrászi bábán keresztül jelentették az előjáróknak, ezzel elindult a vizsgálat. A kihantolt tetemet megmutatták a járási seborvosnak, aki boncolás helyett elrendelte az eltemetését, és a szolgabíró sem értesítette a történetekről. A szolgabíró csak az előjárók leveléből értesült az esetről. Az apa a gyermekágy elmúltával, augusztus közepén elvette feleségül a vádlottat. Az ügyész az orvosi szakvélemény hiánya miatt csak „*terhének el vesztését eszközölő*” vádat talált megfelelőnek. Nem sikerült azonban bizonyítania a szándékosságot, így 1826. február 28-án a sedria jogerős felmentő ítéletet hozott, de az eljárási költségek megfizetésében marasztalta a vádlottat.¹⁹

Keréjkártó Anna Paulányi Jánostól esett teherbe 1841 nyarán. A férfi nem akarta feleségül venni, ezért rábírtta Csomós Mária bábát, majd ketten a nőt, hogy szüntessék meg a terhességet. A baba huzamosabb ideig kezelte Annát, és elfogadta a megszokottnál lényegesen értékesebb ajándékokat (pénz és egy malac). Eközben az előírások szerint bejelentette az ese-

tet a megyei orvosnak, aki óvatos eljárásra utasította, és engedélyezte, hogy az önként adott ajándékot átvegye. Anna másállapota egyre jobban látszott, ezért valószínűleg úgy döntött, hogy saját maga veszi kézbe a dolgot. Gazdasszonyának és fiának több háztartási balesetről is beszámolt: leesett a padlásról, rácsapódott a sertésól ajtaja. Szeptember 1-jén a bábának Anna már csak az elvetélt magzatot tudta megmutatni. A bába feljelentést tett, s eljárás indult. Az I. rendű vádlott, Kerékjártó Anna „*terhét szándékkal elűző*”, a II. rendű Paulányi János „*teher elűzésére a bábát megkereső*”, a III. rendű Csomós Mária „*bábai kötelességét nem teljesítő, pénz zsaroló*”. A per során a terhelték egymást kezdték vádolni, Paulányi következetesen tagadott, megkérdőjelezte Anna és az egyetlen tanú, Kis János vallomását. Csomós Mária Annát becsmérő jelzőkkel illette. Lengyel Géza, Anna védője pedig szemtelenségnek nevezte a bába védekezését. Az ítéletben a sedria megállapította, hogy nem bizonyítható a vetélés szándékos előidézése, az akár természetes úton is bekövetkezhetett. Kerékjártó és Paulányi tényleg el akarta hajtani a magzatot, de nem sikerült, ezért a bíróság a 7 nap vizsgálatai fogságot (Kerékjártó Anna) és a pert (Paulányi János) betudta büntetésként, Csomós Máriát pedig felmentették a vádak alól. A Királyi Tábla jóváhagyó ítéletét 1844 nyarán hirdették ki a vádlottak távollétében.²⁰

Iratanyag hiányában a magmaradt jegyzőkönyvi bejegyzésekből és a tisztí főorvos irataiból hozzávetőlegesen rekonstruálható egy igen sajátos eset. Hohenau Anna 1843 elején az árnyékszéken szült, a gyermeket már csak holtan tudták kiemelni. Először még azt állította, hogy a gyermeket hallotta felsírni. Az eljárás során ezt a körülményt nem vizsgálták, nincs utalás a boncolásra, amely tisztázhatta volna a kérdést. Mindössze a külsérelmi nyomok hiányát említették a jegyzőkönyvben. Feltehetően arra építették a védekezést, hogy a lány nem tudott a terhességéről, sőt a szülést sem vette észre. A tanúvallomásokból kiderült, hogy senkinek, még az őt „*havi tisztulás felakadási fájdalmak*” miatt kezelő seborvosnak sem tűnt fel a terhesség. A tanúk szerint Anna nem próbált semmit sem titkolni.

A magmaradt iratok alapján úgy tűnik, hogy a bíróság minden lehetséges módon a vádlott felmentését segítette elő. A szóváltások után közbenszóló ítélettel orvosi szakvéleményt kért a sedria arról, hogy a terhesség miért nem tűnt fel a nőnek. Négy dologra alapozták a felmentést: nem vizsgálták a gyermek életben létét, elfogadták, hogy a nő nem tudott a terhességről, viszont a szüléskor fellépő tudatzavart megállapították, valamint a vádlott korábbi magatartása alapján kizárták a szándékot. Az esetet véletlennek minősítették, és felmentették a vádlottat. Az ítéletben nem rendelkeztek az eljárási költségről, amelyet az egyik mentő tanú később sérelmezett.²¹

A „megesett lány”

Berczeli Katalin a bűncselekmény elkövetésének időpontjában már javában a házasságkötésre érett korcsoportba tartozott, elvileg tisztában kellett lennie a lányokra vonatkozó igen szigorú erkölcsi elvárásokkal, azzal is, hogy minden „illetlen” cselekedete a házassági esélyeit rontja. Az viszont egyáltalán nem biztos, hogy a nemi kapcsolatra vonatkozó „praktikus” ismeretekkel is rendelkezett. A népi gyakorlatban a szexualitás tabunak számított, nem beszéltek róla, így a legtöbb lányt váratlanul és felkészületlenül érték az ezzel kapcsolatos történések.²²

A vádat képviselő Lengyel Márton ügyész úgy jellemezte Katalint, aki „*ollyas helyzetetését el-titkolván, sött tagadván*”; „*gonosz tettyét akkép el-palás-tolni igyekezett*”; „*férjfiival való közösülését, és abból Következett teherbe való esését álhatatossan tagadta, a' mitől idegennek magát éppen nem mutathatta, meg igértettvén néki az őt teherbe ejtő, most férje által az házasság*”; „*a' tölle szülöttet földel atomossan bé-takarni nem iszonyodott, melly törekedésekre éppen nem vetemedhetett, sem szégyentől nem tarthatván, sem más valami veszedelemtől el nem rettenthet-tvén*”; „*nem volt attól mit szégyenleni a' mit a sok Kenő asszony, Lelki pásztor, az helybéli Bíró és azok által talán az egész Helység tudta.*”

Az ügyész az állhatatos tagadás és az eltemetés alattomos voltának hangsúlyozásával, valamint a megesett lányokat érő hátrányoktól való félelem alaptalanságával próbálta az igen gyenge közvetett bizonyítékokat alátámasztani. Lengyel Mártonnak több szempontból részben igaza volt. A házasság előtti nemi kapcsolat vonatkozásában ugyanis nem volt egyértelmű a népi erkölcsi és jogfelfogás. A faluközösség elítélte és megszégyenítette az állandó szeretőtől teherbe esett lányokat, de az utólagos házasságkötés enyhítette a megbélyegzést, csak konfliktus esetén szólták meg az ilyen asszonyokat. Joggal hivatkozott az ügyész arra, hogy a vádlott szinte értelmetlenül titkolta a terhességét, mert azzal, hogy a falu hangadó tapasztalt asszonyai megbizonyosodtak róla, többé már nem maradhatott titokban.²³

Stummer Imre védő viszont a nem egyértelmű közösségi megítélés másik oldalát hangsúlyozta: „*tettyének valóságát nem világosítja, hogy Férfiival való közösülését, és abból következett terhes voltát tagadta, mivel azt az illyes dolgokbani tapasztalatlan volta okozta, s ha tudta volna is, azt ki nyilatkoztatni leányi szemérme nem engedte.*” A védő egyértelműen a tapasztalatlan és szemérmes lány képét próbálta kialakítani, amelyet az eset egyes körülményei is alátámasztottak. Nem merült fel ugyanis az eljárás során, hogy a vádlottnak mással is kapcsolata lett volna, az erkölcsi bizonyítványa szerint nem volt rá soha panasza. Sőt, az élettelen magzat megtalálása után tűrte, hogy „*felkontyolják*”.

Stummer szerint „*a tölle szülöttet földel bé takarni nem iszonyodott, mivel azt kéntelen volt cselekedni,*

minekutána azt halva találta lenni, és még talán a mi könnyen hihető embrió és minden emberi forma nélkül való test lehetett, mellynél fogvást az ottan többen együtt dolgozó embereknek szégyenlette is megmutatni.”

A védelem itt pontosan rámutatott arra a szokásra, hogy a család általában titkolta a torzszülést, mert az a közösség előtt szégyent jelentett. A néphit a rendellenes szülést a terhes nő szokásokat sértő magatartására vezette vissza, ez pedig a közösség megvetését válthatta ki.²⁴

Az ítéletben megállapítást nyert, hogy „álhatosan tagadta” a terhességet, és a halott magzatot „alattomosan el takarni nem késett.” A bíróság átvette az ügyész jellemzésre használt kifejezéseit, ezzel támasztotta alá, hogy tényállás bizonytalansága miatti felmentés ellenére a költségeket a vádlottal téríttette meg.

A „próbált nőszemély” vagy az „elcsábított nő”

Kerékjártó Annát Lengyel Márton ügyész csak anyival jellemezte, hogy „ugy nevezett paraszt bábát alkalmazott.”

Csomós Mari saját védelmében először csak óvatosan, majd a második szóváltásban már erőteljesen becsmérlő kifejezéseket alkalmazott Annára: „próbált személy”; „ki próbált személy”; „bitang szemtelen vén személy”; „olly könnyen le tette a gyermeket, ennek oka az mivel volt ennek más gyermeke is, a fészek tág volt”; „bitang”; „születése helyét sem tudja”. Majd súlyos bűncselekményekkel vádolta meg: „Kereszt levele sem lehet, születés helyét sem tudja, bizonyosan azért, mivel férje vagyon v volt, vagy pedig valami bűnt követett el születése helyén”; „nem házasság volt nálla a czél, hanem szabad személy kívánván lenni; hogy kaczerkodhasson, tovább leánynak láthasson”; „egyéberánt hijába tartja magát leánynak, mert már az előtt volt neki tökéletes terhe! a Bába hitére mondja, hogy midőn meg kente a hasán látta azon világos jeleket melyek bizonyítják előbbi terhét, hova tette gyermekét, ő tudhatja.” Sőt, a védőt is belekeverte a bába: „olly nőtelenek, mint Védülő Úr [...] Igen nagy tűzbe jött Védülő Úr, s azt vélé, hogy ez egy eltsábított szüz, eppen ellenkező, egy ki porozott, próbált, mesterkélts Váradi piatzi kofa leány.”

Paulányi János saját védelmében egyszerűen csak óva intette a bíróságot, hogy a nő „figvelmet nem érdemlő mende mondáit” hitelesnek tekintse.

A védelmet ellátó Lengyel Géza érzelmes hangot ütött meg: „az 1^a r. alperes a' 2^a rendüvel gyakorábban magányosan lévén, szinlelt szerelme, s házasság ígérete által a' 2^a rendü iratait viszon szerelemre hevüle, kedvező alkalom az 1^a rendü alperest a' 2^a szemtelen ingerének áldozatjává, és egy leendő kisednek törvénytelen anyává tette”; „szerelmi vallás, s házasság biztos reménye alatt, az 1^a rendü alperesnek erényéről megfejtkezni”; „kifejlett kor, emberi gyarloság”; „mély fájdalmit, jelent ki védetjének, és keserű meg csalatását ott, hol vi-

szonti szerelemre, és férfiúi hivsége számolt, - jó neve már elveszett, mert a közvélemény felette kárhözását kimondta”; „kihez szerelem, és más viszonyok kötötték”; „1^a rendü előtt idegen eszmét”; „egész életében jó vi-seletü lévén, törvénytelenekre, annál inkább karaktert épen nem jellemző gyilkos tervekre akarítja ki nem terjedhetett”; „erkölcsi útról elvezetvén, és elcsábítva levén”; „enyi nehézségekkel daczolni nem egy némbéri kebel feladata.”

A vád nem élt a jellemzés eszközével ebben az esetben, ennek ellenére a 25 éves, ismeretlen születési helyű szolgálóról egy vádbeszédben is túlzásnak tűnő képet kapunk. Ez az a Tremmel Flórián által említett jelenség, amely több vádlott esetén fordulhat elő. A vádlottak védbeszédei a többi vádlott vádbeszédeivé alakulhatnak.²⁵ A „sárdobálást” Paulányi kezdte el, Lengyel Géza és a bába csak „válaszolt erre”.

Anna életútja tipikusnak tekinthető, 18. századi adatok szerint a szolgálók részben kiszolgáltatott helyzetük miatt, részben társadalmi előrelépésük érdekében engedtek a házassági ígéretekkel közeledő gazdáknak vagy magasabb státusú férfiakkal.²⁶ Ez a rábeszélési mód azért lehetett sikeres, mert a tradicionális magyar magánjog az eljegyzést tulajdonképpen kikényszeríthető ígéretnek tekintette, amelytől csak alapos indokkal lehetett elállni.²⁷ A népi jogfelfogás ezt a reményt azzal erősítette, hogy a lány teherbe esése után a falu közvéleménye kényszerítette a legényt a házasságkötésre.²⁸ A védelem a hamis házassági ígéretet és az elcsábítást állította a középpontba, ezt azonban a bába „védekezése” teljesen lerontotta. Csomós Mari magát a védőt kezdte elcsábított ifjúként beállítani, így támasztva alá, hogy miért ragaszkodik Lengyel Géza Annával kapcsolatban a becsapott szerető képéhez. Ezzel a bába még ellen-szenvesebbnek tüntette fel a vádlottat.

A „kötelességtudó bába”

Kerékjártó Anna védelmében Lengyel Géza az első szóváltásban még nem mutatta be egyértelműen a bába negatív tulajdonságait: „készségi szolgálata ajánlásával”; „jó lelkü bábát erkölcsében meg-rontani törekedett”. A második replikában viszont már pénzéhesnek jellemezte: „elég alacsonyán kicsikarta”; „annak ürügye alatt orvosi költségeket hiven szedegette.” Szerinte a bába védekezésében a „szemtelenség szerepet cserél a szerénységgel.”

Paulányi János saját védelmében először „jó lelkü bábát” említett, majd vádaskodni kezdett: „3^a rendünek jobban kellett volna betanítani Tanuját”; „a Tanu vele egy szobában lakik”; „sogora, lakoja, még tán több is.”

Csomós Mari részben racionális érvekkel, a főorvos engedélyével védelmezte magát, majd a bábamesterség általános elismertségével védekezett: „fontos, hogy az ő markába esik a világra a gyerek, abban emeli fel tüdejét először a világra, főrösztí mossa éjjelek nappalok mellette, annyával bajlo-

dik, ezt mindenki jól tudja.” Végül a hivatástudatra hivatkozott, amikor kijelentette, hogy „*olly bába nem akadt*”, aki ilyet elkövetne, „*de nem is tud egy bába*” magzatelhajtást végezni.

A vádat képviselő ügyész nem fordított figyelmet a bába jellemzésére, Paulányi viszont több ilyen jellegű kijelentést is tett, a tanúval folytatott kétes kapcsolattal próbálta hitelteleníteni Csomós Mari állításait. Lengyel Géza pedig a pénz iránti olthatatlan vágyára próbálta ráirányítani a bíróság figyelmét.

A bába élt a mesterségével járó kivételes társadalmi helyzet adta lehetőséggel, és a bábái hivatás fontosságát, s ezzel összefüggésben becsületességét hangsúlyozta. Csomós Mária törvényszék elé kerülése nem tipikus, de a néprajzi adatok alapján egyáltalán nem meglepő. A bába feladatai közé ugyanis nemcsak a „közismert” és államilag elismert terhességondozás, szülés levezetése stb. tartozott, hanem féllégális és kifejezetten tiltott tevékenységeket is végzett a közösség nőtagjai számára.

A fogamzásgátlás elősegítése és a magzatelhajtás a női közösség által elvárt és honorált tevékenységek közé tartoztak. Az ilyenre nem hajlandó bábák hátrányt szenvedtek, akár ki is közösihették őket. A tiltott, de a közösség számára fontos tevékenységeket végző bábákat az asszonytársadalom megvédte. Ha mégis bíróság elé került a bába, akkor visszavárták.²⁹

Az „őszinte tudatlan lány”

Hohenau Anna peréből szinte csak az ítélet maradt meg, amely igen szokatlan megállapításokat tartalmaz: „*épen nem kereste alperes a titkot, mely alá a vétek örömmel rejtezik*”; „*Közlegő szülést nem sejté, ugy más részről szorosan lélektanilag Következik ebből az is, hogy hogyha eszméje sem volt félhetni a gyermek szüléstől, oka sem lehetett gyermek vesztesi bünt forralni.*”

A jogeset iratanyaga hiányos, a körülményekből arra következtethetünk, hogy a feltehetően magas rangú katonatiszt lányával kapcsolatos pertestet „gondos kezek” távolították el. A sedria minden korábban lefektetett elvével ellenétes döntést hozott, az ítélet tulajdonképpen egy védbeszédnek

Jegyzetek

¹ Pető Andrea: *Társadalmi nemek és a nők története*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: Bódy Zsombor, Ó. Kovács József (Budapest, 2003, 514–531., 527. p.).

² Tamási Erzsébet: *Nemek és bűnözés*. In: *Kriminológia–Szakkriminológia*. Szerk.: Gönczöl Katalin, Kerczi Klára, Korinek László, Lévy Miklós (Budapest, 2006, 543–558., 553–554. p.). A tipikus „női bűnök” igen elnagyolt bemutatása legújabbban: Gilányi Eszter: *Női bűnök. A magzatelhajtás, a gyermekölés és a gyermekkötés szabályozásának áttekintése* (Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Jur. et Pol. Tom. XXIV. 2006, 79–98. p.). A nemi erkölcs elleni bűncselekmények vonatkozásában nagyon alapos történeti antropológiai feldolgozás:

tekinthető. A bírósági döntésből egy nyílt és tapasztalatlan lány képe bontakozik ki. A vádlott társadalmi állása miatt nagyon különleges az eset, de nem példa nélküli. Szépirodalmi párhuzama Kölcsey Ferenc *A gyilkos anya* című fiktív védbeszéde, amelyben a vádlott lány apja nyugalmazott katonatiszt volt.³⁰

Összefoglalás

A reformkori Békés vármegyében magzatelhajtással vádolt nőt a védelem vagy tapasztalatlan, szemérmes lányként, vagy elcsábított szerelmes nőként jelenítette meg. Ezzel a két „szereppel” lehetett ugyanis a legjobban magyarázni a terhesség leplezését, amely az elkövetett bűncselekmény legfontosabb gyanújele volt. A vád – vagy a többi vádlott – titkolózó, alattomos, esetleg tapasztalt, mindenre képes nőszemélyként mutatta be a terhelteket. A nagyon nehezen bizonyítható bűncselekmények esetében ezzel kellett alátámasztani a hiányos bizonyítékokat.

A vádlottaknak a helyi társadalomban elfoglalt helyét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kevés jogeset ellenére a szakirodalomból ismert összes alaptípus megfigyelhető a vármegyei törvényszék gyakorlatában. Berczeli Katalin egyértelműen a parasztság szegényebb rétegéhez tartozott, feltehetően a „falu szájától” való félelem miatt próbálta titkolni a terhességet és a szülést. Az igazságszolgáltatási rendszer működési zavarai miatt ebben az esetben lehetetlen volt bizonyítani a bűncselekmény elkövetését. Kerékjártó Anna a házi cselédek szerencsésebb csoportjának volt a tagja, kifejezetten előkelő gazdája és ennél fogva jobb „házassági esélyei” voltak. Feltehetően ezt kívánta kihasználni a kapcsolat létesítésével. A férfi viszont nem akarta feleségül venni, ezért választotta a magzatelhajtás lehetőségét, mert más vármegyéből származó leányanyaként a falusi társadalom peremére szorult volna. Csomós Mária bábaként az adott közösség elismert tagja volt, feltehetően nem először próbált megesezt lányokon segíteni. Hohenau Anna egy katonatiszt lányaként magasan kiemelkedett a helyi társadalomból, ezért volt vele szemben a sedria olyan elnéző.

Kovács Ildikó: *Nőkhöz köthető szexuális jellegű bűnelkövetési formák Debrecenben 1740–1749 között* (Néprajzi Látóhatár XV. 2006/1–2., 119–153. p.).

³ Raskó Gabriella: *A női bűnözés* (Budapest, 1978, 40. p.).

⁴ A törvényszéki beszéd jellemzői röviden: A. Jászó Anna: *Magyar retorikatörténet*. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: *Retorika* (Budapest, 2004, 151–250., 197–202. p.).

⁵ Versegly Ferenc: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése*. III. rész, 5. füzet. *A magyar nyelv művészi felhasználása* (Szolnok, 1976, 469. p.); Blair, Hugh: *Rhetorikai és esztetikai leckék*. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János [...] által. I–II. (Buda, 1838, I. 362, 397–398. p., II. 38–39. p.); Tremmel Flórián: *Igazságügyi retorika* (Pécs, 1993, 7. p.); Szőrényi

László-Szabó G. Zoltán: *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába* (Budapest, 1997, 17., 27. p.).

⁶ A formális perek jellemzőiről összefoglalóan: Bónis György-Degré Alajos-Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és per-jog története* (Zalaegerszeg, 1996, 178–181. p.).

⁷ Blair: i. m., I. 398. p., II. 37–39. p.; Tremmel: i. m., 13. p.; A. Jászó: i. m., 153. p.

⁸ Verseghy: i. m., 559. p. Grigely munkájáról: A. Jászó: i. m., 212–213. p.; Vigh Árpád: *Retorika és történelem* (Budapest, 1981, 59., 90–91, 440. p., 6. j.).

⁹ Bitnitz Lajos: *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* (Pest, 1827, 307–308., 470., 472–473. p.). A műről: A. Jászó: i. m., 214. p.; Vigh: i. m., 111–131. p.

¹⁰ A. Jászó: i. m., 10. p.; Vigh: i. m., 179; Szilágyi Márton: *Bevezető*. In: *Kölcsey Ferenc minden munkái. Szépprózai művek*. Sajtó alá rend.: Szilágyi Márton (Budapest, 1998, 7–14., 11–12. p.).

¹¹ Tremmel: i. m., 96, 113, 123–125. p.; A. Jászó: i. m., 201. p.

¹² A tényállás fejlődéséről további irodalommal: Bató Szilvia: *A magzatelhajtás tényállása az osztrák és a magyar jogtudományban a Theresianától 1848-ig* (*Acta Juridica et Politica*, Szeged, 2003. Tom. LXIII., Fasc. 2.).

¹³ Bató Szilvia: *A magzatelhajtás Békés vármegye törvényszéke előtt (1790–1847)*. (*Acta Juridica et Politica*, Szeged, 2004, Tom. LXVI. Fasc. 1., 24. p.; a továbbiakban: Bató, 2004)

¹⁴ Hajdu Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában* (Budapest, 1985, 262. p.)

¹⁵ Temesváry Rezső: *Előítéletek, népszokások és habonák a születés körében Magyarországon* (Budapest, 1899, 17. p.); Gémes Balázs: *A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX–XX. században*. (Budapest, 1987); Jávor Kata: *A magyar paraszti erkölcs és magatartás* In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Szerk.: Paládi-Kovács Attila, Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós (Budapest, 2000, 601–692., 666. p.); Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások* (Budapest, 2003, 115–116. p.)

¹⁶ M. Antalóczy Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén* (Debrecen, 2001, 124. p.).

¹⁷ A kérdésről további irodalommal: Bató, 2004, 3–4. p. A szép-irodalmi feldolgozásra példa: Kölcsey Ferenc: *A gyilkos anya*. In: *Kölcsey Ferenc minden munkái. Szépprózai művek*. Sajtó alá rend.: Szilágyi Márton (Budapest, 1998, 53–63. p.); Kölcsey Ferenc: *A vadászlak*. In: *Kölcsey Ferenc minden munkái. Szépprózai művek*. Sajtó alá rend.: Szilágyi Márton (Budapest, 1998, 64–91. p.); Szilágyi: i. m., 11. p.; Szilágyi Márton: *Jegyzetek*. In: *Kölcsey Ferenc minden munkái. Szépprózai művek*. Sajtó alá rend.: Szilágyi Márton (Budapest, 1998, 153–282., 198–205. p.)

¹⁸ A jogesetek anyagi jogi szempontú elemzése: Bató, 2004.

¹⁹ Berczeli Katalin, Berczeli István szentandrászi lakos lánya, római katolikus, hajadon, majd Kozák József felesége, soha nem volt büntetve, 1826-ban mintegy 20 esztendő, kezességre kiengedték, 1825. szeptember 2. a befogás napja, 1825. szeptember 5. az első vallomása, 1825. december 9. az ügy folyamatba tételelé, 1826. február 28. az ítélet. A jogesetre vonatkozó adatok: Békés Megyei Levéltár (továbbiakban BML), Békés vármegye törvényszékének iratai, büntetőpererek, jegyzőkönyv-fogalmazványok: 1825/34; 1825/98; 1826/10. IV.A.10.c/8; jegyzőkönyv-tisztázatok: 1825/34; 1825/98; 1826/10. IV.A.10.c/1; iratok: 1826/10. IV.A.10.c/45. BML, Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai, közgyűlési iratok: 180/1826. IV.A.1.b/275; 965/1826. IV.A.1.b/278.

²⁰ Kerekjártó Anna Heves vármegyei származású, de nem tudja megmondani, hogy mely helységben született, Nagyváradon nevelkedett, hajadon, néhai Vidovich György alispán gazdasszonya, „mindenkor jól és betűletesen viselte magát” Gyulán, 1841-ben 25 éves, római katolikus, nem volt fogva sohasem; 1841. szeptember 4. a befogás napja, 1841. november 24. az ügy folyamatba tételelé. Paulányi János gyulai lakos, cancelista, megyei hites írnok, 1840. június 26-án tett esküt, 1841. augusztus 13-án kérte

napidíjas írnokká való kinevezését, 1841-ben 25 vagy 26 éves, római katolikus, Békésen volt 100 forintja, magázva hallgatták ki; 1841. november 24. a befogás napja, 1841. november 24. az ügy folyamatba tételelé. Csomós Mária gyulai lakos, hites bába, 1841-ben 46 éves; olyan jól végezte a munkáját, hogy „a Meltóságos Uraság az Urberli napokat is kegyeskedett elengedni”, lakója, Kis János 30 éves, nőtlen, ház kötő mester, sógora, vejének a testvére, többször volt az uradalom börtönében, tolvaj, tanú a perben; 1841. november 24. a befogás napja, 1841. november 24. az ügy folyamatba tételelé. A jogesetre vonatkozó adatok: BML, Békés vármegye törvényszékének iratai, büntetőpererek, jegyzőkönyv-fogalmazványok: 1841/140; 1841/152; 1844/137. IV.A.10.c/10; jegyzőkönyv-tisztázatok: 1844/137. IV.A.10.c/5. iratok: 1844/137. IV.A.10.c/65; büntetőpererek lajstroma, 1841. év második fele: IV.A.10.c/13. BML, Tisztifőorvos iratai: 1841/724; 1841/735. IV.A. 18/2. BML, Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek: 1077/1840. IV.A.1.a/72; 2277/1841. IV.A.1.a/73.

²¹ Hohenau Anna 1843-ban 23 éves, Bécsben született, császári királyi tiszt leánya, hajadon, nem volt letartóztatva, kezességen volt végig, 1843. február 17-én tett önkéntes vallomást, 1843. május 14-én tették ügyét folyamatba, 1843. november 21.: a próbák elégtelensége miatt felmentés, fellebbezés. A jogesetre vonatkozó adatok: BML, Békés vármegye törvényszékének iratai, büntetőpererek, jegyzőkönyv-fogalmazványok: 1844/151; 1844/113; 1845/30. IV.A.10.c/11; jegyzőkönyv-tisztázatok: 1843/104; 1843/155; 1843/174; 1844/113; 1844/151. IV.A.10.c/5; iratok: 1844/151. IV.A.10.c/65; 1845/30. IV.A.10.c/66; büntetőpererek lajstroma: 1843 első félév, 1843 második félév, 1844 első félév, 1844 második félév, IV.A.10.c/13. BML, Tisztifőorvos iratai: 1843/420; 1843/774. IV.A.18/2. BML, Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai, közgyűlési jegyzőkönyvek: 1783/1844. IV.A.1.a/76.

²² Tóth István György: „Komám nincs és feleségem vagyok.” *Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál*. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: Zimányi Vera (Budapest, 1994, 133–143., 133. p.); Jávor: i. m., 611., 615., 648., 650., 659–662. p.

²³ Jávor: i. m., 647–649., 662. p.; Szilágyi Miklós: *Törvények, szokásjog, jogszokás*. In: *Magyar Néprajz. VIII. Társadalom*. Szerk.: Paládi-Kovács Attila, Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós (Budapest, 2000, 693–759., 702–704. p.)

²⁴ Deáky Zita: *Egy női szerep – közösségi feladatok és egyéni lehetőségek a bábamesterség tükrében*. In: *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórbán*. Vál., szerk.: Küllös Imola (Budapest, 1999, 46–55., 47. p.); Kapros Márta: *A születés és kisgyermekkor szokásai*. In: *Magyar Néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Szerk.: Dömötör Tekla, Hoppál Mihály, Barna Gábor (Budapest, 1990, 9–31., 14–15. p.); Pócs Éva: *Néphit*. In: *Magyar Néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Szerk.: Dömötör Tekla, Hoppál Mihály, Barna Gábor (Budapest, 1990, 527–692., 630. p.)

²⁵ Tremmel: i. m. 151. p.

²⁶ Tárkány Szűcs: i. m. 140. p.; Tóth István György: *Szüzek és paráznák: törvénytelen szerelem és házasetel a 18. századi falvakban*. (Palócföld 24, 1990/2, 31–38., 31–32. p.); Tóth István György: *A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban*. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Szerk.: Á. Varga László (Salgótarján, 1991, 45–51., 45. p.); Jávor: i. m. 661–662. p.; Szilágyi: i. m. 704. p.

²⁷ Homoki-Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlatja 1848-ig* (Szeged, 2001, 32. p.)

²⁸ Tárkány Szűcs: i. m., 344–345. p.; Jávor: i. m., 661. p.

²⁹ Deáky: i. m., 49–51., 54. p.

³⁰ Kölcsey: i. m., 57.

Az eskütétel sajátos módjai a középkori Magyarországon

Az eskü, akár valamely tiszt betöltése előfeltételként a tisztség jogszerű, törvényes ellátásának fogadalmát, akár az igazmondás ígértét erősítette bizonyágtevők részéről, avagy szerződésben vállalt kötelezettség teljesítésének biztosítékául szolgált, hasonlóképpen, ha azt perben a bíró rendelte el bizonyításul, szinte mindig valamilyen jellegzetes gesztussal vagy rituállal párosult, ami nemcsak a lényegét adó nyilatkozat súlyát nyomatékosította, hanem meg is különböztette egyúttal az adott aktust más, ugyancsak Istenre hivatkozással tett nyilatkozatoktól.

Az esküt kísérő gesztusok közül leggyakoribb a kéz sajátos mozdulata, állapota volt, mégpedig az érintő, a ráhelyezett kéz. A *tactio*, vagyis az érintés szent, illetve megszentelt dolog, legtöbbször a feszület, a kereszt, a szentírás, ereklye, oltár érintését jelentette. Eme szentnek számító dolgok sorában olyan egyedi is feltűnt, mint Szent László sírja Nagyváradon, amelyről a *Várad Regestrum* több feljegyzése is megemlékezett, igaz ezek nem szóltak *tactioról*, de vélhetőleg az esküt tevők kezeikkel is megérintették a sírt, amikor körötte állva Istenre nyilatkoztak. Ugyanilyen kitüntetett szerepe volt Szent István sírjának, helyesebben a sír fölé emelt oltárnak is, ahogy ez a Szécsi Miklós nádor vezetésével 1386. augusztus 27. után összeülő országgyűlés végzéseinek bevezetőjéből is kiderül, ugyanis az ország minden megyéjéből összegyűltek, „ugyaneme szent király oltára fejére esküt téve, kezük ráhelyezésével a legnagyobb tisztelettel megérintve”, azt ígérték, hogy „a köz javát, az ország és a szent korona közhasznát bárkivel szemben, még ha a királyi felség akarna ez ellen tenni”, megvédelmezik.¹ Jóval korábban, 1237-ben a fehérvári káptalan bizonyáglevele szerint a Csák nembeli Ugrin egykori esztergomi érsek fivére, Miklós, valamint Simon és Micud ispán is Szent István király oltárára esküdtöt Fehérváron, hogy azt a három szőlőt, amit a huinári uvarnokok közül Fita és Tiranus követeltek maguknak, Miklós 7 ezüstmárkáért vette a huinári udvarnokoktól. Minthogy a szent király fehérvári oltáráról volt szó, ez nem lehetett más, mint az előző forrásban említett sír fölé emelt oltár.²

A szent, illetve szentnek minősülő dolgok érintésével tett eskü súlyos, ún. testi eskü, *juramentum corporale* volt, ami az Istenre hivatkozással tett nyilatkozat tartalmát erősítette, és bizonyos értelemben

meg is jelenítette. Ennek egyik szép példáját Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán öt bíróársának a király, illetve a nádor számára tett esküje örökítette meg, akik „az Úr életet adó keresztfájának érintésével”, azután „szent ereklyék és az evangélium érintésével fiaik fiaira”, vagyis fiaik életére, lelki üdvére is esküdtek 1268-ban.³ A *tactio*val történő eskükhöz a keresztet használták a leggyakrabban, mivel ahhoz minden nehézség nélkül hozzá lehetett jutni. Erre enged következtetni egyebek mellett Zsigmond királynak 1411. április 5. előtti kamarahaszna és a tized behajtása tárgyában adott dekrétuma is, amelynek 5. cikkében a király úgy rendelkezett, hogy „a tizedek szedői a gabonakepüket vagy asztagokat ne merészeljék saját belátásuk és becslésük szerint kiróni, hanem a saját házas, akinek a terményét összeírják, az Úr keresztje jelének érintésével szokásos esküt téve vallja meg, hogy hány és mennyi kepeje van abban az esztendőben, és elégedjenek meg ezzel az előbb mondott behajtók”.⁴ Ezek szerint az eskü letételéhez, mivel az egészen sajátos „*dominicae crucis signum*” jelzős szerkezet határozottan erre utal, egy egyszerű kereszt éppen úgy megfelelt, mint egy ünnepélyesen megszentelt. A kereszt jelentőségét és ezzel együtt elterjedt alkalmazást mutatja emellett a Zsigmond 1435. március 8-ai dekrétumában rögzített, minden világi és egyházi bíróra vonatkozó esküformula is, amelynek felmondása minden bizonnyal kereszt érintésével párosult: „*Én, T. esküszöm az Istenre, Istennek dicsőséges anyjára, Szűz Máriára, Isten összes szentjeire és választottaira, hogy minden egyes előttem perlekedőnek, személyre való tekintet nélkül, gazdagnak és szegénynek, és minden kérést, jutalmat, előnyt, szeretet és gyűlölet félretéve és eltávoztatva, miképp tudniillik Isten és az igazság szerint cselekedni kell, fogok tehetségem szerint ítélni, törvényes és igaz ítéletet hozni és igazságot tenni. Úgy segítsen engem Isten és szent Szűz Mária és Jézus urunknak az életet adó keresztfája*”.⁵ Egyébiránt, maga a kifejezés, a *juramentum corporale* nem az újkorban kreált tudományos meghatározás, elég csupán Zsigmond 1427. március 17-ei, a hadba vonulók általi kártevések dolgában kiadott dekrétumára utalni. A végzések második pontja szerint azok a károsultak vagy azoknak urai, akiktől szükségtelenül lovakat, ökröket, disznókat, szalonnákat, ruhákat vettek el, vagy akiknek házait, pincéit, szekrényeiket (ládáit) törték fel, avagy boraikat, szekereiket vitték el, a királyi udvar valamelyik bírója jelenlétére idézhették a károkozókat, azzal, hogy ha a megidézettek nem jelennének meg, akkor az eljáró bíró a kár négyszeresével marasztalja a távol maradó engedetlen. „*Ha pedig* – folytatódik a rendelkezés – [...] *elmennek vagy törvényes képviselőjüket küldvén jelennek meg, akkor megvallván a kárt, hasonlóképp ítélettel marasztalják el és szorítsák őket engesztelésadásra, ha pedig tagadnák a kárt, az előbb mondott bírók közbenjáró levelükkel küldjék a károsultakat annak a megyének a vizsgálatára, amelyikben a kárt okozták, ahol, miután a bizonyágtevők testi esküt*

tevé vallásukban az okozott kár felől nyilatkoztak, az efféle károkozók a fent említett büntetéssel [vagyis a négyyszeressel] bűnhődjenek és a kinyilatkozott módon szorítsák őket engesztelésadásra.”⁶ Azt pedig, hogy a *juramentum corporale* valóban érintéssel tett eskü volt, egyebek mellett IV. Béla és idősebb fia, István ifjabb király 1266. március 23-án, a Margitszigeten kötött békéjét erősítő esküvés mutatja: „*mi és apánk, a tisztelendő [Fülöp] esztergomi érsek jelen lévén és az evangéliumok könyvét tartván testileg („corporaliter”) esküdtünk a legszentebb evangéliumok és az Úr életet adó keresztfájának érintésével”*,⁷ valamint, egy későbbi példát felhozva, hasonlóképpen ezt igazolja Máténak, az esztergomi egyház olvasókanonokjának, érseke bírói helyettesének 1418. április 29-én, Nagymihályi János részére rendelt esküről tudósító levele is, aki a leleszi konvent birtokosztály végett bizonyosságul küldött embere, Péter testvér sérelmére megvalósított deliktumok alól tartozt meg magát tisztázni: „*ugyanaz a János [...] magával együtt hét nemes és gondos férfiúval [...], arról, hogy az előbb említett Péter testvért meg nem verte, sem [...] javait el nem vette [...], hanem teljesen és mindenben [...] ártatlan, Keresztelő Szent János ünnepének tizenötöd napján [1418. július 8-án] halogatás nélkül a jászói apátság tisztelendő konventje előtt tartozzék és legyen köteles testi esküt tenni, az előbb mondott hat nemes férfiú pedig, eme esküt elvégezvén, esküdjének az oltárra helyezett szent írásokat érintvén, hogy elhiszik, hogy János igazat esküdt, úgy segítse őket Isten és Istennek szent evangéliuma, amit érintettek.*”⁸

A kézirahelyezéssel tett eskü azonban, ha nem szent vagy nem annak minősülő dolog érintésével ment végbe, nem számított testinek. Az egyháziak kiváltságainak sorába tartozott az a kedvezmény, hogy a klerikusok jobbukat szívük fölé helyezve is esküdhessenek. Ennek az előjognak megfelelően ítélt esküt például Zsigmond király 1406. február 9-én Lukács váradi püspöknek Losonci László özvegye és fia ellenében, mégpedig úgy, hogy a püspök a csanádi egyház káptalanjának bizonyossága mellett „*csak a maga személyében, a saját egyházában [...] és a saját székében jobbát szívére helyezve bizonyítsa jogát*”.⁹ Ez a póz manapság is jól ismert, de nem, illetve jellemzően nem eskütételhez, hanem több országban a nemzeti himnusz elénekléséhez, meghallgatásához kötődik. A himnuszéneklésnek ez a teátrális, korábban nem követett módja újabban Magyarországon is fel-feltűnik. Ami pedig a „saját székben” tett esküt illeti, arról már az esztergomi káptalan egyik 1297-ben adott bizonyosságlevele is tudósított. Tehát, Marcell örkanonok bizonyos gyertyák ügyében „*in stallo suo in ecclesia nostra more et canonice*” (egyházunkban a maga székében a szokott módon és kanonok módján) esküdt, ami, bár erről nem esett szó, bizonyosan az előbb leírt formában, a kéz szív fölé helyezésével történt.¹⁰

Az eskütételnél a foganatosítás helyének is megvolt a szerepe és jelentősége, amit egyrészt az az aktus

határozott meg, amelynek az eskü a megerősítésére szolgált, másrészt, perbeli eskü esetében, a bíró döntése. Ennek megfelelően az eskü helyszíne lehetett maga az eljáró bíróság vagy a bíróság által megnevezett templom, mégpedig legtöbbször az, amelyiknek a káptalanja vagy konventje volt a felek, illetve az esküre rendelt fél illetékes hiteleshelye. A bíróság ezen kívül más helyet is kijelölhetett. Például 1420-ban Tolna vármegye szolgabírói és összes nemesei, miután Gadányi Lukács azzal vádolta előttük Gadányi Gergely alispánt, hogy birtokán megjelenve őt illetlen szavakkal sértegette és fenyegette, sógornőjéről pedig azt állította, hogy „*rossz nő, azaz szajha*”, úgy döntöttek, hogy a becsületében sértett asszony „*sola in persona erga domum suam seu ecclesia sua parochiali*” (egyedül maga, saját házával szemközt vagy a saját plébánia templomában) esküdjön arról, hogy Gergely leszajházta őt saját birtokának színein.¹¹

Emellett létezett olyan eskü is, amelynek helyszíne és rítusa egyaránt annak lényegét adta. Akadtak továbbá olyan esküvési módok is, amelyek beszédes jelzésekkel, mozzanatokkal utaltak arra a tényállításra, melynek igazolására az esküt a bíró megítélte, és olyan perbeli esküt is elrendeltek, amelynek gyökere szimbolikus gesztusra vezet vissza, mint a fejre tett esküé.

Fejre tett eskü (*juramentum ad caput*)

Bátmonostori Töttös László özvegye és fiai, János, László, Miklós és György panaszára, miszerint Geszti Mihály fia László familiárisai és tisztjei uruk akaratából és bejegyzésével 1418-ban, úrnapi nyolcadán (június 2-án) fegyverrel a Patala nevű birtokukra rontva két jobbágyukat keményen megverték és szétszórtatták ezek szénáját, majd nem sokkal ezután Geszti László egy kisebb hadsereggel felérő, familiárisaiból és jobbágyaiból álló, 60 fős csapata Zanai Miklósnak, Geszti László mostohaatyjának „*akaratából és utasításából*”, éjnek idején ismét megszállta a Töttös fiak Patala birtokát, elhordva onnan 264 gabonakévé, továbbá még ebben az esztendőben László emberei elfoglaltak ezer holdat a Patala birtokból, ahol aztán átszántották a vetéseket, learatták az árpát, a tulajdonosok tisztjeit és jobbágyait pedig bántalmazták, kezeiket és más tagjaikat megcsonkították, Zsigmond király az 1419. december 21-én, Budán kelt levelében arra utasította Garai Dezső macsói bánt, Bodrog vármegye ispánját, hogy eme hatalmasság felől szolgáltasson igazságot.¹² Garai Dezső a király parancsára 1420. január 27-én törvényszékére összehívatta Bodrog vármegye összes nemesét, akik, jelen lévén a sértettek egyike, Töttös László fia János, a hatalmaskodók közül pedig Zanai Miklós, miután „*valamennyien egyetemleg és egyenként*” Istennek tartozó hitükre és a király, valamint szent koronája hűségére „*sőt ezenfelül a kereszt életet adó fájának*

érintésével” megesküdték, tanúsították, hogy Geszti Mihály fia László, Znai Miklós és társaik a hatalmaskodásokat úgy vitték véghez, ahogyan azt a sértettek előadták.¹³ Ezután Dezső macsói bán a megyéje számára 1420. március 25-én tartott törvényszékén ún. közbülső ítéletet hozott a korábbi eljárásáról, vagyis a törvényszékén lefolytatott tudományvételtől a kalocsai káptalannak a király számára írt jelentése, valamint a szekszárdi káptalan vizsgálatlevele, illetve Bodrog vármegye alispánjának és szolgabíróinak ugyancsak eme hatalmaskodásról felvett tudományvétele alapján, amiket Bátmonostori Töttös János ügyvédje, Disznósi Miklós fia János mutatott be. A közbülső ítélet Töttös János által leteendő *juramentum ad caput*ra szólt: „[...] az előbb említett János [...] magával együtt kétszáz nemessel [...] Miklósnak, Lászlónak, Balásznak és Pálnak, tudniillik azok mindegyikének egyenként fejére ötvened magával esküdjön, úgy tudniillik, hogy húsvét ünnepének tizenötöd napján [április 21-én] a mondott [Znai] Miklós fejére, hasonlóképpen az előbb említett [Geszti] Mihály fia László fejére a Szent György vértanú ünnepe tizenötöd napján [május 8-án], Ivánfalvi Balázs és Kakati Pál [Geszti László familiárisai] fejére Keresztelő Szent János születése ünnepének nyolcadik napján [július 1-jén] [...] mindig a kalocsai káptalan előtt arról, hogy az előbb említett Miklós, László, Balázs és Pál [...] követték el a hatalmaskodásokat”.¹⁴

Zsigmond király 1423. október 22-én kiadott oklevelével arra utasította a kalocsai egyház káptalanját, hogy Besenyői Mihály királyi emberrel együtt küldje ki a maga emberét Bátmonostori Töttös János panaszának kivizsgálására, aki a király előtt előadta, hogy mint minden más nemes, a Bodrog megyében lévő összes birtokain jobbágyaitól kellő időben beszédte és átadta a kamara haszna adót Baracscai Mihály fia Imrének, a kamara haszna beszédőjének és tisztjeinek, ezek azonban azt nem akarták tőle „kis pénzben” átvenni, mondván, hogy a kamara hasznát aranyforintokban kell megfizetni, végül aztán, amikor „kis dénárak”-ban mégis elküldte az adót, a beszédők ugyan elfogadták, de arra hivatkozva, hogy János nem kellő időben teljesítette a fizetési kötelezettséget, minden egyes falujára három márka bírságot vettek ki, mely büntetés fejében az adószedéssel kapcsolatos visszaélésekben eljárni hivatott megyei tisztek, ez esetben Aranyáni Ördög István és Uki Lesták bodrogi alispánok, valamint Boroti János fia István és Szentmiklósi András fia János szolgabírók, „bírvágytól vezérelve” Töttös János jobbágyainak 77 ökrét „rabló módon” elvették. A parancsot teljesítve a királyi ember és a tanúbizonyosságul küldött klerikus azt jelentette a kalocsai egyház káptalanjának, hogy Töttös János Asszonyfalva, Arany és Bácskuta nevű birtokainak szomszédaitól megtudták, hogy a vádak igazak, majd november 13-án Bodrog vármegye törvényszékén az ott összegyűlt nemesek előtt a panaszlott megyei tisztek, illetve az éppen Rómában tartózkodó Szentmiklósi János helyett fivére, Jakab

elismerték, hogy Töttös János emberei és jobbágyai kellő időben és jó pénzben adták át a kamara haszna adót.¹⁵ A király, az 1424. május 6-án kiadott ítélettel szerint, miután az előtte megjelent megyei tisztek János vádjára a korábbi beismerésükkel ellenkezőleg azt felelték, hogy János népei „nem jó és igazi, hanem hamis és rossz pénzben” akarták a kamara hasznát megfizetni, és ezért szabták ki királyi parancs be nem tartása címen a fálvankénti három márka bírságokat, és vették el a 77 ökröt. A király, mivel a megyei tisztek korábbi vallomása és a színe előtt adott alperesi válaszuk egymásnak homlokegyenest ellentmondott, úgy határozott, hogy „[...] azok vérdíja szerint [...] Töttös János [...] István és János szolgabírók fejére magával együtt százal, úgy tudniillik, hogy az előbb említett István fejére Keresztelő Szent János születése ünnepének nyolcadik napján [1424. július 1-jén] ötvenedmagával, az előbb említett János fejére pedig Szent Jakab apostol ünnepének napja nyolcadik napján [1424. augusztus 1-jén] hasonlóképpen nemes ötvenedmagával [...] mindig a kalocsai egyház káptalanja előtt esküdjön afelől, hogy a mondott hatalmaskodást [...] elkövették”.¹⁶

A *juramentum ad caput* hatalmaskodási perben tett felperesi bizonyítási eskü volt, amit a bíró közgyűlésen lefolytatott tudományvétel eredményeképpen akkor ítelt meg a felperesnek, ha vádját a gyűlésen jelenlévők valamennyien igazolták. Ez azt jelentette, hogy a terhükre rótt cselekményt tagadó megperlettek semmit nem tudtak a hatalmaskodás vádjával szemben felhozni. Bátmonostori Töttös János esete éppen ezért különösnek látszik, de végső soron itt is közgyűlésen tett nyilatkozat volt a fejre teendő eskü alapja, hiszen a hatalmaskodással vádolt megyei tisztek Bodrog vármegye összes nemesei előtt nyilatkoztak ki, hogy Jánossal szemben jogellenesen jártak el, ugyanis a vizsgálatra küldöttek arról számoltak be, hogy a törvényszéken a vármegye összes nemesei összegyűltek, és ezt a beismerő vallomást a gyűlésen résztvevők tanúsították is. Ugyanakkor az is igaz, hogy a király azért rendelte el az esküt, mert az alispánok és szolgabírók tagadták a vádat jelenlétén. Azt pedig, hogy miért csak a két szolgabíró fejére szólt az eskü, talán azzal lehet magyarázni, hogy a megperlettek előbb bevallottak, utóbb pedig tagadtak, és elégséges volt csak kettőre bizonyítani. János ügye kapcsán annyit még feltétlenül érdemes megjegyezni, hogy Zsigmond 1411. április 5-e előtt a kamarahaszna és a tized behajtása tárgyában adott dekrétumának 2. cikkelye szerint egy teljes porta után 30 új dénárt kellett kamarahaszna címen fizetni, amiket 1392 óta vertek az ún. kis dénárak mellett, és ezek az újak háromszor annyit értek, mint a régebbiek.¹⁷

Amikor a felperes az alperes fejére esküdtött – Bónis György szerint – azt „valóban annak fejére tett kézzel” tette.¹⁸ Erre azonban csak a szóhasználatból lehet következtetni, ugyanis olyan forrás nincsen, amelyik az eskü lefolyásának részleteiről tudósítana. Emellett azt is meg kell jegyezni, hogy az „ad caput”

átvitt értelmű kifejezés a használt előjáró, az „ad” okán, mert ha ténylegesen a fej érintésével vagy a fej fölé helyezett kézzel ment volna végbe az esküvés, azt az egyéb eskütételi módokra használt megjelölésekre figyelemmel, bizonyos a „super”-rel adták volna vissza, tehát: „super caput”. Azt pedig, hogy az „ad caput” nem helyhatározói értelmű, egyebek közt Rozgonyi Simon országbíró 1413. július 15-i ítéletlevele igazolja. Amikor az országbíró előtt Károlyi Merhárd fia László perelte Panyolai Lökös fia Zsigmondot és Panyolai János fia Frankot, mert atyjai, László fia Lökös, László fia János, és ezek atyai féltestvére, a megperlettek nagybátyja, László fia István „az elmúlt időkben” Merhárd fia Lászlónak az Apáti nevű birtokára küldték familiárisaikat és jobbágyaikat, akik az ott lakó jobbágyokat megverték, szénájukat felperzselték, és az Apáti birtokhoz tartozó erdőből Lászlónak, valamint jobbágyainak disznait hatalmasul elhajtották, akkor ennek igazolására László bemutatta Garai Miklós nádornak Szatmár és Ugocsa vármegyék számára Csenger falu mellett 1412-ben, a Szent András ünnepe utáni szerdára (december 7-ére) hirdetett gyűlése 12. napján (december 18-án) lefolytatott tudományvételtől kiadott levelét. Rozgonyi Simon, miután a Zsigmondért, valamint Frankért megjelent ügyvédek, Bocskai Jakab fia Sutak János és Erdély Mihály Semjén faluból Merhárd fia László vádjára azt felelték, hogy a néhai János, Lökös és István teljesen ártatlanok, úgy döntött, hogy „László százötven nemessel [...] néhai Lökös, János és István fejére, először tudniillik Szent Jakab apostol ünnepének nyolcadik napján [1413. augusztus 1-jén] [...] Lökös fejére ötvenedmagával, és azután Szent Mihály arkangyal ünnepének nyolcadik napján [1413. október 7-én] [...] János fejére hasonlóképpen ötvenedmagával, majd pedig és utolszor Szent András apostol ünnepének nyolcadik napján [1413. december 7-én] [...] István fejére hasonlóképpen ötvenedmagával [...] mindig [...] a leleszi konvent előtt tegyen esküt”.¹⁹ Nem sokkal később, 1414. április 9-én kelt levele szerint Garai Miklós nádor Panyolai Lökös fia Zsigmondnak ítélte Csáki István fia Györgynek, a székelyek ispánjának Szatmár és Ugocsa vármegyék egyeteme számára 1412-ben, Csenger mellett, a Szent Barnabás apostol ünnepe utáni hétfőn (június 13-án) kezdett közgyűlése 9. napján (június 21-én) fogantatosított köztudományvétel alapján Károlyi Merhárd fiai, László és András ellen, azok vérdíja szerint, vele együtt száz nemes társsal fejre teendő esküt annak bizonyítására, hogy ezek a Panyolához tartozó erdőből Zsigmond disznait elvitték. A levélből az is kiderül, hogy az ítélet meghozatalakor Károlyi Merhárd fia András már elhunyt, amit ügyvédje, Kispacoli Farkas Benedek tudatott a nádornal, aki az eskütételt, szokás szerint, László és András fejére külön-külön, magával együtt ötven-ötven eskütárssal rendelte el Panyolai Zsigmondnak.²⁰

A két példából nyilvánvaló, hogy a *juramentum ad caput* nem történhetett a szó valódi értelmében fej-

re, avagy fej fölé tett kézzel. A *juramentum ad caput* azt akarta kifejezésre juttatni, hogy az eskü ügymond „életre” szólt. Erre utal az is, hogy a citált források mindegyikében a hatalmaskodók vérdíja szerinti számú eskütárs szerepel, beleértve magát az esküre rendeltet is. Tulajdonképpen ezekben az ügyekben a súlyosabb hatalmaskodás miatt alkalmazandó halálbüntetésre utalt a „caput”, a fej. Ebből következően, ha a felperes letette az esküt, akkor ellenfele, ellenfelei hatalmaskodóknak bizonyultak, és ennek megfelelően büntetésül mintegy életük megváltására, vérdíjuk szerint bírságfizetéssel, illetve, ezen felül, engeszteléssel tartoztak a sértettnek, amely kötelezettségeik teljesítéséért teljes vagyonukkal feleltek. A vérdíj, illetve a hatalmaskodásért járó fővesztés-megváltás, azaz főváltság már az Anjou-korban sem jelentette ténylegesen a halálbüntetés megváltását, hanem vagyoni büntetést, ami akár a teljes vagyonra menő *poena* volt.²¹ Ez magyarázza, hogy Panyolai László fiainak, Lökösnek, Jánosnak és Istvánnak a hatalmaskodása miatt törvényes örökösüket, Zsigmondot és Frankot perelte Károlyi Merhárd fia László az országbíró előtt, amit Rozgonyi Simon levele meg is említett; Lökös fia Zsigmond és Panyolai János fia Frank, „akikre atyjai, ugyaneme László fiai, Lökös és János és atyjai féltestvére, István birtokjogai és más javai [...] az ország szokásjoga szerint háramlottak [...]”. Tehát, mivel az elhaltak vagyona volt a hatalmaskodásért helytálló vagyon, ezért perelte a törvényes örökösöket, mint egyetemes jogutódokat a sérelmet szenvedett Merhárd fia László.

A bemutatott sajátosságokkal leírható *juramentum ad caput* a Zsigmond országlását megelőző időkre nem lehet visszavezetni, ez azonban nem zárja ki azt, hogy nem volt valamilyen előzménye ennek az eskünek, valamint azt, hogy az nem egy ténylegesen a fejre tett esküből fejlődött ki.

1408-ban, miután hatalmaskodáson érték Csizi Pál jobbágyát, Darabos Jakabot, aki Stanchi Miklós fia Péter egyik Kiskazsóban lakó jobbágyának házára tört, és Péter, a földesúr a sértettel és más jobbágyaival együtt megölte, majd Terebesre, Zemplén vármegye törvényszékére vitte a holttestet, a vármegye ispánja, Perényi Simon fia Péter bírótársaival Stanchi Péternek és jobbágyainak olyképp ítélte esküt, hogy „Péter tizennégyvel, tudniillik maga a dicsőséges Szent Szűz temploma temetőjében az oltárra, többi eskütársai vagy bizonyosságai, tudniillik a tizenhárom személy, mégpedig ugyanaz a jobbágy, akinek a házában a mondott hatalmaskodás megesett, a többi hozzá hasonló népekkel együtt a mondott Darabos Jakab holttestének fejére esküdjön”. Nagymihályi Ödön fia János alispán és a zempléni szolgabírók levele ezen kívül arról is beszámolt, hogy az eskütételt követően, „miként a szokásjog megköveteli”, Darabos Jakab holttestét lenyakazták, Pétert pedig, jobbágyaival együtt, mentessé tette a törvényszék.²² Az esküt ebben az esetben a szó direkt értelmében fejre, ahogy megírták: „super caput eiusdem cadaveris

dicti Jacobi Darabos” tették le az eskütársak, köztük a hatalmaskodás tényleges sértettje. Jóllehet a *de jure* sértett, vagyis a földesúr csak az oltárra esküdött, az eset alapján mégis okkal feltehető, hogy efféle esküt „élő” hatalmaskodó fejére is tettek, vagyis nem lehet elvetni, hogy a *juramentum ad caput* egy ilyenfajta eskütételből eredt.

Zsigmond 1435. március 8-ai dekrétumának 4. cikkulusa a fejre tett esküt, a rendelkezés szóhasználatára szerint *juramentum capitist* érintő újítást vezetett be. Eszerint, ha a „*per modum proclamate congregationis*”, vagyis kikiáltott közgyűlés módjára összehívott illetékes megyei törvényszéken a hatalmaskodás felől a tudományvétel az előző cikkely szerint (határosok, szomszédok és minden más megyei nemes összehívásával és az illetékes hiteleshely bizonyosságának közreműködésével) szabályosan megtörtént, az eljáró bíró, tudniillik a király, a nádor vagy az országbíró köztudományvételről felvett levél alapján határidőt tűz, és ha azon az alperes nem jelenik meg, fejére távollétében is el kell rendelni az esküt.²³ Zsigmond dekrétumának erre a helyére hivatkozva rendelt el Albert az 1439. március 5-én kiadott oklevelében a váradi káptalan, valamint még a Zsigmond által Szatmár vármegyébe kikiáltott gyűlés tartására küldött Endrédi Zoárd fia András tudományvételről felvett levelei alapján Rezegei György távol maradó fiainak, Miklósnak és Jánosnak fejére esküt Károlyi Mihály fia Lancz László és Bertalan, valamint rokonaik: Károlyi László fia János, Károlyi Jakab fia Demeter és Vetési Jakab fia Miklós számára ezek Baromlak nevű birtokának jogellenes elfoglalása miatt.²⁴ Az ügy tulajdonképpen azért érdemel nagyobb figyelmet, mert azután Albert 1439. május 29-ei dekrétumának 29. cikkelye átvette Zsigmond eme rendelkezését.²⁵

A *juramentum ad caputra* vonatkozó rendelkezést horogszegi Szilágyi Mihály kormányzó 1458. január 24-ei dekrétumának utolsó, 16. cikke is tartalmaz, ami nem volt más, mint egy garanciális kellék, ugyanis az eskü letételéhez hat határos, ugyanennyi szomszéd és tizenkét megyei nemes bizonyosságát írta elő azzal, hogy ha az elvárt határosok nem lennének kellő számban, akkor azokat a szomszédokkal kell szükség szerint kiegészíteni.²⁶

Végül még egy sajátosság: az alperes a fejre tett esküt felajánlhatta a felperesnek. Hajnik Imre szerint, ha a felperes ezt visszautasította vagy vonakodott letenni, akkor az alperes „egyszerű, három eskütárral leteendő esküvel menekült”, amit egy 1480-ból való formulára alapozott.²⁷ Ezzel szemben van olyan adat, ami másra enged következtetni. Loconcz László királyi tárnokmester, valamint bélteki Drágffy Bertalan erdélyi vajda és székelyek ispánja 1493. augusztus 16-án adott ítéletlevelükben, miután Temeseli Dési Péter és Iklódi Benedek három tudományvételről felvett levéllel, tudniillik a kolozsmonostori konvent, az erdélyi fehérvári (gyulafehérvári) káptalan és Doboka vármegye törvényszéke által adottakkal igazolta, hogy Bánffy Ferenc és familiárisai, valamint Töki

Imre 1490-ben, majd azután is több rendbeli hatalmasságot követtek el sérelmükre, és nevükben ügyvédjük visszautasította Ferenc ügyvédjének és Imrének szabad akaratból a saját fejükre, ártatlanságuk jeléül felajánlott esküjét, Bánffy Ferencnek huszonötödmagával, míg Töki Imrének, aki maga is Ferenc familiárisa volt, nemes harmadmagával leteendő esküt ítélte. Vélhetőleg a Hajnik által hivatkozott formulában szereplő három, csak a minimálisan elvárt számú eskütárs, egyébként a bíró döntésétől függött az, hogy hány társal kellett esküt tenni az alperesnek.

Földre tett eskü

(*juramentum super terram*)

1236-ban földek ügyében IV. Béla által kiküldött bírók, Sándor ispán, Zochet ispán, Benete ispán és Oziás váci főesperes előtt amiatt perelték a Bars vármegyei Chrusan falusi várjobbágyok, tudniillik Pósa és rokonai a garamszentbenedeki apátot, Kozmát és jobbágyait, hogy Kovácsi faluban, ami egyébként az apátságé volt, két eke földjüket erőszakkal elfoglalták. Az apát ezzel szemben azt állította, hogy azoknak semmi joguk nincs ott, és állítását levél felmutatásával igazolta. A bírók azonban „*a kiváltságlevél puszta bizonyosságával meg nem elégedvén*” elrendelték az apátnak, hogy „*két testvérevel, akiket az ellenfél választ ki, esküdjön Istennek a szent Benedek regulái könyvére helyezvén kezét*”, az egyház jobbágyai közül pedig kettőnek azt, hogy „*super predicta terra stantes et terram supra capita eorum ponentes*” (az előbb mondott földön állva, és földet téve fejük fölébe) tegyenek esküt. A bírók, miután végzésüknek megfelelően az arra kötelezettek „*nyilvánosan Istennek esküdtek*”, a határokat megjelölve visszahelyezték a két eke földet a garamszentbenedeki egyháznak.²⁸

1268-ban Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán és öt Somogy vármegyei nemes bírótársa egybekel mellett a hetesi nemesek és Szoroszló falusi somogyi várjobbágyok perében is ítélte. A hetesiek azzal vádolták a várjobbágyokat, hogy a Denna nevű öröklött földjükből egy részt erőszakkal elfoglaltak. A bírók tudományvétellel ugyan kiderítették, hogy a panaszlókat illeti a részföld, mégis, a nagyobb biztonság kedvéért, csak azután eresztették vissza azt a hetesieknek, hogy azok „*super predicta particula terra*” (a mondott részföldön) személyesen a maguk és fiaik személyére „*orribili iuramento*” (igen súlyos esküvel) nyilatkozták ki, hogy az az ő öröklött földjük.²⁹ Ez idő tájt, valamikor 1268 körül adta azt a jelentő levelet IV. Bélának Olivér mester, amelyben arról számolt be, hogy miután Csom fiainak, Mihály ispánnak és Istvánnak panaszkodtak, miszerint a Buda várbeli polgárok az ő és más berki nemesek Dezka és Berki nevű földjeiből két ekét elfoglaltak, esküt ítélte, amit azonban a polgárok nem akartak elfogadni, amiért Mihály és István úgy döntött, hogy akkor

Péter budai *villicus* (falunagy) bizonyos polgártársai-val együtt „*super ipsa terra prestaret sacramentum*” (magán a földön tegyen esküt).³⁰ Ez a két utóbbi forrás ugyan nem közöl olyan részletet az esküről, mint Kozma garamszentbenedeki apát és harcos jobbágyai ügyében, de a szóhasználat, különösen a helyhatározó azonossága, mindhárom esetben: *super terra* = „földön”, teljesen bizonyossá teszi, hogy ugyanarról az eskütípusról van szó.

1284. december 14-én a Szabolcs vármegyei „*quatuor iudices provincie*” (négy megyei bíró) azt adták emlékezetül, hogy egyrésztől Csomota fia Péter, másrésztől a Jákó nembeli Csépan fia Csépan és általa képviselt fivérei, Miklós és Kozma, illetve más rokonai közt Köcsi Tamás csetneki várnagy és Balogh János ispán, valamint más békéltetők közreműködésével olyan egyezség jött létre a Jákó nevű föld dolgában, hogy „*ha Péter egyik fiával és két határosával, meg két hozzá hasonló megyebelijével, tudniillik magát beleszámítva, hattal az Úr eljövő születése előtt a legközelebbi szombaton [december 23-án] ugyanennek a földnek színére esküt tenni bátorkodnék, úgy tudniillik, hogy az előbb mondott Jákó nevű föld [...] Péter ispán öröklött földje, és semmi törvényes okkal nem tartozik ugyanazokra*”, akkor számára fogják örökíteni. Emellett a levéladók beszámoltak az eskütétel rendjéről is: „*in loco sacramenti idem Petrus ipse solus terram in manu super verticem tenendo et ponendo prestabit sacramentum*” (az eskütétel helyén ugyanez a Péter, egyedül maga, kezében földet feje teteje fölé tartván és helyezvén esküdjön).³¹ Az 1285. január 11-én Semjénben kiállított levelükben azután Hodos, Mihály fia Udul és Balogh János „*iudices provincie in comitatu de Zabolch*” arról tájékoztattak, hogy, miután a meghatározottak szerint letette Péter az esküt, a vitás jószágot, mint öröklött földjét neki ítélték Csépan fia Csépan hozzájárulásával, és azt is meghagyták, hogy „emberük” (tulajdonképpen társuk, a negyedik megyei nemes bírótárs), a csetneki ispán jelenlétében január 16-án járja meg Péter a Jákó birtok határait, és a régi határok szerint új határokat emeljen.³²

Egy, az alországbíró által 1299. június 21-én adott levél szerint egyrésztől Biter ispán fiai, Miklós és János, másrésztől Farkas fiai, Demeter és Mock, valamint Perse fiai, Péter, Miklós és György úgy egyeztek meg a Thema nevű föld öt része miatt támadt perükben, hogy a felek által hozott egy-egy királyi emberrel, illetve hiteleshelyi emberekkel: a váci káptalan biznyságainak közreműködésével „*Biter ispán [...] két fia [...] mint földre esküdni szokás, kezükbe földet véve és fejük fölé helyezve esküdjének arról, hogy a peres földnek ugyanama öt része az előbb mondott Biter ispán fiaié öröklés jogán*”. Az eskütétel napján, július 1-jén a felek rendben meg is jelentek a királyi emberekkel és a váci egyház két papjával együtt, de az esküt elhagyták, és újabb egyezséget kötöttek, aminek értelmében Biter fiai 9 márkát tartoztak fizetni részint ezüstmárkában, részint kellő becsértékű

ingókban Farkas és Perse fiainak két részletben, mégpedig augusztus 1-jén és 20-án.³³

Az Árpád-kori források, kiváltképp az iménti nyomán, a későbbiekben előforduló „*prout moris est secundum consuetudinem regni jurare super terram, sacramentum deposuissent*” (miként az ország szokásjoga szerint földre esküdni szokás, esküdjének) formulák mindig olyan esküre vonatkoznak, amit egy marék föld vagy rög fej fölé emelésével tettek le.³⁴ Ugyanakkor eme rövid szövegek mellett az esküvésnek erről a fajáról, illetve módjáról a korábbiakból nem ismert, sokkal részletesebb leírások is fennmaradtak a 14. századtól. Minthogy a dátumjelölésben a „*nono*” (kilenc) előtt bizonytalan hogy hány „*X*” áll, vagy 1329-ből vagy 1339-ből származik a pozsonyi káptalannak az a levele, amellyel I. Károlynak arról jelentettek, hogy egyrésztől Madarasszegi (Madarászszegi) Benedek fia Ferenc, másrésztől Bankvöki Jakab fia Péter és Mihály fia Kozma közt egy részföld felőli vitában Nagymartoni Pál országbíró ítélete szerint a királyi ember és az általuk küldött biznyság, valamint Ferenc jelenlétében utóbbiak esküdjének „*discalceati stando in facie ipsius particule terre, absque cingulis, cespitibus seu terris in manibus super caput latis, omnibus verbis ipsius juramentalis depositionis, ipso homine nostro eis predicante seriatim [...] legitime iuravissent [...]*” („sarutlan” = mezítláb állván magának a részföldnek színén, és öv nélkül, kezükben fejük fölé gypet vagy földet emelve az eskütétel minden szavát nekik emberünk – tudniillik a káptalan embere – rendre megismételvén törvényesen letették).³⁵ A kolozsmonostori apátság 1429. június 9-ei levele azt adta hírül, hogy egyrésztől Tompa Istvánnak és rokonainak, másrésztől Dezméri Lászlónak és rokonainak a Topa és Szentkirály közt lévő birtok miatt támadt perében a felek által választott bírók hosszú tanácskozás után úgy határoztak, hogy Tompa István „*sarutlan lábakkal [mezítláb], leoldott övvel, mezítelen [fedetlen] fejjel, földet feje fölé emelve és közönségesen szólván, miként ennek az országnak a szokásjoga szerint földre esküdni szokás*”, esküdjön meg, hogy a vitás föld mindig és régtől fogva a sajátja és atyafiai volt.³⁶

Már az eddig áttekintett feljegyzésekből is jól kivehető, hogy a *juramentum super terram*-rituálé milyen jelentéstartalmat hordoz, de abból a biznyságlevélből, amelyet 1350. január 22-én állított ki a boszniai káptalan, teljesen világossá válik. A jelentés szerint, amikor Miklós esztergomi prépostnak, a király kápolnaispánjának és titkos kancellárjának rendelkezésére határjárásért foganatosított egy-egy királyi ember és a boszniai káptalan egy-egy biznysága mellett Nekcsei Denk, a Baranya vármegyei Szentlászló, Luka és Jagodna meghatárolása alkalmával azt mondta, hogy a birtokai határai közt lévő Parlacha, Ledenik és Lichaan falvak, valamint erdők, jókora darabon eme előbbi három birtoknak a járulécai, Kórogyi Lőrinc fia Fülöp ellenkezőleg azt állította, hogy azok az ő öröklött jószágai, és Szombathely nevű birtokához

tartoznak. Erre Denk a Szent László, Luka és Jagodna nevű birtokai színén „*egyedül saját esküjével, miként földre esküdni szokás, egy helyen, hogy ugyanazok a birtokok öröklési jogának címén hozzá tartoznak, az ország szokásjoga szerint bizonyított, és letette esküjét*”. Eme beszámolójukat a Denkért kiküldöttek, Potroh László fia László királyi ember és a káptalan embere, János kanonok még azzal egészítették ki, hogy Denk esküjét úgy tette le, hogy „*földet kezével feje fölé tartott*”. Ezzel szemben a Kórogyi Fülöpért rendelt Miklós fia Lökös királyi ember és István kanonok jelentésükben arra is kitértek, hogy amikor Denk a határjárás során egy határhoz érkezett, „*eskütételének helyéül egy gödröt ásatott, ott Fülöp mester azt vallotta, hogy az a hely egy olyan közös határ, ami őt ugyanannak a Denk mesternek a Pogorács birtokától választja el, ami keleten kezdődik és nyugat felé tart, ahol a mondott Fülöp mester azokat a birtokokat is, amik miatt ugyanezt a Denk mestert perbe akarta maga ellen hívni, esküjére bocsátotta, (és) meg akarta néki mutatni, és ugyanez a Denk mester nem akart odamenni, hanem valamely vetésben másik gödröt ásatott eskütétele számára*”, majd, folytatták a Fülöpért jelenlévők, „*olyan esküt tett, hogy úgy segítse őt Isten, és úgy nyelje el a föld csontjait, és magva úgy maradjon magvának, hogy a [...] földek, amiket határt járván körüljárt az előbb mondott birtokokhoz tartoznak*”. Végül, noha nagyon súlyos szavakat vett szájára Denk, Fülöp kijelentette, hogy esküjében „*tévútra jutott és tévedett*”, magyarul igaztalanul esküdött.³⁷

A *discalceati pedes* (lábbelítől megszabadított, lemeztelenített lábak), a *resolutum cingulum* (leoldott öv) a holtat, mégpedig a dicstelenül kiszenvedett jeleníti meg, a *terra super nudum caput levata, posita, tenta* (a fedetlen fej fölé emelt, helyezett, tartott föld) a sír hantját szimbolizálja, ugyanazzal a jelentéssel, mint az a rög, maroknyi föld, amit, miután leeresztették a koporsót, manapság is sírba vetnek a gyászoló közeli hozzátartozók. Nékcei Denk gödre pedig, már a maga valójában a sírgödör, esküjének szövege pedig minden mozzanatot, minden utaló jelet megmagyaráz: az esküt tevő életére-halálára esküszik. Ami ezután a rituálét illeti, az voltaképpen abból a vallásos felfogásból fakadt, hogy a hamisan esküvőt Isten büntetéseképpen a föld elnyeli.³⁸

Bankvöki Jakab fia Péter és Mihály fia Kozma esküjéről tett jelentésben azt is kiemelte a bizonyosággal eljáró káptalan, hogy küldötte az eskü szavait rendre megismételte, ugyanis az esküre vonatkozó szabályok szerint, ha hiba csúszott az előírt szöveg felmondásába, az akár érvénytelenné is tehetette az esküt. Az Anjoukig az eskütételnél akár egy apró tévesztés is végzetes lehetett, a per elvesztéséhez vezetett, ugyanis szóról szóra, minden hiba nélkül kellett megismételni a szöveget. Ezen a szigoron I. Károly 1328. október 31-i dekrétuma enyhített, egyrészt azzal, hogy rögzítette az esküt tevők és társaik számára a kötelező formulát: „*Hogyha Pál felperes Miklós alperes ellen,*

bármilyen legyen keresete, és országunk akármelyik bírója ítélte, ezeket a szavakat mondva esküdjék: Isten engem úgy segítsen, hogy Miklós mindezekben, amiket ellene a törvényszéken előadtam, adós nékem, vagy ennyi mennyiségű pénzzel, avagy ilyen dologgal tartozik. Egyezőleg pedig bárki eskütársai közül ezt mondja: Isten engem úgy segítsen, hogy Miklós mindazokban, amit Péter a törvényszéken ellene előadott, adós vagy ennyi mennyiségű pénzzel, avagy ilyen dologgal tartozik neki. Hasonlóképpen, ellenkezőleg, ha Miklós alperes Péter kereső vagy felperes ellen tartozik esküdni, ily mód szólva esküdjék: Isten engem úgy segítsen, hogy mindazokban, amiket Péter a törvényszéken ellenem felhozott, véllen vagyok, vagy semennyi pénzzel, vagy semmiféle dologgal neki nem vagyok adósa, avagy ennyi pénzzel vagy ilyen dologgal tartozok neki. Egyezőleg pedig, bárki eskütársai közül ezt mondja: Isten engem úgy segítsen, hogy Miklós mindazokban, amiket Péter a törvényszéken ellene előterjesztett, véllen, vagy neki semennyi pénzzel vagy semmiféle dologgal nem tartozik, avagy emennyi pénzzel, vagy ilyen dologgal tartozik.” I. Károly ezzel együtt könnyített az esküszöveg felmondásának merevségén, és lehetővé tette az eskü ismétlését is: „*Ha valaki esküvő vagy valamelyik eskütársai közül botladozó nyelvű lévén az eskütétel előbb megírt könnyebbitett formáját sem tudja a szavaknak egyező kimondása révén felmondani, hanem ugyanazt a tartalmat más szavakkal pótolja ki, tekintsek megesküdtnek, vagy ha elsőre valamely esküvő vagy annak társa nem képes az előbb említett módon letenni esküjét, másodszor és harmadszor, de ne többször, álljon szabadságában esküjét megismételni*”.³⁹

Jóllehet a korábbi szabályokkal szemben komoly engedménynek számított az új eskütételi rend, a formula mégis csak keretet adott, amibe bele kellett foglalni a követelést, a keresetet, és ez nemegyszer hosszassá és bonyolulttá tette az esküt. Ez magyarázza, hogy a Bankvökieknek a szövegfelmondásban a káptalan embere segédkezett. Ugyanakkor a Tompa István földre tett esküjéről szóló 1429. június 9-i bizonyoságlevél szerint az eskü „*generaliter dicendo*” (közönségesen szólván) folyt le. Egy másik, korábbi példát kiragadva, 1373-ban Lackfi Imre nádor a másfél királyi ekényi, Tibához tartozó földet Vajnatinatibai Lőrinc fia Lászlónak ama eskü alapján ítélte oda, amit Opuliai László nádor rendelt számára a felperes Druget János fia Miklós ellen. Az esküt László magával együtt 16 nemessel tette le 1372. szeptember 3-án „*resolutis cingulis, discalceatis pedibus, et terram super capita eorum levando ac generaliter dicendo prout iuxta huius regni consuetudinem moris est iurare super terram*” (leoldott övekkel, mezitláb, és földet fejeik fölé emelvén, és közönségesen mondván, miként ennek az országnak a szokásjoga szerint a földre esküdni szokás).⁴⁰ A *generaliter dicere*, vagyis a „közönségesen mondani” arra enged következtetni, hogy a *juramentum super terram* szövegét

szigorú formatartás nélkül recitálta az esküre rendelt, sőt, Nécsei Denk kapcsán felvetődik – bár az efféle, saját elhatározásból földre tett eskü nem lehetett túl gyakori –, hogy teljesen szabadon is elősorolhatta az esküjét az azzal bizonyító fél az Istenre való hivatkozásnak az I. Károly dekrétuma szerinti formulája nyitó elemét, a „*Deus me ita adiuvet*”-et folytatva. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy Denk az ilyenkor használatos szöveghez folyamodott. Elképzelhető tehát, hogy amit felmondott, az a földre tett eskünek volt a szokásos formulája.

Ahogy az eddig vizsgált forrásokból is kiderül, ezt az esküt a fél „*sola sua persona*”, vagyis egyedül maga, illetve bizonyos számú eskütárs közreműködésével tette le. Az eskütársak kiválasztása rendszerint nem az esküvel bizonyító hatalmassága volt, hanem az elrendelő bírőé, aki szokás szerint bizonyos számú határos és szomszéd, vagy rokon, illetve az esküt tevővel azonos jogállásúak, nemes esetén, megfelelő számú megyei nemes állítását írta elő. Az eskütársak kiszemelésében az a fél is szerephez jutott, akivel szemben a másik az esküvel bizonyított. Jellemzően ezzel a lehetőséggel az Árpád-korban élhetett az ellenfél, de később is előfordult, hogy meghatározhatta az eskütársak összetételét.

Az eskütársak száma, mint általában a perbeli esküknél, részint a per tárgyának értékétől, részint az eskü alapjául szolgáló tudományvétel(ek) eredményétől függött. A leleszi konvent 1414. december 11-én kiállított bizonyosságlevé szerint a megperlett Salánki János fia György a Salánk birtok határai, valamint együttesen 6 ekényit kitevő erdő és bizonyos föld miatt támadt perben Tódor podolini fejedelem ellenében a határokat illetően magával együtt 153, az erdőre nézve magával együtt 30, míg a föld iránt harmadmagával tartozott esküdni arról, hogy „*az általa megjárt határok és megmutatott határjelek mindig és régtől fogva a mondott Salánk birtokai voltak, és az erdő, meg a peres föld [...] ugyanehhez a Salánk birtokhoz tartoztak és tartoznak most is*”.⁴¹

A földre tett esküt Hajnik szerint tulajdon vagy öröklési jogi, és kiváltképpen határperekben alkalmazták.⁴² Ez a megállapítás ugyan nem kifogásolható, valójában azonban ezek a viták mindig tulajdonnal kapcsolatban támadtak, ugyanis a határper lényege az volt, hogy a tulajdonos a másik, a határos tulajdonossal szemben mutassa ki jogát az ingatlan valamely részére nézve, ami azután ténylegesen a jog szerint fennálló határok kijelölését jelentette. A Hajnik által emlegetett öröklési jogi per pedig csak abban a szűkebb dologi jogi értelemben hozható kapcsolatba az örökléssel, hogy a tulajdonos öröklés révén szerzett joga volt a per tárgya. Az ún. határperekben a tulajdon „terjedelme” képezte a vita tárgyát, vagyis az, hogy valamely ingatlan bizonyos részen fennáll, avagy sem a tulajdonos joga, máskor viszont abszolút értelemben maga a jog volt vitatott, tehát az, hogy a dologra nézve kinek (melyik félnek) van egyáltalán joga.

Az ún. határper eleve határjárás foganatosításának elrendelésével indult, mégpedig olyképpen, hogy a felek külön-külön a melléjük rendelt királyi és káptalani emberrel együtt járták meg a határokat. megmutatva a határjeleket vagy azok helyét, és határolták meg ingatlanuknak az ellenfelével érintkező részét. A *reambulatio* ilyenkor okszerűen és szükségképpen együtt járt a felek által mutatott határok közt lévő, tehát a határelterések miatt kijelölődött ingatlan értékének becslése is, amit vagy szemmel becsültek meg, vagy pedig arra használt mértékkel. Határviták rendszerint iktatáskor, új határjelek állításakor robbantak ki, ami azután nemegyszer többszöri határjárás-foganatosítást és ezzel együtt több becslést is magával hozott. Így történt ez egyebek mellett egyrészlől Petri György fia András, másrészlől Portelki Vid fia László és András, valamint Irinyi Jakab fia Márton esetében is, akik között abból keletkezett vita, hogy 1358-ban, amikor Petri András a Mezőpetri és Vezend birtokokat határolta, ezeknek az Irinyi és Portelek (Portelke) nevű birtokokkal érintkező részén a határok emelése okán határosai, Vid fia László és András, valamint Irinyi Márton megintették. Miután a tiltakozókat még a határjárás alkalmával a király jelenlétére idézték Petri András ellen, újabb határjárás foganatosítását rendelte el az országbíró, de ez évekig halasztódott. Majd, az 1364. október 6-i *reambulatio* során, amikor András egy helyet mutatott, ahol egykor egy határjelül szolgáló fűz állt, amiről azt mondta, hogy kiásták, Vid fiai és Márton ellenkezőleg azt erősítették, hogy ott soha nem volt semmiféle fa, hanem aratóik ásták oda a gödröt, hogy vízhez jussanak. Azután András vitatott egy, az ellenfelei által mutatott hármast, kijelentvén, hogy ott Vid fia Lászlónak és Andrásnak, valamint Mártonnak nincs semmi joga, és erről „*érvényes bizonyítékai vannak*”. A felek által megjelölt határok között fekvő részt azután két és fél ekére, továbbá egy „*sziltörzsöktől*” nem messze, ugyancsak a hármast körül vitássá vált darabot pedig, amit Pertri András a maga Vezend birtokához tartozónak mondott, „*szemrevétellel*” 3 ekére becsülték a bizonyosságok. Ezek után az országbíró előtt Petri András ügyvédje a peres földet „*hat és fél ekényi*”-nek jelölve kijelentette, hogy azt András „*attól az időtől, minek emléke elenyészett, mostanáig*” (vagyis már elődei által) békésen bírja, ezzel szemben az ellenfelek prókátora pedig úgy nyilatkozott, hogy „*ugyan ezek a nemesek emberemlékezet óta hasonlóképpen a birtokrésznek békés birtokában voltak, és András mester a [...] hat és fél eke birtokrészt az előbb mondott nemesek engedélyéből és adományából használta, és azután eme nemesek akarata és törvényes intései ellenére hatalmasul elfoglalta magának*”. Mivel semmilyen perdöntő bizonyíték nem támasztotta alá az állításokat, Bebek István országbíró ismét határjárást rendelt, amit azután újabb követett, és emiatt, illetve Petri András többszöri meg nem jelenése okán, a per tovább húzódott. Végül a jogok tisztázása végett 1366-ban elrendelt vizsgálat és a hozzákap-

csolódó határjárás eredményeképpen, minthogy 13 szomszéd és további két megnevezett, illetve „*több más nemesek, de nem szomszédok*” Petri Andrásénak, ezzel szemben 20 határos, illetve szomszéd és „*más közönséges nemesek mintegy ötvenen*” az alperesekének, Vid fia Lászlóénak és Andrásénak, valamint Irinyi Mártonénak vallották az „*öt és fél ekére becsült*” földet, úgy határoztak, hogy kiegyeznek egymással. Az egyezés értelmében a Szent Szűz születése ünnepének másnapján (szeptember 9-én) az alperesek egyikének a maga személyében Iriny és Portelek felől, a határok vagy a határjelek egyikénél kellett leoldott övvel, mezítláb, feje fölé földet tartva esküdni arról, hogy a vitás föld mindig és régtől fogva Irinyhez és Portelkéhez tartozott, és soha sem Petri András Mezőpetri és Vezend nevű birtokaihoz. A megállapodásba belefoglalták a felek azt is, hogy ha az arra rendelt leteszi az esküt, akkor történjék meg a Vid-fiak és Márton iktatása is, akik ezzel szemben a távolmaradása miatt Andrásra kirótt bírságokból a nekik járó részt elengedik.⁴³

Ha maga a tulajdon, vagyis maga a jog volt a per tárgya, oklevél hiányában, illetve gyanús, sérülés vagy más hiba miatt aggályos oklevél állt csak rendelkezésre, az érdemi döntést magalapozó bizonyító eskü, így a *juramentum super terram* odaitéléséhez magától értetődően elengedhetetlen volt a közgyűlés módján történő vagy köztudományvétel, illetve tudományvételek elrendelése. Emellett, ahogy az ún. határvitáknál, tekintettel arra, hogy az ítélet nemcsak a jog pernyertes számára történő elismerésére szólt, hanem az ingatlan birtokának átengedésére, azaz iktatásra is, ez *reambulatio* fogatosítását is elvárta, amire nemegyszer már a per során is sor került, és ezzel együtt szükség esetén az ingatlan becsűjét is elvégezték.

Miután a felperes Kolos fia Lack azt állította, hogy a Baranya vármegyei Csabagáta az örökös nélkül meghalt Kozma fia Miklós birtoka volt, és királyi adományra tartozik, Véki Pál fia Miklós és Véki János fia István alperesek ügyvédje úgy nyilatkozott, hogy az rokonságuk okán alpereseket illeti, 1338. november 15-én tudományvétel fogatosítására került sor a vitatott Csabagáta színén a Lackért kiküldött Simon fia Úz, illetve a Vékiek számára rendelt Haraszi András fia László királyi emberek és a pécsi káptalan bizonyosságai, Fülöp dékán és Mihály kanonok jelenlétében. A megkérdezett szomszédok, más baranyai nemesek és mindenféle jogállású emberek, köztük a danóci vendégek, izsépi, szentmiklósi, vörösmarti, szőlősi, lotai lakosok, köztük a falunagyok megerősítették, hogy Véki Miklós és Véki István csakugyan Kozma fia Miklós nemzetségéhez tartoznak, és Csabagáta öröklés jogán illeti őket. Többszöri halasztás után, 1341. május 1-jén a felek megjelentek az országbíró előtt, de Nagymartoni Pál egyelőre a tudományvétel alapján nem dönthetett, mivel a birtok nem volt felbecsülve. Bár a pécsi káptalan a becsűről és az evégett fogatosított határjárásról már 1431.

augusztus 30-án jelentett a királynak, az országbíró bizonyítási ítéletét 1342. január 8-án aképpen hozta meg, hogy a Vékiek a 25 márkára becsült Csabagáta színén magukkal együtt 25 nemessel tegyenek esküt „*super terram*” húsvét nyolcadán (április 7-én) királyi emberek és a szekszárdi konvet bizonyosságainak jelenlétében arról, hogy a Csabagáta birtok „*öröklési jogon szállt rájuk szükségképpen, és öröklési jogon tartozik és tartozott hozzájuk régtől fogva*”, azzal, hogy ha ezt megteszik, nekik iktassák, ha pedig nem, Kolos fia Lacknak. Minthogy az eskütársak személy szerint voltak kijelölve, az országbíró felhatalmazta a Vékiet, hogy ha azok közül bárki meghalna, legyen szabad nekik mást a helyükbe állítani, mely felhatalmazás ebben az esetben nem volt hiábavaló, ugyanis a kiszemelt esküdtek közül ketten időközben elhunytak. Végül arról is rendelkezett, hogy az eskü lefolyásáról szóló jelentést Szent György nyolcadára (május 1-jére) hozzák el jelenlétére. Az eskü alapján Pál országbíró május 12-én hozott végítéletet Csabagátát örök birtoklásra hagyva a Vékieknek, azzal a joggal, ami őket megillette, Kolos fia Lackot pedig velük szemben örök hallgatásra marasztalta.⁴⁴ Az ügy kapcsán végül fontos megemlíteni, hogy Kolos fia Lack annak idején az országbíró ítélete alapján került Csabagáta birtokába, azzal, hogy abban addig maradhat, amíg bizonyos Fejes Pál által neki okozott 12 márka és 1 aranymárka kára megfizetésével „*ugyan-ez a Pál vagy örökösei, vagy mások, akiket inkább illet, az ország szokásjoga szerint meg nem váltják*”.

Tulajdon iránti perekben, jóllehet a fél vagy a felek oklevél bemutatásával bizonyítottak, a bíró, ahogy annak idején 1236-ban a barsi várjobbágyok és a garamszentbenedeki apát perében, további bizonyítást, tudományvételt, vagy akár földre tett esküt is elrendelhetett.

Amikor 1369. november 5-én Salamonvári Vörös Salamon fia János iktatására királyi adomány címen és ezzel együtt a Budafölde birtok határainak megjárására és más birtokoktól való elkülönítésre készültek, Gál deák és Bedege fia Péter fia Tamás az iktatás ellen tiltakozva ellentmondtak, amiért az iktatásra küldött királyi emberek a király jelenlétére idézték őket. Ügyvédjük, Beke fia Pál az országbíró előtt kijelentette, hogy Budafölde Tamáshoz tartozik, aki ezt bizonyítékokkal tudja alátámasztani. Péter fia Tamás azután három levéllel próbálta igazolni jogát. Ezek egyike egy bizonyos hitbérek és leánynegyedek 1283-ban történt megváltásáról szóló okmány 1328-as átirata volt. Egy másik, ugyancsak 1328-ban kiadott levélben a zalai konvent arról jelentett I. Károlynak, hogy a várnépek vizsgálatára és várföldek visszavételére küldött embere Zala vármegye ispánjával és szolgabíróival együtt Itemér fiait, Budát és Tamást, Demeter fia Jánost, Bodor fia Lőrincet, valamint Bedege fiait, Pétert és Andrást annak tisztázása végett, hogy tudniillik nem tartoznak a zalai várnépek közé, hanem a „*vár örökös nemes jobbágyai*”, 25 nemes személlyel letették az esküt. A harmadik Kont Miklós

nádor 1358-ban adott bizonyáglevelé volt arról, hogy Péter fia Gál elperelte anyjának, Itemér leányának leánynegyedét Itemér fia Bodor fia Lőrinctől. Emellett, minthogy Salamonvári János 1369. szeptember 7-én kelt adománylevele Budaföldét, ahol Buda fia Lőrinc és Bedege fia Péter fia Tamás laktak, és annak szomszédságában egy másik ingatlant is akképp juttatott, hogy az ezeken élőket „a szolgaság minden alantas állapotából és kötelékéből, amikkel kötve voltak”, kivette, vagyis mert az említettekét várszolga népeként kezelte, Tamás késznek mutatkozott arra, hogy nemes jobbágy státuszát és „várjobbágyosság címen” Budaföldén fennálló jogát köztudományvétellel igazolja. A köztudományvétel eredménye az lett, hogy a megye nemesei közül nyolcvanvan, a népből valók közül pedig háromszázötvenen Salamon fia János mellett bizonyítottak, vagyis azt erősítették, hogy „a Budafölde nevű birtok mindig és régtől fogva a várnépeké volt”, következésképpen Tamás is várnépbeli lévén, „a föld sem Tamást, sem elődeit a vár nemes jobbágyosága címén nem illette [...] és ezért királyi adományra kell tartozzon”. Ezzel szemben Tamás mellett csak 54 nemes és 91 megyebeli ember vallott. Bár János többel, jobban bizonyított, mégis Szepesi Jakab országbíró 1375-ben a hamvazószerda nyolcadán (március 14-én) bírótársaival a Kont Miklós nádor levelében foglaltak alapján Szent György nyolcadára (május 1-jére) Budafölde színén magával együtt 15 társsal földre leteendő esküt ítélte Tamásnak, akinek, miután eskütársaival leoldott övvel, mezítláb és földet fejük fölé tartva megesküdött, Szent György nyolcada 20. napján (május 20-án) Budaföldét, mint ami őt és örökösait jog szerint illeti, örök birtoklásra hagyta néki és örökösének.⁴⁵

A földre tett esküt a 14. század derekáig a királyi udvarban működön kívül más bírók is ítéltettek, ahogy mások mellett Valter mester és Sáros vármegye négy szolgabírójának 1336. április 9-én kelt levele is igazolja, amiben arról tudósítottak, hogy Druget Vilmos nádor parancsára kiszálltak a Singlér nevű birtokra, és a határok megszemlélését követően Mersének, egy határjel körüli birtokvitában Szaláncsi Petőc fiai ellenében ott, ahol a határjel hiányzott

„földet véve kezébe és feje fölé helyezve az ország szokásjoga szerint, miként földnél itélni szokás a szántóföldek vizsgálatakor” esküt rendeltek arról, hogy a vitatott föld öröklött földje, és megengedték neki azt is, hogy ha esküjét letette, határjelet emeljen.⁴⁶ 1351 után ingatlan tulajdonát érintő perek nem tartoztak már a megyei törvényszékek hatáskörébe, ezért földre tett esküt már csak a királyi udvar bírói és király által delegált bírók rendelhetek el. Mint azt több forrás is tanúsítja, az egyezséget kötő peres felek egyfajta biztosítékként maguk is határozhattak földre tett eskü letételéről, akár választott bírók döntésére hagyva megbékélésük feltételeinek megállapítását, avagy csak egymás közt, közbenjárók nélkül megállapodva.

Míg korábban a *juramentum super terram* törvényes lefolyásának szemléltetői és biztosítói feladatát a vármegyei törvényszékek, illetve a szolgabírók is elláthatták, mint 1329-ben Miklós alispán és Borsod vármegyei szolgabírói Panyit fia István és Ecsegi Jakab borkői várnagy Keresztúr nevű birtoka ügyében létrejött egyezsége szerint Jakab esküjénél, a 14. század második felétől szabály szerint királyi emberek voltak a közreműködők hiteleshelyi emberek bizonyossága mellett.⁴⁷

Bónis György szerint a bíró a felek valamelyikének akkor engedte meg a földre tett esküt, ha „mindkét fél közel állt az eskühöz, az előző birtoklás vagy a nagyobb valószínűség alapján”.⁴⁸ Az valóban igaz, hogy a birtokban lévő a birtoklás ténye okán előnyösebb helyzetben volt, az azonban, hogy a bíró valamiféle valószínűsítésre hagyatkozott volna, nem állja meg a helyét. A források azt igazolják, hogy meglehetősen nagy körültekintéssel jártak el a *juramentum super terram* odaítélésében, ezt igazolják a többszöri határjárások, az oklevélbizonyítás mellett elrendelt tudományvételek.

A *juramentum super terram* olyan perdöntő (életre-halálra tett) bizonyítási eskü volt, ami az egyéb bizonyítékokat kiegészítve teljessé tette a bizonyítást, és teremtette meg ezzel az alapot a végítélet kimondására, egyezség esetén pedig annak felbonthatatlanságát biztosította.

Jegyzetek

¹ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Coll.; Francisci Döry, add.: Georgius Bónis, Vera Bácskai (Budapest, 1976, I., 150–151 p.; a továbbiakban: DRH I.)

² *Hazai Okmánytár.* I–VIII. Kiad.: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső (Győr–Budapest, 1865–1891, I., 19. p.; a továbbiakban: HO)

³ *Árpádokori új okmánytár.* I–XII. Szerk.: Wenzel Gusztáv (Pest–Budapest, 1860–1874, III. 184., 186., 188., 192. p., VIII. 206., VIII. 115. p.; a továbbiakban: ÁÚO)

⁴ DRH I., 233. p.

⁵ DRH I., 261–262. p.

⁶ DRH I., 245. p.

⁷ ÁÚO III., 128. p.

⁸ *A Nagymihályi és Sztáray gróf Sztáray család oklevéltára.* I–II. Szerk.: Nagy Gyula (Budapest, 1887, 1889, II. 193. p.; a továbbiakban: Sztáray)

⁹ *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez.* I–II. Szerk.: Varjú Elemér, Iványi Béla (Budapest, 1908, 1928, I., 491. p.; a továbbiakban: Bánffy)

¹⁰ ÁÚO X., 278. p.

¹¹ *A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy család okmánytára.* I–VI. Szerk.: Nagy Imre (Budapest, 1894, VI., 616. p.; a továbbiakban: Zichy)

¹² Zichy, VI., 567. p.

¹³ Zichy, VI., 580. p.

¹⁴ Zichy, VI., 595. p.

¹⁵ Zichy, VIII., 116. p.

¹⁶ Zichy, VIII., 160. p.

¹⁷ DRH I., 233. p.

¹⁸ Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története* (Zalaegerszeg, 1996, 65. p.; a továbbiakban: Bónis–Degré–Varga)

¹⁹ *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. I–II. Kiad.: gróf Károlyi Tibor (Budapest, 1882, 1884, I., 593. p.; a továbbiakban: Károlyi)

²⁰ Károlyi, II., 3. p.

²¹ Degré Alajos: *Kártérítés Anjoukori magánjogunkban*. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére* (Budapest, 1938, 121. p.)

²² Zichy, V., 552. p.

²³ DRH I., 262–263. p.

²⁴ Károlyi, II., 213. p.

²⁵ DRH I., 295–296. p.

²⁶ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Coll.: Francisci Döry, add.: Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke (Budapest, 1989, II., 87. p.; a továbbiakban: DRH II.)

²⁷ Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt* (Budapest, 1899, 315. p.; a továbbiakban: Hajnik)

²⁸ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Ed.: Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek (Strigonii, 1874–1924, I., 319. p.)

²⁹ ÁÚO VIII., 206. p.

³⁰ Zichy, I., 15. p.

³¹ HO VII., 188. p.

³² HO VII., 194. p.

³³ ÁÚO V., 229., 231. p.

³⁴ *Anjoukori okmánytár*. I–V. Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula (Budapest, 1878–1887, III., 548., IV. 210., 379., 404. p.; a továbbiakban: AO)

³⁵ MS III., 148. és 344. p. A kormeghatározásra nézve: *Anjou-kori oklevéltár*. XIII. Szerk.: Almási Tibor (Budapest–Szeged, 2003, 273–274. p.)

³⁶ *A római szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára*. I–II. Szerk.: Barabás Samu (Budapest, MCCCXCV, I., 519. p.)

³⁷ AO V., 352. p.

³⁸ Bónis–Degré–Varga, 65. p.

³⁹ DRH I., 83–84. p.

⁴⁰ Sztáray, I., 393. p.

⁴¹ Károlyi, II., 12. p.

⁴² Hajnik, 316. p.

⁴³ Károlyi, I., 267. p.

⁴⁴ AO IV., 211. p.

⁴⁵ Zichy, VI., 11. p.

⁴⁶ AO III., 267. p.

⁴⁷ AO II., 422. p.

⁴⁸ Bónis–Degré–Varga, 65. p.

Bódiné Beliznai Kinga

Adalékok a középkori magánjog szimbólumaihoz és rituáléihoz

A magánjog területén számos olyan szimbólumot és eljárási rituálét találunk, amelyek a középkori ember mindennapi életében előforduló szerződés- és üzletkötések, a családi kötelekhez kapcsolódó intézmények (házasságkötés, örökbefogadás, családba fogadás), illetve az öröklés mikéntjét színesítették.

A szerződéskötéshez, illetve a tulajdon- és birtok átruházásához kapcsolódó szertartások

A korabeli források arról tanúskodnak, hogy a kora középkorban a szerződés létrejöttét nem kötötték szigorú alaki formaiságokhoz. Egyes szerződések – adásvétel és kölcsön zsidó és keresztény között – írásba foglalását azonban már Kálmán király elrendelte. A 13. századtól kezdve egyre gyakoribbá vált, hogy a felek a különféle szerződéseket valamely okirat-kiállító szerv előtt bevallották és írásba foglaltatták. A (be)vallásról felvett és pecséttel hitelesített okirat egyre inkább a szerződés érvényességét, il-

letve visszavonhatatlanságát volt hivatva tanúsítani. A felek az okirat-kiállító szerv (király, rendes bírák, vajda, bán, kancellár, püspökök, hiteleshelyek) előtt, személyesen vagy képviselő útján, előszóval, ünnepélyesen nyilatkoztak a szerződés megkötéséről, amely nyilatkozatot írásba foglaltattak és hiteles pecséttel megerősítették. Az ünnepélyesség egyfelől a (be)vallásnál szokásos kifejezések használatát jelentette, másfelől pedig azt, hogy a cselekmény nyilvánosan kerül foganatosításra.

Növényi szimbólumok

A középkori források szerint a szerződés (bevallás) helyett és mellett, főként vétel esetén, különböző jelképek és szertartások igazolták a tulajdon (birtok) átadását, átruházását. E rituálék jó részénél növényi szimbólumokat alkalmaztak.

Az eladó, az ingatlan tulajdonjogát átruházó fél általában egy darab földet (sokszor valamilyen gyökérrel együtt) vagy füvet (gyepdarabot), szőlő eladásánál szőlővenyigét, azaz az átruházásra kerülő ingatlan jelképeit adta át a vevőnek. Gyümölcsösök eladásánál olyan gyökérdarabot adtak át, amelyen egy virág vagy egy gyümölcs volt, így jelezve az ingatlan termőképességét.

A frankoknál, a bajoroknál és a langobárdoknál az ingatlan-átruházásra egy gabonaszárral, tanúk jelenlétében került sor. Az új tulajdonos megőrizte az eladó által – a tulajdonjogról való lemondás jeleként – eldobott gabonaszárat, amellyel esetleges per esetén tulajdonának jogosságát tudta bizonyítani.

A föld(göröngy) szerepet kapott határviták eldöntésénél is. A vita tárgyát képező ingatlanból jelképesen kivágtak egy darabot, és kendőbe bugyolálva átadták az ítélkező bírónak. Azonban nem a bíró, hanem párbaj döntött a felek igazáról. A párbaj előtt kardjukkal mindketten megérintették a földdarabot. Úgy hitték, hogy a földgöröngy megérintése erősebbé teszi az igazi tulajdonos kardját, és így őt jogos birtokához juttatja.¹

Az írásbeliség elterjedésével, az oklevelek és szerződések megjelenésével sem tüntek el azonban teljesen a korábbi rituálék. A felek megállapodását rögzítő oklevelet például sokszor először letették a földre, majd felemelték, és ezt követően a felek és tanúk a jogügylet létrejöttének megerősítéseként megérintették az oklevelet. A föld(göröngy), a fű, a gyökér és a többi növényi szimbólum alkalmazására már a bíróság előtt került sor; ezeket az oklevélre helyezték az oklevél megírásához használt tollal és tintával együtt.

Felhagyás (sala)

A pozsonyi városi jogkönyv szerint valamely tulajdon megszerzéséhez a jogcímen (szerződés) kívül szükség volt a régi tulajdonos által történő átadásra is, amely „fölhagyással” (sala) történt. A birtokba iktatás eszerint a kesztyű és az ingatlan jószágot megtestesítő föld(göröngy) átadásából és az elhagyásból – az addigi birtokos jószágból való kilépéséből – állt. A kesztyű a dolgok feletti uralmat jelképezte. Az elhagyásra az átadandó ingatlannál került sor jelképesen, később a bíróság előtt lefolytatott „álper” útján az ingatlanba történő beiktatás történhetett a szóban forgó ingatlanon kívül is. A felhagyás tényét feljegyezték a városi könyvekbe.³

Hatalmi felségjelvények alkalmazása

Nagyobb és értékesebb ingatlanok átadásánál valamely hatalmi felségjelvényt, általában a pálcát alkalmazták, főként akkor, ha a bíró előtt kívánták a felek megerősíteni az átruházás tényét. Ilyenkor először az eladónak, majd a vevőnek kellett megérintenie a bírói pálcát. Egy hamburgi jogszokás szerint karddal történt a tulajdon megszerzése. A felek kardjukat – amely egyébként igazságszolgáltatási jelvény is volt – a bíró előtti asztalra dönték, és így kérték a bírói döntést az ingatlan sorsáról.

Adásvételi szerződés megkötésénél megjelenő szimbólumok

Ha a vételi szerződés tárgya egy ház volt, akkor kövek, kavicsok szerepeltek a tulajdon-átruházási ceremóniákon, illetve a szerződéskötés jeleként a

felek egy ivókürtből ittak. Hérodotosz *A görög-perzsa háborúk* című művében olvashatunk az arabok szerződéskötési szokásáról: „Ha két embernek az a szándéka, hogy szerződést köt egymással, oda áll közejük egy harmadik, és egy éles kődarabbal vágást ejt tenyerükön, a hüvelykujjuk mellett. Majd mindketőjük köpenyéből kiszakít egy-egy darabkát, átítatja a vérükkel, rákeni a vért arra a hét kavicsra, amelyet már előzőleg odatettek közéjük, és közben fennhangon idézi tanúnak Dionüszoszt és Uraniát. Végül az a fél, aki a szerződést kezdeményezte, bemutatja barátainak a másik szerződőt... s a barátok elismerik a szerződés érvényességét.”⁴

A középkori Németországban jelképes tulajdon-átruházásnál kalapot, köpenyt és övet is használhattak. A kalappal történő átadás úgy zajlott, hogy az eladó átnyújtotta kalapját a vevőnek, aki abba belenyúlt, majd mindkét fél megérintette a kalap karimáját. Ha a bíróság előtt került sor az átruházásra, akkor először az eladó átadta kalapját a bírónak, majd megérintette azt, vagy karimáján végighúzta az ujját. A bíró ezután háromszor egymás után megkérdezte az eladót, hogy valóban lemond-e tulajdonáról. Az igenlő válaszokat követően az eladó elvette kezét a kalapjáról, utalva ezzel az ingatlan új birtokosnak való átadására.⁵

A 18. század elején a Nagykunságban honos szokás szerint lakóház eladására nem kötöttek írásbeli szerződést, hanem a tulajdonosváltást úgy hozták a közösség tudomására, hogy a házból például egy széket vagy egy párnát kivittek, annak jeléül, hogy ezek tulajdonosa többé már nem az adott ház tulajdonosa.⁶

Debrecenben a vevőnek a kölcsönösen kialakított vételárat valamilyen értékes ajándékkal, pl. gabonával, borral kellett kiegészítenie. Ezt a felajánlást a szerződésbe is belefoglalták. (A szokás a 19. század elejéig fennmaradt.)⁷

Főként a vásári ügyletkötéseknél a kölcsönös fontolgatások és alkudozások után a tenyerbe csapás, a jószág mellé állás vagy a kéznek a jószágra való rátétele fejezte ki a felek közötti megegyezés létrejöttét.⁸

A vételár megfizetéséhez, illetve az adásvétel érvényességéhez fűződő szokás volt az *áldomásívás* (ukkon-pohár, szerpecsenye), amelynek költségeit a vevőnek kellett állnia. A hagyományos szertartás szerint az adásvételi szerződés tanúja – akit a vevő kért fel – felemelt egy borral teli poharat. Ekkor a vevőnek a vételárat le kellett tennie az asztalra, az eladónak pedig fel kellett azt vennie, és ha ezalatt a jelenlévők közül senki sem ellenezte az ügyletet, akkor a pohár felmutatója áldást és szerencsét kívánt a feleknek, megitta a bort, és az üres poharat lefordította.⁹

Az 1700. április 6-án összeírt háromszéki régi szokások szerint csere esetén az „elcserélt marhát” három napon belül még vissza lehetett adni, de a cserétől visszalépő félnek 40 dénárnyi „bosszúpénzt”, azaz bánatpénzt kellett fizetnie, és az áldomás felét is vissza kellett térítenie.¹⁰

A birtokba lépéshez, illetve a birtok elfogadásához kapcsolódó jelképek

Valamely ingatlan vagy ingó dolog elfogadásának, vagy éppen hivatal elfoglalásának is jelképe lehetett a *szék*: az ember leült a székre, „beleült” az ingatlanba, a hivatalba. Középkori ábrázolásokon a szék majdnem mindig háromlábú, ami arra utalt, hogy nincs olyan parányi ingatlan, amelyen egy háromlábú szék¹¹ ne férne el (ha az ingatlan mégis olyan kicsi, hogy a szék nem fogná át, nem is érdemes megvenni). Az új birtokos által az ingatlanra tett háromlábú szék mellé sokszor egy asztal is került, hogy az új birtokos meg tudja vendégelni a birtokba lépésnél jelenlevőket.

Történhetett a birtokba való bevezetés úgy is, hogy a vevőt a bíróság a megvásárolt ingatlanhoz vezette, és ott egy székre ültette. Az új birtokos – hasonlóan a királyhoz – székéren vagy gyalogosan egy ekével körbejárta újonnan szerzett „bírodalmát”.

Szokás volt tüzet gyújtani az új birtokon. Házvászarlásnál a régi tulajdonos eloltotta a tüzet a tűzhegyen, míg az új tulajdonos tüzet rakott. Az eladó jelképesen a piszkavasat is átadhatta a vevőnek.

A birtokba lépést fejezte ki az is, amikor lábát vagy kezét a megszerzett ingatlanra tette az új tulajdonos. Hasonló jelentéssel bírt, ha a vevő kinyitotta, majd becsukta a megvásárolt ház ajtaját, vagy átlépte a küszöböt. Az elkóborolt marhát ugyanígy – kézrátétel-lel – lehetett visszaszerezni.

A birtokbavétel jeleként Magyarországon még a 19. században is szokás volt egy darab földet átadni.

A hűbértartókba történő bevezetés, az investitúra szertartása

Megszabott helyen, lehetőleg pünkösdkor a vazallus megjelent leendő uránál, és tanúk előtt kifejezte azon szándékát, hogy „az ő embere” kíván lenni. Ezután összekulcsolt kezeit a hűbérúr saját kezei közé fogta, kifejezve ezzel a közöttük fennálló alá- és fölérendeltségi viszonyt.

A hűbértartókba történő beiktatás során a dologi jogok átengedése meghatározott külsőségek között zajlott. A hűbérúr valamely, a birtokot jelképező tárgyat nyújtott át a vazallusnak. Ez lehetett egy kisebb pálca vagy az átengedett földre utaló rög vagy a fegyveres szolgálatot kifejező lándzsa, olykor pedig zászló. A zászló akkor szerepelt a ceremónia alkalmával, ha a hűbéres nemcsak ura katonája volt, hanem saját lobogója alatt maga is lovagokat hívhatott egybe.¹²

Jean Ibelin ciprusi jogász és hűbérúr¹³ könyvében a következőképpen írta le a hűbéreskü szertartását: „[...] a hűségesküt tevő férfi vagy nő térdre ereszkedik a királyság főhűbérura előtt, akinek hűségesküt kíván tenni, összekulcsolt kezét annak kezei közé teszi és ezeket mondja:

’Uram az Ön hűbéresévé leszek ezen birtok révén – és itt meg kell neveznie, hogy melyik birtokért teszi a hűségesküt – és ígérem, hogy oltalmazni és védeni fogom minden élő és halandó lény ellen.’

Es az úrnak így kell válaszolnia:

’Én pedig felfogadom Önt Isten hitében és az én hűségembe, jogaim épségben tartása mellett.’

Azután a hűség jeléül szájon csókolja (hűbéresét).¹⁴

A beiktatásnál használt szimbolikus tárgyak között előfordult még hant, fücsomó, tőzegdarab, gally, falevelek, ivókürt, vízzel – illetve, III. Ottó egyik oklevele szerint tengervízzel – töltött korsó, pálca, kés vagy kard is. A birtok feletti hatalmat megtestesítő tárgyat sokszor hozzáerősítették az oklevélhez. A legkorábbi irat, amelyhez faágot csatoltak, 777-ből származik. Az angliai Essexben fekvő Hatfield Regis bencés apátság egy 1135-ben kelt adományleveléhez egy, a beiktatás során kettétört szarunyelű kés van hárfahúrokkal hozzáerősítve.¹⁵

A megadományozott vazallus viszontajándékot adott urának, amely általában díszesen felszerszámozott ló vagy fegyver lehetett.

Dénárdobás

Rabszolgát felszabadítani a „király előtt” vagy az „egyház előtt” lehetett. A „király előtti” felszabadítás ún. dénárdobással történt: a rabszolga a királyi tisztviselő előtt egy dénárt nyújtott át urának, aki a rabszolga kezét megragadva a háta mögé dobta a dénárt.¹⁶ A felszabadított rabszolga nem vált teljesen szabaddá, továbbra is ura, illetve az egyház szolgálataiban maradt.

A birtokból való kizárás rituáléja

A száli frankok törvénykönyve, a *Lex Salica* (5. század) a következő eljárás¹⁷ alkalmazását rendelte el azon gonosztevők birtokból való kizárására, akik megöltek valakit, és nem fizettek vérdíjat a sértett rokonainak:

„Ha valaki embert ölt, és egész vagyona árán sem tudja megfizetni azt, amit ezért a törvény követel,¹⁸ 12 társával együtt meg kell esküdnie, hogy sem a föld színén, sem a föld alatt nincs már semmije, amit még odaadhatna. Azután menjen be a házába, és annak négy sarkából vegyen a kezébe földet, álljon a küszöbre úgy, hogy a ház belseje felé tekintsen, bal kezéből a válla fölött dobjon arra, aki legközelebbi rokon. Ha pedig atyja és testvérei már fizettek (de nem eleget), akkor más rokonai következnek a földdobásban: három legközelebbi rokona anyai és apai ágról. Azután pedig ingben, öv nélkül, mezítláb, bottal (fehér pálccával¹⁹) a kezében ugorja át a sövényt, és a jóvátételből, ami még fennmaradt, olyan arányban, ahogyan a törvény megállapítja, fizesse ama három (az anyai ágról), és hasonlóképpen cselekedjék az a

három is, aki apai ágról következik. Ha pedig akár-melyik annyira szegény lenne, hogy nem tudná meg-fizetni a ráső adósságrészt, az a rokon következék a földdobásban, akinek több van, és a törvény szerint az fizessen. Ha még annak sem lenne annyija, amiből az egészet kifizethetné, a gyilkosság elkövetőjét az, akinek a vérdíjjal tartozik, állítsa a törvénykező gyű-lés elé, és négy egymás után következő gyűlés idejére adjon neki további hitelt. De ha ekkor sem lenne sen-ki, aki annyit hitelezne neki, hogy fizethessen, és így magát megválthassa, életével bűnhődjön.²⁰

Az elkobzást és a lefoglalást jelképező cselekmények

A középkorban jelent meg jogi szimbólumként a *szalmacsutka*, amelyet valamely ház vagy egyéb in-gatlan bírói lefoglalásának jelképeként használtak. A szalmacsutka eredetileg a német városokban a vásári béke jele volt, illetve a keresztutak találkozásánál helyezték el, hogy távol tartsák az ártó szellemeket.

Német területeken a lefoglalásnál a kereszt és a király kesztyűje is megtalálható. Ha valamely házat adósság fejében bírói úton elkobozták, akkor a po-roszló az ajtófélfából kivágott egy forgácsot, és ezt jelképesen átadta az új tulajdonosnak.

A 18. századig előfordulhatott az is, hogy a bírói elkobzás alá eső házat cölöpökkel barikádolták el.

A polgári perben megjelenő szertartás – a visszaűzés

Magyarországon a *kard* a polgári per perorvos-lati szakaszában is szerepet kapott. A perorvoslatok egyik fajtája a visszaűzés (*repulsio*) volt, amely azt jelentette, hogy a pervesztes fél erőszak szimbolikus alkalmazásával megakadályozta a pernyertes felet a bírói ítélet végrehajtásában. Az 1500:19. tc. „a perle-kedőket fenyegető veszély elhárítására” úgy rendel-kezett, hogy „a visszaűzések [...] egyedül szablyá-nak vagy kihúzott kardnak a mutatóásával, [...] csakis egyszer és ne többször történhessenek.” A *Hármas-könyv* a *repulsio*ra használható „eszközök” sorát bő-vítette: „akár szablyának vagy kardnak kihúzásával, akár botnak vagy buzogánynak felmutatásával, akár emberek sokaságával vagy pusztán fenyegetéssel és ijesztéssel zavarják meg valamely bírói meghagyás végrehajtását és gátolják annak foganatosítását: ezt mindenkor visszaűzésnek tekintjük.”²¹

A családjogban előforduló jelképek és rituálék

Az atyai hatalom jelképei

A germán jogban az atyai hatalom (*mundium*) szimbóluma elsősorban a *lándzsa* és a *kard* volt, de

bármilyen *fegyver* megtestesíthette azt.²² Valamely jog védelmezése, illetve valamely jog megszegése esetén annak megtorlása csak fegyverrel volt lehetsé-ges a kora középkorban. Mivel fegyverképeséggel csak a férfiak rendelkeztek, a nők és a gyermekek a férj, illetve az apa fegyverjoga (atyai hatalma) alá tar-toztak. A családfő halála után a család irányítása nem az özvegyre, hanem a fegyverképes fiúra szállt, aki a fiatalabb, különösen a leánytestvérek felett gyakorol-ta a hatalmat.

A családtagok rangja kifejezésre jutott abban is, hogy valamely ünnepélyes eseményen milyen sor-rendben vonultak fel. A nők mentek elől, a férfiak pedig utánuk, méghozzá oly módon, hogy a sort a leánygyermek nyitották meg, akiket az anya kö-vetett, majd az apa következett, és a sort a fiúgyer-mekek zárták. E sorrend szimbolikája bizonytalan. Jacob Grimm szerint azért a leánygyermekek men-tek elől, mert férjhezmenetelükkel kikerültek a szűk családból és a háztartásból. A fiúgyermekre szállt az apa hatalma és oltalmazó ereje, ők vitték tovább az atyai hatalmat, és rendszerint tovább maradtak a háztartásban, mint az apa.²³

Az újszülött befogadása a családba

Már a korai időkben találunk utalást arra, hogy az atyai hatalom arra is kiterjedhetett, hogy az apa dön-tött arról, hogy az újszülött a családban maradhatott-e vagy sem. A csecsemő életképesége természetesen kiderült első megnyilvánulásaiból, ám az életképes-ség nem jelentette automatikusan az élethez való jo-got is. Ez utóbbit csak akkor kapta meg, ha az apa az újszülöttet felemelte, átkarolta, a térdére vagy az ölébe vette.²⁴

A magyar szokások szerint a családba történő be-fogadás jeléül az apa az újszülöttet bebugyolálta a ködmönébe. Gyakori volt az is, hogy a bába a gyer-meket letette a földre az apa elé, ő pedig ölébe vette, és a kalapját egy pillanatra a fejére tette. Magyaror-szági szlovák családoknál a keresztanya a földre tette a gyermeket, és azt mondta: „Most vegye fel az, aki a legjobban szereti.” Fel is vette a gyermeket az apa. Kalotaszegen az apa egyszerűen magasba emelte az újszülöttet, amely szintén az elismerésre utalt.²⁵

Örökbefogadás

A germán jogban az örökbefogadást szimbolizálta a – jobbára negatív jelképként számon tartott – *haj-lenyírás*. Paráznak megszegényítésére szolgálhatott a hajlenyírás büntetése, illetve a kivégzésre váró elítélt haját nyírták le. Az örökbefogadásnál azonban egé-szen speciális helyet töltött be, és tulajdonképpen az alávetést szimbolizálta. Sokáig ugyanis csak az atya joga volt a gyermek hajának levágása, amely örökbe-fogadáskor a gyermekké fogadást juttatta kifejezésre. A gótoknál, a frankoknál és a langobárdoknál a hajle-nyírást a szakáll lenyírása helyettesítette.²⁶

Egy észak-német szokás szerint az apa, valamely általa kiválasztott ünnepélyes alkalommal levágatott egy hároméves ökröt, amelynek bőréből cipőt készített. A cipőt először az apa húzta fel, majd az lépett bele, akit örökbe kívánt fogadni, majd a többi gyermeke és örököse, végül pedig a többi rokon húzta fel.²⁷

A gyermek örökbefogadására sor kerülhetett köpenyvel való betakarás vagy leterítés útján is, hiszen a köpeny az oltalom és a kegyelem jelképe. A német jogban az ily módon törvényesített gyermekeket „Mantelkind”-nek hívták.²⁸

Családi, rokoni kötelék felbontása

Az 5. században a száli frankok törvénykönyve (Lex Salica) részletesen leírta a *pálcatorés* rituáléját, amelyet a nemzetségtől elszakadni kívánó fél nyilvánosan hajtott végre: „A törvénykező gyűlésben járuljon a thunginus elé, és ott három égerfa vesszőt törjön össze a feje felett, a darabokat a gyűlés helyén négyfelé szórja szét és jelentse ki, hogy lemond az esküsegítségéről, az örökösödésről és mindarról, ami őt nemzetségéhez kapcsolja. És ha ezután bármelyik rokonát meggyilkolják, őrá sem az örökség, sem a jóvátétel nem tartozik. Öröksége a fiscust illeti.”²⁹

A nemzetségről lemondó személy azzal, hogy éppen négyfelé szórja szét a pálcadarabokat, arra utal, hogy elhagyja az addig lakóhelyeül szolgáló ház négy falát.

A házasságkötéssel kapcsolatos szokások

Kisasszonylátás

A leánynéző „kisasszonylátásra” egy idősebb férfi rokona kíséretében érkezett a lányos házhoz, rendszerint vacsorára. A legényt és a leányt egymással szemben ültették az asztalhoz. Vacsora után tánc következett, majd a leánynéző hazament. Ha e „szembentétel” alatt a fiatalok megtetszettek egymásnak, sor kerülhetett a megkérésre.³⁰

Erdélyben a leánynézőnek a vacsoránál tojást adtak, és azt „szégyen nélkül” kellett megennie. „Ez pediglen három szégyent követett el: első volt, ha híg tojást kemény, vagy keményt híg gyanánt tört meg; második, ha sózásnál kifolyatta; harmadik, ha több vagy kevesebb kenyeret metélt fel, mint kellett.”³¹

Megkérés

A népszokások szerint az eljegyzést megelőzte a megkérés és a kézfogó. A megkérés tulajdonképpen egy ajánlattétel, amely a fiú házasságkötési szándékát fejezte ki. A leány vagy szülei az ajánlattételre sokféle módon válaszolhattak. Ha az ügyet jól készítették elő, a megkérés csak formáság volt. A leány pozitív válasza egyben a szülői beleegyezést is jelentette. Ha az előkészítés nem körültekintően történt, akkor a

szülők gondolkodási időt kértek, illetve tapintatosan a kérő tudomására hozták az elutasító választ („még fejletlen a leány”, „másnak szántuk”).

A Bakony környékén a legény a lányos háznál „felejtette” a szűrét. Ha visszatért a szűrét a ház elé kifüggesztve találta, azaz „kitették a szűrét”, ildomosabb volt más menyecske után néznie.³² Komárom környékén a leánykérés időpontjára a rokonság köréből is hívtak vendégeket. „A leány szülei hosszú padra ültetik a kérőt, az érkező vendégeket pedig melléje, mindaddig, míg csak ülőhely van rajta, ezután már ha vendég érkezik, s a kérő kedves a háznál, a vendégnek új padot mutatnak, de ha a legény nem kedves, akkor azt az új vendéggel kinyomatják helyéből.”³³ Szegeden a leány beleegyezését jelentette, ha egy piros kendőt adott át a kérőnek. Egerben két pohár bort tölthettek, és ha a legénnyel együtt ivott a leány, kedvére való volt a fiú. Somogyban a kitarást értékelték: itt hétszer³⁴ kellett a leányt megkérni, hogy igenlő választ adjon. Komáromban mindig csak a megkérést követő nap estéjén kapott választ a legény. A leány felkereste őt, és ha mákos rétesel és borral kínálta, akkor elkezdheték a készülődést az esküvőre. Gömör megyében azt a megkérést tartották „díszesnek”, amely „mellett egy szál gyertya elég”, míg a leányt kiadták.

Kézfogó

A megkérést követően kerülhetett sor a kézfogóra. A kézfogáskor a fiú és a leány ígéretet tett arra, hogy egymással házasságra fognak lépni. E döntő jelentőségű esemény előtt, a szülők újra megkérdezték a leánytól, hogy van-e kedve feleségül menni az illető ifjúhoz. A kézfogás szertartása abból állt, hogy „az legény szép gyengén az kezinek első ujjai végével megütötte az leányasszony keze ujjainak végét”.³⁵ A kézfogó önmagában még nem siettetta a házasságot.

Eljegyzés

Az eljegyzés tulajdonképpen házassági ígéret, amikor is a férfi és a nő egymásnak kölcsönös ígéretet tesz arra, hogy utóbb egymással házasságot fognak kötni.

A kánonjog szabályaihoz igazodva érvényes eljegyzést csak a 7. életévét betöltött fiú és leány köthetett, aki nem volt „eszелős”, tébolyodott vagy részeg. E szabály gyakorlati betartása, illetve megtartásának igazolása gyakran akadályba ütközött, hiszen hosszú ideig még nem volt sem egyházi, sem állami anyakönyvezés, vagy más olyan feljegyzés, amelyből az eljegyzésre készülő felek életkorát biztosan meg lehetett volna állapítani.

Az eljegyzés megkötését bizonyos erkölcsi érvényességi kötelekeztől is függővé tették. Így nem köthetett érvényesen eljegyzést az a fél, aki egyidejűleg másnak is jegyességet ígért, illetve az a házasság, aki a házasság fennállása alatt ígért harmadik személynek jegyességet.

A kánonjog megkívánta azt is, hogy a jegyesek belegezése valódi, komolyan meggondolt és szabad legyen, valamint határozott személyre kellett irányulnia.

Az eljegyzés megkötésének különös módjával találkozunk a 19. században. A török időkből származó zombori *leányvásár* sok esetben eljegyzéssel is végződhetett: „A leányvásár... évenként október 2-ik vasárnapján szokott tartatni. A mondott vasárnapon a város alsóbb osztályú, mindkét nembeli fiatalsága bizonyos helyen összejön. Rövid társalgás után először kisebb csoportokban kerekednek táncra, később pedig egy egész nagy kört vagy kólót képeznek. A kör közepén több dudás foglal helyet. Tánc közben a házasulandó legények szülei vagy közelebbi rokoni megjelennek, s a kóló közepére menvén, ott fiaik számára egy-egy hajadont szemelve ki, azt egy alma³⁶ átadása által, melybe ezüstpénz vagy bankó van téve, fiaik leendő nejeül eljegyzik. Ha a hajadon az almát elfogadja, az eljegyzés megtörtént, s a gyűrűváltás vagy ugyanazon vagy legközelebbi napon ünnepélyesen megtartatik. Ha pedig a lány az almát visszautasítja, az annyit jelent, hogy neki a legény sem kell.”³⁷

A germán jogban az eljegyzés alkalmával a menyasszony rendszerint egy pálcát tört össze feje felett. A pálcátörés rituáléja utalt arra, hogy a menyasszony szakított saját családjával, nemzetségével, és vőlegénye családjába lépett.³⁸

Macskazene

A 19. század eleje óta volt szokásban Békés és Hajdú-Bihar megyében, valamint Erdély egyes részein az ún. macskazene, csatragolás, kikolompolás vagy didergés. Egy, főleg fiatalokból álló csoport elment a házasúrtól elhagyó, de utóbb a házassági életközösséget visszaállító asszonyhoz, ritkábban férfihez. A ház előtt macskazene (éneklés, dúdolás stb.) kíséretében és házasságkötést imitáló szertartások között kigúnyolták, megszegényítették az elhagyót. Másutt

ugyancsak macskazenével bűnhődött, aki elhunyt házastársa gyászidejének lejártá előtt „összeállt mással”, vagy az, aki megcsalta a házasúrt, vagy más faluból választott magának férjet. Macskazenére ítéltettek azok a szülők is, akik a házasságkötéstől számított egy év elteltével sem adták ki leányuk hozományát.³⁹

Vas megyében a rosszul élő házaspárt tették csúffá úgy, hogy az udvarukban vagy a csűrben lévő szekeret egy kis csoport darabokra szétszedte, majd felhordta a tetőre, ahol újra összerakták. A kigúnyolt férjnek gyorsan le kellett onnan hoznia, nehogy „csúfságban” maradjon.⁴⁰

Tuskóhúzás

Csúfot üztek sok helyen a férjhez nem ment leányból is. Megszegényítésül a lány házában ajtaja elé egy nagy tuskót raktak, hogy ne tudjon a házból kimenni. Göcsejben például szokás volt a disznóvályú húzása is: a vályú kötelét a leány derekára tekerték, és a legények közül egy ostorral hajtotta a kigúnyolt leányt. Húshagyó kedd estéjén kerülhetett sor a babfazékdobásra, amikor is a férjhez nem ment leány házában udvarára üres fazekakat, kondérokot dobáltak.⁴¹

Az örökléshez kapcsolódó szertartás

Kolozsvár 1603. évi statútumában olvashatunk az asztalterítés szokásáról, amelyet az osztályra bocsátásnál alkalmaztak: „Legh először az asztalra szőnyeget tegyen, arra egy abroszt tericzen, melyre az ide ala megh irt joknak (javaknak) sem az jobbikat sem az Roszabbikat, hanem az középszerűket rakják, úgy mint egy kannát, egy Talat, egy tangyert, egy ezüst poharat, egy ezüst kalant, egy kendőt, egy vankost, egy Derekalat, ket lepedőt, egy Paplant. Eo maga az Eozvegy asszony az mindennapi viselő ruhájában leven, mellyek mindenestől minden resze küvül, az Asszonnak jutnak.”⁴²

Jegyzetek

¹ Puetzfeld, Carl: *Deutsche Rechtssymbolik* (Berlin, 1936, 83. p.)

² A középkori német jogban a valamely vagyontárgy feletti „hatalmat” a „gewere” jelentette, amely a kesztyű által védett kézre vezethető vissza.

³ Dr. Király János: *Pozsony város joga a középkorban* (Budapest, 1894, 128–129. p.)

⁴ Hérodotosz: *A görög-perzsa háborúk*, III. könyv, 8. (Budapest, 1989, 193. p.)

⁵ Puetzfeld: i. m., 84. p.

⁶ Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások* (Budapest, 2003, 531. p.)

⁷ Tárkány Szücs: i. m., 531. p.

⁸ Tárkány Szücs: i. m., 675. p.

⁹ Tárkány Szücs: i. m., 531–532. p.

¹⁰ *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium – A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Szerk.: Kolosváry Sándor, Óvári Kelemen (Budapest, 1885–1904, I. köt., 112. p.)

¹¹ Babérkoszorúval övezett háromlábú széken ábrázolják Püthiát, a jövőmondó papnőt Delphoiban, aki babérleveleket rágott szét.

¹² Bloch, Marc: *A feudális társadalom* (Budapest, 2002, 195. p.)

¹³ Jean Ibelin könyve a jeruzsálemi és ciprusi királyságban érvényben lévő jogszokásokat foglalta egybe. A Jeruzsálemi Királyságban az észak-francia jogszokásokat ültették át.

¹⁴ *Középkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény*. Szerk. Sz. Jónás Ilona (Budapest, 1999, 200. p.)

¹⁵ Hofer Tamás: *A birtokba iktatás, ajándékozás középkori ritusai és a fehérlő-monda*. In: *Magyarok Kelet és Nyugat között – A nemzet tudat változó jelképei*. Szerk. Hofer Tamás (Budapest, 1996, 62. p.)

¹⁶ Katus László: *A középkor története* (Budapest, 2000, 110. p.)

¹⁷ Az eljárás eredeti elnevezése „de chreme cruda” volt, amely a tiszta földre, tiszta (gyógy)növényre utal.

¹⁸ azaz a vérdíját

¹⁹ Puetzfeld: i. m., 88. p. A pálcát koldusként vagy békét veszítő elítéltként jeleníti meg a gonosztevőt.

²⁰ *Középkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény*. Szerk. Sz. Jónás Ilona (Budapest, 1999, 110. p.)

²¹ *Hármaskönyv*, II. rész, 74. cím, 7. §

²² Puetzfeld: i. m., 51. p.

²³ Puetzfeld: i. m., 52. p.

²⁴ Puetzfeld: i. m., 53. p.

²⁵ Tárkány Szűcs: i. m., 127–128. p.

²⁶ Puetzfeld: i. m., 55. p.

²⁷ Puetzfeld: i. m., 55–56. p.

²⁸ Lindig, Annemarie: *Der Mantel als lebenswichtiger Gegenstand des menschlichen Alltags in rechtlichen Regelungen (bis ca. 1800)*. II. (Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde, 16. Zürich, 174. p.)

²⁹ *Középkori egyetemes történelmi szöveggyűjtemény*. Szerk. Sz. Jónás Ilona (Budapest, 1999, 110. p.)

³⁰ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. kötet (Budapest, 1986, 143. p.)

³¹ Részó Ensel Sándor: *Magyarországi népszokások* (Budapest, 2000, 133. p.)

³² Részó Ensel: i. m., 62. p.

³³ Részó Ensel: i. m., 62. p.

³⁴ A sváb szokásjog szerint a vőlegény hét kesztyűt, valamint egy kalapot, egy gyűrűt és egy köpenyt adott a menyasz-

szonynak. Hét kesztyű: hétszer nyilvánította ki a vőlegény a házassággal kapcsolatos kötelezettségeit (Puetzfeld: i. m., 67. p.)

³⁵ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* (Budapest, 1987, 79. p.)

³⁶ A görög mitológiában Gaia, a földistennő a termékenység jelképeként almát ajándékozott Hérának, amikor egybekelt Zeusszal. Athénban szokás volt, hogy az ifjú házask a nászszobába lépve megfelezték és megették egy almát. Rómában a Juno kezében tartott gránátalma a házasság szimbóluma volt. A fa tűzpiros, illatos virágai miatt is a bő terméssel megáldott szerelem és házasság jelképeként számított. A menyasszonyok ágaiból font koszorút viseltek. (Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996, 18., 133–134. p.)

³⁷ Részó Ensel: i. m., 345. p.

³⁸ Puetzfeld: i. m., 66. p.

³⁹ Tárkány Szűcs: i. m., 790. p.

⁴⁰ Tárkány Szűcs: i. m., 791. p.

⁴¹ Tárkány Szűcs: i. m., 791. p.

⁴² C.S. I. kötet, 258. p.

Homoki-Nagy Mária

A beiktatás

A végrehajtandók végrehajtására határnapul f. évi május 1st napja a kaszaperegi pusztának azon részére, hol a Hosszú Antal és Lukács Gergely volt haszonbérlok haszonbéres osztályaik kezdődnek, az ún. aradi országúthoz, általam kitűzetvén. Ezen határnapnak bekövetkeztével a most legközelebb érintett s általam kijelölt helyre Lőrincz István orosházi bíró, Szász András esküdt, mint általam meghívottakkal együtt személyesen kimentem, s ott e következőknek jelesen: Mály Guido úrnak, mint a... Kállay urak törvényesen vallott ügyvédjének, Majthényi Flórián úrnak, mint nyertes alperesnek, Kállay Rudolf úr családi javak igazgatója, Vasas András komlói bíró, Lászik András törvénybíró, Beliczay Antal, Farkas Pál, számos komlói lakosok jelenlétekben... a tisztelt első bíróság által hozott ítéletet a ... törvényszéki helybenhagyó ítélettel együtt szokottan kihirdetvén... majd Majthényi Flórián urat mint a kérdéses *kaszaperegi puszta birtoknak új haszonbérlojét... az ott közel helyezett vetésbe bevezetvén*, neki az egész Kaszaperegi puszta birtokot... a haszonbérleti szerződés világos értelméhez képest haszonbéres használatba valósággal, s *egy darab földnek kezébe adásával* is bíróilag által adtam;... Kállay Rudolf úr, a családi javak igazgatója, mint a szó alatti puszta birtok tulajdonos nemzetség képviselője, ... a szerződési pontok betöltésének indokából, a puszta birtokot egy darab rög felvételével haszonbérlo úr kezébe való átadásával tetteg haszonbéres birtokába bocsájtani el nem mulasztotta.”¹

Ezt a jelentést 1851-ben az orosházi járásbíróóság által kiküldött szolgabíró tette, amikor az új haszon-

bérloát a tulajdonos engedélyével bevezette a haszonbérlet tárgyát képező uradalomba. Hasonló jelentésekkel a hiteleshelyek felállítását követően, a 14. századtól kezdve bármikor találkozhatunk.

A rendi korszak tulajdon- és birtokviszonyainak elemzése egyértelművé teszi, hogy a római jogi értelemben használt tulajdon, mint abszolút jog, nem ismert. A kötött tulajdoni viszonyoknak köszönhetően ősi birtok esetében az adott nemzetség egészét, adománybirtoknál a királyt kellett tulajdonosnak tekinteni, miközben az ingatlan jószágot éppen kezében tartó birtokos valójában tulajdonosi jogokat gyakorolt. Dogmatikai szempontból a tulajdon sajátosságainak meghatározása és elemzése a rendi vagyong jog esetében rendkívül nehéz. Nem véletlen, hogy a szakirodalom nem tulajdonról, hanem birtokról, birtoklásról beszél. A korabeli bírói joggyakorlat pedig elsődlegesen a birtokban ülöt részesítette birtokvédelemben, még olyan áron is, hogy érvényesülni engedte az ősi „vim vi repellere” elvét. Sőt kialakította a *sommás birtokper* gyakorlatát. Ez azt jelentette, hogy az a birtokos, akit erőszakkal kivetettek a birtokból, szóbeli per keretében, ha bizonyította birtoklása tényét és az ellene alkalmazott erőszakot, akkor visszahelyezték a birtokba, függetlenül attól, hogy a birtokos jó- vagy rosszhiszeműségét vizsgálták volna. Ha az erősebb joggal bíró tulajdonos mégis birtokon belülre szeretett volna kerülni, kénytelen volt hosszadalmas írásbeli pert kezdeményezni, s abban bizonyítani erősebb jogát.

Ez a gyakorlat veti fel azt a kérdést, hogy miképpen lehetett egy ingatlan jószág birtokába lépni?

Elég volt-e a birtoklás jogcímét megszerezni, vagy más feltételeket is teljesíteni kellett ahhoz, hogy valaki egy ingatlan jószág tulajdonjogát megszerezze?

A birtokba lépés szabályait az adománybirtok megszerzésénél tapasztalhatjuk meg először, bár meg kell jegyeznünk, nemcsak a megadományozottat kellett a

birtokba vezetéssel valóságos „tulajdonossá” tenni. Az örökbevallással szerzett ingatlanjóságokba és az időleges bevallásoknál a hitelezőt, a bérliőt szintén be kellett iktatni a birtokba.

Miközben Szent István és Könyves Kálmán törvényeiből csak arról szerzünk tudomást, hogy a királynak és az országnak tett jószolgáltatásokért az uralkodó birtokot adományozhatott híveinek, amelyet Kálmán királyunk rendelkezésének megfelelően kizárólag a megadományozott fiú leszármazottai örökölhettek.

I., Nagy Lajos király 1351. évi decretumában már utalást tett arra, hogy ha a megadományozott beiktatásakor valaki ennek ellentmondott, akkor kizárólag saját nevében pereskedhetett. Kérhette az ellentmondás okának igazolását. „Ha pedig birtokot vagy birtokokat adományoztunk valakinek, ez a neki adományozott birtokot vagy birtokokat foglalja el a maga részére és a mondott *birtokba való* iktatáskor jelentkező ellentmondókkal ne a mi nevünkben, hanem az ő saját nevében perlekedjék.”²

Luxemburgi Zsigmond volt az első, aki decretumában már nemcsak a birtokba iktatást rendelte el, hanem annak idejét is meghatározta, s ezáltal a bevezetés eljárási szabályaira is utalást tett. „Ha híveink közül bárki is, felségünktől akármilyen módon hűtleneink birtokait nyerte el vagy kérte fel és magát lanyhaságból vagy restségből a mi emberünk vagy a káptalan vagy convent emberei útján, a mint ez szokásos, a törvényes időn belül, vagyis *egy év forgása alatt*, e neki adományozott birtokokba be nem iktatta, arra nézve okmánylevelének ereje elvész, és maguk a birtokok ismét legott királyi kezünkre fognak visszaszállani; vagy az ilyen esetben legalább azok részére kell azokat visszaadni, a kik fejének és birtokainak megkegyelmeztünk.”³

Ez a törvényhely több szempontból is fontos a birtokjog megszerzése szempontjából. Ha összevetjük az 1351. évi decretum rendelkezését a Zsigmond által előírt paranccsal, akkor figyelemmel lehet kísérni az ún. *peres adomány* kialakulásának folyamatát. Ezen adományozási forma szerint az uralkodónak lehetősége nyílt arra is, hogy a királyi kincstárra még ténylegesen vissza nem szállt birtokot is eladományozhassa.

Luxemburgi Zsigmond a hűtlenségbe esett személy vagyonának elidegenítéséről tett említést, bár a magszakadás esetén visszaháramlott birtokot is eladományozhatta az uralkodó. De a hűtlenség tényét csak jogerős bírói ítéletben mondhatták ki, miközben az, aki birtokot szeretett volna szerezni, már e jogerős ítélet megszületése előtt is felhívhatta az uralkodó figyelmét az elkövetett cselekményre. Ez azt eredményezte, hogy a hűtlenséggel megvádolt személy még birtokos volt, amikor valaki ugyanezt a birtokot adománybirtokként kérhette a királytól. Ha a bevezetéskor a valóságos birtokos ennek ellentmondott, az adományt kérő, az 1351. évi decretum rendelkezésének megfelelően a maga nevében ellentmondás okát kérő pert indított. Ebben a perben ezután vagy be tud-

ta bizonyítani az általa állított hűtlenség tényét vagy nem. Ez utóbbi esetben, mivel alaptalanul vádolt meg valakit az egyik legsúlyosabb bűncselekmény elkövetésével, az általa felkért birtok örökbecsű értékében marasztalták. Ezzel igyekeztek uralkodóink visszatartani az ingatlan jóságokat megszerezni vágyókat az alaptalan vádaskodásoktól. (Több századdal későbbi esetek bizonyítják, hogy mégsem bírt elég visszatartó erővel. Az 1830. évi magánjogi törvényjavaslatok tárgyalásakor többen, különösen Deák Ferenc, épp ezt a gyakorlatot szerették volna véglegesen megszüntetni.)⁴

A peres adomány kialakulása mellett e két törvényhelyet figyelve, nyomon követhetjük a bevezetés eljárási szabályainak a kialakulását is. Itt került törvényi rögzítésre, hogy a „szokásos” módon, azaz a kialakult gyakorlat szerint a birtokba iktatást elrendelő bírói parancsban neveztek meg több királyi embert, akik közül egynek kellett a hiteleshelyi ember közreműködésével az adománylevelé kiállításától számított egy éven belül a birtokba iktatást végrehajtani. Ellenkező esetben az adományozás hatálya megszűnt, és a birtok ismét eladományozhatóvá vált. A birtokba iktatási parancs hatálya attól függött, hogy az uralkodó vagy az ország valamely nagybírája állította-e ki. Az első esetben egy év, míg az utóbbi esetben hatvan nap állt a megadományozott rendelkezésére, hogy az iktatást végrehajtsa.

Ez a törvényhely erősíti meg azt a kialakult gyakorlatot, hogy a bevezetést mindig egy királyi ember és a birtok fekvése szerint illetékes hiteleshely által kiküldött hiteleshelyi ember végezte el az iktatást. Erre a király, illetve az ország valamely nagybírója adott parancsot.⁵

Uralkodóink ettől kezdve a bevezetésre vonatkozó bírói parancsban nevezték meg azokat a királyi embereket, akik az adott vármegyében birtokkal rendelkeztek, s akik közül ki kellett választani az eljáró királyi embert.

A birtokba iktatás rendszerint együtt járt az adott birtok határainak bejárásával. Ekkor kellett a birtok határait pontosan rögzíteni, amennyiben szükségessé vált, a határjeleket kijavítani vagy éppen újat állítani. Csak abba az ingatlan jóságba lehetett valakit bevezetni, amely birtoknak a pontos határait is ismerték.

A *határjárás* szorosan összefüggött a beiktatással, és ugyancsak lényeges formai eleme volt a birtokszerzésnek. Nem lévén telekkönyv, ezek a határjárás leírások rögzítették egy-egy birtok pontos fekvését, a szomszédokat, a határosokat, azaz mindazokat, akiket a bevezetéshez meg kellett hívni.

„Károly király Péter fia András kérésére érdemes szolgálatai jutalmául örök jogon neki adományozza... a birtokot, miután... a szóban forgó birtok mint örökös nélkül meghalt ember földje, valóban adományozói jogkörébe tartozik, s hogy a határjárást és az iktatást a kijelölt Benedek fia: Mihály, illetve Kupa-i Luka királyi emberek közül az utóbbi végrehajtotta, mégpedig ellentmondás nélkül.”⁶

A hiteleshelyek megszervezésével állandósult az a gyakorlat, amely már nem elégedett meg a birtok határainak leírásával és az eljáró királyi ember megnevezésével, hanem kialakította azt a gyakorlatot, amely a határjárás mellett a másik fontos alaki feltétele lett a birtokszerezésnek, azaz a birtokba iktatást. Ekkor vált egyértelművé az az eljárási forma, amelyben az új tulajdonost, birtokost a szó szoros értelmében beleptették a birtokba, s a kezébe adott földröggel jelezték az ingatlan jószág tényleges birtokbavételét.⁷

Zsigmond decretumát követően ismét a szokásjog alakította a szabályokat, majd I. Mátyás nagyobb decretumában rögzítette az eljárási szabályokat: „mindenik vármegyében köteles az ispán a nemesek közönségével együtt a tehetősebb és személyesen ott lakó nemesek közül, a vármegye szükségéhez képest tizet vagy tizenkettőt vagy nyolcat... kiválasztani, és csak ezeknek kell és szabad a káptalan vagy a konvent bizonyosságával tanuvallatások, perbehívások, iktatások és egyéb végrehajtások eszközzésére kimenni, akik is kötelesek ezt a terhet egy egész éven keresztül elviseelni.

Mihelyt pedig megválasztják, ők is tartoznak a törvényszék színén esküt tenni éppúgy, mint a káptalanok és a konventek választottjai.

Mikor valamelyik végrehajtásról visszatérnek, akkor, valamint a káptalan vagy konventben, úgy ők is kötelesek és tartoznak esküt tenni, hogy azt, amit láttak, cselekedtek, hallottak, megtudtak és végrehajtottak, annak rendje szerint fogják megvallani.

Akikre pedig közülük rábizonyul, hogy bármely okból valamely csalárdságot követtek el, azokat becsület- és emberség vesztettnek kell tekinteni. Többé soha, sem bíróság előtt, sem azon kívül semmi dologban sem tehetnek bizonyosságot.⁸

Ezek a törvényi rendelkezések elősegítették, hogy állandósuljanak a bírói gyakorlat által kialakított eljárási formák, amelyek végül Werbőczy korára rögzültek. Ennek köszönhető, hogy Werbőczy már a kialakult és megszilárdult szabályokat rögzítette, amelyek ezt követően évszázadokra meghatározták a birtokszerezés alaki feltételeit.⁹ Bár a bevezetés szabályait Werbőczy a korabeli törvényhelyeken előírt szabályoknak megfelelően a király által történt adománybirtokhoz kapcsolja,¹⁰ ugyanakkor már jelzi, hogy a beiktatásra bármilyen jogcímen szerzett birtokjog érvényesítéséhez szükség volt. „Bármely fekvő jószág és birtokjog iránt idegenek és kívül állók között, akármilyen módon történt örökbevallást pedig, sőt még azt is, amely ötven forinton felüli zálog címén keletkezett vagy történt, egy év forgása alatt törvényes iktatással szokás és kell megerősíteni.” (HK. I. 63.)

Itt utalt először Werbőczy arra, hogy nemcsak tulajdonjog szerzése esetében, hanem időleges birtokjog megszerzésénél is érvényességi feltételként követelték meg az egy éven belül végrehajtott bevezetést.

A Mohács előtt kor joggyakorlatát összegezve azt mondhatjuk, hogy egy ingatlan „tulajdon jogának”

megszerzéséhez elengedhetetlen formális kellék volt az iktatás tényleges gyakorlata. Ezt egy királyi ember, akit az adott vármegye birtokos nemesei közül jelölt meg az uralkodó, valamint az illetékes hiteles hely által kiküldött hiteleshelyi ember végezte. Lényeges feltételként érvényesült, hogy minden birtokrészbe külön-külön végre kellett hajtani a bevezetést, a szomszédok és a határosok jelenlétében. „Mivel azonban Mátyás betegsége miatt ez alkalommal Nog Iwan, Moogh és Gyurgy birtokok bejárásánál nem tudott jelen lenni, az uralkodó újabb utasítására – amely szerint a mondott királyi ember az egri káptalan tanúsága alatt Nogywan, Moogh és Gyurgy birtokokat a szomszédok összehívásával járja be, ahol szükséges, emeljen új határjeleket a régiékhöz mellé, iktassa ezeket Istvánnak, ha nincs ellentmondás.”¹¹

Mintegy ötszáz évvel később a következő iktatási jelentést olvashatjuk: „1854. szeptember 3-án midőn a mérnök a kimérési munkálatot befejezte a megnevezett Tótkomlói esküdtek mint meghívott tanúk a kaszaperegi puszán Kállay Miklós illetőségéből Lukács Gergely részére kihasítottatni rendelt s bevezetésem után Németh Károly által kimért földterületen megjelentem s a kimért részt a mérnök által elkészített s ide mellékelte térkép szerént, a megbízás értelmében Lukács Gergelynek birtokába, Lukács Antal h. ügyvéd megbízottja által forma szerint bevezetésen tettelemesen átadtam.”¹²

A tulajdonjognak és a birtokjognak a megszerzéséhez a 16. századra kialakult szabályok szerint elengedhetetlen alaki feltétele volt a beiktatás, amely szorosan összekapcsolódott a határjárással. E szabályokat részben a szokásjog, részben pedig uralkodóink decretumai rögzítették. A több évszázados hagyományt Werbőczy István mintegy összegezte *Tripartitum*-ában. Ez lett az az alap, amelyhez a késői utódok is ragaszkodtak, olyannyira, hogy e formai feltétel elmaradása vagy nem megfelelő végrehajtása érvénytelenítette a birtok megszerzését.¹³

A 19. század első harmadában megjelent magánjogi munkák szerzői közül többen azt a véleményt rögzítették, hogy a joggyakorlat az időleges bevállásnál mellőzte a beiktatást.¹⁴ Szlemenics Pál az 1647-ben keletkezett törvényre¹⁵ hivatkozva képviselte azt a véleményt, hogy időleges bevállásoknál nem kellett a bevezetési eljárást végrehajtani. Ez a törvény valóban kimondja, hogy ha a bevezetés elmaradt, akkor az időleges bevállások nem váltak érvénytelenné. Azonban, ha nem történt meg a beiktatás, akkor az időlegesen birtokjogot szerzett nem tarthatott igényt az őt megillető jogokra. Sőt, ha két időleges jog (zálogszerződés esetében a hitelező és a haszonbérleti szerződésnél a haszonbérelő joga) került szembe egymással, akkor azt illette meg a többletjog, aki azt birtokba iktatással is megerősítette. Azaz a ténylegesen birtokban lévőket illette meg a birtokvédelem, s ő érvényesíthette a birtokláshoz kapcsolódó jogait.

A beiktatás szükségességét a joggyakorlatból vett példákkal is könnyű bizonyítani: „Tartozom ezen

most elzálogosított és általam csak in concreto birt kaszaperegi huszonnegyed részemet a zálogos uraknak törvényesen in facie loci resignalni... köteles leszek azon kaszaperegi pusztából nyil és földmérő mérése szerint Lukács uraknak az én osztályos huszonnegyed részemet effectiv és specificum cum designatione metarum hiteles bizonyság előtt excidáltatni...¹⁶ Hasonló szerződési feltételt tartalmazott egy másik zálogszerződés is: „...a zálogbavevőket, mint újjonnan való zálogosokat minden szükséges és törvényes formalitásokkal nyilván és közönségesen bevezetni és a megnevezett jószágot általadni tartozom.”¹⁷

Mindez azt jelenti, hogy a 15–16. század fordulójára már nemcsak az adománybirtokba kellett beiktatást végezni, hanem minden birtokátruházásba. Ezt fontos rögzíteni, mert a 19. század első felében megjelent szakmunkák kizárólag a királyi adományról említik a beiktatást, mint szükséges kelléket. „A beiktatás az adományosnak, az ő néki örökösön ajándékozott jószágba való törvényes beállítás. A beiktatás tárgya, ami volt az adományé. Ha kevesebb lesz a beiktatásban, az adománynak beiktatás nélkül maradt része elenyészik.”¹⁸

Ugyanakkor Frank Ignác már megjegyzi, hogy I., Nagy Lajos beiktatási parancsot adott a leleszi konventnek az osztályosok részére, hogy azok osztályrésükbe beléphessenek.¹⁹

A török hódoltság idején és az azt követő időben szükségképpen módosultak a beiktatás eljárási szabályai. A Mohács előtti időszakban kialakult szabályok szerint minden birtokba, birtokrészbe külön-külön be kellett vezetni az arra jogosultat. Ha több vármegyében feküdt a birtok, akkor minden vármegyében új eljárást kellett kezdeményezni. A török hódoltság idején fennálló veszedelmes viszonyok miatt, különösen, hogy a hivatalok sem működtek, ezt a szigorú szabályt nem lehetett betartani. Ezért lehetővé vált, hogy a szomszédos vármegyében, mintegy jelképesen történjen meg a bevezetés. Ebben az időben állandósult az a szabály, hogy elegendő volt a birtok központjában a beiktatást végrehajtani, ha élő szóval a többi birtoktestre is kiterjesztették a beiktatást, akkor az érvényes volt minden más birtokrészre. Ennek az volt a feltétele, hogy az adománylevél, az örökbevalló irat pontosan meghatározza a birtokot, annak részeit és az ún. uradalmi központot. Ezt a gyakorlatot két törvény, az 1563:45. tc.²⁰ és az 1647:136. tc. szabályozta. „Jövőre pedig, ha olyan jószágba kell valakit iktatni, amelyekhez a töröktől való félelem miatt nem lehet barátságosan oda jutni, az iktatások teljesítéséhez általában a következő rendtartást kívánják.

1.§. Hogy azok ne távol eső helyeken, mintegy alattomban, hanem a legközelebb fekvőkben, nyilván és mindenki szeme láttára, a szomszédok és határosok jelenlétében, a felkért fekvőjószágok lakosainak is

értesítése mellett történjenek, még pedig nem másutt, mint a törvényszék vagy gyűlés tartásának szokott helyein és az 1563: 45. tc. értelmében, ama vármegyék bírái és köztisztviselői előtt, amelyekben az ilyen felkért fekvőjószágok vannak; és a másképpen véghezvitt iktatásoknak semmi erejük se legyen.”

Ezt a gyakorlatot kiterjesztették azokra a területekre is, amelyeket járvány, elsődlegesen pestis sújtott.²¹

Másik lényeges változás volt, hogy nem feltétlenül a hiteles helyi embernek kellett eljárni a királyi emberrel, hanem a szolgabíró az esküdtjével, illetve jobbágyok esetében az esküdtek is végrehajthatták a beiktatást. A nemesi jogból a bevallások és az ehhez kapcsolódó beiktatás joggyakorlatát a jobbágyosság is átvette. A bevezetést „falusi elöljárók vagy az uradalmi tisztek végeztek; mindig a helyszínen, köztudomással, nappal és minden házban-telekben külön-külön.”²² A jobbágy-parasztság számára ugyanolyan fontos volt a megszerzett urbáriális telek vagy ház, mint a nemesség számára az adománybirtok. Ezért az iktatási eljárást hasonlóképpen érvényességi feltételként értékelték a birtokjog megszerzése szempontjából.

„Igaz János esküdtbíró és Török Imre esküdt jelentik: Tekintetes Szilágyi Sándornak a Méltóságos uraság fiscalisával egyetemben azon pörös szőlőhöz, mely iránt Gerlicze Anna asszony, nemzeti Kőszeghy György tisztartó úr hitvise a Római Catholica Ecclesia ellen pört intézett, kimenvén és minekutána a T. nemes vármegye végzése előtt elolvasatott volna, azon szőlő Gerlicze Annának, mint győzedelmeskedő felperesnek által adattak és birtokába bevezetettek. Makó 1807.”²³

„Nagy Mihály bíró és Varga János esküdt jelenti; hogy Berecz Pannát azon peres szőlőnek birtokában, melyet Szabó Sámuel ellen intézett és a nemes vármegye végzése szerint mint felperes megnyert, mai napon bevezették és annak birtokába beiktatták. Makó 1807.”²⁴

A török hódoltság kora után, 1723-ban érintették ismét a beiktatás szabályait, de lényeges változást a már kialakult szabályokhoz képest e törvényhely nem tartalmazott.²⁵

Fontosabbá vált a bírói gyakorlat az iktatás jelentősége szempontjából. Az egyik legtöbbet vitatott kérdés a beiktatás kezdő időpontjának a meghatározása volt. A Mohács előtti évszázadban természetes volt, hogy az adománylevél kiállításától kellett az egy éves időtartamot számítani. Kérdéssé vált ennek meghatározása a fiúvá fogadás, a testvérré fogadás, a királyi kegyelemmel történő törvényesítés, illetve a fiúsítás esetében. A vitára az adott alapot, hogy a királyi hozzájárulást tartalmazó okirat kiállításának időpontjától vagy a kérvényező halálának idejétől kell-e az iktatást végrehajtani. A késő rendi joggyakorlat szerint inkább kétszer kell az iktatást végrehajtani, mint a jogvesztő határidőt elmulasztani.²⁶

A magyar magánjog egységesítésére tett kísérletek közül a Mária Terézia által kezdeményezett *Planum*

Tabulare, valamint az 1795. évi magánjogi törvényjavaslatok említik ismét a birtokba iktatást.

A Planum Tabulare elsődlegesen a beiktatáskor tett ellentmondások következtében támadt perlési lehetőségekről szól. Az évszázadok során kialakult vitás bírói döntések következtében a Planum Tabulare összeállítói igyekeztek egy egységes gyakorlatot kialakítani. Így tiszta beiktatásnak nevezték, ha a bevezetés napjától számított 15 napon belül nem történt ellentmondás. Ha valaki ellentmondott, akkor következményét tekintve különbséget tettek aszerint, hogy a birtokban lévő élt-e ellentmondással, mert akkor az iktatást nem lehetett végrehajtani. Ha mégis megtették, akkor az a birtok elvesztését jelentette.

Ha birtokon kívül lévő személy mondott ellent, akkor be lehetett vezetni az azt kérőt, de ez csak időleges birtoklást eredményezett. Minden esetben, ha ellentmondott valaki az iktatásnak, ellentmondás igazolását kérő írásbeli pert kellett indítania a Királyi Táblán.²⁷

Az 1795. évi magánjogi javaslatok szerkesztői megtartották azt a gyakorlatot, hogy az adománybirtok kapcsán tárgyalták a bevezetés jogintézményét, ahol az V. fejezet szólt a bevezetésről. Ebben azonban kizárólag a bírói joggyakorlat által is megerősített évszázados hagyományokat rögzítették.²⁸

A beiktatást a birtokot átruházó, a birtokot megnyerő személy jelenlétében, az osztályosok, szomszédok, határosok jelenlétében kellett végrehajtani. Értesíteni kellett az adott vármegyében birtokkal rendelkezőket is. Hiszen a bevezetés volt a birtokszerzés azon utolsó mozzanata, amikor még azt bárki megakadályozhatta azzal, hogy ellentmondott. Hiszen érvényesülnie kellett azon szabálynak, hogy a birtokszerzés „*mások jogának sérelme nélkül történik*”.

A beiktatásnak a határjárás mellett kialakult másik, igen fontos kísérő jelensége az ellentmondás. A bevezetésnek bárki *ellentmondhatott*. Az ellentmondás megakadályozta a birtokszerzést, ugyanis, ha az ellentmondás ellenére valaki, akár erőszakkal is kikényszerítette a birtokba iktatást, az elvesztette a birtokhoz való minden jogát.

Az ellentmondás kifejezésének egyik „szép” szimbóluma, hogy a birtokban ülő az eljáráskor kivonta a kardját.

Aki birtokon kívül volt, az is élhetett az ellentmondás jogával, csak neki szóban kellett ezt kinyilvánítania.

Jegyzetek

¹ Csongrád Megyei Levéltár, Csanád megyei törvényszék, IV.B.157.a. 26/III/1853.

² *Magyar Törvénytár*. I. (1899): Nagy Lajos 1351:14. tc. Ezt erősítette meg az 1492:61. tc.

³ *Magyar Törvénytár*. I. (1899). Zsigmond D. 1: 15. §

⁴ „Csak olyan jószágot adományozhat a fejedelem, mely et jure et de facto a Fiscusra szállott. [...] Ha jusa van a fiscusnak valamely privatus birtokához, indítson iránta pert, maga keresse ki, s adjon jószágot az érdem jutalmául, nem pedig pert vagyis just a perlekedésre, s a magánosok több százados békés birtokainak háborítására.” (Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások*. Szerk. Barta István. Budapest, 1949. III. 192–193. p.). Lásd: Homoki-

nia. Ekkor sem kellett az ellentmondásnak okát adni. Majd az, aki meg akarta szerezni a birtokot, ellentmondás okát kérő pert indíthatott az ellentmondóval szemben.

A bevezetés megakadályozására irányuló ellentmondás már átvezet bennünket a jogszavatosság kérdésköréhez. Nem véletlen, hogy a bevezetéshez az érintetteket, osztályosokat, szomszédokat, határosokat is meghívtak, hiszen őket illette elsődlegesen az elővásárlási, előzálogbavételi jog. Végso soron a beiktatás alkalmával jelezheték, hogy az őket megillető jogokkal élni szándékoznak-e vagy sem.

* * *

Összegzésképpen, ha figyelemmel kísérjük a bevezetés jogintézményének az alakulását a joggyakorlatban, akkor egyrészt megállapítható, hogy kialakulásakor egyértelműen kifejezte, hogy egy adott ingatlan jószágának ki az új tulajdonosa, birtokosa. Az, hogy a tulajdonost a rokonok, szomszédok, határosok jelenlétében a hitelesen eljáró személyek karon fogták, beléptették a birtokba, és kezébe egy földrögöt adtak, szimbolizálta a birtokban lévő jogát az adott jószághoz. Nem véletlen, hogy ha valaki birtokvitába kerekedett, saját igazát az adott birtokra vonatkozóan földrevaló esküvel bizonyíthatta.

Egy szimbolikus cselekményből érvényességi keltek lett az idők folyamán.

Miután évszázadokon át nem volt telekkönyv, ezért a bevezetéshez kapcsolták a határjárást. Ténylegesen ez a birtok pontos leírását jelentette. Amikor az 1855. telekkönyvi rendtartást követően a telekkönyv intézménye bevezetésre került Magyarországon, a határjárásnak ez a formája háttérbe szorult. A telekkönyv birtoklapja pontosan megmutatja, hogy az új tulajdonosnak milyen birtoka van.

A bevezetés arra is lehetőséget adott, hogy utoljára tisztázni lehessen az adott ingatlanra vonatkozó jogosítványokat. Ezért alakult ki az évszázados gyakorlatnak megfelelően az ellentmondás. Aki úgy érezte, hogy bármilyen joga van az érintett ingatlanhoz, az ellentmondással ezt jelezhetette. A modern dogmatikai kifejezéssel a jogszavatosság intézménye érvényesült. Ahogy az adománylevélnek szükségszerű záradékként értelmezték a *salvo iure alieno* elv érvényesítését, eljárási szempontból ezt az ellentmondással lehetett kifejezni.

Nagy Mária: *Deák Ferenc megjegyzései az adományrendszer reformjára*. In: „...a hazának szent ügye...” Emlékkülés Deák Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából. Budapest, 2003. május 26. (2005); Homoki-Nagy Mária: *Deák és a reformkor magánjogi törvénytervezetei*. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szerk. Balogh Elemér, Sarnyai Csaba Máté (Szeged, 2005, 199–209. p.).

⁵ *Magyar Törvénytár*. I. (1899). Zsigmond: VI. 8. Ezt erősíti: Ulászló: D. I:43.

⁶ *Anjou-kori oklevéltár*. XI. 1327. (Budapest–Szeged, 1996)

⁷ Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. Tradicionális jog* (Budapest–Pécs, 1999, 155. p.)

⁸ *Magyar Törvénytar.* I. (1899) Mátyás 1486:8. tc.

⁹ Werbőczy István: *Hármaskönyv.* (Corpus Juris Hungarici, Budapest, 1897; a továbbiakban: HK.): „mert fejedelmünk bármely állapotú embert jeles tetteiért és szolgálataiért várral vagy mezővárossal akár pedig majornal vagy más birtokjoggal megajándékoz, az a fejedelemnek ilyen adománya által (ha ezt törvényes iktatás követi), azonnal valóságos nemessé lesz...” (I. 4.).

¹⁰ „Minden királyi adományt, akár valamely elhunyt magszakadásának, akár valamely gonosztevő hűtlenségének, akár a királyi jogokat bitorlók királyi jogának, akár pedig a fekvő jószágok jogszerű birtokosai új adományának czíme alatt történtek és keltek legyen; az adományozás napjától számított egy év forgása alatt, törvényes iktatással meg kell erősíteni és állandósítani, akár ellette mondjon valaki, akár nem.” (HK. I. 32.)

¹¹ *Anjou-kori oklevéltár* XXIII. 1339. Szerk. Piti Ferenc (Budapest–Szeged, 1999).

¹² Csongrád Megyei Levéltár, Csanád megyei törvényszéki iratok, IV.B.157. a.

¹³ HK. II. 12.: „ha a királyi felség valakinek várat, vagy akármely más birtokjogot adományoz és az adományos egy év forgása alatt, a királyi vagy nádor és valamely hiteles hely emberei útján, adománylevelét végre nem hajtja: akkor az év leforgása után az ilyen adománylevel minden erejét veszti...”

¹⁴ Czövek István: *Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások.* II. (Pest, 1822; a továbbiakban: Czövek): „Jollehet a régi törvény szerint, a jószágoknak tsak ideig való általadására nézve is szükséges volt a beiktatás, az újjabb törvények szerint mindazáltal, tsak az örökre általadott, és ajándék jószágokra nézve szükséges.”

¹⁵ Szlemenics Pál: *Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény* (1823, II., 93. p.; a továbbiakban: Szlemenics): „Hazánknak újabb törvénye, az 1647:125. cikkelyének értelme szerint, szükségképpen csak a jószágoknak örökös általzállításokra nézve kívánja meg a jószágba való iktatást.”

Magyar Törvénytar. 1647: 125. tc. „2. § mivel az efféle fekvőjószágok (zálogbirtok) ingó dolgok számába jönnek, és a kikötés értelmében csak ideiglenesen maradnak a szerzők kezén: azért, ha mindjárt az ilyen fekvőjószágok tárgyában kelt átruházó vagy bevalló leveleket beiktatással meg sem erősítik, még sem szabad azokat erőtlenné tekinteni.”

¹⁶ Csongrád Megyei Levéltár, Csanád megye törvényszéki iratai. IV.B.157. 25/III/1853. 1809. zálogszerződés

¹⁷ Csongrád Megyei Levéltár, Csanád megye törvényszéki iratai. IV.B.157. 25/III/1853. 1815. zálogszerződés

¹⁸ Czövek: i. m.

¹⁹ Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban* (Buda, 1845, I., 324. p.)

²⁰ *Magyar Törvénytar.* (1899). 1563:45. tc.: „Minthogy a törökök és az ellenpárt hódoltságában a hiteles bizonyoságtévők az iktatáskor bátorságosan el nem járhatnak; de szokásban van, hogy némelyek a káptalani és konventi bizonyoságtévőket maguk mellé véve, az iktatásra váró fekvő jószágokhoz közelebb eső helyekre mennek és ott végzik és hajtják végre az iktatást, mivel az iktatásra váró fekvő jószágba menni nem merészelnék:

1. § Az ilyeneknek ezt, az ország korábbi végzéseikhez képest is megengedettnek kell tekinteni.

2. § Midőn az iktatásra váró fekvő javak helyszínére nem mehetnek, az iktatást a közelebbi hely alispánjának és szolgabírának meg más nemeseknek és nem nemeseknek a jelenlétükben, a szokás szerint nyilvánosan hajtják végre.

3. § Az alispánok és szolgabírák nem létében, azt ne saját területükön, avagy másképp alattomban, hanem legalább a közel levő nemesek, nem nemesek és bizonyos magánszemélyek előtt nyilvánosan vigyék végbe.

4. § Ellenkezőleg, ha jövőre valamely iktatás másképpen és a mások jogának kijátszásával történék, azt, akit az ebből keletkezett és a császári és királyi szent felség ítélőszéke elibe juttatott peres ügyben, az ilyen csalárd és jogtalan iktatás miatt az örökösrel szemben elmarasztaltak, az iktatott és elfoglalt fekvő jószágoknak örök becsűjével sújtásuk és az elfoglalt fekvő javakat az örökösnek visszaadják.

5. § Aminek az ellenmondás, eltiltása és visszazűzés ellent ne álljon.”

²¹ Szlemenics: i. m., II. 101. p.

²² Kállay István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 332–333. p.)

²³ Csongrád Megyei Levéltár, Makói Fiókleveletár. Mindennapok jegyzőkönyve I. 1805–1807.

²⁴ Csongrád Megyei Levéltár, Makói Fiókleveletár. Mindennapok jegyzőkönyve I. 1805–1807.

²⁵ *Magyar Törvénytar.* 1723:39. tc.

²⁶ Szlemenics: i. m., II. 96. p.

²⁷ Czövek István: *Planum Tabulare* (Buda, 1823, 120–139. p.)

²⁸ Homoki-Nagy Mária: *Az 1795. évi magánjogi tervezetek* (Szeged, 2004)

1. Megannyi fogalom örvénye ragadja magával a börtönüggyel foglalkozó szakembert, amikor az újabbnak börtöneinek jellemzőit próbálja sorra venni. Nagyon nagy a csábítás arra, hogy a hagyományos funkciókat, a tradicionális eszmei és a tárgyi szimbólumokat valamilyen módon – legalább fejlődési ívük mentén – rendszerezni legyünk képesek, hogy végül mindeme kavargásból valamilyen tisztább kép rajzolódjék ki. Napjainkban még ennél is nagyobb elszármás vezérli azokat a szakembereket, akik a büntetési rendszer alatt egy jó évtizede váltakozó intenzitással fortyogó „kodifikációs üstjébe” valamilyen meghatározó, lényeges, de legalább hasznosítható elemet akarnak bedobni.

Természetesen aligha lehet bárki is mentes mindazoktól a vonzásoktól, amelyeket olyan régi – mondhatni bevált – börtönügyi alapfogalmak jelentenek, mint a társadalom védelme a kirekesztés, elkülönítés

Kabódi Csaba

A börtön jelképes funkciói

révén, másrészt a bűnelkövetők jobbitása, „jóviseletre”, munkaszorgalomra szorítása, korszerűbben fogalmazva: a fogvatartottak oktatása, képzése, foglalkoztatása, valamint az olyan büntetéstani teóriák hirdetése, amelyek lényegüket tekintve az elítéltek társadalomba való visszavezetését: reszocializációját – reintegrálását célozza.

Véleményem szerint viszont jobb lenne abból kiindulni, hogy a börtön jelképekben megjelenő funkciói „születésével” egyidejűleg, s épp’ ezek adják lényegét

– ezek különböztetik meg az összes többi büntetési nemtől. Ebben a megközelítésben a börtön, mint modern kori szabadságvesztés-büntetés, a bűn „általános egyenértékesekeként” jelenik meg. Korai jellegzetességeinek egy része az idővel eltűnt vagy átalakult, módosult, de jó néhány alaptulajdonságát napjainkig megőrizte. Így könnyen belátható, hogy ha az óvatlan kodifikátor, aki figyelmen kívül hagyja a börtön alaptermészetét, és egyszerűen – csak mint egy büntetőpolitikai eszközt – tologatja szankciórendszer nevű „sakk-táblán”, aligha számíthat bármiféle „pozitív” pönológiai eredményre, mi több, esélye sem lesz a börtön „veleszületett rendellenességeinek” elensúlyozására.

A modern börtön születési időpontja valóban bizonytalan, attól függ, hogy melyik ország, melyik „anyakönyvi bejegyzését” fogadjuk el. Egykoron szinte versenyeztek az államok és a városok, hogy melyiknél épül fel az első, a felvilágosodást, a modernséget és emberiséget egyaránt jelző, javító börtön. A belgák elsőként – Szemere Bertalan közlése szerint¹ – az 1775. évi alapítású gandi (genti) intézetet jelölik meg, az angolok Howard munkássága nyomán sorra (1774-ben, 1779-ben) kiadott rendeletekben vélik felfedezni az újkori javító börtön eszméjét. A szakmában legelterjedtebb nézet szerint az első a „magános kamrák” ideáját törvénybe iktató Pennsylvaniát illeti meg (1790).²

A börtönhistoriában már külön rendszerként számon tartott magány- és hallgató rendszer „mintapéldányait” Észak-Amerika szolgáltatta: Auburn (New York szövetségi állam) 1823-ban, Pittsburg 1826-ban, illetve Philadelphia 1829-ben. Nem akarok ünneprontó lenni, de azt gondolom, hogy nem az „elsőség”, a születés dátuma a lényeges, hanem létrejöttének „hogyanja”.

A börtönbüntetés megszületése nem egyszerűen „csak” a polgári átalakulás büntetőjogi kísérőjelensége volt. A halálbüntetés, a kínzás, a testi büntetések eltörlése már a felvilágosodás gondolatkörében sem csupán szűk szakmai követelésként fogalmazódott meg, hanem az általános emberi szabadságjogok egyetemes követelését jelentette; önálló politikai

tartalmat kapott. S a győzelem nyomán sem szimpla „szankciócsere” történt. Valami olyasmi történt ekkor, ami az államilag szervezett társadalmak történetében addig még sohasem: nem isteni kinyilatkoztatás és nem királyi akarat, hanem a szabad emberek közössége húzta meg a bűn határait, és határozta meg a vétkezők büntetéseit.

Az utókor főként Foucault-t olvasó, jóval szkeptikusabb része kissé másként emlékszik erre a sorsfordító korra: „...hogyan lehetséges [hogy az új rend] a büntető hatalom a kényszerítő, testi, elszigetelt, titkos, adminisztratív modellt”³ választotta, amely nem a bűnös képzetére akar hatni, hanem csupán a test dresszírozása révén akarja begyakoroltatni vele a helyes magatartást.

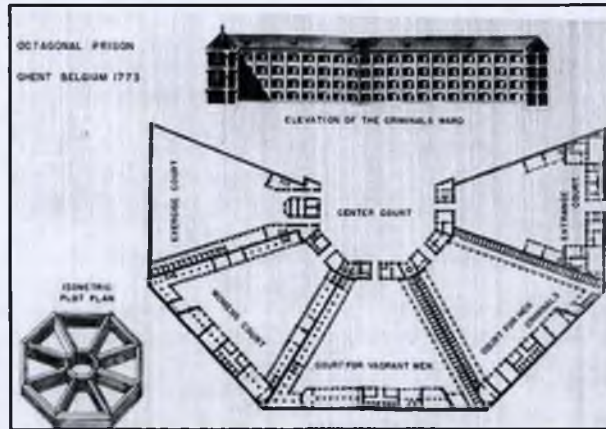
Merthogy ez maga a börtön: magas falak, sivár környezet, formaruha, irányított mozgás, csend és különösen fegyelem.

Valóban szép, mi több magasztos gondolat mindaz, ami 1791-ben a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlésben az új büntető törvény vitájában elhangzott: „A büntetésnek lehetőleg hasonlítania kell a bűncselekmény természetéhez a célból, hogy a bűnhődéstől való félelem a lelket minél messzebbre vigye az úttól, ahová az előnyös bűncselekmény kilátása vezette”.

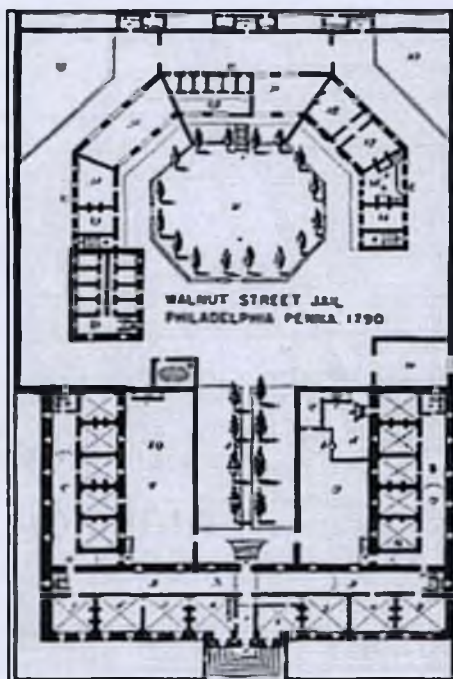
Másutt: „Pontos kapcsolatot kell teremteni a vétség természete és a büntetés természete között...” Megint másutt szinte kriminológiai igényesség szólal meg: „Ásunk le egyenesen a rossz forrásáig. Törjük össze a bűncselekmény képzetét megelevenítő rugót.” S egy szintén megszívlelendő gondolat: „A büntetés átalakít, módosít, jeleket állít fel, gátakat emel. Mi volna a végérvényes büntetés haszna? Az olyan büntetés, amelynek nincs vége, önmagának mond ellent...”⁴

A fenti elképzelés szerint a büntetés egy olyan eljárás, amely újraműveli az egyéneket, mint jogalanyokat, a képzetre hat és a bűnhődés nyilvánosságára biztosítja

a társadalomban a védendő érték legáltalánosabb elfogadását. Ma tudjuk, ez legfeljebb utópia maradhatott a 18. század végén, jobbra csak látomás, mint a mindennapi igazságszolgáltatást megalapozó teória.

A gandi (genti) börtön alaprajza

A philadelphiai börtön alaprajza (1790)

Mégsem ment veszendőbe a gondolat, még ha a közvetlen szellemi kapcsolat nem is lenne egykönnyen igazolható. Egy évszázaddal később, az emberrel, szellemi és mentális képességeivel, illetve a társadalommal, annak rétegződésével, mozgásával kapcsolatos ismeretek felhalmozódása már nem tette illuzórikussá a korai kriminológiai tanok megfogalmazását, amelyek már vállalkozni mertek arra, hogy „leásnak a rossz forrásáig”, s gyógymódot is javasoljanak. Az „alapító” atyák spirituális sejtése egy évszázad múltán elindult a megvalósulás felé, s ma megszámlálhatatlan kriminálpedagógus, pszichológus, szociológus stb. és ezek társulásai foglalkoznak a bűnös lélekkel és bűnös képzetekkel.

Egyébként is a felvilágosodás állameszmei programja szerint felépülő alkotmányos rendben csak az tűnt igazságosnak, ha a törvényben elismert, s egyenlően kiosztott jogoktól való megfosztást nyilvánították büntetéssé. Amiből – a törvény betűje szerint – mindenki egyaránt részesült: az a szabadság, a személyi szabadság volt. Így került a büntetési rendszer középpontjába a „börtön”. A közvélemény és a jogász felfogása találkozott: a büntett súlyához, veszélyességéhez való – időtartamában és szigorában való – hajlíthatóságában az igazságosság minél jobb megközelíthetőségét vélték felfedezni. További előnyét jelentette az, hogy a végrehajtása alatt is alakítható, módosítható. A börtön bezár, kiszakítja a bűnöst, és elszigeteli a társadalomból, de a kiszabott idő eltelte után rendre visszabocsátja a közösségbe. A korábbi korszakokban igen nagy gyakorisággal alkalmazott testen végrehajtott – halál, testcsonkító – büntetések a véglegesség erejével és érvényével sújtottak le. A szabadságvesztés ebben is új: ideiglenes és átmeneti jellegű.

2. Nem tűnik feleslegesnek az, ha összefoglalom a börtön veleszületett sajátosságait:

a) A „börtön” a „felvilágosult” ember alkotta, a szekularizált bűnösségi elven alapuló büntető rendszer központi eleme, amely az elismert jogtól való fosztás reciprocitásában gyökerező büntetés logikáját követte, s harmonizált a közösség természetes igazságossági érzetével – lényegében – egy „tökéletes büntetésésként” látott napvilágot.

b) E racionálisan felépített és alaposan átgondolt jogintézmény megkövetelte az ehhez méltó végrehajtási forma kialakítását. A 19. század közepét a börtönügyi szakirodalomban a tökéletes börtönrendszer keresésének korszakaként jegyzi. Jelenleg felesleges

a történelmi ívük bemutatása, elégséges néhány máig érvényes sajátosságukra utalni:

ba) Először is, mindegyik börtönrendszerben nagy gondot fordítottak az elítéltek „elkülönözésére”. A magányrendszer elvben végig külön tartotta az elítélteket, a hallgatórendszerben, a második fázisban a közös munka alatt is tilos volt a beszéd. A legösszetettebb rendszerek, az angol és ír rendszer kezdő fázisa a magánelzárás volt, s közös tevékenységek során emitt is kerülni kellett a felesleges beszédet. E megoldás mögött az – a 19. században nyilván helyes elhatározás – alap gondolat húzódott meg, hogy a börtönbe zárt – tehát a bíróság által elítélt – gonosztevéket egymás káros hatása alól ki kell vonni. Számukra a helyes magaviseleti mintát a börtön igazgatójától kapott intés, a lelkiessel és a tanítóval való kapcsolat biztosította.

bb) Másik sajátossága az volt, hogy az újítások a „kísérletező” kedvű angol-szász országokból, elsődlegesen az Észak-Amerikai Egyesült Államokból indultak ki. [Európában a kísérletezésre csábító ötleteket az erősödő jogállami garanciarendszer – legalábbis véleményem szerint – igyekezett kellő kontroll alatt tartani.]

bc) A harmadik jellegzetesség a börtönmodellek egyetemessége, s az, hogy szinte láncreakciószerűen terjedtek el az újabb és újabb börtönrendszerek a civilizált világban. A 19. század első harmadában Európa legtöbb országából – általában keletről nyugat irányába –, illetve Amerikába nagyon sokan keltek útra, s nemcsak azért, hogy a fejlett iparral, közlekedéssel, kereskedelemmel, kultúrával ismerkedjenek meg, hanem azért, hogy a börtönügyi újításokat is megismerjék.⁵ Vegyünk egy honi példát. Szemere Bertalan az 1830-as évek végén a magány- (philadelphiai) és a hallgató (auburni) rendszert „születési helyén” látogatta meg és így írta le:⁶

„S mi fegy uralkodik a hallgatórendszer mellett?

Megérkezvén a rab, egészségét az orvos megvizsgálja, aztán megfürösztik, haját megnyírják, s tömlőruhába öltöztetik. Ekkor egy kamrába zárják be, honnét csak néhány nap múlva eresztik a közműhelybe dolgozni. A napirend ez: napköltekor haranggal adatik jel a fölkelésre, s a porkolábok az ajtókat megnyitják. A rabok rendszorra kiállanak, mindenkinél lévén tál, korsó és éjedény, s ezeket menetközben kellő helyökre tevén, mennek a műhelybe, hol teljes hallgatásban s lesütött szemekkel dolgoznak. E körül van egy sötét titkos folyosó, honnét a rabokat láthatni, tőlök meg nem láthatva. A jeladásra ismét rendszorba állanak, s útközben a konyha melletti

Auburn State Prison, homlokzat (Auburn, N.Y.)

szoba nyílásából régi tálkáját ki-ki elveszi, és a sor haladásával kamrája elébe jutva, abba betér, s ételet elkölti. Húsz perc múlva azon rendben visszatérnek s tálaikat beadják; az ebéd is oly módon történik. Este, előbb megmosdván, azonképpen takarodnak kamráikba, magokkal vivén a vacsorát és éjedényt, s a magokra hajtott ajtót utánok a porkoláb becsukja. Bizonyos idő múlva a káplán mindenik folyosón imádságot mond, mi után a fekvésre jel adatik. Éjjel az örök posztósaruban hangtalanul járnak föl alá a folyosókon, miknek pislogó mécse kriptai csöndben ég.

És mi a fegy a magány-rendszeremlé?

Megvizsgáltatván, megtisztítottatván s felöltöztetvén a rab, szeme bekötöttetik s így vezetetik kamrájába, hol talál: nappal falhoz felköthető függő ágyat, egy cintált, egy cinkancsót s a statustól egy bibliát és más épületes könyveket. Ide vezetése közben rövid időre az őrponton megállítják, hol a kormányzó a szabályok föltételten megtartására inti. Kamrájába érvén szemfödélét leveszik s egyedül

hagyják, hol talán évekig, talán örökre fog maradni anélkül, hogy emberi teremtést látna az örökön kívül. Több napokig még csak bibliát sem adnak neki, annyival kevésbé dolgot, s ez idő alatt a kormányzó különös figyelmének tárgya. A rab mihamarabb munkáért esdeklik, de míg a magány által teljesen meg nem töretett, addig megtagadtatik, s aztán is el kell magát határoznia vagy folyton dolgozni, vagy épen nem, – de ez utóbbi alkalmasint soha nem történik, oly rettenetes kín a magány, kivált bűnös embernek. Olvasásban itt a rab nagy gyönyört talál, s ki olvasni nem tud, azt vagy magától vagy segítve megtanulja, s e végből nagy tekintetű polgárok is meglátogatják a kamrákat. Kamrájában eszik, alszik, dolgozik, s abból soha ki nem megy, ritka esetet kivéve; de ekkor is csak teljes magányban lehet sétálnia, hogy ne hallja élő hangját, ne lásson élő teremtést. Az örök, a kormányzó, az orvos gyakran meglátogatják a kamrákat; de főképp kívánatos a káplán, ki itt a lelket a vallás vizsgáztatásának többnyire nyitva s érette epedve leli.”

A modellvándorlás szép példája – ha nem lenne egy tudományos dolgozatban túl profán, úgy fogalmaznám: az USA első börtönügyi globalizációs terméke – a magány- és a hallgató rendszer volt. Mindkét rendszer a 19. század első felében szétterjedt egész Európában, az 1843-as magyar börtönügyi javaslat előkészítése során is e két forma felett vitatkoztak.⁷

Létezett még egy olyan születéskori sajátossága, mondjuk: „gyermekbetegsége”, amelyet később „ki-

nőtt”... A szabadságvesztés-büntetés végrehajtására sokáig úgy tekintettek, mint egy „megszelídített” testi büntetésre. A bebörtönzés lényegében az ember egészségének, annak testének kisajátítását jelentette, s a kívánt magatartásváltozáshoz hozzátartozónak vélték a test (és a lélek) rendszeres és erőteljes dresszírozása mellett, a test fenyítését és/vagy láncokkal, béklyókkal való kínzását is.⁸ A botozást például rendszerint a befogadáskor – „mihez tartás végett”, s az elbocsátáskor – „emlékeztetőül” alkalmazták, a végrehajtás alatt pedig fegyelmi büntetesként. Idővel a „befogadó” és „búcsú” megvevétel elmaradt, de a leláncolás, béklyó és ún. kurta-vas fegyelmi fenyítésként még a 20. század közepéig sokfelé létezett.

Auburn State Prison, zárkasor (Auburn, N.Y.)

c) A börtönrendszerek második nagy unifikációs hullámát szintén az angolszász empirizmus és pragmatizmus indította el, amely az angol és az ír fokozatos rendszer néven híresült és terjedt el a kontinensen. Bemutatásukhoz a leghitelesebb forrásként Csemegi Károlyt idézem,

aki – modellt keresve – az új magyar Büntető Törvénykönyvhöz legkorszerűbbnek e két rendszert tartotta:⁹

„A legtokéletesebb alakja, s a legkövetkezetesebb részletességgel keresztülvitt módoszata e rendszernek az úgynevezett ír rendszer. Ez négy főalkatrészből áll:

1. A magánfogság, mely az életének 18. évét már betöltött, de 40. évét meg nem haladott súlyosabb büntetésnek legalább 9 hónapig, és legfeljebb 1 évig tartó szigorú magánelzáratása által hajtatik végre. A magánfogság ezen tartama azonban a fogoly jó visellete folytán egy hóval megrövidíthetetik; ellenkező esetben meghosszabbíthatik. Az első négy hó alatt az elkülönzés szigorúbb, mint később. Ez idő alatt a fogoly csak a legszükségesebb táplálékban részesítetik, s húst az egész magánfogság ideje alatt nem kap. Munkára a büntetés e stádiumában nem szoríttatik a fegyenc; mert a munka a magánfogságban levőnek kedvezmény; a büntetés első fokán pedig minden a szigorra lévén számítva, a munkálkodás megengedését, mint szenvedéseinek legfőbb enyhítését várja a fegyenc. Általában az ír rendszer elve, a szabad életből a fogságba való átmenetelt rendkívül érezhetővé tenni, hogy az ily büntetés súlya alatt annál inkább kifejlődjék. De azért sem helyeztetik súly a munkára a magánelzárás alatt, hogy a fogoly a vallás és erkölcsi oktatásokra, valamint a tanításra annál fogékonyabb legyen, a mi a szigorú bűnhődés mellett, fő

feladata a büntetés ezen fokozatának. Ezért igen gyakori látogatásban részesíttetnek a magánzárkákban levő foglyok az igazgatósági tisztek, de különösen a tanítók, a lelkészek s a paulai szt. Vincze szerzetbeliek részéről, s ezek általában behatóan, s a fogoly személyes viszonyaira, különösen az általa elkövetett büntett minőségére való tekintettel, oktattatnak.

2. A közös fogság vagyis közös munkarabság, az ir fogságrendszer második fokozata. E stádiumban a foglyok nappal közösen dolgoznak, s csak éjre különíttetnek el. A közös fogság alatt, ellentétben az előbbi stádiummal, a munkára helyeztetik a fősúly. A foglyok a nap nagyobb részét a szabadban töltik, éjre pedig a kaszámyaszerű épületekbe záratnak el, amelyek helyiségeiben egy helyről más helyre áthelyezhető vaspléhlemezekből vagy drótfonatból készült háló-zárkák állítván fel. A munkák nehezek, hogy a fogoly fizikai ereje is fejlesztessék, s az órai egy ebédidő kivételével nyáron reggeli 7 órától esti 6 óráig, télen pedig, míg világosság van, folytatattanak. A közös fogságban az élelmezés már jobb, mint a magánelzárás alatt. A közös fogság tartama arányban áll az egész büntetési idővel, mindazonáltal nem az egész időn át foganatosíttatik egyformán, hanem négy alfokozatra oszlik.

Az utolsó vagyis a negyedik osztályba (probations-class) azok soroztatnak, akik egészségi tekintetből, vagy teljesességgel nem voltak magánelzárás alatt, vagy nem az erre megállapított időig; valamint azok, akik a magánfogságban rossz vagy dacos viseletet tanúsítottak. Ez utóbbiak mindazonáltal, ha később kitűnő viseletet tanúsítanak, hosszabb idő múlva előléptettetnek a harmadik osztályba, amelybe rendszerint azok jutnak, akik magukat a magánfogság ideje alatt jól viselték. A harmadik osztályban 2 hótól 6 hóig tartatik a fegyenc a tanúsított viselethez képest. A harmadik osztálytól a jóviseletű foglyok a második osztályba léptettetnek elő, amelyben legalábbis 6 hónapig, az ezután következő első osztályban pedig 1 évig kell maradniok. Ha a fogoly az első osztályban magát példászerűen viselte, ha mind szorgalma, mind magaviselete által maga iránt bizalmat keltett, az első osztályból mintaosztályba léptettetik elő.

Hogy a fogoly viseletéről, hajlamáról és szorgalmáról a közös fogság egész tartama alatt kellő tudomás szereztessék, az a felügyelő-személyzet által folyton ellenőriztetik; mégpedig nem csupán külső viselete és engedelmissége tekintetében, hanem amennyire lehet, érzületének változatai is éber figyelem tárgyát képezik. A remény ébrentartása inkább, mint a félelem képezvén e rendszer eszméjét, gondoskodva van arról is, hogy az előléptetésen felül, s addig is, míg ez megtörténhetik, apróbb jutalmak által serkentessék a fogoly a jó viseletre, s ezáltal gyökeret verjen lelkében a meggyőződés, hogy a leghathatósabb mód az életben mindennemű előny elérésére a kötelességek pontos teljesítése, a munkásság és a jó viselet. Ez a behozott jegyrendszer által közvetítetik, ami már magában szükségessé teszi, hogy az intézeti igazga-

tóság mindegyik fogoly viseletét éber figyelemmel kísérje.”

Amint már eddig is kitűnik, e rendszer által a monoton elzárás tompa egyformasága helyébe élet és változatosság hozatik be a börtönök falai közé; folytonos remény által ébren tartatik a fogoly lelki tevékenysége, fokoztatik a jóra, kilátásba helyeztetik az elismerés, a becsülés és a jutalom; de másrészt a terhesebb osztályokban maradás és a nyert jutalmak elvonása által a rosszviseletűeknek büntetéséről is gondoskodva van.

3. A közvetítő intézet (*intermediate prisons*) harmadik alkatrészét képezi a rendszernek, melybe a hosszabb időre elítélteknek körülbelül 75%-a jut el. Ily intézet van Smithfieldben Dublin mellett, melyben az iparüzleti mesterségek folytattatnak, a másik Lusksban, Dublintól mintegy négy mérföldnyire, hol a földművelés és a kertészet üzetik; s a harmadik a corki kikötőben, hol kőműves, ács, kőfaragó és kővágó munkával foglalkoztatnak a foglyok. Ez intézetek egyikében sem tartathatik több mint 100 fogoly.

Lusksban hordozható vasbörtönök szolgálnak hálólhelyiségekül a mezei munkások, valamint a felügyelők számára. Ezen intézetekben lehetőleg mellőzetik mindaz, ami a börtönre emlékeztetne; minélfogva itt már a foglyok nem is járnak rabruhában, s a bánásmód is a szabad emberekkel való bánásmódhoz hasonló. A fegyelem ugyan itt is különös szabályok szerint tartatik fenn, mindazonáltal a legnagyobb gond fordítatik arra, hogy a fogoly magát lehetőleg szabadon érezze; amiért is az ezen intézetben levők minden különös felügyelet nélkül dolgoznak és sétálnak. De kiváló gond fordítatik egyszersmind arra is, hogy a foglyok magukat illető szakfoglalatosságukban kellőleg kiképezzék, s hogy gondos, kiválólag gyakorlati irányú oktatás által előkészíttessenek a szabad életre. Fegyelmi büntetésnek a közvetítő intézetben nincs helye, mert akinél egyszerű figyelmeztetés nem elegendő, az visszavitetik a korábbi munkafogságba.

Egyik fő előnye ez intézetnek, hogy a foglyok az igazgatóság közvetítése által gyakori érintkezésbe hozatnak a közönséggel, különösen a munkaadókkal, miáltal bizalom gerjeztetik irányukban a közönségben, s a fogoly szorgalmas és rendes viseletének láttán több hajlandóság mutatkozik a majdan szabadlábra helyezendő fogolynak felfogadására. A közvetítő intézet egyszersmind próbául szolgál a fogoly akaraterejének és önuralmának megerősítésére, mely célból azok több rendbeli kísértéseknek is kitétetnek; egyesek elküldetnek a környékbe megbízásokkal, sőt az intézeten kívül teljesítendő munkákkal is megbízatnak. E közben tudtán kívül ellenőriztetik a fogoly, s anélkül, hogy azt észrevehetné, viselete és cselekvése, sőt beszéde is figyelem tárgyát képezi. A közvetítő intézetbe munkájuk után nagyobb jutalomban is részesíttetnek a foglyok, mint az előbbi osztályokban.”

4. *A feltételes szabadságra bocsátás.* Ha a fogoly ítéletileg kiszabott büntetési idejének 2/3 vagy 4/5 részét a büntetési idő hosszúságához képest kitöltötte, s e kitűnő viselete folytán közvetítő intézetbe jutván, magát ott is feddhetetlenül viselte, s ha ezenfelül biztos kilátás szereztetik, hogy kiszabadulása esetére azonnal szolgálatot nyer, vagy élelméről egyébként gondoskodva van, ezen esetben büntetésének hátralévő idejére, feltételes szabadságra bocsátatik.

A feltételes szabadság azonban korántsem egyértelmű a büntetés hátralévő idejének elengedésével, sőt ellenkezőleg, még mindig folytatása a büntetésnek, vagyis a legutolsó és legenyhébb stádiuma a szabadságbüntetésnek. Az ekként szabadlábra helyezett ugyanis, személyes szabadságában több irányban van korlátozva. Tartózkodási helyét be kell jelentenie a felsőségeknek; rendőri felügyelet alatt áll; időszakra kötelezve van magát jelenteni, s viselete és cselekvései tekintetében a kívánt felvilágosításokat adni. A rendőri hatóság és a fegyházi igazgatóság folytonos, élénk összeköttetésben lévén egymással, az utóbbi rendes tudósításokat nyer a szabadlábra helyezetről, de ezáltal alkalma is van tanáccsal, útmutatással támogatni, azaz felügyeletét a legnemesebb értelemben gyakorolni. Joga van azonban a főigazgatóságnak, ha az elbocsátott egyén a szabályokat áthágja, ha veszedelmes társaságba lép, vagy ha kihágást követ el, a feltételes szabadságot azonnal megszüntetni, mely jogával az igazgatóság a szükséghez képest élni is szokott.

Az ír rendszerhez legközelebb áll az Angliában fennálló fokozati rendszer. Anglia börtönviszonyai, mint általánosan tudva van, 1853. évig igen rossz állapotban voltak. A transzportáció, a taposómalom, a kínzó és lealacsonyító módok képezték a szabadságbüntetések végrehajtásának rendszerét. A transzportációból fejlődött ki a feltételes szabadság, de ez kellő ellenőrizet és minden rendszer nélkül osztogatván, rövid idő múlva általános lett a panasz, hogy Anglia elárasztatik a gyarmatokból hazatérő gyilkosokkal, rablókkal és zsványokkal, akik vakmerőséggel folytatják előbbi gonosztetteiket. Tény az, hogy ezen idő alatt a büntettek száma Angliában igen nagy mérvben szaporodott.

Történetek ugyan már előbb is lépések és intézkedések a börtönrendszer javítása végett, de ezek csupán egyes izolált tények és kísérletek voltak, s egyáltalán nem képeztek átható rendszerváltozást. Az 1853. évben létrejött »penal servitude act« megállapította az Angliában hatályban levő börtönrendszert, mely törvény később 1857-ben és 1864-ben a tapasztalatok szerint részint kiegészítettetett, részint pedig módosított.

Az angol rendszer különösen a következő pohtokban különbözik az irtól:

1. Az angol fegyintézetekben nem vitetik oly szigorúan keresztül a magánelzárás, mint Irlandban.

2. Irlandban a közös rabság tartama alatt szigorúbban ellenőriztetik a fogoly, és az áthelyezés az

egyik osztályból a másikba szintén nagyobb óvatosság mellett eszközöltetik.

3. Angliában nincs közvetítő intézet.

4. A feltételes szabadságra bocsátás körül is az ír fegyintézeti főigazgatóság szigorúbb óvatossággal jár el.”

Az 1880-as években az angol, illetve az ír mintát követte Ausztria, a Német Birodalom és Svájc legtöbb kantonja. A hasonlóságra, a közös mintakövetésre magyarázatot keresve elsőként nyilvánvaló válaszként adódik az, hogy a börtön, mint intézmény, úgy is, mint épület, de úgy is, mint szabadságfosztó büntetés hasonló feladatot jelent, s hasonló gondolatokat indít meg „égtájtól” függetlenül. Ennek a tetszetős okfejtésnek viszont mindenképpen ellentmond az, hogy Európa általában kulturálisan, de különösen a jogi gondolkodás, és jog(intézményi) megoldásai szerint igencsak megosztott. Nemcsak a – mostanában nálunk ritkán emlegetett – René David-féle jogcsaládok szerinti felosztás, de az általános szakmai közvélekedés is éles különbséget tesz a „római-germán” és a „common law” családok között, amelyeket „köznapian” angolszász és kontinentális jogrendszereknek nevezünk.¹⁰ S ha csak a bűnügyi tudományok – másik – két ágára utalok, akkor is számtalan példa hozható fel a felelősségtanon, a szankción át a bizonyítás és pervitel szabályai közül, amelyekben – a strasbourgi jogharmonizációs és inkább az unifikációra hajló luxembourgi bírósági gyakorlat ellenére is megmarad a különállás.

5. Komolyan gondolom azt – bár vitatható a meg-látásom –, hogy a börtönrendszer korai és tartós unifikációjának alapvető indoka az volt, hogy a börtönügyi szakemberek voltak az elsők Európában, akik nemzetközi kongresszusokat¹¹ szerveztek azért, hogy megvitassák nézeteiket, kicseréljék tapasztalataikat, s mi több, rendre a börtönügyet érintő egyik-másik fontos kérdésben közös álláspontot, határozatot is megfogalmaztak. S hazatérve nemcsak tudományos fórumokon, hanem a parlamentben vagy kormányzati tisztégbe jutva képviselték a közösen kidolgozott megoldásokat.¹²

Ezen a kongresszusokon nem a szó szoros értelmében vett, azaz foglalkozásukat tekintve börtönügyi vezetők, hanem – ma úgy mondanánk – a bűnügyi tudományok, illetve a kriminológia iránt érdeklődő elméleti és gyakorlati szakemberek vettek részt. Ekként a kongresszusok témaköreinek változásain nyomon követhető az a nagy büntetőpolitikai fordulat, amely a klasszikus tett-büntetőjogi gondolkodástól való elszakadást jelezte, és amely az igazságszolgáltatás középpontjába lassan a „bűn”-tettet helyezte. A szemléletbeli váltás – ha lehet ilyet állítani – az 1890. évi szentpétervári kongresszuson következett be, ahol az egyéniesítés elvét hirdették meg azzal, hogy a büntetéskiszabás során a „hangsúly” a büncselekményről a büntetett személyére helyeződjék át. Érdemes ebből a határozatból hosszabban idézni:

„a helyesen felfogott individualizáció nem azt jelenti, hogy a büntető hatalmat gyakorló állam az egyéniség félreértett »tiszteletek« alapján túlhaladott és céltesztett engedékenységgel szervezi meg a büntetéseket szemben alkalmazott bánásmódot, hanem azt jelenti, hogy a társadalom hatékony védelme érdekében az állam nem a büntetendő cselekmény, hanem a büntetett ellen harcol, tehát a büntetettnek mint cselekvő személynek, mint egyéniségnek figyelembe vétele alapján teszi meg mindazt, ami a társadalom egészséges védelme érdekében szükséges.”¹³ Ehhez igazítva fogalmazták meg a büntetés célját, imígyen „...az elkövetett bűncselekmény miatt az igazságos megtorlás érvényesítése, egyben azonban a büntetett megjavítása útján a társadalomba visszavezetésének előmozdítása.”¹⁴

A 19–20. század fordulóján éppen a társadalomba való visszavezetés szándéka ütközött a bűnözés valóságával, a fiatalok és különösen a visszaeső, illetve csavargó, munkakerülő bűnelkövetők számának hirtelen megnövekedésével. Fel kellett tenni a kérdést – hiszen a börtön számára sem volt közömbös a válasz: vannak-e a javíthatatlan büntetettek? A szentpétervári kongresszus határozata még viszonylag derűlátóan fogalmaz: „...tisztán büntetőjogi szempontból nincs javíthatatlan büntetett [...], azonban vannak, akik alaptermészetük megjavítására irányuló mindenféle kísérlettel szembeszegülnek, akik szokásszerűen, egyenesen hivatásszerűen újabb és újabb büntetendő cselekményt követnek el...”¹⁵ A budapesti határozat viszont egyértelműen elismeri, hogy vannak „javíthatatlan büntetettek”.¹⁶

A „javíthatatlanokkal” kapcsolatban a börtönügyi ajánlások a határozatlan tartamú, különleges biztonsági őrizet melletti nehéz fizikai munkát hozták javaslatba.¹⁷ Bár az öt évvel későbbi washingtoni kongresszus figyelmeztetett a javíthatatlanná minősítésben rejlő „hatalmi – kényelmi” szempontokra is: „...az ártalmatlanná tétel könnyen elérhető, csak külső kellékei vannak: jól megépített fegyintézetek, vastag falak, biztonságosan felszerelt ajtók, ablakok, zárok...”¹⁸

A Nagy Háborút követő – egyébként utolsó előtti, 1930-as – prágai kongresszuson már az egyéniesítés és a „társadalomba való visszavezetésének” olyan börtönügy-technikai lépéseit is rögzítették, amelyben szerepet szántak a civil társadalomnak is. Szorgalmazták az [elítéltek] lelki ráhatására alkalmas [civil] személyek és szervezetek bevonását a végrehajtás munkájába.¹⁹ A társadalomba történő visszavezetéshez – már elég korán – felismerték azt, hogy nem elég „csak” a szabaduló rab lélektani felkészítése, a társadalom felfogását ugyancsak alkalmassá kell tenni a volt büntetettek visszafogadására, és ennek csak egyik tényezője a törvényben szabályozott rehabilitáció, a társadalmat épp úgy kell nevelni...”²⁰

A börtönrendszerek tekintetében az 1880-as évektől végleges győzelmet aratott a fokozatos (progresszív) rendszer, azt az egyéniesítés és differenciálás

igényének megfelelően az elítéltek osztályozásával (értékelésével) és ehhez illeszkedő csoportba helyezéssel javasolták működtetni. A rövid tartamú szabadságvesztés esetén viszont – épp’ a börtönártalmak elkerülése érdekében – pártolták a magányrendszert. Szintén az elítéltek egymás elleni agressziójának megelőzése érdekében a londoni és a prágai kongresszuson nagy hangsúlyt kapott az éjszakai elkülönítés követelménye.²¹

A nemzetközi kongresszusok témái között rendkívül sokszor – a tizenegy kongresszus közül kilenc alkalommal – került a napirendre az elítéltek munkáltatásának kérdése.²² Az 1895. évi párizsi kongresszuson egyhangúlag kimondták a munkavégzés kötelező jellegét, de úgy vélekedtek, hogy az elítéltnak nem jár a munkája után bér. A budapesti tanácskozáson már elismerték, hogy az államnak – ösztönzéseképpen – érdeke bizonyos térítés, díjazás adása. Kezdetben külön gondot jelentett a konkurencia – a rabmunka és a szabadmunka közötti verseny – tilalma. Az 1885. évi kongresszuson úgy határoztak, hogy „...a rabmunkát elsődlegesen hatósági szükségletre, pl. karbantartásra kell igénybe venni, a szabad piacon pedig ott, ahol munkahiány van, illetve a nem jövedelmező ágazatokban, [...] lehetőleg félkész termékeket állítsanak elő, tilos a reklám, viszont kötelező a szabad termelők áraihoz hasonló áron való értékesítés.” A rabmunka jellegéről, természetéről szóló legösszefogottabb követelményrendszer tézisszerűen az 1930. évi prágai kongresszuson fogalmazódott meg:

- legyen javító-nevelő hatása, szoktasson rendes munkás életre;
- legyen „tanulságos”, azaz alkalmas szakmai jártasság megszerzésére;
- legyen könnyen elsajátítható és hasznot hajtó, eredményes;
- legyen elsődlegesen izommunka, kivételesen szellemi munka, de semmi esetre se legyen irodai jellegű;
- ne legyen káros és veszélyes az egészségre;
- ne legyen fárasztó, monoton, mechanikus, és végül
- álljon összhangban a többi büntetés-végrehajtási céllal és lehetőséggel (úgy az őrzésbiztonsággal, mint a helyi – területi, gazdasági – adottságokkal).²³

6. Bizonytal meghökkentőnek tűnik az a megálapításom, hogy amíg az 1850-es évekre a börtönügy betöltötte „gyermekkorát”, addig az 1930-as évek elejére a polgári (nyugati) börtönügy elérkezett a „fiatalkorához”. Komolyabban fogadják, ha végigfutnak a bizonyítékaimon:

a) Már a 18. századi „alapító atyák is a börtönt egy olyan új büntetési formának képzeltek el, amely alapvetően szakít a tradicionális (hűbéri) büntetőrendszerrel, azzal, amely a nyílt társadalmi egyenlőség szerint és nyilvánosan a „bűnös ember” testén hajtotta végre, és mindig a véglegesség érvényével elrettentő büntetéseit. Ehelyett a polgári állam, a törvény előtti egyenlőség eszméjének megfelelően

egyenlően kiosztott személyi szabadságnak a büntett súlyával arányos elvonását állította a büntetési rendszer tengelyébe. A szabadságvesztés teóriája igazságos büntetést fogalmazott meg, amely osztható térben és időben, rugalmas és ezért – még az életfogytiglani esetén sem – nem a véglegesség erejével sújt le. Mondhatni: „átmeneti büntetés”, ahogy egy találó mondás tükrözi: a börtön kapuja „be és kijárat” – egyszerre.

b) A börtön, mint jogintézmény „fejlődésre” képes, mégpedig úgy tartalmában, mint formájában egyaránt.

ba) Tartalmát tekintve – ragaszkodva saját korszakoláshoz: a börtön „gyermekkorában” – az a gondolat vezérelte megalkotóit, formálóit, hogy minél tökéletesebb rendszert alkossanak, általában egy-egy vezérelv rendező eszménye szerint; így született meg a magány-, a hallgató, az osztály-, a fokozatos stb. börtönrendszer. A 19–20. század fordulójának táján lényegi szemléletváltás következett be, a börtönügyi szakma felismerte a „tökéletesítés” második fokozatát: az egyéniesítésben és a differenciálásban rejlő előnyöket. Az *egyénesítés*: a tettes személyisége megismerésén alapuló osztályozás (klasszifikáció), s ennek révén különböző elítélti csoportok létrehozása. A *differenciálás*: az eltérő fokozatú, szigorúságú, rezsimű végrehajtási intézetekhez hozzárendelni a klasszifikációval összeállított megfelelő elítélti csoportokat.

bb) Ami pedig formai jegyeit illeti: amíg a tradicionális kor büntetései az évszázadok előrehaladtával egyre szigorodtak, egyre kegyetlenebbé váltak, addig a börtönrendszer – legalábbis fő tendenciáját tekintve – folyamatosan egyre emberségesebbé alakul. Kezdetben magán viselte a testi büntetések, testfenyítő szankciók jegyeit, később már nemcsak az elhelyezés és ellátás körülményei humanizálódtak, de a benti tevékenységek (munka, oktatás, lelki gondozás, testedzés) megszervezésével az állam arra is törekedett, hogy a szabadulásra megőrizze a rab testi, lelki egészségét.

bc) Jelentősen megváltozott a kapcsolat a rab és az őt fogvatartó állam között. Kezdetben a minden jogától teljesen megfosztott – névtelen – rab valószínűleg ki volt szolgáltatva a fogvatartójának, legfeljebb munkaszorgalma vagy jó magaviselete miatt bizonyos kedvezményeket kaphatott. A 20. század elején még csak tudományos körökben említették meg a „fogházi jogokat”,²⁴ ami feltételezte azt, hogy közjogi jogviszony áll fenn a fogvatartott és az állam között. A nemzetközi börtönügyi együttműködés vitathatatlan csúcsteljesítménye volt az a Börtönügyi Mintaszabályzat, amelyet a Népszövetség 1935-ben elfogadott, ugyanis ez – korlátozott – jogalanyként kezelte a fogvatartottat.²⁵

A börtönt, mint intézményrendszert emellett viszonylagos állandóság is jellemezte, nem csupán a szervezet „tehetetlenségi nyomatéka” tartotta nyugalomban, hanem hivatása, normális társadalmi-politi-

kai viszonyok között mindig képes volt alapfeladatának teljesítésére: a társadalom védelmére, a szabadságvesztésre utaltak biztonságos megőrzésére.

7. A II. világháborút követően annyiféle változata jött létre a börtönöknek, hogy roppant nehéz meghatározni, mit is jelent, mit értsünk e fogalom alatt: börtön.²⁶ Rég szétmállottak a vezérelvű rendszerek, a különféle „mintaszabályzatok” sem eredményeztek egységes modellt.²⁷ A börtönök mégis nagyon hasonlítanak egymásra, már megjelenésükben is, ami még betudható lenne annak, hogy jó részüket a múlt (vagy az azelőtti) századból öröklődött korunkra. De ha – kutató szemű látogatóként – átlépjük különböző európai „börtönök” küszöbét, s végigmegyünk a folyósokon (vagy a trepnin), benyitunk egy zárkába – persze a kulturális és helyi különbségektől eltekinthetünk –, s aztán megismerjük a házirendet, a napi-rendet, bizonyos „déljã vu” érzésünk lesz.

a) Bár nincs európai börtönmodell, a II. világháború után folytatódott, sőt még jobban felerősödött az európai börtön-harmonizálódás folyamata. A börtönügy – mint láttuk, már a 19–20. század fordulóján – szakmai és tudományos kérdéssé lett, így tudományos fórumok tárgyalták, és több helyütt az egyetemi oktatás részévé vált.²⁸ A háborút követően a hagyományos börtönügyi fórumok részben átalakultak, a bűnügyi tudományok egészével vagy általában a bűnözéssel foglalkozó társaságok is időről időre napi-rendre tűztek börtönügyi problémákat.²⁹ A tudomány és politika kettős befolyási övezetébe került börtönügy hol e helyzet előnyeit élvezte, hol hátrányait szenvedte. A tudomány, a szakma végezte munkáját, sajátos módszereivel feltérképezte a börtön működését, igyekezett feltárni törvényszerűségeit, és sokszor jobbító szándékú javaslatokat is megfogalmazott. Tehát tradicionális területén, saját módszerei szerint vizsgálódott, s munkája eredményeit, megállapításait hagyományos módon, konferenciákon, kongresszusokon és könyvekben, tanulmányokban tette közzé. 1764-ben még elég volt egy szakmai „forradalom” kirobbanásához az, hogy az addig ismeretlen – s egyébként is csak „egykötetes” – szerző egy nem túl vastag könyvecskét jelentetett meg a *Büntettekről és a büntetésekről*. Egy bő évszázaddal később, a múlt századfordulón az olyan újító szándékú – szakmai körökben már elismert – tudósok, mint F. v. Liszt, Van Hammel, A. Prins, ahhoz, hogy tanításuk eljusson a szélesebb nyilvánossághoz, és hogy a jogalkotásra is hatni tudjanak, célszerűnek látták nemzetközi tudományos társaság megalakítását.³⁰

b) A II. világháborút követően a börtönügy területén ma már a tudománnyal egyenértékű hatást gyakorolnak a különböző – elsődlegesen emberi jogi indíttatású – nemzetközi egyezmények, illetve az ezek végrehajtásának ellenőrzésére hivatott szervezetek döntései, illetve ajánlásai.³¹ Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy e nemzetközi szerződések és ajánlások ihletői, „konceptcionális” megfogalmazói

rendre a tudomány képviselői, azok, akik ott ülnek a különféle előkészítő megbeszéléseken, konferenciákon. Már megváltozott a szereposztás; a 19. században a tudomány „üzenetei” a jogpolitika különféle csatornáin keresztül jutottak el a politika alakítóhoz, manapság a nemzetközi szervezetek technokratái lépnek fel megrendelőként, s a tudomány az, amely különböző szakmai háttéranyagok elkészítésével „bedolgozik”. A döntés mindig a politika síkján és az „apparátusban” történik, s nem feltétlenül csak szakmai szempontok alapján. A globális ügyekhez, amelyeket „unifikációnak”, „harmonizációnak”, „integrációnak” neveznek, nemzetközi konszenzus, a Részleges Államok jóváhagyása kell.

Jószorival nincs ez másként a nemzeti keretek között sem, a szakma jeles és felkért képviselői a kodifikációt előkészítő segédcsapat tagjai lehetnek. Talán ennek így kellett történnie: ha a tudomány hatni akar – változásokat előidézni –, akkor el kell viselnie „deszakralizálását”. Egy funkcionálisan és hatékonyan működő világban leginkább csak „alkalmazott” tudományokra van szükség.³²

c) Fel kell tenni a kérdést: milyen büntetési filozófia – kevésbé fennköltén: büntetőpolitikai meggyőződés – vezérelte az elmúlt évtizedek szakembereit (tudósait), akik az európai büntönügy alakulására hatással lehettek? A dokumentumok szövege – mélyebb elemzés nélkül – sem hagy kétséget a felől, hogy a prevenció – nyilvánvalóan: a speciális prevenció – gondolatkörében fogant. Több szempontból sincs miért csodálkozni ezen. A háború utáni politikai konszolidáció, majd a gazdasági fellendülés összekapcsolódott a tudományos élet felvirágzásával. Mindazok a tudományok, amelyek hozzájárultak az emberi viselkedés, a társadalmi folyamatok jobb megértéséhez, adalékul szolgáltak a bűnnel és büntetéssel foglalkozó szakembereknek is. Úgy tűnt – Európa nyugati felén – hogy az „1791-es álom” megvalósításához minden együttáll: megvannak a tudományos eszközök ahhoz, hogy „leássanak egyenesen a rossz forrásáig”, és rendelkeznek azokkal a javító technikákkal, amelyek a bűnös képzetére hatnak, amellyel majd „újraminósítik az egyéneket, mint jogi alanyokat.”³³ Nevezték ezeket a kriminálpolitikai irányzatokat „treatment”-nek, rehabilitációs ideológiának, skandináv modellnek. A teoretikus elképzelések szerint felszámolták (volna) a klasszikus büntetőjogot, a büntetést, a büntön is. Mindazonáltal mindegyikük a fogvatartásra alapozott, mégpedig határozatlan tartamban, pontosan addig, amíg azt a kezelő-reszocializációs programok sikere indokolja. Eddig szintiszta tettes-büntetőjog. Immáron harmadszor lendült támadásba. S nem is rossz eséllyel. A jóléti állam gazdasági előterében egyes államokban kísérletek történtek az elmélet megvalósítására.³⁴

Más, szükségképpen más volt a helyzet a nemzetközi szervezetek szintjén, hiszen ezek alapvetően az emberi jogok védelme érdekében jöttek létre, ami elképzelhetetlen jogállam, jobbiztonság, törvényesség

és a klasszikus büntetőjogi elvek: a nullum crimen, a nulla poena stb. nélkül. Éppen ebben az időszakban szerveződött meg egy „megszelídített pozitívizmust” hirdető ún. új társadalom védelmi irányzat.³⁵ Programja a társadalomvédelem és az emberi jogok értékeinek szoros kapcsolatára épült, visszahozta az erkölcsi értékeket, felelősségi kérdéseket a büntetőpolitikába, s szankciórendszerében nem kívánt kizárólag (társadalomvédelmi) intézkedésekre támaszkodni, meg akarta őrizni a hagyományos büntetéseket. Az '50-es évek vége óta a M. Ancel által vezetett irányzat játszott döntő szerepet a különféle nemzetközi fórumokon.³⁶

d) Az emberi jogok egyébként is a büntönügy számára úgy hatottak, mint valami varázsszó. Hiszen büntetőpolitikailag semleges nézőpontot jelentett. A büntön, annak természetét és működését nem azon az alapon elemezte, hogy az adott történelmi pillanatban melyik irányban leng ki a büntetőpolitikai inga: a prevenció(tettes) vagy a megtorló(tettes) büntetőjogi koncepció felé. Ugy is fogalmazhatnánk, hogy sokféle, és sokszor nemcsak a másikat tagadva, hanem egymásba fonódva gomolygó büntetéstani koncepciók – egyébként kellemes szellemi bódulatot okozó – világhoz képest hűvös üdítőként hat az emberi jogi koncepció. Roppant egyszerű logika vezérli: az általánosan (nemzetközi szerződésben és/vagy az alkotmányban) elismert emberi jogok katalógusát és követelményét rávetíti a szabadságvesztés-büntetés szabályaira, különösképpen annak végrehajtási gyakorlatára, s kijelöli a „büntön” tartalmát, lényegét. Másként fogalmazva: az emberi jogi követelményekből összeálló „teória” meghatározza a büntön legújabb kori fogalmát. Tehát az emberi jogok olyan érdemi igényeket támasztanak a büntönökkel kapcsolatban, amelyek nem pusztán az állam és polgára – sajátos büntetés-végrehajtási-közjogi viszonyait rendez, hanem egyben önálló büntetéstani tartalmat is hordoz. A jogelvonás határvonalának meghúzása valójában a büntetés „malum” tartalmát határozza meg. A másik csoport, a szabadságelvonás által nem érinthető alapjogok pedig – egyrésztől tilalomként (negatív módon) – az élet, testi épség, egészség, emberi méltóság, jogképesség stb. sérthetlenségét írják elő, vagyis az állam büntető beavatkozásának szabnak korlátot, másrészt (pozitív előírásként) azt a – majdnem – „érinthetetlen” kulturális, művelődési, önképzési kört rajzolják körül, amely – ha igénybe veszi – segítheti az elítéltet a reintegrációs folyamatban. A harmadik körbe azok az alkotmányos (emberi) jogok sorolhatók, amelyek a büntön belső rendje és biztonsága – néha csak a helyi tradíció – miatt korlátozottan érvényesülhetnek. Rendszerint idetartozik a munkához való jog, illetve a munkaviszonyra épülő egyéb jogosítványok, a cselekvőképesség, és a – legszélesebb értelemben vett – családi és társadalmi kapcsolatok: látogatás, levelezés, közérdekű adatok megismerése, sajtóval való kapcsolat stb.

Az emberi jogi „elmélet” a büntönügyi szak- és tudós emberek számára végső soron elfogadható, nem

túl elegáns, inkább olyan praktikus megoldásként, amely azért hagy szabad teret a spirituális pönológiai gondolatok szárnyalásának. Amennyiben szorosán a dokumentumok szövegét követi – egy másik megközelítésben –, saját tudományos tételeinek megerősítését is kikövetkeztetheti, illetve visszatükrözni láthatja. A (neo)klasszikus büntetéstan hívei az általuk hirdetett tetterányos és igazságosan megtorló büntetési rendszer hitelesítőjeként ismerik fel a jogállami keretek között, tisztességes eljárásban megállapított bűnösséget követő, az emberi jogokat tiszteletben tartó büntetés-végrehajtást. A többség pedig, a preventív büntetéstan követői, a korábban a treatment-re (kezelésre), majd a reintegrációra törekvő börtönrendszert fenntartás nélkül sajtjuknak érezhették.³⁷

S van még egy előnye az emberi jogi verdiktnek: a strasbourgi bíróság ítélete kötelező és megfellebbezhetetlen, tehát nem az igencsak nehézkes és kétes kimenetelű teoretikus úton kell meggyőzni az államot, a kormányt egy börtönügyi elméleti tétel helyességéről.

Az államok keze sincs gúzsba kötve: a börtön belső világának alakításában, a házi- és a napirend kialakításában, az elítéltek foglalkoztatásának (nevelésének) megszervezésében, a szabadidőprogramok, a külvilággal való kapcsolattartás módjai meghatározásában és még sok, a mindennapokat befolyásoló tevékenység irányításában – mivel ezek mind a büntetés-végrehajtás során korlátozható alapjogok körébe tartoznak – viszonylagos önállóság illeti meg. Nyilvánvaló: az általa választott megoldás vagy módszer nem ütközhet az emberi jogi tilalmi listába.³⁸

Nem kerülhető meg a kérdés: a börtön számára milyen körvonalakat rajzol a „strasbourgi üzenet”, amelyeket – bármily’ meghökkentő – legkevésbé az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatából lehet kihüvelyezni, mert a bíróságnak nem az a feladata, hogy állást foglaljon pönológiai, illetve börtönügyi kérdésekben, sem az, hogy valamelyik börtönrendszerre kimondja, hogy „eurokonform”, a másik meg nem az. [A Bíróság az Európai Emberi Jogi Konvencióban foglalt jogok betartása felett öröködi, s azt vizsgálja, hogy a bepanaszolt Résztes Állam betartotta-e a Konvenció aláírásával vállalt kötelezettségét. A per tárgyát börtönbeli élethelyzet is képezheti, de a Bíróság ekkor sem az érintett börtönrendszer büntetéstanai értékelésével foglalkozik, hanem azzal, hogy a konkrét esetben a panasz tárgyává tett jogszabályok és/vagy gyakorlat nem sértette-e meg a Konvencióba foglalt emberi jogot. Jogsértés megállapítása esetén annak elsődlegesen – vagy csak kizárólagosan – emberi jogi relevanciája van, a Bíróság nem ad közvetlen börtönügyi utasítást, a szakmai következtetéseket és a szükséges változtatásokat az érintett államnak kell megtenni. Ez utóbbi jogszabályi és/vagy gyakorlati módosítások már értelemszerűen börtönügyi jellegűek.]

Amennyiben az európai börtöntrendek felől tájékozódni kívánunk, akkor – a szakmában csak ún.

puha normáknak tartott – az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága által kibocsátott börtönügyi és egyéb büntetőjogi ajánlásokat kell áttekintetni.³⁹ Jogi erejük „puhasága” ellenére ezek azok a nemzetközi dokumentumok, amelyeket egybe- és összeolvasva valóban kirajzolódnak az Olvasó előtt az európai börtönrendszer elvi körvonalai. E szemszögből nézve ezek az ajánlások sokkal inkább börtönügyi (büntetéstan) jellegűek, mint emberi jogiak. Hivatalos hierarchia nincs a különböző ajánlások között, legfeljebb abból a szempontból értékelhető jelentősnek az egyik vagy kevésbé jelentősnek a másik, hogy mennyire fogja át a börtönügy egészét, vagy csak egyes részproblémákkal foglalkozik. Még három megjegyzést ajánlatos tenni:

I. vannak ajánlások, amelyek váltják egymást, vagyis az új hatályon kívül helyezi a régit; ilyenek az általános érvényű Börtönügyi Szabályzatok (1973–1987–2006);

II. a többség azonban olyan ajánlás, amelynél a későbbi inkább csak kiegészíti, korszerűsíti a korábbi tartalmát;⁴⁰

III. nem lényegtelen megnézni a kibocsátás évét, ugyanis – mint fentebb láttuk – a Miniszteri Bizottság döntéseit előkészítő szakmai-tudományos kör büntetőpolitikai álláspontja, az egyes irányzatok közötti erőviszonyok megváltoztak, amelyek általában tükröződnek az ajánlások tartalmában, szövegezésében. Két eszmei választóvonal érzékelhető: egyrészt valahol a múlt század ’70-es éveinek közepén, ami egybeesett a treatment válságával, ezt követően a direkt átnevelési, személyiség-átformálásra ösztönző ajánlásokra – bár máig nem vonták vissza őket – a feledés homálya borult.⁴¹ A másik irányváltás pedig a ’90-es évek vége felé tűnt fel; először csak a börtönök túlszűfoltóságának megszüntetése érdekében született egy ajánlás, majd később megjelentek a rövid tartamú szabadságvesztés kiváltására alkalmas, majd általában a szabadságelvonással szemben, a közönségben végrehajtható szankciók gyakoribb használatát sürgető ajánlások. Ez utóbbi az ún. restoratív igazságszolgáltatási koncepció témyerését jelzi.⁴²

A legújabb Európai Börtön szabályzat és még néhány más jelentős ajánlás⁴³ alapján a 21. századi európai börtön az alábbi jellemzők (vagy talán: igények) szerint rajzolható fel:⁴⁴

a) a szabadságuktól megfosztott személyeket emberi jogaik tiszteletben tartásával kell kezelni, és az anyagi források hiánya nem szolgálhat indokul az emberi jogokat sértő fogvatartási körülményekre;

b) a szabadságuktól megfosztott személyek mindazon jogaikat megtartják, amelyeket a szabadságvesztés-büntetésüket kimondó határozattal jogszerűen nem vontak meg;

c) a szabadságvesztés végrehajtása során az elítéltet érő korlátozások csak törvényes célból és a legszükségesebb mértékig alkalmazhatók;

d) a börtön benti életét a lehetőségek szerint közelíteni kell a kinti közösségi élet körülményeihez;

e) a fogvatartás során olyan bánásmódot kell alkalmazni, amely elősegíti a szabad társadalomba való visszatérést, vagyis a fogvatartott rezsímjét úgy kell kialakítani, hogy az felkészítse őt a felelősségteljes és bűnözés nélküli életvitelre;

f) együtt kell működni – a lehetőségek szerint – a külső civil társadalmi szolgálatokkal;

g) valamennyi büntetés-végrehajtási intézetben rendszeres kormányzati és külső, független szervezetek általi ellenőrzést kell biztosítani;

h) a fogvatartottak elhelyezésével kapcsolatosan:

– lehetőség szerint az otthonuk közvetlen közelében lévő intézetben kell elhelyezni,

– az elszállásolásnál tiszteletben kell tartani a magánszférát, a helyiségnek meg kell felelnie az egészségügyi és higiéniai követelményeknek, kellő figyelmet kell fordítani a helyiség nagyságára, a világításra, a fűtésre és a szellőzésre,

– a fogvatartottat éjszaka általában külön cellában kell elhelyezni, kivéve, amikor vélelmezhető, hogy a közös elszállásolásból a fogvatartottak számára előnyök származnak;

i) a fogvatartott részére tápláló ételmezést kell biztosítani, és eközben figyelembe kell venni az életkorát, egészségi állapotát, vallását, kultúráját és munkája jellegét;

j) a fogvatartott számára engedélyezni kell, hogy a lehető legnagyobb gyakorisággal kapcsolatot tarthasson – levélben, telefonon, látogatás révén – családjával és – a biztonsági követelmények betartásával – más személyekkel, külső szervezetek képviselőivel, a törvényben meg kell határozni azokat a nemzeti és nemzetközi szervezeteket, amelyekkel a fogvatartott ellenőrzés nélkül érintkezhet;

k) a börtönnek törekedni kell arra, hogy elegendő és hasznos munkát biztosítson, s lehetőleg olyan jellegűt, amely megtartja, vagy javítja a fogvatartott képességeit; a munkával kapcsolatban igazságos bérezési rendszert kell kialakítani;

l) gondoskodni kell, hogy a fogvatartott fenn tudja tartani fizikai kondícióját, biztosítani kell az elegendő testmozgást és pihenést egyaránt;

m) biztosítani kell a megfelelő oktatási, képzési és továbbképzési tevékenységet, valamint a szabadidő hasznos eltöltését;

n) a börtönöknek meg kell őrizni a gondozásuk alatt álló fogvatartottak egészségét, amelyet saját vagy szerződéses orvosi szolgálat működtetésével is elő kell segíteniük;

o) az egyes fogvatartottak esetében alkalmazott biztonsági intézkedéseket a biztonságos fogvatartáshoz szükséges minimális szinten kell tartani, a biztonsági kényszerintézkedés során tiszteletben kell tartani az emberi méltóságot; tilos a bilincs és béklyó használata; a kényszerítő eszközök csak a feltétlenül szükséges ideig alkalmazhatók. A nemzeti jog határozza meg a fegyelmi vétségek nemeit, a fegyelmi eljárást és kiszabható büntetések fajtáit, valamint a jogorvoslat lehetőségét;

p) külön szabályozást igényelnek a női – különös figyelemmel arra, ha az anya gyermekével együtt kerül elhelyezésre –, továbbá a fiatalok és külföldi fogvatartottak, s gondoskodni kell arról, hogy az etnikai vagy nyelvi kisebbségek ne szenvedjenek hátrányt.

8. A fenti, az európai ajánlásokból körvonalazott börtönkép – engedjék meg nekem e képzavar – az „igényszínű ceruzával” van megrajzolva. Az ajánlás szövegezői többször hangsúlyozták, hogy nem egy mintaszabályzatot akartak készíteni, de oktalanság lenne azt hinni, hogy nem a legtokéletesebb börtönügyi megoldásokat válogatták össze, és nem egy szakmailag ideális börtönrendszer „lebegett” a szemük előtt. A valóság más. A börtönnek mindig és mindenütt van sötétebb, a szabályzatok árnyékában maradó része. Aki erről hallgat, nem akarja a megismerni valóságot.

Az empirikus kutatások iránt mindig fogékony amerikai szociológusok, pszichológusok – Európából nézve: kriminológusok⁴⁵ – érdeme az, hogy a börtönök belső, ún. informális struktúráját, az emberi kapcsolatok hálózatát, a szervezet működésének törvényszerűségeit, s mindezeknek a fogvatartott személyiségére gyakorolt hatását feltárták.

Az 1950-es évektől kezdve a tengerentúlról új fogalmak érkeztek a „vén” kontinensre, mint a prizonizáció, a totális intézmény, hospitalizáció, depriváció. S persze gyorsan kiderült, hogy ezek nem kizárólag az újvilági börtönök sajátosságai, mindenütt jelen vannak, különösen a hosszabb időre elítélteknél. Ezek olyan börtön-mellékhatások, amelyek kedvezőtlen irányba változtatják meg a fogvatartottak magatartását, sokszor a személyiségét. A jelenségek fel- és megismerése segítheti semlegesítésüket.

Ma már börtönügyi közhely a prizonizáció,⁴⁶ az a folyamat, amelynek során az elítélt fokozatosan átveszi és magáévá teszi a börtön formális, de főképp informális törvényeit, szokásait, kultúráját: szabad emberből valódi rabba válik. Az első vizsgálatok azt mutatták, hogy a prizonizáció okozta személyiségbeli változások egyenes arányban erősödnek a börtönben töltött idővel.⁴⁷

Mások elvetették a lineáris összefüggést, mert azt figyelték meg, hogy a fogvatartottakban lezajló változások inkább egy fordított U alakú görbére emlékeztető görbével jellemezhetők. A lényeg persze nem a „betűn” van, hanem a folyamat ívében. A börtönbe kerülés kezdeti időszakában az elítéltek – főként az elsőbűntettek – általában elutasítják a börtön egészét, az általa közvetített, különösen antiszociális értékeket, később, az ítéleti idő közepe táján „prizonizálódnak”, teljesen átveszik a rabtársadalom kultúráját, majd a szabaduláshoz közeledve egyre inkább távolodni kezdenek a börtön világtól, és ezzel párhuzamosan „előhívják magukból” azokat az értékeket, viselkedésmintákat, amelyek a szabad életbe való visszailleszkedéséhez elengedhetetlenül szükségesek.⁴⁸

Talán a leghíresebb elmélet E. Goffman nevéhez kapcsolódik.⁴⁹ Kiinduló fogalma a totális intézmény, az, ahol a mindennapi tevékenység egy központi hatalom irányítása alatt, központi terv szerint folyik, és ez a terv a bentlakók életének teljes egészét kisajátítja. [Ilyen intézménynek szokás tekinteni a kaszányákat, internátusokat, bizonyos kórházakat és legfőképpen a börtönöket.] Már a börtönbe történő befogadás-kor megindul a „mortifikációs” eljárás, a civil ruha, a személyes tárgyak elvétele, a formaruhába átöltözés, a zárkában való elhelyezéssel párhuzamosan az intim tértől való megfosztás következtében elveszti addigi személyiségét. Ezután már képtelen magára úgy tekinteni, mint korábban, s felveszi – akár „önvédelemből” is – a bentlakó identitását. Pár hónap vagy év, és személyisége szétzilálódik, lepusztul: mortifikálódik (megsemmisül).⁵⁰

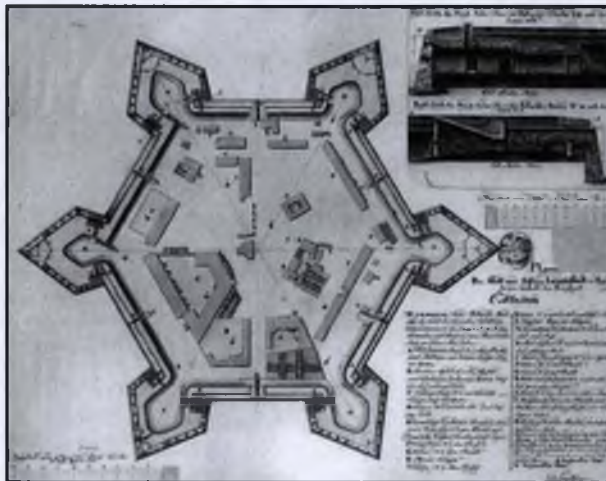
A *hospitalizáció* lényegében ugyanezt a folyamatot írja le, csak másfelől közelítve. A börtön pontos házi- és feszes napi rend alapján működik, egy nagyobb közösség életét e nélkül valóban nem lehet megszervezni. A fogvatartott viszont egy idő után, tekintettel arra, hogy nem önmaga irányítja tevékenységét, mindig mások döntenek helyette, s csak akkor nincsenek konfliktusai, ha teljesíti az utasításokat, betartja a szabályokat, jószereivel szép lassan leszokik az önálló döntés képességéről. Tényleg olyanná válik, mint egy „magatehetetlen” kórházi beteg.

A börtön megfoszt a szabadságtól – ez a fő funkciója. A kortárs börtönügyi szakma és a kapcsolódó nemzetközi ajánlások egyaránt alapkövetelményként fogalmazzák meg, hogy ezen túl további „többlethátránnyal” nem súlyosbítható. Közel ötven éve Amerikában írta le G. Sykes⁵¹ azokat a deprivációkat (megvonási hatásokat), amelyek a börtön – jogilag nem előírt – kínjait jelentették, mégis azt hiszem, hogy csupán egy távoli ország közlemültjáról szólnak e sorok. Kövessük a szerző felsorolását: a börtön megfoszt

- a) a szabadságtól;
- b) különféle – a szabad életben elérhető – javaktól és különféle szolgáltatásuktól;
- c) a heteroszexuális kapcsolattól;

- d) az autonómiától, a magánszférától;
- e) a személyi biztonságtól.

Jelen esetben nem tekintem feladatommak, hogy gyorsan és látványosan egy sor börtönügyi technikát sorakoztassak fel annak bizonyítására, hogy a mai modern börtönrendszerek – a különböző nemzetközi börtönügyi ajánlásokhoz híven – milyen módon igyekeznek hatástalanítani ezeket a deprivációs hatásokat. Ugyanis a célom az, hogy megmutassam a börtönt úgy, ahogy létezik. A börtön részben virtuális valóság, amely tudományos teóriákban és elvekben, nemzetközi és honi jogi szabályokban, szabályzatokban jelenik meg. Másrészt a börtön „egy” épület, továbbá személyegyüttes: fogvatartók és fogvatartottak kis társadalma. A börtön jelkép:

Lipótvár, a vár alaprajza

a büntetés színönimája. És engem ez a jelenség érdekkel, amelyet hiába, hogy az ember alkotott és változtat folyton-folyvást, önálló lényege van. Már sok mindenre használták, ideje lenne megtalálni a helyét. Hagyományosan a Btk. felől, a szankciórendszer hierarchiája irányából indult ki mindig a gondolkodás, és a kodifikáció során így osztották rá az aktuális szerepet, és kapott különféle feladatot a börtön.

E fejezetben talán furcsa dolgot tettem: megpróbáltam egy gondolatkísérlettel, pontosabban: megfordítottam a gondolkodás irányát, mert a kiindulópontom – az „eredeti” börtön – a modern börtön eredete volt. Igyekeztem meg- és bemutatni azokat az alaptulajdonságait, amelyek a „születése óta” sajátjai, mintegy természetként fogantak, azokat, amelyek létezését mindvégig jellemzik. Épp’ ezek azok az „atavisztikus” ismérvei, amelyek még a harmadik évezredben is „megkerülhetetlenek”. Mi több, a bármilyen céllal újjárendezendő szankciórendszerben is mint valódi – eredendő börtönfunkcióként veendő figyelembe:

ti. erre, s nem másra képes...

Léva, M. kir. Állami Fegyintézet

9. Külön kell foglalkoznom a magyar börtönrendszer „családfájával”, s messze nem az öncélú megbotránkoztatás miatt választottam ezt az alcímet, hanem ezért, mert a magyar börtönügy többször is olyan sajátos – a nyugat-európaiktól eltérő – útra

kényszerült, amely fejlődését jelentősen befolyásolta, néha: torzította.

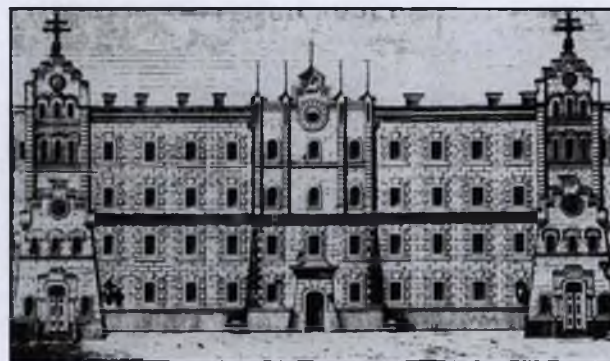
a) Az első megállapításom: a modernkori magyar börtönrendszer intézményrendszere eredetét tekintve külső kényszerből jött létre.⁵² Azaz: a magyar börtönrendszer, a maga fizikai valóságában és az 1848–1849-es szabadságharc leverése nyomán, az osztrák birodalmi törvénykönyv bevezetésével párhuzamosan, a központi büntetési nemmre tett szabadságvesztést gyakran alkalmazó bírói gyakorlat miatt megnövekedett számú elítélt elhelyezése miatt vált szükségessé. A magyar börtön (alap)intézményhálózatának létrejöttét tehát nem tudományos megfontolás vagy igény szülte, hanem az idegen megtorlás kényszere.

A Habsburg-kormányzatnak most kellett pótolnia azt, amit évszázada elmulasztott: a magyar fegyintézetek hálózatát létrehozni. A legfontosabb cél az olcsóság és a gyorsaság volt. Ennélfogva a kormány 1854–1858 között fegyintézeté alakított át régi várakat és más középületeket. Így vált fegyintézeté a korábban katonai erődítményként funkcionáló Nyitra vármegyei Lipótvár, a Trencsén vármegyei Illava (Léva), illetve a beregi Munkács vára. A Pest-Pilis-Solt vármegyei fegyintézetet Vácra, az egykor Mária Terézia által nemes ifjak kollégiumának építtetett intézet falai közé telepítették. 1858-ban adták át nők befogadására szolgáló fegyintézetként Márianosztrán az egykor pálosrendi kolostornak épült, kétemeletesre bővített épületet. A fegyintézeti hálózatot az erdélyi területeken 1860-ban az egyetlen, eleve fegyintézeti célokra épített nagyenyedi és a már 1786-ban „provinciális” börtönné nyilvánított szamosújvári intézet egészítette ki.

Ezekben a régi várakban vagy eredetileg más célra készült épületekben modern börtönrendszerről, pl. a magánrendszer következetes végigviteléről szó sem lehetett. A magyar börtönügy a rossz telepítések miatt olyan mellékvágányra került, amelynek következményei máig hatnak. Míg ugyanis a nyugat-európai régiók – tartományok, kantonok, városok stb. – korai önállósodása elősegítette a regionális börtönhálózat telepítését (több, kisebb, földrajzilag arányosan elhelyezkedő intézettel), addig hazánkban központi szándék döntött az éppen

Munkács vára

Szamosújvár, a börtön épülete (1859)

alkalmasnak ítélt építmények börtöncélú felhasználásáról. E telepítés okozta másik teherterhel pedig abban mutatkozott meg, hogy a kiszemelt építmények többsége alkalmatlan volt büntetés végrehajtására, és csupán örökös ráfordításokkal lehetett biztosítani, hogy legalább minimális mértékben megfeleljenek az elvárásoknak.

Az osztrák kormányzat e periódusában börtönügyünk kétségtelen előrelépése abban volt, hogy a kazamatákból, tömlőcökből kihozott rabok számára rendszeres ételmezést, a munkakényszer, a rend, a fegyelem és a tisztaság szigorú betartását vezették be.

b) Második sajátosság: ritkán, csak kivételes történelmi „kegyelmi pillanatban” találtak a megfogalmazott börtönügyi

tudományos-szakmai igények és a megvalósításukra elszánt – legtöbbször persze a gazdasági lehetetlenség érve mögé búvó – politikai akarat.

A 18. század végén megértek a társadalmi feltételek a magyar feudális büntetőjog és igazságszolgáltatás gyökeres átalakítására. Ez a folyamat azonban történelmi és társadalmi okok következtében jelentősen elhúzódt. Az 1790–91. évi országgyűlés eltörölte a kínvallatást, s bizottságot hozott létre az igazságszolgáltatás és a büntetőjog megreformálására. A bizottság munkája eredményeként született meg a büntető törvénykönyv-tervezet 1795-ben.

Az 1795. évi kodifikációs kísérlet volt az első lépés Magyarországon egy korszerű büntető törvénykönyv és büntetési rendszer megalkotására. A tervezet alapelveiben már felismerhetők a felvilágosodás eszméi.

A Beccaria által klasszikus módon összefoglalt polgári büntetőjogi nézetek olasz (Filangieri) és osztrák közvetítéssel (Sonnenfels) jutottak el hazánkban.⁵³ Az elmaradott magyar társadalmi viszonyok között a felvilágosodott természetjog polgári elvei sajátosan keveredtek a kor feudális nézeteivel. Büntetési rendszere közelített a polgári elképzelésekhez: a halál-

büntetést szűk körben, mindössze 6 esetre tartotta fenn, és a szankciórendszer középpontjába a szabadságvesztés-büntetést állította.

Jóllehet az 1820–1830-as években a szabadságvesztés-büntetés egyre inkább terjedt, a börtönök helyzete a legsiralmasabb képet mutatta. Az 1830–1840-es évek korántsem pontos statisztikája szerint

az országban – Erdély kivételével – évente legalább 15–20 000 emberen hajtottak végre szabadságvesztést olyan körülmények között, amikor börtönök nem léteztek, s a büntetés-végrehajtás jogi szabályozása ismeretlen volt. Börtönökként változatlanul a vármegyei, városi és uradalmi tömlöcök szolgáltak, amelyek viszonyai semmivel sem voltak jobbak, mint egy évszázaddal korábban.

c) A reformkor fellángoló politikai küzdelmeiben hirtelen éles megvilágításra kerültek a magyar feudális börtönállapotok, amelyek – mint az abszolút hatalom országglásának végtermékei – jogos felháborodásra és gyors fellépésre serkentették a liberális erőket. A földalatti bűzös vermek, a csontvázza aszott, járványoktól legyengített rabok

látványa, a börtönviszonyokban megnyomorodott emberi roncsok súlyos érvekké váltak a liberális politikusok érvelésében. Politikai követelés rangjára emelkedett a börtönmodernizáció, s a szabadságot és az emberi méltóságot – hazánkban csakúgy, mint Nyugat-Európában – zászlajukra tűző szabadelvűek egyik célpontja így a feudális tömlöc lett. A börtönügyi tudományosságot, a fogházjavítás első hazai kibontakozását, az 1830-as években fiatal politikusok, mint pl. Eötvös József, Szemere Bertalan, Kossuth Lajos és liberális gondolkodók, mint Balla Károly, Bölöni Farkas Sándor, Lukács Móricz karolták fel támogatón. E külföldet is megjárt reformerek jórészt az észak-amerikai és az angol „*penitenciárius magánrendszer*”, továbbá a „*hallgatási rendszer*” magasztalásával tértek haza. A rabok számára biztosított külön zárka és az a vonzó alap gondolat, amely szerint a magány és a hallgatás büntudatra és erkölcsi megtisztulásra indítja az elítélteket, mély benyomást gyakorolt a tanulmányozókra. E hatás érzékelhető börtöntörténeti irodalmunk egyik kiemelkedő szellemi alkotásán, az *1841–1843 között elkészült börtönügyi törvényjavaslaton*.

A tervezet, a korabeli nyugat-európai törvényhozás és tudomány állását is fegyelembe véve, korát megelőző lépéseket tett a büntetési rendszer területén. A halálbüntetést valamennyi bűncselekményre nézve kiiktatta; szankciórendszerében a szabadságvesztés-büntetés került a központi helyre. A tervezet szerint a rabság vagy életfogytig tart, vagy határozott tar-

tamú. Határozott tartamú büntetés esetén a leghosszabb időtartam 24 év. A szabadságvesztés enyhébb formája a fogság, ennek leghosszabb időtartama egy év.⁵⁴

A méltán európai szintű jogalkotásnak tekinthető 1843. évi törvényjavaslatok a konzervatív erők ellenállása következtében megbuktak.⁵⁵ A börtönügyi javaslatot az országgyűlés mindkét háza elfogadta, és felterjesztették királyi szentesítésre. A királyi szentesítés azonban – feltehetőleg amiatt, hogy a központi kormányservek a nagy anyagi erőket igénylő beruházások miatt húzódoztak a végrehajtástól – elmaradt. A kancellária a börtönügy rendezését a Helytartótanács hatáskörébe utalta. Végül is a ja-

vaslat papíron maradt, s eltűnt a bürokrácia süllyesztőjében.

Az 1843. évi büntetőjogi és börtönügyi törvényjavaslatoknak még így is rendkívül jelentős hatásuk volt a magyar büntetőjogi és börtönügyi gondolkodás fejlődésére; progresszív elveiket – elsősorban a testi büntetések megszüntetését, a halálbüntetés korlátozását, a szabadságvesztés-büntetés szélesebb körű és céltudatos alkalmazását – a bírói gyakorlat többé-kevésbé megvalósította. Több vármegyében pedig helyi statútumokkal törölték el a botbüntetés alkalmazását.

d) A fogházjavítás ügye országos szinten elbukott, de a reformkori vármegyei ellenállás sajátos, szép példajaként foghatók fel azok vármegyei kezdeményezések, amelyek révén például – Szemere Bertalan nyugatról hozott tervei alapján – 1840-ben megépült a modern Komárom vármegyei fogház. A kor legsikerültebb börtönépülete a Bentham-féle pannotikus építési koncepció jegyében készült balassagyarmati megyei fogház volt. Bár megint a vármegyék tiltakoztak a börtönügy sajátkaasszás megoldása ellen – a központi kormányzattól várva a pénz és az országos intézetek

felállítását – az első igazán modern büntetés-végrehajtási intézetek mégis vármegyei kezdeményezésre, helyi finanszírozásból épültek fel a reformkorban.⁵⁶

A börtönügyi tudományosság és a politikai akarat első szerencsés találkozása a kiegyezés korára esett. Az 1867. évi kiegyezést követően a modern polgári

Vác, Fegyház és Börtön

Vác, a Fegyház és Börtön udvara

igazságszolgáltatás kialakításának igényével fellépő igazságügyi kormányzat európai léptékű törekvéseit jelzi, hogy a korabeli börtönállapotainkat szégyellnivalónak tartván, rendkívüli erőfeszítéseket tettek a modern börtönrendszer kiépítésére. A Szemere-Deák-Eötvös által képviselt, európai szellemiségű börtönügyi gondolkodás méltó folytatója volt Horvát Boldizsár, a kiegyezés korának igazságügy-minisztere.⁵⁷ A kiegyezést követően gyors ütemben ment végbe a polgári jellegű államapparátus és jogrend kiépítése. Az igazságszolgáltatás reformja ismét napirendre tűzte a büntetőjog kodifikációját, amely végül is hosszas előkészítés után, az 1878:5.

törvénnyel elfogadott büntető törvénykönyvet eredményezte.

e) Az első magyar büntető törvénykönyv – amelyet kodifikátora után a szakirodalom Csemegi-kódexként tart számon – a szabadelvű polgári jogállami felfogásának megfelelően a klasszikus büntetőjogi iskola tanait juttatta érvényre. Kortárs kritikusi szerint nem volt lángész, de talán kora sem kedvezett a zsenik megjelenésének. A géniuszok jószerivel gyökeres átalakulások, rendszerint szakmai forradalmak előkészítői, mint például – elnevezése ellenére – a reformkor nagy nemzedéke. Az 1843–1844-es átfogó büntetőjogi kodifikációs munkálatok valójában egy szakmai revolúciónak adták keretét. Csemegi alkotókoráig nem csupán egy egyszerűen lepergő negyedszázad, hanem egy olyan periódus telt el, amelyben egy elfojtott forradalom, eltiport szabadságharc és tartós elnyomás következte a „nagy generáció” vagy elpusztult vagy szétkergetett. A „kiegyezés házána” felépítéséhez pedig csupán szakemberekre volt szükség. Szerencsére akadtak közöttük kiváló mesteremberek. Csemegi Károly mestere volt a szakmájának, és mestermű lett maga a kódex is. Csemegi sem vitatta – amiként a 19. század nagyobbik felében a büntetéstan foglalkozó európai gondolkodók többsége sem –, hogy a szabadságvesztés a legtökéletesebb büntetési nem. Igazságos és demokratikus, hiszen a felvilágosodással megtalált egyetemes érték: a szabadság, amely a törvény szerint egyenlően van kimérve a polgároknak, a bűn által elveszíthető. Igazságos a mércéje is, ahogy a büntett súlyához és vétkesség fokához igazítja a büntetést. Kellő fegyelmező és intó hatást képes gyakorolni úgy az elítélte, mint a társadalom egészére. Rendkívül rugalmas

Balassagyarmat, M. kir. Törvényszék

büntetés: az idő tagolásával osztható, formájában egyéniesíthető, közvetlen, személyes jellegű. Az elítélt testét veszi ugyan „zálogba”, de soha nem véglegesen és megmásíthatatlanul, a szabadságvesztés büntetéstan logikáját illetően mindig átmeneti jogfosztás, mindig „időleges” szankció. Hajlékonysága megmutatkozik abban is, ahogy végrehajtási módjával követni képes az adott társadalom kulturális, erkölcsi és vallási szintjét, a jogpolitika elvárásait és a gazdasági lehetőségeit.

Kezdetben, a 19. század első évtizedeiben csak úgy sorjáztak Észak-Amerikából az elítélt megbűnhődését-megjavulását valamely vezéreszményre alapozott, elvi tisztaságra törekvő börtönrendszerek. Aztán Európában „hozzákeverődtek” különféle elegyítő-vegyes teóriák, sokhelyütt egyenest egyes börtönigazgatók egyéni „receptjeik” alapján keverték ki mind újabb és újabb szisztémákat.⁵⁸ Ekként aligha volt sok túlzás az egykori amerikai szakíró panaszában: „A mai börtönigazgató olyan pönológiai rongyszóttos boldogtalan örököse, amelynek egyes darabjai vallási hiedelmek, népi dogmák, humanitárius érzelmek, katonai hagyományos, tudományos elméletek és adminisztratív célszerűségek maradványai...”

Csemegi Károly ellenben még az elvi tisztaságra igényes büntetéstan klasszikus korszakának utolsó generációjához tartozott, aki a börtönrendszer tekintetében (is) az eszményit, az ideálist kereste.

A mai olvasónak is tiszteletet parancsol Csemegi azon igyekezete, ahogy nem pusztán csak a legkorszerűbbnek tetsző börtönrendszert akarta megvalósítani, hanem a büntetéstanilag legtökéletesebbet, és ezen túlmenően azt, amely leginkább megfelel a hazai viszonyoknak. Hűen korábbi – az Országbírói Értekezlet idején, az osztrák minta másolásával szemben megfogalmazott – álláspontjához, újfent hitet tett a szakmai önállóság mellett. A börtönrendszer ügyében szintén nem az egyszerű „átvételt”, hanem az érdemi kodifikációt tekintette feladatának. Ő sem valami „ösi” magyar forrásból akart meríteni, hanem a legfrissebb európai börtönügyi kínálatból azt és annyit szándékozott átvenni, amennyire az a honi talajba életképesen átültethető. Kivételes szakmai teljesítmény az, ahogy Csemegi a „nyugati minták”, az adott hazai jogi-kulturális és politikai-hatalmi készlettel, a reformkori múlt elven nosztalgiáinak „Szküllái és Kharübdiszzei” között kormányozva érvel saját álláspontja mellett.⁵⁹

megmutatkozik abban is, ahogy végrehajtási módjával követni képes az adott társadalom kulturális, erkölcsi és vallási szintjét, a jogpolitika elvárásait és a gazdasági lehetőségeit.

Kezdetben, a 19. század első évtizedeiben csak úgy sorjáztak Észak-Amerikából az elítélt megbűnhődését-megjavulását valamely vezéreszményre alapozott, elvi tisztaságra törekvő börtönrendszerek. Aztán Európában „hozzákeverődtek” különféle elegyítő-vegyes teóriák, sokhelyütt egyenest egyes börtönigazgatók egyéni „receptjeik” alapján keverték ki mind újabb és újabb szisztémákat.⁵⁸ Ekként aligha volt sok túlzás az egykori amerikai szakíró panaszában: „A mai börtönigazgató olyan pönológiai rongyszóttos boldogtalan örököse, amelynek egyes darabjai vallási hiedelmek, népi dogmák, humanitárius érzelmek, katonai hagyományos, tudományos elméletek és adminisztratív célszerűségek maradványai...”

Csemegi Károly ellenben még az elvi tisztaságra igényes büntetéstan klasszikus korszakának utolsó generációjához tartozott, aki a börtönrendszer tekintetében (is) az eszményit, az ideálist kereste.

A mai olvasónak is tiszteletet parancsol Csemegi azon igyekezete, ahogy nem pusztán csak a legkorszerűbbnek tetsző börtönrendszert akarta megvalósítani, hanem a büntetéstanilag legtökéletesebbet, és ezen túlmenően azt, amely leginkább megfelel a hazai viszonyoknak. Hűen korábbi – az Országbírói Értekezlet idején, az osztrák minta másolásával szemben megfogalmazott – álláspontjához, újfent hitet tett a szakmai önállóság mellett. A börtönrendszer ügyében szintén nem az egyszerű „átvételt”, hanem az érdemi kodifikációt tekintette feladatának. Ő sem valami „ösi” magyar forrásból akart meríteni, hanem a legfrissebb európai börtönügyi kínálatból azt és annyit szándékozott átvenni, amennyire az a honi talajba életképesen átültethető. Kivételes szakmai teljesítmény az, ahogy Csemegi a „nyugati minták”, az adott hazai jogi-kulturális és politikai-hatalmi készlettel, a reformkori múlt elven nosztalgiáinak „Szküllái és Kharübdiszzei” között kormányozva érvel saját álláspontja mellett.⁵⁹

Csemegi Károly

megmutatkozik abban is, ahogy végrehajtási módjával követni képes az adott társadalom kulturális, erkölcsi és vallási szintjét, a jogpolitika elvárásait és a gazdasági lehetőségeit.

Kezdetben, a 19. század első évtizedeiben csak úgy sorjáztak Észak-Amerikából az elítélt megbűnhődését-megjavulását valamely vezéreszményre alapozott, elvi tisztaságra törekvő börtönrendszerek. Aztán Európában „hozzákeverődtek” különféle elegyítő-vegyes teóriák, sokhelyütt egyenest egyes börtönigazgatók egyéni „receptjeik” alapján keverték ki mind újabb és újabb szisztémákat.⁵⁸ Ekként aligha volt sok túlzás az egykori amerikai szakíró panaszában: „A mai börtönigazgató olyan pönológiai rongyszóttos boldogtalan örököse, amelynek egyes darabjai vallási hiedelmek, népi dogmák, humanitárius érzelmek, katonai hagyományos, tudományos elméletek és adminisztratív célszerűségek maradványai...”

Csemegi Károly ellenben még az elvi tisztaságra igényes büntetéstan klasszikus korszakának utolsó generációjához tartozott, aki a börtönrendszer tekintetében (is) az eszményit, az ideálist kereste.

A mai olvasónak is tiszteletet parancsol Csemegi azon igyekezete, ahogy nem pusztán csak a legkorszerűbbnek tetsző börtönrendszert akarta megvalósítani, hanem a büntetéstanilag legtökéletesebbet, és ezen túlmenően azt, amely leginkább megfelel a hazai viszonyoknak. Hűen korábbi – az Országbírói Értekezlet idején, az osztrák minta másolásával szemben megfogalmazott – álláspontjához, újfent hitet tett a szakmai önállóság mellett. A börtönrendszer ügyében szintén nem az egyszerű „átvételt”, hanem az érdemi kodifikációt tekintette feladatának. Ő sem valami „ösi” magyar forrásból akart meríteni, hanem a legfrissebb európai börtönügyi kínálatból azt és annyit szándékozott átvenni, amennyire az a honi talajba életképesen átültethető. Kivételes szakmai teljesítmény az, ahogy Csemegi a „nyugati minták”, az adott hazai jogi-kulturális és politikai-hatalmi készlettel, a reformkori múlt elven nosztalgiáinak „Szküllái és Kharübdiszzei” között kormányozva érvel saját álláspontja mellett.⁵⁹

Illendőnek érzem, hogy átadjam a szót Csemeginek, legalább megízlelendő egy másfajta szakirodalom „zamata”:

„Ismeretes dolog, mily rendkívüli tevékenység uralkodik a múlt század vége óta, egész a mai napig, a börtönrendszerek – a büntetés célja és feladatának megfelelő megállapítása körül s ismeretesek a rendszerek is, melyek a tudomány és a gyakorlat férfiai által, a leghelyesebb és legcélzesebb rendszer igényével, egymással szemközt állítatnak.

Melyik eset közül a leghelyesebb rendszer? A magánrendszer alapeszméje kétségtelenül helyes. A teljes elkülönítés, mely lélektanilag kikerülhetetlenné teszi, hogy a tettes önmagába szállva múltjának és cselekvésének undok voltát felismerje, [...] a gyakorlat mindinkább kimutatta, hogy a foglyok javításának feladata pusztán negatív módon nem oldható meg. A magánrendszeren tett módosítások között a leglényegesebb az, mely a munkát és a foglyok érintkezését a fegyház felügyelő személyzetével rendszeresíti.”

Csemegi egyértelműen fogalmazta meg büntetés-tani elvi kritikáját: „A betekintés önmagába, a gonoszságnak felismerése, a rossz cselekedet megbánása: mindez csak első stádiuma a javulásnak. [...] De épen abban van hibája, hogy javító hatása e foknál rendszerint megakad s tovább – az erényakarasának erőlyes kifejtésére nem képes felemelni a tartós elkülönítés alatt kifáradt, elbágyadt lelket.”⁶⁰

Az ún. fokozati, a progresszív rendszer bevezetése mellett érvelt. Teljes meggyőződéssel tette, annak ellenére, hogy tudta jól, a „magyar-alkattól, vérmérséklettől” idegen a „csatornán túli” angol-ír modell, s ezért általában a honi kodifikáció történetében közvetlen mintaként sohasem szolgált. Elhatározása elvi alapon nyugodott, választása azért esett a progresszív rendszerre, mert ennek büntetés-tani szemlélete leginkább megfelelt a börtön, mint büntetési forma „átmeneti” jellegének, s a szabad élet felé való nyitottságának. Ismét Csemegitől idézve: „...alapja a fegyenczre vonatkozó rendszabályok és bánásmód szigorának lassú, de következetes enyhítése mindaddig, míg az büntetése végső stádiumában, a szabad életre előzetesen elkészítettik, s ahhoz újólag mintegy hozzászoktattatik.”

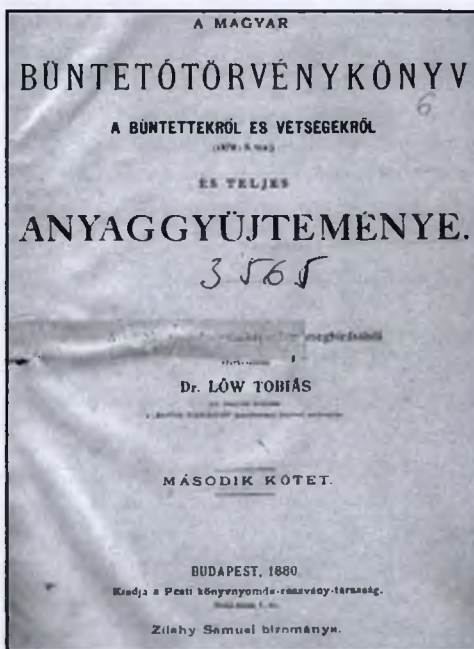
A legtökéletesebb alakja s legkövetkezetesebb részletességgel keresztülvitt módozata az ún. ír rendszer volt. S ennek pedig legsajátosabb eleme – a magánelzárás, majd a közös munka fázisát a fogoly jóviselete, szorgalma nyomán követő – közvetítő

intézet volt. Újfént Csemegi szavai: „Ez intézetekben lehetőleg mellőztetik mindaz, a mi a börtönre emlékeztetne; minélfogva itt már a foglyok nem is járnak rab ruhában, s a bánásmód is a szabad emberekkel való bánásmódhoz hasonló.” Csemegi világosan értette és szakmailag értékelte a felszín mögötti lényegét, a láthatónak értelmet adó büntetés-tani gondolatot: az elítélt átalakulását – ma úgy mondanánk: bevalását – követő, ahhoz alkalmazkodó „progressiót”. Így fogalmazott: „...a foglyok az igazgatóság közvetítése által gyakori érintkezésbe hoztatnak a közönséggel, különösen a munkaadókkal, mi által bizalom gerjesztetik irányukban [...] s a fogoly szorgalmas és rendes viseletének láttára, több hajlandóság mutatkozik a majdan szabadlábúra helyezendő fogolynak felfogadására [...] egyszersmind próbául szolgál a fogoly akaraterejének és önuralmának megerősítésére; mely célból azok többrendbeli kísértéseknek is kitétetnek. [...] hogy azt észrevehetné, viselete és cselekvése, sőt beszédje is figyelem tárgya.”

Természetesen, ha az elítélti-progresszió megakadt vagy visszájára fordult, a fokozati rendszerben is megnyílt a visszaút: „...kinél egyszerű figyelmeztetés nem elegendő, az visszavitetik a korábbi közös munkafogságba.”

Végül a konklúzió – a miniszteri indokolásból – Csemegi megfogalmazásában: „Mi is e rendszert fogadtuk el a jövő börtönrendszerül s azok után, a mik fentebb felhozattak és kiemeltettek. [...] A progressív rendszer súlyosan érezteti az állam büntető jogát és hatalmát, de hozzászoktatja egyszersmind a letartóztatottat ahhoz, hogy szenvedések és nélkülözések között küzdjön ki minden enyhülést, minden előnyt; s midőn ezt eszközli, szoros összefüggésben a rendszer alapelveivel, a bűnös javulásának foka szerint lassan és nagy óvatossággal, különböző fokok felállítása mellett enyhíti a bánásmódot mindaddig, míg a javultat büntetésnek utolsó idején csaknem teljesen a szabad emberekkel egyenlő bánásmódban részesítvén, őt a szabadságra előkészíti. Ama rendszer célzesebbé fölött, mely a fogoly erkölcsi és fizikai erejének folytonos megfeszítését eredményezi, kétely nem foroghat fenn...”⁶¹

f) További, s szinte állandó börtönügyi sajátosságunk: az elkésztésből eredő felzárkózási kényszer.⁶² Ez a jellegzetesség önmagában még akár előnyt is hordozhat magában, feltéve, hogy sikerül-e kellő anyagi és szellemi energiát összpontosítani arra, hogy a legkorszerűbb megoldásokat, legmodernebb technikákat

A Csemegi-kódex 1880. évi kiadása második kötetének címlapja

és módszereket rövid időn belül átvegyük és meghonosítsuk. Az 1878. évi Btk. börtönrendszere megkezdte a „szellemi” felzárkózást. Az örökölt országos fegyintézeti hálózat viszont teljesen alkalmatlan volt a polgári büntető elvek realizálására.⁶³ Az 1866-ban kiküldött igazságügyi deputáció⁶⁴ jelentése szerint az országos intézetek egy részét azonnal meg kellett volna szüntetni. Ekkor egyetlen intézet felelt meg a követelményeknek: a telepszerű, kis befogadóképességű női fegyház Nagyenyeden. A többi intézmény katonai erődítésekben, egykori várakban (Munkács, Szamosújvár, Lipótvár), régi kastélyokban vagy zárdákban (Illava, Márianosztra), nevelőintézetben (Vác)

Szegedi Fegyház és Börtön (képeslap, 20. sz. eleje)

kapott helyet. Ezek az eredetileg teljesen más célt szolgáló, egészségügyi viszonyaikat tekintve elavult építmények nem feleltek meg a modern börtönépítési elveknek, korszerűsítésük csupán toldozás-foldozás volt. A törvényhatósági fogházak a szabadságharc előtti képet mutatták: helyenként a kor színvonalán álló épületek, másutt feudális jegyeket hordozó, sötét tömlöcök. A börtönkategóriának megfelelő építmény nem volt.

Nem véletlen tehát, hogy a büntető törvénykönyv végrehajtási programjához nagyméretű börtönépítési terv kapcsolódott. Ennek pénzügyi forrásaként a büntető igazságszolgáltatás révén – pénzbüntetésből, elkobzás, vagyoneklobzás, bírságok után – befolyt összeget különítették el a költségvetésben. Az elképzelések szerint egy új központi jellegű, állami börtönhálózatnak kellett volna felépülnie. Pénz hiányában csupán néhány intézet felállítására került sor. 1885-ben így létesült hazánk, s egyben Európa legmodernebb börtöne, a panoptikus rendszerű szegedi kerületi börtön és a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház 1896-ban. Új létesítménynek tekinthető a soproni fegyház is, bár nem eredeti építkezéssel született; a soproni cukorgyár kiürített épületeit alakították át büntetés-végrehajtási célokra.

Mivel több új országos börtön, fegyintézet nem épült, a modernebb törvényhatósági fogházakat kerületi börtönné minősítették, s így a börtön- és fogházfokozatra ítélték a legtöbb helyen ugyanazon intézetben töltötték büntetésüket. A század végére Magyarországon 9 országos, 65 törvényszéki és 313 járásbírósi fogház működött, de mégsem tudta betölteni hivatását, mert még a fegyház fokozatúaknál sem tudták biztosítani az ír fokozatos rendszer „lel-két” jelentő közvetítői intézetbe utalást.⁶⁵ A börtön fokozatban jószerivel egyáltalában nem tudták meg-

szervezni sem – a három éven felüliek számára – az ír, sem az angol fokozatos rendszert. A fogházakban pedig sokhelyütt megmaradt a „közös elhelyezés”.

g) Magyar börtönügyi sajátosság, a fentiekből következően – létrejötté óta, szomorú – kísérőjelensége az, hogy állandó a feszültség a börtönügy elméleti és

legtöbbször jogi szabályozásának minősége és annak valósága, vagyis az intézmény-hálózat anyagi technikai adottsága, színvonala között.⁶⁶ A hiányos végrehajtási feltételek következtében nem volt érdemi a büntetési fokozatok közötti differenciálás sem. Maga a miniszteri rendelet – elvben – észrevehető különbségeket fogalmazott meg a fegyház és a börtön végrehajtása között. Az osztályozást a

fegyintézeti igazgatók belátására bízta. Elégedettek lehettek az intézeti igazgatók, ha a megrögzött, többszörös visszaesőket – helyenként a fiatalokat – el tudták különíteni az elítéltek zömétől. Ha ehhez hozzávesszük a fegyintézetek személyzetének képzettségét, fizetését (s ebből következően minőségüket), akkor megállapíthatjuk, hogy az egyéniesítés eszméje az intézetek nagy részében pusztán illúzió maradt.

Ennek ellenére az igazságügyi kormányzat rendkívüli erőfeszítéseket tett a büntetés-végrehajtási rendszer működőképességének fokozására. Az intézeteket folyamatosan modernizálták, így – nemcsak a csalóka emlékezet szerint – a 19. század vége a magyar börtönügy virágkora volt.⁶⁷

h) Az elmúlt ötven évben hozzátapadt, s mára már továbbant jellegzetessége az, amely a börtönt a politika a bűnözés elleni harc eszközeként fogta fel és használta fel. Talán nem felesleges megjegyezni, hogy ez a befolyás is idegen ideológiai alapról indult, és csak kényszerrel tudott utat törni magának.

Miközben a nyugati társadalmakban a II. világháború után megindult a hagyományos börtönügyi intézményrendszer megújulása, hazánkban a proletárdiktatúra állama 1949-től a korábbi, még a két világháború között is valamennyire megőrzött polgári büntetőpolitikai és börtönügyi modell teljes tagadásával gyökeres fordulatot hajtott végre. A Szovjetunió diktálta sztálini büntetőpolitika ideológiai háttérében az osztályharc fokozódó éleződésének, illetve a proletárdiktatúra hatalomgyakorlásának a többséggel szembehelyezkedő kisebbség elnyomásával jellemezhető tantételei álltak. Az átpolitizált büntetésű új tartalma a „represszív prevenció” lett. Honi börtönügyünk az 1950-es évek elejétől az egypártrendszerű, monolitikussá merevedő állami politika direkt irányítású eszközévé torzult, amely új és a dolgozók

érdekeit biztosító hangzatos elvekről szónokolt, de gyakorlatában az osztályharc egyik harci eszközeként szolgált a „szocializmus építésével szembe forduló” ellen.

1951. január 1-jén lépett hatályba a Csemegi-kódex egész büntetési rendszerét eltörlő 1950. évi II. törvény (Bt.). Az új szabályozás csupán egyféle szabadságvesztést, a „börtönt” ismerte. A miniszteri indokolás e módosítást a Csemegi-kódex büntetési nemeinek szükségtelen sokaságával magyarázta, azonban e mögött az egyre növekvő elítélt-tömeg akadálytalan munkára irányításának szándéka húzódott meg. Az eltorzult igazságszolgáltatás ugyanis az elítélteknek hazai történelmünkben példátlan tömegét zúdította a börtönökre. Egyes források szerint 1952 márciusára az elítéltek száma országosan mintegy hatvan-ezerre (az internáltaké százezerre) duzzadt. Ez a létszámemelkedés szükségessé tette az intézményi rendszer – már korábban tervezett – gyors bővítését. A szovjet modell alapján a „nyitott végrehajtási helyeknek”, gyáraknak, üzemeknek, bányáknak stb. átadása a büntetés-végrehajtás számára 1949-ben kezdődött el, és 1952 végére már szinte az egész országot behálózták az ún. őraparancsnokságok, illetve munkahely-parancsnokságok. Mintegy 45 helyen dolgoztattak elítélteket, így többek között ipari létesítmények építkezésein (Lábatlan, Almásfüzitő, Tiszalök, Csepel stb.), középületek létesítésénél (pl. a miskolci és veszprémi egyetem), illetve felújításánál (pl. a budai vár), bányákban (Oroszlány, Recsk, Komló, Várpalota stb.) és számos más ipari és mezőgazdasági-jellegű közmunkán. Az elítélteknek csupán egy kisebb részét tartották zárt intézetekben, illetve dolgoztatták az intézethez tartozó vállalatoknál, valamint a tagosítások útján jelentősen megnövekedett állami rabgazdaságok területén. Az elítéltek nagyobb munkateljesítményre ösztönzésére alkalmazták az ún. napelengedést, vagyis a havi 100%-ot meghaladó teljesítmény után 5%-onként, a bányászatban 2%-onként egy-egy napot elengedtek a büntetésből. Ugyancsak a teljesítménytől tették függővé a különféle kedvezményeknek, mint a hozzátartozókkal való kapcsolattartásnak, a különböző programokon való részvételnek az engedélyezését.⁶⁸

Az új büntetőpolitika a magyar börtönügy személyi és szervezeti feltételrendszerét is drasztikus alappossággal átigazította saját követelményeihez. 1949–1950-ben a börtönök személyi állományának teljes cseréjét végezték el. Az új személyzet nem előképzettség és szakmai rátermettség, hanem főképpen a

politikai megbízhatóság kritériumai alapján verbuválódott. A szakmai képlet végtelenül leegyszerűsödött: a személyzet és az elítéltek, mint politikai ellenfelek álltak egymással szemben. Az őrszobákon kihelyezett parancsoló jelmondat, a „ne csak őrizd, gyűlöld is” gyakorlatában elterjedt a durva, embertelen bánásmód, az elítéltek mély, megalázó alávetése az „osztályharcra edzett”, átmilitarizált személyzetnek. 1950 után különösen az Államvédelmi Hatóság által átvett börtönökben, mint a budapesti Pestvidéki Fogházban, a Markó utcai fogház II. és III. emeletén, a Mosonyi utcai börtönben, a Budapesti Gyűjtőfogházban, illetve a Váci Fegyházban élték át a többségükben a politikai terror ártatlanul bebörtönzött áldozatai a magyar börtönügy legsötétebb és legszégyenteljesebb éveit. Az egykori fogvatartottak visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az ÁVH börtöneinél elviselhetőbb bánásmódban részesültek az Igazságügy-minisztérium felügyelete alatt álló börtönökben, de ezek között is voltak különbségek. A politikai befolyás növelését szolgálták a büntetés-végrehajtás szervezeti átalakításai is. 1952 márciusában a börtönügy szervezete az igazságügyi kormányzattól a Belügyminisztérium felügyelete alá került. A büntetőintézetek központi irányítására létrehozták a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságát, az elítélt-munkáltatás irányítását a Közérdekű Munkák Igazgatósága (KÖMI) vette át. További intézkedéssel összevonták az intézetparancsnoki és a vállalatigazgatói munkaköröket.

A politikai hatalom 1953 tavaszától bekövetkező, a – Sztálin halálát követő – átmeneti politikai bizonytalanság miatti megingása lehetővé tette a büntetés-végrehajtási tevékenység jogi szabályozásának, a törvényesség vagy annak látszata megerősítését. Ekkor adta ki – természetesen csak szolgálati használatra – a belügyminiszter, a társfőhatóságokkal egyeztetve, egy minisztertanácsi határozatra hivatkozva, 1945 után tíz évvel az első írásba foglalt „Büntetés-végrehajtási Szabályzatot”.⁶⁹ Büntetőtani érdekessége az, hogy mint a mesebeli kútba belepillantva, valami feldereng az 1950-es évek büntetés-végrehajtási gyakorlatából, miközben nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez már a törvényesség égisze alatt született, tehát egy jóval konszolidáltabb formát rögzít. Nem tartott sokáig az „enyhülés”, 1955 nyarától a kül- és belpolitikai fejlemények újból az osztályharcos büntetőpolitika megerősödéséhez vezettek. Az újabb letartóztatási hullám már nem bizonyult tartósnak,

A budapesti Gyűjtőfogház belső tere
(fotó, 1948)

miközben a „vas és acél országának” építő lendülete is kifulladásra fordult. Megkezdődött a külső rabmunkahelyek felszámolása, amelynek következtében 1955 novemberére az elítéltek többsége újból zárt intézetekbe került. A politikai terror esztelenségét elutasító tömegek egyre nyíltabb ellenszegülését érzékelő politikai vezetés 1955 novemberében a bűnüldöző szervek tevékenységét korlátozó büntetőpolitikai elveket fogalmazott meg. Hatására 1956. október elejéig a büntetőintézetek fogvatartotti létszáma a felére csökkent.

Az ötvenes évek első felének súlyos politikai és büntetőpolitikai torzulásai hazai börtönügyünket legtragikusabb korszakába taszították. E korszak súlyos vesztesége volt, hogy miközben a nyugati társadalmakban felélénkültek a társadalom perifériájára sodródottak – így a bűnelkövetők – társadalomba való visszavezetésére, segítésére irányuló, jelentős anyagi és szellemi ráfordítással járó erőfeszítések, régiókban a büntetőhatalom a „szocializmus” építésével szembe forduló kisebbség megalázását, megleckéztetését végezte el. E büntetőpolitikai torzulások még hosszú ideig érzékelhető nyomokat hagytak a büntetés-végrehajtás működésében. Ezek sorában említendő az egyoldalúan biztonság- és termelés-centrikus szemlélet, a szervezet militáris vonásainak konserválódása, a durva, az elítélteket ellenfélként kezelő bánásmód.

i) Örökölt sajátosság a szabadságvesztés-büntetési végrehajtás nevelő hatásába vetett hit. Egy 1960 elején életbe lépett rendelkezés⁷⁰ meghirdette az elítéltek nevelésének követelményét. Minden intézetben létre kellett hozni a nevelési szolgálatot, komoly célkitűzéssel. A nevelésen keresztül érvényesíteni kellett egyrészt a börtön megtorló jellegét a letartóztatottnak és a társadalom többi tagjának a bűnözéstől való visszatartása végett, másrészt biztosítani kellett, hogy a letartóztatott szabadulása után törvénytiszteelő, hasznos tagja legyen a társadalomnak.

Előírták azt is, hogy minden száz letartóztatott nevelésével egy nevelő foglalkozzon. Igaz, hogy még csak épp’ hogy beiskolázták különböző levelező tagozatos pedagógiai főiskolára a reménybeli nevelőket, mégis azt várták el tőlük, hogy a beutalt büntettest – szinte példamutató – szocialista embertípussá alakítsák át a büntetés-végrehajtása során. Amit követelményként így fogalmazott meg a jogszabály:

„A büntetés-végrehajtás tartama alatt a letartóztatottak döntő többségénél osztályhelyzetre, bűncselekményre és büntetési időre való tekintet nélkül el kell érni, hogy

- bűncselekményét megbánja,
- legyen fegyelmezett és rendszerető,
- a munkát megszeresse,

– tartsa be a törvények és a szocialista társadalom együttélési szabályait, védje és óvja a társadalmi tulajdonát,

- tisztelje szocialista társadalmi rendünket.

Az osztálypolitikát érvényre kell juttatni a letartóztatottak nevelésénél alkalmazott módszereknél,

a világnézeti oktatásnál, kedvezményeknél, fenytéseknél stb.

A nevelésnél az egyes osztálykategóriák figyelembe vétele mellett a személyből, annak társadalmi veszélyességéből, jelleméből, politikai magatartásából kell kiindulni. Nevelő munkával – és ha kell – kényszerítő intézkedésekkel is be kell tartani törvényeinket.”

A mindehhez rendelt eszköztár a világnézeti nevelésből és a munkáltatásból állt.

Időközben a politikai konszolidáció termékeként is felfogható, új, szocialista Btk. jelent meg 1961-ben, s a megelőző években kialakult gyakorlatnak megfelelően a szabadságvesztés végrehajtásának két módját különböztette meg: a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet. A magyar börtönügynek az állami szervek rendszerében elfoglalt helyét illetően jelentős döntés született 1963-ban: a Belügyminisztérium szervezetéből az igazságügy-miniszter irányítása és felügyelete alá került. E döntésnek elvi jelentőséget az adott, hogy a büntetés-végrehajtás így az igazságszolgáltatás folyamatába illeszkedett be.

Az 1960-as évek elején fellendülő tudományos – kriminológiai, szociológiai, pszichológiai – kutatások széles körű empirikus tapasztalatokat halmoztak fel a bűnözés egy-egy megjelenési formájáról. E vizsgálódások egyik kiemelt területe a fiatalkori bűnözés okainak és az ellene kialakítható eszközöknek a kutatása volt. E kutatások keretében hazánkban először került sor a büntetés-végrehajtási folyamat valóságos viszonyainak elemzésére.

A kriminológiai szemléletnek a büntetőpolitikára gyakorolt jótékony hatása jól érzékelhető az 1963. évi jogpolitikai irányelvekben, amely megszüntette az igazságszolgáltatásban az elkövető osztályhelyzet szerinti megkülönböztetését, egyúttal felhívott a jogkövetkezményeknek a bűnelkövető személyiségét nagyobb mértékben figyelembe vevő differenciált alkalmazására. A büntetőpolitikai gondolkodásban ilyenképpen előtérbe kerülő speciális prevenció eszközeinek és módszereinek elégtelenségével, szerény hatásfokával az 1960-as évek közepén végre szembe mert nézni a politikai és állami vezetés. A magyar börtönügy korszakos elmaradása akkor ütökött ki, amikor világossá vált, hogy a bűnözés elleni küzdelemben már nem elegendő a szocializmus megszilárdulásában reménykedő, rövid távú tervezés, hanem az állami szervek hosszú távú, szakszerű fellépésére van szükség. 1965 novemberében az MSZMP Politikai Bizottsága vizsgálta meg a büntetés-végrehajtás tevékenységét. A vizsgálat megállapította, hogy a rendszer nem szolgálja megfelelően a bűnmegelőzést, személyi állományának létszáma és felkészültsége elégtelen, kidolgozatlanok az elítéltekkel való differenciált bánásmód, a nevelés elvei és módszerei, s a börtönök tárgyi feltételei sem alkalmasak a végrehajtás céljának megvalósításához. A vizsgálat kritikus megállapításai, valamint az ország akkori, relatíve kedvező gazdasági helyzete lehetőséget ki-

náltak volna a börtönviszonyok fokozatos javítására. Mégsem ez történt, győzött a politikai szülőkörűség, pontosabban a bigott ideológia: a szocializmus körülményei között a bűnözés távlati csökkenéséhez (majd megszűnéséhez) fűzött dogmatikus hit.

Ugyanakkor a hazai börtönügynek ekkor felismert kritikus állapotát javítandó, elismerésre méltó, hogy a bűnügyi tudományok képviselőinek bevonásával felélénkült a börtönügy elméleti művelése, és 1966-ban olyan szabályozás jelent meg – az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet –, amely céljában, elveiben, tartalmában megközelítette az európai normákat. Kis túlzással, s erőteljesebb elvonatkoztatás mellett ez a norma a magyar „treatment”-et hirdette meg. Nyugat-Európában ez a treatment korszak csúcspontja, s a honi szabályozás is az elítéltek átnevelését, morális átalakításukat tűzte ki célként:

„2. § A szabadságvesztés végrehajtásának célja az ítéletben meghatározott joghátrány alkalmazásával, valamint a szocialista nevelési elvek és módszerek gyakorlati érvényesítésével és felhasználásával az elítéltek törvénytisztelő állampolgárrá átnevelése.”

Szemléletében minőségi áttörést képviselt azaz, hogy az elítélteket nemcsak kötelezettségekkel terhelte, hanem jogokkal is felruházta, hozzájárult ahhoz az elkerülhetetlen, a klasszikus – 19. századi – börtönügyet a moderntól megkülönböztető fordulathoz, amely az elítéltet jogilag a végrehajtásnak alávetett tárgyból annak alanyává emelte. Nem volt igazán bőkezű a jogalkotó, alig ment túl a híres Freudenthal-féle 1910-es fogházi jogok katalógusán:

„20. § Az elítélt jogosult az egyes végrehajtási fokozatokra vonatkozó részletes szabályoknak megfelelően

a) – az általa megjelölt személyekkel,
– jogi képviselőjével, valamint
– a szabadulása utáni letelepedése és munkába állása érdekében volt vagy leendő munkáltatójának megbízottjával a személyes és levelezés útján való érintkezésre,

b) keresményének felhasználására,

c) az elítéltek öntevékeny szervezeteiben való részvételre,

d) jogosult továbbá ingyenes orvosi ellátásra.

(2) Az elítéltet panaszjog illeti meg a büntetésvégrehajtási szervekhez és az ügyészséghez. A panasz ügyében hozott döntésről az elítéltet tájékoztatni kell.”

Egyidejűleg a büntető törvénykönyv módosításával a biztonsági és az átnevelhetőségi szempontoknak megfelelő differenciálást kívánták bevezetni, azaz, hogy a szabadságvesztés-büntetésnek a korábbi kettő helyett négy fokozatát: a szigorított börtönt, a börtönt, a szigorított bv. munkahelyet és a bv. munkahelyet állapították meg. A törvényerejű rendelet elvileg az átnevelést (a szakzsargonban közkeletű nevén: reedukációt) tette meg a büntetés-végrehajtás központi feladatává, vagyis azt, hogy az elítélt személyisége az átnevelési folyamat eredményeként

átalakuljon, és szabadulása után törvénytisztelő állampolgárrá váljon. E lényegét tekintve progresszív, pedagógiai tartalmú célkitűzés a „létező” szocialista társadalom egy olyan rövid, derűs szakaszában született, amikor a naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam omnipotens törekvéseivel.

A honi börtönügy átnevelési programja az 1960-as évek közepétől felélénkítette az elítéltek nevelésének tudományos igényű kutatását. A kutatók⁷¹ abból a felfogásból indultak ki, hogy a bűnelkövetők – a korábbi nevelésméleti állásponttól eltérően – különleges nevelést igényelnek, amelyet a szocialista neveléstudománynak egy specifikus területe, a kriminálpedagógia látna el. Felfogásuk szerint a kriminálpedagógia feladata, hogy feltárja az elítéltek nevelésének törvényszerűségeit és sajátosságait, elemezze a nevelési folyamat célkitűzéseit, tartalmát, módszereit és szervezeti formáit, adjon útmutatást a nevelési problémák helyes megoldásához.⁷² Az új tudományterület fundamentumát a minden ember (át)nevelhetőségének optimista pedagógiai szemléletére telepítették. Mint kifejtették, „a nevelhetetlenség ítéletét az emberről legkorábban csak a nekrológiájában lehet kimondani.”⁷³ A kriminálpedagógia programja pedig – álláspontjuk szerint – „az elítéltek társadalmi alkalmazkodási képességének és készségének kialakítása, az erkölcsi, jogi és társadalmi együttélési normákkal szemben elfoglalt értelmi és érzelmi érdektelenség felszámolása, a helyes magatartás és a társadalmi együttélési szabályok megtartására irányuló köteleességszerű cselekvés indítóokainak kialakítása és elmélyítése.”⁷⁴

E tiszteletre és elismerésre méltó törekvések fegyelmезetten követték a korabeli büntetőpolitika által megkövetelt elvi irányt, tudományosan azonban megalapozatlanok, szakmailag anakronisztikusak voltak. A papíron ugyanis könnyen elérhetőnek tűnő célokhoz vezető út valós problémáit csak évekkel később tárhatták fel a szakmai kutatások. A szocialista nevelési eszmék dogmaszerű alkalmazása – mint a makarenkói kollektivistá nevelés – a felnöttek börtönkörnyezetében csak jámbor óhaj maradt.⁷⁵ A börtöntársadalom reális ismeretének hiányát az elítéltközösségben rejlő személyiségkorrekciós hatás naiv dogmájával pótolták ki.

A kialakítandó specifikus nevelésmélet gyakorlati megvalósításának azonban maga a gyakorlat képezte legfőbb akadályát. Mint már annyiszor a börtönügy történetében, az elvek gyakorlatba való átültetése most is súlyos akadályokba ütközött. Az állami és a politikai vezetés a börtönügy felismert szakmai fejlesztéséhez a szükséges gazdasági erőforrásokat nem nyitotta meg, így a személyi és a tárgyi feltételek immár elengedhetetlen korszerűsítése sem kezdődhetett el. Az elvek gyakorlati megvalósítását akadályozták a megcsontosodott szervezeti-szervezési viszonyok is. Az igazságügyi kormányzat arisztokratikus elkülönülése megnehezítette a börtönügy

beilleszkedését az igazságszolgáltatás folyamatába. Az elítéltek nevelésével foglalkozó szolgálat megjelenése – sajátos módon – az elítéltek őrzéséért, illetve munkáltatásáért felelős, „klasszikus” szakágazatok hagyományosan kialakult prioritását veszélyeztette. Az elsősorban az intézetek biztonságáért és az elítéltek munkáltatásának gazdaságosságáért érdekeltté tett börtönszemélyzet tevékenységében így a másodlagos célok követése vált uralkodóvá. A büntetés-végrehajtás szervezetének túlzott centralizáltsága, a hierarchiában érvényesülő merev függőségi viszony akadályozta a szakterületek együttműködését, sőt azok tartós rivalizálásához vezetett.⁷⁶ Az irreális elvárások teljesíthetetlensége, a valóság és az elvi (jogszábeli) követelmények ellentmondása a büntetés-végrehajtási vezetők kétarcúságának kialakulását eredményezte. Miközben formálisan alkalmazkodtak a politikai és az állami vezetés elvárásaihoz, az elsődleges célként deklarált (át)neveléshez, valójában, egzisztenciálisan a másodlagos követelmények teljesítésében, a rendkívüli események (szökés, zendülés, csoportos ellenállás, erőszak, öngyilkosság stb.) elleni sikeres fellépésben, illetve az elítéltek munkáltatásának gazdaságosságában voltak érdekeltek.

Mindazonáltal a korabeli politikai vezetés tagadhatatlan érdeme a büntetés-végrehajtás személyi állománya szakmai minőségének – általános és szakmai képzettségének – javítására irányuló erőfeszítése.⁷⁷ A szakmai tevékenység személyi-szubjektív oldalának fejlődését kétségtelenül elősegítette az 1970-es évek elejétől meginduló generációváltás, a korábbi évtizedek szemléleti terheitől mentes, felkészültebb állomány színrelépése. Mindez hozzájárult a büntetés-végrehajtási munka szakmai arculatának lassú át-rajzolódásához. A kriminológiai szemléletnek a politikai közgondolkodásra gyakorolt kedvező hatása az 1973-as jogpolitikai irányelvekben fedezhető fel.⁷⁸ Az irányelvek – mint ismeretes – lényegében először ismerte be, hogy a bűnözés nem csupán a kapitalista múlt és környezet átkos következménye, hanem a létező szocializmus újratermelődő feszültségeiből, ellentmondásaiból fakad. Az irányelveknek a büntetés-végrehajtás számára lefordítható kriminálpolitikai „üzenetei” többsikúak voltak. Általánosan felismerte, hogy az államnak a bűnözés elleni harcra tartósan kell berendezkednie (ezzel elvileg megszűnt a bűnözés elleni harc intézményei, így a büntetés-végrehajtás megfelelő pénzügyi preferálásának szemléleti akadályai). Kimondta, hogy a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását racionális keretek közé kell szorítani; felhívott a konok bűnelkövetők, valamint a munkakerülő, alkoholista életmódot folytatók elleni szigorú fellépésre; végül konkrét útmutatást tartalmazott a büntetés-végrehajtáson belül fogvatartottak differenciálására, a munkáltatás, a nevelés és az utógondozás fejlesztésére.

Az irányelveknek a bíróságok ítélezési gyakorlatára – ezen belül a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények kiszabására – kifejtett jótékony ha-

tása viszonylag rövid időn belül érzékelhetővé vált: a fogvatartotti állomány 1972 és 1974 közötti mintegy 12%-kal csökkent. E csökkenés azonban nem bizonyult tartósnak. A jogalkotást a közrendre és a közbiztonságra különös veszélyt jelentő többszörös visszaesőkkel szembeni fellépés új beavatkozásra sarkallta. Az 1970-es években még virágzó „gondoskodó államszocializmus” büntetőpolitikájából, a büntető hatalom mindenhatóságának túlvállaló felfogásából táplálkozott az a program, amely a bűnözés kedvezőtlen folyamatait a büntetőjog, a büntetések eszközeivel kívánta befolyásolni. Ilyen eszközöket alkalmaztak a különösen veszélyes visszaesőkkel, illetve a mértéktelen alkoholfogyasztásukkal a közrendet megzavarókkal. E program egyik terméke a szigorított őrizet lett.⁷⁹ A hazai szakirodalomban élénk vitát gerjesztő intézmény a II. világháború óta először tett kísérletet a tettes-centrikus büntetőfelelősség érvényesítésére.⁸⁰

A másik intézmény a hazánkban terjedő alkoholizmus elleni büntetőjogi fellépés eszköze: az alkoholista kötelező munkaterápiás intézeti kezelésének bevezetése volt.⁸¹

A hazai börtönügyet meglevő gondjai mellett jelentősen megterhelték a fenti, szakmailag előkészítetlen, gyakran rögtönzészzerű kormányzati döntésekből született intézkedések. A döntéshozók – saját tévedhetetlenségük biztos tudatában – nem vették figyelembe a büntetés-végrehajtási szakemberek jelzéseit az előkészítés időszakában, azonban sajátos módon a megvalósítás gyakorlati nehézségeit rendre a büntetés-végrehajtás számlájára írták.

Az 1970-es évek közepétől a büntetőpolitika újabb átmeneti oldódása érzékelhető. Ebben a folyamatban elsősorban külpolitikai tényezők bizonyultak ösztönzőknek. A Helsinki Értekezlettel (1975) meginduló közeledés a világrendszer között – számos kérdés mellett – az államok büntetési, büntetés-végrehajtási rendszereinek kultúráját, humánumát is a társadalomdiagnosztikai tényezők szintjére emelte. E korszak honi állami és politikai vezetése a polgári demokráciához való ideológiai közeledés következetes elvetése mellett, a szükségszerűen bővülő gazdasági kapcsolatok fenntartásához bizalomépítő, a „szalonképességet” javító gesztusokra hajlott. Mindez sürgetővé tette az állami erőszakszervek „szakmai kordában tartását”, a büntető hatalom önkorlátozását.

Nem véletlen, hogy ugyanekkor vált a szűkebb szakmai körök számára megismerhetővé az Európa Tanács által kidolgozott börtönügyi ajánlás (1973), de eljutottak a treatment ideológia válságának hírei is. A hazai szakemberek számára elgondolkodtató volt, hogy a legtöbb nyugati államban szakítottak a börtönbüntetés hatékonyságát mindenáron növelni kívánó, a nevelési-kezelési módszerek mindenhatóságába vetett elképzelésekkel, és előtérbe került az a szkeptikus-realista felfogás, amely a büntetőintézeti körülmények elkerülhetetlen személyiségkárosító hatásának mérséklését tűzte ki célul. A honi szak-

irodalomban ekkor megjelent – elsősorban kriminológiai tárgyú – elemzések nem csupán a büntető törvénykönyvet támadták „börtöncentríkussága” miatt, de már rámutattak a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásában mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokra is.⁸² Így – többek között – figyelmeztettek arra, hogy a szabadságvesztés általában, de különösen a hosszantartó vagy ismételt kiszabott, lazítja, majd megszünteti az elítélt társadalmi kapcsolatait, tehát csökkenti a visszailleszkedés esélyeit. Ugyanígy rámutattak a büntetőintézeti élet túlszabályozottságából az elítéltek mérlegetlési, döntési képességének, akarati tevékenységének károsodására, a büntetőintézeti szubkultúrának az elítéltek bűnözést igazoló nézetrendszerét erősítő jellegére, a szabaduló elítélttel szembeni erőteljes előítéletnek a beilleszkedését ellehetetlenítő hatására.⁸³ De amíg a kriminálpszichológiai irodalom már viszonylag nagy pontossággal le tudta írni a bűnelkövetővé válás bonyolult és hosszadalmas mechanizmusát, addig adós maradt a társadalomba való visszavezetést kellően megalapozó tudományos ismeretekkel.

Hazai börtönügyünkben ettől az időszaktól fedezhetők fel a nyugat-európaival párhuzamos tendenciák, mint például az átnevelési ideológia illúziójának feladása, emellett törekvések a börtönök személyiségtorzító, represszív elemeinek csökkentése irányában.

Az 1979. évi 11. sz. törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról az 1966. évi büntetés-végrehajtási tvr. szellemét követte, annak túlvállaló optimizmusa nélkül.⁸⁴ Ez mindenekelőtt a szabadságvesztés végrehajtásának célmeghatározásában mutatkozott meg, mely már nem írta elő az elítéltek „törvénytisztelő állampolgárrá átnevelését” csupán annak elősegítését, hogy „az elítélt szabadulása után a társadalomba beilleszkedjék és tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől”. Ez a gyakorlat számára már elfogadhatóbb feladat volt. A törvényhozó ennek elérését két alapvető eszköz alkalmazásával rendelte elősegíteni: „a joghátránnyal és a neveléssel”.⁸⁵

Az 1979. évi kodifikáció az európai börtönhumanizációs mozgalom sodrába kerülve, nem a büntetés elrettentő hatásának növelésében, hanem az elítéltek nevelése terén jelölt meg további tennivalókat. A nevelés korábbi, szűkebb fogalmából kilépve, gyűjtőfogalma lett mindazon pozitív hatásoknak, amelyek az elítéltet esélyesebbé tették a társadalomba való beilleszkedésre. E fogalomkörbe éppúgy beletartoztak az elítéltek korábbi iskolai, szakmai képzési hiányosságainak pótlására, mint a készségteremtő, kreatív munkavégzésre vagy a személyi állomány példaadó magatartására, az elítéltekkel való kulturált bánásmód fejlesztésére irányuló törekvések. E folyamat fontos állomásai a humán segéderők, a pedagógusok és a pszichológusok fokozatosan szélesedő bevonása, a börtönügy tudományos kutatásának megkezdése voltak.⁸⁶

Az 1980-as években az egyre fokozódó gazdasági nehézségek, a bűnözés alakulása és ezzel összefüggően a börtönnépesség váratlan, nagyarányú megnövekedése megnehezítette az 1979. évi bv. kódexben deklarált korszerű elvek és intézmények gyakorlati megvalósítását. A jogszabály megalkotásakor a törvényhozó azzal számolt, hogy csökken a fogvatartottak száma, s így a rendelkezésre álló személyi és tárgyi feltételek eleve jobb lehetőséget kínálnak a munka fejlesztéséhez. A gyakorlat azonban nem igazolta ezt a várakozást. A fogvatartottak összlétszáma egészen 1988-ig jelentősen meghaladta az 1979. évi szintet.⁸⁷ A létszám növekedésével egyidejűleg az elítéltek összetétele is kedvezőtlenül alakult. Számottevően emelkedett a börtönök biztonságára, rendjére nagyobb veszélyt jelentő erőszakos, garázda jellegű bűncselekményekért elítéltek, és a jelentősebb gondoskodást igénylő fiatalok, valamint a kóros személyiségű, az alkoholisták és más személyiségzavar miatt gyógyító-nevelésre szorultak számaránya.⁸⁸ Az így kialakult helyzetben egy sor eltervezett fejlesztési elképzelés – mint a fogvatartottak elhelyezési körülményeinek, ellátásuknak a javítása, munkadíjazásuk, a nevelési és munkáltatási feltételek fejlesztése – nem valósulhatott meg.

A büntetés-végrehajtási szervezetet a tartós válságkezelés hosszabb távú stratégiájának kidolgozására kényszerítette. Így készült el 1983-ban a büntetés-végrehajtási nevelés és 1986-ban a munkáltatás – igen optimista távlatokban gondolkodva: 15–20 évre szánt – fejlesztési koncepciója. E koncepciók voltaképpen a magyar börtönügy reális helyzetfeltárására irányuló, a szűkös anyagi és szellemi erőforrások felhasználási prioritásait meghatározó programtervezetek voltak.

Az 1983-as koncepció nevelésfelfogásában már nyoma sincs a korábbi időszak derűs optimizmusának, amikor kijelenti, hogy a börtönökön belüli nevelés a társadalomban folyó neveléshez képest minimális programra vállalkozhat. Nem vállalkozhat fel a családi, iskolai nevelés teljes programját, nem tűzheti ki célul a személyiség sokoldalú kibontakoztatását. Ugyanakkor megerősítette azt a törekvést, hogy az elítéltek pozitív befolyásolására nem csupán a nevelőnek, hanem az egész intézeti hatásrendszernek törekednie kell. E koncepció először foglalta a börtönügy munkaprogramjába azokat a tudományosan feltárt ellentmondásokat, amelyek hatékonyságrontó jelenlétével a szakmának számolnia kell.⁸⁹ Ezen ellentmondásoknak, a nevelés korlátainak bátor bemutatása nem csupán a bv. szervezet belső szakmai ismeretigényének kielégítését szolgálta, de címzettje volt az a kormányzat is, amely ezeket a nehézségeket nem ismerte, vagy ha ismerte is, nem akart tudomást szerezni róluk.⁹⁰

Az 1980-as évek közepére a korábban megbízhatóan működő büntetés-végrehajtási vállalatokat is elérte a külső gazdaság gyorsuló recessziója. Így érezhetően csökkenni kezdett a fogvatartottak mun-

kája iránti kereslet, a vállalatok gazdálkodása egyre labilisabb lett. Az elítéltek foglalkoztatásának kötelezettsége, az ún. teljes foglalkoztatás ideájának megvalósítása a vállalatok gazdaságos működését veszélyeztető túlfoglalkoztatássá vált. Az 1986-os munkáltatás-fejlesztési koncepció, amely megkísérelte az elítéltek munkavégzésének gazdaságossági és reszocializációs céljait a romló gazdasági környezetben összehangolni, csupán regisztrálni volt képes a börtönvállalatok fokozódó válságát, de e folyamatot megállítani már nem.⁹¹

j) Az utolsó megjegyzésem a 20. század végi felzárkózási kísérlethez kapcsolódik, amely még most is tart, de kezdete már van annyira távol, hogy néhány gondolattal jellemezhető. Az 1990-es évek elején bevezetett reformok alapvető célja a büntető igazságszolgáltatás területén még meglévő emberi jogi „deficitek” csökkentése volt, továbbá az intézményrendszer további „humanizálása”. Persze megint idegen minták átvételére kényszerültünk. Mindez azonban egy olyan gazdasági-politikai-kulturális irányváltáshoz kapcsolódott, amelyet széles társadalmi konszenzus kísérte. Szakmailag mégsem volt olyan könnyű és egyértelmű a felzárkózás. A strasbourgi szervezet segítette az újonnan belépő országok – lehetőleg – zökkenőmentes csatlakozását, s ennek érdekében különféle szakmai „felkészítő” tanácskozásokat szervezett. Ezeket a kollokviumokon néha kellemetlen meglepetés érte mindkét felet. A csatlakozók kíváncsian érdeklődtek, hogy egy „el-puhult” diktatúrából milyen lépcsőfokokon keresztül vezet az út a jogállam, a plurális demokrácia és az emberi jogok „Szentháromsága” uralta Európába. A válasz ridegen szólt: nincsenek lépcsők és fokozatok, a belépésből kötelezettség származik; ratifikálni kell a szükséges európai egyezményeket, különös tekintettel az Európai Emberi Jogi Egyezményt, és „meg kell tanulni” az Emberi Jogi Bíróság gyakorlatát. Ami pedig a börtönügyet illeti, e tekintetben is tanulmányozni kell a vonatkozó strasbourgi esetjogot és a Miniszteri Bizottság börtönügyi ajánlását. Kiderült tehát, hogy a jogharmonizáció útja nem más, mint egy egyirányú és gyors asszimilációs folyamat.⁹² A strasbourgi szervek képviselői csalódásának pedig az volt az oka, hogy azt remélték: olyan új gondolatokkal, elméletekkel ismerkedhetnek meg, amelyek a titkokat rejtő „szellemi vasfüggöny” mögött születtek, tehát új impulzusokat kaphatnak munkájukhoz.

A baj nem is ezzel az „erőltetett jogharmonizációval” volt, hanem azzal, hogy olyan kötelezettségeket vállalt magára az állam, amelyekről már a kihirdetés pillanatában tudta, hogy végrehajthatatlanok.⁹³ Tudjuk: a modernkori börtönrendszer „születési rendellenessége”, hogy tárgyai – anyagi feltételei – képtelenek szakmailag korrekt kereteket biztosítani az aktuálisan meghirdetett börtönügyi elveknek. Ez lehet ösztönzője a továbbfejlesztésnek, ha annak külső, kedvező gazdasági feltételei látszanak.

Az 1990-es évek eleje nem ilyen volt. A növekvő és új vonásokat mutató bűnözés rendkívüli kihívás elé állította a bűnüldöző és a büntető igazságszolgáltatási szerveket, de erre a helyzetre nem alakult ki átfogó kriminálpolitikai koncepció, a büntető igazságszolgáltatás területén a korábbi autokratikus rendszer tagadásaként egy „emberjogi aspektusú” liberalizációs folyamat zajlott le.

Tehát komoly ellentmondás feszült a humánus és liberális(nak titulált) büntetőpolitika és a bűnözés valószínűsége között. Ebben a tudomány is hibás, mert az 1990-es évek közepén készített optimista előrejelzések tartósan 14–15 ezer fő körüli létszámban határozták meg a várható hazai fogvatartotti létszámot, abban a reményben, hogy hazánk túljutott a gazdasági szerkezetváltozás sokk-terápiáján, és a bűnözés mederben tartásához elegendő a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények és kényszerintézkedések jogállami korlátok és nyugodt büntetőpolitikai megfontolások szerinti, ultima ratióként való alkalmazása.⁹⁴ Ebben az időszakban sokat ígérő törekvések indultak meg a bűnügyi tudomány területén az alternatív szankciók kínálatának szélesítése tárgyában.

Az 1990-es évek elején különös mozgásba lendült a büntetés-végrehajtás elméleti művelése. A szemléleti torlaszok megszűntével a hazai büntetés-végrehajtás szabályozásának különösen az ENSZ és az Európa Tanács normáinak, ajánlásainak közelítésével felvetődött a magyar büntetés-végrehajtás átfogó reformjának gondolata. A rendszerváltozás éveiben felgyorsultak az európai börtönmodell megismerésére és hazai alkalmazásukra irányuló törekvések.

A korábbi, az elítéltek megváltoztatására irányuló törekvések a gyakorlatban irreálisnak, túlnyomórészt megvalósíthatatlannak bizonyultak. Helyükbe olyan modell lépett, amely nem mond le az elítéltek pozitív irányú befolyásolásának hatásrendszeréről, de azt a társadalomba való visszatérésük esélyét javító készségeik és képességeik, személyes erőforrásaik fejlesztésére ajánlja.

Az elítélt személyiségének pozitív irányú befolyásolásához a nemzetközi szakirodalom minden olyan tevékenységet felsorol, amely az elítélt fizikai vagy mentális egészségének megőrzését, illetve helyreállítását célozza, ezen kívül a társadalmi rehabilitációt, a szociális felelősségérzetet, illetve a bűnözéssel való szakítást elősegítő lépések teljes skáláját. A hatályos magyar büntetés-végrehajtási szabályozás ezt a pozitív irányú befolyásolást gyűjtőfogalommal nevelésnek⁹⁵ nevezi, és ide sorolja az elítélt megismerését, foglalkoztatását, önképzését, rehabilitációs és szabadidős programjának szervezését, jutalmazását, fegyelmi felelősségre vonását, a családi és társadalmi kapcsolatok támogatását.⁹⁶

A büntetés-végrehajtási kódex „huncut”, s ezzel nem kevés félreértés oka és vita gerjesztője, amikor az elítéltek nevelése címszó alatt alapvető jelentőséggel a szabadságvesztés végrehajtásának feladatát határozza meg, nevezetesen, amely arra irányul, „hogy

fenntartsa az elítélt önbecsülését, fejlessze a felelősségérzetét, és ezzel elősegítse, hogy felkészüljön a szabadulás utáni, a társadalom elvárásának megfelelő önálló életre.⁹⁷

A nemzetközi normákból a hazai szabályozásba átvett olyan elemek, mint az önbecsülés fenntartása, a felelősségérzet fejlesztése a büntetés-végrehajtási szervezet azon kötelességét hangsúlyozzák, hogy a szabadságvesztés-büntetés – amennyire ez lehetséges – ne károsítsa az egyén értékeit, így önértékelését, önálló életvitelre való képességét. Az elítélt önbecsülésének fenntartását megfelelő – az emberi méltóságot tiszteletben tartó – bánásmóddal, értelmes tevékenység (foglalkoztatás) szervezésével, a társadalmi hasznosság tudatának kialakításával, illetve erősítésével kell elérni.

Fel kell kelteni az elítélt felelősségét saját jövőbeni sorsának alakulásáért, elfogadatulva vele azt, hogy a társadalomba való beilleszkedése elsősorban az ő erőfeszítésein múlik. Hatályos szabályozásunk tehát túllép az elítélt személyiségformálását célzó hagyományos nevelésértelmezésen, nem törekszik arra, hogy a végrehajtó szerv az elítélre rákényszerítse befolyását, hanem vele együttműködve kísérli meg befolyásolásának azon eszközeit, módszereit alkalmazni, amelyek növelik társadalmi érvényesülésének esélyét. A nemzetközi elvekkel összhangban az elítélt együttműködését a honi végrehajtás ösztönzési rendszerén alapuló érdekeltsége segíti elő, amelyben a követelmények teljesítésére nem a hagyományos represszív intézkedésekkel, hanem a kilátásba helyezett, jelentősen megnövelt előnyökkel, kedvezményekkel kívánja motiválni.

A Kádár-korszakban is több ízben felmerült a börtönök korszerűsítésének és a férőhelybővítésnek a gondolata, de a megvalósításhoz vagy a politikai szándék vagy az anyagi források hiányoztak. A rendszerváltozás után a börtönügy „európaizálásának” biztosítása csupán az elvek elfogadása és a jogalkotás szintjén valósulhatott meg, az évszázada feltorlódott materiális deficit felszámolására más, fontosabb tennivalók prioritása miatt nem kerülhetett sor.⁹⁸

A zsúfoltság továbbá arra kényszeríti a börtönadminisztrációt, hogy átszállításokkal biztosítsa az intézetek lehetőleg azonos túlterhelését, ez pedig egyfelől a differenciált elhelyezés ellen hat, másfelől a legnagyobb kockázatú fogvatartottakra rendezi át az intézetek biztonsági rendszerét.

Szükségesnek tartom röviden összefoglalni azokat a tulajdonságokat (sajátosságokat), amelyekkel a magyar börtönrendszert jellemzik, mert a többségük olyan, amely végigkíséri mintegy százhusz éves létét. Tulajdonságai, vagyis természete alapján: voltak jó és rossz periódusai, s ez utóbbit jellemző tulajdonságai sem tűntek el véglegesen, meghatározott történelmi – politikai körülmények újra felszínre hoz(hat)ják.⁹⁹

a) Valószínűleg a legtöbb vitát kiváltó – de vállalható – megállapításmat megismétlem: a magyar börtönrendszer intézményesülése, illetve legtöbb

profilváltása külső, idegen nyomásra következett be. Gondolok az 1850-es évek osztrák börtönhálózat-„fejlesztésére”, 1949 után a szovjet minta átvételére, de formailag a „strasbourgi üzenet” befogadása is ebbe a sorba tartozik.

b) A tudományos nekibuzdulás ritkán találkozott az annak megvalósítására képes és alkalmas politikai és közhangulattal. A legjobb, s egyben legsajnálatsabb példa az 1843. évi börtönügyi javaslat sorsa. A Csemegi-kódex különleges helyet foglal el, mert a dualizmus korában a büntetőjogilag „független” állam számára kellett a jogszabály. A későbbiek során is mindig inkább a politika lépett fel megrendelőként: 1966-ban, 1979-ben és 1993-ban is.

c) Az ország – Európa nyugati felétől való – általános gazdasági-, politikai-, jogintézmény-elmaradottságát a börtönügy tekintetében néhányszor látványos gyorsasággal számolta fel. Először az 1878. évi Btk. és a benne meghonosított – akkor legkorszerűbb – börtönrendszerrel. Másodszor 1993-ban az európai emberi jogi és börtönügyi elvárások átültetésekor. Igaz a hétköznapok valóságáig a jog ereje már nem hatolt le. Tudniillik az elkészttség jogilag viszonylag könnyen behozható, mert a kodifikátor szétnéz a világban (főként Európában), s hamar megleli a legkorszerűbb, legmodernebb börtönügyi megoldásokat, módszereket, technikákat, és ha rálelt, minden erejével igyekszik meggyőzni a jogalkotót választása helyességéről. A honi história tanúsága szerint az anyagi, technikai, pénzügyi feltételek megajánlását már nem kísérte ilyfokú lelkesedés.

d) A kriminálpolitika néha nem ultima ratióként kezeli a börtönt, hanem megpróbálja a bűnözés elleni küzdelem harci eszközévé „élesre fenni”. Volt erre többször hazai példa a különböző színű forradalmak, ellenforradalmak, illetve az osztályellenesség elleni, büntetőjogba bűjtött hadműveletek során. Ezen korszakaiban a börtön – ha adunk a fogalmi tisztaságra – már „nembörtön”, hanem testi büntetés, kivégző hely. Néha jogállami keretek között is – legtöbbször a bűnözéstől megriadt társadalom megnyugtatóására hivatkozva – szigorítanak a börtön szabályokon, amely politikai „üzenet” értékén kívül komolyabb eredménnyel nem jár.

e) A magyar börtönrendszer elmúlt negyven évek tartalmát a – különbözően megfogalmazott – nevelési tevékenység töltötte ki. Az összefoglalóban csak két jellegzetességére kívánok utalni. Egyrészt arra: lehet, hogy az elnevezés – inkább jogpolitikai múltja miatt feleslegesen – kellemetlen reminiscenciákat idéz. Az a tevékenység, amely a fogvatartott számára segítséget, támogatást nyújt, hogy a maga erejéből visszataláljon a szabad életbe, nem szabad veszni hagyni. A másik a nevelési szolgálat apoteózisa: az 1980-as évek közepére eldőlt a harc a „trepnin”; az 1960-as években még csak megtűrt nevelők az 1986-os belső szabályzat szerint átvették az irányítást az elítéltekkel közvetlen kapcsolatban a felügyelők (smasszerek) felett. Így a nevelési céloknak

volt alárendelve a börtön teljes belső élete. Amely ha mást nem is ért volna el, annyit bizonytal, hogy emberséges bánásmód uralkodott a börtönökben. Véleményem szerint jórészt ennek köszönhető, hogy a politikai rendszerváltás során – amely több rab olvasatában azt jelentette, hogy a bukott hatalom ítélete törvénytelen, semmis, ezért őket szabadítani kellene – mégsem törtek ki börtönlázadások, mint más volt szocialista országban.

f) Az utolsó felzárkózási kísérlet, visszatérés (Nyugat-) Európába a kezdeti eufória után, a minden-

napokban felszínre hozta a magyar börtönrendszer megoldatlan problémáit. Újfennt az elkésettség miatt a felzárkózás kényszere hat, azzal a „többletteherrel”, hogy nem csupán a saját szabályainknak, magunkba nézve és magunk előtt kell megfelelnünk az elvárásoknak, hanem az ország része lett egy olyan nemzetközi kontrollrendszernek, amely panaszra vagy anélkül időről-időre számon kéri a kötelezettségvállalások teljesítését, különösen a fogvatartás körülményeit illetően. Azt hiszem ezzel elkészült a „lettár” a kodifikátor számára.

Jegyzetek

- ¹ Szemere Bertalan: *Utazás külföldön* (Pest, 1840, II. kötet, 70. p.)
- ² Tudvalevő, hogy 1772. szeptember 4-én a Pozsony vármegyei Szempcecn megnyílt az első központi „fenyítőház”, de a magyar börtönügyi szakma részéről egyelőre még senki sem jelentette be elsőbbségi igényét.
- ³ Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés* (Gondolat, Budapest, 1990, 177. p. skk.)
- ⁴ Vermeil, Le Peletier felszólalásait idézi: Foucault: i. m., 144. p. skk.
- ⁵ Ugyanez idő tájt járta végig majdnem ugyanczen börtönöket Bölöni Farkas Sándor is, aki beszámolt arról, hogy az auburni intézetben egy francia tanulmányi bizottsággal találkozott.
- ⁶ Szemere Bertalan: i. m., 72. p.
- ⁷ Van, amiről kevés szó esik a honi szakirodalomban, pedig érdekes fényt vet a magyar reformkorra és különösen az „ifjú” Deák Ferencre. Közismert, hogy a tervezetben eredendően tíz kerületi (országos), majd később csak öt börtönt akartak építeni, mégpedig a magányrendszer szerint. A testi fenytéssel fenntartott hallgató rendszert éppen embertelensége miatt utasították el. Deák furcsa javaslattal állt elő: építsenek két minta-börtönt, egyet a magány, egyet a hallgató rendszer elvei szerint, s majd a gyakorlat döntse el, hogy melyiket honosítsák...
- ⁸ Vö.: Petit, J.-Guy-Castan, N.-Faugeron, Cl.-Pierre, M.-Zysberg, A.: *Histoire des galères, bagnes et prisons* (Editions Privat, Toulouse, 1991, 204. p. skk.). A honi szabadságvesztés forrásvidékéről van olyan adat, amely szerint a Theresiana (1768) még rendszertanilag sem tudta elhelyezni az új büntetési nemet, mert egyik része a kényszermunka büntetéseként került szabályozásra, másik változata a börtön, amelyet viszont a testi büntetésekhez soroltak, s nem is véletlenül (Mezey Barna: *A magyar börtönügy „hosszú” 19. százada*. Börtönügyi Szemle, 2005, 4. szám, 1–10. p.). A Josephina már kifejezetten a szabadságvesztés-büntetésre alapozott, kevés testi büntetés megőrzése mellett.
- ⁹ Lów Tóbiás: *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5.tc.) és teljes anyaggyűjteménye*. I. kötet (Budapest, 1880, 53–55. p.)
- ¹⁰ Pedig immáron II. kiadását is megérte a mű, persze némi átdolgozással, mert az eredeti négy jogcsalád közül a „szocialista” nagyrészt megszűnt, vagy lényegesen átalakult (pl. Kínában), a tradicionálisnak nevezettek között viszont a muzulmán jog épp’ hogy megerősödött. Vö.: David, René-Jauffret-Spinosi, C.: *Les grands systèmes de droit contemporaines* (Paris, 2002)
- ¹¹ A kongresszusok sorát Olaszország nyitotta meg 1841-ben, Firenzében, 1842-ben, Padovában és 1843-ban, Luccában tartott tanácskozásaival. A valódi nemzetközi kongresszusok sorát a frankfurti 1846-os és 1857-es, majd a brüsszeli nyitotta meg. 1872-ben, Londonban elhatározták, hogy rendszeressé teszik a Nemzetközi Büntetőjogi és Büntetés-végrehajtási Bizottság munkáját; ezt követően – a második világháborúig – tizenegy kongresszust tartottak.
- ¹² Pl. a II. stockholmi kongresszuson (1878) a magyar kormányt Csemegi Károly igazságügyi államtitkár, a horvát kormányt Tauffer Emil, a lepoglavai fegyintézet igazgatója képviselte. aki ekkor már nem a magyar igazságügy-minisztériumban dolgozott.

- Több mint érdekes egybeesés, hogy a stockholmi kongresszuson a többség a fokozatos (ír) rendszert pártolta, s a magyar Btk. szintén a fokozatos rendszert vette át.
- ¹³ Zehery Lajos: *A büntetési rendszer főbb kérdései a nemzetközi börtönügyi kongresszusok munkájában* (Magyar Rendőr, 1942, 12. szám)
- ¹⁴ Hasonlóan fogalmaztak húsz év múlva, az 1910-es washingtoni kongresszuson is.
- ¹⁵ Szentpéteryvári II. 6. számú határozat részlete
- ¹⁶ 1905. évi budapesti kongresszus II. 5. pontja
- ¹⁷ 1900, Brüsszel; 1925, London
- ¹⁸ 1910. évi washingtoni II. 4. határozat részlete
- ¹⁹ Zehery: i. m., 13. szám
- ²⁰ 1910. évi washingtoni kongresszus
- ²¹ 1925, London; 1930, Prága.
- ²² Érdekességként megemlíthető, hogy az első, 1872. évi londoni kongresszuson Anglia képviselője még a teljesen improduktív, s inkább kiznő jellegű taposómalom fenntartása mellett érvelt.
- ²³ Idézi: Kabódi Cs.–Mezey B.: *A büntetőrendszer alapfogalmai* (Budapest, 1997, 123. p.)
- ²⁴ Elsőként B. Freudenthal *Die staatsrechtliche Stellung des Gefangenen (A fogvatartottak államjogi helyzete*. Jena, 1910) című munkájában állítja azt, hogy a fogvatartott közjogi viszonyban áll az állammal.
- ²⁵ A Nemzetközi Büntetőjogi és Büntetés-végrehajtási Bizottság 1929-ben adta ki *Ensemble de Règles pour le traitement des prisons* címmel, amelyet a Népszövetség Közgyűlése 16-ik rendes közgyűlésén, mint ajánlást (Resolution) fogadott el. Beszámoló róla: Finkay Ferenc: *A XX. század büntetési rendszereinek reformkérdései* (Budapest, 1935, 2. p.).
- ²⁶ A volt Szovjetunió és az egykori szocialista országok külön elemzésével nem foglalkozom, részben azért, mert ami e jogcsaládból örökségként ránk maradt, azt a honi sajátosságokat bemutatott fejezetben érintem, részben azért, mert elméleti – és gyakorlati – zsákutcának bizonyult, s az okok kutatása egy másik dolgozat elkészítését igényelné.
- ²⁷ Sem a később részletezendő ENSZ Minimumszabályzat, sem az Európa Tanács – immáron harmadizben kiadott – Börtönszabályzata nem kíván kötelező modellt kínálni, egyébként jogi ereje sem lenne meg hozzá.
- ²⁸ Először az 1925. évi londoni börtönügyi kongresszuson fogalmazódott meg az igény arra, hogy a börtönügyi-büntetéstan ismereteket egyetemi szinten oktassák.
- ²⁹ A régi Büntetőjogi és Büntetés-végrehajtási Bizottság ugyan megszűnt (feladatát az ENSZ égisze alatt működő kormányközi kongresszusok vették át), viszont továbbélt egy „civil” változata is, Nemzetközi Büntetés-végrehajtási Alapítvány néven. Emellett a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság, a Nemzetközi Kriminológiai Társaság és a – nevét többször változtató, kezdetben Társadalomvédelem, majd párhuzamosan Új Társadalomvédelem, s ma – a Társadalomvédelem és Humánus Büntetőpolitika Nemzetközi Társasága is rendszeresen foglalkozik börtönügyi kérdésekkel.
- ³⁰ 1889-ben alakult meg a Nemzetközi Büntetőjogi Egyesület ((IKV),

³¹ A négy leglényegesebb nemzetközi egyezmény, az ENSZ égisze készült Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1966), A kínzás, más embertelen vagy lealacsonyító büntetés és bánásmód elleni nemzetközi egyezmény (1984), illetve az Európa Tanács keretében kiadott Emberi Jogok Európai Egyezménye (1950) és a Kínzás, embertelen, lealacsonyító büntetés és bánásmód megelőzésére szolgáló európai egyezmény (1987). Végrehajtásuk ellenőrzésére többféle módszert alkalmaznak a Részes Államok, az ENSZ-egyezmények honi teljesítésével kapcsolatban rendszerint ötvenente számolnak be az Egyezmény által létrehozott Bizottság előtt. A kínzás elleni egyezményt ellenőrző ENSZ Bizottság egyéni panaszokat is elfogad. Az elismerten leghatékonyabb védelmet – az európai konvencióval felállított – strasbourgi Emberi Jogi Bíróság előtti eljárás nyújtja. A harmadik módszer a kínzás megelőzésére szolgáló európai bizottságot jellemzi, időszakos látogatásai során, a helyszínen ellenőrzi azt, hogy a fogvatartás körülményei nem sértik az egyezménybe foglalt követelményeket. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága közel két tucat, börtönüggyel kapcsolatos ajánlást tett közzé, amelyek pusztán felsorolása értelmetlen, a dolgozat által érintett ajánlásokat a megfelelő, kapcsolódó kérdéseknél idézni fogom.

³² E ténymegállapítás nem feltétlenül találkozik a szerző helyeslésével.

³³ A foucault-i fogalomrendszer önkényes használatáért érzek lelkiismeretfurdalást.

³⁴ Legtöbben az 1956. évi svéd társadalomvédelmi törvényre szoktak hivatkozni, amely szerint a tetтарыosság helyett a prognózis elv alapján, a klasszikus eljárási elveket feladva, széles bírói mérlegelés alapján született meg a döntés. A végrehajtás a beutalt kezelést, gyógyítását tűzte ki célul, s szabadtartásáról is e szakértők döntöttek.

³⁵ A radikális pozitivisták Grammatica által 1947-ben szervezett Nemzetközi Társadalomvédelmi Társaságból 1954-ben M. Ancel, J. Pinat több társával együtt kilépett, és megalapították az Új Társadalomvédelmi Társaságot. Még az évben M. Ancel megfogalmazta a mozgalom programját, amely közel két évtizedre meghatározta a társaság tevékenységét.

³⁶ Tény, hogy az ENSZ „bűnmegelőzéssel és a bűnelkövetők kezelésével foglalkozó”, 1955-ben, Genfben tartott kongresszusán elfogadták *A fogvatartottakkal való emberséges bánásmód, minimum irányelvek* c. dokumentumot, jóval megelőzve európai „testvérét”. Honi börtönügyi szakmai berkekben tudni vélik, hogy az 1979. évi törvény előkészítése során az 1973. évi európai börtön szabályzattal együtt mindkét dokumentumot tanulmányozták. Mégis úgy vélem, hogy az ENSZ-ajánlással bővebben nem kell foglalkoznom, mert nem volt közvetlen kimutatható hatása a magyar börtönügyre. Megjegyzendő továbbá, hogy az 1973-as európai ajánlás szellemében és szövegében nagy hasonlóságot mutatott az ENSZ-dokumentummal, külön tárgyalása ez okból is felesleges.

³⁷ Az első, 1973. évi, akkori nevén a fogvatartottak kezelésére vonatkozó standard minimum szabályok (Rec [73]5) szövegében eléggé hasonlított az 1955-ös ENSZ Minimumszabályzatra, s a szabadságvesztés végrehajtásának céljaként – a treatment szellemében – az elítelt személyiségének átférfalását jelölte meg. A kezelési ideológiában való csalódást tükrözte az 1987-ben megújított Börtön szabályzat (R[87]3.), bár azt is még erőteljes pedagógiai optimizmus jellemezte: „A fogvatartottak kezelésének célja fenntartani egészségüket és önbecsülésüket, s amennyiben a büntetés tartalma megengedi, fejleszteni felelősségérzetüket. Ki kell alakítani bennük azokat a készségeket, amelyek segíthetik visszailleszkedésüket a társadalomba (3. alapelv). A 2006-os Európai Börtön szabályzat (Rec[2006]2. sz. ajánlás) ennél jóval lakonikusabb tömörséggel rögzíti a célkitűzést: „... az elítelt rezsimjét úgy kell kialakítani, hogy felkészítse a felelősségteljes és bűnözés nélküli életvitelre (102.1. pont). A megfogalmazás nemcsak esszenciális sűrűségűvé vált, hanem tartalmilag is szegényedett. Nem tudom másnak értékelni, mint a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása alatti személyiségformálás (klasszikus nevelés) újabb tévesztésének.

³⁸ A strasbourgi Emberi Jogi Bíróság gyakorlatában különösen

a büntetés-végrehajtás területén (processzualista pongyolással fogalmazva: az ártatlanság vélelmének megdőlte után) elismerik az államok széles mérlegelési szabadságát (*marge d'appréciation*), másként fordítva: a büntetés-végrehajtás esetén magasabb a Bíróság ingerküszöbe, mint a büntetőeljárás során. A Bíróság e fajta „érzékletlenségét” ellensúlyozzák a „kínzás megelőzésére szolgáló európai bizottság” rendszeres látogatásai, amelyek viszont az egyezményesért legkisebb veszélyére is élénken reagálnak.

³⁹ A „puhaság” jelképesen azt fejezi ki, hogy a Miniszteri Bizottság dokumentumai nem kötelező erejűek, hanem csak ajánlások.

⁴⁰ Csak két példa: A hosszú időtartamra elítéltek kezeléséről szóló R(76)2. sz., később az életfogytiglani szabadságvesztésre és más hosszú tartamú börtönbüntetésre ítétekkel való bánásmódról kiadott Rec(2003)23. sz. ajánlás; a felfüggesztett ítélettel sújtott vagy a feltételeken szabadlábra helyezett elkövetők felügyeletével és utógondozásával kapcsolatos intézkedések gyakorlati megszervezésére vonatkozó R(70)1. sz., később a feltételes szabadságra bocsátásról szóló Rec(2003)22. sz. ajánlás

⁴¹ A bűnelkövetőkkel végzett csoportos és közösségi munka: R(73)24. sz.; a büntetés-végrehajtási munkáltatás: R(75) 25. sz. ajánlás

⁴² A börtönök túlszűfoltóságáról és a börtönnépeség „inflációjáról”: R(99)222. sz. ajánlás, másrészt Rec(2000)222. sz. ajánlás a közösségben alkalmazható büntetésekről és intézkedésekről szóló európai szabályzat, az R(92)16. sz. ajánlás módosításáról és kiegészítéséről

⁴³ A rövid tartamú eltávolításról szóló R(82)16. sz. ajánlás; a veszélyes fogvatartottak kezeléséről szóló R(82)17. sz. ajánlás; a börtönművelődésről kiadott R(89)12. sz. ajánlás; a fertőző betegségek, köztük az AIDS és a velük kapcsolatos börtön-egészségügyi problémák ellenőrzése és azok börtönügyi és kriminológiai szempontjai: R(93)6. sz. ajánlás; a büntetések és szankciók végrehajtásában érintett személyi állománnyal kapcsolatos R(97)12. sz. ajánlás; a börtönökben biztosítandó egészségügyi ellátás etikai és szervezeti vonatkozásairól szóló R(98)7. sz. ajánlás; a feltételes szabadságra bocsátásról szóló Rec(2003)22. sz. ajánlás; az életfogytiglani szabadságvesztésre és más hosszú időtartamú börtönbüntetésre ítélt fogvatartottak kezeléséről kiadott Rec(2003)23. sz. ajánlás

⁴⁴ Jelenleg az Európai Unió szabályozás keretében a rendőrségi és az igazságügyi együttműködésre vonatkozó ún. harmadik pilér nem rendelkezik külön a büntetés-végrehajtásról.

⁴⁵ A megállapítások értékelésekor mindig figyelemmel kell lenni arra, hogy a kontinensen a kriminológusok rendszerint jogász alapvégzettségűek, a tengeren túl, illetve az angolszász jogterületen ez nem feltétlenül igaz, inkább kivétel a jogászai képzettség, szociológusok, orvosok, pszichológusok képzik át magukat kriminológussá. Emiatt a szemléletmód és a levont következtetés is eltérhet egymástól.

⁴⁶ Lefordítása szinte lehetetlen, bár van, aki a szakirodalomban – nem túl szép nyelvi leleménnyel – „börtönösödés”-nek nevezte el, sőt inkább csak körül lehet írni azt a folyamatot, ahogy valaki hasonló – asszimilálódik (megint egy idegen szó) – a börtönkörnyezethez.

⁴⁷ D. Clemmer nevéhez fűződik a fogalom és a jelenség leírása, vö.: Clemmer, D.: *The prison community* (Boston, Christopher Publishing Company, 1940).

⁴⁸ Wheeler, S.: *Socialization in correctional communities* (American Sociological Review, 1961, 26., 697. p. skk.)

⁴⁹ Az ún. mortifikációs elmélet, ennek magyarítása sem célszerű, „megsemmisülésként” fordítva a rab személyiségének végleges szétesésére utal.

⁵⁰ Goffman, E.: *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates* (New York, Garden City, 1961)

⁵¹ Sykes, M. G.: *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison* (Princeton University Press, 1958)

⁵² Hazánkban az első központi börtön magánkezdeménnyezésre létesült. Gróf Esterházy Ferenc, Mária Terézia magyar tanácsosa – akiről okkal feltételezhető a nyugat-európai börtönreformok ismerete – 1770-ben telket és épületet ajánlott fel Szempcen egy országos fenytőház létesítésére, amely végül 1772. szeptember

4-én nyílt meg. A Helytartótanács rendelete részletesen szabályozta az intézmény működését. Ide utalták a „javíthatatlanokat és kihágókat, illetve a halálbüntetésre kevésbé érdemeseket, vagy attól kegyelemből felmentetteket”. De felvették a fenyítőházba a szülők által beküldött rossz magaviseletű gyerekeket is, amennyiben eltartásukról a szülők gondoskodtak. (A büntetettek után a költségeket a beküldő vármegyéknek kellett [volna] átutalni.) Az első fenyítőház tehát sajátos keveréke volt a börtönnek, a dologháznak, s valamiféle fiatalok javítóintézetének. Mindazonáltal nyilvánvaló az „üzene”: a tömlőcöztetés középkori viszonyait egy egységes, központosított és céltudatos rendszer váltotta fel. Ez az elszánás nagyon is illeszkedett a felvilágosult abszolutizmus közjót szolgáló törekvéseibe, ütközött viszont a megyék érdekeivel, akik ebben büntető hatalmuk csorbitását látták, ráadásul külön anyagi terhet is jelentett számukra. Tulajdonképpen ez a kísérlet nemcsak magánkezdeményezése miatt, de főként azért, mert „ellenséges” idegen testként jelent meg – kudarca volt itélve. Inkább börtönügyi zárványnak tekintem, mint a magyar börtönügy modernkori kezdetének.

⁵³ A javaslat kimondta ugyan a nullum crimen sine lege elvét, de fenntartotta az ezzel összeférhetetlen szokásjogot. A büntetések alkalmazásában nem ismert el rendi különbséget, kivéve a veszszőzést.

⁵⁴ Az 1843-as javaslatok szerint külön törvény szabályozza a szabadságvesztés-büntetés végrehajtását. A börtönügyi javaslat 387 §-ban tartalmazza a büntetés-végrehajtás alapvető jogi szabályait. Részletesen rendelkezett

- a büntetés-végrehajtás intézményeiről;
- az elítéltek anyagi, egészségügyi ellátásának kérdéseiről;
- az erkölcsnevelést célzó egyházi szolgálatról;
- a büntetés-végrehajtási személyzet feladatköréről, javadalmaszálásáról és jogi helyzetéről;
- a büntetés-végrehajtási intézmények igazgatásáról és
- egyéb olyan részletkérdésekről, amelyeket később nem törvényi, hanem végrehajtási szabályzat szintjén szabályoztak.

A börtönügyi javaslat elkészítését jelentős kodifikációs vita előzte meg. Ennek során a bizottság, miként szerte Európában, import elméletekkel és mintákkal „dolgozott”, vagyis a legmodernebb nyugati börtönrendszerek és büntetési elméletek tapasztalatait igyekeztek megismerni és alkalmazni a magyar viszonyokra. A bevezetendő börtönrendszert illetően a vélemények erősen megoszlottak a magánelzárás és a hallgatórendszer között. Végül is az országgyűlési bizottság többsége a magánelzárás rendszerét fogadta el. A börtönügyi javaslat értelmében mind a fogságra, mind a rabságra ítélt kivétel nélkül magánzárkában töltik le büntetésüket. A magánelzárás hátrányait a zárkában történő munkálattal és esetleges oktatással kívánták ellensúlyozni. Mindezt megkövetelte a börtönigazgatás radikális átszervezését, és új intézmények kialakítását. A javaslat kétféle szabadságvesztési intézet építését irányozta elő, úgymint: a) törvényhatósági (vármegyei, városi) fogházakat és börtönöket, b) kerületi és országos börtönöket. A fogházakba a vizsgálati foglyok és a fogságra ítélték, a vármegyei börtönökbe a fél évnél rövidebb tartamú rabságra ítélték, a kerületi börtönökbe pedig a félévi vagy annál hosszabb tartamú rabságra ítélték kerültek, s az intézet ugyanannyi magánzárkával látandó el, amennyi a befogadási képessége. Az előző tíz év kriminálstatisztikai adatait figyelembe véve, tíz – egyenként 500 elítélt befogadására alkalmas – kerületi börtön létesítését irányozták elő (Léva, Keszthely, Buda, Kassa, Nagykároly, Nagyvárad, Szeged, Arad, Miskolc, Pozsega).

⁵⁵ A büntető törvénykönyv javaslata a halálbüntetés eltörlése miatt, a büntető eljárási törvényjavaslat pedig az esküdtzsék intézménye miatt váltott ki ellenállást.

⁵⁶ Érdekes – persze már megint nem szakmai, hanem politikai ok volt a megyék nekibuzdulásának a félévszázados cél, maradt: ellenállni a „központi idegen hatalomnak, csak épp a módszer fordult át az ellenkezőjébe: egykor a modernizáció tagadásával, most a modernizáció sürgetése folytatták küzdelmüket. Ez utóbbi legalább hozott börtönügyi eredményeket is vezérelte.

⁵⁷ Jórészt neki köszönhető, hogy a nagy tapasztalatokkal még nem bíró képviselőház szelíd részrehajlással megtámogatta a

feigyintézeti költségvetést (amíg 1860-ban az osztrák birodalmi költségvetés évente mindössze 23 ezer forintot szánt e célra, addig a kiegyezést követő 5 évben a joviális magyar parlament azt évente csaknem 700 ezer forintra emelte). Mint megállapították: „méltányosabb beruházást hazánkban alig tehetünk, mint midőn eltévedt polgártársaink javításáról, a megalkodott szerencsétleneknek pedig emberi méltósághoz illő megfűzésére törekedve e nemes célnak megfelelő intézményeket létesítsünk.” A jelentős támogatást főképpen feigyintézeti épületbővítésre és korszerűsítésre, a rabmunkáltatás dologi feltételeinek megteremtésére, valamint a személyzet javadalmaszására fordították. Ezt az előkészítő folyamatot a legrészletesebben, s leghitelesebben Mezey Barna *A magyar polgári börtönügy kezdetei* (Osiris–Századvég, Budapest, 1995) című munkájában mutatta be.

⁵⁸ Pl. Obermayer, a müncheni fogház igazgatója egyesíteni próbálta a magány-, a hallgató és a genfi osztályrendszer előnyeit, fontos nevelési eszköze a jól végzett munka, oktatás volt, ezen alapult az osztályba sorolás, az előremenetel és a különféle kedvezmények. Kozziris, a korfui börtön igazgatója az angol és az ír fokozatos rendszert reformálta meg; nagy gondot fordított az elítéltek oktatására, amelynek során nemcsak az elemi ismereteket sajátították el az elítéltek, etikai kérdésekkel is foglalkoztak, mindenekelőtt az elkövetett bűncselekményekből igyekeztek levonni hasznos tanulságokat.

⁵⁹ A Btk. miniszteri indokolásában – nem hazudtolva meg régebbi szakmai énjét – miként egy remek ügyvéd a perben, oly világos okfejtéssel bizonyítja, hogy az – egyébként szakmailag is dicső emlékezetű – 1843/44. évi börtönügyi javaslat börtönmodellje felett visszavonhatatlanul eljárt az idő. A magányrendszerű börtön nem a büntetéstani divatváltás szeszélye miatt tűnt el a nemzetközi jogharmonizációra törekvő európai börtönügyi kongresszusok ajánlati listájáról, hanem azért, mert a szakmai kritikák elvi élet, a mindennapok próbája pedig gyakorlati eredményt koptattak el.

⁶⁰ Az ún. hallgató rendszert – miként az 1844. évi börtönügyi javaslat – Csemegi is elutasította: „...e rendszer benső ellentétben szenved s ezért kivihetetlen.” Hiszen természetellenes ellentét áll fenn a rendszer alaptétele – a foglyok egymással való szóbeli érintkezésének megtiltása – és az élet között.

⁶¹ Úgy vélem, nekünk, kései szakmai utódoknak aligha maradhatott kétségünk afelől, hogy Csemegi Károly a 19. századi honi börtönrendszer legkiválóbb „épitőmestere” volt, olyan ember, aki a részletek megalkotásához is tudományos alapossgal és választékos szakmai izléssel fogott hozzá. Mindenekelőtt a szabadságvesztés büntetéstani funkciójának meghatározásában mutatkozott meg kiemelkedő szakmai felkészültsége és érzéke. Értő kézzel nyúlt az angolszász progresszív rendszer honosításához. A magyar fokozatos rendszer (nevezetesen: a szabad életből a szabad életbe földi és legális purgatóriumon keresztül vivő út) kialakításánál tökéletesen követte a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának – a felvilágosodás atyái által gigondolt és a polgári jogállamokban kidolgozott – alaptulajdonságát, működésének belső logikáját: a börtönt azóta is jellemző büntetéstani algoritmusát egyértelműen Csemegi Károly érdeme.

⁶² A közép-európai régió gazdasági, társadalmi, civilizációs stb. elkészttsége (durvábban: lemaradása) évszázados hagyatéka hazánkunk is, az elmúlt másfél évszázadban történt kísérlet a nyugat-európai mintájú fejlődéshez: a 19. század utolsó harmadában, a kiegyezést követően, illetve a 20. század végén, a szocialista haladás zsákutcába futását követően.

⁶³ Pulszky Ágost és Tauffer Emil *A börtönügy multja, elmélete jelen, állása, különös tekintettel Magyarországra* (Pest. 1867) c. munkája tekintette át először a honi börtönügy gyakorlatát.

⁶⁴ Ez volt az ún. Csillag–Tauffer jelentés: *Hivatalos jelentés az országos feigyintézetekről az 1867-ik évben* (Kiadta az Igazságügyministerium, Budán, 1868).

⁶⁵ Két közvetítő intézet működött: Kishartán és Vácott, de befogadóképességük összesen nem érte el a 100-at, miközben átlagban 3500–4000 feyencet tartottak fogva. Még ha a feyencnek nagy része nem is érdemelte ki a közvetítő intézetbe utalás

kedvezményét, a rendelkezésre álló férőhely akkor is rendkívül kevés volt.

⁶⁶ Volt persze ennél kétségkívül rosszabb korszaka is a honi börtönügynek, amikor az elmélet és a jogi szabályozás színvonalá süllyedt le a lepusztított anyagi-technikai feltételekhez – az 1950-es években.

⁶⁷ Ezt az érzést valóban megalapozza az, hogy az 1880-as évektől felpezsdült a börtönügyi irodalom, mert a bűnügyi tudományok számos jeles képviselőjének érdeklődését a börtönügy megválaszolatlan kérdései felé fordította. Egyértelműen a magyar börtönügy (elméletének) nemzetközi elismerését jelezte az, hogy a Nemzetközi Büntetőjogi és Büntetés-végrehajtási Bizottság nemzetközi kongresszusát 1905-ben Budapesten rendezte meg.

⁶⁸ Erről a korszakról miniszteri rendeletek vagy jogszabályi formában megjelenő utasítások sem maradtak fenn, egyes visszaemlékezők szerint azért nem, mert ilyenek nem is voltak; az utasításokat szóban adták ki. A „napelengedés” rendszer léte azért bizonyos, mert az 1955-ben – szintén titkos formában – kiadott ún. Büntetés-végrehajtási Szabályzat is megtartotta (vö.: 382. §). Emellett – tehát e későbbi – szabályzat szerint a fogvatartott levelezése, látogatása, élelmiszer-csomag és egyéb kedvezményei is a büntetési időtől és a munkateljesítménytől függött. Vegyünk két szélsőséges esetet: az egy év alatti börtönre ítéltet 80%-os munkateljesítménye havi egy levélváltásra és látogatásra jogosította, és hathavonként kaphatott csomagot. Az öt évet meghaladó börtönre ítélt ugyanilyen teljesítmény mellett negyedévente írhatott, illetve kaphatott levelet, félévenc kaphatott látogatást, s úgyszintén csomagot. Magas teljesítményük kedvezménye jelentősebb volt. Az előbbi példánál maradvá: az egy év alatti börtönöst, ha 120%-felett teljesített, havonta két levélváltás és látogatás és negyedévente egy csomag illette meg. Öt évet meghaladó börtön esetén a 120%-ért havi egy levélváltás, két havonkénti látogatás és negyedévenkénti csomag járt. Két megjegyzés még ide kívánkozik: a visszaesőkre, büntetésük időtartamától függetlenül, az öt éven felüliekre irt rendelkezéseket kellett alkalmazni. S ami még ennél is kegyetlenebb (osztályharcosabb) szabály volt: „az állam belső és külső biztonsága, valamint a béke elleni, háborús és népellenes büntettekért ítéltet el csak egyéni parancsnoki elbírálás alapján, s legfeljebb az öt évet meghaladók részére megállapított kedvezményt kaphatták (vö.: 327–331. §). Természetesen fegyelmi fenytésként a soron következő kedvezmény kimaradt, pl. fél év helyett csak egy év múlva jöhetett a látogatás, hogy a felügyelő őr mellett a rács túl oldalán állva 20 percet beszélgethessen.

⁶⁹ A Büntetés-végrehajtási Szabályzat kiadásáról szóló 1.105/1954. (XII. 17.) Mt. h. számú határozat 22. pontjában kapott felhatalmazás alapján a Belügyminiszter az igazságügy-miniszterrel, a legfőbb ügyéssel és a honvédelmi miniszterrel egyetértésben rendelkezett. Közelebbi jogforrási megjelölésem nincs, bár a belső borító bal sarkában egy iktatószámra emlékeztető bejegyzés látható: 2/443/1955. A Szabályzat egyébként alakilag jogszabályszerű, még alapelveket is meghatároz, és összesen 34 fejezetet, ezen belül 547 §-t foglal magában.

⁷⁰ A szintén szigorúan titkos 8/1959. BM. sz. utasítás

⁷¹ A kriminálpedagógiai ismeretanyag tudományos megalapozásának kísérlete a büntetés-végrehajtási testület két, elméletileg felkészült, a gyakorlatban is jártas szakember, Balogh László és Pál László nevéhez fűződik

⁷² Lásd: Balogh László–Pál László: *Kriminálpedagógia* (Tanárképző főiskolai jegyzet, 1975, 20. p.)

⁷³ Uo., 24. p.

⁷⁴ Uo., 29. p.

⁷⁵ Makarenko a II. világháború után egy olyan időszakban lépett be a magyar pedagógiai közgondolkodásba, amikor a hazai nevelésügy szomjasan kereste az új, népi demokratikus nevelés elméleti támpontjait. Az 1960–1970-es években, több hullámban felerősödő makarenkóizmus a hazai börtönügyet csupán elméleti sikon érintette, a gyakorlatban a közösségi nevelésben rejlő hatást még a fiatalok elítélteknél sem tudta kihasználni. Maradandó, káros következménye az elítéltek nagy létszámú zárkáinak, lakóhelyiségeinek kialakításában és fenntartásában lehelhető fel.

⁷⁶ Vö.: Lőrincz József: *Börtönügy a második világháború után.*

In: Kabódi–Lőrincz–Mezey: *Büntetőtani alapfogalmak*, 146. p.

⁷⁷ Nem voltak ugyanis alaptalanok a személyi állomány általános- és szakműveltségének hiányosságait kifogásoló megállapítások. Az 1970-es évek elején a tiszthelyettesi állomány 85%-a csupán általános iskolai végzettségű volt, a tisztai állománynak pedig mindössze 16%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Az 1971. derekán megjelent 1971. évi 10. számú törvényerejű rendelet a fegyveres testületek számára magasabb követelményt, így tiszteknél főiskolai vagy egyetemi végzettséget írt elő. 1972-től néhány pszichológus kezdte meg tevékenységét a bv. intézetekben, s növelték a nevelők létszámát.

⁷⁸ Lásd: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 14/1973. számú határozata a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről (Magyar Közlöny, 1973. 39. sz.)

⁷⁹ 1974. évi 9. számú törvényerejű rendelet *A társadalom fokozott védelméről a közrendre és a közbiztonságra különösen veszélyes visszaeső bűnözők elleni hatékonyabb fellépés érdekében* (Magyar Közlöny, 1974, 39. sz.)

⁸⁰ A jogintézményt 1989-es megszüntetéséig elvi aggályok és gyakorlati problémák kísérték. Elméletileg leginkább az volt kifogásolható, hogy a többszörös visszaesők bűncselekményére adott büntetőjogi reagálás egyszerre több jogkövetkezmény (büntetés és intézkedés) kiszabását jelentette. A gyakorlati problémák a végrehajtásban mutatkoztak meg. A jogalkotó szándéka szerint a szigorított őrizetességek szemben bevezetendő különös „intenzív nevelési módszerek” alkalmazása, azok kidolgozatlan-sága miatt nem valósulhatott meg

⁸¹ 1974. évi 10. számú törvényerejű rendelet *Az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezeléséről* (Magyar Közlöny, 1974, 40. sz.). Az intézeti gyógykezelés az erre a célra a Szeged melletti Nagyfán kialakított Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetben történt, egészen 1990-ig, megszüntetéséig. A végrehajtás során kiütköző gyakorlati problémák – többek között – a kényszerkörülmenyeknek az alkoholbeteg fokozódó érzelmi-indulati zavaraira irányuló negatív hatásában, az intézet korlátozott egészségügyi intézmény jellegében, magyarán börtönjellegében mutatkoztak meg.

⁸² Hall, W. J. E.: *A büntetésekre, a bűnözők kezelésére és megjavítására vonatkozó mítoszok* (Jogtudományi Közlöny, 1976, 12. szám, 715–719. p.); Gönczöl Katalin: *A „rehabilitációs” ideológia „csodje” – börtönreformok az amerikai kontinensen* (Jogtudományi Közlöny, 1977, 12. szám, 659–666. p.)

⁸³ Lásd különösen: Vigh József–Tauber István: *A szabadságvesztés-büntetés hatékonyságának főbb jellemzői* (Jogtudományi Közlöny, 1976, 641. p.); Tavassy Tibor: *A szabadságvesztés és problémái* (Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok, 1978, 281. p.)

⁸⁴ Fel- és ismerve azt, hogy a börtön totális intézmény, a nevelés célkitűzését ugyan redukálták, de ezzel párhuzamosan a nevelési tevékenységet kiterjesztették a bv. intézet működésének egészére, az alábbi átfogó és összefüggő rendszer szerint: a) az elítéltek értelmi és kulturális nevelése: iskolai oktatás; önképzés; a tömegkommunikációs eszközök felhasználása; b) az elítéltek erkölcsi-akaratni nevelése: egyéni „és közösségi foglalkozások: a jutalmazás és fegyelmezés; c) a társadalmilag hasznos tevékenységre nevelés: a munkára nevelés; a viselkedési és együttélési szabályok oktatása és gyakorlása; a közösségi (családi) kapcsolatok fenntartása és erősítése; az elítéltek öntevékeny szervezetei; a szabadidő hasznos eltöltése. Egy fontos hangsúlyeltolódás is megfigyelhető: amíg az 1950-es években a munkáltatás mintegy vezéreszmeként irányította a börtön belső életét, a konszolidált, s részben demokratizált kései Kádár-korra a munka a nevelési munka egyik, de nem legfontosabb eszközeként tagolódt be a folyamatba.

⁸⁵ A joghátrány a jogoknak és javaknak megvonását jelenti, azt a „rosszat”, amelynek elrettentő, visszatartó hatásához a börtönbüntetés megjelenésétől napjainkig minden törvényhozó túlzott reményeket fűzött.

⁸⁶ Honi börtönügyünk fejlődését az 1970-es évek második feléig – a nyugat-európaiktól eltérően – nem támogatta számottevő elméleti tevékenység. Ennek oka a szakterületnek a fentiekben

már érintett elzártságában és elzárkózásában keresendő, abban a sajátosságban, hogy hazánkban az állami erőszakszervek, így a büntetés egész intézményrendszere a politika direkt, intim irányítási szférájába került, s így az elméleti művelés számára alig volt hozzáférhető. A társadalomtudományoknak az 1960-as, különösen az 1970-es évektől való korlátozott felélenkülése után a börtönügy főleg a kriminológiával, a pedagógiával és a pszichológiával talált érintkezési pontokat.

⁸⁷ A fogvatartotti létszám 1986 májusában elérte a Kádár-korszakban tapasztalt csúcst, a 25 ezer főt.

⁸⁸ Az erőfeszítések ellenére nőtt a rendkívüli események (a szökések, a személyzettel aktívan szembeszegülők) száma. A fogva tartottak romló hangulatához nyilvánvalóan hozzájárultak a túlszűfoeltség olyan mellékhatásai, mint a foglalkoztatottság csökkenése, a zárkán belüli életér zsurorodása, az egyéni problémák, sérelmek feloldásának késedelmessége vagy elmaradása, de a személyi állományban megjelenő sok új, a szakmában tapasztalatlan ember konfliktus-kezelési járatlansága is.

⁸⁹ Jelenlétével a szakmának számolnia kell. Így azt az ellentmondást, amely a büntetőítélet tettközpontú és a büntetés-végrehajtás tettesközpontú szemlélete között feszül, a nevelő és a nevelt közötti viszonyban a kényszer- és együttműködési igény egyidejű jelenlétéből adódó feszültséget, valamint azt az ellentmondást, amely a börtönélet szigorúan és részletesen szabályozott rendjéből kíván önálló döntésekre kész állampolgárokat kibocsátani.

⁹⁰ A *Módszertani Füzetek*-1984. 1. száma tematikusan ismerteti a büntetés-végrehajtás nevelésfejlesztési koncepcióit, majd az országos parancsnokság vezető szakemberei tollából e koncepcióval kapcsolatos tanulmányokat tartalmaz.

⁹¹ A büntetés-végrehajtási munkáltatás fejlesztésének koncepcióját lásd a *Módszertani Füzetek* 1987. évi 1. számában. Noha e koncepcióknak a gyakorlati életre kisugárzó hatása az 1980-as évek végén megindult társadalmi átalakulás időszakában már elenyészett, mégis pozitív fejleményként értékelhető, hogy kidolgozásuk a börtönügy szakembereinek és a kapcsolódó tudományágak képviselőinek együttműködésével, a korábbinál nagyobb nyilvánosság bevonásával történt.

⁹² Miként a sokat „hiányzó” diáknak egyszerre kell bepótolni mindazt a tananyagot, amit a távollétében az „osztály” már megtanult. Ebben az esetben az historikus érv, hogy Kelet-Közép-Európa Jaltában nem önként választotta a másik utat, s tényleg kellene egy kis idő, hogy az új szemlélethez-gondolkodáshoz mindenki hozzászokjon, az új szabályokat megtanulják, nem hatott.

⁹³ Leggyakrabban a „lakóhelyhez legközelebbi” elhelyezés, és az éjszakai elkülönítés szabályára szoktak hivatkozni, de mind

általában az elhelyezés vagy a munkáltatás, mind a szabadidős tevékenységek tekintetében jelentős „túlvállalásba” keveredett a jogalkotó.

⁹⁴ Így az előre jelzett 140–150 ezres fogvatartotti ráta az 1990-es évek közepére az Európában is megemelkedett átlagrátahoz (70–90 fő/100 ezer lakos) még mindig magasnak tűnt, ez azonban indokolható volt a hazai bűnözés szerkezetének az európa-itól eltérő voltával, valamint szankciórendszerünk szűkös lehetőségeivel.

⁹⁵ Nem kevés vita mellett, mert vannak még, akik a „régiklasszikus” nevelést értik alatta, mások egyfajta szociális munkát, megint mások tudományosan megalapozott, szisztematikus tevékenységet értenek rajta. A módszertani vitában nem kívánok állást foglalni, de az érdeklődők számára megjelölök néhány alpmunkát: Ruzsonyi Péter: *A büntetés-végrehajtási korrekciós nevelés új irányzatai* (Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár, 2003/2. szám); *Rabnevelés Európában. Szemelvények az Európai Börtönnevelési Társaság kiadványaiból* (Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár, 2001/1. szám)

⁹⁶ Lásd: Bv. Szabályzat 68. § (2) bek.

⁹⁷ A vitában egész szélsőséges hangok is hallatszottak: voltak, akik a nevelés teljes felszámolását olvasták ki a törvényi rendelkezésből, mások új utakat kerestek, de legtöbbször elbeszéltek egymás mellett. Ízelítő a szakirodalomból: Garami Lajos: *Támogató háttér (A nevelői funkció változásairól)* (Börtönügyi Szemle, 1997, 3. szám, 71–80. p.); Módos Tamás: *Kérdőjelek. Nevelés, átnevelés, netán valami más?* (Börtönügyi Szemle, 1996, 4. sz., 87–92. p.); Módos Tamás: *Az elfelejtett tudomány (A kriminálpedagógia időszerűségéről)* (Börtönügyi Szemle, 2000, 2. szám, 47–58. p.); Csetneky László: *Értékközvetítők (A börtönönbéli nevelés esélyei Európában)* (Börtönügyi Szemle, 2000, 3. szám, 57–62. p.); Módos Tamás: *Összetett folyamat (A nevelésről általában, a rabnevelésről konkrétan)* (Börtönügyi Szemle, 2000, 3. szám, 63–78. p.).

⁹⁸ Ezt, mint a magyar börtönrendszer legsúlyosabb problémáját mind azt öt látogatása során kifogásolta az európai kínzás megelőzésre szolgáló bizottság. Vö.: CPT/Inf (96)5; CPT(2000)21; CPT/Inf (2004)18; azóta 2005-ben és 2007-ben járt hazánkban, de ezeket a jelentéseket a magyar Kormány titkosította.

⁹⁹ A szabadságvesztés végrehajtásának durvább periódusaiban előtűnik testi jellege, amely jogállami keretek között nem mehet túl a szigorú fegyelmezésen, de nem jogállami keretek között kegyetlenségé fajulhat. Az is „idegen” arcot kényszerít a börtönre, ha a hatalom a bűnözés elleni elsődleges harci eszközként kívánja felhasználni.

I. Börtön és architektúra

„Az építészeti konstrukció olyannyira leleplezi a büntetés jellegét, hogy annak már pusztán megmutatása is bizonyíték, amin túl immáron semmiféle további vádra nincsen szükség” – írja a börtönépítésről szóló tanulmányában Winifred Reeb.¹ A magam részéről szükségét érzem a megfogalmazás kiegészítésének. Hozzáteesszük Reeb gondolatához: az a bizonyos építészeti megoldás kifejezi egyszerre mind a társadalom fejlettségét (akárcsak az architektúra színvonalát) és egyben a társadalomnak a büntetésről alkotott általános megítélését. Önmagukban

Mezey Barna

A börtönépületek üzenete

(A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetein)

az építészeti lehetőségek és a technikai megoldások ugyanis nem kizárólag a büntetéssel kapcsolatos

politikai, netán büntetés-végrehajtási megfontolások tükröi. Angliában például egy időben működtek a feudalizmusból örökölt tömlöcök és a világhírű „mintabörtönök”. Most vajon melyik jellemezte inkább a szabadságvesztésről vallott angol felfogást? Közelebb visz szándékának megismeréséhez Reebbs tanulmányindító megjegyzése: „a börtön, és főképpen a büntetés-végrehajtás története nem egyéb, mint annak az építészeti és szociális technikának a fejlődése és kutatása, melynek célja az elnyomottak és bántalmazottak megbüntetésére, fegyelmezésére és felügyelet alatt tartása”. Az idézetből Reebbs szempontja is világossá válik: tanulmányában a börtönépítészeti kíméletlen kritikáját kívánta adni.² Nekünk ez ehelyett nem célunk. Amit tematikus célkitűzésként megfogalmaztunk, az a börtönépületek szimbolikus történelmi üzeneteinek összefoglalása.

A börtön fejlődését viszont kétségtelenül nyomon követhetjük annak instrumentális változásaiban. Ha nem teoretikus megközelítésben tárgyaljuk a kérdést, hanem általában a társadalomnak a büntetéshez való viszonyát tekintjük iránytűnek, annak megjelenése a börtön-architektúrában nem kétséges. Kiegészítve ezt azzal, hogy a börtönépítészet természetes része az általános architektúráis fejlődésnek, a hivatalos épületek emelésére vonatkozó építészeti elképzeléseknek, s nem utolsó sorban a társadalmi-gazdasági állapotnak és ezzel összefüggésben a bűnöző- és büntetés-kép alakulásának.

Hans Pfeiffer az újkori börtönépületek történetéről szóló munkáját a börtönépítészet szakirodalmáról szóló rövid áttekintéssel kezdi. Bumkét megerősítve³ megállapítja, hogy fehér folt a német büntetés-végrehajtás szakirodalmában a börtönépületekről szóló közlemények köre. Hivatkozik Davisonra is, aki nem egyszerűséggel „korlátozott és szegényes” jelzőkkel látta el az angol nyelvű börtönépítészeti szakirodalmat,⁴ lábjegyzetben pedig a németek hasonló álláspontját idézi meg.⁵ Ha a magyar szakirodalmat ismerte volna, még ennyit sem tudott volna írni róla, mert egyszerűen nincsen. Úgy látszik azonban, nem egyedi jelenségről, hanem világméretű tünetről van szó. A börtönügyi szakemberek vélekedése szerint a szakirodalom szegénysége természetesen szoros összefüggésben áll az építészek csekély érdeklődésével. Az pedig, hogy az építészek közömbösek maradtak a börtönépületek tervezése iránt, Pfeiffer szerint visszavezethető a börtönépítési gyakorlatra. Történetileg kialakult módon ugyanis a börtönök építésével elsősorban az építésügyi hivatalnokok foglalkoztak, akik az építész-társadalomnak csupán egy kicsiny (és nem is feltétlenül leginvenciózusabb) részét képezik. Az építészek a börtönépítészeti kérdésekről szóló írásokkal rendszeresen nem is találkoznak, mert azok főként jogi szakfolyóiratokban jelennek meg, ott is meglehetősen szétszórva. A börtön-architektúra problémái kevésbé építőművészeti, mint inkább technikai-technológiai kérdések. A tér megtervezésében kevés szabadságot ad a fő cél, időnként és legfeljebb

nagyobb forradalmi változások idején (mint volt az udvarrendszerű, a panoptikus vagy a csillagszisztema megjelenése) remélhetnek nagyobb mozgásszabadságot a tervezők, a mérnökök. Az építészek vélekedése szerint ez is hozzájárul ahhoz, hogy a mérnökök, a tervezők kevés segítséget kapnak. Sem mintát, sem eligazítást a belső tér elrendezésére, sokszor hiányoznak a különféle börtönmodellek „mintabörtönei”, amit még tovább fokoz a helyenként változó igény, feltételek, financiai lehetőségek és elvárások elegye.⁶

A börtönépítészet korszakolása meglehetősen egyértelmű. A kezdeti, „természeti kor” jellemzője, hogy a társadalom (a csekély igény és a még kisebb figyelem okán) a fogvatartási funkciókat természeti körülmények és adottságok kihasználásával kísérelték meg teljesíteni. Azután, amikor megjelentek a legkülönbözőbb hivatali, hatósági, hatalmi funkciójú épületek, a börtönfunkciót beemelték ezekbe a létesítményekbe. Jellegzetesen mellékes szerepben, de a hatósági funkción belülre kerültek, s lassan-lassan némi hatással is volt azon néhány helyiség kialakítására, melyben teljesítenie kellett feladatát. Hagyományosan e megvalósuláshoz tapadó megnevezés nyomán a *börtön tömlöckorának* hívhatjuk az időintervallumot. Amikor azután már önálló épületként magasodtak a fogvatartó intézmények, az *épített börtönök korszakáról* beszélhetünk. E periódusban már különféle elvárásokhoz igazított épületek születtek, de még távol volt a *tervezett börtönök korától*, amely a komplex őrzés architektúráis feltételeit igyekezett megteremteni.

Praktikus funkciók üzenet nélkül

Különösebb szabadságvesztés-történelmi fejtegetések nélkül is belátható, hogy a legősibb korokban is létezett a szabadságfosztás, akár az igazságszolgáltatásban, akár annak rokonjelenségeiben. Bizonyosra vehető, hogy az ősi közösség nem engedte a tabukat, szellemeket, istenségeket megsértő tagjainak a törzs, a nemzetség szállásterületéről való akadálytalan távoztást, hogy kivonják magukat a büntetés, a felelőségre vonás alól. Még kevésbé a foglyul ejtett idegenek, akin a bosszúrituálét végre kívánták hajtani. A processzus sikere érdekében az érintettet meg kellett akadályozni távozásában, vagyis meg kellett gátolni mozgásában, megkötözve tartani, esetleg fához, cölöphöz, sziklához kötni, leláncolni. Az oszlophoz *kötözés* későbbi utóda a *pellengér*; egyes szerzők feltételezik, hogy a tönkhöz láncolás, a *kaloda* ugyancsak e szokásból fejlődött ki. A megkötözésből ered a *bilincselés* is. Az ókorban a megbilincselés, mint biztonsági intézkedés már általánosan elterjedt volt, sőt jellegzetességeiben már akkor körvonalazódott egyfajta gyötrésre, kínzásra irányuló törekvés is. Ezeknek a biztonsági intézkedéseknek még nincs saját arculata: rövid ideig tartó, mozgást gátló funkció-

juk nem teremt szimbolikus tartalmat sem. A korszak vége felé azonban már kibontakozik a bilincsek és láncok allegorikus kapcsolata a rabsággal. A rabszolgapártás történetében természetes jelenséggé vált a bilincshasználat.⁷

Mivel a fogvatartás egyetlen követelménye ekkor még a biztonságos őrzés, az ezzel megbízottak folyamatosan keresték a mind célravezetőbb megoldásokat. Míg az építészet nem nyújtott megfelelő kereteket, a foglyok őrzésére szolgáló külön építmény emelésének gondolata föl sem merült. A bibliai József történetéből⁸ ismert megoldás nem volt egyedülálló. A kiszáradt kutakat, ciszternákat gyakran használták ilyen célokra az ókori népek; kézenfekvő, egyszerű és praktikus megoldás volt

arra, hogy a szökés különösebb veszélye nélkül őrizzenek benne valakit.⁹ A *börtönkút* modellje a 19. századig fennmaradt.¹⁰ A kútból bontakozott ki lassan a tömlőcök veremszerűsége. Jeremiás tömlőce egy föld alatti üreg volt.¹¹ A *gödrök, lyukak, barlangok, vermek* természetes módon alakultak börtönökké. Philopoimén börtönét, amely olyan földalatti helyiség volt, amelynek egyetlen nyílását egy nagy kő zárta el, és így „nem kapott sem levegőt, sem világosságot”.¹² A kutak, vermek „szellemének” hatását évszázadokig érezni lehet a *tömlőcök föld alá telepítésénél*, mert ez az elhelyezés az újkorig szinte kötelező előírás. A középkorban Európa-szerte (sőt Magyarországon még a reformkorban is) „tömlőclyuk”-nak vagy egyszerűen csak „lyuk”-nak nevezték a tömlőcöket.¹³ Kezdetben, mint említettük, pusztán biztonsági okokból, utóbb már a sanyargatás eszközeként. *Sötétség, de legalább homály, hideg, nedvesség és persze biztonság: ez a kutak és vermek sajátja.*

Az állatfogás- és őrzés asszociációjából nőtt ki a vermek és barlangok igénybe vétele mellett a *ketrec*, amelyet többfelé alkalmaztak fogva tartásra. (A Zwinger 'börtön' jelentését jóval megelőzte 'állati ketrec' értelme, akárcsak a franciában a *bastille*-ét.) Ez már egy határozott lépés a börtönépítés irányában. A rabok őrzésére szolgáló ketrec már kifejezetten ilyen funkcióval jött létre, mint emberi kéz által emelt építmény. A ketrec, majd később, az épített börtönök korában a *rács* a fogság szimbólumává lett. *A ketrec és a rács évszázadokon átívelő metaforája a rabságnak a szegyenketreceptől a kivégző kalitkákig.*

Az őrzési feladatokat hosszú ideig előbb a közösség szabad tagjai, harcosok, majd katonák, örök, rendészeti feladatot teljesítő törvényszolgák látták el. *A hivatásos fogolytartó* (aki egyben már az *üzemmel* váló börtön megjelenését szimbolizálja) csak évszáz-

adokkal később jelent meg. E korszak jellemzőinek sajátja még, hogy nem valamiféle egységesen ható büntetőjogi (büntetési) megfontolás, központi ideológia, mesterséges elmélet alakította azokat, hanem a kezdetek kényszerű gyakorlata, az őrzés közben felhalmozódott tapasztalatok.

Róma, a Carcer Mamertinus

A carcer szimbolikus üzenete

Karl Krauß etimológiai fejtegetései szerint a *carcer* szó – melyből a német Kerker is származik – a sémi népek nyelvében fellelhető 'kar', illetőleg 'kir' szóból ered, amely eredeti értelmében ketrecet, falat, erődítményt, várat, megerősített várost jelent. Karthago például, amelyet a punok Karadtának mondtak, a latinok Carthagonak, a görögök pedig Karhadeonnak neveztek, egyszerű fordításban 'új vár', 'új város'. A görög nyelvben ebből fejlődött tovább a szó. A Karkaron, ill. Karkaros Diodorosnál, Sophronosnál már börtön értelemben szerepelt. Az ókor nagy állami építkezései (templomok és várak, majd városok) kézenfekvő megoldást kínáltak a börtönök elhelyezésére. A carcer hivatalos épületek valamely – ritkábban teljesen önálló – részébe került. Pált a segítségére siető ezredes a várba vitette, hogy ott tömlőcöztessék meg, amíg ügyét ki nem vizsgálja.¹⁴ Plutarkhos leírása nyomán tudjuk, hogy Athénben a dekhasz, a börtön külön épület volt.¹⁵ Rómában a Carcer Mamertinus és a Tullianum úgyszintén e speciális célt szolgáló önálló építmény volt.¹⁶ Valamennyi itt megidézett és további tömlőcre jellemző, hogy annak *többynire nincs vizuális üzenete a külvilághoz*. Feladatuk teljesíteni a biztonsági őrzést, de rezsimumukban egyre inkább nyomatékossá válik a társadalom negatívvá váló megítélése a bűnelkövetőkről. A társadalom rétegződése, az osztályok, a rabszolgák pária sorsa a bűnelkövetőt is a társadalom perifériájára tolt. Ettől kezdve a fogvatartás már nem csak őrzés, hanem gyakran büntetés is, a még ítéletre várók vonatkozásában is. A fogságra vetett immáron nem csak szabadságát veszítette el, de jogát és lehetőségét is az egészséges életmódhoz. *A fogvatartás céljává lett a testi szenvedés előidézése.* Ez a funkcionális szerep csupán a többynire földalatti, bűzös, levegőtlen, sötét, nyirkos hideg tömlőcök elhelyezési körülményein látszott. Igaz, sok esetben a rabok jajongása, a bűzös levegő kiáramlása tudomására hozta a környékelieknek is a feltehetően borzalmas körülményeket.

A tömlőcök föld alatti valóságának jellegzetes tükrö a vár- és várostornyokban kialakított börtönök modellje, melyek korántsem voltak kellemesebbek a

A tömlőcök föld alatti valóságának jellegzetes tükrö a vár- és várostornyokban kialakított börtönök modellje, melyek korántsem voltak kellemesebbek a

föld alatti helyiségeknél. A méteres falak, az ablak nélküli helyiségek, a mennyezetten kialakított ajtó, a felfelé nyíló rácsozat pontosan ugyanazt a szituációt idézte föl, mint a földalatti börtön esetében.

A középkor architektúrális fejlődésének irányait alapvetően meghatározta az egyházi építészeti alakulása, mely mögött a világi messze elmaradt mind időben, mind pedig technikában. A kolostorok carceri és *ergastulumai* mintát adtak a hozzájuk sok szállal kötődő világi építészeti számára is. A fegyelmetlen, tiszteletlen, engedetlen szerzetesek és apácák, a csavargó barátok megfegyelmezésének igénye hívta életre mindenféle a tömlöcöket. A súlyos bűnök elkövetői, a javíthatatlanok számára a föld alatti carcert, a többiek részére pedig a zárkafogságot vagy a munkavégzéssel operáló *ergastulumot*. Utóbb a világi hatalom is utalt be elítélteket a kolostorok börtöneibe. A *kolostorbörtönök* egy része *építészeti*leg nem függetlenedett a renház vagy zárda egyéb épületeitől. Eredetileg a carcer nem volt egyéb, mint egy ilyen célra kijelölt cella. Monte Casino kolostorának rendszabályai (529) saját cellájukban rendelte végrehajtani a büntetést. A börtönbüntetés elterjedtével differenciálódtak a kolostorok carcerjei is, fokozatok alakultak ki, volt már enyhébb és súlyosabb végrehajtást biztosító helyiség is. A galíciai Palladius arról számolt be, hogy a szentségeket gyalázó szerzeteseket egy év fogságra ítélték, láncokkal terhelten, külön épületben. Columban Bobbio kolostorának börtönéről beszélt. Climacus apát (6. sz.) a sinai hegyen álló kolostorról jegyezte fel, hogy annak börtöne a kolostorépületen kívül található, ezer lépésre a kolostortól. A kolostortömlöcök egyik nagy hozzájárulása volt a börtön történetéhez a bűnhődés és ezáltal a jobbítás gondolatának bevezetése a büntetés-végrehajtás világába, ugyanakkor ugyanezzel az úton konzerválta is a borzalmas tömlőállapotokat. A szentek szenvedéseikhez hasonlatos kínok útján el lehet jutni a megtisztuláshoz – vagyis a verembe zárással elrabolható fény, levegő, testmeleg, tehát az emberi léttől idegen, sötét, nedves közeg kedvezhet a bűnbánatnak. Hentig említi még, hogy nem csak a kereszténység tömlöceiben, de valameny-

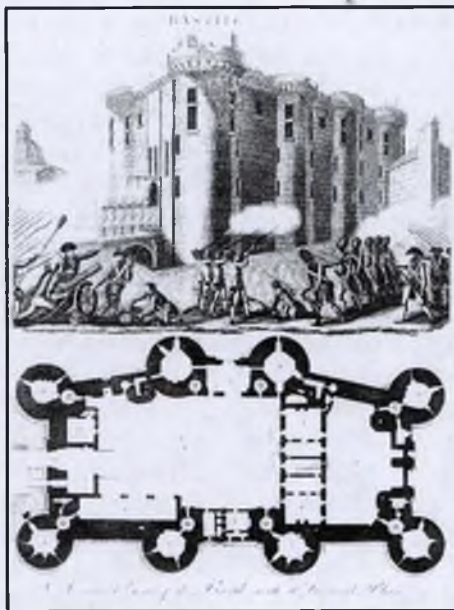
nyi nép világképében a bűnhődés vallásos színhelye a másvilág, a pokol, s az a sötétséggel, a föld mélyében rejlő gonosz erőkkel kapcsolatos.¹⁷ *Így nyert teoretikus értelmezést a föld alá telepített tömlöc.* A carcer erős egyházi kötődése pedig magától értetődővé tette, hogy később, a tervezett büntetés-végrehajtási intézetek korában a *kolostorépítészeti hagyományain indultak el az építőmesterek.*

A középkori világi tömlöc ott állandósult (ott állandósulhatott), ahol azt az építészeti feltételek lehetővé tették, vagyis várakban, városokban. A feudális nagybirtok börtöne már csak akkor jelent meg, amikor kialakultak a birtokközpontok tartós épületei. A vármegyék, grófságok rabjaikat évszázadokig a hadsereg végrehajtása alá, várakba küldték. Ilyen módon a vár szerves kapcsolatba került a büntetés-végrehajtással. *Évszázadokig a vár(torony) szinonimája a tömlöcnek.* Vár nem létezhetett carcer nélkül, s fordítva: tömlöc alig akadt a várak falain túl. Idővel a várbörtönök intézményesültek, beépültek a büntetés-végrehajtás gyakorlatába. A Tower, a Bastille, a római Angyalvár, Kufstein, Brünn, Munkács, Szamosújvár és a többi erősség funkciójában az idők folyamán felülkerekedett a büntetés-végrehajtási jelleg. Ahogyan csökkent katonai jelentőségük, ahogyan a haditechnika fejlődésével eljelentéktelenedett háborús funkciójuk, úgy erősítették büntetőjogi szerepvállalásukat. Ezek a várbörtönök építészetileg olyannyira különböztek egymástól, amennyire csak lehetett. Ami közös vonást kölcsönözött nekik: az a kettős ellenséggel szembeni védekezés volt. Vagyis védekeztek a kintiekkel szemben, megakadályozandó a behatolást, továbbá őrizték a bent elzártakat a szökéstől. Egyaránt tartottak ki- és betöréstől. A primer feladat persze a külső támadás elhárítása volt (hiszen e célból épültek a várak és erődítmények), a rabokkal történő foglalkozásra csak ezek után kerülhetett sor. Az összefonódó funkciók *az erős várfalakat és a bástyákat a börtön szimbólumává tették.*

Amikor a 13. században, átmeneti csipkerózsa-álom után Európa jogtörténetében újra felbukkant a tömlöc, az mégsem elsősorban a feudális jog intézménye volt, hanem jórészt a váro-

Rouen, Vártorony (donjon), az ún. Jeanne d'Arc-torony

A párizsi Bastille és alaprajza

172

si jog jelensége. Az, hogy a tömlöcök elszaporodása leginkább a városi joggyakorlatban ment végbe, két tényezőnek köszönhető. Egyfelől a városi építészeti sajátosságoknak, amelyek jelentősen eltérnek a feudális vidék arculatától, és struktúrája folytán a városfalakban, tornyokban, kapukban, de még a hivatali épületekben is könnyedén talált helyet a carcer-funkcióknak. (Schweinfurt például szabad királyi városként kilenc kifejezett börtönlétesítményt működtetett; a Rote Kappe, a Blaue Kappe, a Weißer Turm, a Sammet- és a Faulturn egyaránt fogadott be rabokat. Zártak elítélteket a Rathausban kialakított Studentenstubéba a Rathaus pincéibe, a városi szolgák házába és a Rathaus mellett emelt Dragonergefängnis falai közé. De börtönként funkcionált a Triller, a Narrenhaus, vagyis a tébolyda, s végül az árvaház is. Akadt közöttük eleve börtönnek épített, vagy csak annak használt épület is. A teljesség kedvéért meg kell említeni az ezek mellé később felsorakozó fenyítőházat [Zuchthaus] is és az olcsósága miatt igen népszerű házi fogságot. A választék nem mondható csekélynek.) Másfelől a városnak a feudális társadalomban betöltött sziget-szerepe inkább kedvezett a saját polgárait, lakosait, azok életét kímélő, szolidáris, konfliktusfeloldó megoldásoknak, mint a csonkításoknak, kiközösítéseknek, könnyen kiszabott halálos ítéleteknek.

A középkori város közéletének központi eleme volt az ítélkezés. A rend fenntartása, a polgárok közötti viták eldöntése, a várost veszélyeztető cselekmények elhárítása, sőt a jogalkotás is e tevékenység keretében folyt. A nyilvános procedúra fejezte ki leg-hívebben a városi tanács hatalmát és tekintélyét. Ez tette azután fontossá az ítélkezést segítő intézményeket is. A városi börtön a település legkülönbözőbb épületeiben sokszor, mint önálló építmény foglalt helyet, de alapvető követelménnyé vált, hogy az ítélkezés és kihallgatás helye, meg a vizsgálat alatt álló személy tömlöce egymás közelében legyen.

A törvénykezés igényt tartott a városházák különféle melléképületeire és pincéire. A biztonság nem jelentett problémát; a városházán a carcer mellett (vagy felett) volt az őrszoba, a tanácstagokat pedig szolgák, fegyveresek őrizték. *Ez a jelenség teremtette meg a törvénykezési épületek egységének sokfelé máig tartó gyakorlatát: a törvénypalota, a börtön, az őrszoba*

tervezett együttesét. A hatalom koncentrációját szimbolizáló épülettömb vagy épületsoport a város vezetőinek figyelmeztető üzenete volt a lakosság számára.

A városi fejlődés börtönügyre gyakorolt hatásának harmadik tényezője a differenciálás eszméjének kialakulása volt. A patriciusok igényelték a közrendűektől, s különösen a tömlöcre vetett gonosztevőktől elkülönített elhelyezést.

Ezért azután a városok tömlöcöztetési gyakorlata a differenciált elhelyezésen nyugodott, amelynek egyik pólusán a föld alatti carcer, a becstelen bűnözők fogva tartásának helye, a másikon a polgárházak minőségét idéző, s valóban csak a szabad mozgást korlátozó,

becsületes karakterrel rendelkező *arestum* körvonalazódott. Az *arestum* a városi őrség szobájának közelében, a városi törvényszolgák lakása mellett, talán éppen abból nyilvánva, a városháza valamely félreeső szobájában volt. A föld színe felett, bútorozott helyiségben az ablakokon friss levegőt és fényt eresztettek be, esetleg még fűtés is volt. Semmi sem utalt a foglyokkal való kemény bánásmódra. Ez utóbbi az épület látványában is megjelenő *szimbolikus nyitottsággal, közvetlenségével és becsületes vonásával egy új börtöntípus irányában* jelölte ki a fejlődés útját. A középkori börtönök elhelyezésének és építésének viszonyairól nem tartható fenn tehát az a leegyszerűsítő álláspont, amely azokat valamely verem mélyén, illetve sötét bűzös helyeken leli föl. A városi börtönök létesítésekor bizonyos fajta következetesség tapasztalható az *arestum* és a carcer szétválasztásában. Nyugat felé közeledve ezek további fokozatokra bomlottak. *Határozott differenciálási szándék ölt*

test egyébként a városi tömlöcökben. Majd mindenütt kialakult az enyhébb és a súlyosabb börtönváltozat. Az előbbi a polgári lakás körülményeihez, az utóbbi pedig az ókor börtön szokásaihoz nyúlik vissza.

A reszocializálás szimbólumai

Az újkor jellegzetes vonása a büntetés-végrehajtás történetében, hogy az új börtönök egyre inkább a föld fölé magasodtak. Nem szűntek meg ugyan a korábbi, megörökölt tömlöcök sem (hiszen a büntetési rendszer humanizálódásával mindegyre növekvő rablétszám minden lehetséges helyet betöltött), de a hangsúlyok megváltoztak. Az átalakulás egyik kiváltó oka a szegénygondozás

A Bridewell Palace (metszet, 1660 körül)

A Bridewell Palace (metszet, 1840 körül)

rendszerében bekövetkező változás volt. A kereszténység katolikus szegénységképe mind terhesebbé vált a társadalomra. A hívő szegények (szerzetesek, laikusok, zarándokok) mellett egyre duzzadt a „hivatásosok” tömege. Mind többen kényszerültek vagy jutottak önként a kóborlás, csavargás, vándorlás sorsára. A részben bűnöző (bandákba tömörülő, rabló, fosztogató, tolvajló közösségek), részben egyszerű munkakerülő életmódot folytató, élősködő csoportok java a városokat veszélyeztette és terhelte. Utánpótlásukról gondoskodott a szűk piac, a háborúk sora és a korszak büntető gyakorlata. Rövid időn belül megjelentek a született csavargók, akik generációk óta az országutakon éltek, természetes létformájuk a kóborlás, koldulás, sőt a tolvajlás, rablás is.¹⁸ A városokban mind határozottabban megszervezett szegénygondozás a koldulás és munkanélküliség szabályozását, a nyilvántartások korszerűsítését igényelte. A reformáció lutheri és kálvini irányzata egyaránt fellépett a munkakerülés és a „bűnös szegénység” ellen. A polgári javak békés élvezetét a tisztességes munkavégzéshez köthették, annak megérdemelt jutalmaként értelmezték. A lutheri munkafelfogás a valóban rászorulókat segítendő szorgalmazta egyfelől, az önhibájú, munkaképes munkanélküliek megbüntetését követelte másfelől.¹⁹ Ez az ideologikus megokolása a polgári szorgalomnak (és munkakényszernek) Európa jelentős részében egyik pillanatról a másikra „bűnözővé” tette az addig becsült, támogatott és gondozott kéregetők jelentős részét.²⁰

A probléma országoként és régióként változott. A reformációt választó társadalmakban és az ennek hatása alatt szerveződő államokban erőteljes politikai nyomás nehezedett a jogalkotókra, míg a katolikus országokban ez a vonás halványabban, s évszázados

készséggel jelentkezett. A reformáció ideológusainak útmutatása szerint a megoldás a vonakodó munkakerülő fegyelemre és munkára szoktatása kemény szigorral, hogy ily módon hasznos tagjává tegyék őket a társadalomnak, s visszavezethetők legyenek az emberi közösségekbe.

Ez a tézis új minőséget hozott a büntetés fogalmába és a büntetés végrehajtásába egyaránt. A *büntetés definíciója deklaráltan kibővült a javítás világi fogalmával*,²¹ amely minőségileg más, mint a keresztény büntetőjog javulásba vetett hite. Ez egy világi eszközzel elérni tervezett, *a világi törvényekhez és szabályokhoz szoktatás gondolatát tartalmazta, mégpedig a visszavezetés eszméjét*, amely ugyanakkor már nem várta el feltétlenül a „belső javulást”, csak a társadalmi normák tudomásulvételét és az alkalmazkodást.

Ez a megközelítés új helyzet elé állította a büntetés-végrehajtást. Már nem (csak) a sanyargatás és a lehető legbiztonságosabb őrzés a feladata, hanem a javításhoz vezető nevelés (lelki gondozás és szakmai oktatás egyaránt) és az ezt szolgáló munkáltatás megszervezése és működtetése is.²² Természetesen az ezekkel járó további konzekvenciákkal együtt, mint példának okáért a legtipikusabb csoportok elkülönítése (nők elszigetelése a férfiaktól, fiatal kezdőké a megrögzöttektől, a kisbűnösöké a gonosztevőktől). Mindezek olyan követelményeket támasztottak, amelyek kielégíthetetlenek voltak a hagyományos carcer-kör-

rülmények között. Megszülettek a szegénygondozás egyik ágaként funkcionáló és működő *dolog- és javítóházak*, valamint a kiskriminálisok megnevelését célzó *fenyítőházak*. Londonban a Bridewell Hospital (1555),²³ Amsterdamban a Tugthuys vagy Rasphuys (1596), a Spinhuis, Ergasterium Feminarum avagy Neteria Domus (1597) és a Sekrethuys (1603), majd

Amszterdam, Spinhuis (1783)

Amszterdam, Rasphuys (1603)

sorban az északi területeken, főként a Hanza-városokban a további intézetek.

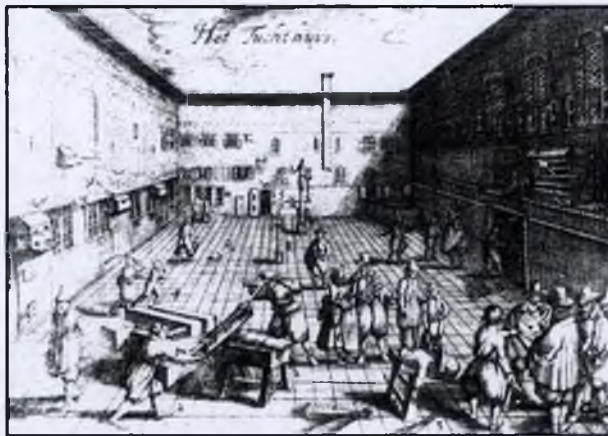
A dologházi és fenyítőházi hullám, amely végigsöpört Európa protestáns országain, hogy végül elérje a katolikus államokat is, kezdetben viszonylag kevés újonnan emelt épülettel büszkélkedhetett. Angliában az uralkodó bocsátotta rendelkezésre kastélyát a dologház (Workhouse) számára,²⁴ Németalföldön a felszámolt szerzetes-, illetve apácarendek által maguk után hagyott kolostorokat foglalták el a fenyítőházak. Ez meghatározta mind a városban elfoglalt helyüket, mind pedig belső konstrukciójukat. A House of Correctiont a VI. Edvárd által 1553-ban London városának adományozott, s 1555-ben átvett Palace

Bridewellben rendeztek be. Az intézet dologházi jellegére utal belső elrendezése is. A palota építészeti feltételeihez igazodva a beutaltakat nagy, nyitott hálótermekben és közös „összejöveteli helyiségekben” helyezték el.²⁵ A biztonsági intézkedések csekélyebbek voltak a feudális tömlőcénél, s meg sem közelítették a későbbi fenyítőházak szigorúságát.

Leslie Fairwethaer szerint a Bridewell, csakúgy, mint utódai, eredetileg dolog- és javítóházak voltak, nem pedig börtönök.²⁶ Miután azonban Angliában a Bridewell mintája nyomán létrejött House of Correctionök és a szegényházak között nem tettek éles különbséget, itt a határvonal meglehetősen elmosódott. A munkaképes dologkerülőt a szegényházból egyszerűen átutalták a dologházba, mint a munkakerülők számára állított intézetbe. Híppel úgy véli, hogy az 1609-ben, I. Jakab utasítására kialakult szituáció (a grófságokban létesítendő javítóházak felügyeletét a békebírók hatáskörébe utalta az uralkodó) a börtön és a javítóházak között is elmosta a határokat. A börtönhiánnyal küzdő grófságok csakúgy, mint a kontinens büntető hatóságai, örömmel csaptak le az új intézményre, melyet rövid idő alatt sikeresen kriminalizáltak. A javítóházakat a szigetországban is börtönnek kezdték használni.²⁷

Az amszterdami Rasphuys a klarisszák kolostorában, a Spinhuys az Ursula-nővérek egykori zárdaépületében lelt otthonra. A kolostorokba telepített intézetek alkalmazkodni voltak kénytelenek az építészeti adottságokhoz. Az első fenyítőházak általában egy önálló bejárati épületből, zárt belső udvaros épületszárnyakból, s esetleg kiszolgáló szárnyépületekből álltak. A városi kolostorok eredeti építési helye meghatározta az intézetek városképi súlyát is. A fenyítőházak egyfajta látványossággá váltak, részévé az utca hangulatának. A magistratus láthatóan nem elszigetelni, hanem bekapcsolni kívánta a város életébe a Há-

zat. Ennek megfelelően az épület utcai frontja díszes volt és a funkcióra utaló. A késő reneszánsz és barokk korizlésnek megfelelően gazdag díszítés ékítette az épületeket. Az eredetileg a klarisszák kolostoraként funkcionáló Tugthuys bejárata is közvetlenül az utcára nyílt, két hatalmas, befelé nyíló szárnyú ajtóval. A kaput kökeretbe foglalták, amelyet gondos faragással munkáltak meg.

Amszterdam, a Rasphuys udvara

kaput kökeretbe foglalták, amelyet gondos faragással munkáltak meg.

A hatalom üzenete komplex módon jutott el a lakossághoz. Képi és szöveges formában egyaránt. A kapu fölötti keresztgerendán egy vadállatokkal vontatott, brazil fával és kézműves munkához szükséges eszközökkel megrakott szekér, benne egy ostorát lengető kocsis. E fölött a korabeli fenyítőházakban elmaradhatatlan

példamondat, arany betűkkel: „Erény megzabolázni azokat, akik másokat félelembe ejtenek.” Az oromzaton két oldalán egy-egy fegyenc és az asszony alakjában ábrázolt fenyítő hatalom, s a felírás: „castigatio”.

Az ajtó mögött, a dologház belső ajtaján kívül a kapuépületben a személyzet lakásai és helyiségei, úgymint az igazgató szobája, gyülekező helyiség, tanácskozási szoba, a „Husvater” lakása és a konyha. A kapuépület portáljától vezetett az út tovább, egy nehéz, vastag, korántsem a bejáratihoz hasonlóan művesen megmunkált tölgyfaajtó a dologházba. (Később, a Sekrethuys megnyitása után, ugyaninnen lehetett a fiatalokúak házát is megközelíteni.) A belső ajtó fölött két, életnagyságút is meghaladó méretű, meztelen felsőtestű, kőből faragott fogoly színes fát reszelt.

A belső udvar 50-60 láb (kb. 18 méter) oldalméretű, négyszögletes alapterületű térség volt, közepén a „Justitia”-nak nevezett fenyítőoszloppal. Az udvart körben fogolyszobák, a templombejárat és az iskola szegélyezték. A földszintre 9 zárka került, a többi az első emeleten volt, számuk a fennmaradt iratokból nem kideríthető. A fonómunka terméi és a készletező helyiségek ugyanitt voltak. Lenn a pincében négy büntetőzárka volt, s körben raktárak. Itt volt található a híres-hírhedt „vizespince”, mely a megrögzött munkamegtagadók dologra szoktatására szolgált; a vízzel teljesen elárasztható helyiség közepén pumpa állt. Ha a megfenyítésre ítélt fogoly nem akart megfulladni, folyamatosan kellett dolgoznia a szivattyún. A fenyítés időtartamát a javítandó magtartásához viszonyítva állapították meg.²⁸ Az emeletes, szögletes épület valamennyi ablaka befelé, az udvarra nézett, rajtuk vastag rácsok. Az épületet két és fél méter magas fal körítette.²⁹ A fogolyszobák különböző méretűek voltak; egyikük-másikuk egészen kicsi (pontos méretük nem maradt fenn), a többségben azonban

8–12 foglyot helyeztek el, alapterületük 28x18,5 láb és 18x10,5 láb, magasságuk nyolc láb volt. Az intézet 150 főre volt berendezve. A zárkákat belülről fával bélelték, a bejáratot kettős ajtó zárta le, a belsőn kis nyílás az étel beadására.

A munkát (színesfa-reszelés) a földszintiek az udvaron vagy (s ez volt az általánosabb) zárkájukban végezték, az emeletiek munkateremben vagy ugyancsak celláikban (pl. takácsmunkát).³⁰

A Spinhuis eredeti épületéről és berendezéséről nem maradt fenn leírás, maga a zárda 1643-ban leégett.

Ekkor két esztendő alatt új dologházat emeltek. Erről már tudjuk, hogy rendelkezett magánzárkákkal is.

Egy 1765-ben kelt beszámoló szerint a nők nagy teremben dolgoztak, amelyen óriási ablakokat nyitottak, nagy üvegtáblákkal, előttük fehér függönyökkel, de a rácsok áttetszettek rajtuk. A falakat nagy tükrötáblák borították.³¹ A berendezés láthatóan távol állt a középkori tömlöckonceptiótól.

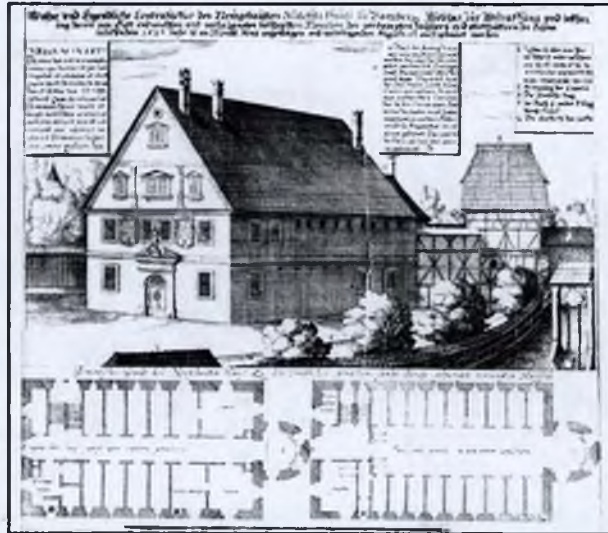
A németalföldi mintát számos államban újabb fenyítőházak felállítását követte. Így a Hanza-városokban, majd idővel Németország egyéb tartományaiban is. Német területen az első dologházak Brémában, Lübeckben és Hamburgban létesültek (1609, 1613, 1622).³²

A követőkre jellemző, hogy átvették a modell „építési elgondolásait”, az intézetek külső megoldásait, vagyis a négyzetes alaprajzú építkezést, az egy vagy két belső udvaros szerkezetet.³³

1604. december 29-én a brémai városi tanács levélben kért tájékoztatást az amszterdami magisztrátustól a fenyítőház működésének tapasztalatairól. 1609. január 26-án pedig már saját dologházuk alapító rendszabályait publikálták a brémai szenátorok, amelyben a modell másolása teljesen nyilvánvaló. Heß azt is leírja, hogy a hamburgi dologház új épületének építőmestere, Hans Hamelau az építkezés megkezdése előtt, 1662-ben tanulmányúton járt Németalföldön, hogy épületéhez a holland tapasztalatokat megszerezze.³⁴

Tervek és totális intézmények

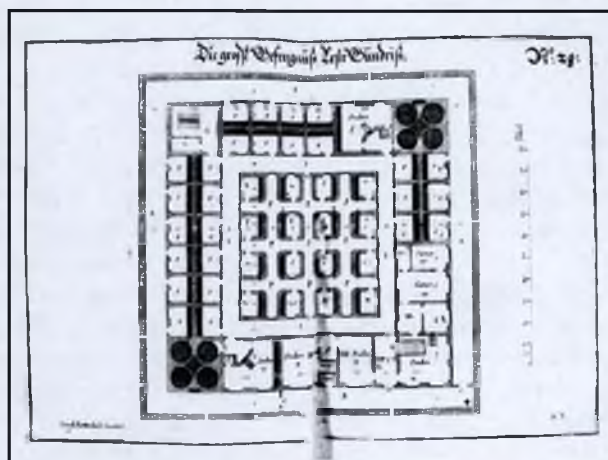
A hagyatéka ennek a korszaknak a totális intézmények keretétől szolgáló architektúrális adottságok felcserélhetőségének felismerése. A korábban kastélyként, erődítményként, kaszányaként, várként, zárdaként funkcionáló világi és egyházi épületek között ismérve volt a törekvés a bent élők elszigetelésére a külvilágtól. A befogadottak életének komplex, szigorú szabályok között szervezett életét vastag, erős falak, sűrű rostélyos ablakok, tömör kapuk választották el a társadalomtól. A különféle célú fogva tartottak (legyenek azok a fenyítőház megnevelendő dologkerülői vagy később az elkriminalizálódott intézmények bűnöző elítélte) és az őrzésükre-gondozásukra rendelt adminisztráció megfe-

Bamberg, Malefizhaus

lelően szeparált otthonra letek ezekben az épületekben. Igaz, némi hangsúlyeltolódás következett be a funkcióban: immáron nem a külvilág beáramlásától kellett tartani, inkább a bennlévők biztonságos őrzéséről kellett gondoskodni. A falak azonban hasonlóképpen teljesítették feladatukat. Némi átalakítással alkalmassá lettek a régi, céljukat veszített épületek az új funkció teljesítésére.

A mintakövetés velejárója volt tehát az architektúrális modell követése. A már működő intézetek másolása sokszor járt azzal, hogy még újonnan tervezett és emelt fenyítőházak is a kolostorépítkezés szabályait követték. Az 1627-ben épített bambergi „Malefizhaus” építészeti sajátosságai is ezt mutatták. A földszinten különféle méretű termek voltak, részben a gondnok lakásaként. Az emeleten a foglyok osztályának cellái. Az őrszobából áttekinthető volt a bejárat és a lépcsőház. A középső folyosót egy oltár zárta le, hogy az istentiszteletek jól szervezhetők legyenek. A világítás az egész házban igen gyenge volt, a fűtést két nagy kályha biztosította. Az oltárral egybekapcsolt cellafolyosó elrendezése

Joseph Furtenbach börtönterve

emlékeztet a zárdaépületekre, a kolostorépítészetre, aminek ráadásul Bambergben, a régi püspöki székvárosban még hagyományai voltak. A bambergi dolog- és fenyítőház pompás reneszánsz ízlést tükrözött

a bejárati oldalon. Az utcafront Amszterdamban is megtapasztalt *díszességét, középületi jellegzetességét* megtartotta.

A büntetési rendszer változása, az új eszmék betörése, s különösen a humanizmus hódítása, a felnőtté váló gondolkodás szabadsága az öntudatosodás és a kételkedés az ember és környezetének viszonyáról új távlatokat nyitott az építészetben is. A humanizmus a normákat új szellemmel töltötte meg, az emberek szolgálatára rendelt épületekről szóltak a tanulmányok. Serliótól Vignoláig, Bramantótól Palladióig.³⁵ Az építészet teoretikusai hamarosan megfogalmazták gondolataikat a büntető intézetek építészetéről is.³⁶

A börtönépítészeti egyik korai előfutára, Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* című, 1485-ben közzétett művében³⁷ vizsgálati, vétkességi és büntető börtönöket különböztetett meg, enyhe és súlyos bűnöket elkövetők számára. Szerinte a zárkák vagy az őrzésre szolgáló termek kijelölésének a foglyok veszélyességétől kellett függenie. A legsúlyosabb bűnözőket például a leghátulsó termekben az ajtótól és a kaputól a legtávolabb kell őrizni. Elképzelései szerint a foglyok elhelyezése magáncellák és közösségi termek kialakítását követeli meg. Megjelölte azokat

a fogvatartotti csoportokat, amelyeket magánzárkába javasolt zárni. (Jellemzően a kisbűnelkövetők jussaként határozta meg a magányos elhelyezést.) Aligha vitatható, hogy az elkülönítés és a differenciálás ilyen megfogalmazásával Alberti messze megelőzte korát. Megfogalmazása szerint a börtönnek, mint egésznek a város biztonságos, de nem elhagyott részében kell állnia, erős, magas és nyílás nélküli fallal körülkerítve. A középkori vártömlöcök és erődök építészeti hatását jelzi, hogy elképzelései szerint tornyok és gyilokjárók fokozták az őrzés biztonságát. Külső megjelölését tekintve Alberti

börtöne egy kiválóan megtervezett erődítmény összképét közvetíti.

Joseph Furtenbach arképe az *Architectura Universalis*ből

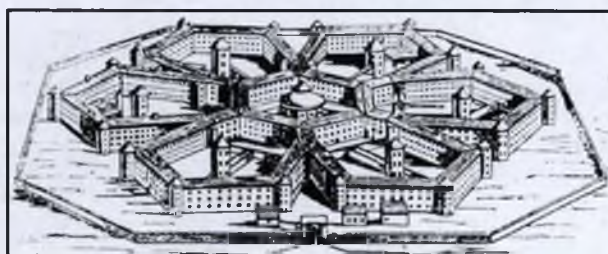
helyezésének gondolata azonban már a későbbi értelemben vett börtönépítészeti blokkházmódellet idézte. A Furtenbach fölvázolta börtön téglalap alaprajzú (az ún. kisebb terv), vagy négyzetes, emeletes épület, amelyben a zárkák nem az épület fala mentén, hanem

annak középső részén helyezkednek el. A zárkák és az épület fala között mintegy három méter széles folyosót tervezett, így az ör körbejárható a cellák körül. Az ilyen, kifejezetten biztonsági szempontokat szem előtt tartó épület, Hacker Ervin szavaival élve, olyan, mint egy skatulya: belső tömbjében állnak, akár többemeletes blokkban, a cellák, kívülről pedig föléjük emelkedik az épület tetőzete és külső falai. Ez az elgondolás az ún. *belsőcellás konstrukció* formájában évszázadokig uralkodott a börtönépítészetben.

Furtenbach azonban jelentős elképzelései ellenére sem tudott elszakadni

Millbank, Penitentiary (metszet, 1829)

Millbank Prison, alaprajz

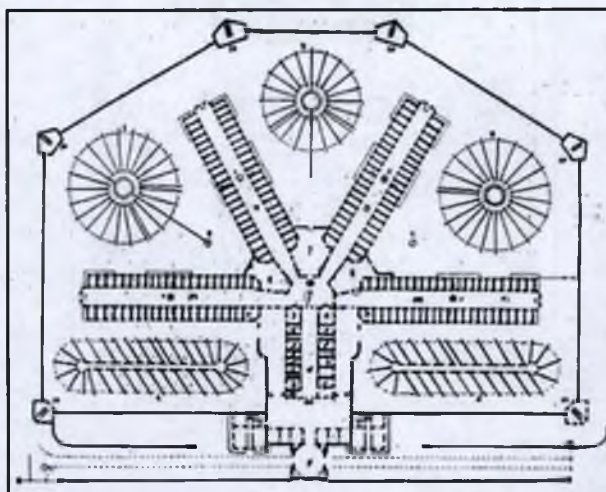
kora tömlőgyakorlatának szokásaitól. A megrögzött, súlyos bűnözőket 15 láb mély, merítő kútra emlékeztető lyukban helyezte volna el, amelyet felülről lehetett megközelíteni, s erős vasrács zárta le őket. A polgárok és más, nem súlyos vétket elkövető személyek a felső szintre kerülnek „a jó rend körzetébe”. Arról, hogy Furtenbach tervei szerint épült-e börtön, nincsen tudomásunk. Arról azonban Furtenbach és Alberti munkássága bizonyossággal szolgál, hogy a börtönépületek kérdésével a reneszánsz építészete már foglalkozott, s a kor eszközeihez képest már megoldási formákat talált problémáira.³⁸

Ezután némi változás következett be a börtönarchitektúra történetében. Ahogyan a börtönről való gondolkodás a rezsím megreformálásának újabb és újabb ötleteit inspirálta, úgy igazodtak ehhez az építészeti megoldások is. Ahogyan humanizálódott a büntetési gondolat, úgy civilizálódott a börtön is. A büntetés-végrehajtási intézmények épületeinek belső megújulását azonban hosszú időn keresztül nem követte a külső formák átalakulása.

A totális építmények cserélhetőségéről vallott felfogás nem csupán abban jelentkezett, hogy fenyítőházakat, börtönöket helyeztek el várakban, zárdákban, kaszányákban, hanem a tervezők asztalán formálódó új épületegyüttesek képét is meghatározták a korábbi évszázadok szokásai. A reneszánsz építészet első tervezett börtönépületei (mint az említett bambergi „Malefizhaus”) is ezt a „totális” szemléletet követték, ebből

Pentonville Prison (metszet, 1842)

Pentonville Prison, alaprajz

indultak ki. A nagy kezdeményezések, a gyökeresen új építészeti ötletek majd csak évszázaddal később jelentek meg a gyakorlatban. Bár még a 18–19. század nagy intézetépítkezéseiben is tetten érhetők a fenti jellegzetességek. Pentonville Prisons kapuzát bármelyik várúr örei is megirigyelhették volna. Wouldsworth főfrontja olyan, mint egy megerősített kastély bejárata. Millbank Penitentiary kerek bástyaival, öles falaival és védműveivel középkori várat idéz. Cooldbath Fields kettős kapuzata, a várfalként ható magas bástyafal, a főépület kastélyt és kolostort egybeemlő konstrukciója találkozott az akkor már egyre jobban terjedő panoptikus gondolat szellemében emelt zárkaépület-együttessel. A büntetés-végrehajtás filozófiája csak nehezen tudta levetkezni a középkori örökséget, azt ti., hogy a börtön (s a börtönépület)

a megtorló és triumfáló hatalom üzenete. Az erő és a biztonság szimbóluma, mely gyötrelmeket üzen a bűnelkövetőnek, biztonságot a társadalomnak, amelytől a bűnözők elszigetelését ígéri.

A 17. és 18. század fordulójára megerősítette ugyan az önálló börtönépítészetet, azt a börtönarchitektúrát, amely, immáron megszabadulva egyházi építészeti kötöttségeitől, alárendelhetette a tervezést a büntetés-végrehajtás éppen aktuális céljainak. Ezeknek a céloknak azonban meg kellett születniük a büntetés-végrehajtás gyakorlatában és teóriájában, hogy újabb feladatokat jelölhessenek ki az építőművészek és az építőmesterek számára.

Jegyzetek

¹ Reeb, Winifred: *Geschichte der Knastarchitektur. Die Suche nach dem richtigen Vernichtungsbau* (Grafenau-Döffingen, Trozdem Verlag, 1981, 44. p.)

² Reeb: i. m., 3. p.

³ Pfeiffer, Hans: *Neuzeitliche Gefängnisbauten und ihre Geschichte* (Stuttgart, 1934); Bumke, F.: *Deutsches Gefängniswesen* (Berlin, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1928)

⁴ Davison, R. J.: *Prison Architecture. Architectural record* (New York, 1930, III. p.)

⁵ Frede-Perret: *Baupläne für eine moderne Strafanstalt* (Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform, Heidelberg, Heft 22, 1931, 11. p.); Hentig, Hans von: *Neue Bauprobleme im Strafvollzug*. (Monatschrift für Kriminal-

psychologie und Strafrechtsreform, Heidelberg, Heft 21, 1930, 281. p.)

⁶ Pfeiffer: i. m., 2–3. p.

⁷ Vö.: Mommsen, Theodor: *Römisches Strafrecht* (Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft, Abt. 1, T. 4. Leipzig, Duncker & Humblot, 1899, 300. p.)

⁸ I. Móz. 37, 20–28.

⁹ Kaiser, Günther-Kerne, Hans Jürgen-Schöch, Heinz: *Strafvollzug. Eine Einführung in Strafvollzug* (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, Verlag W. Kablhammer, 1978, 17. p.)

¹⁰ Hentig, Hans von: *Die Strafe II. Frühformen und kulturgeschichtliche Zusammenhänge* (Berlin-Göttingen-Heidelberg, Springer Verlag, 1955, II., 166. p.)

- ¹¹ Jer. 37, 14–21:
- ¹² Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Ford. és a jegyzeteket írta: Máthé Elek, utószó: Borzsák István (2., jav. kiad., Budapest, Magyar Helikon, 1978, 1158–1159. p.)
- ¹³ Vö.: Knapp, H: *Das Lochgefängnis, Tortur und Richtung in Alt-Nürnberg* (Nürnberg, 1907)
- ¹⁴ Ap. csel. 21, 34.
- ¹⁵ Plutarkhosz: i. m., 1274. p.
- ¹⁶ Mommsen: i. m., 303. p.
- ¹⁷ Hentig: i. m., II. 165. p.
- ¹⁸ Radbruch, Gustav–Gwinner, Heinrich: *Geschichte des Verbrechens. Versuch einer historischen Kriminologie* (Stuttgart, K. F. Kohlers Verlag, 1951, 268. p.); Küther, Carsten: *Rauber und Gauner in Deutschland. Das organisierte Bandenwesen im 18. und frühen 19. Jahrhundert* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976, 14–15. p.)
- ¹⁹ Radbruch, Gustav: *Die erste Zuchthäuser und ihr gesichtlicher Hintergrund* (Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft [ZfStrVo], 1952/53, Jhg. 3., No 3., 162–175. p.)
- ²⁰ Schmidt, Eberhard: *Zuchthäuser und Gefängnisse* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1960, 6. p.)
- ²¹ Dünkel, Friedel: *Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblichen?) Vollzugsformen. Strafvollzug. Erfahrungen, Modelle, Alternativen*. Hrsg. Rolf Driebold (Göttingen, Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, 1983, 25. p.)
- ²² Kaiser, Günther: *Strafvollzug in europäischen Vergleich. Eine Einführung in die Grundlagen* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983, 12. p.)
- ²³ Sellert, Wolfgang–Rüping, Heinrich: *Studien- und Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. Bd. I. (Aalen, Scientia Verlag, 1989, 255. p.)
- ²⁴ Fairweather, Leslie: *The evolution of the prison*. In: *Prison Architecture*. Prepared by G. di Gennaro, S. Lenci, L. Faierwaether (London, The Architectural Press Ltd., 1975, 14. p.)
- ²⁵ Fairweather: i. m., 14. p.
- ²⁶ Fairweather: i. m., 14. p.
- ²⁷ Hippel, Robert von: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe* (ZfStW, 1898, 18., 426. p.)
- ²⁸ Pfeiffer: i. m., 9. p.
- ²⁹ Pfeiffer: i. m., 9. p.
- ³⁰ Hippel: i. m., 453–454. p.; Pfeiffer: i. m., 8–9. p.
- ³¹ Rosenfeld, Ernst: *Zur Geschichte der ältesten Zucht- und Arbeitshäuser* (ZfStW, 1906, 26., 806. p.)
- ³² Arndt, Jörg: *Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau der Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe* (Bochum, Studienverlag Dr N. Brockmeyer, 1981, 15. p.)
- ³³ Thole, D: *Geschichte und Gegenwart des Strafvollzugsbaus* (Justizverwaltungsblatt Nr. 106. Köln–Berlin, 1970, 198. p.)
- ³⁴ Vö.: Heß, J. L.: *Topografische-politische-historische Beschreibung der Stadt Hamburg* (Hamburg, 1796, Bd. I. 349. p.)
- ³⁵ Gerő László: *Az építészeti stílusok* (Budapest, Gondolat kiadó, 1968, 68. p.)
- ³⁶ Graul: i. m., 23.
- ³⁷ Alberti, Leon Battista: *Zehn Bücher über die Baukunst (De re aedificatoria)*. Ford. Theurer, M. (Wien und Leipzig, 1912)
- ³⁸ Erről lásd: Pfeiffer, i. m., 11–14. p.; Grauli: i. m., 24. p.

Enea Silvio Piccolomini 1458-ban keletkezett *De Europa* című művének Karintiával foglalkozó 20. könyvében, a 65. fejezetben egy érdekes, műfaját tekintve legendaként meghatározott történetet beszél el egy Ingo nevű, Nagy Károly idejében élt hercegről. Ezek szerint 790-ben Ingo herceg lakomát rendezett tartománya lakosai számára, melynek során a színe elé engedett parasztnak arany és ezüst edényekben, a tőle távolabb álló előkelőknek viszont agyagból készült edényekben szolgálták fel az ételt. Arra a kérdésre, hogy miért cselekszik így, azt felelte, hogy a földken és kunyhókban lakó, ám a keresztvízben megtisztult egyszerű emberek lelke fehér és tiszta, míg a palotákban lakó, ám bálványoknak hódoló előkelők lelke piszkos és fekete – ő pedig a lelki tisztaságnak megfelelően rendezte a lakomát. Az így megszegyenült urak csapatostul járultak a keresztséghez, s Salzburg püspökei, Virgil és Arn vezetése mellett hamarosan mindnyájan felvették a keresztségét: „*Fama est anno septingentesimo nonagesimo post Christi Salvatoris ortum imperante Carolo Magno ducem gentis, Ingonem nomine, ingens convivium provincialibus praeparasse et agrestibus quidem, ad conspectum suum intromissis, in vasis aureis atque argenteis, nobiles vero ac magnatibus, procul ab oculis collocatis, fictilibus ministrare iussisse. Inter-*

Nótári Tamás

Kora középkori missziós politika és okirathasználat

(Ingo lakomája és levele – egy legenda keletkezése és továbbélése)

*rogatum, cur ita faceret, respondisse non tam mundos esse, qui urbes et alta palatia quam qui agros et humiles casas colerent. Rusticis, qui Christi evangelium accepissent, baptismatis unda purificatis candidas et nitidas esse animas; nobiles ac potentes, qui spurcitas idolorum sequerentur, sordidas ac nigerrimas. Se vero pro animarum qualitatibus instruxisse convivium. Casigatos ea re nobiles catervatim sacri baptismatis undam quaerentes brevi tempore sub Vergilio et Arnone iuvavensibus episcopis universos Christi fidem accepisse.*³⁸

Méltán kelti fel a kutató érdeklődését, hogy miképpen került Enea Silvio művébe e biblikus hangvételű,

parabolisztikus történetet; ha átvétel eredménye, ki lehetett az *auctor*, akitől átvette. A válasz igen egyszerűnek látszik: a pápai legátus és sirmiumi érsek, a Metód felett 870-ben, Német Lajos jelenlétében, a Regensburgi Zsinaton, Adalwin salzburgi érsek és püspökei közreműködésével megtartott per kapcsán – kideríthetetlen, hogy vádiratként vagy a pert utóbb legitimálható dokumentumként

– keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*-ból. E mű szintén tartalmaz egy elbeszélést, amelynek főszereplője a lakomát rendező Ingo: „*Simili modo etiam Arn episcopus successor sedis Iuvavensis deinceps curam gessit pastorem, undique ordinans presbyteros et mittens in Sclavinam, in partes videlicet Quarantanas atque inferioris Pannoniae, illis ducibus atque comitibus, sicut pridem Virgilius fecit. Quorum unus Ingo vocabatur, multum carus populis et amabilis propter suam prudentiam. Cui tam oboediens fuit omnis populus, ut, si cuique vel carta sine litteris ab illo directa fuit, nullus ausus est suum neglegere praeceptum. Qui etiam mirabiliter fecit: Vere servos credentes secum vocavit ad mensam, et qui eorum*

dominabantur infideles, foris quasi canes sedere fecit ponendo ante illos panem et carnem et fusca vasa cum vino, ut sic sumerent victus. Servis autem staupe deauratis propinare iussit. Tunc interrogantes primi deforis dixerunt: 'Cur facis nobis sic?' At ille: 'Non estis digni non ablutis corporibus cum sacro fonte renatis communicare, sed foris domum ut canes sumere victus.' Hoc facto fide sancta instructi certatim currerunt baptizari. Et sic deinceps religio christiana succrescit.”²

Jelen tanulmányban – miután röviden vázoltuk a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* keletkezési körülményeit, tendenciáját (I.) – a következő kérdésekre próbálunk választ találni.

Mennyiben tekinthető az Enea Silvio által említett és a szakirodalomban hosszú évszázadokon át meg nem kérdőjelezett Ingo herceg valós történelmi személynek? A *Conversio* valóban hercegeként említi-e Ingót, és ha nem, akkor minek köszönheti hercegi létét, illetve hercegekénti bevonulását az irodalomba? (II.)

Mit jelenthetett a *Conversio* által említett *carta sine litteris*, és miért nem vette át Enea Silvio e mozzanatot is, noha Ingo tekintélyének további bizonyítékául hozhatta volna fel? (III.)

Az Ingo-féle lakoma leírása milyen irodalmi előzményekre vezethető vissza, és milyen szerepet töltött be a *Conversióban*? (IV.)

Az Ingo-történetnek Enea Silvio általi átvétele kapcsán milyen esetleges közvetítő írással, illetve szerzővel kell számolnunk? (V.)

I. A 9. századi szláv (és avar) misszió főszereplője egyfelől a Bizánci Birodalom, másfelől pedig a Frank Birodalom volt, amely a Salzburgi Érsekségre és a

meglehetősen önálló politikát folytató Aquileiai Pátriárkátusra támaszkodhatott,³ ezen egyensúlyt bontotta meg a Karolingok hatalmával szemben megerősödő, önálló missziós politikával fellépő pápaság. E hármasság szolgált a szlávok apostolaként ismert Metód működésének, illetve a Salzburgi Érsekséggel és annak megyés püspökeivel kirobbant konfliktusának hátterül. A bizánci származású hitterítő, majd pápai legátus és sirmiumi érsek, Metód felett 870-ben a Német Lajos jelenlétében megtartott Regensburgi Zsinaton Adalwin salzburgi érsek és püspökei ítéletet hoztak, mivel úgy vélték, hogy a Pannoniában kifejtett missziós tevékenységével Salzburg hetvenöt esztendeje e terület felett gyakorolt joghatóságát sérti, s ezt követően két és fél

éven át fogságban tartották. E per kapcsán – kideríthetetlen, hogy vádiratként vagy a pert utóbb legitimálható dokumentumként – keletkezett a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.⁴ A *Conversio* ábrázolási tendenciáját Kahl igen találóan a következőképpen jellemzi: merész játékot folytat az igazság határán, állításai a jól tájékozott olvasók számára éppencsak támadhatatlanok, a járatlanok számára pedig számos eltérő kombinációs lehetőséget hagy nyitva, sőt sugall; a tényekkel és feladatával legteljesebb mértékben tisztában levő szerző nem csekély rafinériával hallgat el nemkívánatos és „veszélyes” összefüggéseket, illetve tényeket, s kapcsol össze egymástól távol álló eseményeket.⁵

A *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, vagyis *A bajorok és karantánok megtérése*, amelyről Alphons Lhotsky oly nagy elismeréssel szólt,⁶ egyebek mellett már csak azért is méltán tarthat igényt a magyarországi kutatás érdeklődésére, mivel – Eugippius *Vita Sancti Severini*-je és Iordanes *Geticája*-ja mellett – azon latin nyelvű textusok sorába tartozik, amelyek a népvándorlás utáni és az Árpád honfoglalása előtti korból összefüggőbben szólnak a későbbi Magyarország területének történetéről, s így a 9. századi avar történelem forrásai között is kiemelt jelentőséggel bír. Az avarság történetének a későbbi magyar történelem szempontjából megmutatkozó fontosságát találóan foglalja össze Szádeczky-Kardoss Samu:

Enea Silvio Piccolomini (metszet J.-J. Boissard: *Bibliotheca chalcographia* [1652-1669] című könyvéből)

„...az írott forrásokból ismert történelem folyamán első ízben az avar korban vált tartósan egybetartozó alakulattá a Közép-Duna-medence nyugati és keleti fele (a római birodalom Pannoniáját és Daciáját a közbul fekvő szarmata Barbaricum választotta el egymástól). Ilyen értelemben az avar kaganátus a későbbi Magyarország előfutára volt.”⁷

Herwig Wolfram 1979-es kiadásában a *Conversio* tizennegyedik fejezetének vonatkozó mondata alapján⁸ 871-et fogadta el a keletkezés évéül,⁹ 1995-ös monográfiájában azonban módosította álláspontját, s a középkori számítási módot vette alapul, amely szerint a szövegben megjelölt esztendő is hozzászámítandó az eltelt évekhez, s ennek alapján a 870-es megírás év mellett állapodott meg;¹⁰ kiadásában Fritsz Lošek is ezen állásponthoz csatlakozott.¹¹ A szerző kiletére csupán a mű néhány utalásából kísérhetünk meg következtetéseket levonni, ám teljes biztonsággal nem tudjuk azonosítani. Wolfram azt valószínűsíti, hogy az *actor* – jelen esetben nem is annyira a szerző, mint inkább a munka legjegyzésére megbízást adó személy – maga Adalwin érsek lehetett, ám megfogalmazása felettébb óvatos.¹² Nagy valószínűséggel megállapítható ugyanakkor egy, az ötödik fejezetben olvasható első személyű fogalmazásból a szerző salzburgi, illetve bajor származása.¹³ Adalwin érsek szerzőségét a következők támaszthatják alá: egy további első személyű fogalmazás közvetlenül Adalwin megnevezését követi, elképzelhető tehát, hogy az író a megrendelőt nevezte meg.¹⁴ Hasonlóképpen megfontolás tárgyává tehető azon tény, hogy a *Conversio* szövegében csupán két személy epithetonjaként szerepel a *piissimus* jelző, ezek pedig Adalwin¹⁵ és Német Lajos,¹⁶ esetlegesen tehát a mű megrendelője és címzettje.¹⁷

II. Ingo először a 1345/47-ben meghalt Iohannes Victoriensis apát tollából származó *Liber certarum historiarum*ban jelent meg mint nemesúr, pontosabban Karantánia első hercege.¹⁸ Iohannes Victoriensis (Johann von Viktring) az Ingo-történet mellett Nagy Károly Arnak adott missziós megbízását¹⁹ és a Metód fellépése körüli eseményeket²⁰ vette át a *Conversió*ból,²¹ ám az átvétel inkább a tartalmi elemeket érintette; nyelvilag és stílusban a *Liber certarum historiarum* vonatkozó részei nagy önállóságot mutatnak a *Conversió*hoz képest.²² Marcus Hansiz Karantánia legendás hercegével, Domitianusszal azonosította Ingót.²³ (A legenda szerint a pogány fejedelem, Domitianus igen keményen üldözte a keresztényeket, majd Isten kegyelme révén megtért, maga döntötte a tó fenekére a pogány bálványszobrokat, s végül Karantánia szent életű hercege lett.²⁴ Az általában a legendák világába utasított Domitianus mint történelmi személy²⁵ léte mellett szólhat egy – feltehetően a 9. századból származó –, a millstatti kolostorban talált felirattörödédek;²⁶ az *inscriptio* nehéz datálhatósága és az egyéb források ellentmondó tendenciája miatt Herwig Wolfram joggal int óvatosságra.²⁷ Érdekes-

ségként megemlítendő, hogy a Domitianus történelmi hitelessége mellett állást foglaló és a kanonizáció érdekében nagy agilitással tevékenykedő Eisler, aki a Domitianus név mögött eredetileg a szláv Domizlaus névalakot vélelmezte, felhívta a figyelmet a pogány bálványokat döntögető herceg legendája és Millstatt nevének a szobrokra utaló etimológiája – *mille statuæ* – közötti lehetséges kapcsolatra.²⁸)

A modern kutatás jórészt történetileg hiteles személyné fogadta el Ingo herceget,²⁹ és megkísérelte e germán – de nem bajor – név viselőjét valamely, a *Conversió*val párhuzamos hagyományban előforduló történelmi személlyel azonosítani. Michael Mitterauer például a *Conversio* 10. fejezetében előforduló Etgarral, a bizonyítottan létező karantán fejedelemmel azonosítja.³⁰ További hipotézisként érdemes megemlíteni Ingónak az Erich friauli herceg parancsára a Ring ellen 795 őszének végén vagy telének elején támadást intéző szláv Voinimirral (*Wonomyrus Sclavus*) történő azonosítását³¹ – azt azonban, hogy Voinimir milyen rangban vagy tisztségben állt a herceg szolgálatában, csak találgatni lehet.³² Hasonlóképpen érdekes, ám hipotetikus kísérlet Ingónak a *Rhythmus de Pippini regis victoria Avaricában* szereplő Unguimerivel történő identifikációja³³ – Unguimeri 796-ban (a Pippin vezette frank–langobard–bajor sereg közeledésekor) rettenetes véget jövedőlt a kagánnak és főfeleségének, a katunnak).³⁴ Unguimeri nevét általában Inguiomer(us) germán fejedelem személynévvel azonosítják, aki Tacitus *Annales*ében többször említésre kerül³⁵ – ezek alapján Unguimerit az avar birodalomban továbbélő gepidák egyikének szokás tekinteni.³⁶ Walter Pohl valószínűbbnek tartja, hogy Unguimeri langobard emigránsként került az avarokhoz.³⁷ Mások azon feltevést kockáztatják meg, hogy Unguimeri azonos volna a már említett szláv Voinimirrel.³⁸

1979-es kiadásában és 1995-ös monográfiájában Herwig Wolfram a következőképpen húzza ki a kérdés méregfogát: Ingo mint herceg csupán egy, a sematizmusnak teret engedő értelmezési és fordítási hibának köszönheti a létét, ugyanis a „*Quorum unus...*” mondat kezdőszavát, a vonatkozó névmást helytelenül nem az Arn³⁹ által Karantániába és Alsó-Pannoniába küldött hittérítőkkal, hanem az ott lakó előkelőkkel (akiket magukat és népüket a misszionáriusoknak meg kellett téríteniük) hozták összefüggésbe.⁴⁰ Mivel a datívusban álló *illis ducibus atque comitibus* közelebb van a mondat végéhez, mint az *accusativusban* álló *presbyteros*, a mondat tárgya, ezért a következő mondat grammatikailag és logikailag helytelen alanyát nem a tényleges tárgyhoz kapcsolták.⁴¹ Am idejében a *duces*, vagyis a karantán fejedelmek és a *comites*, a frank–bajor uralmat képviselő megbízottak igazgatták ezt a területet, a *Conversio* e szöveghelye azt akarja hangsúlyozni, hogy a Virgil által Karantániára alkalmazott missziós módszereket Arn is átvette Alsó-Pannónia tekintetében. Amint Rupert sohasem jutott el Alsó-Pannóniába,⁴² akként Virgil

sem szervezhette meg e terület megtérítését – a „*Simili modo...*” kezdetű mondat tehát Arn azon tettét kívánja hangsúlyozni, hogy a salzburgi egyházmegye vezetője Alsó-Pannóniába papokat küldött.⁴³

Ezt az érvelést látszik alátámasztani az *Excerptum de Karentanis* is, amely a papokat és a diakónusokat kivéve minden, a *Conversióban* a karantánokkal kapcsolatban előforduló nevet felsorol ugyan, ám egy Ingo nevű fejedelemtől vagy hercegről semmit sem mond. Az *Excerptum de Karentanis* a 12. és 13. század fordulóján keletkezett.⁴⁴ Alapvetően a karantánokkal kapcsolatban álló főbb világi és egyházi vezetők nevét tartalmazza, ezek felsorolását a szerző a *Conversio* vonatkozó mondataiból, illetve mondatrészeiből állította össze. (Az *Excerptumban* a tulajdonnevek írása némiképp eltér a *Conversio* írásmódjától.) A grammatikai érvek már megkezdett felsorolásához visszatérve: ha a „...*presbyteros... Quorum unus...*” értelmezés mellett foglalunk állást, akkor meg kell kísérelnünk egy Ingo presbyter létét Arn idejéből a salzburgi források alapján bizonyítani. A *Liber confraternitatis* egy, Arn korából származó bejegyzése említést tesz egy Ingo nevű *presbyter*-ről.⁴⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a *Liber confraternitatum* és a *Conversio* által említett Ingon kívül ez idő tájt nem tudunk e név másik viselőjéről Bajorországban.⁴⁶ A *Liber confraternitatum* vonatkozó szöveghelye egy tizennégy egyházi személyt tartalmazó felsorolás első elemeként említi Ingot, a tizennégy név mindegyike mellett (ellentétben az e bejegyzést körülölelő sorokkal) megtalálhatjuk a *presbyter* bejegyzést. Ingo nagy valószínűséggel az Arn által Karantániába küldött misszionáriuscsoport vezetője lehetett, e csoport működése 785 és 799 közé datálható, mivel az érsekké emelését követő esztendőben Arn egy Theoderich nevű vándorpüspököt, *episcopus chorit* rendelt a karantán területre.⁴⁷ Ingo tehát majd másfél évtizeden át vezette a karantán missziót, s az e feladat során megkívánt *prudencia* nagy tekintélyt kölcsönzött neki, amit bizonyítandó a *Conversio* több példát is említ.⁴⁸ Herwig Wolfram ezen érvelése jórészt recepciót nyert a szakirodalomban; nézetét Karl Schmid osztotta a *Liber confraternitatum*-ról szóló tanulmányában,⁴⁹ és Fritz Lošek is elfogadta a 1997-es *editiójában*.⁵⁰

III. A *Conversio* által elbeszélte esetben Ingo egy írás, illetve betűk nélküli okmányt vagy inkább pergament (*carta sine litteris*) küldött, ami elegendő hitelességet biztosított követe számára, hogy engedelmességet követeljen a néptől. A *cartát* mint teljes bizonyító erővel bíró okiratot⁵¹ a germánok átvették ugyan jogrendjükbe a rómaiaktól, ám részint az okiratok latinságát, másrészt, az írás és olvasás művészetét nem ismervén, a *carta* nem tett szert feltétlen tekintélyre a germánok körében – tehát az átvétellel egyidejűleg elutasításának, illetőleg átértékelésének folyamata is megkezdődött.⁵² E tényhez kapcsolódva megállapítható, hogy az Ingo által küldött *carta*

esetében az írás hiánya abból a szempontból sem tekinthető meglepőnek, hogy az újonnan megtérített szlávok és avarok is írás- és olvasástudatlanok voltak, amint ezt a 796-ban megtartott *Conventus episcoporum ad ripas Danubii* jegyzőkönyve is kiemeli.⁵³

A frank, bajor, alemann és burgund joggyakorlat az okirati bizonyításnak egy meglehetősen egyedi módját dolgozta ki. Az okirat, vagyis pontosabban a még üres pergamen, amelyből a szöveg megírásával majd *carta* lesz, az ingatlanok átruházásánál a pálcához⁵⁴ hasonló jelképpé alakult: a jogügylet során a földre helyezték, majd az írás kiállítója felemelte a földről, és a megfelelő akaratkijelentés kíséretében átadta az írnoknak. (A pergamen földdel való közvetlen érintkezésének követelménye kapcsán érdemes párhuzamként kiemelni a római jogból ismert *mancipatio* és *legis actio sacramento in rem* azon sajátosságát, hogy a feleknek – egy pálcá segítségével – egyidejűleg kellett megérinteniük az ügylet, illetve a per tárgyát. A megérintés nem csupán a pontosabb meghatározást volt hivatott segíteni, hiszen elegendő lett volna az egyértelmű rámutatás; az érintés az archaikus, a szakralitással közvetlen kapcsolatot tartó jogrendszer és vallási-mágikus elemeket mutató gyakorlata a szorosabb kötődést, az akaratátvitel lehetőségét „teremtette meg”.⁵⁵) Olykor a pergament formulaszerűen már előzőleg kitöltötték, ám a tanúk pecsétje, az írnok aláírása és a dátum csak utóbb került rá – tehát *de iure* megíratlannak számított, hiszen híjjával volt az érvényesség szükségszerű kellékeinek.⁵⁶ Olykor a *carta* jelképességét még azáltal is megerősítették, hogy a pergamen mellé a földre helyezték a tintatartót és a pennát, s e tárgyakat az okirat kiállításánál a pergamennel együtt kellett felemelni, és az akaratkijelentés kíséretében az írnoknak átadnia.⁵⁷ Wolfram ugyanakkor felveti azon kérdést, hogy egy – példának okáért Ingo történetében említett – üres pergamen elegendő bizonyítóerővel bírt-e, s nem voltak-e rajta valamiféle jelek (*signa*), illetve pecsét.⁵⁸ A herceg és a méltóságviselők pecsétjének semmibe vételét egyébiránt mind az alemann, mind pedig bajor jog szankcionálta.⁵⁹

A tárgy, a jelkép, a kitöltetlen – tehát még igazából *cartának* nem is számító – pergamen többet számított, mint az érvényesen kiállított okirat, amit egyébként is csak igen kevesen tudtak volna elolvasni. A *Conversio* elbeszélése éppen arra világít rá, hogy pusztán azon pergamen elküldése, amiből csak utóbb, a jogszerű kiállítás után lehetett volna okirat, elegendő volt a kívánt hatás eléréséhez. Ennek tökéletesen megfelel azon gyakorlat, amely szerint a tulajdonátruházás érvényességét nem a *carta* hozta létre, hanem a szóbeli akaratkijelentéssel egyidejűleg végrehajtott ceremónia, amelynek keretében a földre helyezett pergament felemelték és átadták az írnoknak.⁶⁰ A írás- és olvasástudatlan közegben a tárgy, a pergament, amely a *carta* alapanyagául szolgált, kellő bizonyítóerővel bírt, amint a pecsét önmagában – anélkül, hogy a rajta olvashatókat el tudták volna

olvasni – mindenki számára érthető nyelven „beszélte”.⁶¹ Milkos Kos megfogalmazásában a *carta sine litteris* ezt jelezte: „Ingo küldött, engedelmeskedj parancsomnak!” – analógiaként említi Trixeni Ottó 12. század végéről származó pecsétjét, amelyen az „Ott de Trussen me misit”⁶² mondat látható.⁶³

Mindezek alapján többé-kevésbé irreleváns, hogy a pergamen Ingo általi elküldését történeti ténynek vagy pedig csupán tekintélyét jelképezendő példabeszédnek fogjuk-e fel, hiszen a *carta sine litteris* mozzanatának valamiképpen meg kellett felelnie a 9. századi realitásoknak, másképpen nem lett volna a *Conversio* címzettje, illetve egyéb olvasói számára értelmezhető. Éppen a későbbi korok számára felmerülő értelmezési nehézségeknek tudható be, hogy a *carta sine litteris* mozzanata, amelynek megértéséhez a kora középkori germán jogok szerződési és okiratos gyakorlatának ismerete lett volna szükséges, nem volt a későbbi szerzők számára tanulságos és műveikbe átemelendő anyag. Így például nem került be Enea Silvio Piccolomini *De Europa* című munkájába sem, ellentétben az Ingo lakomájáról szóló elbeszéléssel.

IV. Ingo lakomája műfajilag leginkább keresztény parabolának minősíthető, és szerkesztésmódjában a bibliai példabeszédek mintáját követi: a már megtértek számára kívánja képszerűen bemutatni a karantán misszió sikerét. A házigazda a keresztényeket (még akkor is, ha szolgák) arany edényekkel tiszteli meg, a hitetlenek azonban (hiába urak) kénytelenek az ajtók előtt piszkos edényekből étkezni, mint a kutyák. Ingo történetének mondandója világosan egybecseng *Máté evangéliumának* elbeszéléssel a királyi lakomáról, ahonnan a nem megfelelő öltözetben – vagyis a *Conversio* szóhasználatával élve: tisztátalan testtel – megjelenőket kivetik a külső sötétségre, ahol sírás és fogcsikorgatás van.⁶⁴ A kereszténység tehát a szolgákat is nemessé teszi, a hit hiánya azonban az urakat elsilányítja és bepiszkolja.⁶⁵ Ingo parabolája korántsem egyedülálló: a Szvatopluk morvaországi udvarában élő pogány fejedelemtől, Bořivojtról hagyományoznak hasonló történetet,⁶⁶ Arnold Jaksch pedig kimutatta, hogy a *Conversio*ban található történet kapcsolatot mutat Fredegar egy szöveghelyével.⁶⁷

Érdeemes megemlíteni, hogy Fredegar *Chronicája* és a *Conversio* között nem ez az egyetlen kapcsolódási pont. A *Conversio* negyedik fejezetének Samóval foglalkozó része⁶⁸ bőségesen merít a fredegari opusból.⁶⁹ Az idézett szöveghelyekből is világosan kitűnik, hogy a Fredegar által Samóról ránk hagyományozott történet alapvetően más összefüggésekben mutatja az eseményeket, mint a *Conversio*. Fredegar szerint a frank származású Samo 623/24-ben mint fegyverkereskedő és talán mint I. Dagobert király (623–639) megbízottja ment a szlávok közé, hogy azokat önállósodási törekvésekben támogassa. A Konstantinápoly 626. évi sikertelen ostroma által megingott első Avar Kaganátus összeomlását⁷⁰ ki-

használva Samo egy általa létrehozott közép-európai szláv állam uralkodójává vált. Ezen államot akarta I. Dagobert felszámolni, amely próbálkozásai során kudarcot szenvedett, s így Samo országa csak annak 658 körül bekövetkezett halálával szűnt meg. A *Conversio* szerint azonban Samo karantán származású *dux gentis* volt, I. Dagobert seregei pedig sikerrel verték le a szláv lázadókat. A történet ezen változatának megírásához a *Conversio* szerzője nem Fredegar *Chronicáját*, hanem az abból merítő *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* című munkát használta fel, és alkotta meg a maga verzióját azáltal, hogy az ott a szlávok fejedelmeként szereplő Samót magát is szláv-vá tette, a frankok és a langobardok által közösen megtámadott szláv államot pedig Karantániával azonosította.⁷¹

Mind Ingo lakomájának elbeszélésében, mind pedig a fredegari leírásban a még megkereszteletlen pogányokat kutyáknak nevezik.⁷² Fredegarnál a frank követek lemészárlása miatt panaszt tevő küldött, Sicharius közli Samóval, miszerint „*Non est possebelem, ut christiani et Dei servi cum canebus amicitiam conlocare possint*”, mire Samo ugyan-ezen szóhasználatot alapul véve azt feleli: „*Si vos estis Dei servi, et nos Dei canes, dum vos adsiduae contra ipsum agetis, nos permissum accepimus vos morsebus lacerare.*” Ugyanakkor e ponton a *Conversio* Fredegar műveit ismerő és felhasználó szerzője sajátos aspektusváltást hajt végre a történetben, nevezetesen, míg a *Conversio*ban a megkereszteletlen urakat utasítja Ingo az ajtó elé, addig Fredegarnál a frank követet, a keresztény Sichariust dobhatja ki a fejedelem, Samo: „*Aegectus est Sicharius de conspectum Samonis.*”

Anélkül, hogy az előképeket tovább boncolgatnánk,⁷³ a *Conversio*ban elbeszélte Ingo-történetet bizvást tekinthetjük mintegy a Karolingok korában a szláv és az avar krisztianizációs politika termékeként született missziós katekizmus részének.⁷⁴ E formában évszázadokon át továbbélt, és talált befogadóra a 14. századi Iohannes Victoriensisnél és a 15. századi Enea Silvio Piccolomininél, akik a korai középkor szellemiségének eklatáns példáját értékelték benne.

V. Az Enea Silvio Piccolomini által a *De Europa* 65. fejezetében leírt, Ingo hercegről szóló történet eredeti forrása a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című, 870-ben keletkezett munka 7. fejezete. A *Conversio*t Enea Silvio nagy valószínűséggel ismerte és felhasználta, hiszen *Historia Bohemica* című művében Metód morvaországi működéséről oly módon tett említést, ami az igen egyéni (olykor tendenciózus) ábrázolásmóddal megírt *Conversio* 12. fejezetének ismeretét előfeltételezi. Megállapíthattuk, hogy Ingót a *Conversio* nem herceggént említi, és mind a szöveg grammatikai elemzése, mind pedig a salzburgi *Liber confraternitatum* vonatkozó bejegyzése arra engedtek következtetni, hogy Ingo a 785 és 799 közötti időszakban a karantán misszió

Am által megbízott vezetője volt. Hercegekénti „létét” csupán egy fordítási-értelmezési hibának köszönhető, amelyre először Iohannes Victoriensis 14. század elején írott *Liber certarum historiarum*ában bukkanhattunk – utóbb ezen téves értelmezést vette át több évszázad irodalma, s próbálta Ingo herceget valamely ismert történelmi személlyel azonosítani.

Ingo lakomájának története – a biblikus párhuzamok mellett – többek között Fredegar *Chronicájával* mutat rokonságot, ám a *Conversio* szerzője nem szolgálai másolója Fredegarnak, az onnan kapott mintát ötletesen integrálja a korabeli szláv és az avar krisztianizációs politika termékeként megszületett missziós katekizmus példabeszédeinek sorába. Azon tény, hogy Enea Silvio is Karantánia, illetve Karintia hercegeként ír Ingóról, feltehetően a Iohannes Victoriensis-féle hagyomány ismeretére és elfogadására, illetve a *Conversio* szövegének ez alapján történő értelmezésére vezethető vissza – csekély az esélye annak, hogy az itáliai humanista a jó egy évszázaddal korábbi szerzőtől függetlenül ugyanarra a téves ér-

telmezésre jutott volna, Iohannes Victoriensis művét tehát ismernie kellett. A hitetlenek és a hívők közötti értékbeli különbség mindegyik elbeszélésben egyértelműen a kint és a bent, a bebocsátás és a kitasztás dualitásaként jelenik meg. A kutyákra történő utalás Enea Silvio Piccolomininél és Iohannes Victoriensis-nél már nem található meg; Fredegarnál nyomon érhető ugyan, ám nem kapcsolódik össze a lakoma parabolájával – e motívumokat a vizsgálat körébe vont szövegeink közül csak a *Conversio* egyesíti.

A *Conversio* azon mondata, amely arról számol be, hogy a nép még akkor is engedelmessé vált a nagy tekintélynek örvendő Ingónak, ha az csupán egy üres pergament, illetve egy kitöltetlen okiratot-okiratmintát (*carta sine litteris*) küldött nekik, Enea Silvio és Iohannes Victoriensis számára értelmezési nehézségekbe ütközhetett, hiszen szervesen kapcsolódott a kora középkor germán joggyakorlatához; e momentum feltehetően ezért nem került át sem a *De Europába*, sem a *Liber ceratrum historiarumba*.

Jegyzetek

¹ Enea Silvii Piccolomini postea Pii PP II. De Europa 65. Ed. Heck, A. van (Città del Vaticano, 2001)

² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 7. Ed. Lošek, F. (MGH Studien und Texte 15. Hannover, 1997)

³ Reindel, K.: *Politische Geschichte Bayerns im Karolingerreich*. In: *Handbuch der bayerischen Geschichte*. I. Hrsg. Spindler, M. v. (München, 1981². 249. pp.)

⁴ Ziegler, A. W.: *Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung* (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge 1, 1953, 369. pp.); Bosl, K.: *Probleme der Missionierung des böhmisch-mährischen Herrschaftsraumes*. In: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*. Hrsg. v. Hellmann, M.–Olesch, R.–Stasiewski, B.–Zagiba, F. (Graz, 1964. 1. pp.); Schellhorn, M.: *Erzbischof Adalwin von Salzburg und die Pannonische Mission* (Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landesgeschichte 104, 1964, 104. pp.); Dopsch, H.: *Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodios-Konfliktes*. In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission*. Hrsg. v. Piffel-Perčević, Th.–Stürmann, A. (Innsbruck–Wien, 1987, 307. pp.); Eggers, M.: *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavistische Beiträge 339. (München, 1996, 19. p.); Nótári T.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Actas, 2000, 3., 93. pp.); H. Tóth I.: *Cirill-Konstantin és Metodé élete, működése* (Szeged, 2003³, 96. pp.); Nótári T.: *Források Salzburg kora középkori történetéből* (Szeged, 2005, 95. pp.); Nótári T.: *A salzburgi historiográfia kezdetei* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged, 2007, 236. pp.)

⁵ Kahl, H.-D.: *Virgil und die Salzburger Slawenmission*. In: *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. Dopsch, H.–Juffinger, R. (Salzburg, 1985, 112. p.)

⁶ Lhotsky, A.: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs* (Graz–Köln, 1963, 155. p.)

⁷ Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* (Budapest, 1998, 9. p.)

⁸ *Conversio* 14.

⁹ Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantánien und Pannonien* (Wien–Köln–Graz, 1979, 15., 141. p.)

¹⁰ Wolfram, H.: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*

(Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31. Graz–Wien–Köln, 1995, 193. p.)

¹¹ Lošek, F.: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg* (MGH Studien und Texte 15. Hannover, 1997, 6. p.)

¹² Wolfram, H.: i. m. (1995), 197. p.

¹³ *Conversio* 5.: *...orta seditione, quod carmula dicimus*. Vö.: *Lex Baiuvariorum* 2, 3. Ed. Schwind, E. v. (MGH LL nat. Germ. 5, 2. Hannover, 1926): *Si quis seditionem excitaverit contra ducem suum, quod Baiuvarii carmulum dicunt*.

¹⁴ *Conversio* 9–10.

¹⁵ *Conversio* 9.

¹⁶ *Conversio* 12.

¹⁷ Lošek, F.: i. m. (1997), 6. p.; Lošek, F.: *A pannóniai népek megtérése. A Conversio Bagoariorum et Carantanorum című munka és Theotmar salzburgi érsek IX. János pápának szóló levele 900-ból*. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. Kovács L., Veszprémy L. (Budapest, 1996, 143. pp.)

¹⁸ Iohannes abbas Victoriensis, *Liber certarum historiarum* 2, 13. (Ed. Schneider, F. MGH SS rer. Germ. 1909): *Nam anno Domini septingentesimo nonagesimo sub Karolo imperatore et Ingone duce et Vergilio et Arnone episcopis luvavensibus Ingo dux nobiles terre et servos eis subiectos ad convivium invitavit et nobiles quidem tamquam canes et immundos deputavit et pane et carnibus foris ab oculis suis pavit et vinum in vasis fuscis propinavit, servos vero vasis splendidis et deauratis in sua presencia collocavit. Et dum quererent nobiles, quid in hoc pretenderet, respondit hos simplices et fideles, mundos et sacro baptisate confirmatos, eos autem immundos atque indignos sine sacri fontis ablucione existere et fedatos. Qui audientes certatim ad baptismum cum fervore fidei cucurrerunt...*

¹⁹ *Conversio* 8.

²⁰ *Conversio* 12.

²¹ Lhotsky: i. m. (1963), 293. pp.

²² Lošek, F.: i. m. (1990) 52. p.; Fichtenau, H.: *Herkunft und Sprache Johans von Vikring* (Carinthia I., 165, 1975, 25. pp.)

²³ Hansiz, M.: *Germania Sacra* II. (1729, 104. p.)

²⁴ Eisler, R.: *Die Legende vom heiligen Karantanenherzog Domitian* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 28. 1907, 91. pp.)

- ²⁵ Nikolasch, F.: *Domitian von Millstatt – eine Erfindung des 12. Jahrhunderts?* (Carinthia I., 180, 1990, 253. pp.)
- ²⁶ Glaser, F.: *Eine Marmorinschrift aus der Zeit Karls des Großen* (Carinthia I., 183, 1993, 303–318. pp.)
- ²⁷ Wolfram, H.: i. m. (1995), 289. p.
- ²⁸ Eisler, R.: i. m. (1907), 90. p.
- ²⁹ Az egyház érdekeit nagyban szem előtt tartó grófként említi Ingót Hauck, A.: *Kirchengeschichte Deutschlands* (Berlin–Leipzig, 1954⁸, II., 480. p.)
- ³⁰ Mitterauer, M.: *Slawischer und bayerischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit* (Carinthia I., 150., 1960, 695¹⁸)
- ³¹ *Annales regni Francorum a. 796* (Ed. F. Kurze. MGH SS rer. Germ. 6. Hannover, 1895)
- ³² Pohl, W.: *Die Awaren – Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (München, 1988, 319–320. pp.); Szádeczky-Kardoss S.: i. m., 286. pp.; Wolfram, H.: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. 378–907.* (Wien, 1987, 258. p.)
- ³³ *Rhythmus de Pippini regis victoria Avarica* cc. 6. (Ed. Dümmeler, E. MGH PP I. Berlin, 1881)
- ³⁴ Szádeczky-Kardoss S.: i. m., 293. p.
- ³⁵ Tacitus: *Annales* 1, 60. 68; 2, 17. 21. 45. 46. (Ed. Borzsák, I. Leipzig, 1991)
- ³⁶ A gepida maradványneveléshez lásd: Lakatos, P.: *Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden* (Szeged, 1973, 115. pp.)
- ³⁷ Pohl, W.: i. m. (1988), 230. pp.
- ³⁸ Lésny, J.: *Unguimer. In Lexicon Antiquitatum Slavicarum VI.* (Wratislawiae, 1977, 264. pp.); Halvík, L. (red.): *Magnae Moraviae Fontes Historici. I–IV.* (Praha–Brno, 1966–1971; Brno, 1967, II., 14. p.; Brno, 1969, III., 305. p.)
- ³⁹ Arnhoz lásd: Demmelbauer, G.: *Arno, der erste Erzbischof von Salzburg 798–821* (Dissertation, Wien, 1950); *Erzbischof Arn von Salzburg.* Hrsg. Niederkorn-Bruck, M.–Scharer, A. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 40. Wien–München, 2004)
- ⁴⁰ Wolfram, H.: i. m. (1979), 96. pp.; Wolfram, H.: i. m. (1995), 288. p.
- ⁴¹ Már Jaksch is felveti a kérdést, hogy az unus a papokra, a hercegekre vagy a grófkra vonatkozik-e. Vö.: Jaksch, A.: *Fredegar und die Conversio Carantanorum (Ingo).* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 41, 1926, 44. pp.)
- ⁴² *Conversio 1.; Gesta sancti Hrodberti confessoris 5.* (Ed. Levi-son, W. MGH SS rer. Merov. 6. Hannover–Leipzig, 1913)
- ⁴³ Wolfram, H.: i. m. (1979), 97. p.
- ⁴⁴ *Excerptum de Karentanis 2.: Tempore Dagoberti regis Francorum preerant Karentanis dux Samo, post quem Boruch, post quem Karastus et post hunc Chenmarus, et post hunc Waltunc. Item sub Karolo et eius successoribus Priwizlauga, Cemicas, Zpoimar, Etgar.*
- ⁴⁵ *Liber confraternitatum sancti Petri Salisburgensis vetustior* 48. (Ed. Herzberg-Fränkell, S. MGH Necr. 2. Berlin, 1904; *Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg.* Ed. Forstner, K. Codices Selecti 51. Graz, 1974)
- ⁴⁶ Wolfram, H.: i. m. (1979), 98. p.
- ⁴⁷ *Conversio 8.*
- ⁴⁸ Wolfram, H.: i. m. (1979), 99. p.
- ⁴⁹ Schmid, K.: *Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher zur Slawenmission.* In: *Der heilige Method, Salzburg und die Slawenmission.* Hrsg. v. Piffi-Perčević, Th.–Stimemann, A. (Innsbruck–Wien, 1987, 188. p.)
- ⁵⁰ Lošek: i. m. (1997), 112. p.
- ⁵¹ Érdekes példája az okirat, vagyis az írott szó tekintélyének növekedésére a posztklasszikus római jog korából, hogy a *stipulatio* (eredetileg szigorú formaságokhoz kötött, szóbeli szerződés) megtörténtéről szóló okirat megdönthetetlen, vagyis az ellenbizonyítás lehetőségét kizáró vélelmet keletkeztetett. Ehhez lásd: Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei* (Budapest, 2006¹¹, 159. p.)
- ⁵² Kos, M.: *Carta sine litteris* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62. 1954, 98. p.); Fichtenau, H.: *Das Urkundenwesen in Österreich vom achten bis in das drei-*
- zehnte Jahrhundert* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 23. Graz–Wien–Köln, 1971, 56. pp.)
- ⁵³ Zagiba, F.: *Die Missionierung der Slaven aus "Welschland" (Patriarchat Aquileia) im 8. und 9. Jahrhundert.* In: *Cyrrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963* (Graz, 1964, 280. p.); *Conventus episcoporum ad ripas Danubii.* Ed. Werminghoff, A. (MGH Conc. 2, 1. Hannover–Leipzig, 1906, 174. p.): *Haec autem gens bruta et inrationabilis vel certe idiotae et sine litteris...*
- ⁵⁴ A lándzsa és a pálcza hatalmi jelképiségéhez lásd: Nótári, T.: *Festuca autem utebantur quasi hastae loco* (Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae 41. 2004, 133–162. pp.)
- ⁵⁵ Ehhez lásd: Nótári, T.: *Jog, vallás és retorika* (Szeged, 2006, 51. pp.); Hägerström, A.: *Der römische Obligationsbegriff.* I. (Uppsala, 1927)
- ⁵⁶ Redlich, O.: *Privaturkunden des Mittelalters.* In: Erben, W.–Schmitz-Kallenberg, L.–Redlich, O.: *Urkundenlehre.* III. (München–Berlin, 1911, 47. pp.); Goldmann, E.: *Cartam levare* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 35. 1914, 3. pp.)
- ⁵⁷ Kos: i. m. (1954), 99. p.
- ⁵⁸ Wolfram, H.: i. m. (1979), 199. p.
- ⁵⁹ *Leges Alamannorum* 22, 2 (Ed. Lehmann, K. MGH LL nat. Germ. 5, 1. Hannover, 1888); *Lex Baiuvariorum* 2, 13.
- ⁶⁰ Kos: i. m. (1954), 99. p.; Fichtenau: i. m. (1971), 57. p.; Redlich, O.: *Über bairische Traditionsbücher und Traditionen* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 5, 1884, 6. p.)
- ⁶¹ Redlich: i. m. (1911), 108. pp.
- ⁶² Jaksch, A.: *Monumenta historica ducatus Carinthiae*, III. Nr. 1413.
- ⁶³ Kos: i. m. (1954), 100. p.
- ⁶⁴ Matth. 22, 1–14. Egyéb bibliai párhuzamos helyek tekintetében lásd: Matth. 15, 26; 2. Tim. 2, 20; Apoc. 22, 15.
- ⁶⁵ Wolfram, H.: i. m. (1979), 100. p.
- ⁶⁶ MMFH (Brno, 1969, III. 305. p.). E történet és a *Conversio* lehetséges kapcsolatához lásd: Pekař, J.: *Die Wenzels- und Ludmilla-Legenden und die Echtheit Christians* (Prag, 1905, 92. p.)
- ⁶⁷ Jaksch: i. m. (1926), 154. p.
- ⁶⁸ *Conversio 4.: Temporibus gloriosi regis Francorum Dagoberti Samo nomine quidam Sclavus manens in Quarantanis fuit dux gentis illius. Qui venientes negotiatores Dagoberti regis interficere iussit et regia expoliavit pecunia. Quod cum comperit Dagobertus rex, misit exercitum suum et damnum, quos ei idem Samo fecit, vindicare iussit.*
- ⁶⁹ Vö. Fredegar, *Chronica* 4, 48. 68. (Ed. Krusch, B. MGH SS rer. Merov. 2. Hannover, 1888); *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* 27. (Ed. Krusch, B. MGH SS rer. Merov. 2. Hannover, 1888)
- ⁷⁰ Ehhez a forrásokot lásd: Szádeczky-Kardoss S.: i. m., 171. pp.
- ⁷¹ Vö. Pohl: i. m., 256. pp.; Lošek: i. m. (1997), 31. p. A kapcsolódás egyéb aspektusaihoz lásd: Goll, J.: *Samo und die karantanischen Slaven* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 11, 1890, 443. pp.)
- ⁷² Fredegar, *Chronica* 4, 68.: *Eo anno Sclavi coinomento Winidi in regno Samone neguciantes Francorum cum plure multitudine interfecissent et rebus expoliassint, haec fuit initium scandali inter Dagobertum et Samonem regem Sclavinorum. Dirigensque Dagobertus Sycharium legatarium ad Samonem, paetens, ut neguciantes, quos sui interfecerant aut res inlecece usorpaverant, cum iusticia faceret emendare. Samo nolens Sicharium vedere, nec ad se eum venire permetteret, Sicharius vestem indutus ad instar Sclavinorum, cum suis ad conspectum pervenit Samonem... Sicharius dicens: 'Non est possebelem, ut christiani et Dei servi cum canebus amicicias conlocare possint.' Samo a contrario dixit: 'Si vos estis Dei servi, et nos Dei canes, dum vos adsiduae contra ipsum agetis, nos permisum accepimus vos morsebus laecerare.' Aegectus est Sicharius de conspectum Samonis.*
- ⁷³ A „*Hoc facto fide sancta instructi certatim cucurrerunt baptizari.*” mondat kapcsán nem zárható ki egy augustinusi reminiscencia lehetősége – vö.: Aug. civ. 21, 27. (Ed. Dombart, B.–Kalb, A. CC Ser. Lat. 47–48. Turnhout, 1981): *...multi currunt baptizari*

Pap András László

Jelkép és valóság: esküdtszék a mérlegen

Irásom (és az alapjául szolgáló előadás) témája az igazságszolgáltatási rendszerbe integrált laikus részvétel egy speciális, az utóbbi évtizedekben világviszonylatban egyre inkább háttérbe szoruló formája: az esküdtbíráskodás.

Lényege, hogy a történeti tényállás és ezáltal a büntető vagy a polgári jogi felelősség megállapítása kizárólag a laikusokból álló testület hatáskörébe tartozik, és a hivatásos bíró szerepe lényegében csak arra korlátozódik, hogy vezesse a tárgyalást, ellássa instrukciókkal az esküdteket, majd (lényegében technikai feladatként) megállapítsa a szankciót.

Bár a jogalkalmazás legitimitációját, a társadalom értékítéletét szimbolikusan is megjelenítő laikus elem részvétele széles körben elterjedtnek mondható – például az Európa Tanács 46 tagja közül 22 tagállam alkotmánya említi meg az állampolgárok részvételét az igazságszolgáltatási rendszerben, és csak 12 olyan államot találunk ahol nincs semmilyen laikus részvétel¹ –, az ügy eldöntésében ritkán adnak teljes diszkréciót a jogi ismeretekkel nem rendelkező és a bírósági-közhatalmi rendszerben per definitionem kívülálló civileknek.

Ennek egyik oka az, hogy a kontinentális jogban az igazságszolgáltatás egy formalizált, hivatalnoki struktúrában (és határozatlan időre kinevezett személyi állománnyal) működő szervezet hatáskörébe tartozik, ahol a bírók (gyakran szabályos választási kampányt követő) közvetlen választásának és a jogalkalmazók széles körű jogértelmezési szabadságára építve, sokszor szándékoltan általános fogalmakat tartalmazva megalkotott jogszabályok angolszász gyakorlata igencsak idegennek tűnik. És bár a napóleoni hagyományokra épített klasszikus kontinentális esküdtbíráskodás modellje sem tűnt el teljesen,² az európai államok többsége a kevert bíróságok német vagy francia ún. kollaboratív rendszerét használja. Az előbbi, hazánkban is alkalmazott modellben a hivatásos bírók mellett ülő (többnyire két) ülnök elvileg ugyan egyenjogú a tanács elnökével, de a gyakorlatban kevésbé aktívak.³ Noha több európai állam⁴ ismeri a szakértői ülnök fogalmát, sőt Franciaországban, Angliában, Skóciában és Wales-ben

egyes helyeken kisebb pertárgyértékű vagy enyhébb kihágást jelentő ügyekben még egyedül ítélkező, teljesen laikus békebíró is találunk, a széles döntési jogkörrel rendelkező esküdtbíráskodások (és főleg az általuk tárgyalat ügytípusok és esetek) száma világszerte csökken.⁵

Igaz ugyan, hogy valamilyen formában szinte mindegyik angolszász, common law állam jogrendszere ismeri, de a tiszta esküdtszéki rendszer egyik utolsó bástyája az Amerikai Egyesült Államok maradt. Az alábbi néhány oldal az esküdtbíráskodással kapcsolatban felvetődő néhány kortárs amerikai példa, jogeset, valamint elméleti és gyakorlati dilemma ismertetésével azt a (formai és terjedelmi korlátokra tekintettel ily módon eredendően többszörösen korlátozott) célt szolgálja, hogy betekintést nyerjünk e sajátos (legalább is a tényállás felderítését illetően) laikusokra bízott igazságszolgáltatási forma jelképes és gyakorlati jelentőségébe, az alkalmazás nehézségeibe és a jogelmélet kihívásaiba. A következőkben elsőként az esküdtrendszernek az amerikai közjogi gondolkodásban és a közvéleményben betöltött szerepével foglalkozom, majd a hatályos szabályozással és gyakorlattal kapcsolatban felvetődő néhány fontosabb alkotmányos és köznapi problémát ismertetek. Az írás záró fejezete egy hazai példán keresztül rámutat az államhatalom korlátozásának az esküdtbíráskodás által sajátos formában megtestesített és meg is valósított eszméjének (minden ellenirányú tendencia mellett is töretlen) továbbélésére.

Történelmi gyökerek, legitimitáció

Amerikában a közvélemény, a gyakorló jogászok, a szakirodalom és maga a (közjogi és jogpolitikai kérdésekben egyaránt kulcsszereplőnek számító) Legfelsőbb Bíróság is meglehetősen ambivalens viszonyban áll az esküdtbíráskodással.

Egyrészt a Bíróság többször kimondta, hogy az esküdtszék az amerikai jogrendszer és demokrácia alappillére – és például a hivatalos indoklás szerint George W. Bush azért is vonta vissza az USA (Bill Clinton által jegyzett) csatlakozását a Nemzetközi Büntetőbíráskodás Statútumához, mert a bíróság eljárása nem teszi lehetővé az esküdtbíráskodás beillesztését⁶ – ugyanakkor 2002-ben a szellemi fogyatékosok esetében alkalmazott halálbüntetést azzal az indoklással találta alkotmányellenesnek, hogy gyakran igen komoly (és például az esküdtbíráskodás számára megoldhatatlan) nehézséget jelent a büntethetőség kizáró kóros elmeállapot megállapítása.⁷ Egy, az Amerikai Ügyvédi Kamara által végzett 1988-as fel-

mérés szerint a lakosság 78%-a szerint az esküdtbíráskodás a bűnösség eldöntésének legmértányosabb módszere, 60%-a szerint az esküdszék az igazságszolgáltatási rendszer legfontosabb eleme, egy másik tanulmány szerint pedig a megkérdezettek 85%-a bízik a magához, szomszédjához, barátaihoz hasonlókból álló esküdtbíróság ítéletében. Ugyanakkor az American Judicature Society felmérése szerint a szolgálatra behívott esküdtek átlagosan 20%-a, 2002-ben Kaliforniában 40%-a nem jelent meg a bíróságon.⁸ Sőt, még szélsőségesebb adatokat is találunk: 1995-ben a New York City-ben beidézett esküdtek 12,⁹ egy másik elemzés szerint Los Angeles-ben pedig csak 11%-a tett eleget alkotmányos kötelezettségének.¹⁰ Az esküdtrendszer elvi támogatása mellett sok kiábrándult hangot is lehet hallani a celebritások (pl. O. J. Simpson, Michael Jackson) felmentő ítéleteiben, vagy a (például egy kiömlött forró kávé miatt megítélt) szemképráztatóan magas összegű kártérítésekben, netán faji előítéletektől befolyásolt döntésekben¹¹ résztvevő esküdtek alkalmasságát illetően. Az esküdtek kiválasztására és meggyőzésére szakosodott (többnyire pszichológus) szakértők virágzó üzletága sok amerikaiban azt a benyomást kelti, hogy az általában alulképzett, társadalmilag alulpozicionált, gyakran alacsony szellemi képességű, a bonyolult ügyeket átlátni nem is képes, és egyébként is inkább személyes prekonceptióik alapján döntő esküdtek jól kiválasztott, elsősorban az érzelmeket befolyásoló vagy egy hitelesnek tűnő szakértő autoritását latba vető cselekkkel könnyen befolyásolhatók és korrumpálhatók.¹²

Részben ezzel is magyarázható, hogy az utóbbi években radikálisan csökkent az esküdtbíróságok előtt folyó eljárások száma. Annak ellenére, hogy a vádlott minden hat hónapnál hosszabb szabadságvesztés büntetéssel sújtható büntetőügyben jogosult (az adott ügyben alkalmazandó jogtól függően) a vád tárgyalhatóságáról döntő „nagy” esküdtbírósági (grand jury), majd „rendes” esküdszéki eljárást kérni, 1980 és 1999 között kétharmadával csökkent az ilyen perek száma; az összes ügy korábbi 16%-áról mindössze 4%-ra.¹³ 1976-ban az évi 1,22 millió büntetőeljárásból 42 000 esküdtbíróság előtt zajlott, 2002-ben a 2,78 millióból csak 36 000. 1976-ban a büntetőügyek 3,4%-a, 2002-ben pedig már csak 1,3%-a folyt esküdszék előtt, és a 2005-ben szövetségi bíróságok előtt folyó 75 000 büntetőeljárásból pedig kevesebb, mint 4%, mindössze 3000. Az Angliában már például meg is szűntetett polgári ügyekben¹⁴ még nagyobb az eltérés: amíg 1962 és 2004 között ötszörösére nőtt az ügyforgalom, az esküdtbíróság előtt folyó eljárások száma alig nőtt: 2,765-ről 3,006-ra. A tagállamok bíróságain 2002-ben egyharmaddal kevesebb esküdszéki tárgyalás folyt, mint 1976-ban.¹⁵

Ennek ellenére a 2005-ben is egymillió esküdt részvételével lefolytatott 80 000 per¹⁶ nem csupán egy régi common law hagyomány elkorcsosult maradványa; valóban egyike az amerikai alkotmányos

demokrácia tartópilléreinek. Nem csupán annak a valamennyi laikus részvétel alapjául szolgáló klasszikus elvnek a kifejezésre juttatása, hogy a polgárok jelenléte a pulpituson jelképes formában kifejezésre juttatja a jog és az államhatalom mögötti társadalmi szerződést, ami miatt a jogszolgáltató (felső-középosztálybeli) bíró nem egy elidegenedett, autoriter despota, hanem ténylegesen (az adott ország frazeológiájának függvényében) a köztársaság, a nép nevében ítélkező személy, és ahol a törvények és a jog a szuverenitás végső letéteményeseként meghatározott politikai közösség tagjainak tudatos önkorlátozását jelenti. Az intézmény máig tartó és az amerikai közjogi gondolkodást erőteljesen befolyásoló népszerűségét a függetlenségi mozgalomban szerezte, ahol a gyarmatok érdekeit és jogait sértő angol politikával szembeni jogszerű ellenállás eszközeként váltott. Az esküdtbíráskodás ugyanis nem csak a jog és az igazságszolgáltatás társadalmi beágyazódásának, az állami legitimációnak az eszköze, hanem az állam túlzott hatalmának fékje, a türannikus hatalomgyakorlás ellenszere, akár egy igazságtalan törvény alkalmazását megakadályozó korlát is lehet.

Az esküdtbírósági tárgyalásnak a common lawban hagyományos formája az angol gyarmatosítókkal érkezett az Újvilágba. A tizenkét tanú bíráskodásának gyökerei Nagy Alfréd (871–899) és I. Etelred (865–871), Békés Edgár (959–975), Hitvalló Edvárd (1042–1066) és Hódító Vilmos királyok törvényeiben bukkantak fel,¹⁷ s 1080-ra már széles körben elterjedt, kialakult jogszokásról beszélhetünk. Az 1215-ben kiadott, majd a következő száz évben nem kevesebb, mint 38 ízben megerősített¹⁸ *Magna Charta* szövege szerint a király kötelezi magát arra, hogy „szabad emberekkel szemben az ő velők egyenlők ítélete alapján a törvényeknek megfelelően” jár el. II. Henrik (1154–1189) alatt lényegében megszilárdult a common law azon szabálya, hogy a fent említett törvényszék tizenkét főből áll, és eljárásukban III. Edvárd (1327–1377) korára bevetté vált az egyhangú döntéshozatal követelménye is.

Az 1600-as évekre az esküdszék előtti eljárás az „angol ember” szabadságának egyik fontos biztosítója és fegyverténye lett. Igaz, közben jelentős forma- és tartalomváltozáson is átesett. Az ókori esküdtbírásgára már csak nevében emlékeztető (az angol esküdt elnevezése juror, amely a juro, „esküszöm” szóból származik), elsőként a Nagy Károly fia, Jámbor Lajos korában, 829-ben megjelent esküdtek ugyanis maguk a vádlók voltak, és több évszázadon keresztül az ítéletük alapja az ügyről szerzett ismeretük, adott esetben személyes érintettségük volt.

A modern esküdszék ezzel szemben a közöség értékítéletét hordozza, függetlenül attól, hogy a konkrét ügyről van-e az esküdtnak ismerete. Sőt, a személyes érintettség, adott esetben szakértelem még kizáró ok is lehet. A modern esküdt saját magáért van ott, azért, hogy az ügy pártatlan bírója legyen. És bizony a pártatlanság – például egy politikailag kényes

kérdésben – maga az államhatalom demokratikus kontrollja is lehet.

Az angol gyarmatosítók magától értetődően hozták magukkal Coke, Hale és Blackstone jogdogmatikáját, így az első amerikai települések chartái hasonló természetességgel rendelkeztek a polgári és büntető ügyekben eljáró esküdtbíróóságok létrehozataláról. Így tett például az 1606-os Virginiai Társaság Alapokmánya, vagy az 1628-as Massachusetts-i Öböl Kolóniáját megalapító okirat.¹⁹ Ahogy nőtt a feszültség a korona és a gyarmatok között, a fenti képletnek megfelelően az esküdtszék az „új világ” polgárainak és szabadságainak végső eszköze lett. Nem véletlen, hogy a gyarmati rendszer számára végül végzetesnek bizonyuló események egyik kulcspontja, az 1765. évi bélyegtörvény is kivette annak végrehajtását a gyarmati igazságszolgáltatási rendszer (így az esküdtszék) hatásköre alól, és azt a haditengerészeti bíróság elé utalta. Az sem véletlen tehát, hogy az 1774. évi Első Kontinentális Kongresszus megerősítette az esküdtbíráskodás intézményét, s a Függetlenségi Nyilatkozat a sérelmek között kétszer is említi működésük korlátozását.²⁰

Bár a függetlenség kikiáltását és realizálását követően megalkotott 1787. évi szövetségi alkotmány annyiban különbözött a tagállamok alaptörvényeitől, hogy sem a common law recepciójára utaló, sem pedig az alapjogok katalógusát felsoroló deklarációt nem tartalmazott, az igazságszolgáltatásról szóló III. cikk kifejezetten nevesíti az esküdtszék intézményét: „Minden bűnügyben, kivéve a közjogi felelősségre vonás eseteit, esküdtbíróóság jár el; ilyen ügyeket abban az államban kell tárgyalni, amelyben a bűncselekményt elkövették; amikor azonban a bűncselekményt nem egy államon belül követték el, a tárgyalást a Kongresszus által törvényhozási úton megállapított helyen vagy helyeken kell lefolytatni.”²¹

Az alapjogok hiányát James Madison már 1789. június 8-án felvetette, és a 210 alkotmánykiegészítés-javaslat összezsírozásából 1791. december 15-én, Virginia ratifikációjával becikkelyezték a tíz paragrafusnyi (jogok törvényének, *Bill of Rights*-nak nevezett) alkotmánymódosítást. Témánkat a 6. és 7. alkotmány-kiegészítés érinti: „Büntetőügyekben a vádlottnak joga van arra, hogy ama állam és kerület elfogulatlan esküdtszéke, melyben a bűncselekményt elkövette, gyors és nyilvános tárgyaláson bírálja el az ügyét; ezt a kerületet előzőleg a törvényben meg kell határozni, a vádlottat a vádemelés természetéről és okáról tájékoztatni kell; a vádlottat az ellene tanúskodó személyekkel szembesíteni kell; a mellette tanúskodó személyek megidézése kötelező eljárás útján történik s a vádlott védelmét védőügyvéd látja el. [...] A közös jog (common law) alapján folytatott bírói eljárás során, amennyiben a peresített érték 20 dollárnál magasabb, az esküdtszéki tárgyaláshoz való jog fennmarad, és az esküdtszék által megvizsgált tény az Egyesült Államok bíróságai csak a kö-

zös jog (common law) szabályai szerint vizsgálhatják felül.”²²

Ezek tehát az esküdtbíráskodás amerikai történetének kezdetei. A történelmi sajátosságok folytán az intézmény a köztudatban a direkt demokrácia olyan fontos eszköze lett, amely az igazságszolgáltatásban is kifejezésre juttatja az „amerikai nép” nemtetszését a bürokratikus elitekkel szemben, és a jogalkotás demokratizmus mellett biztosítja a jogalkalmazását is. Az esküdtbíróóság emellett az a fórum, ahol a közösség felléphet a szigorú legalizmus ellen, ahol a társadalom méltányos keresztmetszetét (fair cross section) mutató helyi polgár esküdtek közösségi, de nem tudományos delibéráció, eszmecsere eredményeképpen felderítik és megállapítják a tényeket. Fontos feltétel, hogy az esküdt pártatlan, elfogulatlan, azaz nemcsak, hogy nem a rendőrséghez vagy az ügyészséghez hasonló utasítás-alapú, hierarchikus szervezetben működik, de még csak nem is állami alkalmazott, azaz az ügy elbírálásában az állam, a közhatalom érdekei iránti elfogultság teljes mértékben kizárható. Ha indoklás nélkül meghozott ítéletében felmenti a vádlottat, döntése semmilyen formában nem támadható meg, sőt még egyfajta normakontrollként is működhet, amennyiben egy erkölcstelen vagy méltánytalan, netán túl szigorú törvény esetében a tényállásszerű magatartás esetén is ártatlannak minősít. Annak ellenére, hogy a költő Robert Frost (1874–1963) közismert mondása szerint az esküdtszék arról szól, hogy tizenkét ember eldönti, hogy melyik perbeli félnek vannak jobb ügyvédei, az elit által dominált igazságszolgáltatási rendszerben igen fontos biztosítékként szolgál.

Az esküdtbíráskodás amerikai történetének és közjogi szerepének vázlatos áttekintése után vegyük sorra a jogintézmény működésével kapcsolatban leggyakrabban felmerülő elméleti és gyakorlati problémákat.

Kurrens és visszatérő kérdések az esküdtbíráskodás amerikai gyakorlatában

Az esküdtek létszáma

Az alkotmányos joggyakorlatban több ízben felmerült az esküdtbíróóság létszámának kérdése. Az 1898. évi *Thompson vs. Utah*,²³ majd az 1899. évi *Capital Transaction vs. Hof*-döntésben²⁴ a Legfelsőbb Bíróság rögzítette a common law gyakorlatát, és kimondta, hogy büntetőügyekben tizenkét esküdt részvételével kell megalakítani az esküdtszéket. Több mint hetven évet kellett várni a dogma felülírására, amikor is egy floridai jogszabály kapcsán 1970-ben a *Williams vs. Florida*-ügyben²⁵ a Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy büntetőügyekben hat esküdt is képes ellátni feladatát, mert a számmisztikán kívül a 12-es szám mellett csak a történelmi véletlen szokása szól. Három évvel később egy másik döntés polgári ügyekre nézve is kimondta ugyanezt a szabályt, te-

hát azt, hogy tizenkettőnél kevesebb, de legalább hat esküdt alkotmányosan elfogadható.²⁶ Ne feledjük, az USA olyan szövetségi állam, ahol a különböző tagállamok, és azokon belül is a különböző megyék rendkívül széleskörű autonómiával rendelkeznek jogrendszerük kialakításában (Louisianában például kontinentális jogot alkalmaznak), és ezt a kakofónikusan heterogén és széttagolt szabályozást csak az állami és szövetségi törvények, valamint legfelsőbb bírósági ítéletek szorítják korlátok közé.

Az Amerikai Ügyvédi Kamara mértékadónak tekintett, 2004. évi, 19 pontból álló ajánlása szerint²⁷ az ideális létszám 12 esküdt, de enyhébb (pl. hat hónapot meg nem haladó szabadságvesztéssel büntethető) büntetőügyekben egy hatfős testület is eljárhat. Hozzáteszi az ajánlás azonban, hogy 12 fős testület esetén lényegesen nagyobb lehet a kisebbségek részvétele az esküdszékben; például, ha az adott csoport létszáma a helyi lakosság 10%-át teszi ki, egy 12 főből álló esküdtbírósgban 72%, így 25%-kal nagyobb a valószínűsége, annak, hogy lesz kisebbségi esküdt, mint a hatfős testületben, ahol ennek csak 47% az esélye.²⁸

Az esküdtek döntésekor megkívánt többség

Hasonlóan széles vita folyik az esküdtek döntésekor megkívánt többség kérdéséről. 1897-ben az *Am Publ'g Co. vs. Fisher*-döntésben²⁹ a Legfelsőbb Bíróság még az egyhangú döntéshozatal alkotmányos követelménye mellett foglalt állást. Két 1972-es határozatban viszont felülvizsgálta álláspontját, és először egy 11:1³⁰, majd egy 9:3 arányban³¹ meghozott döntést is alkotmányosan elfogadhatónak ítélte, s elutasította a vádlott fellebbezését. Azt nem tudhatjuk, hogy egy 8:4-es, vagy egy 7:5-ös arányról mit mondana a Bíróság, de 1979-ben egy hatfős esküdszék 5:1-es döntését³² elfogadhatatlannak tartotta.³³ Az Amerikai Ügyvédi Kamara említett ajánlása szerint – elsősorban a kisebbségek marginalizálódásának megakadályozása miatt – az ideális az egyhangú döntéshozatal, de ennek hosszadalmas deliberációt követő teljes lehetetlensége esetén az 5/6-os többség is elfogadható, feltéve, hogy 12 fős esküdszékéről van szó, hiszen például egy hatfős testületnél ez alkotmányellenes lenne.³⁴

Az esküdtek döntésének nyilvánossága

Ugyancsak sokat vitatott kérdése az esküdtbíráskodásnak az esküdtek tanácskozásának nyilvánossága. Annak ellenére, hogy az amerikai alkotmány nem tiltja a nyilvános vitát,³⁵ a történelmi hagyomány a zárt, teljesen titkos döntéshozatal mellett szól. Ez ugyan nem erősíti az igazságszolgáltatás átláthatóságának elvét, viszont jó okok szólnak mellette is: tágabb teret enged a közösségi igazságérzet megnyilvánulásának, ha az esküdtek a felek és a külvilág tekintetétől elzárt, szabad vitát folytathatnak; emel-

lett meg is védi az esküdteket az utólagos retorzióktól; és nem mellesleg csökkenti, s amennyire lehet, kizárja a korrumpálhatóságot. II. Edvárd már a 13. század közepén is ezen utóbbi okból tiltotta meg az esküdtek nevének előzetes nyilvánosságra hozatalát.³⁶ Ne feledjük: az esküdtbíráskodás amerikai felfogásának lényege, hogy a ténykérdésben döntő esküdtek az ügyről annyit és csak annyit tudhatnak meg, ami a tárgyalóteremben elhangzik, pontosabban, ami a bizonyítékok elfogadhatóságára vonatkozó eljárási szabályok alapján elhangozhat. Közismertek a hetekre-hónapokra hotelszobákba zárt esküdtek történetei.

E drákói szigornak hosszú hagyományai vannak: a 19. században, New York-ban négy nap és éjszaka nem alhattak az esküdtek, amíg meg nem hozták döntésüket, de volt olyan ítélet, amelyet az esküdtek a tárgyalótermen kívüli befolyásoltsága miatt azért érvénytelenítettek, mert az egyik esküdt egy értelmező szótárt vitt magával a terembe, vagy egy ötperces családlátogatást tett.³⁷ (Ellentétben Angliával, ahol ez a bíróság megsértése lenne, Amerikában az esküdszék tárgyalásáról később tudomást szerezhet a közvélemény, ha valamelyik esküdt erről a feleknek, vagy a sajtónak beszámol.)

Az esküdtek által gyakorolt normakontroll

Az amerikai esküdtbíráskodás talán legellentmondásosabb kérdése az a „jury nullification”-nak nevezett jelenség, amikor az esküdtek a vádlott (vagy az alperes) tényállászerű magatartásáról történő meggyőződésük ellenére sem állapítják meg felelősségét – hogy ezáltal kifejezzék nemtetszésüket a törvény szigorúsága vagy erkölcsi megalapozatlansága miatt.³⁸ A laikus igazságérzet ily módon fogalmaz meg üzenetet a jogalkotó számára, és teljesíti be azt az elvet, hogy senkit ne érjen büntetés olyan cselekedetért, amelyet a közösség nem érez büntetendőnek. Sőt, akár egyfajta biztonsági szelepként is szolgálhat annak demonstrálására, hogy néha az igazságos törvényt is lehet igazságtalanul alkalmazni, és ez már a jogalkalmazó (állam) despotizmusának határát súrolja. Az 1969. évi *US vs. Moylan*-ügy³⁹ vádlottja, egy a vietnami háború ellen tiltakozó katonai behívóégető például nem tagadta a jogszabályok megsértését, és erkölcsi okokra hivatkozva kérte a felmentését.

A „jury nullification” természetesen nem igazolható az esküdszék szerepéről a 19. századra kialakult azon egységesnek mondható felfogás szerint, amely a testületet olyan ténybírósként értelmezi, amelynek nem szerepe jogi kérdéseket eldöntenie, azt pedig végképp nem, hogy a vádlott érdemel-e büntetést. Így elvben a bíróságok ezt az esküdszék hatásköre túllépésének tartják. A jogintézmény sajátossága azonban az, hogy eljárási szabálysértés hiányában az esküdszék jogállása nemigen teszi lehetővé a döntésének felülvizsgálatát. Például 1670-ben, amikor az esküdszék megtagadta annak megállapítását, hogy az

angol kvékerek megsértették az egyesülési és gyülekezési jog szabályait, Vaughan bíró, a Court of Common Pleas elnöke az emiatt megbüntetett esküdtek felmentéséről határozott. Bár 1895-ben az amerikai Legfelsőbb Bíróság a Sparf vs. US⁴⁰-döntésben a jogi formalizmus mellett tette le a garast, és semmilyen indok mellett nem tette lehetővé a törvényi minősítéstől való eltérést (és ezt egy 1920. évi határozat⁴¹ meg is erősítette)⁴², az esküdtszék mégis gyakran élnek e lehetőséggel; például a túlzottan szigorú, zéró toleranciára építő drogtörvények vagy a huzamos családon belüli erőszak áldozatai által a bántalmazó házastárs sérelmére elkövetett és önvédelemnek nem minősíthető cselekményei kapcsán.⁴³

A joggyakorlat igen érdekes a kérdésben: az ügyek középpontjában az alábbi kérdések állnak: a) megteheti-e a bíró, hogy szól, esetleg kimondottan ellenjavaslat formájában a „jury nullification” intézményéről; b) utalhat-e a vádlott vagy jogi képviselője e lehetőségre, és kérheti-e, hogy ennek alapján döntsön az esküdtszék.

A gyakorlat gyakran álszent: van, ahol a bíró nem tesz említést az intézményről, és a felek sem tehetnek utalást erre (van olyan állam, ahol ez a bíróság megsértésének minősül), de az esküdtek élhetnek vele. De akad olyan állam is, pl. Maryland, ahol az alkotmány kifejezetten nevesíti az intézményt, és a bíró által kibocsátott esküdtinstrukciókban is szerepel. Mindenesetre az ügyvédi etika tiltja, és arra való hivatkozással, hogy a tárgyalóteremben nem erkölcsről kell vitázni, hanem jogról, 1980-ban még egy harmincnapos börtönbüntetést is kiszabtak egy ügyvédre.⁴⁴

Bár több szövetségi feljebbviteli bírósági ítélet is született a kérdésben,⁴⁵ a Legfelsőbb Bíróság hallgatása miatt a helyzet egyelőre nem tisztázott. („Jury nullification” csak büntetőügyben fordulhat elő. Polgári ügyekben egy „non obstante veredicto” elnevezésű formulára való hivatkozással a bíró felülírhatja a pereszes felet ilyen esetekben kötelező döntést.)

Az esküdtek privátszférájának megsértése

Az esküdtbíráskodás amerikai gyakorlatában ugyancsak fontos kérdés az esküdtek privátszférája megsértésének kérdése. Amint a későbbiekben látni fogjuk, az esküdtszék megalakítását megelőzően a felek számára rendkívül fontos (akár jól fizetett tanácsadók igénybevételét is indokoltá teszi) a potenciálisan elfogult, vélhetően valamelyik fél érdekeivel ellentétes predispozíció által befolyásolt esküdtjelölt kizárása. A behívott jelöltek általában először egy írásos kérdőívet töltenek ki, arra vonatkozóan, hogy fennáll-e valami olyan ok, ami miatt az ügy tárgyalásos elbírálása nem lenne elvárható tőlük, pl. perben részes felek hasonló ügyben, személyesen vagy szakmailag érintettek stb. Ezt követi egy szóbeli szakasz, ahol (az adott állam vagy az alkalmazandó jogrendszer szabályaitól függően) a jogi képviselők vagy

közvetlenül, vagy a bíró útján kérdéseket tesznek fel a jelölteknek. Ez az ún. voire dire, az igazság kimondásának perszakasza, amelyet követően mindkét fél (vagy a vád és a védelem) jogosult indokolás nélkül meghatározott számú jelölt kizárásáról dönten. ⁴⁶ A szövetségi eljárási szabályok szerint polgári ügyekben mindkét fél három-három, nem halálbüntetéssel fenyegetett ügyekben a vád hat, a védelem tíz, halálbüntetéssel sújtható cselekmények ügyeiben a védelem és a vád is húsz-húsz esküdtjelölttel kapcsolatban jelenthet be előzetes, indokolás nélküli kizárási indítványt.

Miután az esküdtek kiválasztása és kizárása a tárgyalás része, ezért természetesen nyilvános – nemcsak a felek, hanem a közvélemény, a sajtó számára is. Az esküdtjelöltek értelemszerűen nem szívesen vallanak társadalmilag népszerűtlen, politikailag inkorrekt előítéleteikről (gyakran maguk sincsenek tisztában vele), ezért a jogi képviselők érthető okokból gyakran tesznek fel a jelöltek életvitelére, személyes élményeikre vonatkozó olyan kérdéseket, amelyekből számukra fontos információt szerezhetnek. Csakhogy nehéz meghúzni a határt a cseles, trükkös, netán bántóan személyes jellegű kérdések között, és nem egyszerű azt sem eldönteni, hogy hol húzódik az esküdtjelölt magánszférához fűződő joga, és milyen kérdésre tagadhatja meg a választ.⁴⁷ A kérdés az, hogy beleférnek-e olyan, adott esetben az ügy pártatlan megítélése szempontjából fontos kérdések, hogy a jelöltnak van-e szeretője, volt-e abortusza, mit gondol a kisebbségekről stb. Az 1995. évi texasi *Brandborg vs. Lucas*-ügyben,⁴⁸ ahol az állampolgársági kötelezettségét teljesíteni érkezett esküdtjelölt úgy gondolta, hogy a jövedelmére, vallási, politikai affiliációjára, egészségügyi állapotára vonatkozó kérdésekre nem köteles válaszolni, a bíróság megsértése miatt szankcióban részesült. Ugyanakkor az *Sc Press Enterprise vs. Superior Court of California*-esetben⁴⁹ a Legfelsőbb Bíróság alkotmányosnak minősítette azt, amikor kényes kérdésekhez érkezvén a bíró egy időre korlátozta a tárgyalás nyilvánosságát. A helyzet azonban itt sem átlátható, és nem világos, hogy az egymással versengő jogok, alkotmányos védelemre méltó érdekek közül melyik erősebb. (A kérdés már csak azért is bonyolult, mert pont az az esküdtbíráskodás lényege, hogy az esküdtszék megjeleníti a közösséget – adott esetben annak előítéleteivel együtt, hiszen egy prekonceptió még nem azonos az elfogult döntéssel.)

Az esküdtszék összetétele és az esküdtek kizárása

Az előbbi kérdéshez kapcsolódik az esküdtszék alkotmányos joggyakorlatában talán leggyakrabban felmerülő probléma: az esküdtbíráskodás kulcsának tekinthető reprezentativitás kérdése. Röviden arról van szó, hogy persze egy vádlottnak sem lehet alkotmányos joga az, hogy az esküdtszék tagjai között legyen az ő etnikai hovatartozásának, vallásának,

jövedelmi viszonyának, nemének megfeleltetett esküdt, hiszen az esküdtszék az igazságszolgáltatás szerve, nem pedig az identitáspolitikai intézménye, de ahhoz, hogy a feladatát megfelelően el tudja látni, az esküdtszéknek a társadalom lehetőségeihez képest megfelelő keresztmetszetét kell leképeznie. Ha bizonyos társadalmi csoportok tartósan hiányoznak az esküdtszékekből, akkor az e csoportok közül kikerülő vádlottak könnyen szisztematikus diszkrimináció áldozataivá válhatnak. Egy 2000-ben, a texasi Dallasban és Harris megyében végzett felmérés szerint például eleve csak a beidézett esküdtek 20%-a jelenik meg, és közöttük is feltűnően alulreprezentáltak a fiatal, alacsony jövedelmű latin népesség. Amíg a lakosság 25%-a, tehát egynegyede hispán, csak minden tizenegyedik esküdt került ki közülük. Amíg a népesség 37%-a 18–35 éves kor közötti, az esküdtek mindössze 8%-át jelentette e korcsoport. Amíg a lakosság 40%-a 35 000 dollárnál kevesebbet keresett egy évben, az esküdtek csak 13%-ban jelentették meg e szegmenst. Egy 2004-ben megismételt felmérés szerint a népesség harmadát jelentő hispánok az esküdtek 7–12%-át adták.⁵⁰ Hétszer valószínűbb, hogy egy tehetős fehér elmegey az esküdtválogatásra, mint az, hogy egy kisebbségi; azért is, mert szemben a fehérek 5%-ával, az általában alulpozicionáltaknak és a hispánoknak 17–19%-a olyan munkahelyen dolgozik, ahol az esküdti feladatok miatt kihagyott munkanapokra nem kap alapfizetést.⁵¹ (Az Egyesült Államokban nincs a munkáltatók számára általánosan meghatározott ilyen irányú kötelezettség.)

A jog az esküdtszék reprezentativitását két irányból tudja megközelíteni: egyrészt a Legfelsőbb Bíróság kidolgozott egy olyan tesztet, amely a látszólag ugyan semleges, de a gyakorlatban bizonyos csoportok szisztematikus kirekesztését eredményező szabályozás vagy gyakorlat alapján létrehozott esküdtszék által hozott ítéletek érvénytelenítését eredményezi, másrészt pedig hasonló jogkövetkezményeket állapít meg arra az esetre is, ha kimondottan faji, etnikai motiváció alapján zárnak ki esküdtjelölteket.⁵² Nézzünk néhány példát!

Az első fontos döntés az 1880-as *Strauder vs. Virginia*-ügy⁵³ volt, ahol a Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek mondta ki azt a törvényt, amely kizárta a feketék részvételét az esküdtbíráskodásból. Ennél bonyolultabb volt az 1940-es (ne feledjük, ez közel harminc évvel megelőzi a szegregáció teljes megszüntetését Amerikában) a *Smith vs. Texas*-eset⁵⁴ volt, ahol egy fekete vádlott ellen fehér nő sérelmére folyó erőszakos közösülés bűnügyében (ahol a vádlott állítása szerint a kapcsolat kölcsönös beleegyezésen alapult) a Legfelsőbb Bíróság az alábbi statisztikákra alapozva határozott a felmentésről: az 1930-as népesség-nyilvántartási adatok szerint Harris megye lakosságának 20%-a fekete, ehhez képest az elmúlt években az esküdtszék egy százaléka volt csupán fekete. Az 1930-as években

beidézett 512 jelölt között 18 feketét láthattunk, és végül csak öt ülhetett le az esküdtek padjára, szemben a 494 fehér jelölből beválasztott 379-cel.⁵⁵ Hasonló rendszeres diszkriminációt állapított meg a női esküdtek vonatkozásában az 1942-es *Glasser vs. US*-döntésben,⁵⁶ ahol az esküdtjelöltek közé csak egy nőegylet (az Illinois League of Women Voters) tagjai közül kerülhetek ki az esküdtjelöltek. 1946-ban hasonló határozat született abban a kérdésben, hogy ahol a gazdasági helyzet alapján korlátozták az esküdtté válás jogát, törvényileg zárták ki a napi munkabérben foglalkoztatottakat.⁵⁷ Az 1954-es *Hernandez vs. Texas*-döntés⁵⁸ a fenti *Smith*-ügyhöz hasonló érvrendszer alapján érvénytelenített egy ítéletet, megállapítván, hogy a lakosság 14%-át kitevő hispánok közül az elmúlt 25 év alatt egyetlen esküdtet sem sikerült megválasztani.⁵⁹ 1975-ben a Bíróság alkotmányellenesnek minősítette azt a louisianai törvényt,⁶⁰ amelynek alapján, szemben a férfakkal, a nők csak külön regisztrációt követően kerülhettek fel az esküdtjelöltek listájára, így a statisztikailag valószínűsíthető 53% helyett csak az esküdtszék tizedében találhattunk női esküdteket. Fontos megemlíteni, hogy az esküdtszék reprezentativitásának hiánya miatt érvénytelenített ítéletek és az emiatt alkotmányellenesnek talált szabályozások indokolása nem a vádlottak hátrányos megkülönböztetésére épül; 1972-ben a *Peters vs. Kiff*-ügyben⁶¹ egy fehér vádlottat is amiatt mentettek fel, mert az esküdtszék megalakításakor szisztematikusán kizárták a feketéket.⁶²

Ettől a scenáriótól megkülönböztethetjük azokat az eseteket, amikor szisztematikus diszkrimináció hiányában az 1868. évi, a tulajdonképpeni egyenlő bánásmódot előíró XIV. alkotmány-kiegészítés⁶³ alapján dönt a Bíróság.⁶⁴ Itt tehát olyan eseteket fogunk látni, amikor az esküdtjelöltek előzetes, indokolás nélküli kizárása során tetten érhető a faji, etnikai animus. Az érvénytelenítés oka itt az lehet, hogy a rasszista indíték a vádlott mellett az esküdt és általában a közérdek sérelmét jelenti. Ezt például olyan esetekben állapította meg a Bíróság, mint az 1965. évi *Swain vs. Alabama*-⁶⁵ és az 1986. évi *Batson vs. Kentucky*-ügy,⁶⁶ ahol mind a hat, illetve négy fekete esküdtjelöltet eltávolította az ügyész. A *Kiff*-ügyhöz hasonlóan fehér vádlott is elérte felmentését az alkotmányellenesen kizárt fekete esküdtjelöltek miatt benyújtott fellebbezése alapján, így az 1991. évi *Powers vs. Ohio*-döntés⁶⁷ alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint, bár senkinek sincs joga ahhoz, hogy az esküdtszék egésze, többsége, vagy akár csak egyetlen tagja is abból az etnikai-faji csoportból kerüljön ki, mint ő, de a faj és az etnicitás nem játszhat szerepet a kizáráskor sem.⁶⁸

Azt is meg kell jegyezni, hogy a statisztikai adatokra való hivatkozás nem automatikusan jár a vádlott felmentésével. A nagy port kavarázó 1987. évi *McCleskey vs. Kemp*-döntésben⁶⁹ például a Bíróság

ugyan elfogadta a védelem által benyújtott azon tudományos fejtegetéseket, amelyek kimutatták, hogy ha fekete elkövető fehér áldozatot öl meg, nagyobb eséllyel kap halálbüntetést,⁷⁰ mint ha feketét, vagy ha az elkövető fehér, de a konkrét ügyben mindezt nem találta közvetlenül relevánsnak. (Különböző kísérletek kimutatták, hogy a fekete esküdtek általában nyitottabbak az enyhítő körülmények figyelembevételére, mint a fehérek.)⁷¹

Alkalmas-e egyáltalán az esküdtszék feladata ellátására?

Több ízben öltött jogi formát az a sokakat foglalkoztató kérdés, hogy a bonyolult jogi fogalmakkal operáló és nem ritkán még összetettebb szakkérdéseket hordozó ügyeket egyáltalán fel tudja-e fogni a tizenkét laikus. A kérdéskört érintő ügyek két kategóriába sorolhatók: kérhetik-e a vádlott felmentését arra hivatkozással, hogy az esküdtek nem értették az ügyet, illetve milyen eszközök állnak az esküdtek rendelkezésére az ügyek jobb megértésére. Az első csoportba sorolható például az a 2000-ben eldöntött *Weeks vs. Angelone*-ügy,⁷² ahol a vádlott tudományos felmérésekre hivatkozva kérte a felmentését, mondván, hogy az esküdtek többnyire nem értik az enyhítő körülmények fogalmát. A szövetségi feljebbviteli és a Legfelsőbb Bíróság is elismerte, hogy a bíróság instrukciót az esküdtek negyede (!) félreérti, de azzal az érveléssel utasította el a kérelmet, hogy a rendszer eleve korlátozott, hiszen a jogi fogalmak közérthetősége laikusok számára nemigen javítható.⁷³ A bíró által adott instrukciók egyébként a modern kor szülöttei, hiszen a kora 19. századig az esküdtek azért is érezhették magukat jogosultnak a ténykérdések mellett jogkérdésben is dönteni, mert a bíró hozzájuk hasonlóan képezetlen volt a jogban, így a common law érthetően nem ad eligazítást a bírói tájékoztatások ügyében.⁷⁴ Mostanra az uniformizált és meglehetősen nehezen érthető, adminisztratív-jogi zsargonban írt eligazítás az uralkodó, úgy, hogy a szövegértés egy felmérés szerint 15%-nál is alacsonyabb – bár felmehet 39%-ra, ha közérthetőbb nyelvre átírják.⁷⁵

Harry Klaven és Hans Zeisel 1966. évi klasszikus, 3576 polgári és büntetőügy feldolgozására épülő tanulmánya (*The American Jury*) ugyanakkor kimutatta, hogy az ügyek 78%-ának megítélésakor a bíró és az esküdtszék ugyanarra az eredményre jutott, és a fennmaradó 22%-ban a kérdés nem volt egyértelműen eldönthető. Harminc évvel később Larry Heuer és Steven Penrod megismételték a kutatást, és hasonló eredményre jutottak, leszögezve, hogy a vélemények különbözősége nem az esetek komplexitására vezethető vissza. Paula L. Hannaford 153 arizoniai esetben végzett felmérése is azt támasztja alá, hogy a bírók többsége szerint az esküdtek értik a dolgukat.⁷⁶ A Legfelsőbb Bíróság mindenesetre még nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy az

ügy összetettségére hivatkozással a felek kérhetik-e az esküdtszék mellőzését az eljárásban. 1980-ban például volt olyan szövetségi feljebbviteli bíróság, amely helyt adott egy ilyen irányú kifogásnak, de akadt olyan is, amely elutasította.⁷⁷

Több ízben is felmerült a joggyakorlatban és a jogirodalomban azoknak az innovatív eszközöknek, intézményeknek a kérdése, amelyek az esküdtek helyzetértékelését megkönnyíthetik. Az esküdtek kérdezői joga például 1825 óta napirenden van. A common law 1540 óta tartalmaz tiltó szabályt, de előtte a bíróval azonos nyomozati jogok is megillették. A legfőbb ellenérv az, hogy egy agresszív esküdt könnyen dominálhatná a tárgyalást. Persze olyan megoldás is elképzelhető, hogy az esküdtek írásban, a bíró útján kérdezhetnek. Több jogeset tárgya volt az esküdtek jegyzetelési joga is. Ez persze a régi időkben fel sem merült, hiszen az esküdtek többsége írástudatlan volt. Előnye a tárgyalóteremben elhangzottak könnyebb felidézése és ezáltal az eredményesebb vita, de egy jobban jegyzetelő esküdt megint csak dominálhatja az esküdtszék döntését. Egyes bíróságok ugyancsak próbálkoznak a közérthető nyelven megfogalmazott instrukciók, esetleg az ügy követését elősegítő, a tanúkat ábrázoló diagrammok, fogalommagyarázatok, segédanyagok rendelkezésre bocsátásával. Kötelező szövetségi vagy legfelsőbb bírósági iránymutatás hiányában az esetek többségében mindez a bíróságok vagy a tárgyalásvezető bíró hatáskörébe tartozik.⁷⁸

Epilógus hazai vizeken

Annak ellenére, hogy laikus részvételt a harmadik Magyar Köztársaság a kevert bíróságokon működő ülnökök útján biztosítja,⁷⁹ az (első két köztársaságban sem létező) esküdtbíráskodás nem ismeretlen a magyar jogtörténetben; felmerült az 1843. évi büntetőjogi plánumokban, majd röviden 1848-ban és a Horvát Boldizsár minisztersége alatt folyó kodifikációs előkészületekben.⁸⁰ Végül az 1897. évi XXXIII. törvénycikk létre is hozta az 1919-ig működő, tizenkét esküdttel és három szakbíróval öt évnél súlyosabban büntetendő cselekmények kapcsán eljáró rendes és két speciális: egy sajtóbíráskodásra szakosodott és a politikai ügyeket tárgyaló ún. kivételes esküdtszékeket.⁸¹

Az esküdtbírásg gondolata azonban nem tűnt el teljesen a magyar közéletből. A kérdést érintő vizsgálatoknak érdekes hazai aktualitást ad egy, az Országos Választási Bizottságot (OVB) és az Alkotmánybíróságot (AB) egyaránt három-három ízben megjárt népszavazási kezdeményezés: a Magyarországi Kisebbségek Pártja nevében Száva Vince és Gyury József 2005. november 15-én országos népszavazási kezdeményezés aláírásgyűjtő ívének mintapéldányát nyújtotta be hitelesítés céljából az OVB-hez. Az aláírásgyűjtő íven a következő kérdés szerepelt: „Egyetért-e Ön azzal, hogy a Magyar

Köztársaságban a büntető ügyekben eljáró első foku bíróságok ítéletüket megelőzően a vádlott kérésére a bűnösség vagy ártatlanság kérdésében hat természetes személyből esküdszék döntését kikérje, amely döntés kötelező az ítélező bíróra?” Az OVB (véltetően a nyelvtani hibán felháborodva) 43/2005. (XII. 1.) számú határozatában arra az álláspontra jutott, hogy a népszavazási kezdeményezésben szereplő kérdés alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy az Országgyűlésre milyen tartalmú jogalkotási kötelezettség hárul. A kezdeményezők azonban nem adták fel, és a döntés felülvizsgálatát kérték az Alkotmánybíróságtól.

Az AB 24/2006. (VI. 15.) számú határozatában ugyancsak észlelte, hogy az aláírásgyűjtő ív mintapéldányán szereplő kérdésben nyelvtani hiba található: „*az összetett mondat egyik részében a többes számú alanyhoz („bíróságok”) egyes számú állítmány („kikérje”) kapcsolódik*”, ugyanakkor korábbi határozataira hivatkozással kifejtette, hogy nem feladata a megfogalmazás nyelvtani és stílári helyességének megítélése, hiszen a normavilágosság és a népszavazásra szánt kérdések egyértelműségének vizsgálata nem azonos, vagyis a népszavazási kérdések vizsgálatakor nem önmagában a nyelvtani, helyesírási hibáknak van jelentősége, hanem annak, hogy a kérdésben értelemzavaró hiba van-e. A kérdéses esetben az AB úgy ítélte meg, hogy az elírás nem értelemzavaró, miután egy eredményes népszavazást követő törvényalkotás az Országgyűlés hatásköre. A jogszabályok értelemszerűen nem támasztanak olyan követelményt a népszavazás kezdeményezőivel szemben, hogy pontos normaszöveget fogalmazzanak meg az aláírásgyűjtő ív mintapéldányán, és az Országgyűlés többféle tartalmú normaszöveggel is eleget tehet a népszavazási akaratnak. Mindezeket alapul véve az AB úgy foglalt állást, hogy a kérdés megfelel az egyértelműség követelményének, így az OVB határozatát megsemmisítette és a testületet új eljárás lefolytatására utasította. Hozzáteve persze, hogy az OVB határozata által nem érintett kérdésekben nem foglalt állást.

A néhány hét elteltével meghozott, következő, 308/2006. (VII. 4.) számú határozatában az OVB ismét megtagadta az aláírásgyűjtő ív mintapéldányának hitelesítését, ezúttal az AB azon, 25/1999. (VII. 7.) számú határozatára hivatkozva, amely a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom képviselője által a köztársasági elnök közvetlen választására irányuló kezdeményezése kapcsán kimondta, hogy alkotmánymódosítás csak az Alkotmányban előírt eljárási rendben történhet, és választópolgárok által kezdeményezett népszavazásnak nincs helye, mert az elvonná az Országgyűlés alkotmányozó hatáskörét.

A kezdeményező azonban továbbra sem adta fel, és az OVB igencsak kriptikus határozatának felülvizsgálatát kérte az AB-tól. Az AB 40/2006. (IX. 27.) számú határozatában neheztelésének adott hangot, amiért a választási bizottság üléséről nem

készült jegyzőkönyv, másrészt pedig értetlenségét fejezte ki a határozat indokolásával kapcsolatban, jelezvén, hogy a választási eljárási törvény szerint a határozatnak tartalmaznia kell azokat a jogszabályhelyeket, amelyek alapján a választási bizottság a határozatot hozta. Mindezek alapján az OVB határozatát megsemmisítette, és ismételt újabb eljárásra utasította.

Az OVB 563/2006. (XI. 13.) számú határozatában ismét csak megtagadta a népszavazási kezdeményezés aláírásgyűjtő ívének hitelesítését, mégpedig arra hivatkozással, hogy annak tartalma ellentétes az Alkotmány 45. §-ának (1) bekezdésében és 46. §-ának (1) és (3) bekezdéseiben foglaltakkal,⁸² ugyanis arra irányul, hogy a bűnösség kérdésének megállapításában, amely a büntetőeljárás központi eleme, kizárólag csak laikusokból álló testület – esküdszék – döntsön. Az OVB álláspontja szerint a bíróságot ez a döntés kötné határozata meghozatalánál, miközben az érdemi döntés meghozatalából kizárná a hivatásos bírakat. „*Így a bűnösséget megállapító érdemi döntés meghozatala nem az Alkotmány 46. § (3) bekezdése alapján hivatásos bírakat is magában foglaló bíróság feladata volna, ami ellentétes az Alkotmány 45. § (1) bekezdésében foglaltakkal, amely szerint az igazságszolgáltatást kizárólag az ott meghatározott bíróságok gyakorolják.*”

Az értelmezés számomra erősen mesterkéltnak tűnik (és az esküdtbíráskodás említetten széles körben elterjedt gyakorlatára tekintettel eléggé megalapozatlannak is), ha másért nem, akkor azért, mert Halmi Gábor, az OVB elnökhelyettese felhívja a figyelmet arra, hogy az alkotmány 1997. júliusi módosítása mintha éppen az AB 1993-as és 1999-es felfogásával ellentétes tartalommal változtatta volna meg az alaptörvény szövegét. Az új 28/C. § (5) bekezdésének c) pontja ugyanis a népszavazásra nem bocsátható kérdések között az alkotmány népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló rendelkezéseit sorolta fel. „*Egyszerű logikai értelmezéssel nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy ha az alkotmányozó kifejezetten tiltja e rendelkezések népszavazásra bocsátását, akkor meg kívánta engedni referendum tartását minden egyéb alkotmányos passzust illetően.*”⁸³

Ennek ellenére az Alkotmánybíróság 2007. május 22-én meghozott,⁸⁴ két hasonló tartalmú kifogást egyesítetten elbíráló határozata helyben hagyta az OVB döntését. A kifogások előterjesztői úgy ítélték meg, hogy az aláírásgyűjtő ív mintapéldányán szereplő kérdésben tartandó népszavazás nem irányul az Alkotmány módosítására, mert összhangban áll az Alkotmány 45. § (2) bekezdésével, amely lehetővé teszi külön bíróságok létesítését, valamint a 46. § (2) bekezdésével is, amely szerint nem hivatásos bírák is részt vesznek az ítékezésben. Az 50. § (5) bekezdés pedig a bíróságok szervezetének és a bírák jogállásának szabályozását (népszavazással befolyásolható) törvényhozási feladatoként határozza meg.⁸⁵

Az AB azonban nem tartotta megalapozottnak a kifogásokat. Elsőként megismétli a 25/1999. (VII. 7.) sz. AB határozatban megfogalmazott eszmefuttatását, amely szerint „Az Alkotmány mint alap-törvény, amely az állami berendezkedés alapját, az állam és polgárainak viszonyát szabályozza, csak az Alkotmány rendszerén belül, az Alkotmány által feljogosított alkotmányozó hatalom által, az Alkotmányban meghatározott eljárás szerint módosítható. Az Alkotmány az Országgyűlés hatáskörén belül megkülönböztetetten szabályozza az alkotmányozást. [...] különbséget kell tenni az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom között. [A]z Alkotmány módosítására irányuló kérdésben nem írható ki választópolgári kezdeményezésre olyan népszavazás, amely az Országgyűlésre kötelező volta miatt elvonná az Országgyűlés alkotmányozó hatáskörét.” Az AB ezt követően arra az álláspontra jutott, hogy az Alkotmány 46. § (3) bekezdése azért írja elő, hogy egyesbíróként és a tanács elnökeként csak hivatásos bíró járhat el, mert az ítélezés során a jogi és azon belül a hivatásos bírói szakismeret igen fontos, az aláírásgyűjtő ív mintapéldányán szereplő kérdésből viszont az következne, hogy a hivatásos bíró a bűnösség kérdéséről szóló döntéshozatalban nem venne részt. Egy eredményes népszavazás esetén így az Országgyűlés csak az Alkotmány 46. § (3) bekezdésének módosításával felelhetne meg a népszavazáson hozott döntésnek – márpedig az Alkotmány módosítására irányuló kérdésben a választópolgárok által kezdeményezett népszavazásnak nincs helye; az OVB tehát jogszerűen tagadta meg az aláírásgyűjtő ív hitelesítését.

Meg kell jegyezni, hogy az indokolás két okból is furcsának mondható; egyrészt én semmilyen textuális bizonyítékot nem látok arra, hogy az Alkotmány 46. § (3) bekezdése a hivatásos bírák szaktudásának megkerülhetetlenségét deklarálná – egyébként ezt a határozat sem állítja, csak éppen más indokot nem hoz fel. Másrészt véleményem szerint, amikor a népszavazás kezdeményezői a kérdésüket úgy tették fel, hogy „Egyetért-e Ön azzal, hogy a Magyar Köztársaságban a büntető ügyekben eljáró elsőfokú bíróságok ítéletüket megelőzően a vádlott kérésére a bűnösség vagy ártatlanság kérdésében hat természetes személyből álló esküdtszék döntését kikérje, amely döntés kötelező az ítélező bíróra?”, ezzel kimondottan egy (hivatásos) bíró jelenlétére épített eljárásrendre utaltak. Emellett lehet persze olyan rendelkezése a hatályos magyar alkotmánynak, amely összeférhetlenné teszi a világ számos alkotmányos jogállamában említetten széles körben (bár nem problémamentesen) működő esküdtszéket, de véleményem szerint az nem a 46. § (3) bekezdés. Az Alkotmánybírók határozata azonban meglehetősen talányos e tekintetben, ugyanis a szakértelem fontosságára való hivatkozást követően nem találunk hivatkozást arra, hogy miért is lenne alkotmányellenes az, ha a hivatásos bíró a bűnösség

kérdéséről szóló döntéshozatalban nem venne részt. (Azt nem az alkotmány, hanem a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 1997. évi LXVI. törvény 15. § (1) bekezdése mondja ki, hogy: „Az ülnöknek az ítélezésben a hivatásos bíróval azonos jogai és kötelezettségei vannak.”) A határozat e kérdést tárgyaló része indokolásnak nem is igazán nevezhető módon csak annyit tartalmaz, hogy „Az esküdtszéki döntéshozatal jellemzője, hogy az ügyben eljáró hivatásos bíró tájékoztatja az esküdteket a jogszabályok rendelkezéseiről és alkalmazásuk módjáról, az eljárás menetéről, az eljárásban részt vevők jogairól stb. [...] Így a hivatásos bíró köteles gondoskodni arról, hogy a bizonyítási eljárás és a döntéshozatal alkotmányos keretek között történjen. A hatályos magyar Alkotmány azonban a kérdésben foglalt esküdtszéki eljárás intézményesítését nem teszi lehetővé.”

Azt gondolom, hogy – ha a Magyarországi Kisebbségek Pártja által benyújtott népszavazási kezdeményezése nem is –, az esküdttíráskodás kérdése továbbra is nyitott, és az amerikai tapasztalatok fényében akár újra megfordulhat a világtendencia, amely a civil részvétel ezen formáját egyre ritkábban alkalmazza. Ne feledjük, egy jól működő, a modern kor kihívásainak megfelelően rendszerben az esküdtek a jogalkalmazás terén is erősíthetik azt a demokratikus legitimitációt, ami a jogalkotás során mostanra már alkotmányos minimumnak tekinthető. Érdemes szem előtt tartani Alexis de Tocqueville azon véleményét is, amely szerint az esküdtrendszer az esküdt számára is hasznos, mert erősíti republikánus érzületét.⁸⁶ Hiszen, teszi hozzá Jürgen Habermas, egy demokratikus jogállam polgárai törvényalkotóként tekintenek magukra, mely törvényeknek aztán azok címzettjeiként engedelmisséggel tartoznak.⁸⁷

MELLÉKLET

A bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 1997. évi LXVII. törvény (szemelvények)

122. § (1) Ülnöknek az a büntetlen előéletű, választójoggal rendelkező magyar állampolgár választható meg, aki a 30. évét betöltötte. (2) A katonai ülnök megválasztásához az (1) bekezdésben meghatározott feltételeken túl az is szükséges, hogy a jelölt a fegyveres erőknél, illetve rendvédelmi szervnél hivatásos szolgálati viszonyban álljon.

123. § (1) Az ülnököket a bíróság illetékességi területén lakóhellyel és választójoggal rendelkező magyar állampolgárok, a bíróság illetékességi területén működő helyi önkormányzatok és a társadalmi szervezetek – kivéve a pártokat – jelölik. (2) A fiatalok büntető ügyekben eljáró bíróság pedagógus ülnökeit a bíróság illetékességi területén működő alapfokú és középfokú nevelési-oktatási intézmények tantestületei jelölik. (3) A katonai

büntetőeljárásban eljáró katonai tanácsok ülnökeit (a továbbiakban: katonai ülnök) a fegyveres erők és a rendvédelmi szervek illetékes parancsnokai – az ott működő érdekképviseleti szervek javaslataira is figyelemmel – jelölik. (4) A munkaügyi bíróság ülnökeit elsősorban a munkavállalók és munkaadók érdek-képviseleti szervei jelölik. (5) A jelölt a jelölés elfogadásáról írásban nyilatkozik. A nyilatkozat a jelölt nevét, születési helyét és idejét, anyja nevét, lakóhelyét, iskolai végzettségét, szakképzettségét, foglalkozását, munkahelye nevét és címét, havi átlagkeresetét, valamint az aláírást tartalmazza. A jelölt köteles arról is nyilatkozni, hogy büntetve volt-e, rendelkezik-e választójoggal. (6) A jelölt lakóhelye szerint illetékes jegyző megállapítja, hogy a jelöltnek van-e választójoga.

124. § (1) A helyi bíróság ülnökeit a bíróság székhelye szerint illetékes települési, illetőleg települési kisebbségi önkormányzat képviselő-testülete, a megyei bíróság ülnökeit a megyei (fővárosi), megyei jogú városi közgyűlés és a területi kisebbségi önkormányzatok képviselő-testületei választják meg. A kerületi bíróságok ülnökeit a bíróság illetékességi területe szerinti települési önkormányzatok és a települési kisebbségi önkormányzatok képviselő-testületei, a Budakörményi Bíróság ülnökeit a Pest Megyei Közgyűlés és a Pest megyei kisebbségi önkormányzatok képviselő-testületei választják meg. A megyei bíróság és a munkaügyi bíróság ülnökeit a megyei (fővárosi), megyei jogú városi közgyűlés és a területi kisebbségi önkormányzatok képviselő-testületei választják meg. (3) A katonai ülnököket a rendfokozatuknak megfelelő állománygyűlésen választják meg.

125. § (1) Az ülnökök megbízatása 4 évre szól. (2) Az ülnökök választását a köztársasági elnök tűzi ki. (3) A korábban megválasztott ülnökök megbízatása az új ülnökválasztástól számított 30 nap elteltével jár le.

126. § (1) A megválasztott ülnök tisztsége gyakorlásának megkezdése előtt bírói esküt tesz.

127. § (1) Az ülnök megbízatása megszűnik: a) megbízatásának lejártával, b) a választójog elvesztésével, c) a 70. év betöltésével, d) lemondással. (2) A katonai ülnök megbízatása – a nyugállományba helyezést kivéve – akkor is megszűnik, ha a szolgálati viszonya megszűnt. (3) Az ülnök a képviselő-testülethez, illetőleg a megyei (fővárosi) közgyűléshez intézett írásbeli nyilatkozatával lemondhat megbízatásáról. (4) A lemondó nyilatkozat érvényességéhez a képviselő-testület, illetőleg a megyei (fővárosi) közgyűlés elfogadó nyilatkozata nem szükséges.

128. § (1) A munkaviszonyban, közszolgálati vagy közalkalmazotti jogviszonyban, szolgálati jogviszonyban és szövetkezetről munkajogi jellegű

jogviszonyban álló ülnököt ülnöki működésének időtartamára az átlagkeresete illeti meg. (2) Ha valamely jogszabályban biztosított juttatáshoz való jogosultság, illetőleg annak mértéke meghatározott munkateljesítménytől vagy a munkában eltöltött napok számától függ, az ülnöki működés időtartamát munkában töltött időként kell számításba venni. (3) Az (1) bekezdésben meghatározott jogviszonyokban nem álló, illetőleg az ülnöki működése idejére munkabéren (munkadíjban) nem részesülő ülnököt tiszteletdíj illeti meg. A tiszteletdíj mértéke az ülnök működésének minden napjára a bírói 1. fizetési fokozat egy munkanapra eső összegének a 25 százaléka. (4) Ha az átlagkereset az (1) bekezdés szerinti esetben nem éri el a (3) bekezdésben meghatározott tiszteletdíj arányos részét, azt a tiszteletdíj összegéig ki kell egészíteni. (5) Az ülnök a hivatalos kiküldetésével járó költségeket a bírakra irányadó rendelkezések megfelelő alkalmazásával számolhatja el.

A büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (szemelvények)

448. § (1) A fiatalkorúak [...] ügyében az elsőfokú bíróságon a tanács egyik ülnöke pedagógus.

472. § (1) A katonai büntetőeljárásban első fokon és másodfokon hivatásos bíróként katonai bíró, első fokon ülnökként katonai ülnök jár el. (3) Az elsőfokú bíróság egy hivatásos bíróból és két ülnökből álló tanácsban is eljárhat, ha megállapítja, hogy a vád tárgyává tett bűncselekmény a vádirati minősítéstől eltérően súlyosabban minősülhet. (4) A katonai büntetőeljárásban az ülnök a vádlottnál alacsonyabb rendfokozatú – az (5) bekezdés esetét kivéve – nem lehet.

A tanácsot rendszerint annak a fegyveres szervnek az ülnökeiből kell megalakítani, amelynek a vádlott az elkövetés időpontjában szolgálatot teljesített. Igazságszolgáltatási érdekből ettől a szabálytól el lehet térni. (5) Tábournoki rendfokozatú vádlott elleni eljárásban, ha a bírósághoz a megválasztott katonai ülnökökből a tanácsot a (4) bekezdés alapján nem lehet megalakítani, a katonai büntetőeljárásra kijelölt illetékes megyei bíróság elnöke az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnöke útján a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló törvényben meghatározott ülnökválasztási eljárást kezdeményez. Az ülnökválasztó állománygyűlést az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnökének kezdeményezését követő tizenöt napon belül meg kell tartani. Ebben az esetben a tanácsot a tábornoki állománygyűlésen megválasztott tábornok rendfokozatú katonai ülnökökből kell megalakítani.

Jegyzetek

¹ Ezek: Albánia, Azerbajdzsán, Bosznia-Hercegovina, Ciprus, Grúzia, Hollandia, Litvánia, Luxemburg, Moldova, Örmény-

ország, Románia, és Törökország. Lásd: Jackson, John D.–Kovalev, Nikolay P.: *Lay adjudication and human rights in Eu-*

rope (Columbia Journal of European Law, Winter, 2006/2007, 88. és 93–94. p.)

² Elsősorban Angliában, Írországbán, Belgiumban, Máltán, Oroszországban, Spanyolországban jellemző (uo., 95–96. p.)

³ 19 európai ország (Ausztria, Bulgária, Csehország, Dánia, Észtország, Finnország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Macedónia, Németország, Norvégia, Magyarország, Svájc, Svédország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia és Ukrajna) alkalmazza ezt a rendszert (Jackson–Kovalev: i. m., 96–98. p.)

⁴ Pl. Horvátország, Norvégia, Franciaország, Németország, Izland, Norvégia (uo.)

⁵ Wales-ben legfeljebb két év szabadságvesztéssel sújtható ügyek, Skóciában 60 nap elzárás vagy 2500 fontnyi büntetés tartozik ide.

⁶ Lásd: Powell, Amy: *Three angry men: juries in international criminal adjudication* (New York University Law Review, December 2004, 2343. p.)

⁷ *Atkins vs. Virginia*, 536 US 304 (2002). Lásd: Courselle, Diane E.: *Struggling with deliberative secrecy, jury independence, and jury reform* (South Carolina Law Review, Autumn, 2005, 206. p.)

⁸ Behrens, Mark A.–Kevin Underhill, M.: *A call for jury patriotism: why the jury system must be improved for Californians called to serve* (California Western Law Review, Fall 2003, 135–136. p.)

⁹ Walters, Robert C.–Martin, Michael D.–Curriden, Mark: *Jury of our peers: an unfulfilled constitutional promise* (SMU Law Review, Spring 2005, 329. p.)

¹⁰ Lásd: Stellwag, Ted: *The verdict on juries* (Pennsylvania Lawyer, May/June 2005, 21. p.). Hozzátartozik a kérdéshez, hogy nem minden munkáltató köteles bért fizetni az esküdtként távollévő munkavállalónak, a költségtérítés pedig sokszor nemhogy az esküdték ebédjét, de még a bíróság előtti parkolási díjat sem fedezi. 1957 és 2000 között Los Angelesben pl. napi öt dollárt kaptak az esküdtek (lásd: Behrens–Underhill: i. m.). Pennsylvániában az összeg az első három napra kilenc dollár, azt követően napi 25, szövetségi bíróságok előtt pedig napi 40 dollár. (Ne feledjük, Michael Jackson legutóbbi pere fél évig tartott.) Judith Kaye legfelsőbb bírósági elnöksége alatt, az általa bevezetett reformoknak köszönhetően 12-ről 37%-ra nőtt a beidézett New York-i esküdtek jelenléti aránya; az elnök egyrészt megszüntette egy sor munkakör (pl orvos, jogász) automatikus mentességét; felfrissítette a lakcímnnyilvántartást, 10-ről 40 dollárra emelte a napidíjat, és a 20-nál több személyt foglalkoztató cégeket kötelezték az alaphér fizetésére a távollét alatt. (Ráadásul finomabb idézési és bírságolási rendszert vezettek be, javítottak az esküdtek munkakörülményein, és lehetővé tették, hogy például egy tervezett utazás esetén hat hónappal, gyermeküket egyedül nevelők pedig két évvel elhasszák a szolgáltatást.) Így nem csak a megidézettek jelentek meg nagyobb számban, de kb. egymillióval több személy is szerepelt a listán, és vagy 100 000 dollár fölösleges postaköltséget is megspóroltak (lásd: Stellwag: i. m., 351–355. p.). Pusztán a napidíj hatról 40 dollárra emelése El Pasóban egy év alatt 22-ről 46%-ra növelte a megjelenési arányt, ami azután tovább emelkedett 60%-ra (uo., 354. p.)

¹¹ Az 1992. évi Los Angeles-i zavargások kirobbanása mögött például a fekete Rodney Kinget videofelvétel tanúsága szerint brutálisan bántalmazó négy fehér rendőr, egy kizárólag fehérekkel álló esküdtszék által történt, rendkívül nagy vihart kavart felmentése állt.

¹² Lásd pl.: Nations, Howard L.: *Overcoming juror bias* (Association of trial lawyers of America, July 2003)

¹³ Angliában 1945 óta polgári ügyben megszűnt az esküdtszéki eljárás (Lásd: Healy McClung, Megan: *A brief history of the jury* (CBA Record, February/March 2005)

¹⁴ Mazzone, Jason: *The justice and the jury* (Brooklyn Law Review, Fall 2006, 56–57. p.)

¹⁵ Castaneda: i. m., 387. p.

¹⁶ Holland, Randy J.: *State jury trials and federalism: constitutionalizing common law concepts* (Valparaiso University Law Review, Spring 2004, 376–380. p.)

¹⁷ Uo. 377. p.

¹⁸ És az 1680-as New Hampshire-i, az 1641-es Massachussets-i, az 1647-es Rhode Island-i, az 1683-as New Jersey-i, vagy az 1712-es Dél Karolinai (lásd: Holland: i. m., 377. p.)

¹⁹ Lásd pl.: <http://www.ushistory.org/declaration/document/index.htm> (2007-04-11)

²⁰ Lásd: http://hungarian.hungary.usembassy.gov/constitution_in_hungarian.html (2007-04-11)

²¹ Uo.

²² 170 US 543 (1898)

²³ 174 US 1 (1889)

²⁴ 399 US 78 (1970)

²⁵ *Colgrove vs. Battin* 413 US 149 (1973), a döntést megerősítette az 1978. évi *Ballew vs. Georgia* (435 US 223)-határozat is.

²⁶ Principle III. http://www.abanet.org/juryprojectstandards/The_ABA_Principles_for_Juries_and_Jury_Trials.pdf (2007-04-06), 17–22. p.

²⁷ Lásd még: Holland: i. m., 396. p.

²⁸ 166 US 464 (1897)

²⁹ *Apodaca vs. Oregon* 406 US 404 (1972)

³⁰ *Johnson vs. Louisiana* 406 US 356 (1972)

³¹ *Burch vs. Louisiana*, 441 US 130 (1979)

³² Lásd még: Holland: i. m., 396. p.

³³ Principle IV. http://www.abanet.org/juryprojectstandards/The_ABA_Principles_for_Juries_and_Jury_Trials.pdf (2007-04-06), 23–27. p.

³⁴ Európában változó a gyakorlat: Ausztriában, Belgiumban, Oroszországban, Svájcban egyszerű többség is elég, és 600 év után, 1917-ben, Angliában is megszűnt az egyhangúság előírása (Jackson–Kovalev, 113. p.)

³⁵ Lásd pl.: Lewis, Torrence: *Toward a limited right of access to jury deliberations* (Federal Communications Law Journal, January 2006)

³⁶ Courselle, Diane E.: *Struggling with deliberative secrecy, jury independence, and jury reform* (South Carolina Law Review, Autumn 2005, 215. p.)

³⁷ Uo., 62 lj.

³⁸ Rubenstein, Aric M.: *Verdicts of conscience: Nullification and the modern jury trial* (Columbia Law Review, May 2006, 961–962. p.)

³⁹ 417 F 2d 1002, 1006 (1969)

⁴⁰ 156 US 51 (1895)

⁴¹ *Horning vs. District of Columbia*, 254 US 135 (1920)

⁴² Rubenstein: i. m., 966–967. p.

⁴³ Uo., 972–974. p.

⁴⁴ Uo., 988–999. p.

⁴⁵ Lásd pl. 1970-ben a *US vs. Sawyer*, 1983-ban a *US vs. Trujillo*, 1993-ban a *US vs. Kryzsk*, 1996-ban a *US vs. Mason* döntéseket. A bíróságok minden esetben az esküdtszék hatáskörének túllépését állapították meg (Rubenstein: i. m., 968. p.)

⁴⁶ Angliában pl. nincs indoklás nélküli esküdtkizárás.

⁴⁷ A kérdéstről lásd pl.: Rousseau, Lauren A.: *Privacy and jury selection: Does the constitution protect prospective jurors from personally intrusive voir dire questions?* (Rutgers Journal of Law & Urban Policy, Spring 2006)

⁴⁸ 891 F.Supp. 353 (E. D.Tex. 1995)

⁴⁹ 404 US 501 (1983)

⁵⁰ Robert C. Walters–Michael D. Martin–Mark Curriden, *Jury of our peers: an unfulfilled constitutional promise*, SMU Law Review, Spring 2005, 320. p.

⁵¹ Uo. 327. p.

⁵² Ld. pl. Mary Catherine Campbell: *Black, White and Gray: The American jury project and representative juries* (Georgetown Journal of Legal Ethics, Summer 2005)

⁵³ 100 US 303 (1880)

⁵⁴ 311 US 128 (1940)

- ⁵⁵ Lásd pl.: Walters–Martin–Curriden: i. m., 321. p.
- ⁵⁶ 315 US 60 (1942)
- ⁵⁷ Thiel vs. Southern Pacific Co. 328 US 217 (1946)
- ⁵⁸ 347 US 475 (1954)
- ⁵⁹ Az 1979. évi Castaneda vs. Partida-ügyben (430 US 482) a Bíróság a Hidalgo megye lakosságának 79%-át jelentő hiszán lakosságról állapította meg, hogy az elmúlt tizenegy évben az esküdteknek csak 39%-át adta.
- ⁶⁰ Taylor vs. Louisiana, 419 US 528, (1975)
- ⁶¹ 407 US 493 (1972)
- ⁶² Lásd: Davenport, Heather: *Blinking reality: Race and criminal jury selection in light of Ovalle, Miller-el, and Johnson* (Baylor Law Review, Fall 2006, 964. p.)
- ⁶³ „1. § Valamennyi, az Egyesült Államokban született, vagy később ott állampolgárságot nyert személy, aki ennek következtében az Egyesült Államok fennhatósága alá esik, a lakhelye szerinti állam és az Egyesült Államok állampolgára. Egyetlen állam sem hozhat vagy alkalmazhat olyan törvényt, mely korlátozza az Egyesült Államok állampolgárait megillető előjogokat vagy mentesítéseket; egyetlen állam sem foszthat meg valakit életétől, szabadságától vagy tulajdonától megfelelő törvényes eljárás nélkül; törvénykezés során az államok senkitől nem tagadhatják meg a törvények nyújtotta egyenlő jogvédelmet.” (http://hungarian.hungary.usembassy.gov/constitution_in_hungarian.html – 2007-04-07)
- ⁶⁴ Lásd pl.: Walters–Martin–Curriden: i. m., 340. p.
- ⁶⁵ 380 US 202 (1965)
- ⁶⁶ 476 US 79 (1986)
- ⁶⁷ 499 Us 415 (1991)
- ⁶⁸ Lásd: Davenportl i. m., 983. p.
- ⁶⁹ 481 US 279 (1987)
- ⁷⁰ A hivatkozott Capital Jury Project néven ismertté vált (máskor a kutatásvezető nevét viselő) Baldus-tanulmány Philadelphia és 14 állam 10 éves ítélkezési gyakorlatát alapul véve arra a megállapításra jutott, hogy ha több mint öt fehér férfi van az esküdtszékben, akkor sokkal nagyobb az esély arra, hogy a fehér áldozat sérelmére elkövetett emberölés fekete vádlottját halálra ítélik. A bűnösségről történő szavazáskor a különbség háromszoros, a halálbüntetés kérdésében hétszeres (lásd: Mustafa El-Farra: *Race and the jury: Racial influence on jury decision-making in death penalty cases*. Hastings Race and Poverty Law Journal, Fall 2006, 227–228. p.)
- ⁷¹ Lásd pl.: El-Farra: i. m., 226. p. Tény: a DNS-vizsgálatok elterjedésével 1976, a halálbüntetés visszaállítása óta a kivégzettek 34,2%-a fekete volt és 56,9%-a fehér, noha a lakosság aránya: 12,3–75,1%. 1973 óta 25 államban 122, a siralomházban várakozó elítéltről derült ki, hogy ártatlan: közülük 61 fekete és 47 fehér volt (El-Farra: i. m., 228. p.). 1972-ben, a Furman vs. Georgia-döntéssel (408 US 238) a Bíróság alkotmányellenesnek ítélte a halálbüntetést, majd 1976-ban a Gregg vs. Georgia-döntéssel (428 US 153, 1976) visszaállította. 2001-ben Amerikában a fekete férfiak 17%-a börtönvált vagy éppen büntetését töltötte. 2002-re a börtönpopuláció meghaladta a kétmillió főt, és tizenkét államban a fekete férfi népesség 10–15%-a szabadságvesztés-büntetését tölti, ami – 1995-ös adatok szerint – nem kevesebbet jelent, mint hogy a 20–29 éves korcsoportban három fekete férfi közül egy éppen börtönben ül. Az, hogy rács mögé kerüljön, ötször valószínűbb, mint egy fehér férfi esetében; a nőknél a különbség hatszoros. Lásd: Banks, Richard: *Beyond Racial Profiling: Race, Policing, and the Drug War* (Stanford Law Review, December 2003, 595. p.)
- ⁷² 528 US 225 (2000)
- ⁷³ Ritter, Judith L.: *Your lips are moving ... but the words aren't clear: Dissenting the presumption that jurors understand instructions* (Missouri Law Review, Winter 2004, 167, 174–175. p.)
- ⁷⁴ Uo., 191. p.
- ⁷⁵ Uo., 199. p.
- ⁷⁶ Lásd pl.: Waites, Richard C.–Giles, David A.: *Are jurors equipped to decide the outcome of complex cases?* (American Journal of Trial Advocacy, Summer 2005, 24. p.)
- ⁷⁷ Uo., 26. p.
- ⁷⁸ Uo., 43–51. p. Lásd még: Diamond, Shari Seidman–Rose, Ary R.–Murphy, Beth–Smith, Sven: *Juror questioning during trial: a window into juror thinking* (Vanderbilt Law Review, November 2006)
- ⁷⁹ A vonatkozó fontosabb jogszabályi rendelkezéseket lásd a mellékletben.
- ⁸⁰ Bővebben lásd pl.: *Magyar jogtörténet*. Szer. Mezey Barna (Osiris, Budapest, 2004, 295., 300., 302. p.)
- ⁸¹ Uo., 408. p.
- ⁸² 1949. évi XX. törvény 45. § (1) „A Magyar Köztársaságban az igazságszolgáltatást a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága, az ítélőtáblák, a Fővárosi Bíróság és a megyei bíróságok, valamint a helyi és a munkaügyi bíróságok gyakorolják. [...] 46. § (1) A bíróság – ha a törvény másképpen nem rendelkezik – tanácsban ítélkezik. (2) A törvény által meghatározott ügyekben és módon nem hivatásos bírák is részt vesznek az ítélkezésben. (3) Egyesbíróként és a tanács elnökeként csak hivatásos bíró járhat el.”
- ⁸³ Halmai Gábor: *Népszavazás és képviselői demokrácia* (Élet és Irodalom, 2007. április 6., 14. szám)
- ⁸⁴ 1028/H/2006. AB határozat
- ⁸⁵ 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról: „45. § (1) A Magyar Köztársaságban az igazságszolgáltatást a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága, az ítélőtáblák, a Fővárosi Bíróság és a megyei bíróságok, valamint a helyi és a munkaügyi bíróságok gyakorolják. (2) A törvény az ügyek meghatározott csoportjaira külön bíróságok létesítését is elrendelheti. 46. § (1) A bíróság – ha a törvény másképpen nem rendelkezik – tanácsban ítélkezik. (2) A törvény által meghatározott ügyekben és módon nem hivatásos bírák is részt vesznek az ítélkezésben. (3) Egyesbíróként és a tanács elnökeként csak hivatásos bíró járhat el.” [...] „50. § (1) A Magyar Köztársaság bíróságai védik és biztosítják az alkotmányos rendet, a természetes személyek, a jogi személyek és a jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek jogait és törvényes érdekeit, büntetik a bűncselekmények elkövetőit. [...] (3) A bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve. A bírák nem lehetnek tagjai pártoknak és politikai tevékenységet nem folytathatnak. [...] (5) A bíróságok szervezeteről és igazgatásáról, továbbá a bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló törvény elfogadásához a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.”
- A határozat megfogalmazásában: „A nem hivatásos bírák döntéshozatala esetén jelentősége van a jogi és azon belül a hivatásos bírói szakismeret hiányának. Az Alkotmány 46. § (3) ezért írja elő, hogy „egyesbíróként és a tanács elnökeként csak hivatásos bíró járhat el.”
- ⁸⁶ Alexis de Tocqueville: *Democracy in America* (1850); JP Mayer (Ed.): *HarperPerennial*, 1998, 275. p.
- ⁸⁷ *A posztnemzeti állapot, Politikai esszék*. (L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola, 2006, 92. p.)

A hétszemélyes tábla ülészakának megnyitá- sával kapcsolatos cere- mónia a 18. század má- sodik felében

Éppen ötven éve, hogy egy eldugott burgenlandi folyóiratban közlésre került egy, a jogtörténészek érdeklődésére is számot tartható, rövid, német nyelvű irat a 18. század közepéről.¹ Az irat a hétszemélyes tábla összehívására vonatkozó ceremóniákat leíró tervezet, amelyből jól látható, hogy abban az időben milyen nagy szerepet szántak általában is a külsőségeknek, mennyire öszszefonódtak az állami élet eseményei a (II. József előtt) államvallásként hirdetett katolicizmussal, s milyen mértékben fokozódhatott a szertartások és ceremóniák mesterkéltisége és „forgatókönyvhöz kötöttsége” akkor, ha az uralkodóház egy-egy tagja volt érintve az adott ünnepélyes vagy egyáltalán nem ünnepélyes eseményben.

A bemutatandó forrás akkoriban a Burgenlandi Tartományi Levéltár állományába tartozott, ahová a Niczky család nebersdorfi (ligvándi) családi és uradalmi levéltárából került.² A közlő kismartoni levéltáros érdeklődése csak arra terjedt ki, hogy megállapította az irat keletkezésének hozzávetőleges időpontját (1767 vagy 1768), valamint azt, hogy az irat Niczky Kristóf hétszemélyes révén kerülhetett a családi iratok közé.

A négy, mindkét oldalán írott lapból álló dokumentum³ – a keletkezés körülményeinek érdekessége mellett – azért is figyelemre méltó, mert egyrészt tájékoztat bennünket azokról a formalításokról, amelyek valószínűleg III. Károly bírósági reformjai óta (de lehet, hogy már előbb is) szokásban voltak a csak időszakosan ülésező hétszemélyes tábla „ülésszakainak” kezdetekor, másrészt arról, hogy alkalmilag hogyan kívánták módosítani a szokásos ceremóniát azon tény miatt, hogy a tervezet keletkezése idején a hétszemélyes tábla elnöki tisztét „hivatalból” az uralkodó család egyik tagja töltötte be. A két változatot (az általános és a különös formalításokat) külön-külön hasábban fogalmazza meg a tervezet.

Néhány, az irat keletkezéstörténetével kapcsolatos gondolat felvillantása után, melynek keretében az abban fontos szerepet játszó személyekkel is

megismerkedhetünk, jelen keretek között csak a ceremónia-tervezet bemutatására vállalkozhatom.

Keletkezéstörténet

Köztudott tény, hogy mind III. Károly, mind Mária Terézia a maga uralkodásának egy-egy szakaszában Magyarország élére a nádorválasztás mellőzésével helytartót nevezett ki. Ezzel a már a 16. században kialakult gyakorlatot követték a Habsburgok.⁴ Az uralkodók ekkortól folyamodtak egyre gyakrabban – a gyakorta meg nem választott nádorok helyett – helytartó kinevezéséhez. Ez azért is kedvező volt az uralkodók számára, mert a helytartónak a nádorral ellentétben nem volt törvényben rögzített hatásköre, s ez általában és több konkrét esetben lehetővé tette, hogy a király a rendek kizárásával önállóbb politikát folytathasson. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a középkorban a közigazgatási, bírói, pénzügyi és hadi feladatokat ellátó nádorral szemben a helytartó jóval szűkebb hatáskörrel rendelkezett, amelyet az uralkodó határozott meg.

Az idők folyamán a *locumtenens* hatásköre tovább szűkült, így már a 16. század során korlátozták a helytartó nádortól örökölt „királyhelyettesítő” hatáskörét, s korábbi had- és pénzügyi jogköre ekkor már teljességgel megszűnt. A század végére mindössze országos bírói és a 32 teleknél kisebb jóságokra érvényes adományozási joga maradt meg.⁵ A fejlődés Ember Győző szerint oda vezetett, hogy „A helytartóság tisztán igazságszolgáltatató hatósággá válik. A helytartói bíróság lesz az ország legfelső törvényszéke, amely elé minden pörös ügyet fellebbeznek.”⁶ A bécsi béke után a király általában a kötelezően megválasztandó nádort nevezte ki királyi helytartóvá: „A törvény rendelkezésének megfelelően a nádor viselte a helytartói tisztséget is.”⁷

Ez maradt a gyakorlat a 17. században is, bár Szelepcsényi György (az utolsó nem Habsburg) helytartói kinevezési okmánya szerint mintha valamelyest bővültek volna a helytartói hatáskörök.⁸ Mindenesetre az ítélkezési és igazságszolgáltatási jog érintetlen maradt.

III. Károly 1732-ben, a korábbi időszak gyakorlatának megfelelő hatáskörrel, Lotharingiai Ferencet nevezte ki helytartóvá, aki 1741-ig viselte a méltóságot.⁹ Ekkor ismét megerősítették a Károly által semmibe vett 1608. évi törvénycíkket,¹⁰ amely szerint a nádori hivatal megüresedése esetén egy éven belül nádorválasztó országgyűlést kell összehívni.¹¹

Ám amikor az ezen törvény után megválasztott¹² második nádor, Batthyány Lajos 1765. október 26-án meghalt, Mária Terézia ismét törvényellenes gyakorlathoz folyamodott, helytartót nevezett ki, akire ráruházta a Helytartótanács és a hétszemé-

lyes tábla elnökségét, Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni székét, valamint a jász-kun kiváltságos kerület vezetését.

Az új helytartó egy alig huszonhét éves – tulajdonképpen nincstelen – fiatalember, Albert Kázmér szász-tescheni herceg, Mária Terézia lányának, Mária Krisztinának friss férje lett. Éppen két hónappal a nádor halála (1765. december 26.) után már le is tette esküjét, előbb II. József német-római császár, majd Mária Terézia magyar királynő előtt. Esküje szerint törekednie kellett arra, hogy minden ügyben a leghasznosabbnak tűnő tanácsot adja, valamint arra, hogy az eléje kerülő ügyekben részrehajlás nélkül, a lehető legjobban döntsön.¹³

A katonaként meglehetősen hírnévre szert tevő Albert Kázmér semmiféle államvezetési vagy igazságszolgáltatási tapasztalattal nem rendelkezett. Abszolút járatlan volt nemcsak a magyar szokásjogban és joggyakorlatban, de a birodalom jogélete is ismeretlen volt számára. A herceg korábban nem folytatott jogi tanulmányokat, és teljességgel *terra incognita* volt előtte a magyarországi bíráskodás menete. Emellett természetesen meg kellett ismerkednie Magyarország közjogi helyzetével, a hivatalok (legfőképpen a Helytartótanács) működésével. Mária Terézia legfőbb segítségül gróf Niczky Kristófot¹⁴ rendelte mellé, aki már korábban is ismerte a herceget, s akinek családja – egyes történészek szerint – a grófi rangot szintén a hercegnek köszönhette.¹⁵ Niczky, aki alaposnak nevezhető jogi tanulmányok után¹⁶ előbb magyar kamarai titkárként (1745), majd tanácsosként (1751), illetve a királyi tábla ülnökeként (1764), végül magyar kancelláriai tanácsnokként szerzte államszervezeti és igazgatási tapasztalatait, és 1765. november 11-én hétszemélynökké¹⁷ is kinevezték. Mint „... *in jurisprudentia ac judiciali praxi experto expertimentia*”¹⁸ személy a legalkalmasabbnak tűnhetett a királynő szemében arra, hogy az új helytartót bevezesse a magyar állam működésének rejtelmeibe. Erre szolgált hamar munkával elkészített kézírata, melyet *Staats-Kenntniss von Ungarn* címmel bocsátott – valamikor 1766 első felében – Albert Kázmér herceg rendelkezésére. Niczky a munkában többek között azt hangsúlyozza, hogy a magyarok becsülettel és szeretettel viszonyulnak uralkodójukhoz, és bár féltékenyen őrzik előjogaikat, könnyen rávehető

minden reformra, csak azt ne osztrák címen és ne törvényeikkel ellenkező úton akarják elérni náluk.¹⁹

A királynő Niczky mellett más alkalmas szakértőkkel is igyekezett körülvenni védencét. 1765. december 29-étől a helytartói kancellária irodaigazgatója Kempelen János Nepomuk ezredes lett. A kancellária tagjait is tapasztalt hivatalnokok közül választották ki a Magyar Udvari Kamara volt tisztviselői és az elhunyt nádor mellett tevékenykedő hivatalnokok személyében. Jogi ügyekben a helytartó legfőbb segítője (Niczky mellett) az alnádorrá kinevezett Majthényi Károly lehetett, aki korábban, 1758–1763 között országbírói, majd nádori ítélmester volt. Majthényi helyére nádori ítélmesterré Vörös Antalt nevezték ki az országbíró javaslatára.²⁰

Albert Kázmér (metszet)

Albert Kázmér helytartó legfőbb feladatára a Helytartótanács elnöki tisztének betöltése lett, amelynek során a Helytartótanács

1723. évi instrukciójában foglaltak szerint kellett eljárnia. Már ezen utasításokban is sok formalitás volt megfogalmazva: a tanácskozások pusztán egy-két órát vehettek igénybe, a helytartó elnököt a tanácsosok és a titkárok az előszobában fogadták, majd a már korábban megszabott rendben követték őt az ülésterembe. A tanácskozáskor az asztalfőn foglalt helyet az elnök, jobbán a primás, bal oldalán – kissé távolabb – az országbíró.²¹

Hasonló ceremonális előírásokkal kellett számolnia a kinevezett helytartónak a legfőbb bírói szerv, a hétszemélyes tábla tevékenységével kapcsolatban, amelynek elnöki tisztje szintén az ő titulátúrájában szerepelt.

Feltételezhetjük, hogy éppen a hétszemélyes tábla tevékenységében való aktív részvétel volt az első komoly helytartói feladata. 1766 nyarán Mária Terézia úgy vélte helyesnek, ha a helytartó és neje – a birodalomban való utazgatást megszakítva – részt vesz Pesten (!) a hétszemélyes tábla ülésein, és hitvesével együtt megismerkedik a magyarokkal. A királynő meglátása szerint a gesztus, hogy a helytartó nem vonja ki magát a feladatok alól, hanem személyesen intézi az ügyeket, jó fényt vethet rájuk, és így megszerethetik magukat a magyarokkal.²²

A rendelkezések szerint Budán (!), Szent István napján fogadták ünnepélyesen a hercegi párt. A

helytartó és királyi hitvese nagyon jó benyomást keltett, s a helytartó is kedvét lelte új feladataiban.²³ Ma még nem tudjuk, hogy azon az őszön pontosan mikor került sor a hétszemélyes tábla üléseinek ünnepélyes megkezdésére, mikor játszódtak le azok a ceremóniák, amelyeket a vizsgált *Zeremonialentwurf*-ban megterveztek.

A hétszemélyes tábla a 18. század közepén²⁴

Bónis korai művéből²⁵ tudjuk, hogy a III. Károly által elhatározott és a rendek által is támogatott igazságszolgáltatási reform egyik legvitatottabb kérdése a hétszemélyes és a királyi tábla székhelyével és állandóságával függött össze. A királyi és a rendi felfogás ellenében állt egymással. A Bónis által részletesen ismertetett – évekig tartó előkészítésben, le- és feliratokban manifesztálódó – vita végén az országgyűlés két táblája abból indult ki, hogy akárhol is lesz majd a két bírói felsőtábla, szükséges, hogy egy helyen (eredetileg Pozsonyban) működjenek, mert különben a fellebbezés addigi gyorsasága és olcsósága megszűnik, a felek és ügyvédek időt és pénzt veszítenek, amellet az akták átszállításának költsége is terheli őket. A rendek azt is kérték, hogy a Helytartótanács és a hétszemélyes tábla egy városban (vagyis Pozsonyban) székeljen, mert a nagy bírák hivatalból tagjai mindkettőnek. Emellet azt kívánták, hogy a hétszemélyes tábla állandóan ülésezék.²⁶

A végül győzedelmeskedő királyi álláspont szerint a Helytartótanácsot Pozsonyban kell felállítani, tekintet nélkül a bíróságokra ebből háruló nehézségekre; a hétszemélyes tábla időszaki lesz, a királyi tábla állandó, székhelyéül pedig Pest szolgáljon.²⁷ III. Károly akarata volt az is, hogy a hétszemélyes tábla évenként két ülészakot tartson, amelyeket Vízkereszt utáni vasárnaptól és Szent Istvántól számított 40-40 napig Pesten kell megtartani.²⁸

A reform gyakorlati jelentősége abban állt, hogy a létszámában megerősített hétszemélyes tábla ettől fogva csupán fellebbezési és egyszersmind legfelsőbb bíróságként működött,²⁹ továbbá abban, hogy a királyi tábla működése állandósult, elsőfokú hatásköre pedig a kerületi táblák felállítása következtében némileg tehermentesült, s végül

abban, hogy a két bírói szervnek Pestre helyezéseivel a magyar királyi kúriának mindkét bírósága az állandó székhely előnyeit élvezhette.

Az addig három főpapi és három főúri bírából álló hétszemélyes tábla a törvény szerint két főpapi, két főúri és négy nemesi taggal bővült, tehát a nádor elnöklete alatt összesen tizenöt tagú bírósággá

lett, amely legalább tizenegy bíró részvételével időszakonként ülésezett.³⁰

A királyi tábla pedig legalább kilenc tag jelenlétében állandóan ítélkezett, a törvénykezési szünetek kivételével; hatásköre kiterjedt az összes „táblai” ügyre.³¹

A reformok révén a hétszemélyes tábla szervezete új tagokkal bővült, és helyreállt illetékességi egysége, mely egység hiányát korábban törvények is elismerték (hiszen korábban tulajdonképpen két hétszemélyes tábla

működött – ha működött –, amelyekben csak az elnök volt azonos: mások voltak a bírótársak akkor, midőn az ország felső részeiben, és mások voltak, mikor a dunáninnyi és a dunántúli részekben tartott törvényszakot a nádor).³²

Ugyanakkor hiányossága volt a reformnak, hogy a hétszemélyes tábla – szemben a királyi táblával – nem ülésezhetett állandóan, s így a királyi táblával fennállott szoros kapcsolat megszűnt.³³

A Zeremonialentwurf³⁴

A hétszemélyes, valamint a királyi tábla székhelyének és ülésezési rendjének kérdését fentebb azért emeltem ki, mert a ceremónia elemzése szempontjából jelentősége lehet.

Bár a kéziratban semmiféle időmeghatározást nem találhatunk, feltételezhetjük, hogy – a királynői szándéknak és a jogszabályoknak megfelelően – 1766. augusztus 20-a táján történhettek azok az események, amelyek menete csak a szigorú ceremóniális előírásoknak megfelelő lehetett.

Mint említettük, forrásunk azért is értékes, mert utal a kérdéses ülészak megnyitása előtti gyakorlatra, mely az elmúlt harminc évben (vagy lehet, hogy már a 16–17. század folyamán) kialakult:

1a. Szokásban volt korábban, hogy az ülészak megkezdése előtt (*ante sessionem*) énekes misét tartanak *de spiritu sancto* a ferencesek pesti temp-

A Helytartótanács budai épülete (metszet)

lomában.³⁵ Ezen általában részt szoktak venni a két tábla tagjai. Az oltárszolgálatot nemes apródok látták el.

1b. 1766-ban, mivel Albert Kázmér – mint *Praeses Curiae Regiae* – jelenlétében a *Septemviral Taffel* nem Pesten, hanem Budán készül összeülni, a misét a budai vár várkapornájában tervezik megtartani. A két tábla tagjai köteles jelenléte azzal egészül ki, hogy a tagok a helytartó előtt vonulnak a kápolnába, és a belépésnél két oldalt sort képeznek. A hercegnek kijelölt helye van az *Evangelii Seite*. Belépéskor a helytartót a miséző pap meghinti szentelt vízzel, a mise alatt pedig egy diakónus csókra nyújtja neki a keresztet. Azt, hogy a magyar gárda a miséhez kirendeltetik-e, és hogy milyen szerepe lehet az eseménynél, abban a királynőnek kell állást foglalnia.³⁶

2a. Szokásban volt eddig, hogy a hétszemélyes tábla ülészakának megnyitásánál a királyi tábla egy ítélőmestert és egy ülnököt küld *ad salutatio-nem Tabulae Septemviralis*.

2b. Jelen esetben azonban *pro Decoro Suae Serenitatis Regiae* (a királyi felség nagyobb dicsőségére) a küldöttségnek díszesebbnek kellene lennie: a királyi tábla egy főpapi és egy főúri tagja mellett az alnádor, a királyi tábla ítélőmestere, egy királyi ülnök és egy érsek is legyen a küldöttség tagja. A főpapi ülnök rövid köszöntőjére a királyi felség latin nyelven kegyeskedjék válaszolni, mint ahogy az ülés megnyitásánál is szólni kegyeskedjék a jelenlévőkhöz. Erre a kalocsai érsek válaszoljon, ezáltal mutassa ki a köteles tiszteletet *nomine Tabulae*.

3a. Mindeddig szokásban volt, hogy az ülészakon elsőként referálandó ügy hirdetménye ideiglenesen kiszögeltessék a tábla elnökének házkapujára.

3b. Mivel ezúttal a királyi felség tisztessége ezt nem teszi lehetővé, ezért a hirdetményt most az ülés helyszínéül szolgáló épület kapujára (*ad portam domus sessionalis*) kell kifüggeszteni.³⁷

4a. Eddig a hétszemélyes tábla tíz órakor kezdte üléseit, és azok több esetben délután kettő vagy három óráig tartottak.

4b. Ez alkalommal – annak érdekében, hogy a hercegi pár betarthassa szokásos ebédidejét – az üléseket 9 órakor kell kezdeni.

5a. A királyi curia megalakítása óta szokásban volt, hogy a juratusok szabadon látogathatták az üléseket.

5b. A tervezet megfogalmazóinak most is az a véleménye, hogy ezzel a hagyománnyal jelen esetben sem szabad szakítani, mivel a változtatás nemkívánatos interpretációkra adhatna alkalmat. A tábla tagjai és az ítélőmesterek kötelesek arról gondoskodni, hogy az ifjúság alkalomhoz illően viselje magát.

6a. Eddig szokásban volt, hogy a királyi curia bármely tagjának halála esetén emlékére gyászmi-

sét tartanak, amelyen a királyi curia valamennyi tagja megjelenik.

6b. Mivel az elmúlt időszak óta báró Bossányi Miklós hétszemélynök elhalálozott, ez az igény most is jelentkezhet, de a tervezet megfogalmazói azon az alázatos véleményen vannak, hogy ezúttal a herceg – mivel ez csak hivatalos ceremónia keretében lenne elképzelhető – ne jelenjen meg, hanem az országbíró (*iudex curiae*) helyettesítse az eseményen. (Az országbíró ekkor gróf erdődy Pálffy Miklós volt.)

7a. Szokásban volt eddig a pesti ülészakokon, hogy a felek az elnöknek *ante relationem* előadhatták ügyük egyes részleteit.

7b. Annak az oka, hogy ez alkalommal ezt nem kívánják megengedni, pusztán az a kellemetlenség, ami ezáltal a királyi felséget érhetné, és ennek fejében alázatosan javasolják a tervezet készítői, hogy válasszanak ki egy megfelelő órát az audienciára, melynek során a folyamodókat a herceg rövid és egységes válaszban részesíthetné, amely kegy által a bizalom (*confiance*) és a szeretet nagymértékben növelné a királyi felség iránt.

Ami pedig a hercegi pár fogadásának általános külsőségeit illeti, a tervezet készítői a következőképpen képzelték el az illő fogadást Budán:

A hercegi párt az országbírónak egy püspök társaságában kell fogadnia, melynél a polgárság fegyveresen jelenjen meg és formáljon sorfalat. A városbíró és a *magistratus* a város kapuinál (*ad portam civitatis*) tegye alázatos tiszteletét. A katonaság külön utasításokat kap majd az ünnepélyes fogadtatással kapcsolatban. A nemesek és a királyi curia tagjai a kapu alatt várják a királyi felségek érkezését.

A ceremóniához érő udvaroncok a hercegnő kegyétől teszik függővé, hogy az érkezés napján vagy az azt követő napon kívánja-e Mária Krisztina mindkét tábla tagjait a kézcsók kegyében részesíteni.

Felvetik azt a félnék kérdést is, hogy a hétszemélyes tábla ülészaka alatt nem lenne célszerű, ha a herceg főispánként részt venne a megyegyűlésen is. (Ehhez tudnunk kell, hogy a helytartói tiszttel együtt járt Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni székének birtoklása is, amelybe Mária Terézia utasítására még 1766. januárjában Batthyány Imre asztalnokmester iktatta be Albert Kázmért.)³⁸

A formalitások fontosságát hangsúlyozandó, végül arra is emlékeztetnek a tervezet készítői, hogy nem volna-e célszerű – a korábbi terveknek megfelelően – *pro usu Tabulae Septemviralis* hat ezüst hivatali jelvényt készíttetni. Utóbbi felvetés megkérdőjelezheti a ceremóniamesterek „helyismeretét” is, hiszen a mindenkori elnökön kívül a hétszemélyes táblának hivatalosan ekkor már 18 (elnökkel együtt 19) tagja volt.³⁹

Albert Kázmér szász-tescheni herceg több mint tizenöt esztendőn keresztül viselte Magyarország helytartójának tisztségét. Jelenleg nem tudjuk, hogy ezen idő alatt milyen aktívan vett részt a hét-személyes tábla ítélkezésében. Valószínűbb azonban, hogy az alnádor helyettesítette őt. Mindenképpen említésre érdemes, hogy az ő elnöksége alatt⁴⁰ került sor a *Planum Tabulare* összeállítására.⁴¹

Albert Kázmér Magyarországi működésének végét az jelentette, hogy életbe lépett az Albert és Mária Krisztina házassági szerződésében szereplő klauzula, mely szerint ha elhunyna Lotharingiai Károly, aki a németalföldi osztrák tartományok kormányzója volt, a kormányzóság és helytartóság tiszte életük végéig Mária Krisztinára és Albert Kázmérra száll, annak valamennyi bevételével és jövedelmével. 1780. július 4-én elhunyt Lotharingiai Károly, és a házassági szerződés szerint a hercegi pár következett a németalföldi kormányzói és helytartói tisztségben. Albert Kázmér II. József előtt lemondott magyarországi helytartói tisztségéről, aki azt elfogadta. A herceg lemondását az 1781. február 12-én kelt körrrendelet tette közzé.⁴²

V. Appendix

Der Entwurf:

1° Es war gebräuchlich, daß *ante sessionem* ein Amt *de spiritu sancto* abgesungen werde, welche gaistliche function ist sonst in der Kirche deren SS. Franciscanern zu Pest gehalten worden. Dieweilen aber für diesesmahl die Septemviral Taffel zu offen considiren solle, folgsam damit auch hierin falls das Decorum Seiner Königlichen Hochheit beobachtet werde, ist man der allergehorsamsten Meynung:

ad 1um Daß die erwehnte function in der Schloss Capelle verrichtet werde, und weilen Seine Königliche Hochheit derselben als *Praeses Curiae Regiae* beywohnete, so sollen die Membra bey der Taffeln *in corpore* und eben in der Ordnung als Sessionibus ihre Plätze haben, Höchstderselben vorgehen und in die Capelle begleiten, bey dem Eintritt ein Spallier formieren. Für Seine Königliche Hochheit aber miste der Sitz auf der Evangelii Seite zubereitet werden.

Bei dieser Kirchenfunction werden auch die Edelgnaben gewöhnlichermassen den Dienst verrichten, Seiner Königlichen Hochheit bey dem Eintritt der Ceremoniarus das Asperges, unter der Messe aber der Diaconus das Pacem zum Kuß praesentiren. Ob aber die Hungarische Gard dabey erscheinen und was vor eine Function verrichten solle, wird der allerhöchsten Entscheidung anheim gestellet.

2do Es war gebräuchlich, daß die Königliche Taffel bey der Eröffnung des Consesses *ad salutationem Tabulae Septemviralis* einen Protonotarium und Assessorem abgesendet hat, bey dieser Gelegenheit aber glaubet man:

ad 2^{dum} Daß *pro Decoro Suae Serenitatis Regiae* die Deputation solenner Seyn solle, sie könnte bestehen aus eine *Praelato* und *Barone Tabulae Regiae*, denen zugegeben sind der *Vicelocumtenens*, der *Protonotarius iudicis curiae regiae*, ein *Assessor regius* und ein *Arhieppiscopalıs*.

Der Praelatus wird eine kurtze Anrede halten, welche Seine Königliche Hochheit in Lateinischer Sprach zu beantworten geruhen werde, wie auch Höchstdieselbe bey der eröffnung des Septemviral Congresses eine kurtze Anrede an die gegenwärtige zu hahen gesinnet sind, welche der Ertzbischof von Colocsa beantworten und das schuldige Compliment *nomine Tabulae* erstatten könnte.

3^{io} Es war gebräuchlich, daß die nächst referierende causae an der Behausungsthür des Praesidio vorläufig affigiret wurde, dieses aber leydet das Decorum Seiner Königlichen Hochheit nicht, folgsam ist man der Meynung:

ad 3^{ium} Daß der erwehnte Aviso *ad portam domus sessionalis* angeschaff[t] werde.

4° Bishero hat die Wiral Tafel um 10 Uhr den Consess angefangen, die Sessiones aber öffters bis zwey und drey Uhr gedauert, dannenhero:

ad 4um Damit Ihre Königliche Hocheiten hierin falls Zum Mittagessen eine gewisse Stund halten können, man were der Meynung, daß die Wiral Taffel um 9 Uhr considiren solle.

5° Von der ersten Einrichtung der *Curiae Regiae* haben die Jurati den freyen Amt gehabt; man ist der Meynung:

ad 5um Daß auch bey dieser Gelegenheit der Zutritt ihnen verstattet werden möchte. Man sehet vor, daß diese Abenderung zur zerschidentlichen Interpretation anlaß geben wurde, übrigens wird ohnehin der Personal und die Protonotarien besorgen, daß die gegenwärtige Jugend sich sitzsam auführe.

6° Da einer *ex membris Curiae Regiae* mit Tod abgehet, pfeget man ein Seelen-Amt zu haben, worzu alle *membra Curiae Regiae* erscheinen. Nun hat sich der casus erreignet, da der Baron Bossany mit Tod abgegangen ist. In betreff dessen ist man der allergehorsamsten Meynung:

ad 6um Daß Seine Königliche Hochheit sich von dieser Function absentiren, und der Graf iudex curiae erscheinen könnte, indeme der durchleuchtigste Hertzog ohne öffentliche Ceremonie nicht beiwohnen könnte.

7° Gleichwie bei denen anderen Stellen also pfelegen auch zu Pest die Causanten den Praesidi ihre Processual Umstände *ante relationem* vorzustellen, daß ihnen bey dieser Gelegenheit der Zutritt nicht verstattet werde, wäre keine andere Ursach

als jene Ungelegenheit, welche etwan Seine Königliche Hochheit haben wurde, welche zu vermindern, ist man des allergehorsamsten Dafürhaltens:

ad 7um Daß eine gewisse und bequemste Stund zur Audientz bestimmt werde, die Supplicanten aber könnten mit kurtzer und General Antwort abgefertigt werden. Durch diese Gnade würde die *confiance* und die liebe gegen Seine Königliche Hochheit ungemein vermehret.

8° Was aber die Reception beyder Königlicher Hochheiten anlanget, ist man der unvorschreiblich allergehorsamsten Meynung, daß diese Solennität auf die nachfolgende Art eingerichtet werden könnte:

1° Da beyde Königliche Hochheiten an[f]enden, solle der Graf *iudex curiae* mit einem Bischoffen höchst dieselbe empfangen.

2do Die Bürgerschaft in Gewehr aufziehen und gewöhnlichermassen Spallier formieren.

3° Der Stad-Richter mit den Magistrat in corpore Ihro Königlichen Hochheiten *ad portam civitatis* utlerthänigst complimentiren.

4° Das Militare wird ohnfehlbar von ihrer Instanz zu dieser Solennität erforderliche Orders erhalten.

5° Die Noblesse und alle sammentliche *membra Curiae Regiae* werden untern Thor die ankunft Ihro Königlichen Hochheiten erwarten.

6° Es wird von der Gnade Seiner Königlichen Hochheit der Ertzhertzogin abhängen, die *membra* der beyden Taffeln den nemlichen oder den darauf erfolgenden Tag mit dem Handkuss zu begnädigen, und ist *quo ad solennitatem receptionis*.

Übrigens will man der allerhöchsten Decision gehorsamst anheim gestellt haben, ob nich gut wäre, daß Ihro Königliche Hochheit während diesen Termin als Obergespann ill der Congregation praesidiren sollen.

Man hat wollen auch allerunterthänigst erinnern, ob nicht gefällig wäre, allermildigst anzuschaffen, daß 6 Silberne Amtenzeich *pro usu Tabulae Septemviralis* eingeschaffet werden.

Jegyzetek

¹ Ernst, August: *Zeremoniell bei der Zusammenritt der Septemviraltafel* (Burgenländische Heimatblätter, 19, 1957, 9–15. p.)

² Gräfllich-Niczkiyschen Familien- und Herrschaftsarchiv, Fasc. 117. n. 7282.

³ Ernst: i. m., 12. p.

⁴ A helytartóság korai fejlődésére lásd: Ember Győző: *A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században*. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére* (Budapest, 1938, 142–156. p.); újabban: Erdélyi Gabriella: *Vita a helytartóságról: Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához* (Századok, 134, 2000, 341–371. p.); uő.: *Diskurs über die ungarische Statthaltereien: Gesichtspunkte zur Untersuchung des Verhältnisses zwischen Ferdinand I. und der ungarischen politischen Elite* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 48, 2000, 93–126. p.)

⁵ Kulcsár Krisztina: *A helytartói státus: Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon* (Actas, 2002, 1., 54. p.)

⁶ Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig* (Budapest, 1946, 101. p.); a továbbiakban: Ember: *Közigazgatás*

⁷ Ember: *Közigazgatás*, 103. p.

⁸ Kulcsár: i. m., 54. p.

⁹ Bakács, Bernadette: *Franz Stephan von Lothringen als Ungarns Statthalter, 1732–1741*. In: *Maria Theresia als Königin von Ungarn*. Hrsg. Gerda Mraz (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte 10 Eisenstadt, 1984, 27–36. p.)

¹⁰ 1608:3. tc.: „I. § A ki ha váratlanul hamarabb elhaláloznék (a mi emberi dolog), a helyébe másoknak a megválasztására nézve, méltóztassék a királyi felség azt a módot követni, hogy egy évnek a leforgásán belől az új nádornak a megválasztása céljából az országban külön közönséges országgyűlést hirdessen és tegyen közzé.

2. § Az esetre, ha Ő felsége ezt megtenni nem akarná vagy azzal nem gondolna, az akkori országbíró úrnak, vagy ennek hiányában a tárnokmester úrnak, mindenképen teljes hatalmat adnak arra, hogy csupán ennek a határozatnak vagy cikkelynek az erejénél fogva (becsületük és tisztük el-

vesztése alatt), az országlakóknak a nádorválasztásra külön országgyűlést hirdessen és tegyen közzé.”

¹¹ 1741:9. tc.: „Az ország karai és rendei alázatos előterjesztését a királyi szent felség helyeslően, határozatott:

1. § Hogy mikor a nádori és a vele törvény szerint összekötött helytartói hivatal jövendőben megüresedik az, egy éven túl, nem fog üresedésben hagyatni.

2. § És hogy az teljes és törvényes hatalmába és jogába visszahelyeztetvén, abban meg fog tartatni.”

¹² Pálffy (VI.) János (1741–1751), Batthyány Lajos (1751–1765)

¹³ Kulcsár: i. m., passim, különösen 55. p.

¹⁴ Életére mindmáig legrészletesebben, de kritikával fogadandóan lásd: Szentkláray Jenő: *Gróf Niczky Kristóf*. In: *Magyar Helikon: Jeles magyar államférfiak életrajz gyűjteménye*. Szerk. Helmár Ágost, Mangold Lajos (Pozsony, Budapest, 1886)

¹⁵ Szentkláray: i. m., 9. p.

¹⁶ A bécsi egyetemen disputált, bár az anyakönyvben nem szerepelt. *Disputatiojának címlapja: Tractatus de pactis et transactionibus sub benignissimis auspiciis serenissimi Magni Ducis Francisci III. Ducis Lotharingiae, et Barri, publicae disquisitioni submissu ensia perillustri domino Christophoro Niczky de eadem, in antiquissima et celeberrima Universitate Viennensi Disputabuntur in publico DD. Juris-Consultorum Collegio Anno Domini M.DCC.XLIV. mense Octob (Viennae Austriae, 1744)*

¹⁷ MOL Kancelláriai It. Canc. exp. 1766. febr. No. 97., 148.

¹⁸ Idézi: Degré Alajos: *A Planum Tabulare keletkezésével kapcsolatos kérdések*. In: Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Mezey Barna (Budapest, 2004, 429. p.)

¹⁹ Szentkláray: i. m., 12. p.

²⁰ Kulcsár: i. m., 60. p.

²¹ Vö.: Kulcsár: i. m., 55. p. és az ott idézett levéltári források.

²² Kulcsár: i. m., 60. p.

²³ Kulcsár olvasata szerint – hivatkozva a helytartó emlékirataira (MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 2. Mémoires de ma vie.)

– 1766 őszén Albert már nagy lelkesedéssel vetette bele magát a helytartói feladatokba. A kezdetekről így vallott: „Mivel gondolkodásmódommal nem tudtam összeegyeztetni, hogy e tisztségben egyszerűen csak szimbolikus szerepet játsszak, és minthogy az uralkodónő is azt kívánta, hogy buzgalommal lássam el feladatköreimet, emiatt a munka és a gyakorlat által még nagyobb gonddal szereztem meg a szükséges ismereteket. Soha nem hanyagoltam el, hogy elnököljek a Helytartótanács tanácskozásain, hogy valamenyinyi levelet és jelentést tanulmányozzam, átolvassam és aláírjam a kiadványokat – egyszerűen, bár kezdetben egy kissé keletlenül, de legalább lelkiismeretesen végeztem mindazt, amit új tisztségem részéről megkövetelt.” (Kulcsár Krisztina fordítása) Vö.: Kulcsár: i. m., 61. p.

²⁴ A királyi kúria 17–18. századi történetére összefoglalóan újabban lásd: Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története* (Debrecen, 1998, 67–69. p.); Bónis György–Degré Lajos–Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története* (Zalaegerszeg, 1996, 111–114. p.); Béli Gábor: *Magyar jogtörténet: A tradicionális jog* (Budapest–Pécs, 1999, 231–232. p.)

²⁵ Bónis György: *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában: Systematica Commissio* (Budapest, 1935)

²⁶ Bónis: i. m., 146–147. p.

²⁷ Bónis: i. m., 148. p. A vitákról lásd továbbá: Winkler János: *A kir. ítélőtábla fejlődése* (Magyar Jogászegyleti értekezések 15/86. 1925, 44–63. p.)

²⁸ Bónis: i. m., 34–35., 119–130., 135–143., 157. p.; Varga Endre–Veres Miklós: *Bírósági levéltárak 1526–1869* (Budapest, 1989, 24. p.)

²⁹ A hétszemélyes tábla ítéletével zárult perek kivonatait külön gyűjtötték (*decisiones*). Batthyány Lajos nádor 1759-ben elrendelte a perkivonatok kikeresését és lemásoltatását, hogy megállapítható legyen a későbbiekben, milyen elvi álláspont húzódott meg az egyes döntések mögött, és ezen elvi álláspontot követhessék, és szükség esetén módosíthatóság. Ezen gyűjteményekről több másolat is készült, amelyeket a *Planum Tabulare* összeállítása során a Niczky-féle *deputatio* kellő módon fel is használt. Ez tette lehetővé gyors munkájukat. Lásd: Varga–Veres: i. m., 27. p.

³⁰ 1723:24. tc.: „Kegyelmesen megengedi Ő legsz. felsége, hogy az 1715. évi 24-ik törvénycikk értelmében, a hét férfiün kívül, a fentemlített királyi hét személyes táblához, az ország nádorának s egyszersmind királyi helytartónak elnöksége alatt, még más nyolcat és pedig: kettőt a főpapok, kettőt a mágnások közül és végre négyet a nemesi rendből, az ország minden részeiből a mondott hét személyéhez hasonló szavazattal és fizetéssel rendeljenek, s az igazságszolgáltatásra mindnyájan egyenlő esküvel legyenek kötelezve: 1. § A nádorispánnak a helyettesítés, a törvényesen távollévők vagy másképen akadályozottak helyébe, épségben maradván addig, míg a királyi felség azokat a helyetteseket valóságos bírakká erősíti vagy helyükbe másokat kinevez. 2. § Az ily bírák pedig háromnapos időközben, 100 forint büntetés terhe alatt, a törvényszék tartásakor jelen lenni tartozzanak, ha csak súlyos betegség, vagy valamely törvényes akadály ki nem menti őket. 3. § Az említett módon megjelentek pedig, határozott órákban, a perlekedők kényelmére összeülni, s az elnökkel együtt legalább tizenegyen ítélet hozatala végett folyton jelen lenni tartozzanak.

4. § Az ország nádorispánja pedig bármely törvényes okból távol lévén, az eddig is megtartott szokás szerint az ország-bíró elnököljön.”

³¹ 1723:25–26. tc.

³² Lásd például az 1582:4–5. törvénycikkeket.

³³ Bónis: i. m., 151. p.

³⁴ A tervezetnek létezik egy másik, általunk még nem elemzett változata: előterjesztés a Hétszemélyes Tábla üléseinek részletes ceremóniájára és ügymenetére (Mária Terézia döntéseivel): MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. I. Nr. 11. Említi: Kulcsár: i. m., 61. p. (50. lj.)

³⁵ Ez annál is kézenfekvőbb volt, mivel a 18. század második felében végleges székhelyül a curia a ferencesek templomával szemben kapott egy épületet. Vö.: Varga–Veres: i. m., 28. p.

³⁶ Ennek tartalmát még nem ismerjük.

³⁷ Sajnos azt sem tudjuk, melyik budai épületben ülésezett a tábla ez alkalommal.

³⁸ Kulcsár: i. m., 56. p.

³⁹ 1741:24. tc.: „Azon buzgósághoz képest, mellyel a királyi szent felség a törvénynek és igazságnak teljes pontossággal és minden késedelem nélkül való minél gyorsabb kiszolgáltatása iránt viseltetik, az ország karai és rendjei kérelmére kegyelmesen elhatározta:

1. § Hogy a királyi hétszemélyes bíróság ülnökeinek az 1723. évi 23. cikkelyben megállapított számát még négy személlyel, még pedig eggyel a főpapok, egy másikkal a mágnások, kettővel pedig a nemesek karából szaporítani; és így ebben, mint az ország más törvényszékeiben és kormányzósekein, alattvalóinak az ország minden kerületeiből való alkalmazását ezentúl is, még pedig minél erősebben figyelembe venni méltóztatik.” Vö.: Varga–Veres: i. m., 25. p. (az utóbbiak túl sok tagot [23] említenek!)

⁴⁰ A királyi curiához írt levelében (amely az 1800-ban kinyomtatott döntvénygyűjtemény élén is szerepel) azt írta, hogy Mária Terézia őt kérte fel levelben a munkálatok megindítására: „Quandoquidem Sua Majestas Scaratissima, mediante Benogno sub 14. Novembris 1768. ad me inuito Rescripto, ads administrationem Justitiae tanto magis providendam, imo vero ad ipsam Tribunalium directionem, Clementer ordinare dignat est, ut omnes, quae hadtenus intervenerunt, Decisiones, seu Praejudicia Curialia, cum principalibus motivis & rationibus, per specialem eatenus ordinatam Deputationem, Comitem quippe Christophorum Nicky, cum adjunctis Antonio Vöröss & Josepho Kelcz Protonotariis, insimul colligantur, & et in certas rubricas distribuantur...” A bizottságban Albert „emberei”, Niczky és Vöröss voltak a hangadók. Vö.: *Planum Tabulare, sive Decisiones Curiales, per excelsam deputationem a piae memoriae imperatrice et regina Hungariae Diva Maria Theresia eatenus ordinatam collectae et in ordinem redactae anno 1769* (Pozonii, 1800).

⁴¹ Degré Alajos: *A Planum Tabulare; Wenzel Gusztáv: Visszapillantás az előbbi magyar királyi curának 1724-1769-iki működésére* (Értekezések a társadalomtudományok köréből III/VIII. Budapest, 1875); Grosschmid Béni: *Magánjogi előadások: Jogszabálytan* (Budapest, 1905, 713–727. p.); Günther Antal: *Emlékeszéd a m. kir. Kuriának 1861. április hó 3-án történt visszaállítására 50. évfordulója alkalmából* (Budapest, 1911).

⁴² Kulcsár: i. m., 63. p.

I. „Jogászok” és „kanászok”

A 20. század első felének divatos szerzője, Csathó Kálmán szerint: „Hajdanában az egész ország csupa csikós, kanász, juhász és jogász volt”.¹ Ha el is tekintünk a nyilvánvaló túlzásoktól, a népszerű író üzenete mégis tovább súlykolhatta olvasóiban a „jogász-nemzetről” közszájon forgó vélekedéseket. A mostani áttekintés azonban egy korábbi időszakot, a felvilágosodás és a reformkor évtizedeit idézik fel. A kor prózai, drámai és lírai alkotásaiban, valamint a kortársak visszaemlékezéseiben, de még a hazánkba látogató külföldiek útleírásaiban is gyakorta olvashatunk a jogtudó, jogismerő, jogalkalmazó társadalom legkülönbözőbb alakjairól: patvaristákról, juristákról, jurátusokról, nótáriusokról, prókátorokról, fiskálisokról és a feudális-patriarchális vármegyei világ szimbólumává merevedő – nem is minden esetben jogvégzett – táblabírákról. A vármegyei társadalmat bemutató irodalmi művekben – miként Kisfaludy Károly vígjátékaiban, *A kérőkben* és *A pártütőkben*; Eötvös József híres irányregényében, *A falu jegyzőjében* és vígjátékában, az *Éljen az egyenlőségben*; Nagy Ignác politikai vígjátékában, a *Tisztújításban*; avagy Arany János ironikus elbeszélő költeményében, *Az elveszett alkotmányban* – a jellegzetes figurák között ex offo szerepelnek táblabírák, jegyzők és fiskálisok. A patvaristák és jurátusok hétköznapijait – a visszaemlékezéseken kívül – Vas Gereben saját reformkori élményanyaga alapján formálta utóbb regénnyé (*Jurátusélet*). Nagy Ignác fővárosi életképeiben – a honorácior rétegek képviselőiként – pedig fel-feltűnik a nagyvárosi ügyvéd jellegzetes típusa. Már e néhány kiragadott példa is jelzi, miszerint a tágan értelmezett jogásztársadalom reprezentánsai kedvelt alakjai voltak a kor szépirodalmi alkotásainak.

A világi jogi műveltség tradicionális hordozói a felvilágosodás korától megjelenő honoráciorokon kívül a nemesség köreiből kerültek ki. A reformkorban hazánkban utazgató – utóbb Erdélyben le is telepedő – angol úriember, John Paget számára is feltűnt, hogy a klasszikus, latinus műveltségű magyar nemesember az ország törvényeit az angol nemesnél jóval alaposabban ismeri. Ezt azzal a nyilvánvaló ténnyel magyarázta, miszerint „*egyetlen magyar nemesember tanulmányaiból sem maradhat ki a Corpus Juris*”. Viszont a magyar nemes általános irodalmi tájékozottsága, tudományos, művészeti és gazdasági ismeretei elmaradtak az angol nemesé mögött.² A tágan – ennek következtében pontatlanul – értelmezett és társadalmilag is erősen differenciált „jogászság” nagyságrendjét érzékeltetik Schwartner Márton 1809. és Fényes Elek 1847. évi adatai. Míg 1809-ben 2000-re volt tehető az ügyvédek és 10 000-re a jegyzők száma, addig az 1847-re az ügyvédi létszám 4123-ra növekedett,

Schweitzer Gábor

A peleskei nótáriustól a falu jegyzőjéig

A nótáriusok, prókátorok és táblabírák ábrázolása a magyar irodalomban (1790–1848)

ám a jegyzői létszám 1728-ra csökkent. Míg 1809-ben az értelmiségi foglalkozásúak között a jegyzők az egyháziak és a gazdatisztek mögött a harmadik helyen álltak, addig 1847-ben a harmadik helyre felkerülő tanárok és tanítók már megelőzték őket.

Ezzel szemben a 19. század elején még a kilencedik helyen álló ügyvédek a reformkor végén az ötödik helyre kerültek fel.³ A jegyzői létszám drasztikus csökkenésénél alighanem szerepet játszott az a körülmény is, hogy csak a tehetősebb falvak engedhették meg maguknak a nótáriusi állás betöltését. A kevésbé tehetősebbek a papot vagy a tanítót bízták meg a jegyzői teendők ellátásával.⁴

II. A nótáriusok

A vidéki nótáriusok vélhetően Gvadányi József 1790-ben írt, *Egy falusi nótárius budai utazása* című munkájának köszönhetik irodalmi halhatatlanságukat. Ez abban is mérhető, hogy Zajtay uram – Gvadányi komikumba hajló főhőse – Gaál József 1838-as aktualizált és dramatizált átiratában, *A peleskei nótárius* című népszínműben is diadalt aratott a fővárosi színpadon. A falusi jegyző komikus elemektől mentes, nemes és idealizált alakját azonban az Eötvös József által megformált Tengelyi Jónásban üdvözölhette az 1840-es évek olvasóközönsége. E falusi nótáriusok sajátos társadalmi helyzete – nemesi származása, latinus műveltsége, egyúttal rusztikus életmódja – a hazánkba vetődő külföldi utazó számára is feltűnt. Nem éppen a legszerencsésebb pillanatot – a francia forradalmi háborúk forogtatgát – választotta ornitológiai szenvedélye kielégítésére a szászországi főnemes, Johann Centurius von Hofmannsegg, amikor 1793-ban Magyarországra látogatott. A rovarjaival bíbelődő gróf elsőként – igaz, minden alap nélkül – a baranyavári nótárius számára vált gyanússá, aki nem találván kielégítőnek úti passzusait, Pécsre kísértette az inkognitóban utazgató derék rovartanászt. Hofmannsegg úti beszámolója igen találóan világított rá a falusi nótárius speciális helyzetére is. „*Délelőtt a baranyavári jegyző úr jött hozzám. Minden faluban van egy ilyen egyén, akit én nálunk senkivel nem tudok összehasonlítani; ez egy fél-*

jogtudós és hozzá mindjárt egy fél, ha nem egész paraszt, feladata felügyelni a falusi policziára, amelyben ő különben alárendeltje az alispánnak, amely előttünk megint ismeretlen hivatal, mert a falusi bíró még ezen kívül van.”⁵ Nem valószínű, hogy Hofmannsegg ismerte Gvadányi falusi nótáriusát, mindenesetre igen találóan jellemezte a jegyző társadalmi státusát. Nagy-Peleske nótáriusának, Zajtay uramnak feltett szándékában állt, hogy – fakó lovára pattanva s ezer veszélyt vállalva – életében először „híres Budavárát” megnézzze.⁶ Önmagáról, hivatásáról és az út reménybeli szakmai hozadékáról pedig ekképp vallott. „Dolgaim nékem is nehezek és nagyok, / Mivel én falusi nótárius vagyok. / Feltettem, hogy minden dolgomon felhagyok, / Elmégyek, lesz hőség, legyenek bár fagyok. // Budán ha meglátom táblák systemáját, / Mint foly, majd felveszem annak formáját, / Ha onnét megtérek, falúnak tábláját, / Úgy fogom intézni a cynosuráját.”

A csetlő-botló, a deáknyelv fordulatait bőségesen használó nótárius Pest-Budára érkezvén döbönt rá arra, hogy egy számára nyelvében, kultúrájában, öltözkéiben, de még étkéiben és italában is idegen – a jozefinizmus szellemiségétől átítatott – világba csöppent. Ezt az idegenszerűséget nemcsak a színházban és a vendéglőben, hanem a templomban, de még a főrendi táblán is érezte és nehezményezte. A peleskei nótárius küldetése Gvadányi szándékai szerint arra irányult, hogy töről pattant bírálataiban a kialakuló magyar nemzeti eszme és patriotizmus védelmében emelje fel szavát a tapasztalt visszasságok láttán. Tanulságos útvjáról visszatérőben Zajtay uram szentül megfogadta, hogy „lészek a ketek patronusa, / Légyen a helységnek bármely processusa, / Megmutatom: hogy van oly nótáriusa, / Kinek fejében van egész Husztijussa.”

Két emberöltővel később Gaál József színpadra állította Zajtay uram komikus, hovatovább anakronisztikus alakját. Az 1830-as évek peleskei nótáriusa – miután a Corpus Jurisra alapozott, hibátlan érvelés alapján megmentett a tűzhaláltól egy boszorkánysággal vádolt asszonyt –, sok kaland és viszontagság után a reformkori Pest-Buda forgatagába csöppent. Ám mintha megállt volna az idő a számára. Zajtay

uram az 1830-as évek Pest-Budáját ugyanolyan érthetetlennek és idegennek találta, mint amilyenek egykoron az 1780-as években. A magyar színházra kiaggatott *Othello* plakátját azonban nem illik „Öt-holló”-nak olvasni, miként az előadás közben sem ildomos Desdemonát – „Nem kell meghalnia! Tudom én, mi az igazság, én cenzuratus advocatus

vagyok és nótárius” felkiáltással – kiragadni a féltékeny mór gyilkos keze közül.⁷ Ez már nem erény, hanem ironia; a falusi nótárius-eszmény felett eljárt az idő. A jovialitással fűszerezett igazságérzet és a nemzeti elkötelezettség fabatkát sem ér önmagában, ha nem párosul széles műveltséggel és látókörrel.

Egészen másféle nótáriusideált testesített meg Eötvös József Tengelyi Jónása. *A falu jegyzője* regényes foglalat a fiatal centralista főrend addigi politikai, publicisztikai és irodalmi munkásságának – miként a liberális elvekkel visszaélő vármegyei köznemességet kifigurázó, *Éljen az egyenlőség* című politikai vígjátéknak is. Az 1845-ben megjelent *A falu jegyzőjében* azonban már nincs semmiféle keresnivalója a kedélyességnek, még kevésbé a komikumnak. A regénybeli Taksony vármegyén keresztül a vármegyei köznemesség tipikus alakjairól, valamint a vármegyei társadalmi és politikai viszonyokról mondott Eötvös megsemmisítő kritikát. A műben feltárulnak az egyre tűrhetlenebb, reformokért kiáltó társadalmi viszonyok, miként a maga teljességében még rendezetlen jobbágykérdés, avagy a büntetőeljárás kegyetlenségei, illetve az embertelen börtönállapotok. A negatív karaktereket Nyúzó főbíró, Macskaházy ügyvéd, Karvaly várnagy, Sáskey adószedő – mily beszédes nevek –, valamint, a jovialis Kislaky uram kivételével, a statáriális törvényszék táblabíró tagjai alkotják. A köznemesi táblabíróvilág Eötvös számára már egyértelműen a hátrahagyandó múlt tartozékait jelentették. A regény egyik mellékszereplőjéről, Csatlósy táblabíróról megtudjuk, hogy noha mérhetetlenül szereti hazáját, tenni érte lényegében semmit sem hajlandó. Ízlése szerint Beethoven művei alulmaradnak Bandi cigány nótáival szemben, miként a kocsonyánál és disznótokánynál fenségesebb ételt sem ismer. A romantikus karakterek szerepeltetése

Gvadányi József (miniatúra Ernst Lajos gyűjteményéből, a II. vh.-ban elpusztult)

Gvadányi József Egy falusi nótáriusnak... (Pozsony–Komárom, 1790) című könyvének címlapja

– Peti, a jóra való cigány és Viola, a nemes lelkű betyár – nem gyengítik a regény társadalmi irányát. Eppen ellenkezőleg. S ebből a közegeből emelkedik ki – nem társadalmi, hanem morális értelemben – Tengelyi, a falu jegyzője. Tengelyi Jónás, a nemesi származású protestáns lelkész fia, már ifjúkorától fogva lelkesedett minden jó és nemes iránt, gyűlölt minden alávalóságot, rokonszenvezett a szenvedőkkel, valamint szóval és tettel egyaránt fellépett az igazságtalanság ellen. Mindezen jellemvonások hajlíthatatlan önérzetességgel és makacssággal párosultak. Politikai pályára készülvén jogi tanulmányokat folytatott – Heidelbergben is megfordult –, majd másfél évi jurátuskodás után letette az ügyvédi cenzúrát. Ügyvédként „*benne minden elnyomott, minden szenvedő [...] barátot és védelmezőt talált*”.⁸ Miután politikai ambíciói a vármegyei hatalmasságok fondorlatainak következtében kudarcot vallottak, sok viszontagság és hányattatás után falusi jegyzőként helyezkedett el. Tengelyi egyike azoknak – írta Eötvös –, akik „*Caesaroknak, vagy falusi jegyzőknek születtek*”. Miután Cézárrá nem válhatott, nótáriussá lett. A regény egyik mellékszereplőjének szavai szerint Tengelyinél „*becsületesebb lelkesedést*”, illetve „*több erényességet*” másnál eddig még nem látott. Csakhogy „*a jámbor hatvanhoz közel s még sem látta át, hogy a falusi jegyzőség nem azon helyzet, melyben a világot reformálhatjuk*.” Az elvek Tengelyi számára nem eszközök, hanem célok, amelyekért – olvasuk – „*éltét áldozná föl*”. Gondolataival „*félszázaddal előre van*”, noha ruhájának szabásával huszontöt évvel hátramaradt. A gazdag meseszövevényű regény egyik, Tengelyi számára nehéz pillanatában maga a főhős is elismerte, hogy bolondság volt nagy reményekkel az életbe lépnie. Tengelyi mellett azonban feltűnnek további idealista karakterek is, miként Vándory, a talpig becsületos, öreg református prédikátor, Völgyesy, a reformok mellett elkötelezett vármegyei alügyész, vagy Kálmán, a tisztesség útjára végül is rátaláló alispán nemes lelkű fia. A regény végén – nem úgy, mint az életben – végül minden jóra fordul. A gonosz ármány lelepleződik, a vétkesek elnyerik méltó büntetésüket, s Tengelyi végre hozzáfoghat a helyi reformok megvalósításához. „*Takarék-magtárt s kisdedővő iskolát ala-*

pított, gyümölcsfákat ültetett a házak s utak mellé, s e szüntelen munkásság, melyben napjai folytak, derültté tévők agg korát, világos tanulsággal mindenkinek, hogy valamint erőmű, ha hasztalan vesztegel, idővel elrozsdásodik, s annyival fényesebb, mennyivel szüntelenebbül dolgozik: úgy az ember, ki egész életén át fárad, el nem veszti díszét öreg napjaiban sem”. Eötvös végül is megteremtett egyfajta falusi nótárius imázst, amelynek megtestesítőire – szándékai szerint – komoly szerep várt volna az „új” Magyarország felépítésekor.

Eötvös József arcképe (Székely Bertalan műve, 1867-1871 körül)

Eötvös József: *A falu jegyzője* (1845) című művének címlapja

III. A prókátorok

A perbeli és jogi képviselet ellátó személyeket illető prókátor, advocatus, fiskális és ügyvéd elnevezések ugyan rokon értelműek, ám eltérő korokat és hangulatokat jelenítenek meg. A *procurator* összevonásából származó *prókátor* kifejezés magyarul elsőként 1495-ben jelent meg a Guary Kódexben, mégpedig azzal a magyarázattal, miszerint a prókátor nem más, mint „*az ragalmazó ordog nec zozoloia*.”⁹ Innentől kezdve tehát a prókátor, illetve a prókátorkodás meglehetősen negatív kicsengéssel párosult. A *fiskális* eredendően a *fiscus*, a kincstár – azaz a kincstári jószágok – gondnoka, őrzője és képviselője volt. A 18. század végétől azonban a fiskális elnevezést a magyar nyelvben elsőként 1793-ban előforduló ügyvéd szavunk szinonimájaként is használták.¹⁰ Az áttekintett munkák természetesen nem képviselnek egységes felfogást a jogi képviseletet ellátó személyekkel szemben. Az előítéletes, ügyvédi jellemhibákat felnagyító beállítások legalább annyira magától értetődőek, mint a rokonszenves, az ügyvédi erényeket előtérbe helyező ábrázolások.

A prókátor, fiskális, illetve ügyvéd jelentésbeli hasonlatosságaira ugyanakkor Nagy Ignác fanyar példázata mutatott rá *Magyar titkok* című, 1844-ben megjelent életképgyűjteményében. Az alábbi történettel az író azt kívánta érzékeltetni, hogy a pörvívők eme három típusát lényegében semmi sem különbözteti meg egymástól, hiszen hosszú úton szeretnek célhoz érni, s ebben a tekintetben némileg a „*bérkocsis*”-hoz hasonlítanak. „*Egy idegen ur egyszer a servitatéren megszólította egy bérkocsist, s kérdé, mennyiért vinné el őt*

a serviták templomába? A bérkocsis négy huszast kívánt, az idegen a hintóba ült, s a bérkocsis meghurcolá őt néhány utcán, s azután a serviták temploma előtt megállott, s a négy huszast a legjobb kedvvel zsebébe dugá. Ime, így cselekszik némelly prókátor, fiskális és ügyvéd is. Ezek is jól tudják, miképp lehetne a pörnek egy csapással véget vetni; de ezt korántsem cselekszik, mert úgy vajmi keveset birnának tejökbe aprítani! Ők tehát szinte jól meghurcolják védencöket, s ez illően hálálja meg a buzgó fáradozást, és még hirre is kaptja derék pártfogóját, minthogy olly bonyolult hosszas pört is meg tudott nyerni”.¹¹ E magyarázat elmulasztotta megemlíteni, hogy egyes magánjogi perek elhúzódásának fő oka magában a peres eljárás sajátosságaiban rejlett, hiszen Nagy Ignác a hosszadalmas pervitelt mindössze egyetlen, ráadásul szubjektív okra, az ügyvédi önérdekre vezette vissza.¹²

Az alkalmanként hatvan, nyolcvan, vagy akár száz esztendeig is eltartó pereskedések ugyanakkor a Magyarországon 1840-ben mindössze nyolc napot tartózkodó – ám ez idő alatt Széchenyi Istvánna és Wesselényi Miklóssal egyaránt találkozó – svéd liberális politikus, Anders Lindeberg számára is feltűntek. A hosszas perlekedés egyik következménye – mutatott rá Lindeberg – az, hogy a magánjogi természetű pörök miatt a nemesség egyáltalán nem juthat hitelhez. Másik következménye pedig az, hogy az ügyvédi hivatás legalább olyan fontos, mint amilyen jövedelmező a számukra. „Ezért a kevésbé módos, de művelt nemesek legtöbbször az ügyvédi hivatást választja.”¹³

Azt a Nagy Ignácnál olvasható tévképzetet viszont, miszerint a fővárosi ügyvédeknek bőven akad tejbe aprítani valójuk, Szücs Sámuel – 1841-ben ügyvédi vizsgát tett borsodi nemes úr – egykorú naplóbejegyzése rombolta szét: „Az ügyvédnek Pesten tágas mezeje van, de a boldogulás mind e mellett is nehéz. [...] A híres pesti ügyvédek élete, nem olly Eldorado, mint a vidékiek képzelik, éjjeken ált virasztanak ők molyos pereik mellett, s elméjük ritkán lehet mentt terhes gondoktól.”¹⁴

Az ügyvédi – emberi – jellemvonások ellentmondásosságát az alábbi irodalmi példák illusztrálhatják. A fondorlatos, becsstelen, semmiféle

eszköztől vissza nem riadó prókátor prototípusát A falu jegyzője örökítette meg Macskházy személyében, aki ugyan nem az ördög, hanem egy intrikus nagyasszony szószólója a regényben. Mindketten el is nyerik méltó büntetésüket. A hatalomra szomjazó, hivatását csak ugródeszkának tekintő

Nagy Ignác

– de azért nem elvetemült – ügyvéd típusa jelenik meg Dr. Heves alakjában Nagy Ignác *Tisztújítás* című, az 1830-as években játszódó vígjátékában. Heves doktor, miután saját bevallása szerint, ki akart tűnni a világból – hiszen „a pörök poros irományai között eltespedni” nem neki való –, két utat látott maga előtt: a sajtót, illetve a megyei tisztviselőséget.¹⁵ Ez utóbbit választotta, hiszen a sajtóban – ezt töredelmesen elismerte – még Kossuth Lajossal sem kelhetne versenyre. Liberális eszmék hangoztatásával kívánt párthíveket toborozni magának, bár az ő célja sem egyéb, mint konzervatív ellen-

lábásainak: a hatalom és a befolyás – ráadásként egy szépasszony kegyeinek – megszerzése. Módszerei is ugyanolyanok; a jól bevált, nem egyszer pellengérré állított, etetéssel, itatással és állásígérettel kombinált korteskedések nem hiányozhattak nála sem. A vígjáték egyik éles szemű szereplője azonban minderre idejében rámutatott: „Heves csak torzképe a szabadelvűségnek. Gyönyörű elveket kürtől, de adj csak hatalmat a kezébe, s a legkiállthatatlanabb zsarnokká fog fajulni.” A liberális

színekben induló ügyvéd – miként konzervatív vetélytársa – végül is hoppon maradt.

Megjelentek ugyanakkor rokonszenves vonásokkal felruházott ügyvédek (ügyészek) is. Fáy András *Régi pénzek* című, 1837-ben írt színdarabjának egyik szereplője, Kardos, az uzorás és új nemes szerfelett bosszankodott a felett, hogy a vígjáték egyértelműen pozitív karakterét, Tallósyt, a hajlíthatatlan ügyvédet semmivel sem tudta megvesztegetni.¹⁶

Kortestanya – Színpadkép Nagy Ignác: *Tisztújítás* című művének pesti előadásából (1843)

Kisfaludy Károly *A kérők* című vígjátékának hőse, Perföldy Tóbiás Jakab – a darabból megtudjuk róla, hogy „csak úgy nyeri a falukat és pusztákat, tele van perekkal, még az ágya alatt is azok hevernek” – kizárólag a szakzsargon deákos terminusai-val képes udvarolni és leányt kérni, ám a darab végén, őszinte szavainak köszönhetően, elnyeri szíve

választottját.¹⁷ Az irodalom tehát egyaránt megörökítette és megteremtette a fondorlatos prókatori, illetve a nyíltszívű ügyvédi karaktert.

IV. A táblabírák

A legellentmondásosabbnak a táblabírák irodalmi ábrázolása tűnik.¹⁸ A táblabírák eredendően a vármegyei törvényszéken a rendes esküdt-ülnökök mellett a vármegyei birtokos középnemesség tagjai közül megválasztott rendkívüli ülnökökként, illetve táblai ülnökökként tevékenykedtek (assessores tabulae)¹⁹ A tiszteletbeli táblabírák száma megyénként akár a százat is elérhette, tehát országos szinten egy tekintélyes réteget jelenítettek meg. Arra a kérdésre, hogy kinek és minek tekinthető a táblabíró, Jókai Mór némiképp elfogult definíciójával válaszolhatunk. „*A táblabíró volt az ország közigazgatása, közigazgatásának, mérnöke, vízszabályozója, törvényhozója, bírója, ügyvéde, orvos, költője, tudósa, könyvcsinálója és könyvmegvevője.*”²⁰ A vármegyei táblabírák tehát jószerivel az ország mindeneseinek tekinthetők. A vizsgált irodalmi alkotások a tényleges, vagy tiszteletbeli táblabírákon keresztül lényegében a rendi-feudális korszak egyik szimbólumává váló vármegyei táblabíróvilágot mutatták be, azaz – elszakadva az eredeti miliótól – egy döntően a birtokos köznemességhez kapcsolható politikai-társadalmi ideát és egy ahhoz párosuló mentalitást mutattak be. A vármegyei táblabírákon kívül természetesen ott voltak a felsőbb-bíróságok, miként a kerületi táblák, valamint a hétszemélyes tábla és a királyi ítélőtábla bírái, akiket szintén táblabíráknak neveztek. Ám ez a szűk réteg – a hétszemélyes, valamint a királyi tábla bírái – nagyjából a főpapság és főnemesség, s nem pedig a birtokos középnemesség soraiból rekrutálódott.²¹ Azaz a táblabíróvilág lényegében nem az ő miliójukat jelenítette meg.

A táblabírói mentalitást a memoáriródalom is színes leírásokkal illusztrálta. A dunántúli lutheránus szuperintendens, kora jeles irodalmára, Kis János – maga is táblabíró – 1843-ban írt visszaemlékezéseiben ifjúkora egyik „*jókedvű és elmés*”, könyveket örömmel forgató nyugat-dunántúli, nemes-dömölki táblabíró híve öniróniától sem mentes gondolatát idézte fel. A visszaemlékezésbeli C. táblabíró „*legtöbbször szokta a falusi pipás és közép rendű nemeseket, ezek közül magát sem véve ki, gúnyolása tárgyává tenni, s róluk elmondani, mikép azok csak dohányoznak, agarásznak, paripáznak, cselédeikkel zörgölődnek s jobbagyaikat és zsellérjeiket zsarolják, a kézi mesterségeket pedig s az ipar minden nemeit megvetik, s azért minden képzelt és igaz elsősegek mellett sem sokkal többek a koldusoknál.*”²² A pályakezdés éveit felelevenítő emlékezéseiben

Pulszky Ferenc szűkebb páttriája, Sáros vármegye táblabíráiról viszont azt emelte ki, hogy az 1830. évi júliusi forradalom bizony őket is úgymond felvillanyozta, jóllehet addig a választási mozgalmakon kívül semmi sem hozta ki azon „*flegmájukból*”, amellyel minden szabad idejüket a kártyaasztal mellett töltötték.²³ Kortársa, Degré Alajos memoárjaiban viszont hálátlanak tekintette a táblabíró-világon élcelődő utókort. „*Ez a táblabíróvilág, a megyei védsáncok mögé sorakozva, századokon át védte mindenféle támadások ellen az alkotmányt, megőrizte a magyar nyelvet, mikor főuraink azt megvetették, s városaink németté lőnek. [...] Részemről a legmélyebb tisztelettel emlékszem vissza a táblabírókra, áldom poraikat, mert nélkülök Magyarország ma nem volna magyar, s tán ország sem.*”²⁴

A rendi-feudális kort megtestesítő táblabíróvilág megítélése még egy-egy alkotói életútján belül is megváltozhatott. Míg az 1848-as forradalom idején Jókai gunyoros hangvételű cikkekben emlékezett meg a táblabírákról, addig a forradalom utáni műveiben – miként az 1856-ban megjelent *A régi jó táblabírák* című regényében – már szelíd nosztalgiával idézte fel e letűnő világ képviselőit.

Az 1848-as forradalmat megelőző korszak lírai és prózai alkotásainak mindenesetre egyik kedvelt alakja volt a táblabíró. Míg a korai művek – miként Kisfaludy Károly 1819-es *A pártütő* – legjellemzőbben a táblabírói jovialitást, addig az 1840-es évek művei már rendre a táblabírák maradiságát emelték ki. Czuczor Gergely verse, Irinyi József elbeszélése, valamint Petőfi Sándor torzóban maradt elbeszélő költeménye egyként a megcsontosodott, múltba révedő, társadalmi reformoktól ódzkodó köznemesség archetípusaként ábrázolta a táblabírákat. Czuczor már a névválasztással is állást foglalt, hiszen a nemesi előjogok fokozatos elveszejtése felett merengő főhősét – Maradi prédikátummal felruházva – Marady táblabíró úrnak keresztelte el.²⁵ „*Mit ér a szabadság, ha mindenik bírja...*” – kesergett Marady uram. A záró sorok sem nélkülözik a megsemmisítő gúnyt: „*Szegény Tripartitum / S boldogult Werbőczy, / Odavagytok, Punctum.*” Petőfi 1847-es keltezésű, *A táblabíró* című elbeszélő költeményének főhőséről, Fegyveres Tamásról pedig megtudjuk, hogy fejéhez csak a hasa hasonlatos, azzal a különbséggel, hogy a feje – a hasához képest – valamivel üresebb. A táblabíró úr ugyanakkor „*hű gyermeke a földnek, / Lelke-teste rajta hűséggel ragad meg, / Egy van benne, mit az ég magához húza, / Ez egy: kackiásan kipödrött bajusza.*”²⁶ Azt azonban Petőfi is elismerte, hogy a haladást véghezvivő újításnak bizony már a táblabírák között is akadnak hívei. „*Igen, már a táblabírák közt is vannak, / Akik parókájok porának rohannak, / Akik parókájokról a szent port*

lerázzák, / Mellyel a századok őket koronázzák.” Kétségtelen, a reformellenzék jeles képviselőit – miként Deák Ferencet – az elismerés jeleként több vármegye is tiszteletbeli táblabírájává választotta. A centralista Irinyi József viszont nem kevesebbre, mint a táblabírói karakter megrajzolására vállalkozott. Maró gúnnyal gyűjtötte csokorba a táblabírói jellem vonásait.²⁷ A táblabíró tehát „tősgyökeres magyar ember”, „félíg művelt, de felettébb akaratos”. Nagy „szájhazafi”, mert ahol tettekről vagy áldozatokról lenne szó, ott visszavonul, de legalábbis az utolsó sorba áll. Kerestettség és foglalkozása a „földművelés” és a „zsémbelődés”. A táblabíró hajlamos a „túl-ságra”, ami annyit jelent, hogy vagy „megkövesült arisztokrata”, vagy „desperat demokrata”. Mindazonáltal szenvedélyes dohányos, vadász és kártyás. Ám mindenekfelett „nagy a politikában”, amely a táblabírónak legkedvesebb foglalatossága. Jóllehet, mindenhez ért – folytatta Irinyi –, különösen született katonának, törvényhozónak s nagy politikusnak tartja magát. Nézetit tekintve viszont inkább konzervatív, mintsem szabadelvű, de politikai meggyőződését nem az elvek, hanem az érdekek alakítják. Fiúgyermekét pedig – harmincadik életéve elérését követően – pontosan ugyanúgy lehet jellemezni, mint imént az édesapát. Ezzel tehát – sugallja Irinyi – a táblabírói ördögi kör be is zárult. A táblabírói karakter ugyanis nem változik, ellenben örökletes. A táblabírák gyakorta kerültek a korszak politikai-társadalmi bon mot-inak célkeresztjébe. Az egyik népszerű divatlap, a *Magyar Életképek* hasábjain nem egyszer olvashatunk elmés megállapításokat – természetesen a táblabírák rovására. „Potrohossy táblabíró urat derék kapacitásnak tartják: mert többet tud – megenni s inni, mint három más.” Avagy egy másik: „Micsoda különbség van Csöd táblabíró és Iczig zsidó közt? Hogy tekintetes Csöd uram juhait; Iczig pedig Csöd uramat nyírja.”²⁸

A táblabíró-világ számára morális értelemben a '48-as forradalom győzelme jelentette a halásos döfést.²⁹ A legsúlyosabb vádakat ugyanis ekkor mondták ki felette. Az aulikuság és a reakcióság vádjai mellett valósággal eltörpültek a maradiság és tunyaság addigra már unalmassá koptatott kliséi. A pesti Nemzeti Színház 1848. október 14-én mutatta be Szigeti József *Egy táblabíró a márciusi napokban* című vígjátékát. A pesti forradalom győzelmének napján játszódó darab táblabíró antihőse, a liberális eszméktől és a revolúciótól egyaránt irtózó Nyakasi – megint csak egy beszédes név – 32 évi vármegyei szolgálat után reménytelen, ám mindhiába várta a nagyságos úri címmel járó tanácsosi kinevezést, csakhogy végre megszabadulhasson „a romlott fiatalság gúnykacajának oly gyakran kitett” tekintetes táblabíró úr megszólítástól.³⁰ Nyakasi a forrada-

lom kirobbanásának hírére – hogy az „atyáskodó” kormányzat előtt újabb érdemeket szerezzen – katonaság élén kívánt szembeszállni a revolúcióval. Elszánt szavait természetesen tettek nem követték. Nyakasi számára a polgártárs megszólítás – így köszöntötte őt hitelezője, Löwi zsidó – jelentette az ancien regime, sőt a világ végét. A nagyságos címre áhítozott, és be kellett érnie az egyenlőséget kifejező polgártárs megnevezéssel. „Tönkresilányultam” – ismerte fel helyzetét. „Nem vagyok többé nagyságos úr, s táblabírónak lennem gyalázat.” Számára még az amerikai kivándorlás, sőt az öngyilkosság (!) sem jelentett kiutat. A vígjáték végén Szivesi – református lelkes – lelkesen magyarázva Nyakasinak az új világrendet, a nyomaték és a megbékélés kedvéért Nyakasi mellére tűzte a saját kokárdáját. A táblabíró azonban véteknek tartván a nemzeti színű kokárda viselését – „Ha még legalább svarcgelb volna”, sóhajtott –, s levette melléről a kokárdát. S miután régi álmáról – a nagyságos cím megszerzéséről – még ebben a pillanatban sem volt hajlandó lemondani, a függöny legördülése előtt „Reakcionárius leszek” felkiáltással hagyta el a színpadot. E színmű teljes egyértelműséggel – bár némiképp méltánytalanul –, a honárulók között jelölte ki a talajavesztett táblabírák helyét. Az addigra már végleg eltűnő táblabíróvilág misztifikált kedélyessége csak Mikszáth karcolataiban és elbeszéléseiben tért vissza a kiegyezést követő évtizedekben.

A táblabírói mentalitás megértéséhez és értékeléséhez további adalékul szolgálhat az Egyed István hagyatékában fellelhető, mindössze négyoldalas – a táblabíró-világ iránt igen megértő – feljegyzés. A két világháború közötti közigazgatás-tudomány jeles képviselője valamennyi egyetemet végzett értelmiségit: papot, jogvégeztet, orvosot, mérnököt, jegyzőt és tanítót egyaránt a táblabírákhoz sorolt azzal az indokolással, miszerint az egyetemen szerzett „közös műveltség” kapcsolja őket egymáshoz. Azaz a jogi végzettség megszerzése – sugallják e fenti sorok – nem feltétele a táblabírói kaszthoz való tartozásnak. Tévedés lenne ugyanakkor azt hinni – mutatott rá a továbbiakban Egyed István –, hogy a táblabírák „csak vadásztak, lakomáztak, a gazdaság mellett sokat olvastak, könyvtárakat gyűjtöttek, levelezéseikkel irányították a nyelvújítást, a társadalmi mozgalmakat, politizáltak, verseket irtak, művelték a tudományt. A Pató Pál-féle maradi szellem csak elenyésző arányban érvényesült, túlnyomórészt e kúriákból vezették a nemzet kulturális haladását”.³¹ A táblabírói erények méltatása a korábban már idézett Jókai-féle értelmezéssel áll közelebb rokonságban, hiszen Egyed számára is a nemzetfenntartó és -megtartó szerep kiemelése a hangsúlyos. A táblabírák, illetve a táblabíróvilág megítélése mindenestre jól tükrözi egy átmene-

ti kor – értve alatta a nemesi társadalom polgári társadalommá történő átalakulását – vívódásait és ambivalenciáit.

A fentiekben a teljességre törekvés legcsekélyebb igénye nélkül néhány pillanatsfelvételt kí-

vántam felmutatni annak érzékeltetésére, hogy a másfél-két évszázaddal ezelőtti magyar irodalmi alkotások – tudatosan, vagy ösztönösen, de mindenesetre – alakították és formálták a tágran értelmezett jogász-imázst. E művek nélkül bizonyára kevésbé ismernénk önmagunkat.

Jegyzetek

- ¹ Csathó Kálmán: *Nem ütök a jogászt agyon* (1924). In: *Divat! – Nem divat* (Singer és Wolfner, Budapest, 1942, 99. p.)
- ² Paget, John: *Magyarország és Erdély*. Válogatta: Maller Sándor, fordította: Rakovszky Zsuzsa (Helikon kiadó, Budapest, 1987, 18–19. p.)
- ³ Idézi: Vári András: *Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében* (Szociológiai Szemle, 2002. 2., 63. p.)
- ⁴ Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: *A rendi társadalom utolsó évtizedei*. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: Gergely András (Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 118. p.)
- ⁵ *Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben*. Fordította: Berkeszi István (Franklin-Társulat, Budapest, 1887, 22. p.)
- ⁶ Gvadányi József: *Egy falusi notárius budai utazása* (Magyar Helikon, Budapest, 1957)
- ⁷ Gaál József: *A peleskei notárius*. In: *Magyar drámairók. 19. század*. Válogatta: Nagy Péter. I. kötet. (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984)
- ⁸ Eötvös József: *A falu jegyzője*. I–II. kötet. (Eötvös József összes munkái. Révai Testvérek, Budapest, 1901)
- ⁹ P. Balázs János: *Jogi szokásaink történetéhez* (Magyar Nyelvőr, 1973. 4., 485. p.)
- ¹⁰ Uo., 486. p.
- ¹¹ Nagy Ignác: *Magyar titkok*. II. füzet (artleben Konrad Adolf, Pest, 1844, 68–69. p.)
- ¹² A peres eljárás menetéhez lásd: Vinkler János: *A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig*. II. kötet (Dunántúl Egyetemi Nyomda, Pécs, 1927)
- ¹³ Tardy Lajos: *Egy svéd utazó a reformkori Magyarországon (1840)* (Filológiai Közlöny, 1983. 3–4., 401. p.)
- ¹⁴ Szücs Sámuel naplói (1835–1864). Sajtó alá rend.: Kilián István. (Miskolc, 2003, 100. p.)
- ¹⁵ Nagy Ignác: *Tisztújítás*. In: *Magyar drámairók 19. század*. Válogatta: Nagy Péter. I. kötet. (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984)
- ¹⁶ Fáy András: *Régi pénzek*. In: *Régi magyar vigjátékok*. Válogatta: Tarján Tamás (Unikornis Kiadó, Budapest, 2003)
- ¹⁷ Kisfaludy Károly: *A kérők*. In: *Kisfaludy Károly munkái*. I. kötet (Franklin-Társulat, Budapest, é. n.)
- ¹⁸ Lásd: Szombathelyi Etelka: *A táblabíró alakja a magyar irodalomban (A táblabíró-világ rajzival)*. Doktori értekezés (Budapest, 1928)

- ¹⁹ Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog* (Dialog Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2000, 237. p.)
- ²⁰ Jókai Mór: *A régi jó táblabírák*. I. kötet (Franklin-Társulat, Budapest, 1909, 6. p.)
- ²¹ Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története* (2., javított kiadás, Multiplex Media–Debrecen U. P., Debrecen, 1998, 68. p.)
- ²² *Kis János superintendens emlékezési életéből*. Maga által feljegyezve (2. kiadás, Franklin-Társulat, Budapest, 1890, 248–249. p.). Vö.: Lyka Károly: *A táblabíró világ művészeite. Magyar művészet 1800–1850* (Corvina Kiadó, Budapest, 1981)
- ²³ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Első kötet (Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1958, 62. p.). A táblabíróvilágot belülről jól ismerő Pulszky-, illetve Degré-féle jellemzések már egy további, a tárgyalat korszakon jóval túlmutató, kiegészítő utáni diskurzushoz vezetnek. Grünwald Béla, az egykori szabadelvű párti képviselő 1888-ban jelentette meg, *A régi Magyarország 1711–1825* című könyvét, amelynek állításával a következő évben *A régi magyar nemes* címen közzétett kötetével a függetlenségi párti Mocsáry Lajos szállt vitába. A polémia érintette a táblabíróvilág megítélését is, amennyiben Mocsáry kifogásolta és cáfolta Grünwaldnak a táblabíróvilágról vallott, döntően negatív felfogását.
- ²⁴ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim* (Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983, 62. p.)
- ²⁵ Czuczor Gergely: *Maradi Marady táblabíró úr beszéde* (Magyar Életképek, 1844, II. kötet, 767–769. p.)
- ²⁶ Petőfi Sándor: *A táblabíró*. In: *Petőfi Sándor összes művei*. III. kötet (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951)
- ²⁷ Irinyi József: *A táblabíró*. In: *Magyar elbeszélők 19. század*. Válogatta: Szalai Anna. Első kötet (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976)
- ²⁸ *Magyar Életképek*, 1844, II. kötet, 420. p.
- ²⁹ A forradalom győzelmét követően alapított lapok egyike, a Pálffy (Pálfi) Albert szerkesztésében megjelenő *Márczius tizenötödike* már a jelmondatban – „Nem kell táblabíró politika” – kellőképp kifejezésre juttatta a táblabíróvilág iránti megvetését
- ³⁰ Szigeti József: *Egy táblabíró a márciusi napokban*. In: *Színművek 1848–1849-ből*. (Unikornis Kiadó, Budapest, 1999)
- ³¹ Egyed István: *Táblabíróvilág* (MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 10. 691/18.)

2008 – A RENESZÁNSZ ÉVE

Az esztergomi vár Vitéz János Stúdiójának reneszánsz freskója a négy erény: az Okosság (Prudentia), a Mérsékletesség (Temperatura), az Erő (Fortitudo) és az Igazságosság (Iustitia) ábrázolásával

Giotto: Iustitia és Iniustitia (Scrovegni-kápolna, Padova)

A JOGTÖRTÉNETI SZEMLE EDDIG MEGJELENT SZÁMAI

A *Jogtörténelmi Szemle* 2007. évfolyama (1–4. szám) előfizethető (2000.- Ft/év + postaköltség), illetve példányonként megvásárolható. A korábbi, 1986–2006 között megjelent számok, korlátozott példányszámban, ugyancsak megvásárolhatók.

A *Jogtörténelmi Szemle* terjesztését, árusítását végzi, továbbá a megrendeléssel és a postázással kapcsolatos ügyeket intézi: a **Rejtjel Kiadó Kft.** (1053 Budapest, Kecskeméti utca 10–12.).

Példányonként megvásárolható a **Justitia Könyvesboltban** (1053 Budapest, Kecskeméti u. 10–12.), a **Juratus Könyvesboltban** (1088 Budapest, Szentkirályi u. 20.), a **Két Könyvész Könyvesboltban** (3515 Miskolc, Egyetemváros), a **Széchenyi István Könyvesboltban** (7624 Pécs, Rókus u. 5.) és az **Egyetemi Könyvesboltban** (6720 Szeged, Vitéz u. 12.).

VÁLOGATÁS A SZIMBÓLUMKUTATÁS NÉMET NYELVŰ IRODALMÁBÓL

Kissel, Otto R.: Die Justitia - Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung in der bildenden Kunst
C. H. Beck, 1997
ISBN: 3406423167

Bauer, Wolfgang-Dümmotz, Irmtraud-Golowin, Sergius: Lexikon der Symbole
Marixverlag, 2004
ISBN: 3921695546

De Vries, S. Ph.: Jüdische Riten und Symbole
Rowohlt Tb., 1990
ISBN: 3499187582

Becker, Odo: Lexikon der Symbole
Komet MA-Service und Verlagsgesellschaft, 2003
ISBN: 3898362191

Kapellari, Egon: Heilige Zeichen in Liturgie und Alltag
Styria, 1997
ISBN: 3222125406

Herder-Lexikon Symbole
Herder, Freiburg, 1978
ISBN: 3451048914

Biedermann, Hans: Knaurs Lexikon der Symbole
Area, 2004
ISBN: 3899962524

Fritze, Hartwig: Das Kraftfeld der Symbole
Omega Verlag Bongart-Meier, 1999
ISBN: 3930243164

Hoffsümmer, Willi: Lexikon alter und neuer Symbole
Matthias-Grünewald-Verlag, 1999
ISBN: 3786721904

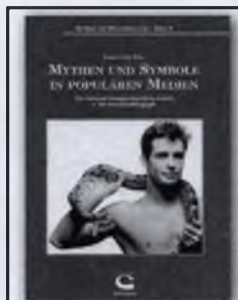
Jung, Carl G.-Franz, Marie-Louise von-Henderson, Joseph L.: Der Mensch und seine Symbole
Walter-Verlag, 1999
ISBN: 3530565016

Spineto, Natale-Facchini, Fiorenzo-Ries, Julien: Die Symbole der Menschheit
Patmos, 2003
ISBN: 3491724740

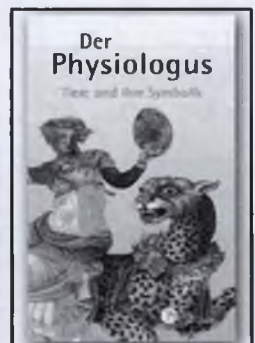
Cooper, J.: Das große Lexikon traditioneller Symbole
Goldmann, 2004, 450 S.
ISBN: 3442216672

Röll, Franz J.: Mythen und Symbole in populären Medien
Gep Buch, 1998
ISBN: 3932194128

Fontana, David: Die Sprache der Symbole
Patmos, 2004
ISBN: 3491450322

Seel, Otto: Der Physiologus - Tiere und ihre Symbolik
Patmos, 2003
ISBN: 3491691052

Althoff, Gerd: Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter
Primus Verlag, 2003, 256 S.
ISBN: 3896784730

Wittkower, Rudolf: Allegorie und Wandel der Symbole in der Antike und Renaissance
Dumont Literatur und Kunst Verlag, 2002
ISBN: 3832172335

Battistini, Mathilde: Symbole und Allegorien
Parthas, 2004
ISBN: 393632400X

Keel, Othmar: Die Welt der germanischen Bildsymbolik und das Alte Testament
Vandenhoeck & Ruprecht, 1996
ISBN: 3525536380

Lauster, Peter: Statussymbole - Eine Demaskierung der menschlichen Eitelkeiten
Econ Tb., 2001
ISBN: 3548750400

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balogh Judit, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Bató Szilvia**, PhD, egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jegtörténelmi Tanszék; **Bertényi Iván**, DSc, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék; **Béli Gábor**, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Bódiné Beliznai Kinga**, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jegtörténelmi Tanszék; **Décsey Sándor**, Magyar Országos Levéltár; **Föglein Gizella**, CSc., egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történelem Tanszék; **Homoki Nagy Mária**, PhD, habil., tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jegtörténelmi Tanszék; **Horváth Attila**, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Jany János**, PhD, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Kabódi Csaba**, CSc, tanszékvezető egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Büntető eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék; **Kajtár István**, DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Karácsony András**, CSc., habil., tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Filozófia Tanszék; **Mezey Barna**, CSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jegtörténelmi Tanszék; **Nagy Janka Teodóra**, PhD, intézetigazgató főiskolai tanár, Pécsi Tudományegyetem, Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szociális Munka és Szociálpolitikai Intézet; **Nótári Tamás**, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi Tanszék; **Pandula Attila**, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék; **Pap András László**, PhD, tudományos munkatárs, MTA Jogtudományi Intézet; **Schweitzer Gábor**, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Egyetemes Állam- és Jegtörténelmi Tanszék; **Suba János**, térképtárvezető, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár; **Szabó Béla**, PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Szádeczky-Kardoss Irma**, ügyvéd, tiszteletbeli tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jegtörténelmi Tanszék; **Szigeti Magdolna**, PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Jegtörténelmi Tanszék; **Varga Norbert**, egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jegtörténelmi Tanszék; **Vitek Gábor**, levéltáros, Fejér Megyei Levéltár; **Völgyesi Levente**, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jegtörténelmi Tanszék

TISZTELT SZERZŐINK!

A *Jegtörténelmi Szemle* Szerkesztőbizottsága a szoros szerkesztési határidőre tekintettel, valamint a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében kéri, hogy írásait e-mail-en az agihorvath@aik.elte.hu vagy az elesztosl@aik.elte.hu címre küldjék el.

Kérjük, hogy nevük mellett közöljék jelenlegi beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is, annak érdekében, hogy hiteles adatokat tudjunk közölni!

A szerkesztőség legfeljebb 1 éves (= 40 000 n) tanulmányokat fogad el.

A szerkesztőség kéri a következő előírások szíves figyelembevételét:

- a szöveget World programban, 12 pontos Times New Roman betűtípussal beírva kérjük megküldeni;
- a szövegben – az egyedi szerzői kiemeléseken túl – kérjük a mű-, valamint a folyóiratcímek kurzíválását, továbbá a nevek, intézmények *teljes* nevének kiírását;
- az irodalomban említett szerző(k) teljes nevét és a mű pontos, teljes címét kérjük feltüntetni;
- az idézett vagy külön szakirodalom-jegyzékben közölt műveknél a megjelenés helyét (rövidítés nélkül), évét, a könyv kiadóját, a hivatkozott oldalak számát, folyóiratoknál – sorrendben – az évfolyamot, évet, lapszámot, valamint a hivatkozott oldal(ak) számát zárójelben kérjük megadni;
- az évszámok és az oldalszámok között hosszú kötőjelet kérünk használni;
- nem lábjegyzetet, hanem végjegyzetet kérünk;
- a jegyzetekben az ismételt hivatkozás (már említett mű) jelzése: i. m. + oldalszám;
- az oldalszámot a magyar „o.” helyett „p.” (pagina) jelzéssel kérjük ellátni;
- a végjegyzetek formázását kérjük mellőzni.

A szerkesztőség a cikkekhez köszönettel fogad illusztrációs anyagokat. Nyomdatechnikai okokból csak fekete-fehér fotók vagy vonalas ábrák közlésére van módunk. Az illusztrációkat digitalizált formában (min. 300 pixel/inch, 300 dpi felbontásban, TIFF vagy JPEG formátumban), a fent megadott e-mail-címekre vagy fényképeredetiként postai úton kérjük megküldeni.

Köszönettel: a Szerkesztőbizottság

INHALT

EINFÜHRUNG	1
RECHTSKULTUR – RECHTSTRADITIONEN	
JANY, János: Symbole in den östlichen Rechtskulturen.....	2
KAJTÁR, István: Staatliche Zeremonien und Riten zur Zeit des Dualismus.....	5
KARÁCSONY, András: Problematik der Zeit in der Forschung von Rechtssymbolen.....	15
NAGY, Janka Teodóra: Rechtlich-volkskundliche und rechtlich-kulturgeschichtliche Beiträge zum Kauftrunk.....	18
SYMBOLIK DER MACHT	
BERTÉNYI, Iván: Die rot-silbernen Streifen und Aragonien.....	23
DÉCSEY, Sándor: Fahnenverunglimpfungsprozess (1956).....	28
FÖGLEIN, Gizella: Gründung der Interessenvertretungsorganisationen der Nationalitäten in Ungarn nach dem 2. Weltkrieg (1945–1955) und die Symbolik ihrer Namen.....	34
HORVÁTH, Attila: Feier der Macht – Macht der Feier. Feier in Ungarn während der Diktatur nach sowjetischem Muster.....	42
PANDULA, Attila: Kapitel aus der Geschichte der Fahne und Flagge mit den „Arpadenstreifen“.....	49
SUBA, János: Symbol der Staatssouveränität im geografischen Raum: Grenzmarken der Staatsgrenze.....	55
SZÁDECZKY-KARDOSS, Irma: Politische Symbolik der Landnahme.....	63
SZIGETI, Magdolna: Machtkonstruktion und Machtsymbole in der Deutschen Demokratischen Republik.....	72
VARGA, Norbert: Das Mittelwappen der Österreichisch-ungarischen Monarchie.....	88
VITEK, Gábor: Rechtlicher Hintergrund des territorialen Symbolgebrauchs in Ungarn.....	97
VÖLGYESI, Levente: Machtsymbolik der Städte.....	104
SYMBOLE UND PROZESSE DES RECHTS	
BALOGH, Judit: Bastarde in der ungarischen Rechtsgeschichte.....	108
BATÓ, Szilvia: Probierte „Weibsbilder“ (Der Abtreibung angeklagte Frauen im Komitat Bekesch der Reformzeit).....	114
BÉLI, Gábor: Besondere Arten der Eidesleistung im Ungarn des Mittelalters.....	120
BÓDINÉ BELIZNAI, Kinga: Beiträge zu den Symbolen und Ritualen des mittelalterlichen Privatrechts.....	130
HOMOKI-NAGY, Mária: Die Einweisung.....	136
KABÓDI, Csaba: Symbolfunktionen des Gefängnisses.....	141
MEZEY, Barna: Botschaft der Gefängnisgebäude (Symbolischer Ausdruck der Funktionen der Freiheitsstrafe in der anfänglichen Architektur der Strafanstalten).....	169
NÓTÁRI, Tamás: Frühmittelalterliche Missionspolitik und Urkundenbenutzung (Das Mahl und der Brief von Ingo – Entstehung und Weiterleben einer Legende).....	179
PAP, András László: Sinnbild und Wirklichkeit: das Schwurgericht auf der Waage.....	186
P. SZABÓ, Béla: Die Zeremonie zu Beginn der Sitzungsperiode der Septemviraltafel in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.....	198
SCHWEITZER, Gábor: Vom Notar zu Peleske bis zum Dorfnotär. Darstellung von Advokaten, Notären und Tafelrichtern in der ungarischen Literatur (1790-1848).....	205
Die Autoren dieser Nummer	215

Ungarische Akademie der Wissenschaften – Forschungsgruppe für Rechtsgeschichte der Eötvös-Loránd-Universität

Titelbild:

Justitia

(Stich nach dem Fresko von Raffaello Santi in der Stanza della Segnatura im Vatikan)

Rechts

geschichtliche Rundschau

Internationales Redaktionskollegium:

Dr. Wilhelm Brauneder (Wien), Dr. Izsák Lajos (Vorsitzender des Redaktionskollegiums), Dr. Peeter Järvelaid (Tallin), Dr. Günther Jeruschek (Jena), Dr. Srđan Sarkić (Novi Sad), Dr. Kurt Seelmann (Basel), Dr. Erik Štenpien (Košice)

Redaktion: Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Redakteur: Élesztős László

Anschrift der Redaktion: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3. 2. Stock Zi. 211 Tel./Fax: +36-1-411 65 18

ISSN 0237-7284

Herausgeber: Lehrstuhl für Allgemeine und Ungarische Rechtsgeschichte der Eötvös-Loránd-Universität, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Széchenyi-István-Universität und Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität zu Miskolc

Verantwortlicher Herausgeber: Dr. Mezey Barna

Druck:

Nyír-Print Nyomdaipari Kft., Újfehértó, Radnóti u. 2.

Jankovics Marcell:

JELKÉP-KALENDÁRIUM

Az először 1988-ban megjelent könyv válogatást ad az év napjaihoz fűződő jelképek mérhetetlen sokaságából. Anyagát a naptári rend alapján rendezte, a nevezetes, évenként megünnepeelt napokat (Karácsony, Húsvét, Újév, Vízkereszt, Gyertyaszentelő, Jégtörő Mátyás, Szent György napja, Fagyoszenetek, Szent Iván-éj, Nagyboldogasszony, Luca napja, Szilveszter stb.), azok hiedelemvilágát, jelképeit, a hozzájuk fűződő csillagászati, néprajzi, történelmi, meteorológiai stb. tudnivalókat ismerteti időrendben, részletesen. A kötet nem tartalmazza azokat a naptári ünnepeket, amelyek rendszerint a legújabb kori történelem egy-egy nevezetesebb eseményéről emlékeznek meg, továbbá mindazon hazai és nemzetközi emléknapokat, ünnepi időszakokat, amelyek hagyomány nélküliek és túlságosan újak, s jelképi világuk kezdetleges vagy múlandó.

ISBN 963 260 112 2 – Bővített és átdolgozott kiadás, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997, 384 p.

ÁLLAMI ÉS NEMZETI SZIMBÓLUMOK AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Szerkesztette: Glatz Ferenc

Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 24.

A kötet szerzői (Antal Andrea, Csorba László, Dömötörfi Tibor, Farkas Ildikó, Gecsényi Lajos, Halász Iván, Harkai Attila, Horváth Zsolt, Kecskés Gusztáv, Kovács István, Ladányi-Turóczy Csilla, Pandula Attila, Seres Attila, Szarka László, Szász Erzsébet, Törő Krisztina) arra vállalkoztak, hogy az Európai Unió és 25 tagállamának állami és nemzeti szimbólumait száma vegyék.

ISBN 963 218 5 12 9 – Europa Institut Budapest–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005, 337 p.

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor

MAGYARSÁGSZIMBÓLUMOK

A szerzőpáros a mindennapi életben megjelenő magyarságszimbólumok szociológiai felmérésére és kulturális antropológiai elemzésére vállalkozik. A szerzők földrajzi-természeti (hegy- és vízrajz, éghajlat, flóra és fauna, települések) és kulturális (szín, címer, öltözet, zene, tánc, építészet, járművek, ünnepek, foglalkozások, ételek, italok, sport, mentalitás, politika, nemzeti ünnepek, történelmi személyiségek stb.) tényezőkhöz kötik a magyarságszimbólumokat. A kérdőíves felmérés alapján készült kötet elemzéseikhez a néprajz, antropológia, szociológia, szociálpszichológia kutatási eredményeit is fölhasználják a szerzők.

ISBN 963 9450 04 9 – 3., javított kiadás, Európai Folklor Központ, Budapest, 2002, 328 p.

Dávid Katalin

A TEREMTETT VILÁG MISZTÉRIUMA. BIBLIAI JELKÉPEK KÉZIKÖNYVE

A keresztény művészet és a művészi ábrázolás teológiájának és ikonográfiájának kiváló hazai ismerője, Dávid Katalin ebben a szép kiállítású, műalkotások képeivel illusztrált, enciklopédikus kézikönyvben a bibliai – a katolikus kánon szerinti Ó- és Újszövetségi Szentírásban szereplő – jelképek világát tekintti át. Bevezető és rövid fogalmi tisztázás után az egyes címszavak azokat a tárgyakat, élőlényeket, természeti jelenségeket, szellemi lényeket stb. veszik sorra, amelyek a bibliai hagyományban és a hozzá kapcsolódó művészetben szimbolikus jelentéshordozók. A feldolgozott több száz fogalom nem pusztán tárgyi valóság, hanem jelkép, amely önmagán túlmutató jelentést hordoz a Bibliában és a keresztény hagyományban. Az egyes címszavakban szó esik egy-egy jelkép ószövetségi és újszövetségi jelentéséről vagy jelentéseiről, valamint ezeknek a jelképeknek az utóéletéről a korai kereszténység művészetében.

ISBN 963 361 355 8 – Szent István Társulat, Budapest, 2002, 352 p.

Selmeczi-Kovács Attila:

NEMZETI JELKÉPEK

Magyar népművészet, XXVI.

Selmeczi Kovács Attila ebben az albumban – a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található különféle műtárgyak (mángorlók, szaruedények, bútorok, kerámiák, mézeskalács mintafák, tükrösök, pástortbotok, céhemlékek, kegyképek stb.) ábrázolásai alapján, történelmi magyarázó szöveggel, rajzokkal és hetvenöt egész oldalas, színes melléklettel – nemzetünk évszázadok alatt kialakult, a magyarságot szimbolizáló jelképekre: az országcímerre, a Szent Koronára, a nemzeti színekre és zászlóra, a magyar népművészet egyik legkedveltebb figurájára, a huszárra, a betyárra, a nemzeti hősökre és a hazafias feliratokra kívánja felhívni a figyelmet, kiválóan érzékeltetve a falusi nép gazdag gondolat- és érzelmvilágát, hitét, hazaszeretétét.

ISBN 963 7106 80 4 – Néprajzi Múzeum, Budapest, 2001, 104 p.

JOGI KULTÚRA, PROCESSZUSOK, RITUÁLÉK ÉS SZIMBÓLUMOK

Szerkesztette: Mezey Barna

A jogi szimbólumokkal és ikonográfiával foglalkozó tanulmánykötet a témakörben végzett legutóbbi kutatások eredményeit is összefoglalja. A szimbólumok és processzuális jelképek évszázadokon keresztül meghatározó szerepet töltek be a jogéletben, a jogi viselkedéskultúrában, a tudományban. Legyen az formalizált, a hétköznapiakban megjelenő jelkép, elméleti szinten megfogalmazott vagy egyszerűen a praktikumban élő szimbólum, a mindennapi jogéletben nagy jelentőségre juthat. A rendszerváltozás után visszatértünk a klasszikus polgári jogrendszer szabályaihoz, így érdemes visszakanyarodnunk annak szimbólumrendszeréhez is. Az ún. szocializmus korának ötven esztendeje nem kedvezett a tradícióknak; a hagyományokat újjá kell éleszteni. Ez a cél vezette a kötet szerzőit is.

ISBN 963 9610 21 6 – Gondolat Kiadó, Budapest, 2006, 342 p.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS TÖRTÉNETÉNEK KÉPESKÖNYVE

History of the Hungarian Parliament / Geschichte der ungarischen Parlaments

Szerkesztette: Mezey Barna. Írta és összeállította az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének szerzői munkaközössége: Bódiné Beliznai Kinga, Föglein Gizella, Horváth Attila, Mezey Barna, Révész T. Mihály

A három (magyar, német, angol) nyelvű könyv – a magyar jogtörténeti ikonográfia alapműve – a magyar országgyűlés történetét mutatja be a kezdetektől (895–900) egészen a rendszerváltozás utáni parlamentig. Szó esik az országgyűlés szervezetéről, az országgyűlési tárgyakról, valamint a tanácskozások helyéről. Mindezt korabeli metszetek, dokumentumok és fotók illusztrálják.

ISBN 963 379 41 6 – Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 236 p.

Kajtár István

BEVEZETÉS A JOGI KULTÚRTÖRTÉNETBE

Institutiones Juris – Dialóg Campus Szakkönyvek

A jogi kultúrtörténet a történet- és a jogtudomány határtudománya, szoros kapcsolatban áll a művelődéstörténettel, jogtörténettel, jogi néprajzzal, ikonográfiával stb. A szerző több évtizedes munkásságát összegző kötetben a jogtörténet hatalommal és joggal kapcsolatos jelképeit, rítusait, tárgyi emlékeit (koronázási jelvények, bírósági és hatósági reáliák, hadijelvények stb.) vizsgálja, emellett kitér a jogi architektúra (országgyűlési, bírósági épületek, városházák, vármegyei székhelyek stb.) stíluskérdéseire, funkcióira, a jogélet „szakrális szövegeire” (jogszabályok, kontraktusok, testamentumok, eskük) stb.

ISBN 963 9542 30 X – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2004, 156 p.

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György:

JELKÉPTÁR

Curiositas III. (Sorozatszerkesztő: Zirkuli Péter)

Jel- és jelképvilágunk sokszor áthatolhatatlan erdejében kalandozva a szerzők az összehasonlító mitológia, a néprajz, a vallástörténet és a szimbólumkutatás legújabb európai eredményeire támaszkodva mutatják be a legelemibb ábrázolások, a primitív kultúrák, a népművészet képnyelvének, a nagy civilizációk művészeti, vallásos és tudományos kultúrájának – mára sokszor megfajult talánnyá vált – jelkészleteiről fellelhető ismereteket, külön gondot fordítva a magyarság szellemi hagyományának, jelképi örökségének feltárására és párhuzamainak, összefüggéseinek bemutatására. A lexikon szócikkeit több mint ezer kísérő ábra teszi szemléletessé.

ISBN 963 208 005 X – Helikon Kiadó, Budapest, 1990, 264 p.

SZIMBÓLUMTÁR. JELKÉPEK, MOTÍVUMOK, TÉMÁK AZ EGYETEMES ÉS A MAGYAR KULTÚRÁBÓL – Szerkesztette: Pál József, Újvári Edit

A kötet általános szimbólumlexikon, amely az elméleti, valamint a szimbólumok történetét feldolgozó előszó után közel 700, abc-rendbe sorolt szócikkében dolgozza fel – írásban és képen – az emberi kultúra hosszú évszázadai során alkotott jelképek gazdag világát. Az egyes szócikkek ismertetik a nagyobb szimbólumcsaládokhoz való tartozást, majd bemutatják magát a szimbólumot, az alkalmazást, a keleti variánst, a szimbólumhoz kapcsolódó emblémát vagy híres képzőművészeti helyet. Elsősorban a görög-római és zsidó-keresztény alapokon nyugvó európai műveltség szimbólumait fejti ki, de az európai szemszögből egzotikus civilizációk legismertebb jelképeit is ismerteti. A könyv használatát a címszavak témakörök, jelentésbeli, illetve vallás- és eszmerendszerek szerinti csoportosítása is segíti.

ISBN: 963 5064 51 9 – 3. kiadás, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 550 p.